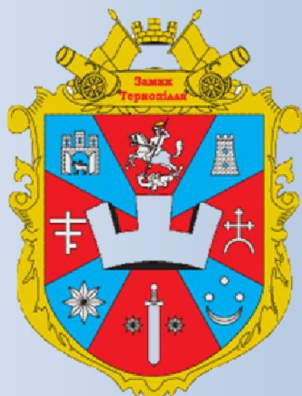

Міністерство культури та інформаційної політики України
Національний заповідник «Замки Тернопілля»

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

№12/2022

Збараж - 2022

**Міністерство культури та інформаційної політики України
Національний заповідник «Замки Тернопілля»**

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

№12/2022

Збараж - 2022

Збірник містить матеріали наукових конференцій, проведених Національним заповідником «Замки Тернопілля» в 2022 році, а саме:

Наукова конференція «Археологічні дослідження Тернопільщини: здобутки та перспективи» (28 квітня 2022 р.);

Наукова конференція «Збереження історико-культурних пам'яток України в умовах воєнного стану» (31 травня 2022 р.);

Наукова конференція «Замки Тернопільщини: до проблеми реставрації, пристосування та збереження» (22 вересня 2022 р.);

Науково-практична конференція «Князі Вишневецькі. Спадщина роду» (7 жовтня 2022 р.);

Науково-практична конференція «Консервація та реставрація як основні етапи в організації зберігання музейних експонатів» (20 жовтня 2022 р.);

Наукова конференція «Чортків крізь призму століть» (24 листопада 2022 р.).

Видання розраховане для істориків, культурологів, фахівців з охорони пам'яток культурної спадщини, музейних працівників, викладачів, студентів, та всіх, хто цікавиться історією рідного краю.

Рецензенти:

Степан Павлюк	доктор історичних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту Народознавства НАН України
Микола Бармак	доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук ТНПУ ім. В. Гнатюка

Редакційна колегія:

Анатолій Маціпура	генеральний директор НЗ «Замки Тернопілля»
Олег Заліщук	заслужений архітектор України, лауреат державної премії України в галузі архітектури, головний архітектор НЗ «Замки Тернопілля»
Володимир Місько	кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка
Тетяна Думська	заступниця генерального директора з наукової і культурно-просвітницької роботи НЗ «Замки Тернопілля»
Богдан Строць	кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу регіональної археології Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України
Марина Ягодинська	кандидат історичних наук, директор Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини
Любов Шиян	кандидат історичних наук, наукова співробітниця НЗ «Замки Тернопілля»
Зоряна Мазуранчик	завідувачка сектору промоції та комунікації НЗ «Замки Тернопілля»
Наталія Марціяш Дир	молодша наукова співробітниця НЗ «Замки Тернопілля»

*Рекомендовано до друку
Вченою Радою Національного заповідника «Замки Тернопілля»
Протокол №10 від 6 грудня 2022 р.*

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ:
ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ»

Андрій Батюк
м. Батурин

ГАРМАТНІ ЯДРА З ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НІКЗ «ГЕТЬМАНСЬКА
СТОЛИЦЯ». ВИПАДКОВІ ЗНАХІДКИ

Анотація: У даній статті розглядається питання випадково виявлених археологічних знахідок, а саме снарядів козацької артилерії з території Батурина, що знаходяться в фондовій колекції заповідника. А також вивчення даних снарядів задля виявлення типологічних характеристик, необхідних для подальших досліджень даних предметів.

Ключові слова: Батурин, фондова колекція, ядра, артилерія.

Батурин – гетьманська резиденція 1669-1708 рр. – зберігає в собі надзвичайно давню і глибоку історію козацького минулого України. Археологія – єдина галузь вивчення людини, що спирається переважно на залишені людьми матеріальні залишки, аніж на безпосередні спостереження над людським поведінкою чи письмові свідчення. Така орієнтація на матеріальні свідчення змушує археологів удосконалювати ті методи та прийоми збору та осмислення даних, які забезпечують вилучення максимуму відомостей із наявних джерел. Одним з таких джерел є випадкові знахідки археологічних матеріалів. Важливу інформацію несе як сам віднайдений предмет, так і обставини і місце його виявлення. Таким чином, вивчення випадкових археологічних матеріалів, що довгий час приховувала батуринська земля, не лише надає відомості про життя та побут міста того часу, а й дозволяє з'ясувати перспективу майбутнього археологічного вивчення території цього історичного міста. У даній статті ми розглянемо випадкові знахідки снарядів козацької артилерії з території Батурина, що є складовою вивчення військової потуги столиці гетьманів Д.Ігнатовича, І.Самойловича, І.Мазепи.

Оскільки відомості про батуринські гармати скупі та уривчасті, лише різнобічне дослідження наявних в колекції заповідника «Гетьманська столиця» ядер дозволяє зробити припущення про характеристики артилерії гетьманської резиденції. Водночас, вивчення даних снарядів потребує екскурсу до історії розвитку вогнепальної зброї задля виявлення типологічних характеристик, необхідних для аналізу.

Для досягнення мети необхідно розв'язати наступні дослідницькі завдання: виявити у фондовій картотеці Національного заповідника «Гетьманська столиця» музейні предмети, що відносяться до випадкових знахідок снарядів козацької артилерії і походять з території Батурина; систематизувати виявлений матеріал за фізико-хімічними властивостями: матеріалом, вагою, діаметром; з'ясувати історію виявлення снарядів козацької артилерії на території Батурина.

У фондовій збірці Національного заповідника «Гетьманська столиця» колекція гарматних ядер станом на 2021 рік нараховує 65 одиниць. Частину зібрання становлять знахідки з археологічних досліджень, але більшість це випадково виявлені місцевими жителями матеріали, передані ними до фондів, таких 41. Серед них в основному чавунні гарматні ядра другої половини XVII –

початку XVIII ст., проте зустрічаються і кам'яні «ядра» із піщанику, а також 3 ядра з металу жовтого кольору (бронза?). 37 чавунних ядер – суцільнолиті, лише одне порожнисте, розривне ядро.

Ядра були найбільш зручними снарядами для стрільби з гладкоствольних гармат і використовувалися для руйнування дерев'яних корпусів кораблів, штурму фортець та ураження живої сили супротивника. Поряд із дробом і картеччю ядра були одними з перших снарядів вогнепальної зброї.

Ядра для механічної артилерії відомі ще з античності. Їх робили з обробленого каменю. При тому округлої форми каменю надавали не шляхом його шліфування, а шляхом обмотування мотузками.

Потреби розвитку артилерії вимагали покращення ливарної справи. У XV ст. відбувається перехід до виробництва гармат з чавуну до чого призвів розвиток мануфактурного виробництва. Завдяки відносній простоті відливки чавунних стволів значно зросла потужність гармат. Снаряди сферичної форми, що виготовлялися зі свинцю, заліза і запальної суміші були замінені на чавунні ядра. Це призвело до зменшення ваги гармати, сприяло збільшенню потужності бойових зарядів. Ці технічні зміни дали змогу мортирам вести вогонь на 500 м., а важким гарматам – на 1000 м [1, 28]. А це, в свою чергу, дозволило збільшити і калібри стволів гармат. Завдяки таким змінам ядро отримувало максимальний імпульс під час вибуху пороху, вилітаючи на максимальну відстань. Ось так гарматне ядро стало вдосконалюватися з військової боку.

Козацька артилерія була одним із небагатьох родів військ (поряд із найманим), що мала постійні форми організації та фінансування як під час війни, так і в мирний період. У військово-адміністративному відношенні вона поділялася на генеральну «армату», що перебувала в розпорядженні вищого командування, а також на полкову та сотенну, котру контролювали й утримували місцеві влади (козацька адміністрація, магістрати, ратуші). Від XVI ст., подібно до інших армій Європи, артилерія в козаків мала ще й статус військових клейнодів, які уречевлено репрезентували славу та потугу війська [2, 35].

На території Лівобережної України, де генеральна артилерія проіснувала до кінця XVIII ст., її структурні обриси визначалися положеннями гетьманських довірчих статей, в яких змінюваними були хіба що питання джерел фінансування. З останньої чверті XVII ст. основними центрами генеральної артилерії були Ніжинський та Стародубський полки, оскільки, згідно з Глухівськими статтями 1669 р., у пункті 22 московський цар «велел гетману и армате быти в Батурине» [3, 209]. Окрім цього гетьман Лівобережжя, Д. Ігнатович започаткував традицію перетворення гетьманської столиці на один із потужних «військових арсеналів» для забезпечення збройних сил. Під час ради у місті Глухові було прийнято рішення: всю артилерію, що була відібрана воєводами з українських міст, під час антимосковського повстання 1668 р., перевезти до гетьманської столиці: «О выдачи намъ арматы, что воеводы въ замки изъ городовъ, изъ мѣстъ нашихъ позабирали...» [4, 817].

Артилерія Батурина поступово зростала і на часи гетьманування Івана Мазепи, безпосередньо на 2 (13) листопада 1708 р. у гетьманській столиці могло перебувати від 70 навіть до 100 гармат « гарнізон мав на озброєнні 70 – 80 гармат (близько 40 гармат, не рахуючи мортир. ... Один із перших авторів про похід каролінців Лім'є веде мову про те, що «Меншиков знайшов тут 100 гармат»» [5,155].

Відомо, що близько 40 гармат [6, 294] було вивезено після захоплення Батурина російськими військами на початку листопада 1708 р. О.Меншиков писав Петрові І з Конотопа 3 листопада: «Артилерію, сколько могли взять, везем с собою, а протчую тяшкую, а имянно несколько самых больших пушек, розорвали» [7, 108]. Відповідно до цього стає зрозумілим, що таку кількість артилерії необхідно було забезпечувати порохом, і звісно артилерійськими ядрами.

Про існування місця масового зберігання гармат у Батурині свідчить «Мазепина книга», складена на початку 1726 р., де вказується, що для зберігання артилерії існувало облаштоване місце: «от поля над дорогою Пальчиковскою ... бывали за изменника Мазепи шопи для хранения армать» [8, 111].

За особистим припущенням автора, підтвердженням цього можна вважати і випадково виявлені об'єкти (ядра) неподалік від можливого місця розташування «шопів» часів І. Мазепи, по вул. Петровського (сучасна вул. В. Ющенка), 78. У 1983 р. місцевий житель Іван Михайлович Блажко передав до фондів Батуринського історико-краєзнавчого музею три металеві предмети кулястої форми, жовтого кольору (бронза?). Їх він виявив під час господарських робіт на присадибній ділянці, яка ймовірно межувала із складами боєприпасів. В інвентарних картках (Інв. № KB-2-1523-1525) на ці предмети, які оформлені 13 вересня того ж року, прописано: «ядра початку XVIII ст. діаметром по 6,0 см, стан збереження задовільний. У вм'ятинах, покриті окисом та плямами іржі». 16 червня 2006 р. ці предмети були передані до Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського, де було проведено комплекс реставраційно-консерваційних заходів по усуненню забруднення та корозії поверхні металу. Надано експозиційного вигляду. На даний час дані ядра представлені в експозиції Музею археології Батурина.

Найбільше ядер у колекції заповідника (30 одиниць) діаметром від 60 до 65 мм і вагою від 870 до 900 г. До них відносимо і виготовлені з бронзи. У переведенні на артилерійські фунти за введеною Петром І шкалою у 1716 р., їх калібр сягає від 1,5 до 2. Ці, так звані, шрапнельні ядра, могли використовуватися і в артилерійських знаряддях великого калібру або ж для стрільби з фальконетів, для яких характерні невелика, в порівнянні з гарматою, довжина ствола та використання ядер вагою від 1 до 3 калібрів. Фальконети були надзвичайно поширені: їх використовували під час найважливіших битв як у сухопутних боях, так і в морських, встановлюючи на козацьких чайках.

Доповнюють колекцію два ядра діаметром 64 та 67 мм і вагою 922 г та 1000 г відповідно. Такі двофунтові снаряди зазвичай також використовувались на фальконетах чи інших гарматах невеликого калібру, що обумовлюється особливістю козацької артилерії, яка надавала перевагу невеликим знаряддям, що були більш мобільними. Такі снаряди, як чотирифунтове чавунне ядро діаметром 80 мм і два п'ятифунтових діаметром 90 мм та 92 мм, що також знаходяться в колекції, могли використовуватися на дрібних мортирах та на гарматах невеликого калібру [9, 125].

Аналізуючи місця виявлення снарядів козацької артилерії на території Батурина, робимо висновок, що переважна більшість із них знайдена за межами укріплень. Чим саме це зумовлено, можна тільки висловлювати припущення. Можливо це зумовлено тим, що у 1708 р. Батуринська фортеця була знищена і населення, яке після того залишилося, жило на передмістях. Вони могли збирати різноманітні предмети у свої обійстя для господарських потреб або для подальшої переробки.

Декілька ядер (6 одиниць), що були передані до фондів музею, віднайдено на території замиської резиденції гетьмана Івана Мазепи на Гончарівці. У 1960 р. передано ядро діаметром 110 см (Інв. № КВ-1-22), 1981 р. – 5,6 см (Інв. № КВ-1-453). Основні надходження снарядів з території Гончарівки датуються 1994 роком, коли місцевий краєзнавець і збирач старовини Олександр Кодakov надав 4 ядра діаметром від 6 до 9,7 см. Цікавим екземпляром з-поміж них є снаряд діаметром 9 см із отвором (діаметр отвору 2 см, глибина – 2,1 см). Інвентарний номер – КВ-2-878.

Наступна група випадково виявлених ядер налічує 13 одиниць. Вони були віднайдені у 1973 р. по вул. Радянській (сучасна вул. Самойловича), 15 під час копання погребів, на глибині 2-х метрів. Діаметри цих ядер по 8 см, передано О. Чухном. Інвентарний номер – КВ-1-13.

Поповнення фондової колекції випадковими знахідками ядер відбулося і в 1989 р., віднайдені по вул. Чкалова (сучасна вул. Многогрішного), 20. Було передано 3 предмети діаметрами від 5,3 до 6,5 см. Ці ядра мають округлу форму та мають боріздки шириною 1 см та глибиною 0,9 см. Інвентарні номери – КВ-2-746 – 748.

Під час прокопування траншеї для водовідвідної системи у Степанівському ярі поблизу Цитаделі Батуринської фортеці у лютому 2009 р. було виявлено 16 одиниць ядер (Інв. № КВ-2/Д/нд 918/1-16) діаметром від 1,5 до 9,2 см. Ці снаряди могли перебувати на території Цитаделі ще на початку XVIII ст., проте з часом та під впливом ерозії вони могли «спуститися» по схилу до підніжжя лівобережної тераси р. Сейм.

Отже, у фондовій колекції Національного заповідника «Гетьманська столиця» станом на 2021 було виявлено 41 предмет, які характеризують як ядра Батуринської артилерії кінця XVII – початку XVIII ст., що були знайдені не під час археологічних досліджень, а добровільно передані закладу місцевими жителями у рамках політики формування фондової колекції заповідника.

Наявний матеріал дозволяє розглянути його фізико-хімічні властивості. Основну кількість випадково виявлених ядер становлять чавунні, їх 92,7 %, а снаряди із жовтого металу (бронза?) – 7,3%. Діаметр ядер найрізноманітніший: від 1,5 см (1 одиниця) до 110 см (1 одиниця) Найбільше ядер у колекції заповідника (30 одиниць) діаметром від 60 до 65 мм і вагою від 870 до 900 грамів.

За географією виявлення снарядів козацької артилерії на території Батурина можна підсумувати, що всі без винятку предмети походять із-за меж Батуринської фортеці. І тільки 6 одиниць випадково виявлених об'єктів із території замиської резиденції гетьмана І.Мазепи на Гончарівці, де в на початку XVIII століття з'явилася фортифікація з бастіонами барбетного типу, де могла перебувати артилерія.

Різноманітність колекції снарядів козацької артилерії дає можливість краще зрозуміти історію її удосконалення та застосування, а також використовувати найбільш цікаві зразки в експозиційній та виставковій роботі. І у плануванні подальших ділянок археологічних досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Лебедев І. Історія науки і техніки : навч.-метод. матеріали для студ. ф-ту прикладної математики / І. К. Лебедев, Л. Р. Ігнатова, А. І. Махінко; КПІ ім. Ігоря Сікорського. – Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, Вид-во «Політехніка», 2021. – 128 с
2. Сокирко О. Артилерія козацької держави: створення, розвиток, внутрішня організація (1648–1781 рр.). // Український історичний журнал. № 4, липень – серпень 2012. С. 35 – 51.

3. Летопись событий в Югозападной России в XVII - м веке. Составить Самоиль Величко. Т.2. - К., 1851. - 612 с.
4. Полное собрание законов Российской империи. [Собрание 1-е. С 1649 по 12 декабря 1825 г.]. - СПб. : Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. канцелярии, 1830 г.
5. Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. – К. Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017. – 512.
6. Батурин: сторінки історії / упорядник Коваленко О.Б. та ін. - Чернігів: КП "Видавництво "Чернігівські обереги", 2009.
7. Письма и бумаги императора Петра Великого / АН СССР. Ин-т истории. Т.8. Вып.2 - М., 1951. - С.919; История Свейской войны (Поденная записка Петра Великого) / Сост. Т.С. Майкова, под ред. А.А. Преображенского. Вып.1. - М., 2004.
8. Мазепина книга / Упорядкування та вступна стаття І.Ситого. - Чернігів, 2005. – 525 с.
9. Шутко С. До питання вивчення батуринської артилерії. / Конотопські читання. Випуск VII. Збірник публікацій за результатами Конотопських читань 2014 р. Харків: Мачулін, 2014. – 354 с.

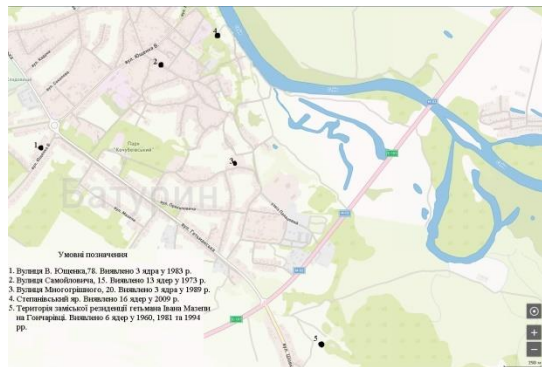

Рис. 1 Батурин Карта ядра

Наталія Ганусевич
м. Збараж

ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ОБОРОННОГО ЗАМКУ У МИКУЛИНЦЯХ

Анотація: В даній роботі автор розглядає особливості прикордонних земель, а саме потреби побудови оборонних укріплень на території давнього Микулина. Подано на розгляд картографічні матеріали та результати фото обстежень руїн замку. Піднімається проблема необхідності подальших планованих археологічних і геофізичних обстежень для кращого вивчення втрачених фортифікаційних елементів і підземних порожнин.

Ключові слова: містечко, замок, фортеця, підземні ходи, фортифікація, підземні порожнини, в'їздові брами.

Микулинці є давнє містечко. Людські поселення у даній місцевості виникли ще у далекі доісторичні часи. Про це свідчать археологічні знахідки. Територія, на якій розміщене селище, була заселена ще з доби мезоліту (11-8 тис. р. тому) [18, с.123].

Зацікавлення давньою історією Галичини серед істориків з'явилося наприкінці XVIII століття і вони належать до пера австрійських істориків Л. Гебхарда, І. Хоппе, І. Енгеля, а приводом до написання цих робіт стало приєднання

Галичини до Австрійської імперії після першого поділу Польщі (1772 р.). Пізніше до них долучилися галицькі дослідники старовини (Д. Зубрицький, В. Ільницький, І.Шараневич) та історики з Росії та Польщі (Н. Карамзін, А. Клеванов та ін.).

Започаткував систематичні дослідження на галицькому Поділлі у 1876 році А.Кіркор (білорусько-польський археолог), який за вісім років провів численні розробки на території Теребовлянського краю. Він відкрив значну кількість археологічних пам'яток, зокрема княжого періоду. Значну увагу дослідник приділив вивченню поховальних пам'яток [12, с.303].

У 1980-х роках О.Ситник (професор, завідувач кафедри археології та історії стародавнього світу Львівського національного університету ім. І. Франка) відкрив поблизу містечка, на правому березі річки Серет стоянку давньої епохи. Вона була розміщена на північно-східній околиці смт Микулинців, на правому березі р. Серет. Невелика збірка крем'яних виробів знайдена у суглинистих зсувах місцевого кар'єру. Це, переважно, тонко огранені пластини та мікропластинки, невеликі відщепи їх було віднесено до мезоліту, хоча це питання не уточнене [18, с.123].

Тут також виявлено археологічні пам'ятки західно-подільської групи скіфського часу і давньоруської культури. А у навколишніх селах Леневі та Лучці знайдено могильники венедів. У II-III ст. дана територія належала до Римської імперії, що підтверджують знахідки римських монет в околицях поселення [15, с.19]. В околицях виявили стародавні поселення доби неоліту (9-6 тис. років до н.е.). Поблизу с. Воля відкрито поселення трипільської культури IV - III тис. років до нашої ери, а також стоянки кам'яного, бронзового та поселення ранньозалізного віку [21, с.101].

Було знайдено залишки значно пошкодженого городища, розташованого на правому березі р. Серет на другій надзаплавній терасі в північній частині міста. Його розміщення на домінуючій в ландшафті височині було дуже вигідним з точки зору середньовічної стратегії оборони і дозволяло візуально контролювати досить значну територію вздовж течії ріки та прилеглих до міста околиць [12, с.303].

У селищі міського типу Микулинці Теребовлянського району проведено візуальні обстеження території замкової гори, заплави р. Серет та території історичного ядра міста. В результаті розвідки було встановлено, що замок XVI століття збудовано на місці городища XII-XIII століття.

Городище мисового типу, східної експозиції, площею 1,1 га, розташовано на високій другій надзаплавній терасі на правому березі р. Серет [22, с.45], обстежувалось архітектурно-археологічним загоном Звенигородської археологічної експедиції Інституту суспільних наук (нині Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича) АН України у 1988 р. В процесі попереднього дослідження картографічних матеріалів було помічено, що кам'яний замок і мисоподібне підвищення, на якому він розташований, є різночасовими, оскільки північно-західний мур знаходиться майже посеред рову, а вали, що оточують замок зі сходу та півдня, не відповідають планувальній структурі замку та загальним принципам будівництва фортифікації XVI століття.

Городище значно пошкоджене будівництвом замку і тому траси проходження давньої фортифікації, особливо у північній частині, можна було відтворити лише на підставі сучасної топографічної основи [4, с.26].

Територія будівництва Микулинецького замку оточена з Північного та північно-західного боків - ровом, північно-східного та східного боків - заплавою р. Серет та з півдня — крутими схилами, що переходять у пологий берег ріки. Його розміщення на домінуючій в ландшафті височині було дуже вигідним з точки зору

середньовічної стратегії оборони і дозволяло візуально контролювати досить значну територію вздовж течії ріки та прилеглих до міста околиць.

В південно-східній частині городища збереглися залишки валу, висотою 4,6 м, що оточував периметр мису. Простір між валами в північно-західній частині був напевне засипаний і на утвореній поверхні в половині XVI ст. був збудований кам'яний замок [21, с.102].

Культурний шар XII-XIII ст. виявлено у південній частині городища, значно порушений будівництвом очисних споруд у 70 рр. XX ст., зокрема, знесена ділянка валу на найбільш виступаючій ділянці мису. В зачистці траншеї, що залишилися після прокладки труб, простежено шар вугілля та перепаленої глини, який в найбільш збережених місцях досягав товщини 15 см. В створі із збереженим валом виявлено шар кам'яної вимостки. Можливо, це залишки кріпиди. В шарі вугілля та нижче, в шарі світло-жовтого суглинку було знайдено уламки керамічного посуду, фрагменти обпаленої глиняної обмазки, частина скляного браслета. Весь цей комплекс датується XII-XIII ст.

Оскільки, через обмеженість коштів ширші археологічні дослідження тут не могли бути проведені, було закладено 4 пробні свердловини ручним геологічним буром діаметром 45 мм. на поверхні збереженого валу. На підставі аналізу проб ґрунту було отримано попередні дані про стратиграфію валу. За даними аналізу, було встановлено, що верхня частина валу насипана із жовтої глини поверх насипу із каменю місцевого походження. Була зроблена зачистка південної зруйнованої частини валу, в результаті чого зафіксовано кам'яну основу валу (кріпиду) [22, с.45].

Розміри Городища по лінії південного валу — 180 м, північно-східного — 160 м, реконструйована довжина північно-західного валу приблизно 140 м. Площа його становить 1,1 га. Перша надпоймена тераса на південь від нього забудована, керамічний матеріал тут не зустрічався.

На лівому березі р. Серет на території центральної частини в зачистці стінки високого берега р. Серет в північній частині міста знайдено культурний шар XII-XIII ст. на глибині 1,8 м. Тут розташоване історичне ядро міста. У високому урвищі на відстані 60 метрів на захід від моста знайдено поряд із керамікою XV-XIX століття два фрагменти XII-XIII століття [21, с.102].

На вулиці Л.Українки біля церкви св. Петра і Павла була закладена свердловина, результати дослідження якої дають попереднє уявлення про стратиграфію культурних шарів у центральній частині міста. Від сучасної поверхні до глибини 0,4 м у шарі чорнозему простежувалися дрібні фрагменти скла і кераміки XVII-XIX ст. Подібний культурний шар спостерігався і в темно-сірому суглинку до глибини 0,7 м. Далі, до глибини 1,8 м у світло-сірому суглинку залягає культурний шар, представлений, в основному фрагментами битої цегли і перепаленої глини. В межах глибин 1,8-2.1 м спостерігався шар горілого дерева із вкрапленнями перепаленої глини та дрібними уламками кераміки, які за характером випалу та складом тіста можна датувати XII-XIII ст. Далі, до глибини 2,4 м залягав шар тлілого дерева товщиною 5-7 см, темно-сірий суглинок товщиною 0,3 м без чітко вираженого культурного шару поверх тугопластичної світло-жовтої материкової глини [18, с.116].

На південь від церкви св. Петра і Павла на вул. Б.Хмельницького та вздовж центральної вулиці простежено залишки міського валу, датування якого залишається нез'ясованим. На «Спеціальній карті України» Гійома Левассера де Боплана 1650 р. на якій відображена інформація до 1637 р., показані фортифікації

Микулинець [17, с.165]. Порівнюючи топографію і план валу з виявленим, можна ствердити існування фортифікації правобережної частини міста принаймні до I половини XVII ст.

У 1508 році в ході потужного татарського нападу Микулинці сильно були спустошені, зруйновані і доценту спалені. Це змусило тодішню власницю Анну Йорданову з роду Сенявських у 1550-х роках збудувати кам'яний замок-фортецю [20, с.8]. Вона на місці старого дерев'яного замку [Асєєв, с.86] заклала нову потужну фортецю, якій судилося перегородити з України сумнозвісний Чорний шлях, яким впродовж віків гнали бранців татари в неволю [25, с.125].

Микулинецький замок знаходиться на вершині пагорба, на північ від містечка у вигині річки Серет, оточений з трьох боків її водами. Як зазначив Г.Л.Боплан, містечко лежало на шляху татарському і було уфортифіковане [17, с.165]. Де на карті України пол. XVII ст. видно поєднання оборонних споруд, тобто міських валів і замку в одну фортифікаційну оборонну систему [23, с.166]. З опису Ульріка Вердума випливає, що води річки Серету – розлилися і оточували місто і замок створюючи став [5, 23]. З типологічними ознаками це регулярне укріплення протобастіонного типу [7, с.272].

Для того часу регулярні напади турок і татар було звичним явищем. Ніхто не міг почувати себе у цілковитій безпеці, бо підступні орди нападали завжди миттєво та зненацька. Тому цілком зрозуміло, чому наші давні родичі вибирали для свого поселення місцини, довкола яких були природні бар'єри, як то вода, болота, гори, неприступні ліси. Саме в таких місцях розташовані більшість уцілілих фортець [16, с.8]. В тому часі з ламаного теребовлянського каменя [1] був побудований замок-фортеця у вигляді квадрата з в'їзною арковою брамою в південній оборонній стіні [9, с.315].

Планувальна структура замку, руїни якого можна і зараз оглянути, та архітектурний вигляд склалися після 1637 року в результаті перебудови раніше існуючого укріплення Станіславом Конецьпольским [24, с.123]. Він був забудований по периметру дитинця житловими і господарськими приміщеннями, а на кутах чотири круглі башні, які були покриті шатровим дахом на поч. XIX ст. [19, с.141]. Як матеріал для будівництва використовувався червоний камінь – пісковик з теребовлянських родовищ. Стіни і вежі викладали з ламаного каменю на вапняковому розчині. В плані він має форму чотирикутника [6, с.204], де на кутах замку височать круглі трьохярусні бастей, у бійницях ховались потужні гармати [8, с.91]. Низькі круглі наріжні башти з артилерійськими стрільницями – ще один варіант застосування італійської фортифікаційної системи в українській редакції [10, с.128]. Із західної сторони, де оборонні стіни додатково захищені глибоким ровом, до замку веде брама зі звідним мостом, який перекидався через глибокий, наповнений водою рів [11, с.28]. Арка західних воріт викладена білим кам'яним брильянтовим рустом в стилі Відродження [2, с.86]. Зовсім незвичною є східна брама. Вона виходить на схил, який тоді, мабуть, був набагато крутіший [3, с.25]. У мурах заввишки один поверх по всьому периметру були бійниці для ведення вогню з ручної зброї і гармат. Бойових отворів не видно лиш у західному крилі. В середині фортеці, навколо просторого подвір'я були суцільні ряди будинків різного призначення, а під ними льохи, пивниці і підземні переходи [13, с.185]. Оскільки вони впритул примикали до обвідних мурів, то, мабуть, стрільці вели вогонь з приміщень. Видно слід від колодязя – неглибока, засунута вирва [3, с.26]. Від замку йшов підземний хід до церкви Святого Миколая в Струсові, а звідти – до Теребовлі, завдовжки 9 км [14, с.66].

Подальші археологічні і геофізичні дослідження в Микулинцях є перспективними, оскільки місто мало тривалий період розвитку. В процесі історико-містобудівельного аналізу, що проводився автором на підставі кадастрової карти 1861 р., попередньо можна і виділити три періоди трансформації планувальної структури міста в межах укріпленої території. Один з них – регулярне розпланування ринку значних розмірів можна датувати кінцем XVI – першою половиною XVII ст., тобто з часу отримання локаційного привілею за зразком Магдебурського права. Датування двох інших періодів трансформацій залишаються нез'ясованими [12, с.307].

Як бачимо давні території містечка досліджувались багатьма археологами в різні часові проміжки, але на самій території замку не були проведені роботи по дослідженні фортифікаційних споруд XVI-XVII ст., які не збереглися до нашого часу. А потреба в них дуже велика, тому що проводячи консерваційні роботи оборонних валів замку потрібно знати на яких фундаментах вони знаходяться, а особливо чи вони співпадають із автентичними, чи збудовані в часи перебудови замку. Також актуальним залишаються дослідження підземних порожнин і переходів. Хоч наша історія завжди була переповнена легендами про підземні ходи під старовинними замками, але мати можливість читати їх ще на поверхні землі все ж краще ніж провалитися у недосліджену порожнину. Так як архівні матеріали дуже бідні, тому використовуючи сучасні методи маємо можливість не тільки реставрувати давні пам'ятки архітектури, але з допомогою музеєфікації і розширити його експозиційні можливості Микулинецького замку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Архів Тернопільської обласної державної адміністрації відділ архітектури і містобудування. Справа № 76.
2. Асеев Ю.С. Микулинцы. Замок, середина XVI-40-е годы XVII вв., Дворцовый комплекс 60-гг. XVIII в., Троицкий костел, 1761-1779 гг. / Асеев Ю.С. // Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Справочник-каталог / Асеев Ю.С. – Київ: «Будівельник», 1986. – Т.4. С.86.
3. Бурма В. Сивоглавий Микулин. / Бурма В. //Берегами Серету: Путівник по туристичному маршруту. / Бурма В. - Львів: Каменяр, 1979. –С.25
4. Гаврилюк О, Ситник О., ЯгодинськаМ. Охоронні розкопки на Тернопільщині в 1987-1988 рр./ О.Гаврилюк, Черноус// Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині.- Львів, 1991.- С.26-27
5. Герета І. Теремовля: Шлях через віки: Іст.-краєзнав. нарис. / Герета І. – Львів: Каменяр, 1997. – с.127
6. Городиський Л. Мандрівка по Теремовлі і Теремовлянщині: Історичний нарис-путівник / Городиський Л., Зінчишин І. – Львів: Каменяр, 1998. – С.204
7. Замки та фортеці. Архітектурні перлини України. Під ред. Л.Прибега. – Київ: Мистецтво, 2007. С.272.
8. Земля Тернопільська. Туристичний путівник. Під ред. І.Дуда, Б.Мельничук. -Тернопіль: Джура, 2003. – С.91
9. Клименко О. Микулинці (селище міського типу у Теремовлянському районі). / Клименко О., Хаварівський Б. // Міська геральдика Тернопільщини. / Клименко О., Хаварівський Б. – Тернопіль: “Воля”, 2003. – С.315
10. Липа К. Вежу може зірвати. Під захистом мурів. / Липа К. –Київ: “Наш час ”, 2007 р. –С.128
11. Литвин М. Все пливе: документальна повість./ Литвин М. –Тернопіль, 2008. –С.28
12. Мисько Р. Історія досліджень пам'яток княжого періоду в межиріччі Стрипи та Збруча. Археологічні дослідження Львівського університету. Вип. 8. 2005. С. 303-310
13. Мельник І. Глинянський тракт. / Мельник І. // Галичини країна міст. / Мельник І. –Львів, 2005 р. –С.185
14. Мороз В. Замки Тернопілля. Твердиня з висячими садами. / Мороз В. –Тернопіль: «Підручники і посібники», 2009. –С.66
15. Павелко Г.М. Микулинці – велика історія маленького містечка / опис-нарис//Всеукраїнського

- етапу історико-географічної експедиції учнівської молоді «Історія міст і сіл України». – Микулинці: Теробовлянський районний центр туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді, 2008р. –С.20
16. Парова Н. Микулинецький замок. / Парова Н. // Нова Ера. – 6-12 лютого 2008р. – №5 (84). –С.8.
 17. Петришин Г.П. «Карта Ф.Фон Міга» (1779-1782 рр.), як джерело до містознавства Галичини. / Петришин Г.П. – Львів: «Львівська політехніка», 2006. – 291 с.
 18. Ситник О. Нові пам'ятки мезоліту Західного Поділля. (с.123 про Микулинці) //Археологічні дослідження Львівського інституту.- Львів,2009. вмп.12.-С.115-134
 19. Словник українського сакрального мистецтва. Під ред. М.Станкевича. –Львів, 2006. –С.141
 20. Товарницька Н. Микулинці:погляд крізь віки. / Товарницька Н. –Тернопіль, 2010. –С.8
 21. Черноус В.О. Розвідкові роботи в Теробовлі і в Микулинцях у тернопільській області./ Збірник Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. –Львів: Світ,1991. –С.101-103
 22. Ягодницька М. Давньоруські пам'ятки Західного Поділля у Х-ХІІІ ст. Археологічні пам'ятки Тернопільщини. – Тернопіль: «Терно-граф», 2018. -287 с.
 23. Adamczyk Jan-Leszek. Fortyfikacje stale na polskim przedmurzu od polowy XV do konca XVII wieku./ Adamczyk Jan-Leszek. -Kielce: Politechnika swietokrzyska, 2004.- S.166
 24. Czolowski A. Przeszlosc i zabytki wojewodstwa Tarnopolskiego. / Czolowski A., Janusz B. – Tarnopol: Wyd-wo Tarnopolia, 1926. – 386 s.
 25. Rakowski G. Przewodnik krajoznawczo-hiztoryczny po Ukrainu zachodniej. Dolina Serety od Tarnopola do Trembowli. Cz.1. / Rakowski G. – S.125

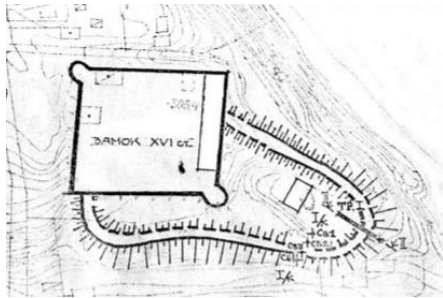

Рис. 1 Городище в смт Микулинці (Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Р. Миська)

Рис. 2 Микулинецький замок, пам'ятка ХVІІ ст.

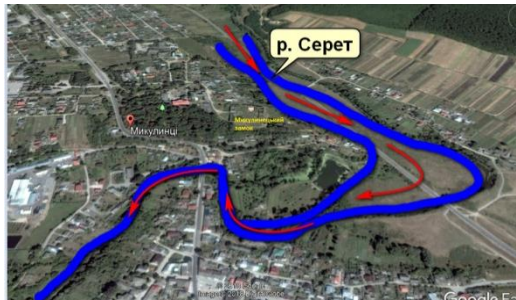

Рис. 3 Русло річки Серет навколо Микулинецького замку

Володимир Данилейко
м. Збараж

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЧОРТКІВСЬКОГО ЗАМКУ В 2021 Р.

Анотація: В статті розглядаються результати археологічних досліджень на території пам'ятки оборонної архітектури XVII ст. – об'єкту Національного заповідника «Замки Тернопілля». Проведено характеристику стратиграфії шурфів, та отриманого матеріалу.

Ключові слова: Чортків, замок, шурф, фундаменти, кераміка.

Міністерство культури та інформаційної політики України оголосило перелік проектів з реставрації, консервації, ремонту пам'яток культурної спадщини, у тому числі замків, що взяли участь у відборі в рамках державного проекту «Велика реставрація». До програми допущено 109 проектів, серед яких і проект «Ліквідація аварійного стану замку, пам'ятки архітектури національного значення XVII ст. м. Чортків».

Згідно програми проекту, важливими і необхідними - є проведення архітектурно-археологічних обмірів та археологічних досліджень, консервація та музеєфікація археологічних об'єктів замку. Обстеження проводились, згідно дозвільного кваліфікаційного документа (Відкритого листа) Кваліфікаційної ради з питань дослідження археологічної спадщини України Інституту археології НАН України, за формою «2», №243/21 від 22.07.2021 р., виданого на ім'я автора. А також, згідно дозволу Міністерства культури та інформаційної політики України №22-166/21 від 09 вересня 2021 року.

Перші укріплення Чорткова були збудовані Єжи Чартковським у сучасній центральній частині міста. Після викупу міста у Дороти Синявської, Станіслав Гольський в 1597-1609 роках, будує замок під крутосхилом, на лівому березі річки Серет [10].

Згідно карти Гійома Левассера де (із) Боплана 1650 р., а також плану із петербурського архіву 1690 року, твердиня збудована Станіславом Гольським у плані мала чотирикутний вигляд. На мапах та планах XVIII ст., вона має уже п'ятикутний вигляд. Площа фортеці складає 7825 м². Із споруд замку залишилися руїни зовнішніх мурів, південно-західної п'ятикутної та північно-західної чотирикутної веж, частини стін палацу Станіслава Гольського, а також частини палацу Потоцьких.

Замок в м. Чорткові є цінною пам'яткою оборонної архітектури західного Поділля XVII- XVIII ст. Інформацію про її стан можна почерпнути з актів технічного стану, технологічних записок, 1963 року [6, Арк. 1-2], а також 1969 та 1974 років [7]. До 1990 року у замку розміщувались склади Чортківської кондитерської фабрики. Відповідно до Акту технічного стану № 45 від 02 лютого 1990 року Чортківський замок був переданий в оренду управління газового господарства. На території замку, було збудовано дві дисонуючі будівлі – заправну станцію та господарський будинок. Замок використовувався не належним чином.

11 лютого 2010 року замок у Чорткові було передано на баланс Національного заповідника “Замки Тернопілля”. На час обстеження комісією заповідника, територія замку мала незадовільний вигляд [13]. Згідно висновку від 17 лютого 2021 року (експерт І. Добровольський), цей об'єкт потребує попередніх археологічних дослідницьких робіт [5].

В процесі виконання планових реставраційних робіт з ліквідації аварійного

стану цієї пам'ятки, у березні 2021 року І. Белеєм було здійснено інженерно-геологічні вишукування, методом виконання 8-ми свердловин на глибину 5 м. [1]. Дані роботи дещо пролили світло на стан та види ґрунтів в межах Чортківського замку. Слід зазначити, що на пам'ятці до цього часу не проводились археологічні обстеження, тому для розширення уяви про культурні нашарування території замку, а також про історію замку, його стан, археологічні обстеження - є вкрай необхідними.

Проведені дослідження 2021 року пов'язані з комплексом земляних робіт, що здійснювались на території Чортківського замку, в рамках виконання державного проекту «Велика реставрація». Тут нами проведено нагляд за вибіркою ряду траншей, вивчено культурні нашарування і об'єкти, пов'язані з ними. В ході досліджень, на місці виявлених архітектурних траншей по розчистці фундаментів, нами було закладено чотири шурфи. Також було обстежено місце обвалу стіни східного ескарпу в районі південно-східної башти замку, який стався у 2019 році. Окрім цього, була обстежена територія подвір'я замку, на місці дисонуючої будівлі - заправної станції 1990-их років (Фото 1).

У західній частині подвір'я замку розташований палац, при якому, ще до середини XIX ст., був ряд аркової галереї. З огляду на заплановані реставраційні роботи, нами було закладено два шурфи вздовж частини фундаментів стін та опор арок галереї.

Шурф І – закладено на місці архітектурної траншеї, яка простягалась уздовж фундаменту вже не існуючої на теперішній час частини будівлі палацу (внутрішня аркова частина), в напрямку Пн.-Пд. Глибина траншеї, на час обстеження, становила 20-30 см. Поверхня виявлених збережених нижніх частин стін аркової галереї знаходиться на глибині 10-20 см. З метою вивчення стану виявлених частин стін та фундаментів, збереження культурних шарів, траншею поглиблено у вигляді шурфа, розміром 5х0,3м. (Фото 2.1).

В результаті обстежень шурфа І, зафіксовано стратиграфію у вигляді різночасових культурних шарів. Верхній шар товщиною 15-20 см. частково задерновано, із вмістом будівельного сміття кінця XX ст. Саме цей шар відноситься до часу будівництва дисонуючої споруди, збудованої в 1990-их роках в західній частині замкового подвір'я.

На глибині 20-45 см. – шар світло-сірої глини, із вмістом будівельного сміття поч. XX ст. У цьому ж шарі, в північній частині шурфа у кв. А-1, А-2, на глибині 15-30 см., виявлено скупчення вугільного шлаку. Ймовірно, цей шар відноситься до 1930-их років, коли реставрацією і консервацією замку займалось Подільське туристично-красознавче товариство.

На глибині 20-50 см виявлено шар сірого ґрунту із фрагментами каміння. У кв. А-3 цього шару знайдено металевий однолопастевий ключ. В північній частині шурфа у кв. А-1, А-2, на глибині 40-60 см. виявлено згарище із вмістом золи, фрагментів цегли та чавуну у вигляді відходів ливарного виробництва поч. XIX ст. У місці згарища, виявлено чавунні декоративні дверцята пічки, а також залізний ніж XIX ст. Велика кількість виявлених відходів ливарного виробництва, може вказувати на те, що на території дитинця Чортківського замку на поч. XIX ст. існувала майстерня по виготовленню чавунних виробів.

На глибині 50-90 см. виявлено потужний шар будівельного сміття у вигляді світлої глини, в перемішку із дрібним каменем-пісковиком. Попередньо цей шар можна віднести до першої половини XVIII ст. - часу побудови південної частини

палацу, а також відбудови замку Стефаном Потоцьким, після звільнення Поділля від окупації Порти 1699 року.

У нижчому шарі, на глибині 90-100 см., простежується шар вугільного шлаку, під яким виявлено шар глини товщиною 20 см. із фрагментами неогенового каменю-пісковика сірого кольору. Попередньо, даний шар можна віднести до кін. XVII ст.

Попередній шар лежить поверх шару другої половини XVII ст., у вигляді світлої глини з домішками дрібного неогенового каменю-пісковика.

Наступним шаром, у вигляді чорнозему із фрагментами цегли, виявився культурний шар XVII ст., товщиною 10 см., поверхня якого на глибині 120 см. На глибині 130 см виявлено шар глини з домішками дрібних фрагментів неогенового каменю-пісковика сірого кольору, періоду будівництва замку Станіславом Гольським у 1597-1609 роках.

Західна стінка шурфа I – у вигляді збереженої нижньої східної частини стіни та фундаменту аркової галереї палацу Станіслава Гольського, з тесаного неогенового каменю-пісковика.

Шурф II – закладено на місці архітектурної траншеї, яка простягалась уздовж фундаменту будівлі палацу, в напрямку Зх.-Сх., перпендикулярно від південного краю шурфа I, до стіни палацу (Фото 1). Глибина траншеї, на час обстеження, становила 20-30 см. Поверхня виявлених збережених стін аркової галереї знаходиться на глибині 10-20 см. З метою вивчення стану фундаменту, збереження культурних шарів, траншею було поглиблено у вигляді шурфа, розміром 3,10 x 0,5 м (Фото 2.2).

Поверхня шурфа II має нахил зі сходу на захід. В результаті обстежень, зафіксовано верхній шар товщиною 30 см, у вигляді ґрунту сірого кольору із фрагментами неогенового каменю-пісковика та цегли поч.. XX ст. На глибині 15 см., товщиною 10-30 см., знаходиться шар будівельного сміття XIX ст.

На глибині 20-80 см., виявлено світло-сірий шар глини товщиною 10 см з протилежним, від сучасної поверхні, нахилом – із заходу на схід. У кв. А-1 шару, знаходиться скупчення шлаку.

Наступний шар товщиною 20-30 см. поч.. XVIII ст. – часу відбудови замку Стефаном Потоцьким. У південній стінці шурфа, виявлено фрагмент керамічної ручки сковорідки (Фото 3.3).

На глибині 110 см у кв. А-5, та 40 см у кв. Г-5, з нахилом Зх.-Сх., знаходиться культурний шар потужністю 10-50 см., у вигляді чорнозему із вмістом фрагментів цегли, поливаного кахелю зеленого кольору та кераміки XVII ст. В південній стінці шурфа, у шарі XVII ст. знайдено фрагменти стінки та вінця керамічних посудин (Фото 3.1,2). Виявлена кераміка послужила датуючим фактором культурного шару.

На глибині 120 см., знаходиться шар глини із домішками неогенового каменю-пісковика поч. XVII ст. – часу будівництва замку Станіславом Гольським у 1597-1609 роках.

Північно-західна стінка шурфа II, на глибині 70 см., у вигляді виступу фундаменту на 15 см. З глибини 70 см., до сучасної поверхні, північно-західна стінка шурфа II являє собою нижню збережену частину південної стіни палацу Станіслава Гольського (Фото 2.2). Поверхня фундаменту палацу Станіслава Гольського знаходиться у горизонті культурного шару XVII ст. Тобто, на даний час, збережена нижня частина стін аркової галереї палацу Станіслава Гольського знаходиться у товщі ґрунту на глибину 70 см. від поверхні.

Західна стінка шурфа II являє собою фундамент палацу Стефана Потоцького. Поверхня цього фундаменту знаходиться вище від фундаменту палацу Станіслава Гольського на 60 см. – у горизонті культурного шару XVIII ст. Це підтверджує час будівництва, цієї частини палацу, саме у XVIII ст.

Згідно стратиграфії шурфа II, горизонт поверхні подвір'я замку, в припалацовій частині, у XVII ст. та першій половині XVIII ст. мав нахил із заходу на схід. Це сприяло відведенню стічних вод від стін палацу. У кінці XVIII ст. нахил горизонту був змінений в сторону палацу, що привело до підтікання стічними водами фундаментів аркової галереї палацу.

Шурф III – закладено на місці архітектурної траншеї, яка простягалась уздовж північного фундаменту будівлі господарських приміщень, в південній частині замку, в напрямку Пн.Сх.-Пд.Зх, (Фото 1). Глибина траншеї – 20-30 см. Поверхня виявленого фундаменту знаходиться на глибині 10-20 см. З метою вивчення стану фундаменту, збереження культурних шарів, траншею поглиблено у вигляді шурфа 10 x 0,5 м. (Фото 2.3).

В результаті обстежень шурфа III, зафіксовано стратиграфію північної стінки шурфа у вигляді різночасових шарів. Верхній шар товщиною 10-20 см. задерновано, із вмістом дрібного каміння неогенового каменю-пісковіку та фрагментів цегли XX ст.. Другий шар, товщиною від 15 до 60 см. являє собою насип будівельного сміття першої пол. XX ст. Даний шар відноситься до періоду реставрації замку Подільським туристично-краєзнавчим товариством на поч. XX ст.

Згідно плану німецького архітектора І.С. Шульца, пристосування замку під «магазин тютюновий» 1799 року, є ймовірним те, що у XIX ст. на території замку відбувалось тютюнове виробництво. Але чіткого шару цього періоду, а також слідів виробництва виявлено не було. Це підтверджує припущення деяких дослідників про те, що цей план таки не було реалізовано. Тому, можемо вважати, що у XIX ст. територія замку стояла пустою, що в свою чергу не залишило значного культурного шару. Для можливого виявлення культурного шару XIX ст., необхідні більш масштабні археологічні обстеження, з охопленням більшої площі досліджень.

На глибині 20-45 см. шурфа III натрапили на шар сірого ґрунту із домішками дрібних відслоювань девонського теригенного червоно-бурого каменю-пісковіку. Даний шар попередньо можна віднести до періоду XVIII ст. Велике насичення цього каміння у цьому шарі вказує нам на те, що у першій половині XVIII ст. відбувалось будівництво, чи відбудова оборонних стін Чортківського замку.

Скупчення шлаку із вмістом залишків корозії заліза, та відходів ливарного виробництва, як і у шурфі I, вказує на існування на території замку на поч. XIX ст. ливарного виробництва. Про активне використання вугілля, на території замку, вказує також наступний шар темного чорного кольору, у вигляді попелу із фрагментами вугілля, на глибині 50-80 см., потужністю 10-40 см.

На глибині 80 см., вздовж усього шурфа III, знаходиться шар суглинку сірого кольору, із вмістом деревного попелу, золи.

Шурф IV – закладено в західній частині подвір'я замку вздовж Пн-Сх фундаменту вже не існуючої стіни Західної в'їздової брами (згідно концепції Ю.Вербовецького) [3], в напрямку Пн.Зх.-Пд.Сх (Фото 1). З метою вивчення стану фундаменту, збереження культурних шарів, шурф було закладено розміром 8 x 1 м. (Фото 2.4).

Шурф у вигляді зрізу південно-західного схилу пагорба, на глибину поверхні фундаменту 65-20 см., від сучасної поверхні пагорба, яка має нахил з Пн.Зх на Пд.Сх.

В результаті обстежень шурфа IV, зафіксовано профіль північно-східної стінки шурфа у вигляді різночасових шарів. Верхній шар сучасної поверхні сірого кольору, задернований, товщиною 15-20 см. Наступний шар, потужністю до 40 см., у вигляді сірого суглинку із домішками фрагментів неогенового каменю—пісковіку сірого кольору та цегли. Знахідки у другому шарі шурфа IV, вказують нам на датування цього шару поч.. XX ст.

На глибині 55 см чіткий профіль шару попелу і шлаку деревного вугілля, товщиною 10 см. Потужність даного шару, як і у попередніх шурфах I-III, підтверджує досить активне використання вугілля на території замку у XVIII ст. Поверх цього шару, на глибині 50 см. знайдено австрійський крейцер 1800 року Франца II (Інв. №79) (Фото 4.2).

В південній частині поверхні фундаменту було виявлено 4 коронних та 3 литовських соліди Речі Посполитої 1659-68 років (Фото 4.1). Знайдені монети, вказують на будівництво фундаменту до 1659 року. Але ці знахідки можуть свідчити і про те, що в'їздова брама Чортківського замку у XVIII ст. вже не відбудовувалася. Також, поруч із закладеним шурфом, зібрано підйомний матеріал у вигляді фрагментів кераміки XVIII ст.

На глибині 65 см. виявлено поверхню фундаменту із тесаного неогенового каменю—пісковіку сірого кольору, який лежить у шарі бурої глини. Максимальна глибина шурфа 140 см. – у кв. А-1. Поверхня фундаменту є не рівномірною, фундамент поруйновано і вибрано у раніші часи на різні глибини – від 20 см. у Пд.Сх. частині шурфа, до 65 см. у Пн.Зх. У північній частині шурфа, на глибині 65 см, знайдено свинцеву кулю (Інв.№77).

В основі Чортківського замку п'ятикутний план подвір'я, навколо якого муровані оборонні стіни заввишки 7-12 м. Зовні оборонні мури частково виконують роль підпірних стін, оскільки подвір'я з трьох сторін замку значно вище, тому із зовнішньої сторони в декількох місцях сягають на висоту до 16 м. Негативний вплив домогосподарств, які всупереч законодавству про охорону пам'яток культурної спадщини, розміщені в межах охоронної зони пам'ятки, в безпосередній близькості до мурів замку, дали свій негативний результат. В зовнішній частині східної стіни замку, в сер. XX ст. підпірний ґрунт було вибрано, з метою вирівнювання подвір'я приватного домогосподарства. Це дало негативний вплив на стан оборонної стіни, і послужило однією з причин руйнації. У 2019 році, в східній частині замку, в районі вже неіснуючої південно-східної наріжної башти замку, стався обвал оборонної стіни. На місці обвалу відкрився профіль нашарувань подвір'я Чортківського замку.

З метою відновлення втраченої частини ескарпу замку, експедицією Національного заповідника «Замки Тернопілля» було проведено попередні обстеження, на місці обвалу. Розміри, відкритого обвалом, профілю: довжина – 9,30 м., максимальна висота – 2,50 м.

В результаті обстежень профілю виявлено, що верхній шар сучасної поверхні задернований, товщиною 15-20 см. Наступний шар, потужністю від 20 до 50 см., у вигляді сірого ґрунту із домішками дрібних відслоювань девонського теригенного червоно-бурого каменю—пісковіку. У кв. А-4, знайдено аптечну посудину та перламутровий гудзик XVIII ст. (Фото 4.3) У цьому ж квадраті, на

глибині 70 см знайдено кремінь кресала рушниці. У кв. А-6 цього ж шару знайдено свинцеве грузило.

Слідуючий шар на глибині 40 см., потужністю від 10 до 80 см., наповнений кусками неогенового каменю-пісковика сірого кольору в перемішку з вапняним розчином. У кв. А-6, на глибині 50 см., виявлено екземпляр цеглини-пальчатки XVII ст. (Інв. № 240), розміром 27х12,5х6 см., яку було виготовлено у дерев'яному коробі на нерівній поверхні. Датування цього шару підтверджують, виявлені у ньому, фрагменти кераміки XVII ст.

Наступний шар на глибині 60 см., потужністю 30-50 см., являє собою засип у вигляді дрібного відсіву сарматського каменю-вапняку з глиною. Під ним, на глибині 1-1,6 м., виявлено шар товщиною 40-70 см., який являє собою ґрунт сірого кольору. На глибині 1,70 м. простежується поверхня первісного горизонту у вигляді світлої глини.

На місці обвалу частини східної стіни зібрано підйомний матеріал у вигляді фрагментів кахелю XVII-XVIII ст., із поливаною поверхнею зеленого кольору, з рослинним орнаментом та із зображенням частин герба Речі Посполитої у вигляді орла.

Наступним етапом досліджень території Чортківського замку, експедицією НЗ «Замки Тернопілля», були розвідки поверхні подвір'я замку (Фото 1). Згідно картографічних джерел, по середині внутрішнього подвір'я замку знаходилась будівля. Перше зображення цієї будівлі ми можемо побачити на карті Фон Міга 1782 року.

На плані пристосування замку під «магазин тютюновий» 1799 року, вказано будівлю квадратної форми розміром 7,91х7,91 віденських клафтерів. Віденський клафтер – 189,65 см., тому розміри споруди мали б дорівнювати приблизно 15х15 м. Отже обстежувалась територія, площею 225 м². Згідно плану пристосування замку під «магазин тютюновий» 1799 року, є ймовірним те, що у XIX ст. на території замку відбувалось тютюнове виробництво. На думку деяких дослідників, цей план таки не було реалізовано. Це підтверджують і світлини періоду другої половини XIX ст. Тоді територія замку використовувалась під склади тютюну, але це в свою чергу призвело до обмеження у використанні території замку. На світлинах 1880-их років цієї будівлі уже немає. Лише простежуються виступи на поверхню залишків її фундаментів.

З 1990-го по 2010 рік, на місці обстежень була споруда газової заправної станції, яку у 2010 році було зруйновано і прибрано з території замку, як дисонуючу споруду.

На місці існуючої у XVIII ст. будівлі, експедицією заповідника було проведено обстеження, методом візуальних спостережень, обмірів та збору підйомного матеріалу. Вдалось встановити, що в процесі будівництва заправної станції у 1990-му році, було знято шар XX ст., та пошкоджено фундаменти будівлі XVII-XVIII ст. із частковою руйнацією культурного шару XVIII ст.

В ході обстежень 2021 року виявилось, що шар XVIII-XIX ст. лежить на поверхні. Простежуються контури фундаментів споруди, та велика кількість відходів ливарного виробництва, у вигляді корозії металу, згустків чавуну. Зібрано підйомний матеріал у вигляді цвяхів, зразків згустків чавуну (Інв. №241-248), а також фрагментів метаморфічної породи кварцу вулканічного походження - обсидіану чорного кольору. В межах території обстежень, виявлено декілька фрагментів гончарних виробів XVIII ст. у вигляді стінок посудин. Це підтверджує належність культурного шару саме до цього періоду. Тісто керамічних виробів

сірого кольору, із домішкою піску. Окрім цього, на поверхні обстежуваної території виявлено залізний наконечник арбалетної стріли, із ромбовидним вістрям у перпендикулярному перерізі (Фото 4.4.).

Для більш детального вивчення призначення будівлі XVIII ст., необхідні більш масштабні археологічні обстеження. Це нам дасть матеріал, який дозволить підтвердити чи спростувати версію використання цієї будівлі у ливарному виробництві, чи у якості кузні XVII-XVIII ст.

Чортківський замок XVII-XVIII ст. – є найменш дослідженим об’єктом Національного заповідника «Замки Тернопілля», з археологічного погляду. Його планомірні археологічні обстеження – є вкрай необхідними. Це дасть нам більш повне бачення у вивченні і дослідженні, як території цієї пам’ятки, так і історичних процесів її будівництва та функціонування.

Усі матеріали досліджень 2021 року передано у фонди Національного заповідника «Замки Тернопілля» (Акт передачі №3 від 15 лютого 2022 року).

Висновки.

В результаті досліджень на території Чортківського замку в 2021 р. зафіксовані наступні археологічні дані:

- Глибина архітектурних траншей, які на момент початку обстеження вже були закладені з метою виявлення збереженої поверхні фундаментів, становила 20-30 см. Тобто, згідно стратиграфічних даних шурфів I-III, архітектурні шурфи входили в потужність шару XX ст.

- Спираючись на отримані результати досліджень шурфа II, можна зробити висновок, що поверхня фундаменту палацу Стефана Потоцького, у кв. Г-5 шурфа II, знаходиться вище від фундаменту палацу Станіслава Гольського на 60 см. - у горизонті культурного шару XVIII ст. Це підтверджує час будівництва, цієї частини палацу, саме у XVIII ст.

- Велике насичення фрагментів неогенового сірого каменю-пісковика на глибині 80-90 см. у шурфах I і II, у всій потужності шару поч. XVIII ст., вказує нам на те, що саме у першій половині XVIII ст. відбувалось будівництво південної частини палацу.

- Велике насичення домішків дрібних відслоювань девонського теригенного червоно-бурого каменю-пісковика на глибині 20-45 см. шурфа III, у всій потужності шару XVIII ст., вказує на відбудову оборонних стін Чортківського замку у XVIII ст.

- Беручи до уваги збережений рівень порогів входних дверних проїомів частини палацу Станіслава Гольського, і отримані результати залягання культурного шару XVII ст. в районі шурфа I, який сягає глибини 110 см. від сучасної поверхні, а також взявши до уваги нахил поверхні шурфа II зі сходу на захід з перепадом висоти поверхонь на 30 см., можна зробити висновок про те, що у XVII ст. рівень подвір’я перед палацом був нижчим від входних порогів палацу на 80 см.

- Аналізуючи стратиграфію залягання культурних шарів у шурфі II, ми отримали дані про те, що горизонт поверхні подвір’я замку, в припалацевій західній частині подвір’я, у XVII ст. та першій половині XVIII ст. мав нахил із заходу на схід. Це сприяло відведенню стічних вод від стін палацу. Та у кінці XVIII ст. нахил горизонту був змінений в сторону палацу, що привело до підтікання стічними водами фундаментів аркової галереї палацу. Можливо, саме це призвело до руйнування аркової галереї у XIX ст.

- Знайдені соліди Речі Посполитої 1659-68 років, в кв. А-8 шурфа IV, саме на поверхні фундаменту в'їздової брами, свідчать про те, що в'їздова брама Чортківського замку у XVIII ст. вже не відбудовувалась.

- Велика різниця глибини залягання культурного шару XVII ст., а саме 40 см. у східній частині замку і 110 см. – у західній, говорить про те, що територія подвір'я замку постійно нівелювалась і вирівнювалась, із збільшенням товщини нашарувань у західній частині.

- Потужність культурного шару до материка, в східній частині території замку, сягає 170 см.

- По середині подвір'я замку, культурні шари XVIII-XIX ст. виступають на поверхню.

- Велика кількість золи, шлаку та чавуну у вигляді відходів ливарного виробництва, свідчить про те, що на території Чортківського замку в на початку XIX ст. існувала майстерня по виготовленню чавунних виробів (ливарня).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Белей І. Технічні висновки про інженерно-геологічні вишукування на території Чортківського замку. – Тернопіль, 2021 р.
2. Бойко В., Гаврилюк О. Замки Тернопілля – Тернопіль: ТОВ Новий колір, 2003.
3. Вербовацький Ю. Порівняльний аналіз оборонної концепції Чортківського замку за типологічною класифікацією замків Поділля. // Наукові записки Національного Заповідника «Замки Тернопілля». – Збараж: «Вік», 2011.
4. Данилейко В. До питання історії археологічних досліджень оборонно-фортифікаційних споруд Тернопільщини / Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції "Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)" / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім В. Гнатюка, 2012. - Ч.І. - С. 38-43.
5. Добровольський І. Висновок за результатами технічного обстеження стану Чортківського замку / ПП «Архітектурно-проектні роботи», м. Бучач. 2021 р.
6. Інститут Укрзахідпроектреставрація. – Проект консервації пам'ятки архітектури XVII ст. замку в Черткові, Тернопільської області, 1963.
7. Національний заповідник “Замки Тернопілля”. Відділ охорони та реставрації пам'яток історії та культури. – Спр. 128. – 1969, 1974, 1990, 2010.
8. Строць Б. Історія археологічних досліджень на Тернопільщині // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль., 2003 – С. 6-16.
9. Токарська В. Олеський і Чортківський замки в рисунках К.- В.Келісінського // Збірник матеріалів Львівської Національної галереї мистецтв ім. Б. Г. Возницького, випуск V 2016.
10. Федоришин П. «Світло і тіні чортківських замків» (Сторінками історії міста XI – XVIII ст.). Книга перша, – Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2019.
11. Федорів Т. Чортківський замок: роботи по консервації та спроби пристосування у XX столітті // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, 15-16 листопада 2011.
12. Чорпіта Я. Чортків.- Чортків: ФОП Атаманчук ВВ, 2012.
13. Шергей Г., Пелехатий Я. Акт технічного стану Чортківського замку №20 від 20.02.2018 р.
14. Grońska Maria: Ochońska Maria, Zbiory Pawlikowskich. Wrocław 1960. [Katalogi rysunków w zbiorach Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. T. 1.].
15. Narodowe Archiwum w Krakowie. [Plan zamku w Czortkowie z oznaczeniem mających się w nim dokonać przeróbek na Magazyn Tytoniowy w r. 1799]. // <http://www.nac.gov.pl>
16. Ściślak M. Czortków w latach 1522-1946. – Wrocław, 1993.
17. Czołowski A. Dawnie zamki a twierdze na Rusi Halickiej // Teka konserwatorska. – Lwow: 1892.

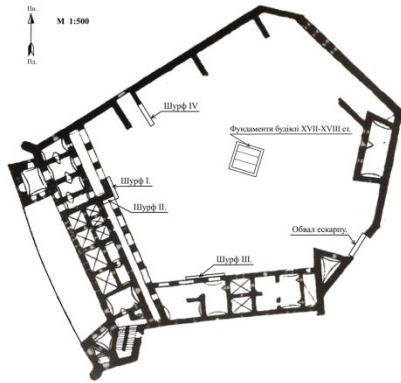

Рис. 1 Схема розташування шурфів

Рис. 2 Шурфи обстежень Чортківського замку у 2021 році.

1- Шурф I; 2-Шурф II; 3-Шурф III; 4-Шурф IV

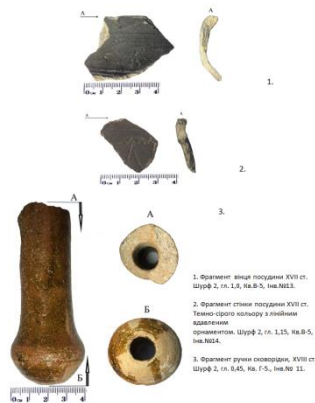

Рис. 3 Знахідки з обстежень шурфа II

Рис. 4 Знахідки в процесі обстежень.

1-Коронні та литовські соліди Яна Казимира (шурф IV);
2-Австрійський Крейцер 1800 року Франца II-го (шурф IV);
3-Гудзик перламутровий XVIII ст. (місце обвалу східної стіни замку, п/м);
4-Наконечник арбалетної стріли (територія «торгового дому» п/м)

Ярослав Дзісяк
м. Чортків

НАЦІЇ ОЛЕГ ОЛЬЖИЧ – ВІДШУКУВАЧ ЖИТТЯ І ТВОРЕЦЬ ЖИТТЯ

Анотація: У статті розглянуто соціально-культурні аспекти вираження багатогранності особистості Олега Ольжича як археолога, поета, культуоролога, громадсько-політичного діяча, українського націоналіста.

Ключові слова: сфери суспільства, археологія, поезія, політика, культура, державність, націоналізм, ОУН.

По рівній грані двох світів ідеш, / Що, наче скло, невидима і гостра.

І тягне, рве глибинами без меж / Одкрите серце ненаситний простір.

Що таке і де є грань? Мабуть, вона індивідуальна, як і приналежність до певного світу через світосприйняття. А простір, його відчуття – це змога вийти за

межі світів, за грань. Та ключовим, власне креативним чинником є «одкрите серце». За означенням дослідника Петра Іванишина: «сама ж душа купається в поетових рядках, знаходячи там щось таке життєво-необхідне, і пояснює розумові, який не завжди здатний зануритись у суть ідеї твору, красу слів-образів, їх значеннєвий зміст [8, с. 7]. За власним висловом, він був чуттєвим естетом [6, с. 557]. Чуттєвість та естетику чи не в першу чергу приписують представникам давньогрецької музи Евтерпи – поезії, в ширшому розумінні – літератури. Археологія як сфера матеріальної історії й опосередковано духовної, була свого роду виходом в інші світи. Поезія – не просто римкування у певному розмірі та ритміці, а мова образів та алегорій на межі світів, часто поезія душі й «не від світу цього». Межа між і реальність світу, в якому живе поет, з його зануренням у соціальне протистояння, воно ж було в буквальному розумінні на межі світів – життя Земного і смерті. Те замежжя, яке можна віднайти «поетичними засобами серця» і прагненням національного і державницького відродження України.

Поезія, археологія і громадсько-політична діяльність. Три доволі відмінні між собою суспільні сфери буття і цінностей людини. Кожну сферу можна розглядати окремо у призмі соціального середовища проживання і соціальних можливостей вираження здібностей та нахилів громадянина. В означеній темі три сфери, а насправді – більше, поєднувалися в одній особі. Не буде сумнівів, що результативно, але не завжди оптимально. Бо, чи може поєднатися з позитивним успіхом наукова, поетична і політична діяльність вільної духом людини з поневоленою Батьківщиною Україною? Питання риторичне. Означені сфери-як три дороги людської особистості мали вагоме і змістовне, на жаль, і трагічне вираження у житті Олега Кандиби-Ольжича. Серед різних означень візьмемо наступне: «Цільна інтелігентна людина, поет епічного складу, який потрапив у вир національно-визвольних змагань» – характеризує Ольжича дисидент пізнішого покоління поневоленої України Євген Сверстюк [19, с. 288]. Інтелігентність мала вираження не лише в поезії та політиці, а в цілісності його соціо-культурної парадигми. Багатогранність особистості Ольжича виходить за межі вище наведених трьох складових, які подаються в більшості джерел. Окрім безпосередньо поезії, археології та політики, діапазон його діяльності охоплював також етнографію, журналістику (наприкінці 1930-х років редагував часопис «Самостійна думка», перетворивши його на орган ПУН), чи не найголовніше – культурологію, він автор прозових оповідань, літературний критик. Тому, Ольжич не лише поет та археолог, він письменник, що охоплює в себе всю складову авторства літератури, історик, культуролог, ідеолог українського націоналізму.

Означенням початку розгляду полігранності суспільно-культурного вираження Олега Кандиби послужить його біографія. Ще в дитинстві він був присутній у тих місцях, де ведся археологічні розкопки на хуторі одного з дослідників Трипілья М. Біляшівського, який був директором музею, а хранителем археологічного відділу був Вікентій Хвойка. Чимало дітей відчують цікавість при відвідуванні музею, дивлячись на археологічні експонати. Але мало хто з них стає археологом, і лише одиниці знаходять в археології красу і щастя. У трьох сферах Ольжич ставить критерії любові та користі, яку він може принести. Любов і користь не завжди поєднуються, в тому і полягає складність вибору. У листі до батька Олександра Олеся молодий Олег писав: «Дуже тяжко без шкоди для господарства рвати квітки поезії на зелених луках: жито висиплеться. Та й «болото» політики дуже звабливе, «ізмурудне», та й затягує страшно». Археологія була найменш улюблена муза, якій він віддав роки своєї молодості. На думку

«раннього» Ольжича, не можна було порівнювати результати праці в археології, літературі та політиці, оскільки «стародавнє слово / наука» (буквальний переклад з давньогрецької слова «археологія» була «узька і далека від життя») [6, с. 554 – 555]. Не зважаючи на «далекість від життя» об'єктів археології, дослідник-науковець здобув значні результати. Внутрішня робота йшла надзвичайно інтенсивно і давала несподіваний результат. Ще студентом Карлового університету у Празі (1924 – 1929 рр.), Олег проводив розкопки в галицькому Поділлі (територія тодішньої Польщі), досліджував археологічні колекції в музеях Львова, Кракова, Праги. У 1928 р. отримав грант від НТШ ім. Шевченка на експедицію в Більче Золоте сучасного Чортківського району Тернопільщини. Після захисту дисертації на звання доктора філософії на тему: «Неолітична мальована кераміка Галичини», працюючи в археологічному відділі Національного музею Чехословаччини, продовжував роботу над означеною темою. Весною 1932 р. в Празі відбувся II Український науковий з'їзд, на якому працювала підсекція археології та історії мистецтв, Олег Кандиба зробив дві доповіді по українській мальованій кераміці. Зокрема, археолог подав свою класифікацію еволюції української мальованої кераміки і її типологію. Його висновок – розвиток української мальованої кераміки є безперервним, органічним і тривалим. Дослідницька діяльність молодого науковця виходила за межі тодішньої Чехословаччини. Того ж року Кандиба брав участь у американській археологічній експедиції до Югославії та Словаччині. Слід зазначити, що в ході закордонних наукових експедицій, науковець виконував і політично-пропагандистську роботу, виконуючи роль зв'язкового «Олега» у поширенні часопису «Розбудова нації» [12, с. 291]. В теоретичній роботі – публікував статті, розвиваючи положення своєї дисертації, що було результатом його самостійної авторської діяльності. Кандиба взяв участь у роботі 12-го польового семестру Американської школи доісторичних досліджень. Він знайомив американських студентів з особливостями проведення розкопок і культурою регіонів Європи в епоху неоліту. Олег Кандиба, мав чимало псевдонімів для політичних і літературних творів, зокрема, такі натурастичні, як «Світанок», «Лелека», але наукові праці підписував справжнім прізвищем. Для широкого загалу літераторів-поетів, археологія як тема віршу викликає здивування. В особі Кандиби-Ольжича маємо один з небагатьох випадків, коли професія муза серця вдало поєдналася. У 1926 р. поет Ольжич писав про археолога:

Схилився археолог в робітні над столом / Схилився археолог поораним
чолом / барвистий і прекрасний розлігся перед ним, /розрісся цілий Всесвіт, як
квітчастий килим. / Натхненними очима красу його він п'є.. / В красі знайшов він
щастя, знайшов життя своє».

Археологи відшукують життя, воїни – бережуть і захищають його, воюють за межу між життям і смертю. Він був відновлювачем життя – археологом і оберігачем життя нації – воїном-націоналістом. Але його духовне серце залишилося вільним, над котрим панувала інша муза – література. Ольжич був переконаний, що мистецтво і наука взаємовиключають одне одного, в тому значенні, що їх не можна комбінувати. Працюючи науково, він не творив літератури, і навпаки. Очевидно, це є правило для науковців-митців.

Юний Олег жив усамітненим життям через відсутність затишку у спілкуванні з однокласниками у «ледачій школі», за висловом Євгена Сверстюка. У п'ять років Олег написав п'єсу на тему козаччини, ще в дитячому віці малював, грав на піаніно та скрипці [19, с. 288]. Він завів домашніх друзів: півня, курчат, кроликів, спілкуючись з ними, спостерігав, і увів як літературних героїв перших

дитячих оповідань. Його оповідання для дітей мали б посісти належне місце в тематичній літературі. На початку 1930-х років Олег Кандиба заявив про себе, як про самодостатнього поета із власним стилем. Мабуть, найперша складність формування його як поета полягала в особі батька – Олександра Олеся, визнаного авторитета літератури. Ольжич співпрацював і видавався у львівських періодичних виданнях: «Літературно-Науковий Вістник», «Обрії», «Напередодні», празьких: «Студентський вістник» і «Пробоем». Лірика Ольжича – це сповідь воїна, відкритого й чесного в бою, який чітко усвідомлює, що тільки ціною власного життя прокладається шлях до свободи, до виборення права бути органічним складником генетичної пам'яті народу [11, с. 67]. Щодо стилю його поезії, академічне видання визначає як поезія національного героїзму. Героїзм просякає поезію Ольжича не лише тематично, але й становить її творчу психічну домінанту. Це героїзм органічний, незалежний від зовнішніх чинників. У героїчній тематиці інших поетів і белетристів часто відчувається, що це героїзм людини національно покривдженої. , отже, певною мірою зумовлений тими чи іншими історичними подіями та ситуаціями. Героїзм Ольжича – вільно обраний і вільний від будь-якого розрахунку, від думки про духовну чи іншу нагороду [21, с. 534]. Римовані рядки поета лунають як закличні литаври, як чіткий карбований крок, викликаючи підсвідомі асоціації з колоною вояків на марші:

Діла і змагання сторуки, / І смерть – як найвищий вінок [2, с. 77] писав поет за чотирнадцять років до досягнення свого «найвищого вінка». За означенням філософа-літератора Дж. Сантаяни, як релігія, що не виконує свого призначення, коли її переплутують із реєстрацією фактів або природних законів, так поезія зупиняється у розвитку, якщо залишається беззмістовною грою фантазії, не відповідною до ідеалів та цілей життя [18, с. 29]. В Ольжича поезія цілком виражала практичне втілення цілей життя.

У віршах поет шукає (і віднаходить) нове філософське обґрунтування націоналістичного світогляду, який неминуче має прийти на заміну чужинським теоріям матеріалізму детермінізму (соціального). Ключова фраза: «Щоб бачити майбутнє, треба дивитися у минуле. Така закономірність історичного поступу» [5, с. 78]. У минулому поет намагається віднайти вічні та незмінні основи буття, на які мала б опертися сама людина – творець історії. Але того ж творця-людину, Ольжич хоче бачити якісно оновленим. засліпленість зовнішнім боком прогресу зіпсувало людину, бездуховність або фальшива соціалістично-інтернаціональна культура вбила в людині творчі здібності. Бачимо аналог із сучасною міжнародною проблемою акультурації. Ольжич-поет усвідомлював, що творчість – надзвичайно тонка, психологічно складна сфера людської діяльності. У поета є вірш «Пророк», в якому в останньому рядку він ідентифікує себе: «Я камінь з Божої праці». Цим каменем були його воля, духовність, без перебільшення – героїзм. Чи був поет пророком у значенні передбачення майбутнього? Мабуть, мимоволі, так. В особистісному передбаченні свого «найвищого вінка». І на макрорівні – аналіз суспільно-культурного становища, ролі, значення та методології культури в 1930 – 40-ві рр.. в багатьох аспектах є тотожним сьогоденню. У поезіях поет творив майбутнє, зокрема, безпосередньо конкретне:

Ще пройдуть по вулицях Москви / Наші сотні пружною ходою/

Мистецтвознавець Леонід Череватенко першим означив взаємозв'язок націоналістичного світогляду і творчості поета. В сьогоденні, в час української державності, у літераторів помітна тенденція, при огляді «вісниківської квадриги» чи «празької школи», оминати соціально-політичний аспект приналежності до

українського націоналізму в рядах Організації українських націоналістів. Проте феномен їхнього успіху завдячує просякненню ідеологією націоналістичного духу [17, с. 77]. Нівелювання державницького світогляду, що у своїй основі має націоналістичну основу, державними владними органами є першими чинниками формування громадян поза межами усвідомлення державності та держави, в якій живуть. Як наслідок – прояви сепаратизму та оманливості ворожою російською ідеологією і війна сьогодення.

Говорячи про Кандибу археолога і поета, слід зважати на Кандибу-Ольжича політика-державника. Для соратників і підлеглих він був «польовим комендантом у мундирі археолога» [2, с. 15]. Проте вчений віддав перевагу політиці, а точніше – поклику серця Українця. Поет-воїн писав: «Година вмерла. Але ти скажи: / Не проклену кінцевости ніколи.» [16, с. 126]. Так говорила його «духовність» і розум українського націоналіста. Яку роль чи силу впливу він відводив політиці? «Політика в цій ситуації має роль ... прийти, натхнути, ману навіяти і покинути на роздоріжжі. Я не сподіваюся від неї ні щастя, ні долі. Але влада її велика. Це таки особа з породи Богів» Він передбачав без жодних ілюзій гіркоту сфери політики. «Щодо політики, то здібностей у мене, мабуть, не більше, як до археології, але все ж я часто бачу, що зробив би щось краще, як другі. ... наслідки хиб і правильних кроків в національному житті – великі будуть. Радощів і овочів від своєї діяльності тут я абсолютно не сподіваюся. Це дійсно область дуже гірка» [8, с. 18 – 19]. Бачимо, що політика Олега Ольжича – це безкомпромісний шлях серця і розуму Українця.

Громадсько-політична діяльність 30-х – 40-х років XX століття і сьогодення є доволі відмінними з точки зору культурних і соціальних форм, законів і ризиків Другої світової, зокрема й радянсько-німецької війни тоді і російсько-української війни тепер. Але в обох часових вимірах люди гинуть не лише на передовій, спільним тут є національна аксіологія – відстоювання цінностей українського націоналіста. Для людини, яка переймається не лише матеріальними потребами і тривіальними формами духовності, було б легше і спокійніше жити у тій країні, де не потрібно цікавитися громадсько-політичним життям, де видозміни останнього істотно не впливають на соціально-національний рівень життя громадянина. Проте окреслена соціальна реальність «не впливу» можлива, щонайменше, у відкритому суспільстві культурно, економічно і військово розвинутій державі в належній геополітичній кон'юктурі. Україна такою не є в сьогоденні, і не була, щонайперше, державою в роки життя Олега Ольжича.

Із молодих років, у 21-річному віці Олег Кандиба став учасником українського націоналістичного руху. З 1929 р. стає членом Організації Українських Націоналістів. Його перше псевдо було Ідеаліст. Його ідеалістичність виражена у безапеляційному твердженні: «У прагненні до свободи не може бути перепон – сім'я, кохання, дім, наука, творчість мають відсторонитися, бо йде Той, хто жертвним спалахом молодого життя висвітлить перед темним людом національний ідеал» [5, с. 11]. За висловом Богдана Червака, лідера ОУН-мельниківців, Кандиба не розпорошував духову енергію ані в песимізмі самообмеженого культурництва, ані в утопіях всесвітніх «моралізувань», а старався на конкретній землі твердити зусиллями волі будувати цитаделю духа – Українську державність [17, с. 76]. І його цитадель стала однією з найміцніших.

У березні 1939 р. Олег Кандиба приймав участь у збройній боротьбі за державність Закарпатської України проти угорської окупації. Про його високе значення свідчить те, що він належав до Головної Команди і Головного штабу разом

зі старшими по віку і званню військовими [10, с. 478]. У 1940 р. в середовищі ОУН стався розкол на дві групи за прізвищами лідерів: Бандери і Мельника, перша група ідентифікувалася як ОУН революційна. Помітною тенденцією поділу було те, що ОУНівці емігранти в більшості залишилися зі старшим лідером Андрієм Мельником, це зробив і Олег Ольжич. Він боляче переживав розкол Організації, яка на той час, була більше, ніж просто партійним утворенням. Фактично, це була єдине політичне утворення, яке ставило за мету практичне досягнення державності України. В умовах назрівання війни між СРСР і Рейхом, а в цьому ніхто з мислячих людей не мав сумнівів, питання було лише в тому, хто перший розпочне цю війну, а згодом і в умовах війни, поділ набував форм взаємного поборювання і збройних сутичок. Хоча у смертельних фіналах кривавої конкуренції найбільше були зацікавлені, а в деяких випадках і законспірованими чинниками, вороги з радянської та нацистської сторін. Письменник Улас Самчук, сусід Ольжича по угорському полону в час війни Закарпатської України проти Угорської окупації, згадував, що він переживав організаційний розкол переживає ще гостріше, ніж угорський полон, переважно мовчки, дуже достойно, з почуттям моральної та інтелектуальної вищості». Кандиба не провів жодного публічного виступу з критикою та осудом ОУН-бандерівців. Опосередкованою відповіддю на деструктивний поділ, провина в якому була з обох сторін, причому Мельник не мав чим заперечити на аргументи Бандери, було написання та публікація брошури «Дух руїни. По сторінках історії», яка вийшла під псевдонімом М. Запоточний [5, с. 23]. У праці істориком і культурологом показано трагічність відсутності державницької єдності в українців з часів княжої доби до подій сучасних автору. «Дві речі (руїна й бунт) завжди йшли у парі й приходили гейби на замовлення у найкритичніший для народу момент. ... Уся історія України – це боротьба двох сил: конструктивної, що скупчує українську потугу, і руїнної, що розпорошує її у взаємному само пожиранні та несе розбиття і розклад, а вслід за цим завжди йшло панування чужинців над Україною. Віримо твердо, що творчий дух переможе хаос і розклад, звідки б цей не походив і як би не проявлявся. Бо інакше не було б смислу в нашому житті і змаганні» [15, с. 12, 26]. Сенс життя, підстава бути, хотіти і боротися є визначальними критеріями філософської парадигми поета-політика.

Ольжич був не лише політиком-культурологом, а й мав повноваження до управління парамілітарною структурою. Ще на початку радянсько-німецької війни, на нараді з членами Проводу ОУН (Сціборським і Сеником) було вирішено, що буковинські колони (військові частини українців у складі Вермахту) об'єднуються в єдиний Буковинський курінь, і будуть пробиватися до Києва, щоб там увійти в підпорядкування заступника голови Проводу О. Ольжича [4, с. 74]. Однак ці задуми не були здійснені – зрозуміло, вони йшли в розріз з нацистською політикою. У жовтні 1941 р. Кандиба став одним з організаторів політично-громадського центру – Української Національної Ради у Києві, прообразу урядового чи парламентського органу України. У Раді були представлені близько 130 членів політичних партій різних орієнтацій, верств та професій. Але вже 20 (22) листопада діяльність УНРади була заборонена німецькою владою. У грудні того ж року гестапо заарештувало і згодом розстріляло працівників редакції «Українське слово» [5, с. 25]. У травні 1942 р. Почаївська конференція ОУН-М обрала Олега Кандибу заступником голови ПУН та головою Проводу на українських землях. У січні 1944 р., після арешту Андрія Мельника, Олег Кандиба перебрав посаду Голови ПУН ОУН, на неповних півроку – до його арешту Гестапо, а невдовзі і загибелі після допитів у концтаборі Заксенгаузен.

Василь-Володимир Заведнюк, чотовий УПА, репресований радянською владою характеризує Олега Ольжича такого, що серед героїчних постатей визвольної боротьби вирізняється як проникливий політик, стратег і організатор, як діяч, що глибоко осмислював теоретичні аспекти національної ідеї і її практичного втілення в життя. Виняткової уваги він надавав організації пропагандистсько-виховної, культурно-просвітницької роботи серед різних соціальних і професійних груп українського населення, особливо, на східних теренах України, духовно спустошених московською окупацією [7, с. 260]. Його життєвий шлях спростовував поширене твердження про те, що буття визначає ідею людини. Більшою мірою останнє стосується «посереднього громадянина», очевидно, Ольжич таким не був. У його житті національна аксіологія визначала гносеологію, яка формувала онтологію – цінності формували засоби і пізнання, що у підсумку визначало соціально-психологічне буття.

Варто зазначити й аспекти спільності між поетом і політиком. В ідеалістичному вираженні поети, попри «оточення їхнього життя глибокою таємницею», завжди відкриті, за пісненим висловом Ігоря Талькова. Аналогічно, політик (не політикан) ставить за мету трансформацію суспільного буття законними і відкритими методами. Поети (музиканти) і політики гинуть і від рук ворога, і в мирний час (в автокатастрофі і від кулі) через власну духовну чистоту та ідеалістичність, а щонайголовніше – нескореність. Нескорений Олег Ольжич загинув від рук німецьких нацистських окупантів, його ровесник Роман Шухевич, командир УПА (за реальними подіями знятий художній фільм «Нескорений») загинув в бою з російськими радянськими окупантами. Метою обох нескорених, хоч і з різних фракцій ОУН, була Українська самостійна соборна держава.

Серед головних характеристик Ольжича, подаючи археолога, поета і політика, автори упускають його інші сфери. Визначальним чинником світосприйняття окремої людини і державотворення загалом є культура, національна свідомість, менталітет. У 1937 р. Олег Ольжич очолив культурно-освітню референтуру Проводу Українських Націоналістів. У статті «Облога культури» під псевдонімом Л. Кардаш, Кандиба писав, що сучасний йому стан української культури «ясно являють вплив і ролі націоналістичної духовости; це вправна облога і поступове здобування її фортець» с. 199. Першочергове значення автор віддавав поезії, за нею – «красну прозу», а «музика як мистецтво надто безпосередньої мови найтрудніше висловлює суспільні ідеї» [21, с. 199 – 200]. Дослідник слушно зауважував про методи впливу на культуру, мистецьке і наукове будівництво. На його думку, що є актуальним і сьогодні, потрібно виходити «з пізнання специфічності істоти духової творчости, що не терпить насильного втручання... обминання засобів адміністративно-поліційних. Ці засоби не виключаємо з якоїсь засади «незайманости» мистецтва чи науки, тільки вважаємо за нераціональні. Становищем культурної політики українського націоналізму має бути стимуляція, а не «адмініструванням» мистецтвом і наукою» [21, с. 227 – 228]. Микола Жулинський, немов продовжує думку Олега Ольжича, зазначає, що головна опора в процесі державотворення лягає на мову і культуру. «Нові соціально-економічні та етнокультурні фактори повинні забезпечувати розвиток значно вищого, ніж це було досі, рівня мовної спільності. Створюються ідейні та соціально-психологічні, науково-виважені установки, з їхньою допомогою «вводяться» у свідомості мас певні ідейні кліше, постулати, міфологеми – у формах, максимально наближених до культурного рівня народу. Вони мають бути цілком прогнозовані, а значить, враховувати й ті моменти нашої обтяженої історичними

реаліями, до того ж деформованої тоталітаризмом ментальності [20, с. 23]. Нерідко і в сьогоденні, наслідуючи радянську стилістику, владні адміністративні методи у сфері культурі роблять її стандартною і не привабною. Зокрема, молодше покоління віддає перевагу альтернативному «андеграундному» середовищу.

Важливо звернути увагу, що Кардаш-Ольжич виходив з того, що «це не є кількість духової спадщини даної спільноти, утривалена в слові, письмі, малюнку і в дереві. Культура має властивість сама формувати духовність. По своїй суті кожна культура є національна. Існують тенденції інтернаціоналізації культури, та є вони протиприродні і в своїй функції негативні [21, с. 204 – 205]. Сьогодення підтверджує цитовані слова. Глобалізація «розплавляє» держави, культури, нації декомпозуються, світськість, традиційні релігії та екстравагантні культури урівнюються у статусі; віртуальне наділення свого «Его» довільними якостями породжує ультра індивідуалізм. З'являється нова ідентичність – людство, що є абстрактним аморфним поняттям. Людина втрачає свою конкретність, у галузі духу немає обмежень, але й ніяких орієнтирів та меж. Фінансова економіка – це тотальне панування грошей, які перебувають у виключному, елітарному володінні і надаються у кредит не елітарній (масовидній, плебейській) масі – за працю, продукт, ресурси або просто за продаж всього і всякого, найріднішого, незворотного світу [9, с. 447, 449]. Український письменник Андрій Бондар конкретизує, що концепт «нація без мови та культури» означає націю з іншою мовою та культурою, як правило, російською. «Якщо становлення української нації відбувається без української мови та культури, значить воно відбувається з російською мовою та культурою такі реалії» [1, с. 12]. Сучасний український націоналізм з усією гостротою проблематики апелює до тих же питань, що й Ольжич близько 80 років тому, який займає чільне місце як ідеолог культури і духовності українського націоналізму.

Важко відповісти щодо точного переліку наукового спадку Олега Кандиби-Ольжича. Зрозуміло, що за радянських часів його праці не потрапили до бібліографічних видань археології України. Однак навіть у 1999 р. Кандибу не включили в академічний довідник, куди потрапили репресовані дослідники, так і ті, хто працював в еміграції. Проблема в тому, що доволі довго праці не були доступні в Україні. Істотний внесок у популяризацію праць Кандиби-Ольжича в еміграції внесли Дмитро Штогрин і Любомир Винар. Лише у 2004 р. у Чернівцях видано українських переклад монографії по темі Трипілья у с. Шипінці на Буковині. Ряд статей науково-популярного змісту, які стосувалися результатів археологічних експедицій та розкопок автор публікував під псевдонімами та криптонімами. У науково-краєзнавчому збірнику «Літопис Борщівщини» вміщено статтю про археологічні пам'ятки та розкопки в Більче Золотому, підписану О.К. Стаття взята з видання «Новий час», від 12 серпня 1931 р., найбільш ймовірно, як належну Олегу Кандибі. Істотно не досліджені і не популяризовані культурологічні праці культуролога-політика. У них автор подав доволі цікавий аналіз поточного стану української культури, її історії та її слід в історії України та світу. Хоча у культурологічних публікаціях не помітно наукового апарату, вони цікаві баченням та аналізом подій з давньої історії України до перших десятиліть ХХ ст. ці твори заслуговують на те, щоб бути включеними до бібліографії саме наукових праць дослідника. [2, с. 12 – 13]. І це цілком слушно, адже публіцистика, потрапляючи на ширше середовище читацького загалу, розширює горизонт наукової теми.

Через двадцять років після воєнної поразки Української війни за незалежність Олег Ольжич писав, що найбільшим скарбом, який винесла

українська нація з 1917 – 20-х рр.. є духовна суверенність [3, с. 39]. На сьогодні, в науковій і публіцистичній літературі можна зустріти тезу про те, що сто років тому у час революції, українці і представницькі владні органи (Військові з'їзди, Центральна рада) були не готові до суверенності – реалізації власної державності, тому проводили політику автономії та федералізації у складі Росії. Проте, як зазначає історик і дисидент-політв'язень Валентин Мороз, українська людина була давно готова до самостійності – ще з 1905 року. «Неготовими виявилися лише Чикаленки й Винниченки» [13, с. 5]. Статтю про українську історичну свідомість автор починав зі шляху українського народу у пошуках вищої правди, яка мала освітити його боротьбу. «Пройшло двадцять літ, і в мужніх і кривавих зусиллях знайшов він цю правду, платячи за неї нечуваною ціною мільйонових жертв» [14, с. 293]. Яким скарбом, принаймні здобутком для України, буде війна з Росією, і коли завершиться шлях пошуку і боротьби українського народу у новітній війні ХХІ століття?

Олег Ольжич відноситься до передової фаланги поетів української еміграції, поряд з Євгеном Маланюком, Оленою Телігою, яка розділила його шлях націоналіста і жертви чужоземної окупації та іншими майстрами слова. Ольжич-Кандиба належить до передової когорти істориків-культурологів. І, безумовно, він є одним з перших на передовій лінії ідеологів політиків-державників. Проте в честь нього названо менше вулиць, встановлено менше монументальних споруд тощо, аніж соціалістам: літератору й політику-федералісту і противнику української армії Володимирі Винниченку та його колезі історикі і голові Центральної ради водночас і противнику державного будівництва Михайлу Грушевському. На відміну від вище наведених осіб, для Олега Ольжича головним критерієм духовно-суспільного буття було поняття саме «бути». Він був безкомпромісним ідеалістом, який не визнавав жодної форми ні ментального, ні соціального конформізму чужій ворожій не українській системі. Влучно підмітив Павло Загребельний: «В часи Сталіна і Гітлера доводилось рятувати життя, в брежнєвсько-сусловський період треба було зберегти розум, сьогодні – душу» [20, с. 62]. Задаємося питанням, чи могло по-іншому скластися їхнє життя? Адже всі підстави для іншого, успішного життя були, зокрема, в Ольжича, обдарованого і вродливого інтелігента, непересічного науковця, письменника, культуролога. Олег Ольжич втратив життя, пішовши за покликом серця, зберіг душу. при цьому залишивши невмирущий спадок, і дороговказ:

Ось сходить, пламеніє, розцвіта / Благословеніє не форми – суті.

Одвага. Непохитність. Чистота. / Милуйтеся! Беріть! І будьте, будьте!..

Знову апелюємо до «Хотіння бути», високого напруження воля до національного самоствердження забарвлює ціле світовідчуття українця. Змагання до досягнення мети державно-політичної само собою переноситься на все життя. З цього волонтаризму пливе, напр.. сьогодення українська войовничість і в житті, і в поезії. Могутнє стремління до досягнення національного ідеалу надає йому вартостей абсолюту. А визнання одного абсолюту неминує тягне за собою ряд інших, встановлюючи систему нерушмих ідей, скалю вартостей, від нації до одиниці. Так родиться ідеалізм» [16, с. 143 – 144]. Олег Кандиба став одним із небагатьох, тих, що повірили в український націоналізм, посіяним геніальною рукою Тараса Шевченка на «вбогій ниві» України, де до того виростили якісь почварні мутанти, хворі виплоди правд «з чужого поля»: лібералізму, демократизму, слов'янофільства, марксизму, соціалізму, гуманізму, космополітизму і т.п. У 1920-30-х рр.. тим «ідейним хворобам» протиставився

націоналізм [8, с. 17 – 18]. Авторське «хотіння бути» можна охарактеризувати таким типом політичної поведінки як нонконформізм, революційність. Іншими словами – це заперечення покірнього пристосування. Тут поєднуються дві, часто опонуючи, категорії: бути чи/і мати. Цей ідеалізм буття як заперечення конформізму існування покірних істот у країнах деспотів: сталінського і гітлерівського режимів. Наведена цитата не означає, що демократія і гуманізм є поганими суспільними явищами чи устроями. Проблематика в тому, що у кризові періоди (і назрівання кризи та посткризові), збереження народу (демосу) і людяності (гуманності) потребують на своїй землі націоналізму, нетолерантності, категоричності у дотриманні вольових категорій буття. Це актуально і в сьогоденній війні за державність, націю, мову.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Боднар А. // Свобода. 10 – 23 серпня 2017 р.
2. Відейко М.Ю., Кот С.І. Наукова спадщина Олега Ольжича. – К.: Наш час, 2008. – 240 с.
3. Дороговказ. Поезії О. Теліги та О. Ольжича. – К.: фундація ім. О.Ольжича, видавництво ім. О.Теліги. 1994. – 48 с.
4. Дуда А., Старик В. Буковинський курінь в боях за українську державність: 1918 – 1941 – 1944. – Київ-Чернівці, 1995. – 272 с.
5. Жулинський М. Олег Ольжич і Олена Теліга. Нариси про життя і творчість. Вибрані твори. – К.: видавництво ім. Олени Теліги, 2011. – 144 с.
6. Жулинський М. Слово і доля. – К.: «А.С.К.», 2006. – 640 с.
7. Заведнюк В.Ф. Похідні групи українських націоналістів (на схід України та в країни Європи 1941 – 1949 рр.). – Тернопіль: Воля, 2007. – 464 с.
8. Іванишин П. Олег Ольжич – герольд нескореного покоління. – Дрогобич: «Відродження», 1996. – 220 с.
9. Ільїн В.В. Фінансова цивілізація. – К.: Книга, 2007. – 528 с.
10. Історія українського війська (1917 – 1995). Упорядник Я. Дашкевич. Т. II. – Львів: Світ, 1996. – 840 с.
11. Історія української літератури ХХ століття. Книга друга. За ред. чл.-кор. НАН України В.Г. Донченка. – К.: Либідь, 1998. – 448 с.
12. Мандрик М. Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу. Передмова Василя Вериги. – К.: видавництво ім. Олени Теліги, 2006. – 392 с.
13. Мороз В. Фіаско більшовиків. // Шлях перемоги. 9 серпня 2017 року.
14. Ольжич О. Вибрані твори / Упоряд. О. Зінкевич, передм. Є. Сверстюка. – К.: Смолоскип, 2007. – 664 с.
15. Ольжич О. Дух руїни / Вступне слово О. Зінкевича, післямова І. Дзюби. – К.: Смолоскип, 2008 с. – 52 с.
16. Ольжич О. Незнаному Воякові. Заповідане живим. Гол.ред. М. Лкуків, упор. Л. Череватенко. – К.: фундація ім. О.Ольжича, 1994. – 434 с.
17. ОУН: минуле і майбутнє. – К.: фундація ім. О. Ольжича, 1993. – 306 с.
18. Сантаяна Дж. Витлумачення Поезії та Релігії. – Львів: Ініціатива, 2003. – 288 с.
19. Сверстюк Є. Світлі голоси життя. – К.: «Кліо», 2014. – 768 с.
20. Тарнашинська Л. Закон піраміди. Діалоги про літературу та соціокульт. клімат довкола неї. – К.: «Пульсари», 2001. – 264 с.
21. Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. (у трьох книгах). Книга друга. / упор.: В. Яременко (Україна), Є. Федоренко (США). – К.: «Рось», 1994. – 720 с.

Галина Кобаса
м. Збараж

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТЕРИТОРІЇ ТЕРЕБОВЛЯНСЬКОГО ЗАМКУ XVII СТ.

Анотація: У статті висвітлено історію археологічних досліджень території Замкової гори у Тереховлі, де знаходяться руїни замку XVII ст. Особливий акцент зроблено на існуючих гіпотезах місця знаходження дитинця княжого міста та археологічних дослідженнях замку експедиціями Інституту «Укрзахідпроектреставрація», Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури.

Ключові слова: археологічні дослідження, Княжа Тереховля, дитинець, Л. Чачковський, Б. Тимошук, Р. Миська, М. Ягодинська, етапи заселення та будівництва.

Тереховля – одне з найстаріших міст на західноукраїнських землях. Перша згадка про місто зустрічається в Іпатієвському літописі під 1097 роком при описі Любецького з'їзду князів, де офіційно підтверджувалися права Василька Ростиславича на володіння Тереховлею. Перший замок тут виник ще в XI ст. за правління князя Василька Тереховлянського. Узагальнюючи відомості письмових джерел, можна констатувати, що історія Тереховлянської землі досить обмежено висвітлена в них, а згадки про неї дуже фрагментарні та випадкові, у зв'язку з чим зростає важливість інших видів джерел, зокрема археологічних досліджень. Під час написання роботи використана інформація з досліджень території Замкової гори археологічними експедиціями І.Русанової, Б. Тимошука та М.Ягодинської (1984-86рр., 2002 р.) А також пізніших розкопок на Замковій Горі: Р. Могитич у 1996-1997 рр., Р. Миська, Я. Погоральський 2004-2006 рр., М. Ягодинської (2011р.). Тереховлянський замок відноситься до найбільш археологічно досліджуваних у різні періоди. Окремо слід зазначити наукові доробки знаного археолога, дійсного члена Наукового товариства ім. Шевченка, професора Ярослава Пастернака. Він брав участь у дослідженнях польського краєзнавчого товариства в Тереховлі, яке у 1931 р. проводило розкопки на Замковій горі. Крім Я.Пастернака участь в них брав і краєзнавець, юрист за освітою - Лев Чачковський. Результатом цих досліджень стало формування двох протилежних думок щодо місцезнаходження літописної Тереховлі. Я.Пастернак стверджував, що давньоруський культурний шар на Замковій Горі відсутній, тому столиця Тереховлянського князівства знаходилась на городищі біля с. Семенів (Зеленче) Тереховлянського району, в місці злиття річок Серет і Гнізна [4, с 22]. Це пояснювалося тим, що Я.Пастернак під час археологічних досліджень на території двору замку XIV-XVII ст., що згідно переказів був побудований на місці князівського палацу Василька Ростиславовича, не знайшов давньоруського культурного шару. Л.Чачковський за результатами своїх розвідок стверджував, що Тереховля часів князя Василька знаходилась на Замковій горі [7, с. 257]. Його дослідження «Княжий город Тереховля» опубліковане у 1932 році у львівському журналі «Життя і знання». Саме він, в 30-х рр. XX ст., вперше обстежив територію стародавньої Тереховлі, здійснив опис і накреслив план княжого міста [7, с.249].

У 1956 р. в околицях Тереховлі проводила обстеження Тернопільська археологічна експедиція Львівського історичного музею під керівництвом І.К.Свешнікова на території с. Зеленче, проте вони не торкнулися Замкової гори, яка

безпосередньо цікавить нас у даному дослідженні. На території Теробовлянського замку XVI ст. були проведені лише розвідки, які свідчили, що там не має давньоруських пам'яток. Унаслідок цього дослідник слідом за Я. Пастернаком, схиляється до думки, що літописна Теробовля знаходилася на території сучасного села Зеленче. Цієї ж думки дотримувався П.О. Раппопорт, який на чолі згону з вивчення твердинь ІААНСРСР у 1962 р. обстежував пам'ятку.

Починаючи з 1984 р на території Західного Поділля активні дослідження проводила експедиція Інституту археології АНСРСР під керівництвом І Русанової та Б. Тимощука. В коло зацікавлень дослідників потрапили язичницькі святилища X-XIII ст. на Збручі та літописна Теробовля. У 1984 р експедиція провела дослідження на Замковій горі в Теробовлі. В ході робіт виявлено залишки культових, житлових та оборонних споруд X-XIII ст. У 1986-1988 рр. дослідження в Теробовлі продовжував Б. Тимошук спільно з М. Ягодинською (начальник Давньоруської археологічної експедиції Тернопільського краєзнавчого музею). Обстеження Б. Тимощука в 1984, 1986 роках поставили крапку в тривалій дискусії стосовно локалізації літописного Теробовля [2, с.250]. Як зазначав дослідник «шурфування валів, збережених на Замковій горі, дали підстави для встановлення ряду фаз заселення гори та етапів спорудження її укріплень». Було встановлено, що Теробовля часу її першої згадки займала значну частину території (діаметром не менше 8 км.) На його думку дитинцем міста була князівська фортеця, розташована на Замковій горі. Ця фортеця у X-XI ст. оточена валом та ровом. Розкопки цієї лінії виявили житлово-господарські зруби шириною до 3-х метрів, що входили до конструкції валу [6, с.58]. На укріпленому майданчику- подвір'ї князівської фортеці – збереглося 11 западин, які утворилися на місцях підвалів X-XI ст. [6, с.57]. На жаль, більша частина цього культурного шару була знищена під час спорудження кам'яного замку XIV-XVII ст.

Упродовж 1996-1997 рр. на території замку дослідження проводила експедиція на чолі з Р. Могитечем, яка дещо доповнила дослідження Б. Тимощука. Проводилися архітектурно-археологічні дослідження в процесі яких виявлено 6 етапів будівництва укріплень на замковій горі [1, с. 84-87]. Архітектурно-археологічні дослідження проводились для встановлення хронології та структури міста. На території теробовлянського замку закладено шість шурфів, метою яких є виявлення решток замкових стін, що передували існуючим зараз руїнам середини XVII ст. Закладений шурф у південно-східному куті подвір'я у частині прилягання стін до овальної вежі дав змогу виявити, що у товщу муру вежі включено кам'яну стіну з попереднього етапу побудови замку. У наріжнику цієї стіни виявлено згин, що вказує на існування гранчастої вежі у наріжнику попереднього етапу замку. При побудові стін 1631 р. лице попереднього муру було розібране. Поглиблення вздовж внутрішньою лиця муру показало, що його спорудження відбувалося в два етапи. Верхні стіни датуються XVI ст., а платформа, на якій вони стоять, походить з давніших часів. Мурування у ній мало лише зовнішнє лице, а в середині камені заходять у засипку пазухи, між гребенем материка і муром. На думку дослідників таким чином вирівнювалась платформа замку. [3, с. 20] Вище платформи піднімався невисокий бруствер, над яким, можливо, стіни були вже дерев'яні. Після знищення замку пожежею рівень його поверхні виріс за рахунок перепаленого румовища, після чого зведено мури другого етапу. Інший шурф закладено посередині замкового подвір'я через колодязь до зовнішнього муру. З'ясовано, що мур попередніх стін теж мав розібрану лицеву поверхню, але все ж залишився і послужив внутрішньою стіною казематів замку 1631 р. У місці криниці весь ґрунт

перевідкладений, очевидно, при розчищеннях 1931 р. Зберігся жолоб водовідводу з колодязя, викладений з плескатих каменів. У північній частині подвір'я замку, попри муровані стіни 17 ст. розчищено дві стіни попереднього етапу, паралельні одна одній. Поблизу північно-західної вежі виявлено сліди оборонних мурів, що використовувались до XVI ст. За характером конструкцій укріплення нагадують ранньослов'янські городища VIII-X ст., не виключено, що вони використовувались в системі укріплень князівської фортеці [3, с.21].

На основі матеріалів археологічних досліджень та архівних історичних документів вдалося окреслити етапи спорудження замку [5, с.193]:

- Фаза раннього заліза. Спорудження оборонного рову за 6,5 метрів від внутрішньої грані існуючої північно-західної стіни.
- Перепад терас материкової плити заповнено гумусовим ґрунтом, у верхній частині якого масово зустрічається матеріал, характерний для ранньослов'янського періоду та епохи Київської Русі.
- Помонгольський етап (II половина XIII ст.). Спорудження муру з напільної сторони і розбірка дерев'яних конструкцій над ровом. Спорудження муру і вежі на східному пряслі. Верхню платформу подвір'я знову зачищено до материкової плити, але нижніх терас не відновлено. Вони залишилися на рівні верхньої відмітки подвір'я, зі східного боку, обмащені глиною
- «Каземирівський» етап (середина XIV ст.) Споруджено мурований корпус зсередини напільного муру.
- Руїна і пожежа замку. Очевидно, під час нападу Стефана – Молдавського господаря у 1498 році. Потужний пласт згарищ і глиняної обмазки.
- 1534 р. Відбудова замку старостою А. Теньчинським. Споруджено підмурівки дерев'яних стін і веж південного і західного прясел. Останнє примкнуло до існуючого північно-західного муру. Будова недбала на недостатньо надійних фундаментах.
- 1634 рік. Повна реконструкція замку старостою О. Балабаном. Спорудження трьох веж та прясел мурів на вирубаній у материку та заглибленій платформі. Часткова розбірка замкових мурів попереднього етапу. Збережені ж стіни використано для спорудження надвірних будівель (казематів, палацу). Влаштування заглибленого господарського подвір'я на північ від замку, при цьому знищено природну поверхню гори і сліди укріплень на ній.

Як зазначають дослідники Роман Могитич та Зеновій Лагуш дерев'яні конструкції укріплень розібрано у зв'язку з побудовою мурованих стін, що стали позаду попереднього валу на 2-3 м. Вчені припускають, що мури споруджено у XIII ст. заходами Данила Галицького або Льва Даниловича після татарського погрому [3, с.21] Стратиграфічні шари засипки співпадають з уступами муру. Тобто по мірі спорудження муру поверхню підсипали аж до сучасного рівня.

Безпосередньо територія замку досліджувалась у 2002 році давньоруською археологічною експедицією Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури (керівник М.Ягодинська, науковий консультант – к.і.н. Л.Виногородська) [9, с.299]. На подвір'ї замку були відкриті поховання XVI-XVII ст. Одне з поховань – сімейне (чоловік, жінка та дитина в ногах жінки), прикрите зверху дверима з двома металевими фігурними завісами, які знайдено на кістках. Між черепами похованих виявлено мушкетну кулю XVI ст., яка разом з керамікою та скляними виробами XVI-XVII в культурному шарі дозволяє стверджувати, що поховання здійснювались в один із ворожих нападів на замок в XVI-XVII ст.

Протягом польових сезонів 2004-2005 років львівські археологи Р.Миська і Я.Погоральський разом з М.Ягодинською провели археологічні дослідження для визначення топографії літописної Теробовлі та уточнення хронології окремих оборонних ліній та ділянок княжого граду. На основі узагальнених археологічних матеріалів було деталізовано етапи спорудження оборонних споруд на Замковій горі в X-XI ст., зокрема з'ясовано, що городище за цей час перебудовується двічі, зокрема в X ст., коли в результаті перебудови набуває ознак князівської фортеці, і на межі X-XI ст., у зв'язку з переходом під управління київської адміністрації (похід Володимира Святославовича на хорватів 993 р. та приєднання території Західного Поділля до Київської держави)[2, с. 258].

У 2011 р. в м. Теробовля, в урочищі Замкова Гора, на території замку XIV-XVII ст. Тернопільською обласною інспекцією охорони пам'яток історії та культури проводились археологічні дослідження. Вивчалася центральна частина території замку, вільна від забудови, біля колодязя. В східній частині розкопу виявлено траншею під фундаменти легкої конструкції, завал стін легкої конструкції XVII ст. та заглиблені в материк приміщення вищезгаданої конструкції, які мали напрям в сторону східної замкової стіни.

В результаті досліджень 2011 р. зафіксовані наступні нові археологічні дані [8, с. 28]:

- культурний шар дитинця зруйнований будівництвом стін лише по периметру замку, на незабудованій частині він збережений;
- наприкінці IX - на початку X ст. тут регулярно проживали носії слов'янської культури Луки Райковецької, свідченням чого є житло та потужний культурний шар;
- у XI-XIII ст. досліджувана територія теж була заселена, наявний культурний шар давньоруського періоду;
- природний рельєф Замкової Гори не відповідає сучасному рельєфу – він був вирівняний в процесі життєдіяльності замку XIV-XVII ст.

Варто зазначити, що перші археологічні дослідження проводилися у м. Теробовля ще у кінці XIX ст, проте вони не стосувалися території замку. У 1930 роках вченими проводяться археологічні роботи на місці замку XVII ст. та на городищах с. Зеленче, внаслідок яких формуються основні гіпотези щодо розташування літописної Теробовлі. Згідно з першою, вона була на місці замку XVII ст. (О. Чоловський, Л. Чачковський), за іншою – це два городища при злитті річок Серет та Гнізна в с. Зеленче. (Я. Пастернак). Розвідкові роботи на зазначених пам'ятках, проведені в 1950-1960 рр., дещо доповнили відомості про давні часи Теробовлі, проте не внесли ясності у питання локалізації літописного міста. Важливе значення для з'ясування цієї проблеми мали дослідження Б.О.Тимошука у 1984-1986 роках. В результаті яких на городищі зафіксовано оборонні споруди і культурний шар X-XIII ст., а також запропоновано модель міста-мегаполіса з поселеннями-супутниками, ремісничим посадом, торговою пристанню (городище Семенів-Зеленче при злитті Серету та Гнізни) та давнім Підгорянським монастирем, поруч з яким зафіксований культурний шар XII-XIII ст.. На території замку виявлений пізньослов'янський культурний шар (райковецької культури, кінець IX –початок X ст.), житло I половини X ст. Також знайдено залишки оборонних стін X – XI ст. та другої половини XIII ст. Як зазначає, археолог Марина Ягодинська:«Підґрунтям княжої Теробовлі були пам'ятки культури Лука-Райковецька, навколо яких сформувалося те ядро, що надалі переросло в князівський адміністративний центр з розвинутою приміською структурою». Хоча

територія міста вивчена ще не повністю, завдяки дослідженням, що були здійснені М. Ягодинською, Р. Миськом, Я. Погоральським, стало можливим охарактеризувати топографію літописного міста та виділити окремі стадії його розвитку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко О. Замки Тернопільської області (Теребовля)// Вісник інституту Укрзахід проект реставрації», Львів, інститут «Укрзахід проект реставрація» число 11, 2000, - с.84-87
2. Миська Р., Погоральський Я. Археологічні дослідження у Теребовлі //Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2006. – випуск 9. – С. 249-268.
3. Могитич Р., Лагуш З. Архітектурно-археологічні дослідження міста Теребовлі Тернопільської області. – Вісник інституту Укрзахід проект реставрації», Львів, інститут «Укрзахід проект реставрація»число, 1997 р., т. 6, С. 19 – 22.
4. Пастернак Я. Стародавні часи Теребовельщини / Я. Пастернак // Теребовельська земля: іст.-меморіал. зб. – Нью-Йорк-Сідней, 1968. – 19–31 с.
5. Строць Л. Археологічні дослідження замків Тернопілля// Волино-Подільські археологічні студії. - 2012. - Вип. 3. - С. 192-196.
6. Тимошук Б. О. Дослідження давньоруської Теребовлі // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1985, - С. 57-59 с.
7. Чачковський Л. Княжий город Теребовля // Життя і знання. 1932, - С.257-259
8. Ягодинська М. Попередні результати археологічних досліджень у 2011 році на території замку XIV–XVII ст. в м. Теребовля, уроч. Замкова Гора Тернопільської області // Нові дослідження пам'яток козацької доби. – К., 2012. – Вип. 21. – Ч. 1. – 26–28 с.
9. Ягодинська М. О., Виноградська Л. І. Археологічні дослідження в м. Теребовля Тернопільської області та його околиці у 2002 році // АБУ в 2001-2002 рр. Київ, 2003, - С. 299-302

Степан Костюк
м. Тернопіль

ФОНД ІСТОРИКА-АРХЕОЛОГА ОЛЕКСАНДРА СИТНИКА У ТЕРНОПІЛЬСЬКОМУ ОБЛАСНОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ

Анотація: У науковий обіг уперше вводиться загальна інформація про особистий фонд відомого вченого Олександра Ситника.

Ключові слова: артефакти, археологія, видання, фонд.

Важко уявити археологічну науку, позбавлену аргументованих узагальнень Олександра Ситника.

Біографічна довідка. Ситник Олександр (нар. 25.09.1952, с. Будьки, Жмеринський р-н, Вінниччина) – вчений-археолог. Закінчив Київський університет ім. Тараса Шевченка (1975, тепер – Національний університет ім. Тараса Шевченка). Науковий співробітник, завідувач відділу Тернопільського обласного краєзнавчого музею (з 1975). Старший викладач Запорізького університету (1985 – 1986). Науковий співробітник (із 1992), завідувач відділу археології Інституту українознавства НАНу (від 2004), завідувач кафедри археології та історії стародавнього світу, професор Львівського та Жешувського (Польща) університетів (од 2005). Відкривач та дослідник стоянок на Тернопільщині. Автор, співавтор наукових праць. Доктор історичних наук (2003) [1, с. 261].

Власне, доробок науковця згруповано окремим роздільником фондової збірки Тернопільського обласного краєзнавчого музею (каталожна шухлядка – «Тернопільський обласний краєзнавчий музей III. Працівники ТОКМ», роздільник

– «Ситник О.С. – Булгакова Л.П.» – С.К.): «Рідкісні документи» – 20, «Рідкісні книги» – 12, «Фотографії» – 3, «Негативи» – 1, «Науково-допоміжні матеріали» – 8. Загалом – 44 одиниці зберігання [2].

Найпотужніше, зрозуміло, представлено рідкісні документи: зібрано авторські звіти археологічних досліджень (кін. 1970-их – поч. 1990-их рр.: ТКМРД – 3653, 4036, 4143, 4825, 5513, 6222, 6223, 6673, 7828, 8702, 9448, 10011, 10447). Деталізує процес «видобутку» цінних артефактів «Щоденник начальника Тернопільської палеолітичної експедиції за 1987 р. О.С. Ситника» (ТКМРД – 8703).

Тезисні виклади періодичних напрацювань (ТКМРК – 2444, ТКМНД – 2268) глибше розкривають авторські монографічні видання (ТКМРК – 6071; «Середній палеоліт Поділля», Львів, 2000, ТКМРК – 6790; «Воля IV – поселення культури НОА», Львів, 1994, ТКМРК – 8250; «Культурна антропологія: походження людини і суспільства», Львів, 2012, ТОКМРК – 12246; «Археологічна наука у Львові. Перша половина ХХ століття», Львів – Жешув, 2012, ТОКМРК – 12447).

Упорядковану частину доробку вченого «цементує» дисертаційний автореферат «Ранній палеоліт Придністровського Поділля» (ТКМРД – 13104).

Завважене «вимальовує» географію знаходжень: с. В. Глибочок, с. Ігровиця, с. Петриків, с. Пронятин, с. Буглів.

Висновки. Пропоноване узагальнення – складова вагомого археологічного спадку фондової збірки установи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гаврилюк О. Ситник Олександр Степанович //Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2008. – Т. 3. П – Я.
2. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

Юрій Мазурик
м.Луцьк

ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ОБОРОННО-ФОРТИФІКАЦІЙНИХ СПОРУД НА ТЕРИТОРІЇ СЕЛА ЧАРТОРИЙСЬК НА ВОЛИНІ

Анотація: Чарторійськ відомий з початку XII століття як літописне місто. На території населеного пункту знаходиться два городища давньоруського і пізньосередньовічного часів. Пропонується розглянути історію та перспективи археологічних досліджень цих оборонно-фортифікаційних споруд.

Ключові слова: Волинь, літописне, місто, Чарторійськ, Старий і Новий Чарторійськ, городище, замок.

Писемна згадка про Чарторійськ (Чорториськ, Черториськ), як місто відноситься до 1100 р., коли воно дісталось володимир-волинському князю Давиду Ігоровичу. Всього в Галицько-Волинському літописі в зв'язку з різними політичними подіями місто згадується шість разів: 1100, 1142 (двічі), 1227, 1228, 1289 рр. [8 с. 155, 194, 195, 383, 384, 452]. В 1227 р. Чарторійськ захопили пінські князі, в 1228 р. волинсько-галицькі князі Данило і Василько Романовичі з боєм відібрали місто. При описі штурму згадується городська стіна. В 1289 р. в Чарторійську князем Мстиславом була заложена кам'яна башта [8 с. 452]. Ця

кількість згадок вказує на помітну роль міста в житті Волинської землі на північно-східних рубежах в XIII ст.

В 1340 р. місто разом з іншими населеними пунктами увійшло до складу Литовського князівства. В XV ст. стає власністю князя Льва Свидригайла. В 1442 р. переходить до князів Чарторийських [7 с. 545].

Про постійний торговельний потік в регіоні підтверджують писемні джерела, в яких згадується митниця. В акті 1488 р. в переліку державних і приватних замків Білорусії і України вказується: *«отъ нашего дубаса и от его комяги мыта не брали бы есте: ...в Чарторыйску,...»* [18 с. 34] ; це також підтверджується в акті 1545 р. в переліку митниць на Волині: *«...В Чарторийську князей старостичей Луцких отъ комяги берут по восьми грошей,...до отъ пособнаго шеста по три гроша»*; *«В Чарторийськъ князем Чарторыйским брать мыто вековечное, а присаднаго не надобно брать.»* [14 с. 130,141; 16 с. 66,69] На важливість даного городища в соціальному значенні вказує таке повідомлення в цьому ж акті: *«...главное вотчиное имение наше [князів Чарторийських- Ю.М.], Чарторыйськъ, находится не въ Вольнском, но в Литовскомъ повете.»* [14 с. 63] Отже місто знаходилося на важливій транспортній артерії (Стир-Прип'ять-Дніпро-Чорне море).

В акті 1547 року про поділ маєтків між князями Олександром та Іваном Чарторийськими уперше виступає замок і місто Чарторийськ [4 с.48]. Треба відмітити що місто дісталось князю Олександру, разом з містом Литовижем, над р.Бугом [19 с. 515], це місто теж знаходилося на важливій транспортній артерії (Буг-Вісла-Балтійське море), що ймовірно давало родині Чарторийських можливість вигідно використовувати ці населені пункти для торгівлі. Про це місто йдеться також у володимирській гродській книзі за 1568 р. та поборових реєстрах 70-80-х років [4 с. 48]. В актах 1602 р. згадується передмістя, важливий компонент міського просторового розвитку [4 с.125]; 1609 р. — замкова в'язниця [4 с.123]; 1620 р. — замок [4 с.134]. В 1639 р. тут був побудований дерев'яний костел, після пожежі в 1736-1741 рр. був побудований новий мурований костел домініканського монастиря (Постановою Ради Міністрів УРСР від 24.08.1963 № 970 пам'ятку взято під охорону держави, охоронний номер 126/1).

В 1601 р. Чарторийські продають місто за 400 тисяч польських злотих мінському воєводі Казимірові Пацові [20 с. 139], яке згодом перейшло до Лещинських, з 1677 р. — до Вишневецьких, а з 1725 р. — до Радзивілів [7 с. 546]. Після Радзивілів містом володів граф Федір Пацей [11 с. 158]. Після повстання 1830-1831 рр. місто було конфісковане урядом Російської імперії і передане у державну власність [7 с. 546].

З XVII століття місто Чарторийськ позначається на різних картах (Рис.1 і 2).

Досліджуючи урбанізаційний процес на Волині, Андрій Заяць у своїй праці «Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. Львів. 2003», торкнувся питання творення так званих «нових» міст при вже існуючих міських поселеннях, яких не можна розглядати як цілком окремі та самостійні міські центри, але їх можна і потрібно трактувати у руслі урбанізаційного руху як його складовий елемент. В Луцькому повіті в досліджуваний час зафіксована поява наступних «нових» міст: Новий Тучин (1602), Новий Острожок (1613), Новий Остріг (1620, 1630, 1635), Новий Корець (1624, 1629), Новий Мильськ (1645).Окрім того, дослідник звернув увагу, що в акті 1602 року вживається назва Старий Чарторийськ, що відповідно мало б свідчити про існування і Нового Чарторийська [4 с. 68].

У наступній праці «Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. – Львів, 2019» дослідник залучив більш ширше коло нових писемних документів в яких зазначено, що протягом 1598-1622 р.р. поряд з містом Чарторийськ згадуються назви Старий і Новий Чарторийськ [5 с. 92, 95, 97, 102, 301]. Отже, документи вказують на існування в цей час двох топонімів, на жаль питання історичної топографії давнього міста ще не достатньо вивчене. Одна із перспектив археологічних досліджень це спроба локалізувати ці топоніми на теренах Чарторийська.

Сучасне село Чарторийськ Камінь-Каширського району Волинської області розташоване на лівому березі р.Стир, цей берег високий з крутими схилами. Долина річки шириною в середньому біля одного кілометра, в цій частині заплави переважають лукові і заболочені пониження, а також стариці, зарослі водно-болотистою рослинністю. Русло переважно звивисте, в даному районі розгалужене. Донедавна річка була судноплавною.

На території села на краю берега знаходяться дві пам'ятки археології (Рис.3): №1 городище XI-XIII ст., рішенням облвиконкому від 04.08.1969 № 360-р пам'ятку взято під охорону держави, охоронний номер 220; №2 городище XVI-XVIII ст., розпорядженням облдержадміністрації від 22.06.1999 № 415-р пам'ятку взято під охорону держави, охоронний номер 1034.

Перше розташоване в східній частині села, в урочищі «Городище», круглої форми, діаметр верхньої площадки 117-125 м, висота верхньої площадки 11-15 м, із заходу від берегового плато городище відділене ровом [9] (Рис.4 і 5).

На початку XX ст. про городище згадує В.Б. Антонович: «Чарторийськ. На берегу Стиря есть круглое городище въ 172 сажени въ окружности на немъ сохранились остатки каменной стены» [1 с. 51].

В 1960-1961 рр. П.О.Раппопорт, старший науковий працівник Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР на пам'ятці провів археологічні дослідження. Дослідник встановив, що культурний шар датується XI – XIII ст.; також було виявлено фундамент башти, яку згадує літопис. Дане городище ототожнюється з дитинцем літописного Чарторийська [16 с. 37,38,103,126,128,142 – 147, 180,189. 225].

Друге городище урочище «Замок» знаходиться за 0,9 км на захід від першого городища, коло костела домініканців. В 1960-1961 рр. розвідку городища провів П.О.Раппопорт. Дослідник інтерпретує дане городище, як замок Радзивілів і датує XVI – XVIII ст [16 с. 37]. На літографічному малюнку 1897 року зображено (Рис.8) залишки мурованого замку [3 с. 294], які на цей час не збереглися, можливо перспективі археологічні дослідження дозволять локалізувати в якій частині городища вони знаходилися. В 2002 – 2003 рр. обстеження городища провів автор [10 с. 7-13; 11 с.137-139]. Городище круглої форми (Рис.6 і 7), верхня укріплена площадка діаметром біля 90 м; нижня частина діаметром 150-155 м. Площа городища (укріплена площадка, схили городища, оборонні рови тощо) становить приблизно 3,5 га. Майданчик рівний, будь-яких ознак валу не виявлено, схили по периметру ескарповані, висота їх не рівномірна, найвища зі сторони річки, південна частина городища — 32 м, північна частина — 6 м, крутизна схилів — в 30°-50°. Укріплена площадка відрізнана від берегового плато широким ровом: з заходу ширина 70-60 м, в північно-західній частині звужується до 25 м; з півночі, напільної сторони, рів сильно заплавлений (ця частина забудована присадибними ділянками, що утруднює визначення ширини); зі сходу ширина 40-50 м. З заходу і сходу від пам'ятки рів понижується в бік річки до рівня заплави, тобто переходить

у горизонтальну терасу з південного боку. Треба відмітити, що по східному рову городища проходить польова дорога до річки, яка ймовірно діяла і в давнину та виходила до шляху вздовж берега, переправи, пристані тощо

В даному регіоні городище розташоване на найбільш високій частині берега річки, приблизно одна третя частини укріплення виступає в бік заплави. Таке розміщення фортифікаційної споруди дозволяло прострілювати підходи і вздовж крутого берегового схилу по обидва боки. Укріплення займає ніби проміжне положення між городищами, які мають круглу форму і відносяться до мисового типу. Круглий тип має давні традиції на Волині; починаючи з X ст. поряд з мисовими і острівними городищами відомі укріплення, які мають свідомо надану їм правильну круглу форму. Помітні зрушення проходять в XII ст., коли дещо більш явні посилення ролі круглих фортець видно в північно-західній частині Волинського князівства, це, зокрема, простежується на прикладі городища Чарторийськ – I.

З другої половини XII –XIII ст. в розвитку типової структури оборонних споруд спостерігаються дві тенденції. Перша — посилення штучних укріплень шляхом створення багаторядної системи оборони. Друга — починається будівництво фортець на високих, важкодоступних вершинах. Ці тенденції переслідували одну ціль — значне посилення обороноздатності фортець перед фактом різкого підйому потужностей осадної техніки. У формі городища Чарторийськ –II спостерігається давня традиція круглих городищ, оскільки в розвитку військового зодчества дуже важливого значення набуває функціональна доцільність.

В тактичному відношенні круглі фортеці відповідали тим же цілям, що й фортеці, розміщені на мисах або на окремих підвищеннях. Оскільки основним прийомом штурму в той час була облога, схема оборони повинна була будуватись на фронтальній стрільбі направленій вперед, у бік противника, зі всього периметру фортечних стін. Така стрільба не дозволяла обложникам наблизитися до укріплень і була основною причиною, яка перешкоджала противникові увірватись у фортецю і взяти її штурмом [16 с. 111, 112, 216].

В пізньосередньовічні часи городище знаходилося на перехресті важливих шляхів: з Луцька через Жидичин, Четвертню, Колки, Чарторийськ і вздовж Стиру можна було дістатись до Пінська і далі в Білорусь [15 с. 381]; Стиром і Прип'яттю до Києва [17 с. 135, 139, 162, 184, 190], а також, як відмічалось вище, князь Олександр Чарторийський, власник Чарторийська і Литовижа, міг вигідно використовувати сполучення між цими містами, як один з напрямків трансконтинентального торгового шляху. Таке розміщення укріпленого пункту безпосередньо над річкою дозволяло контролювати транспортний рух як сухопутний, так і річковий [18 с. 77, 99, 100, 222, 226, 246].

Місцезорозташування укріплення забезпечувало якнайкращу обороноздатність, а планувальна схема сприяла неприступності городища. Ландшафтні особливості навколишнього середовища (підвищення рельєфу, наявність річки та широкої заплави, лісів і т.д.) були вирішальними факторами при виборі ділянки для будівництва фортеці: оборонна функція відігравала провідну роль. Домінування над оточенням підкреслювало суспільну роль власника. Генетичним фактором для формування більшості міст і містечок Правобережної України XIV-XVII ст. були давні городища, якщо вони виникали на місцях поселень, або природно захищених підвищених місцях, навколо яких розвивалося місто, якщо забудова міста проводилася на новому місці [2 с. 56]. Тобто, існував

своєрідний «genesis loci» стосовно розміщення нового об'єкту; відбувалося історичне наслідування найкращого місцезнаходження. Але в даному випадку спостерігаємо виключення. На певному етапі відбулося своєрідне просторове «роздвоєння замку» [13 с. 30]. Наявність двох городищ на території одного населеного пункту унікальне явище, як містоутворювальний чинник у розвитку міста.

Отже, співставляючи писемні, топографічні, археологічні дані ми можемо гіпотетично частково провести реконструкцію історико-топографічного розвитку міста. В давньоруський час городище №1 було дитинцем літописного Чарторийська, очевидно навколо нього формувалося і околине місто. Нажаль укріплення окольного міста не збереглися тому нам на цей час невідомо де воно знаходилося і які його розміри. Не виключено, що воно простягалося вздовж берега в західному напрямку. Очевидно в XVI столітті з невідомих нам причин виникає потреба в будівництві нового городища (замку) №2. Місце було вибрано не випадково за 0,9 км на захід від першого городища, ймовірно це була західна околиця окольного міста. Тоді при цьому, вся міська інфраструктура на цій території могла залишатися незмінною, а побудова ще одного замку принаймні тільки покращувала обороноздатність міста.

Про перебування окольного міста між двома дитинцями можливо підтверджують археологічні дослідження 2011 року у центральній частині села по вул. Єршова і Хакімова, 113, приблизно за 700 м на схід від монастиря та за 200 м на північ від давньоруського городища, де було виявлено культурний шар давньоруської доби XI—XII ст. та пізнього середньовіччя XVI—XVII ст. [6 с. 184].

Таким чином, з виникненням в місті двох дитинців (замків) зумовило міщан розрізняти ці частини міста, відповідно городище №1, як Старий Чарторийськ, а городище №2, як Новий Чарторийськ, що відклалося в документах під 1598-1622 р.р. Через деякий час коли замки втратили своє функціональне призначення, домінуючою назвою стає тільки Чарторийськ. А через три століття історія з назвами дивним чином повторилася. З будівництвом залізниці на початку XX ст. виникло селище Новий Чорторійськ, а історичному селу додали приставку Старий Чорторійськ. В жовтні 2021 року Верховна Рада України прийняла рішення і перейменувала село Старий Чорторійськ на село Чарторийськ Камінь-Каширського району Волинської області, тобто було повернуто історичну назву.

Зважаючи що село Чарторийськ має багате історичне минуле та значну культурну спадщину, а перспективі археологічні дослідження дозволять локалізувати околине місто, з'ясувати які його розміри, потужність культурного шару, конструкцію укріплень тощо, що надасть можливість розглянути питання щодо занесення його до Списку історичних населених місць згідно вимог Постанови Кабінету Міністрів України від 3 липня 2006 р. № 909 «Про затвердження Порядку визнання населеного місця історичним».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонович В. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. — М., 1901. —Т.1.
2. Виноградська Л.І. Замок у соціально-просторовій структурі міст і містечок Правобережної України XIV – XVII ст.// Сучасні проблеми археології. К. 2002.
3. Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / под общ. ред. П. П. Семенова. - СПб. : [Тип.] М. О. Вольф, 1881-1901. Т. 5 : Малороссия, Подолия и Волынь. Ч. 1 : Полтавская, Черниговская, Волынская, Подольская, Харьковская и Киевская губернии- СПб. ; М., 1897. - 332, II с. : ил., 2 л. к.
4. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. Львів. 2003.

5. Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.: монографія / А. Заяць. – Львів, 2019.
6. Златогорський О.Є., Дем'янчук Д.Г. Дослідження на території Волинського Полісся.// Археологічні дослідження в Україні 2011 рік.: Збірка наукових праць. – К.2012.
7. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. — К., 1970.
8. Літопис Руський / За Іпатієвським списком переклав Л.Махновець. — К., 1989.
9. Мазурик Ю.М. Чорторийську – 900.//Віче, 24 серпня 2000.
10. Мазурик Ю. Городище доби пізнього середньовіччя в с. Старий Чорторийськ на Волині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип 14. – К., 2005.
11. Мазурик Ю. Замок Радзивілів в с. Старий Чорторийськ на Волині // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України. Матеріали XVIII Волинської науково-практичної історико-краєзнавчої конф.: Наук. зб. – Луцьк, 2006.
12. Митошняк О. З історії села Старий Чорторийськ//Минуле і сучасне Волині і Полісся: історія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина. Матеріали XIII Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції. Збірник наукових праць. Луцьк, 2004.
13. Михайлишин О. Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ої половини XVIII –XIX століть. К. – 2000.
14. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, Высочайше учрежденной при Киевском военномъ, Подольскомъ и Волынскомъ генерал-губернаторе. — К. 1859. Т. IV.
15. Пришляк В. До питання про торговельні комунікації і митні системи українських земель першої половини XVIII століття // Записки наукового товариства імені Шевченка. Том CCXL. — Львів. 2000.
16. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X –XIV вв. Л. 1967.
17. Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). К. 1992.
18. Торгівля на Україні XIV-XVII століття. Волинь і Надніпрянщина // Упорядник В.М.Кравченко, Н.М.Яковенко. — К. 1990.
19. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. — Вінніпег, 1986. — Т.2.
20. Orłowicz M. Pustrowany przewodnik po Wołyniu. — Luck, 1929. — S.139.

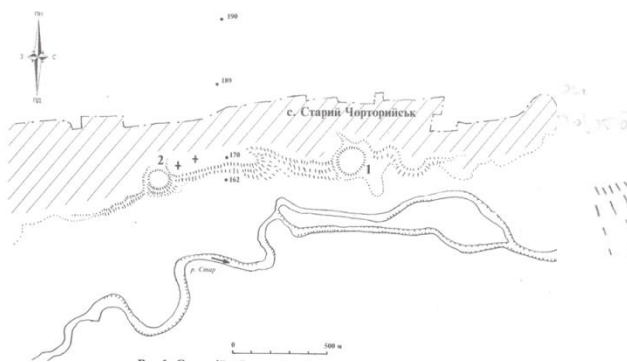

Рис. 1 Ситуаційний план розташування пам'яток археології:
№1 городище XI-XIII ст. (Чорторийськ-I);
№2 городище XVI-XVIII ст. (Чорторийськ-II)

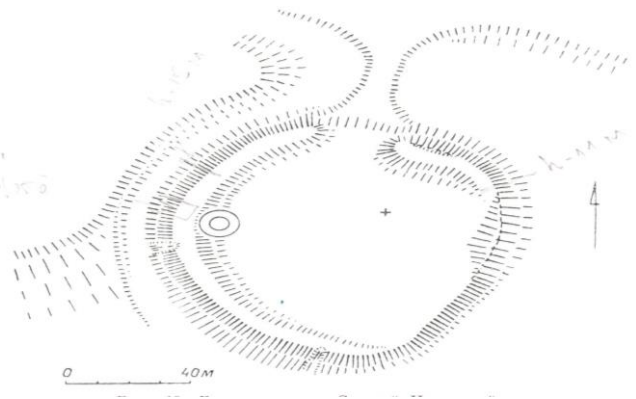

Рис. 2 План городища Чорторийськ - I (за Раппопортом П.А.)

Рис. 3 Фото городища Чорториськ – I, південна частина

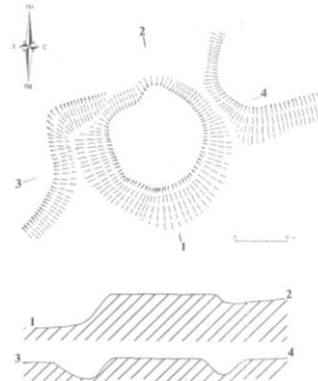

Рис. 4 План і профілі городища Чорториськ – II (за Мазуриком Ю.М.)

Рис. 5 Фото городища Чорториськ – II, південна частина

Рис. 6 Літографічний малюнок 1897 року, залишки мурованого замку

Олена Лугова
м. Бережани

ДО ПИТАННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗАХІДНОЇ ВЕЖІ КОМПЛЕКСУ ЗАМКУ СИНЯВСЬКИХ

Анотація. У статті представлено результати натурних досліджень та інженерно-геологічних розвідувань щодо Західної вежі Комплексу замку Синявських у 2006 році.

Ключові слова: Комплекс замку Синявських, Західна вежа, натурні дослідження, шурфи, інженерно-геологічні розвідування.

Комплекс замку Синявських (охорон. № 641) – унікальна пам'ятка фортифікаційного мистецтва XVI–XVII ст. Фортеця у 1534–1554 роках споруджена в болотистій низовині на острові, що омивався двома рукавами річки Золота Липа. Його розбудову та зведення фортифікаційної системи здійснював магнатський рід Синявських упродовж кількох періодів: 1534–1554, 1576–1619, 1665–1683; 1690–1726 рр. В результаті такого активного фортифікаційно-будівельного процесу сформувався замкнений замковий простір окреслений трьома вежами, двома південним та східним палацами, північним та західним корпуси.

Західна чи арсенальна вежа замку Синявських зведена XVI–XVII ст. і належить до найдавніших замкових споруд. Використовувалася також як зброярня, про що свідчить назва «арсенальна» (рис. 1). Після приходу на землі Галичини австрійської влади Бережанський замок потрапив під владу військових та втратив систему зовнішніх укріплень. Під час володіння замком Олександром Станіславом Потоцьким, на початку XIX ст., розібрано верхні яруси мурів п'ятикутної вежі, облаштовано новий дах, в результаті чого вежа набула зовсім іншого вигляду (рис. 2).

Західна вежа має яскраво виражений оборонний характер мала одне з найважливіших призначень у фортифікаційній системі, боронила замок з найбільш незахищеного західного боку. Західна п'ятигранна вежа Комплексу замку Синявських відноситься до архаїчного типу пунтоне з тупим висхідним кутом і центральним стовпом. Загалом, пунтоне – це п'ятикутна оборонна споруда протобастіонного типу, перехідного від башти до бастіону, здебільшого п'ятикутна в плані, з прямим або гострим висхідним кутом. У п'ятигранній вежі Бережанського замку був центральний, прямокутний в плані мурований стовп, на який спиралися балкові перекриття ярусів; аналогічні стовпи було влаштовано у баштах-пунтоне в замках Кам'янець-Подільського, Меджибожа, Старого Олексинця [3, с. 261).

Товщина зовнішніх стін вежі сягає від 4,5 до 5 м, які були здатні витримати обстріли найтяжчих гармат того часу. Для ведення оборони призначені перший та третій яруси. В напільних стінах першого ярусу збереглися по дві бійниці в кожному пряслі, на третьому ярусі наявні по одній великій бійниці, що призначалися для ведення гарматного вогню. Четвертий ярус вежі не зберігся. Він виконував роль спостережного пункту, оскільки вежа домінувала над містом завдяки високому даху із світловим ліхтарем. Перший ярус вежі також слугував замковим арсеналом. Другий ярус мав вихід на широкий мур. Також на верхніх ярусах є вихід до західного корпусу. Міжярусні перекриття вежі були дерев'яні та опиралися на центральний стовп. Товщина стіни зі сторони внутрішнього подвір'я замку становить 1,5 м. Зі сторони замкового подвір'я вежа мала два входи: один на рівні першого ярусу, другий – на рівні другого ярусу. Останній був оздоблений кам'яним різьбленим порталом із скульптурними зображеннями мавп. Арковий портал фланкований пілястрами на п'єдесталах з гладким архівольтом, імпостом, замком. Пілястри вище імпоста декоровані розетами. У розвиненому антаблементі архітрів і карниз детально опрацьовані. У розкрепованих наріжниках фризу над пілястрами – розети, у площині фризу – стилізовані фігури з картушами.

На другому ярусі наявні два вікна з кам'яним обрамленням. На рівні третього ярусу було три вікна із кам'яним обрамленням. Зовнішні фасади вежі оздоблені периметральними міжярусними кам'яними профільованими тягами та кам'яними різьбленими обрамленнями вікон. Два верхні яруси вежі були семигранними за рахунок зрізу кутів мурів вежі у місцях примикання до широкого муру та стін північно-західного корпусу. Завершувалася вежа стрімким семигранним наметовим дахом з світловим ліхтарем.

Вперше Західна вежа стала об'єктом наукового вивчення під час проведення натурних досліджень, що здійснювалися Українським регіональним спеціалізованим науково-реставраційним інститутом «Укрзахідпроектреставрація». В ході виконання цих робіт у внутрішньому просторі вежі закладено три архітектурно-археологічних шурфи.

У західній частині розкопу виявлено цегляне мощення підлоги, верхній шар якого зафіксовано на відмітці -2.78 від позначки 0. Цегляне мощення виконане цеглою розмірами 330-320х160х150х65 мм на вапняному розчині, порядово із перев'язкою в пів цегли. Поверхня мощення в значній мірі пошкоджена. Нижній первісний шар цегляного мощення зафіксовано на відмітці -3.120 від позначки 0. Цегляне мощення виконане цеглою розмірами 298-293х160х162х65 мм. Мощення виконано поперечними рядами, які перемежуються повздовжнім рядом. Нижній шар також мав значні пошкодження [2, с. 6].

У північній частині розкопу також зафіксовано цегляне мощення підлоги, що закладалося у два етапи. У північно-східному куті вежі збереглася мурована ємність для технологічної води, розмірами 2,99х2,36 м, глибиною 3,55 м. Споруджена, ймовірно, на початку ХХ ст. [Натур. Досл. с. 9].

У південній частині розкопу збереглися дві муровані ємності для технологічної води. Перша ємність, що розташована південно-східному куті вежі, круглої форми, її стіни вимуровані з цегли на вапняковому розчині з наступним отинькуванням. Діаметр 3,185 м, глибина 1,78 м. Мурована ємність прямокутної форми для технологічної води має посередині перегородку, стіни резервуару вимуровані з цегли на вапняковому розчині з наступним отинькуванням. Зовнішні розміри 5,13х2,185 м, глибина 1,63 м.

Згідно звіту про натурні дослідження в цій же південній частині зафіксовано залишки дерев'яної балки перекриття, розміром 200х1200 мм, яке обвалилося внаслідок пожежі. Виявлення обгорілих решток дерев'яної балки підтверджують існування дерев'яного перекриття над цокольним поверхом [2, с. 10].

Загалом, на цьому етапі дослідження зафіксовано наявність цегляного мощення підлоги у західній вежі, яке закладалося у два етапи. Зараз воно є частково втрачене через пізніші втручання у це мощення, внаслідок змін у пристосуванні та використанні Бережанського замку. Найважливішим результатом цих досліджень, на мою думку, стало виявлення фундаменту центрального стовпа вежі. Мурування основи стовпа, як зафіксували дослідники, виконано з ламаного вапняку на вапняному розчині, а лицева сторона виконана із блоків тесаного вапняку.

У жовтні–грудні 2006 року на території Комплексу замку Синявських здійснювалися інженерно-геологічні розвідування під керівництвом П. Волошина на замовлення Інституту «Укрзахідпроектреставрація». Ці роботи проводилися з метою оцінки інженерно-геологічних умов ділянок розташування замку та вивчення конструктивних особливостей фундаментів Західної (Арсенальної) вежі та Троїцького замкового костелу-усипальниці. Під час робіт пройдено 10 шурфів глибиною 3,6–5,1 м. Під час цих робіт здійснено дослідження стану зовнішньої сторони фундаментів Західної вежі у шурфах 2, 3, 4 та примикаючої до неї частини широкого мур у шурфі 5.

Шурф 2 зафіксував глибину зовнішнього фундаменту на 5,2 м, нижню частину якого складає бутова кладка (2,2 м), а верхню – кладка з тесаного каменю (3 м). На глибині 3 м фундамент має уступ 0,15 м. У шурфі 3 – глибина фундаменту становить 5 м, нижню частину якого складає бутова кладка (1,9 м), верхня частина – кладка з тесаного каменю (3,1 м). На глибині 3,1 м та 1,5 м фундамент має уступи по 0,15 м. У шурфі 4 – глибина фундаменту становить 5 м, нижню частину якого складає бутова кладка (2 м), верхня частина – кладка з тесаного каменю (3 м). На глибині 1,2 м фундамент має уступ 0,1 м. У шурфі 5 – глибина фундаменту становить 5,1 м, нижню частину якого складає бутова кладка (1,8 м), верхня частина – кладка з тесаного каменю (3,3 м). На глибині 1,7 м фундамент має уступ

0,2 м. Ці дослідження зафіксували, що фундаменти стоять на суглинку тугопластичному жовто-сірому у зазначених шурфах, однак його походження і функція так і не з'ясовані. У шурфах 4 і 5 на глибині 3–3,3 м до фундаменту прилягає сильно карбонатний, зцементований вапном жовтувато-сірий суглинок, походження та призначення якого поки-що не з'ясовані [1, с. 6, 17–20].

Загалом, досліджувана територія Бережанського замку характеризується інженерно-геологічними умовами через велику потужність техногенних ґрунтів, високе положення ґрунтових вод та зазнала сильних антропологічних змін, зокрема підсилення. Збереженість каменю заглиблених будівельних конструкцій неоднакова. У багатьох місцях у приземній частині фундаментів (0,2–0,3 м) від поверхні та нижній частині стін спостерігається вилушування каменю, його морозне розтріскування, в на більших глибинах збереженість каменю добра [1, с. 8, 10].

Дослідження 2006 р. поклали початок науковому вивченню Західної вежі Комплексу замку Синявських та зафіксували:

- глибина фундаментів Західної вежі із зовнішньої сторони на глибині 5–5,2 м;
- мурований масив фундаменту складається із двох частин: нижня – бутова кладка, верхня – кладка з тесаного каменю;
- наявність горизонтальних уступів на зовнішній стороні фундаменту вежі на глибині 3 м у шурфі 2 та 3,1 м у шурфі 3 у місцях стикування бутової кладки й кладки із тесаного каменю;
- наявність горизонтальних уступів, вимурованих із тесаного каменю, на зовнішній стороні фундаменту вежі на глибині 1,5 м у шурфі 2, 1,2 м у шурфі 3 та 1,7 м у шурфі 5;
- наявність цегляного мощення підлоги у західній вежі, яке закладалося у два етапи. Зараз воно є частково втрачене через пізніші втручання у це мощення, внаслідок змін у пристосуванні та використанні Бережанського замку загалом, та Західної вежі зокрема.
- фундамент центрального стовпа вежі, мурування основи якого виконано з ламаного вапняку на вапняному розчині, а лицева сторона виконана із блоків тесаного вапняку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Волошин П. Звіт про інженерно-геологічні розвідування ПП «НВФ «Геотест». 2006. 25 с.
2. Натурні дослідження елементів західної вежі. Дослідження зондажів та шурфів. Львів, 2006. 40 с.
3. Пламаницька О. Деякі аспекти хронології та типології Бережанського замку в контексті формування урбаністичної системи міста // Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. № 18. К., 2011. С. 257–270.

Рис. 1 Західна вежа на роботі Фердинанда Хотомського, 1838 р.

Рис. 2 Західна вежа. Початок XX ст.

Рис. 3 Західна вежа. Сучасний вигляд

Наталія Саєнко
м. Батурин

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЗИДЕНЦІЇ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ В БАТУРИНІ: ПІДСУМКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація: У статті викладено результати археологічного вивчення заміської резиденції гетьмана Івана Мазепи, яка знаходилася на околиці Батурина – Гончарівці. Цю замково-палацову (*palazzo in fortezza*) резиденцію було збудовано наприкінці XVII – на початку XVIII ст., захоплено і пограбовано у листопаді 1708 р. за наказом російського царя Петра I. У ході досліджень Батуринською археологічною експедицією встановлено особливості укріплень, вивчено залишки муrowаних і дерев'яних споруд резиденції.

Ключові слова: Іван Мазепа, Гончарівка, археологічні дослідження, резиденція, Батурин.

Гетьманщина стала ключовим явищем в історії українського державотворення. На Чернігово-Сіверщині збереглося чимало пам'яток козацько-гетьманської доби. Серед них особливе місце посідають пам'ятки Батурина – резиденції українських гетьманів. Вивчення ще маловідомої славної і трагічної історії та високої культури столиці козацької держави, побуту її еліти, резиденцій видатних гетьманів та їх зв'язків з європейською цивілізацією завжди є важливим і

актуальним для української науки.

Найдовше (22 роки) гетьманський уряд посідав Іван Мазепа (1687-1709). По ньому на батуринській землі залишилася унікальна пам'ятка археології – «Заміська садиба І.Мазепа на Гончарівці» (охор.№ 5506-Чр, місцевого значення). Завдяки планомірним археологічним дослідженням Гончарівки (1995-1997, 2001-2007, 2009-2020) було здобуто надзвичайно цінну інформацію про розпланування, будівельну техніку, побутову культуру, характер укріплень та інші аспекти існування гетьманської резиденції. Наукові матеріали, отримані в ході її вивчення, можуть стати основою наукової концепції створення тут археопарку «Резиденція гетьмана Івана Мазепа» – ще одного цікавого туристичного об'єкта Чернігівщини.

Із інших гетьманських столиць досі археологами вивчалася лише резиденція Богдана Хмельницького в Суботіві (Черкаська область). Залишки фундаменту однієї із *башт на замчищі зараз вкриті скляним дахом. Віднайдені ж споруди і об'єкти Мазепиної Гончарівки потребують збереження і музеєфікації.*

Резиденція гетьмана Івана Мазепа в Батурині в дорадянський час не була об'єктом спеціальних досліджень. Разом з тим відмітимо, що вона привертала увагу українських істориків, а побувати в Мазепиному маєтку для них було справою честі. Свого часу Гончарівку відвідали М. Костомаров, О. Лазаревський, Г. Лукомський та інші. В своїх подорожніх нотатках, які виливалися у невеликі статті в періодиці, вони констатували тодішній стан городища і висловлювали припущення про її колишню велич.

В радянський час спеціальних досліджень резиденції гетьмана Івана Мазепа в Батурині також не проводилося. Залишки її оглядали історики архітектури М. Цапенко та В. Ленченко.

Археологічне вивчення Батурина і Гончарівки зокрема розпочалося у 1995 р. Відтоді публікації дослідників регулярно з'являються на сторінках вітчизняної та зарубіжної періодици. Серед них необхідно відмітити численні роботи Олександра Бондаря, Володимира Коваленка, Володимира Ленченка, Людмили Мироненко, Володимира Мезенцева, Юрія Ситого та інших. В них вони торкаються широкого спектру питань: знахідки, архітектура, розпланування тощо. В цілому сучасна історіографія свідчить про ґрунтовне зацікавлення вчених як постаттю Івана Мазепа, так і історією гетьманського повсякдення.

На межі XVII і XVIII ст. було збудовано укріплену заміську садибу (palazzo in fortezza) біля Гончарівки – приміської слободи на південній околиці Батурина, від назви якої Гончарівкою почав називатися і гетьманський двір Івана Мазепа. Згідно з планом 1862 р. площа цього двору становила 8 десятин і 1 680 кв. сажнів (9 га), що відповідає натурним обмірам [15] (Рис. 1).

Досі достеменно невідомо, як і коли І. Мазепа набув цю маєтність. Принаймні, частину споруд тут звели до 1700 р., адже С. Величко у своєму «Літописі» вказує, що навесні того ж таки року І. Мазепа вже мав на Гончарівці «столовий гетьманський дім» і приймав у ньому Великодній старшинський з'їзд [3, с. 602–603]. У квітні 1708 р., у своєму доносі Петру I на гетьмана генеральний суддя В. Кочубей назвав гончарівський двір «підварком» [4, с. 386] – садибою, власник якої постійно в ній не мешкав.

Заміська резиденція І. Мазепа припинила своє існування у 1708 р. Натепер від двору залишилися лише археологічні залишки. Їх впродовж 1995–1997 рр. та 2002–2020 рр. досліджувала Батуринська археологічна експедиція. Було з'ясовано характер укріплень, а також виявлено рештки кількох мурованих і дерев'яних споруд на території садиби (Рис. 2).

Укріплення заміської садиби І. Мазепи вперше згадуються у тексті доносу В. Кочубея, в якому генеральний суддя скаржився, що гетьман свою садибу на Гончарівці «обнести велел знатным валом» [4, с. 386]. Укріплення садиби склалися з рову і п'ятиох виступаючих за фронт валу і з'єднаних з ним земляних насипів, які отримали назву бастионів.

Оборонний рів укріплень Гончарівки нині має ширину 8–12, глибину – 1,5–2 м. Конструктивні особливості влаштування контр-ескарпу і щілиноподібний характер його придонної частини свідчать про можливість укріплення схилів дерев'яними конструкціями.

Існуючий натеper вал має висоту 1,5–2 м, ширина підосви насипу – 10–12 м. Вал насипаний з шарів гумусу, глини та суглинків, переміщених із рову. Між валом та ровом, уздовж їхньої траси знаходився невеликий плаский майданчик (берма) завширшки 1,2 м.

Бастион № 1 (північний) розташований за 260 м від гирла рівчака Гончарівка, у північно-західному куті садиби. Він має форму трапеції (25 x 10 – 20 м) із заокругленими кутами. Висота від рівня майданчика садиби – 3 м. Із заходу та півночі бастион оточує рів глибиною близько 3 м. Від північного кута бастиону на південь виходить вал висотою 1,0–2,0 м з шириною підосви 10 м, та рів глибиною 3,0 м і шириною 10–15 м.

Бастион № 2 (західний) розташований за 75 м від північного і знівельований до рівня майданчика (20 x 7 – 15 м). Від цього бастиону вал та рів повертають на південний схід [16, с. 6–13].

У середині 1970-х рр. місцевий цегельний завод заклав на городищі кар'єр, на основній площі якого були проведені розкривні роботи (знято культурний та передматерикові шари). Восени 1976 р. кар'єр закрили, однак він завдав непоправної шкоди, знищивши близько 1/4 площі садиби, укріплення з південно-західного боку на ділянці близько 260 м та бастион № 3. Цей бастион (центральный) був розташований приблизно за 160 м від західного і, за свідченнями місцевих жителів, зовні не відрізнявся від бастиону № 4.

Бастион № 4 (південно-західний), розташований 160 м від центрального, також має форму трапеції (10–30 x 35 м) заввишки 1,8 м. На сьогодні він має являє собою рівний майданчик, перебудований місцевими мешканцями у XIX – на початку XX ст. для господарських потреб. У 2009 р. було з'ясовано, що насип бастиону був складений з шарів ґрунту, переміщених із рову. Жодних будівельних конструкцій у ньому не виявлено [17, с. 12–16].

Від цього бастиону вал та рів зберігають свій попередній напрямок та за 110 м повертають з невеликим відхиленням на південний схід і через 70 м закінчуються бастионом № 5.

Бастион № 5 (південний) знаходиться за 50 м від південно-західного бастиону, на краю тераси р. Сейму. Він має овальну форму (20 x 35 м), висоту 4 м. З боку тераси жодних слідів укріплень не знайдено [16, с. 6–9]. О. Бондар відніс виступаючі за фронт фортечної огорожі Гончарівки земляні насипи до бастионів барбетного типу для ведення артилерійського бою [2, с. 43].

У ході археологічних робіт на ділянках укріплень у 1995 та 2009 рр. не було виявлено і жодних матеріалів, які б вказували на дерев'яні конструкції поверх валу та по краю бастионів. Можливо, наслідуючи західноєвропейські тенденції голландської школи фортифікації, дерев'яних конструкцій там дійсно не влаштовували. Основним завданням захисників було відбиття штурму укріплень за допомогою артилерії та завдання атакуючим якнайбільших втрат, а також активна

оборона. Для цього потужні дерев'яні конструкції не були потрібні. Від кінця XVII ст. стаціонарні укріплення дедалі більше ставали схожими на польові, що, у першу чергу, було пов'язано зі специфікою облоги, котра ставала дедалі динамічнішою. У XVIII ст. по валах встановлювали рогатки або тури-габіони, котрі затримували живу силу атакуючих, поки їх розстрілювала артилерія та стрілки. По верхівці валу на Гончарівці міг проходити невеликий земляний бруствер для прикриття стрільців, сліди якого простежити вже неможливо [2, с. 44].

Уздовж краю тераси (з боку заплави) решток укріплень на поверхні не зафіксовано. У 2012–2013 рр. виявлено та досліджено канавку під огорожу між палацом та флігелем («покоєвою хатою»). Канавка проходила паралельно краю тераси й дотикалася до середини ширини споруди палацу [18, с. 6–9].

Про деякі угіддя і зелені насадження на території Гончарівки у XVIII ст. свідчать писемні джерела, але вони не вказують на те, що ці угіддя існували у той час, коли садибою володів І. Мазепа. Так, у 1726 р. у ній знаходилися «в оном дворе гай березовый и около его поле пахотное» [8, с. 81], у 1750 р. – «там же и сад, в котором дерево грушовой, яблунное и вишневое» [1, с. 152], у 1760 р. – «Мазепы двор з садом разного дерева» [1, с. 190]. На «Плані Батуринської фортеці та резиденції Мазепа Гончарівки 1862 р.» [15] площа дворища повністю заліснена регулярними насадженнями.

Головною житлово-представницькою будівлею Гончарівки був кам'яний гетьманський будинок, який зазвичай називають палацом. Точна дата його спорудження невідома. Саме з цією будівлею ототожнюють згаданий Величком під 1700 р. «столовий гетьманський дім» [3, с. 602–603]. Існує версія, що в цій споруді наприкінці 1704 р. побував Жан де Балюз, посол короля Франції Людовіка XIV до царя Петра I й у приватному листі залишив опосередковані відомості про споруду і облаштування гетьманського побуту [1, с. 101–102]. Зокрема, чимала кількість портретів європейських володарів може свідчити про значні розміри палацової зали, на стінах якої вони були розміщені. Гетьман мав і показував гостеві свою збірку зброї та бібліотеку [1, с. 101–102].

Писемні джерела засвідчують процес занепаду палацу І. Мазепа, пограбованого і спаленого московським військом у 1708 р. У 1726 р. ще стояли «кам'яні палати пусті й розбиті» [8, с. 81], а в 1760 р. згадували про те, що палати ці колись тут були, але вони вже втрачені [1, с. 190].

Як візуальне джерело у дослідженнях архітектури і декору Мазепаного палацу на Гончарівці часто використовують малюнок з колекції Ф.-В. фон Берхгольца, який зберігається у Національному музеї Швеції у Стокгольмі (Рис. 3). У науковий обіг його ввів і детально проаналізував В. Ленченко [6]. На його думку, загальна висота будівлі з мансардним поверхом і покрівлею перевищувала 25 м [6, с. 120–126]. Аналогії окремих прийомів оздоблення палацу (підлоги, розетки, керамічні дошки) В.Мезенцев віднайшов в європейській архітектурі того часу [10; 11; 13; 14, с. 34]. Так, наприклад, в ході археологічних робіт знайшло підтвердження використання в архітектурі палацу напівколон: були віднайдені масивні лекальні напівкруглі цеглини для їх мурування, як спеціально формовані (30 x 14 x 8 см), так і штучно підрізані (? x 18–19 x 5,5 см) [21, с. 223]. Серед знахідок у котловані палацу є великі декоративні деталі зовнішнього оздоблення фасадів, прикрашені багатокольоровою поливою, тотожною за кольором поливи кахлям палацу. Наявність таких декоративних деталей є характерною рисою московського будівництва, яке наприкінці XVII ст. широко використовувало керамічні деталі для зовнішнього оздоблення будівель [21, с. 263–266].

В. Мезенцев також з'ясував, що керамічні профільовані бази та сегменти напівколон з фасаду палацу спочатку були пофарбовані у червоно-рудий колір (традиція «наришкінського бароко»), а пізніше їхню поверхню забілили вапном [21, с. 224–225]. Аналіз зображення із шведського архіву та віднайдених архітектурних деталей та європейських архітектурно-будівельних традицій того часу дозволили цьому досліднику уявити палац у вигляді триповерхової споруди.

Іншу думку щодо архітектури гончарівського палацу І. Мазепи висловили археолог Ю. Ситий. Протягом 1995–2013 рр. ним було досліджено вцілілі частини підмурків та фундаментних ровів гетьманського палацу, що дозволило скласти його план (Рис. 4).

Це була велика мурована споруда підквадратної форми з підвалом та прямокутною прибудовою на північному боці. Разом з прибудовою її довжина становила приблизно 19 м, а ширина – 14,5 м (основний об'єм – 15 x 14,5 м) по зовнішній стороні. Основна частина підвалу була поділена стінами навхрест на 4 приміщення розмірами 4,6 x 5,5 м, 4,6 x 4,6 м, 5,0 x 5,5 м, 5,0 x 4,6 м. Внутрішній простір приміщень наземного поверху міг бути дещо більшими у разі, якщо товщина його стін була менша за товщину стін підвального поверху. Варто також зауважити, що ширина фундаментів будівлі – 1,1–1,3 м – замала для багатоповерхової споруди XVII ст.

Аналіз результатів археологічних досліджень та архітектурно-будівельних традицій Північного Лівобережжя того часу дозволив Ю. Ситому уявити палац у вигляді одноповерхового будинку з великим підвалом під ним. Наявність високого підвалу робила наземний поверх піднесеним над землею щонайменше на 1,0–1,5 м. Через це можна припустити наявність вікон підвалу на цокольній частині зовнішніх стін, як у будинках В. Кочубея в Батурині, будинків Я. Лизогуба та Колегіуму в Чернігові тощо. На малюнку ж, який В. Ленченко та В. Мезенцев ототожнюють із зображенням палацу І. Мазепи на Гончарівці, таких вікон у нижній частині стін немає, як і входу до підвалу, виявленого в ході розкопок [21, с. 265].

Аналіз зображення споруди з малюнка Берхгольца та результатів археологічного вивчення решток гетьманського будинку на Гончарівці дозволяє стверджувати, що зображена споруда не могла стояти на досліджених у котловані фундаментах. Решток іншої кам'яної споруди, яка б відповідала параметрам палацу з малюнка Берхгольца, в резиденції І. Мазепи досі не виявлено.

Під час археологічних досліджень знайдено чимало будівельно-оздоблювальних деталей – деталі капітелей, бази півколон і лекальна цегла від них, керамічні розетки, що могли закріплюватися на декоративному фризі тощо. Вони мають аналогії і в європейському, і в московському будівництві того часу та свідчать, що архітектурне вирішення палацу на Гончарівці є синтезом західних і східних будівельних традицій.

На території гетьманського двору окрім мурованого палацу були й інші цегляні споруди, про які у XIX ст. залишили свідчення очевидці. Так, М. Шугуров згадував про яму довжиною у три сажні (5,3 м) і шириною трохи більше сажня (біля 2 м), яку він бачив поблизу решток гетьманського палацу. В поздовжніх стінах цієї ями знаходилися залишки кладки, а в торцевій стінці виднілося склепіння входу до цього підвального приміщення [22, с. 42]. Рештки цієї споруди (яка раніше вважалася котлованом колодязя) були частково відкриті під час розкопок 2017–2020 рр. і продовжують вивчатися археологами [20, с. 50–53]. За попередньою версією, це рештки підвалу з масивними стінами.

Також на території садиби Івана Мазепи локалізовано й досліджено три дерев'яні споруди.

Очевидно, одночасно з палацом було збудовано домову дерев'яну церкву. Цей храм згадується в історичних джерелах, однак назва його невідома. У повідомленні «Літопису» Величка про традиційний Великодній з'їзд генеральної старшини та полковників у гетьманській резиденції на Гончарівці в 1700 р. вказано, що там правили Службу Божу [3, с. 602-603]. Документи згадують про таїнство хрещення у цьому храмі гетьманом та донькою генерального судді В. Кочубея єврейської дівчини у 1707 р. [4, с. 382]. Церква пережила розорення Батурина 1708 р., але відтоді стояла пустою з пошкодженим іконостасом. В описі Батурина 1760 р. дворовий храм Мазепи згадується як втрачений [1, с. 190].

У 2010 р. приблизно за 30 м на північний захід від котловану палацу І. Мазепи під час розвідкового шурфування було знайдено масивний мідний двосторонній наперсний хрест-квадрифолій з грецькими написами XVII ст., який тоді носили представники вищого духовенства. Зазначена знахідка дозволила припустити, що саме тут і знаходилась згадувана в джерелах дерев'яна церква.

У 2011-2013 рр. археологи розкопали основну частину залишків дерев'яної наземної нежитлової споруди XVII–XVIII ст. У заповненні споруди не знайдено фрагментів кераміки та кахлів, що вказує на відсутність опалювального пристрою у споруді, та, відповідно, на її нежитловий характер.

Церква мала розмір 21х13 м і одну вівтарну апсиду, орієнтовану на північний схід. Стіни й піднесена над землею дощана підлога спирались на стовпи-колоди, заглиблені у материковий ґрунт. Ймовірно, стіни були складені з брусів та обшиті дошками [18, с. 65].

З цієї церквою дослідники пов'язують виявлений серед будівельного сміття у котловані флігеля («покоєвої хати») уламок (15х10х5,2 см) керамічної плити (закладної дошки?). (Рис.5) Судячи з усього, вона аналогічна за своїм зображенням (4 пелюстки квітки, що входила до верхнього лівого кутка лаврового вінка з перехрещеними в чотирьох місцях стрічками, від якого відходили рельєфні квітки з бутонами та листям, котрий обрамляв герб гетьмана Івана Мазепи) та початком напису (Σε х... – далі обрив першого рядка напису; Прещ... – далі обрив другого рядка напису), знайдений на початку 1950-х років на території Борисоглібського монастиря (м. Чернігів) закладній плиті церкви Іоана Предтечі, відомої зараз як найстаріша частина будинку Чернігівського колегіуму, на якій зазначено: *«Сей храм создан Божиим благословением (перший рядок напису) прещедрим даянием и иждивением (другий рядок напису, після якого розміщено гетьманський герб, під котрим продовжується текст у 4 рядки) от ясновельможного Пана Иоанна / Мазепы славного войск Российских Гетмана / Надтысяща всемсотном Року здат начася, / а втором поспешенством Божиим скончася»*. Розмір плити 58,5 х 68 см, товщина – від 4,8 до 5,0 см. Вона була розташована над входом до келій. Навколо герба Івана Мазепи розміщені ініціали гетьманського титулу: «И. М. Г. В. Е. Ц. П. В. З.», що читаються як «Іван Мазепа Гетман Войска Его Царского Пресветлого Величества Запорожского». У 1970 р. дошка була передана до фондів Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», де зберігається донині [12, с. 176–188].

Хрест та фрагмент керамічної плити (закладної дошки?) домової церкви Івана Мазепи зараз представлені в експозиції Музею археології Батурина.

Друга дерев'яна споруда знаходилася за 36 м на південь від південної стіни палацу І. Мазепи. Фасади цих споруд утворювали одну лінію, паралельну до краю

тераси. Стратиграфія культурного шару та атрибуція знахідок дозволили В. Коваленку та Ю. Ситому висловити припущення щодо призначення цієї споруди. З нижніх шарів, що належать до часу її загибелі, походять уламки цегли XVII ст. та фрагменти скляних виробів (віконниць, пляшок, кварт тощо). При цьому жодного цілого виробу (кахлів, керамічного чи скляного посуду) не знайдено: це результат пограбування споруди під час погрому 1708 р. та подальших відвідин мародерів.

Під будівлею існував підкліт у вигляді дерев'яного зрубу для зберігання припасів. Глибина котловану флігеля від рівня денної поверхні XVII ст. сягає 3,5 м, що перевищує глибини котлованів для традиційних підклітів дерев'яних будинків мешканців Батурина. Первісно котлован (а, отже, і споруда) мав розміри близько 9 x 9 м.

Проте будинок не спалили під час погрому 1708 р.: він був пограбований та покинутий. Під час розбирання мурованого палацу частину непридатних для повторного використання будівельних матеріалів скинули до котловану цієї споруди, рештки якої після розбирання її стін являли собою в середині XVIII ст. величезну яму.

Аналіз стратиграфії котловану споруди засвідчує, що майже всі будівельні матеріали (кахлі, цегла, плитка тощо), що трапилися в ньому, походили з руїн палацу І. Мазепи. Ця дерев'яна споруда з підклітом та палац співіснували в часі і належали до забудови подвір'я садиби І. Мазепи на Гончарівці [5, с. 113-129]. Можливо, ця будівля є згаданою в доносі В. Кочубея «покоевою хатою», в якій І. Мазепа приймав московського боярина І. Мусіна-Пушкіна у травні 1707 р. [4, с. 381].

Розкопки залишків третьої дерев'яної споруди початку XVIII ст. на гетьманському дворі тривали кілька сезонів – протягом 2010–2015 рр. Цей будинок, розмірами 19 x 5 м, мав дерев'яну каркасно-стовпову, можливо, фахверкову конструкцію. Короткою стороною він був звернутий до палацу.

Висновки щодо призначення цієї споруди дозволяє зробити археологічний матеріал із її заповнення. Архітектурно-декоративна кераміка представлена фрагментами пічних кахлів та декоративних деталей оздоблення, серед яких зустрічаються як унікальні екземпляри, так і екземпляри, знайдені під час розкопок інших об'єктів Гончарівки. За типом декорування можна виокремити вироби з рослинним, геометричним килимовим та геральдичним орнаментом.

Будівельна кераміка представлена цеглою українського та московського типів і плитками підлоги. Потрапляння цих груп кераміки у заповнення споруди за відсутності опалювальних пристроїв можна пояснити існуванням неподалік об'єкта з кахляною піччю або ж занесенням їх сюди з палацу у під час його руйнації.

Найчисленніша група знахідок представлена фрагментами кухонної та столової кераміки, зокрема, уламками горщиків, макітер, тарілок, кухлів, кришок та ін. Вироби тонкостінні, найчастіше з прямим вертикальним вінцем та округлим тулубом, деякі мають ручку у верхній частині. Сіра димлена кераміка прикрашена заглибленим орнаментом у вигляді паралельних прямих ліній чи хвиль, зустрічаються вироби, орнаментовані штампом. Найбільшу групу утворюють білоглиняні горщики, прикрашені у техніці «описка». Окрім того, у колекції представлена полив'яна кераміка. Керамічні форми є характерними для початку XVIII ст., що підтверджується часом забудови резиденції в Гончарівці.

Дрібна керамічна пластика представлена знахідками люльок та їх фрагментів: білоглиняних зі штампованим орнаментом та сіроглиняних, покритих

зеленою поливою. Окрім того, було виявлено кілька фрагментів чубука голландської люльки. У заповненні споруди трапилися уламки кількох порцелянових тарілок, на яких синьою фарбою зображені рослинні мотиви, а також фрагменти кухля з поливою більш якісною, ніж на інших екземплярах, виявлених у садибі. Скоріше за все, вони репрезентують імпорт з Туреччини або Росії.

Скляні вироби представлені значною кількістю фрагментів пляшок, банок, чарок, серед яких зустрічаються оплавлені зразки, що постраждали під час пожежі. Були також виявлені фрагменти віконниць, котрі, ймовірно, відносяться до конструкції досліджуваної споруди.

Особливу увагу привертає група знахідок, походження якої можна пов'язати з військовим контингентом. Предмети озброєння представлені знахідками черешкових ромбічних стріл, свинцевих куль, свинцеві заготовки для куль, бронзовий фрагмент мушкетного замка та мушкетні кремені, більшість яких за кольором суттєво відрізняються від кременю місцевого походження, та свинцеві обкладинки на них.

У заповненні споруди знайдені також бронзові ремінні накладки-хвостовики п'ятикутної форми, а також у формі рослинного мотиву – лілії, ремінні пряжки, як прості прямокутні залізні, так і бронзові з орнаментом, декілька гудзиків та гапликів від каптану й срібна прикраса-накладка. Серед залізних виробів найбільшу групу утворюють залізні підковки на чоботи та їх фрагменти.

Нумізматичні знахідки представлені польськими, срібними російськими монетами («чешуйками») та однією турецькою монетою.

Унікальними знахідками із заповнення споруди можна вважати кістяну шахову фігурку пішака, фрагмент бронзової тарілки та уламок бронзового окладу книги у вигляді гравійованої пластини із зображенням дитини із сопілкою в лівій руці.

Таким чином, значна кількість предметів озброєння, фрагментів одягу, поясні набори та люльки, вказує на те, що у споруді тимчасово чи постійно знаходилися представники військового контингенту [9, с. 166–171]. Вірогідно, ця будівля являла собою «курінь-вартівню», де перебувала охорона гетьмана чи служителі його канцелярії.

Отже, на межу XVII–XVIII ст. припала трансформація резиденційної функції містобудівного розвитку Батурина із замкової, коли гетьманські двори розташовувалися у межах міських укріплень, у замково-палацову (*palazzo in fortezza*), коли на околиці міста Гончарівці була збудована заміська резиденція І. Мазепи, що стало яскравим прикладом реалізації на території Лівобережжя прогресивних європейських містобудівних теорій XVII ст.

Укріплення садиби дослідники віднесли до класичної «голландської» школи фортифікації.

В глибині обкопаної ровом та захищеної невисоким земляним валом садиби знаходився мурований палац, рештки якого виявлені за 100 м на південний захід від краю мису та за 9–11 м від краю тераси і зараз являють собою западину від котловану із залишками фундаментів споруди. Щодо зовнішнього вигляду цієї будівлі розгорнулася наукова дискусія, у якій В. Мезенцев та В. Ленченко, базуючись на малюнку Ф. Берхгольца, відстоюють думку, що палац мав вигляд компактної центричної триповерхової будівлі, побудованої у стилі італійського бароко, а Ю. Ситий на основі аналізу плану споруди, товщини фундаментів, розташування підвального поверху та знайдених у котловані палацу декоративних керамічних деталей дійшов висновку, що ця споруда була одноповерховою з

великим підвальним поверхом.

На північний захід від палацу у культурному шарі досліджено залишки западини, що утворилася на місці розташування домової церкви І. Мазепи, про яку згадують писемні джерела. Також виявлено та досліджено рештки дерев'яної споруди на підкліті («покоєва хата») та великої наземної споруди («курінь-вартівня»).

Атрибуція залишків мурованого підвалу кінця XVII ст. наразі не завершена. Їх вивчення і є найближчою перспективою археологічного вивчення пам'ятки.

Наступним кроком має стати створення тут археопарку «Резиденція гетьмана Івана Мазепи». На нашу думку, найдоцільніше це реалізувати із використанням сучасних технологій «віртуальної реальності», адже на поверхні візуалізуються лише залишки укріплень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Батурин: сторінки історії* : збірник документів і матеріалів; 2-ге вид. Чернівці, 2012. С. 138–155.
2. Бондар О. «PALAZZO EN FORTEZZA» на Гончарівці в Батурині. *Сіверянський літопис*. 2018. №1–2. С. 41–49.
3. Величко С. *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке* : у 2 т. / [підг. до вид. Шевчук В.]. Київ : Дніпро, 1991. Т. 2. 642 с.
4. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / [упоряд. С. Павленко]. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1142 с.
5. Коваленко В., Мезенцев В., Ситий Ю. Дослідження флігеля на подвір'ї садиби Івана Мазепи на Гончарівці в Батурині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ, 2012. Вип. 21. Ч.1. С. 74–82.
6. Ленченко В. Резиденція гетьмана І.Мазепи в Батурині. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця»*. Ніжин, 2006. С. 120–126.
7. Ленченко В. Невідомий палац Івана Мазепи в Батурині. *Батуринська старовина* : збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. Київ, 2008. С. 236–247.
8. Мазепина книга / [упоряд. І. Ситий]. Чернівці, 2005. 525 с.
9. МIRONENKO Л. Будівля початку XVIII ст. на подвір'ї резиденції І.Мазепи в урочищі Гончарівка. *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2013 г.* : научный ежегодник. Брянск, 2014. С. 166–171.
10. Мезенцев В. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними. *Батуринська старовина* : збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. Київ : Видавництво ім. О.Теліги, 2008. С. 216–235.
11. Мезенцев В. Декор палаців І.Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. *Сіверщина в історії України* : збірник наукових праць. Глухів; Київ, 2010. Вип. 3. С.151–163.
12. Мезенцев В. Закладна дошка домової церкви І. Мазепи в Батурині та керамічні рельєфи Чернігівщини рубежу XVII – XVIII ст. *Сіверщина в історії України*: збірник наукових праць. Глухів; Київ, 2012. Вип. 5. С. 176–188.
13. Мезенцев В. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині. *Сіверщина в історії України*: збірник наукових праць. Глухів; Київ, 2013. Вип. 6. С. 220–234.
14. Мезенцев В. Дискусійні питання про розміри, архітектурний тип та аналогії палацу І. Мазепи на Гончарівці. *Сіверщина в історії України*: збірник наукових праць. Глухів; Київ, 2014. Вип. 7. С. 26–38.
15. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. *Сектор картографічних видань*. № 19290. План бывшей крепости, состоящей в местечке Батурин Конотопского уезда Черниговской губернии. 1862. 1 арк.
16. Національний історико-культурний заповідник (НІКЗ) «Гетьманська столиця». *Музейний фонд*. Інв. № KB–4–2882/СП–33. Коваленко В., Кондратьєв І., Моця О., Петраускас А., Сарачев І., Ситий Ю. Науковий звіт про археологічні роботи 1995 р. на території смт Батурина Бахмацького р-ну Чернігівської області та археологічні розвідки на Чернігівському Задесенні. Чернівці, 1996. 159 с.

17. НІКЗ «Гетьманська столиця». *Музейний фонд*. Інв. № KB-12-7248/СП-3-1586. Ситий Ю., Дем'яненко Д., Коваленко В., Мезенцев В. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» у м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2009 р. Чернігів, 2010. Т. I. 134 с.
18. НІКЗ «Гетьманська столиця». *Музейний фонд*. Інв. № KB-14-7870/СП-4-1696. Ситий Ю., Луценко Р., Мезенцев В., Мироненко Л., Потапенко А., Скороход В., Терещенко О., Сита Л., Цеков А. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» у м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2013 р. Чернігів, 2014. 126 с.
19. НІКЗ «Гетьманська столиця». *Музейний фонд*. Інв. № KB-15-8041/СП-4-1712. Ситий Ю., Жигола В., Кондратьєв І., Луценко Р., Мезенцев В., Мироненко Л., Потапенко А., Скороход В., Терещенко О., Сита Л. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» у м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2015 р. Чернігів, 2016. Т. I. 197 с.
20. НІКЗ «Гетьманська столиця». *Музейний фонд*. Інв. № 2794/СП-7-н/д. Ситий Ю., Жигола В., Мезенцев В., Мироненко Л., Потапенко А., Сита Л., Сорокін С., Терещенко О., Хлестун Є. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» у м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2018 р. Чернігів, 2018. 219 с.
21. Ситий Ю. Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення. *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха* : збірник наукових праць. Київ, 2008. С. 257–268.
22. Шугуров М. Батурин (Из путевых впечатлений). *Киевская старина*. 1894. № 10. С. 3–10.

Рис. 1 Укріплена резиденція І. Мазепи на Гончарівці на «Плані місцевості, де знаходилася Батуринська фортеця», 1862 р. [15]

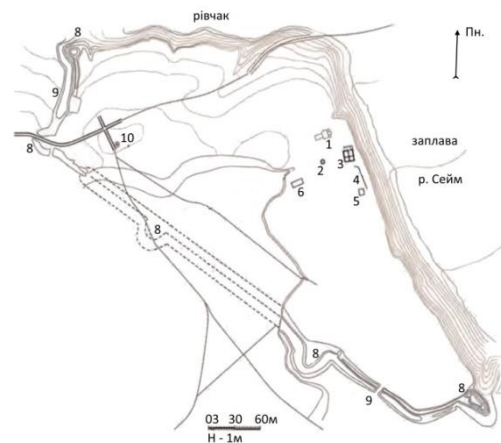

Рис. 2 План укріпленої заміської резиденції І. Мазепи на Гончарівці:

- 1 – дерев'яна церква;
- 2 – споруда з мурованим підвалом;
- 3 – мурований гетьманський палац;
- 4 – огорожа;
- 5 – «покоєва хата»;
- 6 – «курінь-вартівня»;
- 8 – бастіони;
- 9 – рів та вал;

10 – пам'ятний знак та меморіальна плита на честь І. Мазепи

Рис. 3 Малюнок Ф.-В. фон Берхгольца «Building, Baturin, facade» («Будинок, Батурин, фасад»), 1744 р. [14, с. 27]

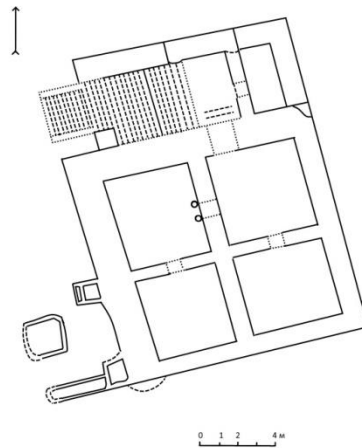

Рис. 4 План палацу І. Мазепи на Гончарівці [21, с. 262]

Рис. 5 Фрагмент керамічної плити (закладної дошки?). Гончарівка, Батурин

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ПАМ'ЯТОК
УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ»

Любов Альтгайм
м. Тернопіль

РОЛЬ ЕКСКУРСІЙНИХ ПОСЛУГ У ФОРМУВАННІ СВІДОМОСТІ
ЕКСКУРСАНТА

Анотація: У статті зроблено акцент на важливості екскурсійних послуг, загалом, та окремих його складових для формування свідомості екскурсанта. Охарактеризовано роль уяви та екскурсовода як вихователя для формування образів та позитивних емоцій під час надання екскурсійних послуг. Розкрито суть і важливість творчого застосування зазначених методів виховання і дотримання вказаних принципів під час формування, організації і надання екскурсійних послуг для підвищення ефективності формування свідомості екскурсантів.

Ключові слова: організація екскурсійних послуг, екскурсовод, екскурсанти, показ, розповідь, емоції, свідомість, принципи, методи.

Екскурсійна діяльність завжди виступала і залишається важливим засобом формування світогляду екскурсанта. Особливо ефективним він є для підлітків і молоді. Традиційно, екскурсійна діяльність є частиною подорожі туриста, яка розширює кругозір, дає можливість краще пізнати історію та географію свого краю чи іншого регіону відвідування, пробуджуючи глибоку повагу до минулого та любов і дбайливе ставлення до природи.

Організація екскурсійних послуг це:

- відмінний засіб виховання у нашої молоді цілеспрямованості, зібраності, прагнення до пізнання;
- велика школа життя для становлення свідомості підлітків. Крім виховання високих моральних якостей та естетичних почуттів, екскурсії розвивають спостережливість, уяву. Збагачуючи свій розум теорією і практикою пізнання дійсності, екскурсанти пізнають життя у всій його різноманітності.[2]

Екскурсії мають важливе значення у комплексному підході до національного виховання дітей, що на сьогодні знову є особливо важливим. Саме поєднання у цій діяльності релігійного, трудового та морального виховання буде найефективнішим.

Екскурсовод, подаючи розповідь і показ із врахуванням емоційного сприйняття дітей, формує у них національні погляди і переконання, завдяки чому відбувається моральне становлення особистості, закріплюються і розширюються знання, отримані у школі на заняттях із різних навчальних дисциплін, розвивається також загальний кругозір і виховується дбайливе ставлення до природи.

Завдання екскурсовода - пробудити зацікавленість у екскурсантів до теми і основних питань проведеної екскурсії. Робиться це за допомогою психологічного налаштування і готовності до сприйняття сказаного.

Важливе місце у формуванні зацікавленості до теми екскурсії займає вступна частина, яка вводить коротко екскурсантів у зміст екскурсії. Стійкість уваги екскурсантів багато у чому залежить від того, із якого об'єкта починається екскурсія і чим екскурсійний маршрут буде завершено.

Початок екскурсії, перший екскурсійний об'єкт, повинен надати зав'язку всього екскурсійного маршруту, і причому так, щоб у подальшому розвитку

екскурсії поступово виходило більш повне виявлення екскурсійного сюжету; кінець екскурсій, останній екскурсійний об'єкт даного екскурсійного маршруту, повинен обиратися таким чином, щоб у ньому можна було підсумувати і узагальнити екскурсійний матеріал всього маршруту і таким чином зробити висновки всієї проведеної екскурсії.[1]

Важливо, щоб особливо яскравим було враження, яке справляє на екскурсанта перший екскурсійний об'єкт. Несподіванка, новизна зорового матеріалу викликають зацікавлення, потрібні емоції. Цьому сприяє розповідь екскурсовода, особливо її початок. Як наслідок в екскурсійній групі створюється певний психологічний настрій, який визначає ставлення до екскурсовода і до повідомленої ним інформації. І тому показ і розповідь необхідно організувати так, щоб до кінця екскурсії зберегти в учасників піднесений настрій, особливий мікроклімат у групі, позитивну емоцію.

Екскурсовод, враховуючи вимоги психології, управляє увагою екскурсантів. Із цією метою він використовує деякі методичних прийоми показу і розповіді. Наприклад, пауза у мові екскурсовода змушує екскурсантів бути уважнішими, завдяки їй у групі замовкають розмови, погляди спрямовуються на екскурсовода. У тих випадках, коли увага до розповіді екскурсовода слабшає, він переводить увагу екскурсантів на об'єкт, використовує весь зоровий ряд за допомогою показу. Коли ж пам'ятник чи інший екскурсійний об'єкт перестає привертати увагу, екскурсовод наводить цікавий приклад, розповідаючи про цікаву подію, яка із ним пов'язана. Такі навички здобуває екскурсовод після вже значного досвіду, і свого власного і запозиченого від інших екскурсоводів.

Також тут на допомогу приходять знання законів психології, які дозволяють екскурсоводові володіти увагою групи протягом всієї екскурсії, враховувати особливості сприйняття матеріалу екскурсантами, ефективно впливаючи на свідомість і почуття учасників заходу.

Психологія вимагає враховувати вікові особливості екскурсантів. Найнижчий рівень уваги спостерігається у віці від 18 до 21 року, середній - 22-25 років, у групі, де екскурсантам 26 років і вище рівень уваги зростає.

Увага екскурсантів пов'язана також зі ставленням екскурсовода до групи, до кожного екскурсанта, із його вмінням утримувати у полі своєї уваги тему і предмет викладу матеріалу, його композицію, дотримуватися логічної послідовності викладу, враховувати реакцію екскурсантів. Екскурсовод повинен розбиратися у таких психологічних станах особистості, як активність, бадьорість, працездатність, задоволеність, втома, пригніченість і ін. Не менш важливо мати уявлення про типи темпераменту такі як: сангвінік, флегматик, холерик, меланхолік. І все це дає можливість екскурсоводові правильніше будувати роботу із екскурсантами. [1]

Відтворювати уяву у екскурсантів можна за допомогою словесного опису предмету під час розповіді, умовного зображенні предмета - це може бути схема, креслення, карта та демонстрації копії предмета - муляжу, моделі, реконструкції. Цей вид уяви характерний для екскурсій, де ставиться завдання допомогти екскурсантам подумки побачити все словесно описане, відтворити зовнішній вигляд об'єкта, який у даний час не знаходиться перед ними у своєму оригінальному вигляді.

Відтворювання уяви може мати також конструктивні особливості. Цьому виду уяви властиве точне відтворення об'єкта у свідомості екскурсантів. А творча уява дозволяє екскурсоводові створювати нові зорові образи. У доповнення до об'єкта, якого екскурсанти побачили у своєму природному розташуванні,

екскурсовод творчо додумує певні частини об'єкта, зорозово заповнює відсутні деталі.

За допомогою творчої уяви можуть бути відтворені події та явища: картини смерті, оборонної чи військового битви, а також образи конкретних героїв. Добре розвинена уява дозволяє екскурсоводові, спираючись на раніше набуті знання, життєвий досвід, окремі спостереження, створювати такі картини подій, такий вигляд людей, які легко сприймаються екскурсантами. Творча уява екскурсовода дає можливість екскурсантам уявити себе учасниками подій, яким присвячена екскурсія. Тільки таку екскурсію, яка відтворює в уяві її учасників всі епізоди життя у русі і звуках, можна визнати вдалою.

Об'єкти спостереження екскурсії у більшості випадків нерухомі. Але такими ж самими властивостями володіють і твори живопису та скульптури. Насправді коні, на картинах битв також нерухомі, як і нерухомі всі вершники, які уявно "рухаються" на глядача. Однак у свідомості екскурсанта закарбується не окрема зброя чи обладунки, а повний чудовий образ вершника, який скаче на величному коні. Те ж саме відбувається при спостереженні історичних місцевостей, полів битв екскурсійних об'єктів під керівництвом кваліфікованого екскурсовода. Будівлі, фортеці, поля давніх битв заповнюються учасниками подій, що відбувалися у далекі роки, у них знову кипить давно зникле життя.

Велике значення для успіху екскурсії, засвоєння і запам'ятовування екскурсійного матеріалу має позитивна емоція під час і після надання екскурсійної послуги. Психологія, яка розглядає психічні процеси і стани особистості, важливу роль відводить емоціям і почуттям.

В екскурсії емоційний вплив на екскурсантів надає розповідь екскурсовода, її зміст, добре підібрані приклади, пояснювальний матеріал, правильний акцент у її донесенні до екскурсанта.

Активні емоції в аудиторії викликає зоровий ряд - будівлі, споруди, історичні місця, пов'язані зі знаменними подіями, меморіальні дошки, експонати у музеях. І, меншою мірою, емоційність екскурсантів є наслідком власних емоцій екскурсовода. Важливе значення для розуміння і засвоєння екскурсійного матеріалу має співпереживання - уподібнення емоційного стану суб'єкта стану іншої особистості. Як приклад можна навести показ творів образотворчого мистецтва - живопису чи графіки, під час якого екскурсовод допомагає екскурсантам побачити зображені на них предмети і явища навколишнього світу очима художника. Екскурсант ніби сприймає ставлення художника до того, що він відтворює у своєму творі, його емоції і почуття.

Таким чином, можна зробити висновок, що при спостереженні екскурсійних об'єктів під керівництвом екскурсовода у екскурсантів виникає співпереживання, те спільне у емоції. Іншими словами - емоції екскурсійної групи набувають особливості співпереживання. Одне із завдань екскурсовода - розвинути у екскурсантів здатність до відтворення в уяві тих предметів, образів, явищ, яким присвячена розповідь.

Для екскурсовода також важливо володіти комплексом знань і вмінь, щоб донести до аудиторії творчий задум авторів - творців конкретних об'єктів. Емоції екскурсантів, їх рівень задоволення, захоплення залежать від того, наскільки вони задоволені отриманою інформацією. При цьому має значення і інше - наскільки правильно і чітко виражено ставлення екскурсовода до об'єкту показу і змісту розповіді. Показ і розповідь створюють враження, викликають певні почуття екскурсантів: захват, гордість, гнів, жалість, співчуття, ненависть та ін. Буває і так,

що екскурсовод веде екскурсію емоційно, захоплено, але це не завжди викликає очікуваних емоцій у екскурсантів, вони залишаються байдужими. Так відбувається тому, що даний екскурсійний матеріал далекий від їхніх вподобань, що вони не підготовлені до його сприйняття. [1]

Реалізовувати та ефективно застосовувати це можна також під час організації для дітей навчальних і позашкільних екскурсій.

Тематика навчальних екскурсій залежатиме від навчальної програми кожної навчальної дисципліни: фізики, хімії, природознавства, ботаніки, літератури, географії, історії і інших, яким навчаються діти.

Проводити такі екскурсії можуть фахівці екскурсійної справи і вчителі, які навчають дітей, відповідно до вимог і завдань шкільної програми.

Позашкільні екскурсії можуть організовуватися і проводитися екскурсоводами туристичних та екскурсійних підприємств та організацій.

Будуються вони вже не за вимогами навчальних дисциплін і програми, а за тематичним напрямками: історичні, архітектурні, мистецтвознавчі, виробничі та інші, і оглядові екскурсії містом чи краєм.

Можна організовувати для дітей екскурсії у музеї, зоопарки, ботанічні сади, планетарії, заповідники із використання різного виду транспорту.

Виробничі екскурсії ознайомлять дітей із технологією виробництва, дають розуміння виробничих процесів, викликають зацікавленість до різних професій.

Формуючи, організовуючи і надаючи дану послугу потрібно дотримуватися і пам'ятати про принципи організації екскурсійних послуг — це найбільш загальні провідні положення, які визначають мету, ідеали, зміст, методику та організацію процесу надання послуг під час організації екскурсійних послуг.

В основу екскурсійної діяльності покладено традиційні принципи науковості, правдивості, національності, зв'язок теорії із життям. Важливою умовою підвищення ефективності організації екскурсійних послуг для широких верств населення є творче застосування зазначених принципів.[1]

Щоб реалізувати принцип науковості, потрібно пам'ятати, що під час формування змісту розповіді тематичної екскурсії, що він повинен викладатися у відповідності із даними науки. Всі факти, події, теоретичні положення подаються у науковому трактуванні, одержують об'єктивну оцінку із позицій тієї науки, до якої вони належать.

Інший принцип, на основі якого будуються екскурсійну діяльність - принцип правдивості. Його вимога - чіткий, об'єктивний підхід, до оцінки фактів, подій, явищ, самих екскурсійних об'єктів із позицій національних особливостей. Важливо, щоб екскурсія була підготовлена із урахуванням цієї вимоги, щоб відповідно до нього були складені методичні документи - тексти й розробки.

Принцип національності є не менш важливим, а сьогодні, можливо, і найважливішим. Реалізуючи його потрібно, щоб кожен екскурсовод, викладаючи матеріал під час екскурсії, послідовно проявляв свою особисту національну позицію. Здійснення принципу національності забезпечує високу ідейність екскурсійної діяльності.

Традиційний принцип зв'язку теорії із життям має мати місце на кожній екскурсії, матеріал яких повинен бути пов'язаний із життям. Успіх екскурсії залежить від того, наскільки зрозуміло подається інформація, наскільки за своїм змістом вона доступна для даної аудиторії. Переконалівість екскурсійної діяльності забезпечується також відбором фактів і прикладів, посиленнями на авторитетні

джерела, спогади учасників подій, демонстрацією фотографій, копій справжніх документів.

Важливою умовою підвищення ефективності організації екскурсійних послуг для широких верств населення є творче застосування зазначених принципів.

Принципи організації екскурсійних послуг, що знаходяться у тісному взаємозв'язку, створюють цілісну єдність і становлять систему. Реалізація одного принципу пов'язана із реалізацією інших. Усі вони відбивають сутність та основні особливості екскурсійної діяльності і, відповідно, дають фахівцю екскурсоводу сукупність конкретних методологічних, теоретичних, методичних рекомендацій щодо організації та проведення окремої екскурсійної послуги, так і надання її у комплексі туристичного продукту поряд із іншими послугами.[1]

Основними характеристиками системи принципів організації екскурсійних послуг, виходячи із сучасних тенденцій і потреб є:

- націленість на здійснення основної мети у сучасних умовах розвитку суспільства — формування всебічної і гармонійно розвиненої особистості — громадянина своєї держави із активною життєвою позицією та почуттям поваги до національної культури, історії свого народу;

- національна спрямованість водночас із гармонійністю, комплексністю, конкретністю та послідовністю різних чинників у розвитку взаєморозуміння та взаємоповаги між народами;

- орієнтація на забезпечення поваги до інших культур та комунікації суб'єктів екскурсійної діяльності. [2]

Узагальнюючи сучасні методологічні та теоретичні підходи до обґрунтування системи принципів екскурсійної діяльності, які існують на сьогоднішній день у екскурсійній методиці, враховуючи закономірності організації екскурсійних послуг, можна обґрунтувати нову систему принципів екскурсійної діяльності:

- *цілеспрямованої діяльності*. Початком будь-якої діяльності, зокрема екскурсійної, є визначення мети. Відповідно до мети екскурсійна діяльність має бути спрямована на збагачення особистості моральними, етичними цінностями, поповнення та закріплення знань із історії, географії, культурології, краєзнавства, природознавства, топографії, рекреації, мистецтвознавства та ін;

- *принцип взаємин екскурсовод – екскурсант в екскурсійній діяльності*. Важливим в екскурсійній діяльності є активність та зацікавленість осіб щодо самовдосконалення, стимулювання активності екскурсоводів у формуванні та постійному самовдосконаленні особистості. Визнання цього принципу означає наявність під час екскурсійної діяльності діалогічної взаємодії між екскурсантами та екскурсоводом, що забезпечує інтенсивність емоційних реакцій, перегляд власної поведінки із метою подолання дисонансу під час надання екскурсійних послуг.

Також важливу роль у формуванні свідомості екскурсанта під час екскурсійних послуг відіграє їх виховний аспект. Це є, так би мовити, правильно організоване виховання, під час якого ефективності досягають знання і розуміння вихованцем тих норм і правил поведінки, які повинні бути сформовані екскурсоводом під час екскурсії. Важко виховати, виробити певну якість, не добившись чіткого розуміння значення цієї якості. Ці виховні методи є важливими для успішного формування почуттів, емоційного переживання, необхідної поведінки екскурсантів. Глибокі почуття виникають тоді, коли усвідомлена вихованцями ідея, представлена екскурсоводом у яскравих, хвилюючих образах.

Такі виховні методи під час екскурсії ще можна назвати методами переконання, оскільки головна їх функція – формування стійких переконань. Не знання, а переконання стимулюють вчинки екскурсантів, тому не стільки поняття і судження, скільки моральна впевненість у суспільній необхідності і особистій корисності певного типу поведінки повинні формуватися на етапі розвитку їх свідомості.[3]

Провідну роль у групі методів формування свідомості екскурсантів відіграють словесні методи: розповідь, пояснення, бесіда, діалог, етична бесіда, лекція, диспут та ін.. Такі методи як розповідь екскурсовода, пояснення, бесіда, лекція для донесення потрібної інформації на екскурсіях є важливими складовими. Не менш важливими також є такі методи формування свідомості екскурсанта як етична бесіда, діалог, диспут, приклад.

Вибір методу та ефективність його використання під час надання екскурсійних послуг залежать від:

- вікових особливостей екскурсантів та їх життєвого досвіду. Так, у виховній роботі під час екскурсій із молодшими учнями привчання і вправи переважають над переконанням. Диспут і лекцію доцільно використовувати у виховній роботі зі старшокласниками;

- рівня розвитку екскурсійної групи, їх підготовленості і згуртованості. У ново-сформованих групах для згуртування можна спробувати застосувати метод вимог у категоричній безпосередній формі, у згуртованому - громадську думку, прийом паралельної дії;

- індивідуальних особливостей екскурсантів. На ці особливості слід зважати під час екскурсій як і у індивідуальній виховній роботі, так і під час групових і фронтальних виховних заходів. Обраний метод виховання повинен передбачати індивідуальні корективи;

- поєднання методів формування свідомості та поведінки. Добираючи методи виховання під час проведення екскурсій, слід розумно поєднувати методи формування свідомості й методи формування суспільної поведінки з урахуванням принципу виховання єдності свідомості та поведінки.

Тому важливою умовою підвищення ефективності організації екскурсійних послуг для формування свідомості екскурсантів є творче застосування зазначених методів і дотримання вказаних принципів під час їх формування, організації і надання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Альтгайм Л.Б. Організація екскурсійних послуг, Тернопіль. ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. – 204 с.
2. Альтгайм Л. Роль екскурсійних послуг у донесенні ціннісних орієнтирів. Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід: збірник тез IV Міжнародної науково-практичної конференції, 13-14 травня 2022 року, м. Тернопіль. ТНПУ ім.В.Гнатюка. Ред. кол.: Морська Н. Л., Литвин Л. М., Поперечна Г. А. Тернопіль : Вектор, 2022. С. 151 - 155.
3. URL:https://pidru4niki.com/12430812/pedagogika/metodi_formuvannya_svidomosti_osobistosti_abo_metodi_perekonan (дата звернення: 26.05.2022).

Андрій Брижук
м. Острог

ЦИФРОВИЙ ФОНД ОСТРОЗЬКОГО ЗАМКУ

Анотація: У цій статті описаний шлях до діджиталізації управління музейним зібранням Державного історико-культурного заповідника м. Острог, зроблена спроба оцінки ресурсів для такого переходу та здійснено пошук можливостей фінансування.

Ключові слова: діджиталізація, електронний каталог, музейні фонди, грант.

Одним з нагальних питань останніх років є формування в Україні інформаційного суспільства, важливим елементом якого є розвиток загальнодоступної інформаційної інфраструктури, зокрема оцифрування музейних зібрань та створення інформаційних систем для роботи з оцифрованими зібраннями. Разом з тим, цифрова копія є важливою в час збройного конфлікту. У цій статті описаний шлях до діджиталізації управління музейним зібранням Державного історико-культурного заповідника м. Острог, зроблена спроба оцінки ресурсів для такого переходу та здійснено пошук можливостей фінансування. В статті не описані процеси створення бази даних чи варіанти самостійної розробки, позаяк установа не має кадрового та інших ресурсів для організації такого процесу.

Проект діджиталізації покликаний посилити туристичну привабливість музею та міста, а в перспективі — залучити інвестиції в креативну економіку міста та забезпечити її сталий розвиток. Проект реалізовуватиметься на основі використання соціально-економічного потенціалу колекції, а тому є вкрай актуальним в контексті реалізації «Стратегії розвитку міста Острога на період до 2028 року». Він відповідає заходам щодо підвищення ефективності функціонування туристично-рекреаційного комплексу міста. Актуальність проекту відзначена також на обласному рівні. З-поміж культурних проєктів для розвитку креативної індустрії регіону, першочерговими було визначено «проєкти з оцифрування історико-культурної спадщини». Таке узагальнення зустрічаємо в соціологічному опитуванні, що проводилось серед експертів у рамках проєкту «Формування нової моделі культурного простору (на прикладі громад Рівненщини)» в рамках програми УКФ «Український культурний монітор» у 2019 р.

Агенція Vox Populi підготувала аналітичний звіт «Вивчення інтересів цільових аудиторій Українського культурного Фонду» (на замовлення УКФ у 2019 р.), серед рекомендацій зустрічаємо наступне: «Цифронізувати існуючий контент державних закладів культури й надати вільний доступ до нього» [5]. Рекомендація сформована на основі опитувань та глибинних інтерв'ю, вона підтверджує актуальність проєкту діджиталізації фонду острозького заповідника. Актуальність проєкту також описана в інтерв'ю Діани Ключко «Оцифровування музейних фондів може змінити уявлення про Україну. У самих українців і у світі» [4].

Проект корелює зі «Стратегією розвитку Рівненської області на період до 2027 року», а саме зі стратегічною ціллю п. 2 «Збалансований розвиток територій області». Зокрема, його імплементація сприяє виконанню завдань 2.1.5. «Впровадження електронних і IT-сервісів у систему управління та інфраструктуру життєдіяльності територій» та 2.2.4. «Розвиток туристично-рекреаційної інфраструктури, підтримка галузі культури та збереження пам'яток культурної спадщини», так як передбачає впровадження сучасних інформаційно-

комунікаційних технологій у вигляді створення цифрового архіву фондів книг заповідника з відкритим та безперешкодним доступом, який, у свою чергу, забезпечить модернізацію культурної інституції та сприятиме популяризації культурної спадщини в майбутньому.

Ефективне використання культурної спадщини для розвитку громад також є важливим загальнодержавним завданням для закладів культури України, що співвідноситься з Указом Президента України «Про цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» № 722/2019 від 30 вересня 2019 року. Таким чином, проєкт відповідає цілі № 17 зміцнення засобів здійснення й активізація роботи в рамках глобального партнерства в інтересах сталого розвитку.

Острог має давню й багату історію, яку підтверджує та увіковічує низка пам'яток архітектури національного значення. В одній з них — Замку князів Острозьких XIV ст. (вежі-донжон) — розташований Краєзнавчий музей м. Острога. Тема статті та можливої імплементації результатів відноситься до початків творення інституції: з ініціативи місцевої інтелігенції в 1916 р. був створений музей в Острозькому замку, водночас почалася збиральницька робота. За 106-річну історію функціонування музею було зібрано понад 78 тис. експонатів, що репрезентують життя та культуру цієї та навколишніх територій від 4 млн. років до н.е. і до сьогодні. Експонати художнього фонду представляють розвиток українського мистецтва від X століття до наших днів. Серед них — твори іконопису, авторський живопис Марії Приймаченко та Миколи Пимоненка. Особливої уваги варта збірка іконопису невідомого острозького майстра XVIII ст. Його авторська манера зображення біблійних персонажів увійшла в історію іконописної справи як «гуманізація святих», адже зображені на іконах святі майже завжди посміхаються. Вкрай цікавими є колекції предметів побуту середньовічного Острога та періоду раннього Нового часу. Зокрема, речі князів Острозьких, левова частка яких збереглась лише в одному екземплярі. Експонати нашої колекції стали об'єктом проєкту «Віртуальний музей спадщини князів Острозьких» (УКФ, 2019 р. <https://ucf.in.ua/archive/5f08a3b78afbb62b947bc3a3>). Проте цей проєкт не мав за мету показати всю острозьку колекцію. Через низку факторів, у т. ч. використання дороговартісних технічних рішень, обмежився показом лише двох десятків експонатів.

В Україні є низка проєктів з діджиталізації музейного зібрання. Вартим уваги є Електронний каталог предметів Харківського історичного музею [1]. Для забезпечення доступу громадян до інформації система інтегрована з офіційним сайтом Харківського історичного музею. Завдяки цьому стає можливим онлайн-варіант представлення музеєм пам'яток, що частково сприяє вирішенню проблеми презентації музейного зібрання в умовах нестачі експозиційно-виставкових площ і пов'язаної з цим недоступності музейних предметів, що зберігаються у фондосховищі музею для широкої аудиторії [2]. На час написання статті Національний музей у Львові реалізує свій проєкт з оцифрування музейних зібрань. Музейники планують представити понад 175,000 творів зі збірок НМЛ онлайн.

У минулому Український культурний фонд підтримував низку проєктів зі створення електронних каталогів спадщини, зокрема: «Скарби України» (Одеська національна наукова бібліотека, 2019 р.), «Створення електронного каталогу культурної спадщини міста» (Острозька міська рада, 2018 р.), «Відкритий онлайн-ресурс артефактів Трипільської культури» (ДІКЗ «Трипільська культура», 2019 р.), «Поліфонія» (Національний центр народної культури «Музей Івана Гончара», 2018 р.). Зауважимо, що ці проєкти були зосереджені на одній колекції, одному виді

предметів або типі спадщини. У проєкті «Цифровий фонд Острозького замку» передбачається охоплення всього музейного фонду установи, який наразі записаний у рукописні книги надходжень (НАКАЗ 21.07.2016 № 580 Про затвердження Інструкції з організації обліку музейних предметів) [3]. За інструкцією – «Ведення книг обліку у рукописній формі є обов'язковим», тому фондова робота зосередження лише на цьому виді фондово-облікової документації.

У формуванні «Цифрового фонду Острозького замку» запропоновано здійснити комплексний перехід до цифрового архіву. Проєкт передбачає синхронну роботу у двох напрямках: 1) створення цифрового каталогу 78 тис. експонатів Державного історико-культурного заповідника м. Острога, його систематизацію та стандартизацію; 2) високоякісне оцифрування 10 тисяч найбільш цікавих та цінних експонатів. Задля реалізації амбітної мети створити каталог 78 тис. експонатів, планується використати попередні напрацювання колективу заповідника, зокрема інформацію з наявних рукописних фондових книг, які вже відфотографовані (в рамках «Програми створення страхового фонду документації Рівненської області на 2019–2021рр.» проведено мікрофільмування інвентарних книг у Західному регіональному центрі страхового фонду документації). Наявність таких фотокопій дозволяє здійснити набір тексту через аутсорсинг (виконання завдань субпідрядом). Щоби нівелювати ймовірні помилки та неточності, перевірка текстів має бути здійснена науковим співробітником ДІКЗО. Таким чином, буде набрано усі рукописні книги в таблиці EXCEL.

Отримана інформація може бути конвертована в систему «Музейні фонди України». Ця програма створена на платформі KBS-Бюджет компанією «Інтегра». Її призначення — облік музейних предметів в українських музеях. Цей облік включає в себе реєстрацію, прийом на тимчасове/постійне зберігання, розподіл за категоріями фондів, передачу музейних предметів на виставки, реставрацію та ін., класифікацію предметів згідно всіх правил музейної справи, отримання різноманітної регламентної та аналітичної звітності. Крім того, до комплексу постачання входить типова конфігурація «KBS-Бюджет» — програма для автоматизації комплексного обліку в бюджетних установах. Всі документи в програмі мають друковані форми затвердженого зразка, зокрема передбачені друковані форми інвентарної картки та наукового паспорту [6].

Головним продуктом стане цифровий каталог — база даних з інформацією про музейні предмети, представлена у вигляді вебсайту. Він вміщуватиме зручні алгоритми пошуків за тегами, а також передбачатиме можливість замовити детальнішу інформацію про об'єкт зацікавлення через форму запиту й зворотного зв'язку на сайті заповідника. Дотримуючись зобов'язань, які взяв на себе ДІКЗО після реалізації проєкту «Інклюзивні сайти історико-культурних заповідників Рівненщини wсаg 2.1» (реалізований за підтримки УКФ у 2021 р.), сайт буде відповідати міжнародним стандартам доступності — нормам універсального (інклюзивного) дизайну, що покликані забезпечити максимальний доступ до web-контенту людям з інвалідністю.

Для найцікавіших експонатів передбачається фотофіксація. Створення цифрових фотокопій музейних предметів — друга частина мети проєкту. Відтак, в рамках його реалізації буде здійснено фотографування частини музейних предметів (10 тис. експонатів), відібраних за визначеними критеріями: унікальність, частота використання в експозиційній діяльності, знаковість та значущість з огляду на вік,

контекст створення чи віднайдення експоната та найкраще репрезентують історико-культурну спадщину.

На цьому етапі характерною відмінністю заявленого проєкту від решти, реалізованих на теренах України, стане якість фотофіксації. Наявний досвід, за умови наявності сучасного технічного обладнання, дасть змогу досягти сталості результатів проєкту. Якісні фотокопії експонатів дозволять зацікавленим особам віддалено працювати з музейними колекціями, або ж проводити попередні дослідження з метою розуміння подальшої необхідності приїзду та роботи на об'єктах заповідника. У проєкті буде дотримано вимог щодо якості зображень. Фото мають бути зроблені з використанням додаткових джерел світла (зовнішніх фотоспалахів або ж зроблені в лайткубі). Налаштування камери для отримання якісних світлин: витримка встановлена на 1/100 секунди / F11 / K5600 / ISO100 RAW + Large/Fine JPEG. Проєктом передбачено обов'язкове використання фотошкали, що міститиме чорний, сірий та білий кольори. Сірий — RGB R:126 G:125 B:130. У готових файлах сірий має бути наближений до — RGB R:126 G:125 B:130. Назви файлів за шифрами номерів книги надходжень (Напр. — KH1101).

Як зазначалося раніше, у 2019 р. заповідник був партнером у проєкті «Віртуальний музей спадщини князів Острозьких» за підтримки УКФ, у рамках якого було оцифровано та розміщено у відкритому доступі 20 експонатів [8]. Це були перші кроки діджиталізації колекцій музею. Минулоріч ми продовжили цей процес. Так, після тестування, в Острозькому замку було запущено аудіогід: <https://cutt.ly/ukrinform>. У жовтні 2020 р. розпочався проєкт з оцифрування рукописної колекції інституції разом із Музеєм-бібліотекою рукописів Хілл (Hill Museum&Manuscript Library, Saint John's University, Collegeville, MN). Загалом було оцифровано 52 рукописи (в тому числі Острозький рукописний Коран). Методичний супровід процесу фахівців НММЛ забезпечив створення якісних цифрових копій. Американська сторона надала техніку в тимчасове користування. Детально про процес цифровізації йдеться у відео від Ukrainer [7].

Під час реалізації проєкту співробітники нашої установи здобули неоціненний досвід цифровізації колекції. Тож, у рамках цього проєкту ми маємо намір повторити досвід щодо колекцій живопису, іконопису, археології та предметів побуту.

Реалізація такого цифрового переходу не може базуватися виключно на кадровому та фінансовому ресурсах установи. Передусім необхідно залучити субпідряд для швидкого набору рукописних книг. Без «усього і одразу» використання бази даних втрачає сенс. Послуги з набору та обробки текстів і комп'ютерної верстки вартують 15 грн. за друкований аркуш (власне дослідження ринку). Інформація про 78 тис. експонатів міститься в рукописах, проте оцінюється в 26 тис. друкованих аркушів. Таким чином, загальна вартість набору становитиме 390 000,00 грн. На момент написання статті вартість системи «Музейні фонди України» для п'яти користувачів - 69 400,00 грн. [6]. Сума цих статей витрат перевищує бюджет розвитку заповідника у «ковідні» 2020 та 2021 роки. Необхідне фінансування може бути залучене в рамках грантового проєкту. У 2022 р. УКФ мав програму «Культурна спадщина», яка передбачала дослідження культурної спадщини та її популяризацію серед широкої аудиторії, в тому числі шляхом створення цифрових платформ та продуктів. Серед пріоритетів підтримки ЛОТ-у «Діджиталізація» зокрема, йдеться про розробку та впровадження ІТ-засобів віддаленого доступу користувачів до архівів, бібліотек, музеїв. Цей пріоритет може бути реалізований шляхом створення цифрового каталогу експонатів заповідника

та формування підбірки цифрових фотокопій найцікавіших з них. Шляхом фотографування 10 тис. експонатів та опису 78 тис. експонатів відбудеться діджиталізація музейних предметів. Наступний пріоритет, який може бути реалізовано в рамках проєкту, — створення інструментів та платформ для їхньої презентації та популяризації в Україні та за кордоном через сайт. Вихідний продукт проєкту — цифровий каталог — заявлений у переліку пріоритетних продуктів ЛОТ-у. За умови збереження цієї програми у наступних роках діяльності УКФ, описаний у статті проєкт може бути поданий на конкурс та реалізований.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Електронний каталог предметів Харківського історичного музею [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://museum.kh.ua/poshuk>
2. Шевцов І. П., Фененко А. О. Інформаційна система обліку музейних фондів Харківського історичного музею/ Луцьовські читання: матер. наук.- практ. семінарів (2010-2014 рр.). Харків : ХН
3. Інструкція з організації обліку музейних предметів. Наказ Про затвердження № 580. 21.07.2016
4. Діана Ключко: «Оцифровування музейних фондів може змінити уявлення про Україну. У самих українців і у світі» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://lb.ua/culture/2021/03/31/481208_diana_klochko_otsifrovuvannya.html
5. Вивчення інтересів цільових аудиторій Українського культурного Фонду: аналітичний звіт. УКФ. 2019 р.
6. Програма «Музейні фонди України» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://soft.integra.ua/uk/product/programa-muzejni-fondi-ukrayini/>
7. Що ховає Острозький музей книги? Ukraïner . [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://youtu.be/xUfJhpLc7A>
8. Віртуальний музей спадщини князів Острозьких . [Електронний ресурс]. — <https://ostvr.com/uk>

Марія Вельгій
м.Збараж

ЗБАРАЗЬКИЙ ЗАМОК ЯК ОБ'ЄКТ КУЛЬТУРНО-ПІЗНАВАЛЬНОГО ТА ПАТРІОТИЧНОГО ТУРИЗМУ РЕГІОНУ

Анотація: У статті йдеться про Збаразький замок як перспективний об'єкт розвитку туризму на Тернопільщині. Описується діяльність Національного заповідника «Замки Тернопілля» щодо культурно-пізнавального та патріотичного виховання молоді.

Ключові слова: Збаразький замок, патріотичний туризм, пізнавальний туризм.

Актуальність теми. Замок туризм на початку ХХІ століття продемонстрував значне зростання потоків. Збаразький замок є провідним туристичним об'єктом не тільки міста Збаража, а й всієї області, тому його детальне вивчення як історико-культурного та туристичного об'єкту регіону є особливо актуальним. Замок у Збаражі є перлиною вітчизняного замкового туризму, військового та патріотичного туризму близького зарубіжжя (Республіка Польща).

Мета написання роботи. Як і кожен туристичний об'єкт регіону, Збаразький замок має свої позитивні особливості та різноманітні проблеми у сфері туристичної діяльності. Виявлення, дослідження та популяризація таких

особливостей, вирішення основних проблем, що стоять перед цим історичним об'єктом і поставлено за мету написання.

Огляд літератури. Дослідженням Збараського замку в період кінця XIX-XX ст. було присвячено багато різноманітних, але розрізнених публікацій. Питанням архітектури, будівельним особливостям та спорудження замку була приділена увага у роботах М. Ковальчука, О.Чоловського, А. Мілобезького, Ю. Нельговського, З. Лагуша, Р. Могитича, І.Оконченка та Ю. Вербовета. Археологічні дослідження Збараського замку висвітлювалися у публікаціях М. Філіпчука, Н. Білас, М. Ягодинської та ін. Історичними особливостями замку займалися Л. Кубаля, Л. Фрась (Фронць), Ю. Мицик, В. Чайка, Р. Підставка.

Проголошення незалежності України дало якісно новий поштовх пам'яткоохоронній роботі на Тернопільщині. Згідно Постанови Кабінету Міністрів України від 08 лютого 1994 року №78, враховуючи історичну, архітектурну і художню цінність пам'яток історії та культури замкового ансамблю м. Збаража Тернопільської області, з метою збереження пам'ятних місць, пов'язаних з Національно-визвольною війною українського народу 1648-1654 років, та у зв'язку з 400-річчям від дня народження Богдана Хмельницького Кабінет Міністрів України постановив: прийняти пропозицію Тернопільської обласної ради про оголошення пам'яток містобудування й архітектури м. Збаража – замкового ансамблю в межах фортифікаційних споруд Державним історико-архітектурним заповідником [4].

На баланс заповідника також були передані й інші пам'ятки історії та архітектури, що мають велику культурну цінність – костел Св. Антонія і ансамбль споруд монастиря отців Бернардинів XVII ст., церква Преображення Господнього 1600 р., ансамбль споруд монастиря сестер Феліціанок XVII ст., руїни Старозбараської фортеці XIII-XVI ст., а також цілий ряд пам'яток більш пізнього часу [6].

Базою новоствореного Державного історико-архітектурного заповідника став середньовічний замок князів Збараських, який споруджено у 1620-1631 роках братами Христофором та Юрієм Збараськими. Проект був замовлений у видатного теоретика і практика італійської архітектури того часу Вінченцо Скамоцці [7, с. 282-283].

Проте, замок не будувався виключно за кресленнями архітектора з Венеції. До будівництва замку, за останніми дослідженнями залучались також архітектори італійці Маттео Кастелло і Андреа Дель Аква [3, с. 46-56]. Замок відображав найновіші на той час досягнення фортифікаційного мистецтва. Він складався з казематних валів, чотирьох бастіонів та рову, ймовірно, із внутрішньофосовим ровом.

В загальному, як пише Чоловський, Збараський замковий палац знаходився в значно кращому стані, ніж більшість замків Західної України. Він також відзначає, що в'їздова брама не відповідає загальному вигляду пам'ятки, тому очевидно, що вона була побудована пізніше, на місці старої, у XVII століття, на що вказує її барокова архітектура і тесане каміння, орнаментоване в цоколі [4, с.69].

Зв'язок замку та міста здійснювався через браму, розміщену у двоповерховій вежі, до якої провадив звідний міст. Двоповерховий палац побудований у стилі пізнього ренесансу, фасади казематів також витримані у ренесансних формах.

На подвір'ї замку є криниця глибиною 70 метрів, до якої з підземелля вів хід.

Указом Президента України Л. Кучми від 15 січня 2005 року № 35/2005 заповіднику, до якого входив Збаразький замок, надано статус національного закладу і перейменовано в Національний заповідник «Замки Тернопілля».

Впродовж багатьох років функціонування заповідника, його дирекція організовує охорону, реставрацію та використання пам'яток архітектури й розв'язує питання регенерації.

На сьогоднішній день до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля» входить 11 об'єктів – пам'яток оборонної архітектури Тернопільщини: Збаразький замок XVII ст., Вишнівецький палацово-парковий комплекс XIV-XVIII ст., Скалатський замок XI-XVII ст., Микулинецький замок XVII ст., Підзамоцький замок XVIII ст., Золотопотіцький замок XVII ст., Язловецький замок XIV-XVIII ст., Скала-Подільський замок XIV-XVII ст., Кривченський замок XVII ст., Чортківський замок XVII ст.

Включення вищезгаданих пам'яток, які мають виняткову історичну та архітектурну цінність, дозволить покращити їхнє збереження, здійснити адаптацію цих пам'яток до сучасних вимог, дасть можливість розвивати туристичну та культурно-просвітницьку діяльність з метою популяризації культурної спадщини нашої держави.

З 1965 року проводились відновлювальні роботи будівлі замку та в'їзної брами за проектом київського архітектора Маріоніли Говденко з подальшим пристосуванням приміщень під палац піонерів. У процесі робіт у приміщеннях втрачені первісні склепінчасті перекриття. Їх було замінено на сучасні залізобетонні, в центральній та правих залах встановлено залізобетонні колони, східні клітки влаштовано із залізобетонних конструкцій. Змінено первісні конструкції даху.

У 1966 році почались реставраційні роботи, які проводяться по сьогоднішній день. За цей час піднято з руїн палац, відтворено каземати, в'їздову вежу, сходи, зелену та жовту вітальню, частково кармазинову їдальню та аркове склепіння [1, с. 2].

Реставраційні роботи з пристосуванням під музейно-туристичний комплекс Львівського інституту «Укрзахідпроектреставрація» проводились у 1996-1997 роки.

У 2011 році, з нагоди святкування 800-річчя міста Збаража, були відкриті відновлені зали Замкового палацу. Згідно проектів, розроблених архітектором Юрієм Вербовецьким на першому поверсі палацу були відреставровані інтер'єри Великої зеленої та Малої жовтої віталень. У 2018 році відреставровано зали 2-го поверху Збаразького замку, зокрема Золота зала прийомів та Бально-симфонічна зала.

Один з найбільш відомих туристичних об'єктів західної України – замок XVII століття в місті Збаражі Тернопільської області.

На сьогодні Збаразький замок – не лише відреставрована пам'ятка культурної спадщини. Це ще й центр інфраструктурне місто, який вже впродовж кількох років заробляє значну частину грошей на своє утримання і знаний туристичний об'єкт не лише Тернопільщини, а й України.

Для обслуговування туристів з України та гостей з-за кордону на базі Національного заповідника «Замки Тернопілля» налагоджена належна інфраструктура. До послуг відвідувачів бар-ресторан «Легенда», готель «Гетьман», стоянка для автотранспорту, вказівники та дорожні знаки.

Щорічно проводиться відкриття туристичного сезону. Нажаль, у 2020-2021 роках в умовах пандемії відкриття туристичного сезону не відбулося. У 2022 році в умовах воєнного стану теж святкування відмінено.

Вперше у Збаразькому замку започатковано рок-фестиваль «Збаразька «DRIVE»- Облога 2010». Ця імпреза започаткувала цикл заходів, присвячених 800-річчю древнього міста Збаража. У програмі свята – штурм Збаразького замку у виконанні Тернопільського клубу історичних реконструкцій «ГРИФОН», а також БАЙК-ШОУ.

У 2020 році збаражани брали участь у демонстрації українського кіно у Збаразькому замку.

У червні 2020 року на подвір'ї Збаразького замку відбулася демонстрація фільму «Чорний ворон».

Головорізи, розбійники, бандити. Як тільки не називала радянська влада бунтарів, які понад усе прагнули жити у вільній країні. Повстанці не шкодували своїх життів, бо вірили, що Україна буде незалежною державою. Іван на прізвище Чорний ворон не вагаючись жертвує сімейним затишком, міняючи його на тривожні бойові будні.

Історичну драму «Чорний ворон» знято за романом Василя Шкляра «Чорний ворон. Залишенець», що вийшов у 2009 році. У 2011 твір виборов Шевченківську премію, проте письменник відмовився її отримувати, протестуючи проти тодішнього міністра освіти та науки Дмитра Табачника. Одразу ж по виході книжки друком, автор переймався питаннями екранізації сюжету. Зрештою, виробництвом зайнялася студія «1+1 продакшн». Вони ж ініціювали створення 4-серійної телевізійної версії. Фільм переміг у конкурсному відборі Держкіно і виробники розраховували на фінансування держави. Загальний кошторис фільму склав близько 20 мільйонів гривень. Держава надала лише чверть суми[8].

У липні 2020 року у Збаразькому замку відбулася демонстрація фільму «Гетьман».

Це український історико-драматичний художній фільм 2015 року, знятий Валерієм Ямбурським на основі однойменного кінороману 2013 року Віктора Веретеннікова. Стрічка розповідає про долю однієї з найбільш суперечливих фігур в історії України, про людину, яка змінила хід історії, і зробила свою країну незалежною. Цей фільм про великого гетьмана України, ім'я якого – Богдан Зиновій Хмельницький. Історія починається з 1647 року, і показує період повстання українського козацтва проти польської шляхти. Але головною лінією сюжету є не саме повстання, а трагічна любов Богдана Хмельницького до молодої польки Гелени[9].

У серпні 2020 року на подвір'ї Збаразького замку відбувся перегляд українського фільму «Іловайськ 2014».

«Іловайськ 2014. Батальйон Донбас» (робоча назва «Іловайська історія») — український повнометражний художній фільм режисера Івана Тимченка про бої за Іловайськ під час війни на Донбасі. Фільм вийшов в український широкий прокат 29 серпня 2019 року.

Іловайськ на всі віки увійде до трагічної історії українського народу. Глядачі зможуть побачити Іловайську історію зсередини разом із батальйоном "Донбас" і його командиром на прізвище Бішут. Це фільм про мужність і героїзм українських воїнів[10].

Ще один фільм «Іван Сила», який входить у золоту скарбницю українського кіно, демонструвався на подвір'ї Збаразького замку.

«Іван Сила» – український художній фільм режисера Віктора Андрієнка, знятий за книгою Олександра Гавроша «Неймовірні пригоди Івана Сили, найдужчої людини світу» (2009).

Фільм «Іван Сила» оповідає незвичайну історію життя Івана Фірцака, який народився в червні 1899 року в селі Білки Іршавського району на Закарпатті. У 18 років він став артистом чехословацького цирку і побував у 64 країнах світу, дивуючи всіх своїми перемогами. За неймовірну силу він отримав прізвисько Іван Сила – Кротон.

Іван Фірцак виграв чимало поєдинків з відомими борцями світу. З рук британської королеви він отримав шолом і пояс, оздоблені золотом та діамантами. Американська преса називала його найсильнішою людиною ХХ століття. У 1937 року в самому розквіті своєї слави він повернувся на Батьківщину[11].

У своїй режисерській роботі «Білий птах з чорною ознакою» Юрій Іллєнко досліджує трагедію бідної української родини Дзвонарів, яка живе у Карпатах неподалік від румунського кордону у важкі часи війни та терору (1937–1947). Брати Дзвонарі грають у сільському ансамблі, проте боротьба між українцями-націоналістами, прибічниками нацистів та прибічниками радянської влади забирає одного учасника гурту за іншим: Петро приєднується до Червоної армії, Орест – до УПА, а Богдан лишається вдома. Однак долі братів переплітаються і в коханні, і в боротьбі.

Фільм вражає глядача потужною режисурою і блискучою акторською грою.

Ця поетична, експресивна й глибока стрічка була високо оцінена на міжнародних фестивалях у Москві та Сорренто[12].

У вересні 2020 року на подвір'ї Збаразького замку відбулася демонстрація українського художнього фільму «Донбас» (режисер Сергій Лозниця).

Події фільму відбуваються на сході України після початку військових дій в 2014-му році. Сюжет складається з декількох окремих історій, які плавно змінюють одна одну. Трагікомедія Сергія Лозниці демонструє історії людей, вимушених пристосовуватися до життя в умовах окупації, під владою незаконних формувань. В такий час важко зберегти гідність і здоровий глузд. Війна оголює сутність людини, показуючи її вже без напівтонів і відтінків. Збудовані десятиліттями дружні, робочі та навіть родинні зв'язки руйнуються під тиском нової реальності. Фільм передає атмосферу, де життя і смерть ходять поруч, а від драми до комедії один крок[13].

З початком повномасштабної війни, розв'язаної росією, культурне життя в Україні тимчасово завмерло. Музейні працівники були змушені захистити свої експонати і перемістити їх у сховища.

Науковці фондового відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля» підготували виставку до Дня Героїв «Від героїв минулого до героїв сьогодення» (на основі матеріалів Музею російсько-української війни м. Збаража). На виставці – Прапор України бійців батальйону Айдар з написами: «Для Збаразького штабу Національного спротиву» та «Душу – Богу! Життя – Україні! Честь – нікому! Стах (Харків)», плітоноська та бронепластина Михайла Комарчука, посічені уламками снарядів, шолом металевий Володимира Танцівного, кепка та портрет Віктора Чижевського, бійця батальйону «Айдар», тубус ПТУР «Фагот» з підписами воїнів 9-го окремого батальйону УДА «Аратта», шеврони, фото Героя України Юрія Горайського та загиблих під час війни Тараса Михайльського, Василя Борисевича, Андрія Чабана та Сергія Долгіха.

22 травня 2022 року Національним заповідником «Замки Тернопілля» та Департаментом культури та туризму Тернопільської ОДА на подвір'ї замку м.

Збаража був організований культурно-мистецький захід для військовослужбовців ЗСУ, присвячений Дню Героїв України, за участі ансамблю «Візерунок» Тернопільської обласної філармонії та відомого хірурга, військового медика і співака Юрія Футуйми.

На початку заходу відбулася панахида за загиблими Героями, що віддали своє життя за волю, суверенітет і незалежність України.

З вітальним словом до учасників звернулися директор департаменту культури та туризму Тернопільської ОДА Світлана Байталюк, голова м. Збаража Роман Полікровський, заступник начальника ДНЗ «Тернопільський професійний коледж з посиленою військовою і фізичною підготовкою Віктор Довгорук та військовослужбовець ЗСУ, збаражанин Олександр Саричев з позивним «Шумахер».

Військовим було подаровано у фонди Національного заповідника «Замки Тернопілля» Прапор України, з яким захисники пережили Помаранчеву Революцію, Майдан Гідності та буремні дні війни.

До учасників заходу також звернулася вдова загиблого Героя Юрія Горайського – пані Наталія.

Під час заходу відбулося покладання квітів до могили загиблих[14].

Патріотизм складає найважливішу ціннісну основу будь-якого демократичного суспільства і виступає суттєвим внутрішнім мотивом для саморозвитку і розкриття всіх потенціальних соціальних можливостей в духовній, економічній і соціальних сферах життя суспільства. Тому мета нашої організації на сучасному етапі – виховати молодь гуманною, творчою, відповідальною, з активною життєвою позицією, яка могла б реалізувати себе. Без пробудження таких моральних феноменів, як патріотизм, обов'язок, совість, почуття власної гідності, працелюбність навряд чи можна розраховувати на поліпшення ситуації в країні.

То ж, заповідник живе активним, хоча і іншим життям. Ми віримо в перемогу. Впевнені, що зовсім скоро зможемо повернутися до звичного життя і проводити різні заходи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Майстерчук Т., Грабар Т. Збереження об'єктів культурної спадщини на прикладі Національного заповідника «Замки Тернопілля»// Галицька брама. Замки Тернопілля. – 2007. – № 5-6. – с. 2-4.
2. Маціпура А. Десять років Державному історико-архітектурному заповіднику у Збаражі// Галицька брама. Збараж. – 2004. – № 1-3. – с. 2-3.
3. Підставка Р. Авторство та реконструкція замків Збаража/ Руслан Підставка// - Тернопіль. – 2012. – с. 80.
4. Постанова Кабінету Міністрів України від 08 лютого 1994 р. № 78.
5. Чайка В. Збаразький замок: науково-популярне видання. – Тернопіль: Астон, 2011. – 120 с.
6. Чайка В. Замки Тернопілля// Архітектура, будівництво, інтер'єр, мистецтво. – № 2, 2009. – с. 2-7.
7. Scamozzi V. Idea della Architettura Universale. – Venezia, 1714. – I. Libero III, c. VIII. – s. 252-253.
8. НІЧ УКРАЇНСЬКОГО КІНО У ЗБАРАЗЬКОМУ ЗАМКУ [Електронний ресурс]. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://zamky.te.ua/vidviduvacham/nich-ukrainskogo-kino-u-zbarazkomu-zamku/> Дата публікації: 10.06.2020. (дата звернення: 25.05.2022).
9. ВЕЧІР УКРАЇНСЬКОГО КІНО У ЗБАРАЗЬКОМУ ЗАМКУ. "ГЕТЬМАН" [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://zamky.te.ua/vidviduvacham/vechir-ukrainskogo-kino-u-zbarazkomu-zamku-getman>. Дата публікації: 09.07.2020. (дата звернення: 25.05.2022).
10. ВЕЧІР УКРАЇНСЬКОГО КІНО У ЗБАРАЗЬКОМУ ЗАМКУ. «ІЛОВАЙСЬК 2014.» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://zamky.te.ua/vidviduvacham/vechir-ukrainskogo-kino-u-zbarazkomu-zamku-ilovajsk-2014>. Дата публікації: 13.08.2020. (дата звернення: 25.05.2022).
11. ВЕЧІР УКРАЇНСЬКОГО КІНО У ЗБАРАЗЬКОМУ ЗАМКУ. "ІВАН СИЛА" [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://zamky.te.ua/vidviduvacham/vechir-ukrainskogo-kino-u-zbarazkomu-zamku-ivan-sila>. Дата публікації: 28.08.2020. (дата звернення: 25.05.2022).

12. ВЕЧІР УКРАЇНСЬКОГО КІНО У ЗБАРАЗЬКОМУ ЗАМКУ. «БІЛИЙ ПТАХ З ЧОРНОЮ ОЗНАКОЮ» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://zamky.te.ua/vidviduvacham/novyj-resurs18/> Дата публікації: 03.09.2020. (дата звернення: 25.05.2022).
13. ВЕЧІР УКРАЇНСЬКОГО КІНО У ЗБАРАЗЬКОМУ ЗАМКУ. "ДОНБАС" [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://zamky.te.ua/vidviduvacham/vechir-ukrainskogo-kino-u-zbarazkomu-zamku.-donbas/> Дата публікації: 10.09.2020. (дата звернення: 25.05.2022).
14. <https://www.facebook.com/zamkyternopilla/> Дата публікації: 22.05.2022. (дата звернення: 25.05.2022).

Ольга Владимир
Віктор Паляниця
м. Тернопіль

ЗАКОНОДАВЧІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ У ЧАС ВІЙНИ

Анотація: У статті розкривається роль об'єктів культурної спадщини України у формуванні національної самоідентичності громадян, у становленні та розвитку державності, у формуванні іміджу країни та її представлення у світовий спільноті. Розглядаються основні заходи щодо збереження культурної спадщини України.

Ключові слова: об'єкти культурної спадщини України, війна, законодавство, національна ідентичність, державність, блакитний щит.

Об'єкти культурної спадщини кожної країни – це віддзеркалення душі та світогляду її народу, це форма вираження духовності через призму творчості. Чим тривалішою є історія становлення державності у народу, тим складнішими та багатограннішими є форми прояву мистецької складової. Через культурну спадщину ми можемо пізнати душу народу, відчутти його дух, а також збагнути особливості його творення впродовж різних історичних періодів.

Культурна спадщина України є багатогранною і такою, що потребує дослідження. Чимало об'єктів культури потребують нового погляду та переосмислення, переосмислення через проукраїнський погляд, а не російсько-радянську пропаганду. Через вивчення український та світових науково-історичних даних про розвиток нашої історії та культури зокрема, а не через сфальсифіковані друки російсько-імперської та радянської доби.

Водночас культурна спадщина України окрім дослідження потребує бережливого ставлення до себе. Чимало об'єктів архітектурної спадщини потребують негайних ремонтно-реставраційних та консерваційних робіт, щоб не допустити їхнього перетворення на руїни. За даними Міністерства культури 80% культурно-історичних пам'яток в Україні потребують серйозної реставрації, ще 30% – перебувають в аварійному стані [4].

Як бачимо завдання із збереження культурної спадщини нашого народу було непростим до початку повномасштабного вторгнення російських військ на нашу землю у лютому 2022 року, існувала потреба у значних фінансових вливаннях, у залученні достатньої кількості висококваліфікованих реставраторів, а також у невідкладності та негайному проведенню відповідних робіт. То тепер, у стані війни ці завдання стали ще більш нагальними, але водночас і більш складними до

виконання. Загарбник об'єкти нашої культурної спадщини знищує та розкрадає. Вже зруйновано чимало будівель архітектурно-історичного та культурного значення. Значних руйнувань зазнав Харків, у Чернігові знищено 70% споруд, у Маріуполі пошкоджено більше 90% будівель.

За станом на 05.05.2022 терористи з РФ зруйнували та пошкодили 1616 пам'яток національного значення, 72 – місцевого. Найбільших втрат завдано у Хмельницькій (84 об'єкти), Донецькій (45 об'єктів), Київській (38 об'єктів), Чернігівській (24 об'єкти), Луганській (17 об'єктів), Сумській (14 об'єктів) областях. Ворогом знищено та пошкоджено 92 релігійні споруди, зокрема 35 пам'яток історії та архітектури. Ракетним ударом пошкоджено відновлений в межах проекту «Велика реставрація» музей на острові Хортиця [9].

Міністерство культури створило сайт для фіксації культурних злочинів росії [8], але його наповнення відбувається досить мляво, за станом на 05.05.2022 було задокументовано 242 воєнних злочини проти об'єктів культурної спадщини України [9], за станом на 22.05.2022 – 358 повідомлень [2], серед них житлові будинки, церкви, мечеті, монастирі, костели, синагоги, Турецька криниця, Воронцовський палац, Круглий двір, Садиба Л. Кеніга, бібліотеки, будинки культури, школи, драмтеатри, залізничні двірці, летовища, музеї, мастки та палаці, давні курганні поховання та ін.

У Маріуполі знищено «Садибу Гіацинтова», яка була зведена у стилі модерн і в якій знаходився художній музей імені Архипа Куїнджі; пошкоджено споруду музею старожитностей м. Чернігів, збудована у псевдоготичному стилі, маєток кінця 19 – початку 20 ст у м. Охтирка, у якому знаходився міський краєзнавчий музей; Історико-архітектурний музей-заповідник «Садиба Попова» що у Васильківці, з якого війська РФ винесли усе, в тому числі унітаз часів графів Попових [3].

Очевидно, що загарбник має на меті знищити не лише об'єкти нерухомої культурної спадщини України, але й викрасти та вивезти до росії цінні музейні експонати. Таким чином ворог прагне знищити об'єкти нашої культурної спадщини як свідчення нашого історичного становлення, нашого мистецтва та духовності, стерти якорі нашої національної самосвідомості та самобутності. А також метою ворога є привласнення награвованого та використання наших національних скарбів в цілях своєї нищої та підлої пропаганди, що здійснювалось впродовж історії неодноразово. Наприклад, в час Другої світової війни, з метою збереження експонати Одеського Музею західного і східного мистецтва було евакуйовано до Уфи, але після цього значна частина колекції не повернулась у музей і її було втрачено. Не повернулися роботи таких світових майстрів як Нікола Пуссен (французький живописець XVII ст), Антоніс ван Дейк (фламандський живописець XVII ст). Крім того, як зазначає К. Міхейцева, у росіян є звичка присвоювати і експортувати людський капітал. Вони видають діячів культури, письменників, майстрів живопису іншої країни за росіян [7].

Серед поцупленого нашим одвічним ворогом слід згадати Гребінь з кургану Солоха (Скіфські скарби), Перещепинський скарб (25 кг золотих виробів і 50 кг срібних), Івахниківський скарб (набір слов'янських жіночих прикрас), Ніжинський скарб (срібники Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Святополка Володимировича), Скарб Десятинної Церкви (ювелірні прикраси), Вишгородську ікону (більш відому як Володимирівська), Мозаїку Дмитрія Солунського, Зміїовик Мономаха, Козацькі хоругви та клейноди [5]

На жаль, після цього річного повномасштабного вторгнення російські

окупанти за три місяці вже викрали й вивезли до Донецька більш як 2 тисячі унікальних експонатів з музеїв Маріуполя, серед яких оригінальні роботи Архипа Куїнджі, Івана Айвазовського, а також стародавні ікони та унікальний рукописний сувій тори [3].

На початку лютого 2022 року на сайті Міністерства культури розміщено інформацію про шляхи та механізми збереження культурної спадщини в період надзвичайних подій, зокрема війни [6]. Оскільки Україна є стороною Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (від 14 травня 1954 року), то відповідно до статті 3 вона навіть у мирний час зобов'язується підготувати охорону культурних цінностей, розташованих на їх власній території, від можливих наслідків збройного конфлікту, вживаючи необхідних заходів, зокрема:

- систематизувати інформацію про культурні цінності, включаючи мінімальну інформацію про кожен культурну цінність, що дозволяє її ідентифікувати, з обов'язковим фотографуванням і дублюванням інформації на надійних різних засобах зберігання;
- подбати про заходи протипожежної безпеки в закладах культури, що зберігають культурні цінності;
- передбачити заходи захисту від викрадення, знищення чи пошкодження культурних цінностей;
- підготувати плани і допоміжні матеріали (захисні плівки, бокси, возики, мотузки, захисний одяг персоналу, драбини, тощо), необхідні для екстреної евакуації культурних цінностей першої черги (найцінніших) у разі виникнення пожежі чи інших загроз знищення чи пошкодження культурних цінностей;
- проводити періодичні навчальні тренування з питань захисту культурних цінностей для працівників закладів культури, у тому числі з евакуації культурних цінностей;
- облаштувати захисні споруди та інші засоби захисту закладів культури, в яких зберігаються культурні цінності.

Що стосується евакуації матеріальних і культурних цінностей, то вона проводиться у разі загрози або виникнення надзвичайних ситуацій, які можуть заподіяти їм шкоду, за наявності часу на її проведення. Евакуації забезпечуються шляхом: 1) утворення регіональних, місцевих та об'єктових органів з евакуації; 2) планування евакуації; 3) визначення безпечних районів, придатних для розміщення евакуйованого населення та майна; 4) організації оповіщення керівників суб'єктів господарювання і населення про початок евакуації; 5) організації управління евакуацією; 6) життєзабезпечення евакуйованого населення в місцях їх безпечного розміщення; 7) навчання населення діям під час проведення евакуації [6].

Відповідальними за планування евакуації культурних цінностей є Мінкультури (МКІП), Мін'юст разом з Укрдержархівом, інші центральні і місцеві органи виконавчої влади, Національна академія наук. Обсяги та черговість проведення евакуації матеріальних і культурних цінностей, їх детальний перелік визначаються органами державної влади, суб'єктами господарювання, громадськими об'єднаннями та/або громадянами, в управлінні, віданні або власності яких перебувають зазначені цінності, та враховуються під час планування заходів з евакуації.

Згідно зі статтею 1 Конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту від 14 травня 1954 року культурними цінностями є:

- а) цінності, рухомі чи нерухомі, які мають велике значення для культурної

спадщини кожного народу, такі як пам'ятники архітектури, мистецтва або історії, релігійні або світські, археологічні розташування, архітектурні ансамблі, визначені як такі, що представляють історичний або художній інтерес, твори мистецтва, рукописи, книги, інші предмети художнього, історичного чи археологічного значення, а також наукові колекції або важливі колекції книг, архівних матеріалів або репродукцій цінностей, зазначених вище;

б) будівлі, головним і дійсним призначенням яких є збереження або експонування рухомих культурних цінностей, зазначених у пункті (а), такі як музеї, великі бібліотеки, сховища архівів, а також укриття, призначені для збереження в разі збройного конфлікту рухомих культурних цінностей, зазначених у пункті (а);

в) центри, в яких є значна кількість культурних цінностей, зазначених у пунктах (а) і (б), так звані «центри зосередження культурних цінностей» [6].

Також в Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затвердженій МОУ від 23.03.2017 №164 йдеться про те, що культурні цінності не повинні використовуватись у воєнних цілях. Основними документами, якими регулюється захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту в Україні є:

1. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907 (Гаазька конвенція 1907 року, дата набрання чинності якої для України 24.08.1991);

2. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14.05.1954 (Гаазька конвенція 1954 року);

3. Виконавчий регламент Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (прийнятий одночасно з Гаазькою конвенцією 1954 року);

4. Протокол про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту (прийнятий одночасно з Гаазькою конвенцією 1954 року);

5. Другий протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року (згідно з Законом України від 30.04.2020 № 585-IX);

6. Кодекс цивільного захисту України;

7. Закон України «Про правовий режим воєнного стану»;

8. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»;

9. Порядок проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій, затверджений постановою КМ України від 30.10.2013 № 841;

10. Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затверджена наказом МО України 23.03.2017 №164, зареєстрованим у МЮ України 09.06.2017 № 704/30572;

11. Методика планування заходів з евакуації, затверджена наказом МВС України від 10.07.2017 № 579, зареєстрованим у МЮ України 01.08.2017 № 938/30806.

Крім того дедалі більше пам'яток України отримують знак «блакитного щита», але його застосування є неможливим без спеціального дозволу компетентних органів. Місією «блакитного щита» є робота, спрямована на захист світової культурної спадщини, що опинилася під загрозою внаслідок збройного конфлікту, природних чи техногенних катастроф [1].

«Блакитний щит» – є міжнародне ознакування пам'яток, прийняте Гаазькою

конвенцією в 1954 році. Тепер такий знак використовують у різних країнах світу. В Україні першим містом, в якому на пам'ятках культурної спадщини розпочали встановлювати знаки «Блакитного щита», став Львів.

Враховуючи виклики сьогодення ми повинні особливо подбати про захист наших об'єктів культурної спадщини, адже саме вони є свідками нашої культури, нашої історії та державності. Наша культурна спадщина – це наша пам'ять, наша духовність, це основа нашої нації. Зберігши свою культуру ми зможемо будувати наше майбутнє у правильному керунку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Blue Shield Ukraine. URL: <http://www.blueshield-international.org>
2. Білаш К. Велике руйнівництво: культурні втрати України під час війни // LB Live. – 25.03.2022. URL: https://lb.ua/culture/2022/03/25/510869_velike_ruynivnitstvo_kulturni.html
3. Білаш К. Втрати історичної та культурної спадщини України під час війни // Район.in.ua. – 31.03.2022. URL: <https://history.rayon.in.ua/news/501852-vtrati-istorichnoi-ta-kulturnoi-spadshchini-ukraini-pid-chas-viyni>
4. Велика реставрація: які об'єкти увійшли до програми // Слово і діло. – 30.06.2021 URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/06/30/infografika/suspilstvo/velyka-restavracziya-yaki-obyekty-uvijshly-prohramy>
5. Вітолін О. Українські цінності в російських музеях: топ вкрадених скарбів. URL: <https://weekend.today/gorod/top-vkradenyh-skarbiv.htm?fbclid=IwAR00RC6X3NAtkTNd4ktY1WHElALt6mrZIMLCYKHUjpENvpnnVa9LJ2kfU8>
6. Захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту. – 11.02.2022. URL: <https://mkip.gov.ua/content/zahist-kulturnih-cinnostey-u-razi-zbroynogo-konfliktu.html>
7. Зберегти культуру Одеси під час війни // Ukraïner. – 05.05.2022. URL: <https://ukrainer.net/kultura-odesy/>
8. Збираємо свідчення злочинів проти культурної спадщини, вчинених російськими окупаційними військами на території України. URL: <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/>
9. Названа кількість пам'яток культурної спадщини України, які зруйнували та викрали терористи // Газета по-українськи. – 05.05.2022. URL: https://gazeta.ua/articles/np/_nazvana-kilkist-pamyatok-kulturnoyi-spadshchini-ukrayini-yaki-zruynuvali-ta-vikrali-teroristi/1086344

**Світлана Добровольська,
Ірина Пиріг
м. Тернопіль**

РЕКЛАМНО-ІНФОРМАЦІЙНІ ТА PR-ТЕХНОЛОГІЇ У ТУРИСТИЧНІЙ СФЕРІ

Анотація: У статті розкрито сучасні підходи щодо використання реклами, PR-технологій в просуванні туристичних продуктів, роль і значення їх на туристичному ринку у контексті вибудовування взаємовідносин із споживачем.

Ключові слова: туристичний продукт, туристична фірма, реклама, PR-технології, маркетинг туристичної фірми.

Інформаційне забезпечення організації туристичної діяльності та просування туристичного продукту за допомогою реклами та PR-технологій є дієвим засобом підвищення ефективності управління господарською діяльністю туристичних підприємств.

У сучасних умовах ефективний маркетинг у туризмі не можливо забезпечити без використання різноманітних інформаційних технологій.

Розуміння потреб споживачів і сутності процесу придбання – основа успішної маркетингової стратегії збуту.

Маркетингові комунікації спрямовані на інформування та переконання споживачів, нагадування їм про турпродукт, стимулювання збуту та створення позитивного іміджу підприємства в очах громадськості [2].

Одним із важливих маркетингових інструментів є реклама. Реклама сприяє постійному вдосконаленню туристичного продукту: її варто використовувати як інструмент конкуренції. Без реклами відсутня можливість активно впливати на ринок, закріплювати свою позицію у ньому. Реклама стає інструментом у системі нецінового стимулювання збуту продукції, перетворюється на новий вид рекламно-інформаційної комунікації. Вона передає різні типи інформації, спрямованої на досягнення розуміння між продавцями та спживачами на туристичному ринку.

До основних видів реклами, які використовують в турагенції м. Тернополя, можна віднести:

- створення візиток агенції;
- видання інформаційно-реklamних матеріалів (буклетів, карт, каталогів);
- робота в соціальних мережах (Telegram, Instagram, Facebook) та із місцевими ЗМІ;
- використання зовнішньої реклами (білбордів, сітілайтів);
- зустрічі з клієнтами й підтримка дружніх відносин з ними;
- «сарафанне радіо»;
- розсилка рекламної інформації клієнтам електронною поштою на e-mail;
- проведення презентацій та виставок;
- інформація на довідкових сайтах м. Тернополя;
- розміщення реклами у транспорті тощо.

У сучасних умовах, що склались, останніми роками в якості основних рекламоносіїв турфірми обирають рекламу у пресі, Інтернеті, розклеювання оголошень, так як це вважається порівняно недорогим та ефективним та каналом для реклами з метою стимулювання продажів.

Існують агентства, які пропонують спеціалізовані послуги наприклад невеликі творчі майстерні, їх спеціалізацією є креативна реклама.

У туристичній сфері PR-технології прийнято розглядати лише як один з напрямів однієї зі складових маркетингового комплексу туристичного підприємства, а саме – як інструмент маркетингових комунікацій, поряд з рекламою, персональним продажем та стимулюванням збуту [1].

На думку професора Савіної О.М. PR – це відносини з громадськістю, суспільні зв'язки, суспільні відносини, суспільне взаємодія; скорочено: PR, технології створення і впровадження при суспільно-економічних і політичних системах конкуренції образу об'єкта (ідеї, товару, послуги, персоналії, організації – фірми, бренду) в ціннісний ряд соціальної групи, з метою закріплення цього образу як ідеального і необхідного в житті [3].

Сучасним ефективним інструментом маркетингу є просування туристичного продукту за допомогою соціальних мереж та використання PR-технологій: робота із засобами масової інформації, реклама у блогерів тощо.

Глобальна мережа Інтернет є інноваційним засобом масової комунікації. Як засіб реалізації туристичного продукту він виходить у сучасному суспільстві на перше місце. Інтернет для туристських агенцій – це не просто канал просування, а

середовище для комунікацій, яка відбувається в режимі реального часу, масштабним охопленням аудиторії, швидкістю розповсюдження потрібної інформації.

Участь у виставково-ярмаркових заходах, що є одним із видів просування туристичного продукту на ринок.

Останні роки популярними стали інтернет-виставки. Вони мають чимало переваг порівняно з традиційними, очними, а саме:

1. економія коштів на організаційних внесках, оплаті за виставкову площу, оформленні стенду, друк рекламної продукції, транспортуванні;
2. відсутність територіальних, географічних обмежень;
3. цілодобовий доступ до інформації про туристичний продукт, компанію;
4. швидке налагодження партнерських, клієнтських відносин тощо.

Ситуація, що склалася на туристичному ринку, спонукає його учасників боротися за споживача, а формування ефективної системи маркетингових комунікацій, використання дієвих інструментів маркетингу дозволить отримати конкурентні переваги через задоволення очікувань туристів, сформувати позитивний імідж Тернопільщини на українському ринку туристичних послуг, а це у свою чергу призведе до інвестиційних надходжень, залучення іноземної валюти, зменшення безробіття та ін.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Горб К. Паблік рілейшнз в управлінні міжнародним туризмом. Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. 2014. Випуск 34. С. 142–150.
2. Забалдіна Ю.Б. Маркетинг туристичного підприємства : навч. посіб. /Ю.Б. Забалдіна. К. : Муз. Україна, 2002. 196 с
3. Савінова О.Н. Стаття Поняття «PR». Суб'єкти PR. Функції PR / О.Н. Савінова. Нижний Новгород: Нижегородский Гос. университет, 2015. 23 с.

Ірина Леськів
сmt. Меджибіж

ДІЯЛЬНІСТЬ ДІКЗ «МЕЖИБІЖ» В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація: У статті йдеться про роботу, проведену колективом Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», в умовах воєнного стану. Крім основної діяльності, важлива увага приділяється волонтерству, наданню благодійної допомоги українцям, які опинилися у складних життєвих обставинах, у цей важкий для нашої держави час.

Ключові слова: Державний історико-культурний заповідник «Межибіж», замок, війна, волонтерство, діяльність.

24 лютого 2022 року увійшло в новітню історію України як день повномасштабного вторгнення російських військ на територію нашої держави. Хоча ворог прийшов до нас ще у 2014 році, розпочавши цинічну війну на Донбасі, але найбільш відчутно зачепила агресія збоку північного сусіда кожного українця саме тепер. Для нас усіх життя розділилося на «до та після». Ворог здійснює ракетні атаки майже по всій території України, не минули вони і Хмельниччину. На щастя, культурна спадщина нашої області не зазнала руйнувань, проте було припинено функціонування закладів культури, бібліотек, музеїв, заповідників

державної та комунальної форми власності та розпочато процес підготовки до евакуації найбільш цінних предметів та документів. Українські музеї вперше стикнулися з екстремальними викликами – як захистити колекції та зберегти спадщину багатьох поколінь.

У статті авторка подає інформацію про функціонування Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» з початку введення воєнного стану в Україні. Описана науково-експозиційна та науково-просвітницька діяльність заповідника, а також волонтерська робота, яку проводить колектив з першого дня агресивної війни. За основу взяті публікації з офіційного сайту ДІКЗ «Межибіж».

У перший день повномасштабної війни РФ проти України 24 лютого 2022 року за наказом директора було припинено прийом відвідувачів на територію Державного історико-культурного заповідника «Межибіж». Робочі графіки для працівників не змінювалися. З ініціативи дирекції ДІКЗ «Межибіж» був перетворений на один з центрів надання волонтерської допомоги в Меджибізькій громаді. Працівники розпочали плетіння маскувальних сіток. Спочатку до них активно долучалися місцеві жителі та вимушені переселенці, а зараз цю діяльність співробітники заповідника проводять переважно самостійно у вільний час. Готові маскувальні сітки постійно передаються у підрозділи ЗСУ через волонтерів та місцевих військовослужбовців, які доставляють їх безпосередньо на потреби захисників. Також сітками були забезпечені блокпости Меджибізької територіальної оборони [5].

На території ДІКЗ «Межибіж» у технічному приміщенні та в експозиційному залі для тимчасових виставок було організовано тимчасовий прихисток для внутрішньо переміщених осіб. Така необхідність виникла через постійні звернення про допомогу від колег – музейників, істориків, науковців, які шукали житло для своїх родин з місць, де велися активні бойові дії. Протягом березня в замку тимчасово знайшли притулок більше 200 людей, які були вимушені покинути свої домівки. Оскільки постійно проживати на території заповідника не можна та й немає відповідних умов, то переселенці – жінки та діти – мали можливість залишатись на перепочинок тут на кілька годин або одну ніч і зранку їхали далі. Працівники організовували приготування гарячих обідів для гостей [6]. Крім того, на території замку облаштовано центр надання гуманітарної допомоги для вимушених переселенців. Щодня сюди приходять люди для отримання безкоштовно одягу, продуктів харчування, засобів гігієни та медикаментів.

Зі свого боку настоятель Святомиколаївського храму, розташованого на території ДІКЗ «Межибіж», організував збір значної допомоги для воїнів ЗСУ та внутрішньо переміщених осіб. Підготовлені продукти харчування, одяг, засоби гігієни неодноразово відправлялись через волонтерські організації в зони бойових дій. Перед святом Воскресіння Христового Меджибізька громада спільно з православними релігійними громадами в рамках благодійної акції «Паска для українського захисника» організували збір продуктів харчування для українських воїнів. На території ДІКЗ «Межибіж» відбулося освячення 3000 пасок та інших їстівних запасів, які одразу були передані на фронт [10].

Війна стрімко наближалася, загрожуючи архітектурним пам'яткам, музейним колекціям, пам'яткам історії, мистецтва, археології. В Меджибожі, на щастя, обстрілів не було, проте часто лунали сирени повітряної тривоги, тому одночасно з волонтерською діяльністю дирекція, головний зберігач фондів і наукові співробітники займалися проведенням заходів із збереження об'єктів культурної спадщини та фондів колекцій заповідника. В нагоді стала Інструкція

зі швидкого реагування для музеїв, підготовлена Національним музеєм Революції Гідності разом зі Штабом порятунку спадщини [9]. Керуючись доступними порадами, музейники заповідника затвердили План евакуації музейних предметів, а також склали списки музейних цінностей, які в разі потреби мали бути переміщені у безпечні місця для зберігання. Проводились облаштування захистом приміщення фондосховища, а також укриття для персоналу і відвідувачів.

З 27 березня 2022 року Державний історико-культурний заповідник «Межибіж» відновив прийом відвідувачів. У той час в Меджибожі тимчасово проживали багато вимушених переселенців, яких хотілось познайомити із замком, розповісти історію містечка та краю. Багато людей зупинялися проїздом, щоб відпочити та помилуватись величчю давньої фортифікаційної споруди. З цієї причини виникла необхідність дозволити відвідувачам перебувати не тільки на території заповідника, а й оглянути основні музейні експозиції.

З метою формування патріотичного духу, піднесення віри у бойову силу та мужність українських воїнів для відвідувачів Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» були створені дві тематичні виставки: фронтового фотографа Юрія Величка «Життя на «нулі» і вчителя-іконописця Володимира Кравчука «Вівтар мужності». Ще у 2017 році цей мистецький проект був реалізований на Хмельниччині, але й сьогодні не втрачає своєї актуальності, а навпаки, надихає та демонструє мужність наших військових. Завдяки світлинам Юрія Величка, зробленим на фронті ще на початку російсько-української війни у 2014 році, глядачі мали можливість побачити повсякденне життя воїнів української армії, умови, в яких їм доводиться не просто жити, а й боронити свою Батьківщину. Фотографії, представлені в експозиції музею, є унікальними документами, що зображають багатогранні воєнні будні і звичайних українських громадян, від яких залежала доля нашої країни. У кожному кадрі читається трагізм війни, бо всі сюжети надзвичайно правдиві, відверті, щирі й глибокі. Доповненням світлин стали роботи вчителя історії з Вінниці Володимира Кравчука. Він створив унікальні іконописні твори на ящиках з-під патронів. До написання таких незвичайних ікон його спонукала смерть кіборга Віталія Гасюка, у якого Володимир був класним керівником. Волонтери допомогли митцю отримати нестандартні полотна із зони АТО. Тимчасові виставки отримали багато схвальних відгуків від відвідувачів заповідника, дехто надовго затримувався у музейному залі, розглядаючи кожну світлину і не стримуючи сліз на очах [7].

З 10 травня 2022 року відкрита тимчасова виставка філософсько-політичних плакатів з фондів ДІКЗ «Межибіж» «Досьє лютої дружби». Автором замальовок є хмельничанин Юрій Гончаренко (1946-2013). На виставці представлені графічні образи, що були створені ще у кінці 1990-х – на початку 2000-х років. Роботи Ю. Гончаренка – це повідомлення, призначені українській нації для висновків і конкретних дій, а також є символічним екскурсом в історію, аби ми змогли усвідомити припущені помилки минулого та не допускати їх у майбутньому і нарешті зрозуміли справжнє ставлення росіян до українців. Першими відвідувачами виставки плакатів «Досьє лютої дружби» були вимушені переселенці з Київщини, Харківщини, з Маріуполя та інших міст, які продовжують страждати від нелюдської агресії військ РФ. Тобто, саме ті наші співвітчизники, яких найбільше зачепило імперське божевілля Кремля, а нині вони знайшли прихисток на Хмельниччині та в західних регіонах України [2].

В умовах воєнного часу науковці заповідника найбільше уваги приділяють науково-просвітницькій діяльності, яку проводять не тільки на території замку. Так,

26 березня в Хмельницькому обласному академічному музично-драматичному театрі імені Михайла Старицького відбувся розважально-культурний івент «Діти-дітям» для внутрішньо переміщених осіб, які тимчасово проживають у Хмельницькому. В заході взяв участь колектив Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», запропонувавши маленьким гостям міста різноманітні розваги: розпис глазур'ю медових пряників, розмальовки «Драконів Меджибізького замку». Також науковці археологічного сектору заповідника створили в Хмельницькому академічному обласному театрі ляльок тимчасову виставку древніх цеглин, знайдених у замку, та протягом квітня проводили квест для дітей «Лапки і цеглинки». Маленьким відвідувачам розповідали цікаві факти про цеглу та пропонували відгадати тварин, які залишили на них відбитки лап [1].

Водночас дирекція ДІКЗ «Межибіж» за сприяння Хмельницького обласного госпіталю ветеранів війни займається організацією екскурсійних поїздок до Меджибізького замку пацієнтів, членів їх сімей та інших осіб, що постраждали від російської військової агресії. В рамках культурно-мистецької акції для військовослужбовців проводиться цікава екскурсійна та концертна програма, а також організовуються гарячі обіди [8]. Неодноразово заповідник безкоштовно приймав групи вимушених переселенців, організовані Хмельницьким академічним обласним театром ляльок, благодійним фондом «Вільна нація» [8], відділом культури та туризму Деражнянської міської ради.

Найвизначнішою подією цієї весни стало зарахування ДІКЗ «Межибіж» в членство європейської Мережі культурних маршрутів пам'ятками фортифікації FORTE CULTURA. 21 квітня 2022 року відбулась онлайн-конференція, на якій була презентована Програма «Cooperation with Ukraine for Heritage and Peace». Україну у конференції представляв Державний історико-культурний заповідник «Межибіж». Учасники онлайн-зустрічі висловили підтримку та зацікавленість у розвитку наукової та туристичної співпраці з українськими організаціями, які займаються відродженням та вивченням замків та фортець. Зі свого боку директор Олег Погорілець підтвердив готовність та спроможність проведення на базі заповідника міжнародних воркшопів, спільних досліджень, конференцій та волонтерських таборів [4].

Війна на території нашої держави триває і ворог майже не щодня руйнує національну і культурну спадщину України. Адже знищити українську культуру, історію, ідентичність – одна з основних стратегічних цілей росіян в цій війні. Нам невідомо, що буде з пам'ятками надалі, бо багато з них зараз потребують проведення реставраційних робіт, а інші потрібно буде відновлювати заново. Важка ситуація склалася і з реставрацією палацового комплексу в Меджибізькому замку. На жаль, в цьому році всі будівельні роботи призупинені. Надалі для забезпечення експлуатації пам'ятки та пристосування до сучасних потреб, необхідно провести архітектурно-археологічні, інженерні дослідження, а також комплекс консерваційно-реставраційних робіт в інтер'єрах та на фасадах будівлі, відтворити дверні та віконні заповнення, влаштувати сходи і підлоги. Адже реставрація Меджибізького замку не тільки збереже унікальну пам'ятку архітектури, а й дозволить створювати тут нові музейні експозиції, залучати більше туристів до Меджибожа для розвитку туризму як однієї з найбільш прибуткових галузей сучасного світового господарства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Дивовижні сліди на древніх цеглинах з Меджибізького замку : веб-сайт. Режим доступу: <https://mezhibozh.com/дивовижні-сліди-на-древніх-цеглинах-з/>. Дата публікації: 02.04.2022. (дата звернення: 18.05.2022).
2. «Досье лютої дружби» – виставка плакатів Ю. Гончаренка : веб-сайт. Режим доступу: <https://mezhibozh.com/досье-лютої-дружби-виставка-плакати/>. Дата публікації: 07.05.2022. (дата звернення: 18.05.2022).
3. Екскурсійні виїзди з Хмельницького до Межибожа щовівторка о 10:00 : веб-сайт. Режим доступу: <https://mezhibozh.com/екскурсійні-виїзди-з-хмельницького-д/>. Дата публікації: 24.04.2022. (дата звернення: 18.05.2022).
4. Западенко Ігор. FORTE CULTURA розгортає співробітництво з Україною заради культурної спадщини: веб-сайт. Режим доступу: <https://mezhibozh.com/forte-cultura-розгортає-співробітництво-з-украї/>. Дата публікації: 22.04.2022. (дата звернення: 18.05.2022).
5. Маскувальні сітки передані на блок пости нашої громади! : веб-сайт. Режим доступу: https://mezhibozh.com/_trashed/. Дата публікації: 05.03.2022. (дата звернення: 18.05.2022).
6. Меджибізький замок: життя перемагає : веб-сайт. Режим доступу: https://mezhibozh.com/_trashed-3/ Дата публікації: 16.03.2022. (дата звернення: 18.05.2022).
7. Нові виставки фронтових фото та іконопису надихають на боротьбу до перемоги України : веб-сайт. Режим доступу: <https://mezhibozh.com/нові-виставки-фронтових-фото-та-іконо/> Дата публікації: 30.03.2022. (дата звернення: 18.05.2022).
8. Поїздка бійців ЗСУ до Меджибізького замку : веб-сайт. Режим доступу: <https://mezhibozh.com/поїздка-бійців-зсу-до-меджибізького-з/>. Дата публікації: 03.04.2022. (дата звернення: 18.05.2022).
9. Створено Інструкцію зі швидкого реагування для музеїв : веб-сайт. Режим доступу: <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2127/> Дата публікації: 19.03.2022. (дата звернення: 18.05.2022).
10. Три тисячі Великодніх пасочок з Меджибізької громади передали бійцям на фронт : веб-сайт. Режим доступу: <https://medzhybizka-gromada.gov.ua/news/1650455818/>. Дата публікації: 20.04.2022. (дата звернення: 18.05.2022).

Валентина Надольська
м. Луцьк

ЗАМКОВІ КОМПЛЕКСИ КРАЇН ЄВРОПИ ЯК ПОПУЛЯРНИЙ ОБ'ЄКТ ТУРИЗМУ

Анотація: У статті визначається місце замкових комплексів у світовій та європейській культурній спадщині; характеризуються основні види туристичної активності, які пов'язані з замковими комплексами: історичні реконструкції, різноматимичні фестивалі, святкові і ділові заходи.

Ключові слова: культурна спадщина, об'єкти матеріальної спадщини, пам'ятки, замки, Європа, культурний туризм, діловий туризм.

Сьогодні, коли глобалізація та універсалізація соціальних процесів супроводжуються спрощенням культурних форм, актуалізується увага до культурної спадщини, що демонструє властиве людству прагнення до прекрасного. Попередні покоління створили величезну кількість типологічно різних за змістом, значенням і формою пам'яток (творів архітектури, монументальної скульптури й живопису та ін.), ансамблів, визначних місць. Більше тисячі унікальних об'єктів (станом на 2021 р. – 1121 об'єкт, зокрема, 869 культурних, 213 природних і 39 змішаних) [14], що вважаються надбанням усього людства, отримали статус Світової спадщини та включені до реєстру Світової культурної спадщини ЮНЕСКО. Майже половина об'єктів зі списку матеріальної культурної спадщини

ЮНЕСКО розташовані на території Європи. Італія, Іспанія, Франція, Німеччина перебувають на початку реєстру країн із найбільшою кількістю таких об'єктів (Італія – 53 об'єкта, Іспанія – 46, Франція – 43, Німеччина – 42 та ін.).

Культурна спадщина Європи відрізняється великим різноманіттям і відтворює усі етапи історичного розвитку цієї частини світу. Культурна спадщина первісної епохи представлена у регіоні такими об'єктами, як печера Ляско (Франція), петрогліфи печери Валь-Камоніка (Італія), печера Альтаміра (Іспанія), мегалітичні споруди Стоунхендж та Ейвбері (Велика Британія); Стародавньої Греції – руїни міста Дельфи, ансамбль Афіського акрополя, монастирі Метеори, місто Родос та ін.; Стародавнього Риму – вілла Адріана в Тіволі, археологічні комплекси Помпеї та Геркуланум, античні Сіракузи та ін.; середньовічної Європи – Шпаєрський собор (Німеччина), Шартрський собор (Франція); епохи Відродження – історичний центр Флоренції, міста Венеція, Рим, Верона, Сієна, Піза та ін.; Нового часу – палацово-парковий ансамбль у Версалі, палаци та парки Потсдама і Берліна; Новітньої доби – роботи Гауді в Барселоні, місто Гавр (Франція), Ретійська гірська залізниця, а також концтабір Аушвіц, включений до реєстру світової спадщини задля застереження про жакливі наслідки нелюдяності, з метою привернення уваги молодих поколінь до проблем нацизму та дискримінації [14].

Серед артефактів культури, накопичених упродовж історичного розвитку Європи, які стали невід'ємними цінностями даного регіону, особливу групу складають замкові комплекси. Замок – це укріплене житло феодала доби середньовіччя з оборонними, господарськими, культовими і т. ін. будівлями, зазвичай, оточене високим кам'яним муром з кількома вежами [7]. Як будівля (або комплекс будівель), він поєднує в собі житлові та оборонно-фортифікаційні функції. В Європі донині збереглася велика кількість замків, які є визнаними пам'ятками історії та культури. Окремі з них внесені до списку Світової культурної спадщини (Велика Британія – 5, Німеччина – 1, Італія – 1, Польща – 1, Чехія – 2, Швейцарія – 3), більшість – є складовою європейської та національної матеріальної спадщини [8].

Матеріальна спадщина Європи, і замки як її складова, є основним об'єктом культурного туризму, спрямованого на вивчення історико-культурної спадщини і традицій різних народів та країн. Культурні характеристики останніх є важливими маркерами, що впливають на привабливість туристичного напрямку для різних груп і категорій туристів. Замки користуються особливою популярністю у туристів. Як показало опитування, проведене серед людей віком від 16 до 60 років, чим більш величний і старовинний замок, тим більшу цікавість він викликає в аудиторії [1].

До традиційних екскурсій, які проводяться для різних категорій туристів і відвідувачів у замкових комплексах, в останні десятиріччя додаються нові атрактивні заходи, що дозволило вченим серед інших видів культурного туризму виділити як окремий – замковий туризм [10].

Серед них – історичні реконструкції. Це не лише відновлення за допомогою сучасних методів історичної науки з використанням археологічних, образотворчих і письмових джерел зовнішнього вигляду і конструкції об'єктів, яке базоване на їх фрагментах, залишках та існуючій історичній інформації (науково-дослідницька робота та процес створення об'єктів). Це також діяльність, спрямована на відновлення історичних подій та побуту в комплексі та наживо. Історична реконструкція пов'язана з історичним фехтуванням, стрільбою з лука та арбалета, історичним танцем, рольовою грою, косплеєм, бардівською та менестрільською

піснями та ін. На відміну від рольової гри, історична реконструкція вимагає повної історичної достовірності.

Представлення історичних реконструкцій у замках Європи робить їх ще більш привабливими для відвідувачів. Британська федерація лицарських змагань відродила турніри, що проводяться за правилами, написаними ще у часи Річарда Левине Серце в одному з найгарніших замків Великої Британії – Чілем. У Франції найбільш відомі турніри у замку Фужер. У старовинному замку Medieval поблизу Барселони влітку кілька разів на місяць з незмінним успіхом відбувається турнір середньовічних лицарів, які ведуть поєдинки честі за звільнення безневинно заточеної в клітку жінки. Лицарі одягнені в справжні обладунки тих далеких часів, б'ються на справжніх шаблях та ножах. Граф із графінею урочисто сидять у середині зали та вітають глядачів десятками мовами [11]. Поблизу руїн готичного замку, побудованого у XV ст. в Ліві (Польща) традиційно проводяться загальнопольські лицарські турніри. Демонстрації історичних лицарських змагань дозволяють усім бажаючим познайомитися з усіма тонкощами лицарського ремесла. Соколине шоу, показові бої лицарів, стрільба з лука, катапульти, метання списів та бойових сокир входять до програми лицарського турніру, що відбувається щороку у середньовічному замку Катценеленбоген у Рейнській долині замків ФРН.

Реконструкції банкетів проводяться в ірландському замку Бунратті. На подвір'ї перед замком гостей зустрічає волинник, одягнений у середньовічний одяг. Актори, одягнені в одяг тих часів, розповідають про історію цього краю, співають старовинні ірландські пісні, акомпануючи собі на арфі та скрипці. Замок був відновлений із збереженням первісного середньовічного вигляду. У нинішньому інтер'єрі точно відтворено не лише архітектурну своєрідність, а й меблі та внутрішнє оздоблення: довгі столи, збиті з дошок, і такі ж довгі лавки. Дівчата, які щойно співали та грали, накривають на стіл, міняють страви у перервах між виконанням пісень, підливають гостям вино [11].

Для масового глядача в Пред'ямському замку (Словенія) створюються реконструкції військових битв, середньовічних турнірів, старовинних обрядових свят, у яких із задоволенням беруть участь туристи із різних країн.

Історичні реконструкції у замкових комплексах зазвичай супроводжуються «середньовічними ярмарками» – народними святами з автентичною середньовічною атмосферою. До їх програм входять театральні вистави, музика та танці того часу. Тут працюють ремісники, продавці різних натуральних продуктів. Створюються всі умови для того, щоб турист не лише заплатив за вхід, а ще й поїв та купив сувеніри.

Бажання взяти участь у розважальній, музичній або іншій події призвели в останні десятиріччя до активного розвитку в Європі подієвого туризму. Тому в європейських замках з'явилася й активно використовується така форма взаємодії з відвідувачами як фестиваль. Фестиваль є урочистим дійством з широким колом учасників, на якому відбувається показ і огляд різних видів мистецтва або робіт, виконаних учасниками студій, гуртків, ансамблів інших творчих груп. Фестиваль – це одна з найпопулярніших і найцікавіших форм проведення свята. За допомогою цього масового заходу можна привернути увагу широкої громадськості. А за допомогою тематики фестивалю можна варіювати цільову аудиторію. Даний захід завжди супроводжується великим скупченням зацікавлених людей, атмосферою свята, яка об'єднує присутніх позитивними емоціями [2, с. 2].

Метою фестивалів є залучення якомога більшої кількості відвідувачів у замки, міста, популяризація певної історичної, краєзнавчої, мистецької та ін.

проблематики, підтримка сталих народних традицій, розвиток туризму в регіонах [4, с. 29]. Фестивальні заходи популяризують регіон, місто, конкретне місце (дестинацію), залучають зацікавлених туристів. У сучасних умовах фестивальний туризм – відвідування фестивалів і конкурсів, костюмованих свят, спортивних змагань – став одним із різновидів подієвого туризму загалом і посів вагоме місце у рекреаційному русі. Історичні пам'ятки, народні традиції і звичаї народів, архітектура пам'яток, гастрономічні особливості національної кухні – все це приваблює туристів [3, с. 162].

Фольклорний фестиваль став однією із візитівок замку Варпалота, відомого також як замок Тюрі (Thury György, Угорщина). Програму фестивалю складають музика і танці угорців та народна музика з усього світу, яку виконують фольклорні колективи [12].

Англійський середньовічний фестиваль у замку Херстмонсо (Herstmonceux Castle), побудованому в XV ст. за 70 км на південь від Лондона, вважається одним із найбільш достовірних щодо відтворення культури й атмосфери середньовіччя. Це один із найбільших фестивалів в країні: щороку на нього з'їжджається близько 2000 професійних акторів та аматорів, а за їхніми виставами спостерігає понад 25 тис. туристів.

Влітку у Гейдельберзькому замку (ФРН) упродовж місяця відбувається «Театральний фестиваль у замку» (Heidelberger Schlossfestspiele). Репертуар заходу включає вистави від драми до оперети. Фестиваль у Замку Пералади поблизу Барселони – є найзнаменитішим фестивалем в Іспанії із середньовічною атмосферою, який проходить щороку в липні та серпні посеред квітучих садів, що оточують замок XIV ст. Літні концерти оживають у голосах та інструментах престижних виконавців, занурюючи публіку у магію літніх ночей. Програма включає різні жанри мистецтва, від грандіозних опер до експериментальних танцювальних постановок.

Популярним заходом, на який щороку приїздять до 50 тис. туристів, став Міжнародний фестиваль духів та примар, що відбувається у Бойницькому замку (Словаччина). Для любителів гострих відчуттів тут проводяться нічні фестивалі-екскурсії. Багато похмурих і кривавих історій, пов'язаних з цим місцем, лягли в основу готичної культурної програми, що організовується двічі на рік. На час його проведення на території замку встановлюється велика кількість атракціонів та розваг. Кожен фестиваль присвячений якійсь новій темі [5].

У бельгійському замку Альден-Бізен традиційними стали фестивалі флористики Fleuratour. Кожна команда, яка вирішила взяти участь у заході, отримує в своє розпорядження певну локацію замку, в рамках якої за відведений час має реалізувати свою творчу ідею. Весь замок від підвального приміщення до горища перетворюється в ці дні на барвисті квіткові прикраси. Під час фестивалю у замку відбувається вражаюче квіткове шоу капелюхів, як для жінок, так і для чоловіків. Щорічно Алден Бізен наприкінці вересня відвідує близько 16 тис. гостей з різних країн [13].

У замку Кардіфф (Велика Британія) щороку наприкінці вересня відбувається осінній сирний фестиваль. В одному замку можна скуштувати 450 видів британських сирів, включно з сирами з буйволиного молока. Фестиваль супроводжує різноманітна історична реконструкція на тему сирного виробництва [9].

Свої особливості має фестиваль «Градозамецька ніч» (Hradozámecká noc), що став уже традиційним у Чехії. Фестиваль представляє архітектурні пам'ятки у

нетрадиційний час і з нетрадиційною програмою – нічні прогулянки замками, театральні постановки та музичні виступи, нічні банкети. Організатором фестивалю виступають Національний інститут пам'яток (Národní památkový ústav), Міністерство культури Чеської республіки, головний медіа-партнер – чеське телебачення. Серед місць, які приймають гостей у дні фестивалю, такі відомі замки Чехії як Чеський Штернберг (hrad Český Šternberk), Добржиш (zámek Dobříš), Конопіште (zámek Konopiště), Кршивоклат (hrad Křivoklát) та багато ін. У Празі свої двері гостинно відчиняють Хвальський замок (Chvalský zámek), Замок Слованка (zámek Slovanka), а також сади під Празьким градом (Zahrady pod Pražským hradem). Фестиваль охоплює понад дев'яносто палаців і замків на усій території Чехії [6].

Таким чином, багатофункціональність та багатогранність фестивалю зумовлює його універсальність в сучасній культурі. Він активно використовується як засіб ведення культурного діалогу працівниками замкових комплексів Європи. Замки в сучасних умовах слугують важливою локацією подієвого туризму, що сприяє промоції пам'яток архітектури, історії та культури національного значення.

Замки відіграють важливу роль у розвитку ділового туризму. Останній є досить багатограним та охоплює широке коло поїздок: індивідуальні ділові поїздки співробітників компаній з метою ведення переговорів, участі у презентаціях та ін.; поїздки на конгреси, конференції, семінари; виставкове обслуговування; інсентів-туризм (заохочувальний) туризм; обслуговування делегацій. Важливу роль у розвитку цього напрямку туризму відіграють, наприклад, королівський замок Шамбор (Франція), замок Santa Catalina (Іспанія), замки Добржиш, Крмржиж, Сихров (Чехія), Мошне (Польща) та ін.

У стінах замків Європи проводяться різноманітні презентації, виставки, паради, свята, гала-вечері, політичні і культурні події, весілля та сімейні свята, ювілеї приватних осіб та всесвітньо відомих корпорацій.

Таким чином, замкові комплекси Європи активно включені до розвитку культурного, ділового туризму. Проведення на території замків історичних реконструкцій, різноматематичних фестивалів, святкових заходів, використання їх приміщень для організації професійних заходів сприяє використанню замків як засобу соціально-культурної комунікації, збереження та популяризації культурної спадщини, національних скарбів, вихованню естетичних смаків, розвитку туризму в регіонах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Быкова Ю. М. Перспективы развития мистического туризма в Европе. URL: <https://elib.gstu.by/bitstream/handle/220612/25319/223-225.pdf?sequence=1> (дата звернення: 07.05.2022).
2. Вережкина Л. Фестиваль как специальное мероприятие: продвижение – проведение – оценка эффективности. URL: www.pr-club.com/assets/files/pr_lib/pr.../verevkina.doc (дата звернення 20.05.2022).
3. Воронина А. Б. Фестивальный туризм, как значимая составляющая событийного туризма. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «География»*. Том 24 (63). 2011. №1. С. 161–172.
4. Капустіна Н. І., Бекетова В. М. III Всеукраїнський музейний фестиваль. *Музейний простір*. 2011. № 1. С. 29.
5. Международный фестиваль духов и привидений. URL: <https://slovakia.travel/ru/mezhdunarodnyi-festival-dukhov-i-prividenii> (дата звернення 21.05.2022).
6. Ночь дворцов и замков Чехии. URL: https://czech-transfer.com/hradozamecka_noc/ (дата звернення 21.05.2022).

7. Публічний електронний словник української мови. URL: <http://ukrlit.org/slovnky/%D0%B7%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%BA> (дата звернення: 21.04.2022).
8. Пустиннікова І. С., Безпалова Н. Ю. Середньовічні замки Європи. Ілюстрована енциклопедія. Харків: Мікко-Сервіс, 2010. 160 с.
9. Фестивали сыра в Европе. URL: <https://gunswood.com/2019/11/13/festivali-syra-v-evrope-spisok-dlya-gurmanov/> (дата звернення 21.05.2022).
10. Фокин С. П. Терминологические особенности замкового туризма. *Международная научно-практическая конференция «Наука, образование, культура»*, 10 февраля 2017. URL: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/96-97_0.pdf (дата звернення: 01.05.2022).
11. Чайка П. Историческая реконструкция в Европе. URL: <https://travel-in-time.org/puteshestviya-vovremeni/istoricheskaya-rekonstruktsiya-v-evrope/> (дата звернення: 01.05.2022).
12. European Association of Folklore Festivals. URL: <https://eaff.eu/ru/festivals/835-2560-history-and-folklore-castle-festival> (дата звернення 20.05.2022).
13. Fleuramour – моя цветочная страсть. URL: <https://translate.google.de/?hl=ru&tab=rT&sl=ru&tl=uk&text=Fleuramour%20%E2%80%93%20%D0%BC%D0%BE%D1%8F%20%D1%86%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%BE%D1%87%D0%BD%20%D0%B0%D1%8F%20%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C&op=translate> (дата звернення 21.05.2022).
14. World Heritage List. URL: <https://whc.unesco.org/en/list> (дата звернення: 21.04.2022).

**Галина Островська,
Юлія Будна
м. Тернопіль**

ІВЕНТИВНИЙ ТУРИЗМ ЯК ПРІОРИТЕТНИЙ НАПРЯМ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Анотація: Дозвілля, у всій своїй багатоманітності, характеризується значною виховною цінністю, що дає змогу розглядати його не лише як засіб культурного розвитку людини, але й як необхідну умову, що впливає на рівень комфорту та якість сучасного життя. Нині культура – це складний суспільний феномен, що відіграє значну роль у життєдіяльності людини: праця, побут, дозвілля, спосіб життя як окремої особи, так й усього суспільства, менталітет тісно пов'язані з рівнем розвитку культури.

Ключові слова: туризм; івент-індустрія, івентивний туризм; культурний захід, івент-проект.

Вступ. Майбутнє світової цивілізації безпосередньо залежить від вектору культурних трансформацій, що актуалізує осмислення ролі та значення туризму, як глобального соціокультурного феномену. Будучи потужним інструментом поширення культурних інновацій у світі, туризм формує величезний сектор світової економіки. За оцінками Всесвітньої туристської організації, в останні роки туризм посів перше місце серед галузей світового господарського комплексу за обсягом експорту товарів і послуг. Так, у сфері міжнародного туристського обміну щорічний обіг коштів становить біля 3 трлн. доларів. За цих умов темпи зростання туристичної галузі в більшості країн світу перевищують темпи зростання промислового виробництва, маючи при цьому екологічні та економічні переваги [3].

В XXI ст. глобалізація сфери міжнародного туризму зумовлює перманентне зростання конкуренції між популярними напрямками та пошук оптимальних позицій

на туристичному ринку. В межах існуючого туристичного простору формується його особливий сегмент – івентивний простір, частка якого в секторі туристичних послуг щорічно збільшується. Сьогодні івент-індустрія є потужною галуззю сфери послуг, про що свідчать неймовірні прибутки компаній, які працюють у цьому напрямі. До прикладу, в США загальний дохід від організації заходів дорівнює одному трильйону доларів на рік. Це значно більше, ніж доходи автомобільної промисловості та IT-індустрії. Найбільшою популярністю в указаній країні користуються такі послуги івент-індустрії, як планування заходів та їх координація, створення ідеї, маркетинг і промоушн заходу, дослідження та оцінка заходу [2]. Світові аналітики оцінюють сучасний етап туризму як «еру спеціальних подій».

У цьому контексті івентивний (подієвий) туризм виступає як новий напрям у розвитку туристичних дестинацій та інструмент пошуку інвестицій, залучення споживачів, покращення регіонального та локального рівнів економіки. Особливості івентивного туризму полягають в такому: івент-заходи сприяють продовженню періоду перебування туристів, як потенційних споживачів туристичних послуг і ресурсів території; масштабна та цікава подія в межах певного регіону здатна задовольнити інтереси цільових груп та залучити численний потік туристів; івентивний туризм характеризується невичерпністю ресурсної бази завдяки поновленню розважальних програм, участі в заходах хедлайнерів тощо; у процесі організації даного виду туристичної діяльності відбувається скорочення витрат на контакти з учасниками свята завдяки залученню партнерів та спонсорів [1].

Виклад основного матеріалу. Розвиток туризму в регіонах України розглядається як комплексна проблема, яка потребує структурованого глобального підходу. При цьому наголошується, що недостатньо уваги приділяється питанням вивчення окремих видів туризму. Хоча принципи його розвитку як людської діяльності по суті своїй однакові, кожен окремий вид туризму, зокрема івентивний, має свою історію, особливості функціонування.

Історія розвитку івентивного туризму сягає глибокої давнини з часів започаткування організації олімпійських змагань у Давній Греції, що об'єднували десятки тисяч глядачів з усього Середземномор'я. З 80-х років XX ст. івенти розглядаються багатьма країнами, регіонами і містами світу як ключовий компонент їх туристичних стратегій, а івентивний туризм стає одним зі сегментів міжнародного туризму з надшвидким розвитком. Відомий науковець Університету Квінсленда (Австралія) Б. Річі вважає вказані події «важливою складовою конкурентоспроможності туристичної дестинації, на яку здійснюють вплив холмарк-event і мега event» [5]. Поняття «event-туризм» у науковий обіг було введено у 1987 р. Д. Гетцом та охарактеризовано з точки зору попиту (подорожі туристів з метою відвідування різних event) і пропозиції (проведення event для залучення туристів до дестинації та формування позитивного іміджу туристичної території) [4]. Отже, зростання значення івентивного туризму пов'язане з такими ключовими аспектами його розвитку як технологічний та іміджевий.

Повномасштабна війна Росії проти України стала для туристичної галузі найсерйознішим викликом за весь час її існування. Разом з тим висловлюємо впевненість в історичній стійкості туризму та спроможності створювати нові робочі місця в післявоєнний період. Туристична галузь в Україні є потенційно важливою сферою національної економіки тому надзвичайно важливо розвивати і просувати туристичні дестинації нашої країни, в тому числі через ресурс івент-туризму, який

знаходиться на етапі розвитку. При цьому загальний обсяг вітчизняного ринку вказаної сфери складає біля 20 млн. дол.

Івентивний туризм виконує важливі просвітницьку, пізнавальну, виховну, естетичну, розважальну та економічну функції, оскільки в процесі проведення заходів залучені різні галузі туристичної індустрії, що забезпечує при цьому відродження місцевих культурних традицій та звичаїв. У зв'язку з цим з'являється актуальне і непросте завдання: традиційні послуги в рамках культурно-пізнавального туризму трансформувати в новий туристичний формат, який зумів би об'єднати в собі наявні форми організації турів, екскурсій і дозвілля з атмосферою свята, унікальними позитивними враженнями з активною персональною участю.

Івентивний туристський потенціал України значний. Багата культура, історія, а головне, наявність та розробка міжнародних подій – основа зростання популярності івент-турів нашою країною. Проведення різних масштабних івент-заходів сприяють значному збільшенню потоку туристів та розвитку туристичної галузі. До того ж це зумовлює покращення інших галузей, таких як, зокрема, транспорт, будівництво, торгівля. Поява івентивного туризму в Україні обумовлена потребою споживачів у нових емоціях та враженнях, що раніше мало латентну форму попиту («прихований попит»).

Серед найпопулярніших івентів такі, як: «Таврійські ігри»; «Юморина»; Сорочинський ярмарок; «Чорноморські ігри»; «Печенізьке поле», «Червона рута»; Всеукраїнський фестиваль популярної і рок музики «Тарас Бульба»; «Середньовічний Хотин»; «Тера Героїка»; Всеукраїнський молодіжний фестиваль «Перлини сезону»; сучасне мистецтво; всеукраїнські та міжнародні виставки; концерти вітчизняних і закордонних виконавців тощо. Одним з важливих для регіону чинників у івентивному туризмі є масовість – на подібні заходи приїжджає одразу велика кількість людей.

Чинниками гальмування розвитку в'їзного та внутрішнього, у тому числі івентивного туризму в Україні є такі:

- слаборозвинена туристична та транспортна інфраструктура в низці регіонів країни;
- відсутність інвестиційних івент-проектів, обмеженість інвестиційних ресурсів у туристську інфраструктуру внаслідок не вигідних економічних умов та адміністративних бар'єрів;
- недостатня кількість засобів розміщення в контексті економічної та середньої цінової категорії з сучасним рівнем комфорту;
- високі ризики споживачів туристських послуг із-за несумлінної поведінки туроператорів, або ж за виявлення їх фінансової неспроможності;
- висока вартість вітчизняного турпродукту, зокрема, транспортного обслуговування, що суттєво знижує конкурентоздатність в'їзного та внутрішнього туризму за ціною;
- висока сезонна циклічність попиту переважної більшості туристських івент-програм, високі постійні витрати туристських заходів;
- низька пропускна спроможність об'єктів туристичної інфраструктури;
- незначна різноманітність екскурсійних турів Україною, що здатні задовольнити попит динамічного і вимогливого споживача;
- недостатній рівень просування інноваційного продукту івентивного туризму на зовнішньому та внутрішньому ринках;
- відсутність висококваліфікованих фахівців у сфері івентивного туризму.

– низька інформованість про івент-ринок серед потенційних клієнтів та низький рівень популяризації івент-послуг.

При цьому зацентруємо увагу на тих аспектах, які характеризують споживачів туристських послуг загалом. Соціальний портрет та потреби цільової аудиторії сфери івентивного туризму значно змінився. Підвищився культурний та освітній рівень цільової аудиторії, переважна більшість туристів є активними користувачами Інтернету. Суттєве зниження віку цільової аудиторії відбувається при різкому зростанні рівня освіченості та мобільності. Ці тенденції мають призвести до зміни цільових установок під час побудови стратегії менеджменту, зокрема й івентивного туризму. На превеликий жаль, низка закладів культури, що є об'єктами туристського показу та організаторами івентивного туризму втрачають сфери культурного, символічного та діяльнісного збігу з реальністю. Як наслідок, значна частина традиційних туристських програм стають нецікавими для туристів, особливо серед молодих людей, які потребують високої інтерактивності івентивного туризму. Отож, підприємствам сфери туристських послуг, у тому числі закладам культури та мистецтва, необхідно максимально використати наявні характеристики масової культури для залучення туристів, розширення споживчої аудиторії та підвищення конкурентоспроможності вітчизняних програм івентивного туризму на внутрішньому та міжнародному ринках. У цьому контексті одним з ключовим завдань івентивного туризму є активне залучення суспільства до високих досягнень культури, тобто активно впливати на процеси формування масової культури та намагатися зробити «високу», «істинну» культуру – масовою. На цьому фоні проявляється гуманітарна роль туризму в формуванні духовно-моральної платформи розвитку сучасного громадянського суспільства. Потенційним іноземним та українським туристам необхідно забезпечити можливість споживання туристських послуг у зручному, динамічному та сучасному інформаційному середовищі. Для цього:

- створити всі умови в контексті централізації й уніфікації інформаційних ресурсів мережі Інтернет для пошуку турів в межах України;

- забезпечити можливість часткового ознайомлення з програмою туру, туристськими маршрутами в режимі он-лайн (технології візуалізації, віртуальні екскурсії, відеоролики, фотоматеріали);

- створити умови для попереднього бронювання та оплати всіх видів туристських послуг організаціями та індивідуальними туристами;

- надати всю необхідну інформацію для самодіяльних туристів.

До позитивних трендів, які формують стратегічні орієнтири розвитку івентивного туризму України можна віднести:

- зростання числа універсальних незалежних івент-агентств, створення мереж;

- зацікавлення закордонних операторів до виходу на український ринок;

- підвищення якості івент-послуг;

- створення програм щодо успішного ведення івент-бізнесу.

- нарощування об'єктів туристичної інфраструктури всіх категорій, позитивна динаміка кількості готельних засобів розміщення та кількості осіб, обслужених ними;

- стійкий попит на туристські послуги, сформований українцями, і зростання доходів населення сприяє залученню частини споживчого попиту на продукт вітчизняного івентивного туризму;

- наявність потенційного внутрішнього попиту в країні на туристські культурно-пізнавальні та івент-програми;
- сформована система професійної туристської освіти, зокрема та, що складена провідними вузами країни на основі закордонного досвіду у вказаній сфері.

На основі сказаного вище, пропонуємо комплекс заходів з просування та розвитку івентивного туризму в Україні:

- удосконалення законодавчого та нормативно-правового забезпечення розвитку івентивного туризму;
- розробка регіональної автоматизованої системи планування івент-заходів;
- оптимізація інфраструктури щодо обслуговування туристичних потоків;
- запровадження прозорої системи оцінювання якості запропонованих туристичних послуг (у тому числі з урахуванням системи класифікації та обов'язкової сертифікації);
- надання туристичним фірмам інформаційної підтримки з просування заходів, випуску інформаційних матеріалів, розробці всеукраїнського туристичного веб-сайту з календарем подій тощо;
- розвиток маркетингу і активної рекламної діяльності;
- раціональне використання ландшафтних особливостей, природних ресурсів, і іншого івентивного потенціалу в регіонах і містах України;
- охорона і поліпшення навколишнього середовища, зведення до мінімуму негативних наслідків від перебування туристів в регіонах;
- розвиток галузевої науки, здійснення наукових досліджень в сфері івентивного туризму;
- формування сучасної системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації туристичних кадрів з урахуванням специфіки івентивного туризму.

Не слід забувати про можливі негативні ефекти надмірного підвищення туристського потоку в регіон, викликаного великою подією: погіршення екології, перевантаженість транспортних вузлів, підвищення вартості життя в регіоні, зростання підприємницького ризику через посилення конкуренції внаслідок приходу великих гравців на регіональний ринок, привнесення та насадження елементів масової культури, що змінює національний колорит місцевого культурного середовища, зростання злочинності. У більшості регіонів України можна спостерігати високу сезонну диференціацію споживчого попиту на туристські послуги, що призводить до появи тимчасових робочих місць та ризику зниження доходу місцевих жителів у «низький» сезон. У будь-якому разі необхідно враховувати інтереси місцевих жителів в контексті розробки планів розвитку івентивного туризму.

Участь місцевих жителів та отримання ними доходів від туристичної діяльності може бути забезпечена кількома шляхами. По-перше, отримання економічної вигоди від розвитку туристичної діяльності через створення нових робочих місць та надання преференцій при прийомі на роботу місцевим жителям, закупівля продуктів харчування, сувенірної та іншої продукції місцевого виробництва. По-друге, забезпечення участі місцевих жителів в управлінні розвитком туристичної діяльності шляхом співволодіння туристськими підприємствами, корекції планів розвитку івентивного туризму відповідно до обґрунтованих претензій та зауважень населення. По-третє, забезпечення підвищення рівня життя населення завдяки розвитку туристичної інфраструктури

за рахунок транспорту, користування підприємствами сфери обслуговування, надання пільг місцевим жителям на відвідування заходів івентивного туризму.

Загалом розвиток івентивного туризму має забезпечувати значний внесок у сталий розвиток економіки регіону шляхом збільшення податкових платежів до місцевого бюджету, підвищення якості життя населення, додаткового фінансування програм захисту та відновлення об'єктів культури, історичної спадщини та природи, виконання екологічних програм, збереження та розвитку соціально-культурного середовища регіону. Крім того, важливо патріотичне виховання населення та підвищення популярності та престижу регіону на державному та міжнародному рівнях.

Кадрове забезпечення туристичної галузі та підтримка наукових досліджень у сфері івентивного туризму передбачає проведення моніторингу потреб організацій та підприємств туристичної індустрії у кваліфікованих кадрах, організацію підвищення кваліфікації працівників туристичної галузі (гіді-перекладачі, екскурсоводи, співробітники готельного комплексу та інші), підвищення кваліфікації викладачів професійної освіти, які здійснюють підготовку спеціалістів у галузі івентивного туризму. Також є доцільним надання субсидій юридичним особам на конкурсній основі з метою відшкодування витрат на створення навчально-виробничих центрів з підготовки фахівців середньої ланки для представників івент-менеджменту.

Висновки. У післявоєнний період наша країна, орієнтована на розвиток туристичного сектора, і самі гравці галузі повинні прискорити перезавантаження галузі, провести цифрову трансформацію, запуск цифрових платформ, екологічних рішень і поміняти підходи до організації туризму як можливість для подальшого інклюзивного та сталого зростання сектора. При цьому вирощувати цифрові стартапи travel tech, створювати нові можливості для індивідуальних турів і формати міжнародного співробітництва. Розвиток івентивного туризму на території України сприятиме підвищенню економічного рівня країни, розвитку внутрішнього туризму та зростанню туристопотоків.

Можна констатувати, що інвентивний туризм є перспективним видом туризму з невичерпним ресурсним потенціалом. Враховуючи перспективи розвитку івентивного туризму в нашій країні, яка є унікальним комплексом історичних, культурних та мистецьких пам'яток, традицій, подій, можна припустити, що зовсім скоро ця, вільна на сьогодні, ніша ведення бізнесу стане відмінним джерелом доходу і підніме туристичну індустрію України. Однак на державному рівні наразі немає підтримки, не розроблено маркетингових заходів, для просування івентивного туризму на міжнародний ринок. Незважаючи на всі труднощі, наш час є періодом розвитку нових тенденцій у культурному житті, для більшості регіонів України орієнтація на інвентивний туризм стає однією з реальних можливостей економічного, соціального й культурного піднесення. Водночас напружена політична ситуація, що склалася, стане певним поштовхом, часом можливостей для готельєрів, рестораторів і турагентств, які переорієнтувалися на внутрішнього туриста.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування. К. : ВПЦ «Київський Університет», 2014. 395 с.
2. Малюта Л. Я., Шерстюк Р. П., Островська Г. Й. Event-менеджмент в індустрії туризму. *Центральноукраїнський науковий вісник. Економічні науки*. Вип. 6 (39). Кропивницький: ЦНТУ, 2021. С. 220-230. DOI: [https://doi.org/10.32515/2663-1636.2021.6\(39\)](https://doi.org/10.32515/2663-1636.2021.6(39)).

3. Островська Г. Й. Шерстюк Р. П., Кузь Т. І. Туризм на теренах Тернопільщини: сучасний стан та перспективи розвитку. *Центральноукраїнський науковий вісник. Економічні науки*. Вип. 8 (41). Кропивницький: ЦНТУ, 2022.
4. Getz D. Event tourism: Definition, evolution, and research. *Tourism Management*. 2008. 29 (3). P. 403–428.
5. Ritchie B., Crouch G. A model of destination competitiveness / sustainability: *Brazilian perspectives*. 2010. URL: <https://www.scielo.br/pdf/rap/v44n5/v44n5a03.pdf>

**Валентин Пагор
м. Кам'янець-Подільський**

СТАН ЗБЕРЕЖЕНОСТІ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ФОРТЕЦІ ЗА ОПИСОМ 1944 Р.

Анотація: В науковий обіг вводиться Акт обстеження пам'яток архітектури Кам'янця-Подільського 1944 року. Представлено частину опису, який стосується Кам'янець-Подільської фортеці. Основний акцент зроблено на вивченні технічного стану пам'ятки у період Другої світової війни.

Ключові слова: акт, башти, Кам'янець-Подільський, описи, технічний стан, фортеця.

Для вивчення історії середньовічного Кам'янця важливе значення мають люстрації Кам'янецького староства, описи замку і міста. Вони склалися, в тому числі, в умовах воєнного стану. Дані історичні джерела дозволяють заглибитися в історію пам'яток, вивчати їх еволюцію, час будівництва та особливості функціонування. До вивчення описів замку неодноразово звертаються дослідники [8-10; 12], архітектори, реставратори та проєктанти, які черпають важливу інформацію про топографію та архітектуру пам'ятки [1; 2; 4; 7]. Особливу цінність становлять описи міста і замку 1494, 1544, 1564-1565, 1572, 1613, 1657, 1672, 1699, 1700, 1706, 1707, 1719, 1721, 1723, 1739, 1740, 1768, 1786, 1789, 1791 рр. З описів можна дізнатись про тогочасне планування замку, окремі оборонні споруди, їх назви, вигляд, який вони мали на той час, а також про намічені будівельні заходи.

У XIX ст. Кам'янець-Подільська фортеця втрачає своє стратегічно-військове значення. Використання і технічний споруд відображають архівні документи, які стосуються проведення будівельних і ремонтних робіт. Наприклад, стан оборонних укріплень міста та фортеці у середині XX ст. зафіксував Акт обстеження пам'яток архітектури Кам'янця-Подільського (1944 р.). Він є основним писемним джерелом, яке дозволяє оцінити стан фортеці в XX ст., на відміну від описів як це було у XV-XVIII ст.

Опис актуальний тим, що він інформує про втрати пам'ятки в роки Другої світової війни (Рис.1). Відомо, що Кам'янець-Подільська фортеця активно використовувалася в ході бойових дій у березні 1944 р. Вона відіграла важливу роль в битві за Кам'янець і була пошкоджена: Водяна башта залишилася без даху, глибокі тріщини вкривали стіни Лянцкоронської башти, від попадання німецьких снарядів напівзруйнованими залишилися башти Денна та Комендантська [5, с. 122]. У 2003 р. під час ремонтно-реставраційних робіт Комендантської башти було виявлено 120-міліметровий артснаряд часів війни, який після успішного вилучення з стіни башти був знешкоджений саперами [6, с. 8].

Опис пам'яток архітектури Кам'янця-Подільського 1944 р. інформує, що Кам'янець-Подільська фортеця знаходилися на балансі Народного комістариату просвіти УРСР. З 1928 р. пам'ятка використовувалася під музей. В акті наголошено на необхідності проведення ремонтно-реставраційних робіт. Проаналізовано склад розчину кладки стін, проведено обміри окремих башт, зафіксовано архітектурні деталі з білого каменю (обрамлення, карнизи, пройоми). Опис технічного стану кожної башти здійснено в історичній прив'язці. Зокрема наголошено, що конусоподібні цегляні завершення башт фортеці збудовані турками у 1672-1699 р. Згадано, що у XIX ст. фортеця використовувалася під в'язницю. У 1947 р. Московським архітектурним інститутом проведені обмірні креслення фортеці [3]. Згодом розпочалися перші ремонтно-реставраційні роботи.

Рукописний та машинописний варіанти документу зберігаються у фондах Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» [11]. Текст перекладено українською мовою.

Акт обстеження пам'яток архітектури Кам'янця-Подільського

Даний акт складений в присутності представників комітету в справах Архітектури при РНК СРСР тов. Уткіна А.П., Зайцева А.І., Мартинової Л.І., зав. Агітпропвідділом міського комітету ЦКП(б) тов. Когана і директора музею Кам'янець-Подільської області тов. Матвієва М.К. від серпня 1944 р. про те, що в результаті обстеження стану кожного пам'ятника архітектури окремо, розташованого в місті Кам'янці-Подільському, встановили наступне:

Старовинна кам'яна фортеця – замок

Розташована із західної сторони Старого міста Кам'янця-Подільського на підвищенні у вигляді пагорбу. Територію фортеці пересікає вулиця Папаніна. Фортеця закладена в другій половині XIV ст. Стіни і башти, які збереглися до нашого часу побудовані на початку XVI ст.

Пам'ятка знаходиться у володінні Наркому просвіти України. В даний час використовується під музей. З 1812 по 1914 рр. фортеця використовувалася під в'язницю (були споруджені спеціальні приміщення з 1914 по 1928 рр). Фортеця була без нагляду, а з 1928 р. пам'ятка була передана владою під музей. Загальний стан пам'ятки задовільний, але наявні деякі руйнування через відсутність регулярного ремонту.

Замок представляє собою ряд стін і башт в кількості 11 шт. Конструкції стін і башт – кладка з природних каменів, неправильної форми на розчині: вапно, житня мука, вода і кістки тварин. Перекриття дерев'яні з дубових балок. На балках настил з дошок, на дошках кам'яні плити засипані землею (збереглося перекриття на башті №5 Водній). Інші башти мають сучасну покрівлю з гончарним покриттям на кроквам. Виключення представляє собою башти №2 і №4, які мають конусоподібне цегляне завершення споруджене турками в період 1672-1699 рр.

Башта №1

Називається Чорна з колодязем. Розташована в східній частині фортеці. Споруджена у XV ст. Побудована литовцями (як і вся фортеця). Має в плані квадрат. Призначена для постачання гарнізону фортеці водою. В башті знаходиться колодязь видовбаний в природній скалі глибиною 36 м (рівень річки Смотрич). Башта мала дерев'яне перекриття яке до нашого часу не збереглося (сучасне перекриття гонтом на кроквах чотирьохскатне). Верхня частина стін була зруйнована очевидно в другій половині XVII ст. (при турецькому штурмі). В даний час відсутній другий ярус башти з колодязем. Пов'язана ходами з баштою №11

(Кармелюковою). Східна сторона башти має кам'яну меморіальну дошку з латинським написом. В стінах башти є декілька амбразур.

Башта №2

Згідно опису 1544 р. називається Лянцкоронська. Розташована в східній стороні фортеці. Башта кругла в плані. Стіни башти складаються з природного каменю. Башта мала 4 яруси. Переkritтя плоскі дерев'яні до сьогоднішнього часу не збереглися. Сучасний вид башти – збереглося конструктивне цегляне склепіння збудоване турками в період їх влади у 1672-1699 р. Башта має герб (тнара). Стіни башти увінчані кам'яним карнизом із малих арок на консолях.

Башта №3

За описом 1545 р. відома як Комендантська. Невелика башта розташована безпосередньо на фортечній стіні між другою і четвертою баштами. Кругла в плані частина башти виступає за площину фортечної стіни, підтримується трьома кам'яними консолями. Верх стіни увінчаний конусом з гонтовим накриттям на балках давнього періоду. Башта через верхній хід фортечної стіни з'єднана з сусідніми баштами №2 і №4 і далі з іншими. Башта збереглася до сьогоднішнього часу в тому вигляді, якою вона була при турках.

Башта №4

За описом 1544 р. називається «Рожанка». Споруджена в кінці XV ст., реставрована в 1707 р. Примикає до північної стіни фортеці, має три яруси. В даний час переkritтя не збереглися. Завершується арковим карнизом з цегли по кам'яним консолям і цегляним конусом зробленим турками. На зовнішній стіні збереглися декілька архітектурних деталей, зроблених з каменя-ракушняка (пояс над першим ярусом, обрамлення вікон верхнього ярусу башти, напис під карнизом меморіального характеру і декілька амбразур). З внутрішньої сторони розташована прибудова прямокутна в плані, переkrita односкатним гонтовим дахом.

Башта №5

Так називається Водяна. Споруджена в XVI ст. литовцями. Стіни викладені з природного каменя. В даний час переkritтя не збереглися. Раніше була чотирьохярусна. Дах давній, плоский, зберігся до наших днів. Частина плоского даху зруйнована під час бомбардування.

Башта №6

Згідно опису 1544 р. називається «Новою». Споруджена в 1542 р. Кругла в плані. Примикає до башти №7. Товщина стін близько трьох метрів. Переkritтів та даху не збереглося. Верх башти зруйнований. Стіни на рівні кожного ярусу мають настил з ряду колод діаметром 35-40 см. Башта пов'язана ходом з баштою №7. Мала 4 яруси, з яких 2 яруси засипано землею. Верхній ярус зруйнований. Башта зруйнована під час наступу турків в серпні 1672 р.

Башта №7

Так називається «Донна» або «Денна» кутова башта. Розташована у південно-західному куті фортеці. В плані кругла. Мала 5 ярусів, з яких 3 яруси засипано. Верхній ярус сильно зруйнований. Верх башти і дах відсутній. В XVI ст. в ній проживали пушкарі. До башти примикають житлові приміщення з турецьким мінарством.

Башта №8

Споруджена в XVI ст., називається «Ляська» або Ковчег «Арцибіскульський». Кругла в плані. Розташована на південній стіні фортеці. До сьогоднішнього часу збереглися кам'яні східці внутрішньостінних сходів, які пов'язують верхні ходи фортечних стін. Башта мала 3 яруси. Переkritтя не

збереглися. Дах пізній, конусоподібний з гонтовим настилом по кроквам. Карниз відсутній. З архітектурних деталей зберігся вхідний портал нижнього ярусу із каменю з багатою профіліровкою XVII ст. і надписом. В даний час башта всередині пуста, оздоблення не збереглося.

Башта №9

Згідно опису 1544 р. називається «Тенчинська», кругла в плані. Примикає до південної стіни фортеці. Мала 4 яруси. Нижній ярус засипаний землею. Збереглися кам'яні східці внутрішніх сходів, які переходять з одного ходу фортечної стіни на другий. Башта в даний час завершується конусоподібним накриттям пізнього походження з гонту по кроквам. Безпосередньо на початку даху видно збережені кам'яні консолі по всьому периметру стіни башти. Збереглося також кам'яне обрамлення вікна, яке виходить в сторону двору, з чотирьох каменів без профіліровки арочної форми.

Башта №10

Згідно опису 1544 р. називається «Ковпак». Майже кругла в плані. Примикає до південної стіни фортеці. Має 3 яруси і верхній перехід, який пов'язує верхні ходи фортечних стін із зовнішньої сторони (південної). В стіні башти наявні амбразури. Внутрішніх перекриттів не збереглося. Покрівля пізня гонтова по кроквам. Архітектурних деталей, оздоблення всередині і зовні не збереглося, окрім кам'яних коробок, вікон що виходять в напрямку двору.

Башта №11

Згідно опису 1544 р. називається «Папська» або «Юлія II». В цій башті у 1817-1823 рр. був ув'язнений Устим Кармелюк. Башта кутова, розташована на південно-східному куті фортечних стін. Башта має 4 яруси, 2 нижніх яруси мають в плані квадрат. Кожний ярус двохповерховий. Третій ярус має 2 поверхи. В плані восьмикутник. Четвертий ярус круглий. Давнього завершення башти не збереглося. Дах пізнього походження, гонтовий по кроквам. Архітектурних деталей і оздоблення як всередині так і зовні не збереглося. В напрямку двору фортеці зберігся арковий отвір другого ярусу. Амбразури всіх ярусів закладені в XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Крикун М. Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р.: до питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст. // Український археографічний щорічник. Київ, 1993. Т. 2. С. 193-262.;
2. Мошак М. Опис кам'янецького замку 1572 року, як нове джерело для вивчення складу та устрою середньовічної замкової залоги та обороноздатності міста // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. II Всеукр. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. С. 117-125.
3. Обмерные чертежи сооружений основного ядра Каменец-Подольской крепости с условным нанесением на них разрушений архитектурно-конструктивных элементов / [Г. Говденко, Е. Лопушинская]. Киев, 1966. 43 арк.
4. Осетрова Г. О. Опис Кам'янця-Подільського 1789 р. як джерело вивчення забудови міста. VI Подільська історико-краєзнавча конференція. 1987 р. С. 57-59.
5. Пагор В. Битви за Кам'янець: public history. Кам'янець-Подільський: Видавець Панькова А. С, 2020. 132 с.
6. Пагор В. В., Фенцур В. В. Відродження архітектурно-історичної спадщини Кам'янця-Подільського (40-і рр. XX ст. – 2015 р.). Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. 164 с. (9,65 ум. др. арк.)
7. Пламеницька О. А. Опис Кам'янця-Подільського 1700 р. як джерело до вивчення середньовічної забудови міста. // VI Подільська історико-краєзнавча конференція. 1985 р. С. 68-69.
8. Сементовский А. История Города Каменец-Подольска. СПб: [б/и], 1862. 241 с.
9. Сецинский Е. И. Город Каменец-Подольский : историческое описание. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1895. 248 с..

10. Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. (історично-археологічні нариси). Київ, 1928. 98 с.
11. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Науково-технічний архів. Інв.№ 208. Акт обстеження пам'яток архітектури міста Каменец-Подольська (1944 г.). 17 арк.
12. Rolle J. A. Zameczki Podolskie na Kresach Multanskich, Tom II. Kamieniec nad Smotryczem. Warszawa: Naklad Gebethnera i Wollffa, 1880. 304 s.

Рис. 1 Кам'янець-Подільська фортеця в роки Другої світової війни

Тетяна Серемуля
м. Збараж

ПАЛАЦ РОДИНИ ЛЯНЦКОРОНСЬКИХ XVIII СТ. У СТРУСОВІ

Анотація: У статті проаналізовано архітектурні особливості та подано історію Струсівського замку та його власників.

Ключові слова: архітектурний комплекс, Струсівський палац, класицизм, Лянцкоронські, маєтки, палаці, садово-паркове мистецтво.

Український народ має унікальну історико-культурну спадщину, яка посідає гідне місце у світовій скарбниці духовних цінностей. Вона за своєю природою є масовим, популярним феноменом залучення народу до державотворчих процесів. Пам'ятки історії та культури – це пріоритети нашої державності, обличчя нашої нації, а охорона пам'яток – патріотичний обов'язок кожного громадянина, адже культурні здобутки людства постійно перебувають під загрозою руйнації та зникнення [1.с.145].

У історико-архітектурній спадщині України визначне місце належить пам'яткам оборонної архітектури – фортецям, замкам, оборонним храмам, палацам, церквам.

Потреба в обороні краю з кожним століттям видозмінював архітектуру та ментальність споруд краю. Завдяки цьому на місці давніх дерев'яно-земляних укріплень з'являються кам'яні укріплення княжих резиденцій і палаців.

Містечко Струсів лежить в ярі ріки Серет, що тут творить границю між лісною частиною теребовлянського повіту і зовсім безлісною, степовою аж по долину ріки Стрипа. Містечко, що розложилось по обох берегах Серету, получене

двома мостами, бетонним і дерев'яним. Ріка Серет творить тут три русла: млинівку (лотоки), греблю і шлюзи. За польської влади Струсів був добрим і здоровим літницем з пляжем між греблею і шлюзами [2.с.816].

На початку XVI ст. в Струсові брати Струси збудували на лівому високому березі Серета, в урочищі Чортова Дебра, кам'яний оборонний замок. В 1648 році замок був здобутий українським військом Богдана Хмельницького під час Визвольної війни українців проти польської окупації. Повністю зруйнували замок татарські орди в XVII ст.

В XVIII ст. залишки замкових споруд були розібрані і використані при будівництві палацу в місті.

Струсівський палац- пам'ятка архітектури епохи класицизму, який розташований в селі Струсів Тернопільської області, Теребовлянського району і був власністю відомих польських шляхтичів Потоцьких і Лянцкоронських. , всього 23 км. від Тернополя .

Там, де річка Серет круто повертає на захід і розкинувся старий парк із палацом XVIII ст. Дві спостосливі світові війни понівечили творіння природи і людей. І тепер у військовий час потребує особливого ставлення до цієї пам'ятки національного значення.

Цей палац епохи класицизму, ніби загубився в часі. Він один з небагатьох давніх споруд, котрі дивним чином не зазнали архітектурних змін, проте у світі майже немає речей не підвладних часу. Цей палац, хоч і збережений потребує належного догляду.

В останньому з роду Струсів, галицького старости Миколи Струся (помер в 1627) було дві дочки. Старша, Гелена, в першому заміжжі була дружиною Валентія Олександра Калиновського. В цьому шлюбі мала дочку Зофію, яка у якості приданого при шлюбі з Станіславом Реверою Потоцьким отримала Струсів. Праправнук Ревери Станіслав Щенський Потоцький («Софіївка») перебираючись до своєї нової столиці в Тульчині близько 1780р. продав Струсів Лянцкоронським. Бездітні Лянкоронські записали Струсів з навколишніми полями своєму хреснику Володимиру Баворовському.

В кінці XIXст. Баворовський продав цю місцевість своєму родичу Юзефу Голуховському (1861-1917). Від нього Струсів успадкувала його дочка Марія (народилась в 1895 р.), заміжня з львівським воєводою Петром Дунін-Борковським (1890-1946). Олександр Сенінський був одружений з Струсівною, дочкою Галицького старости Миколи Струся. Друга дочка Струся - Христина, була одружена з Адамом Калиновським, він одружився на Христині всупереч волі її батька, викравши її однієї ночі з Галицького замку. Вдова Миколи Струся, вже досить стара жінка, мешкала в Струсівському замку, успадкувала всі чоловікові маєтки і багатства.

Олександр Сенінський після смерті тестя, приїхавши до теці в Струсівський маєток, почав там господарити і керувати, ніби то вже був його власний маєток. Цьому противився старий слуга пані Струсової – Вавринець, Залеський, який старався не допускати Сенінського до керування і про все доповідав власниці. Одного дня Олександр Сенінський, вибравши з Струсівської конюшні найкращого коня, зібрався повернутися до себе в Поморяни. Залеський постарався не допустити цього. Розгніваний Сенінський, плюнувши на це все, поїхав до Поморян, за декілька днів повернувся з надвірними козаками та гайдуками. Спіймали слугу, посадили на коня і вивезли в чисте поле.

Сенінський наказав прив'язати його до дерева і всипати 200 ударів палкою. Після того ледве живого слугу, хотіли вже відпустити, та Сенінський тільки сильніше розсердився.

В кінці кінців його руки поклали на величезний камінь і Олександр власноручно відрубав старому обидві кисті рук. Обидва швагри Олександр Сенінський та Адам Калиновський не відчували один одного ніяких приязних почуттів. А простіше говорячи, страшенно ненавиділи один одного. Яблуком роздору була близька смерть старої каштелянової.

Коли після смерті Войцеховського маєтки перейшли під управу дідичів Лянцкоронських, ремісники Струсова внесли скаргу до гр.Людвіки Лянцкоронської, але документи, як та справа була остаточно полагоджена, на жаль загинули.

Струсівські маєтки перейшли з рук родини Лянцкоронських до родини гр.Володимира Баворовського, що довгі роки утримував стайню славних арабських коней. Опісля перейшов цілий маєток до гр. Голуховського, що помер нагло під час російської окупації, а по нім перейшов маєток до його дочки, заміжню за гр. Дунін Борковським.

До давніх родів Струсова належали: Бартіцькі, Дерень, Гадзінські, Іванчуки, Ситники, Раба, Левандовські, Станімір, Цісик, Конрад, Гардецький, Дзвінка, Пошелюжний, Гіряк. [3, с.820]

Про багатства струсівського ключа (маєтку) ходили легенди і тому обидва шляхтичі мало не кожную ніч ночували в Струсові і пильнували один одного, щоб часом хтось не взяв по закону більшої частини ніж йому покладено. В цій ситуації щасливішим виявився Сенінський. Каштелянова померла 1629 року, якраз в той час, коли Калиновського викликали до Варшави як посла від сейму, а після того він, як Королівський ротмістр мусів їхати по військових справах. Само собою, що з цього скористалися Сенінські. Не повідомляючи дружину Калиновського - Христину про смерть матері , і тримаючи все у великій таємниці, Олександр Сенінський, перед тим зібравши багато найманого війська, зайняв всі маєтки старої каштелянової, заволодів обома замками Струсівським та Сидорівським, і ще до того як про це все довідалися Калиновські, почав правити як подільський король.

Калиновські далеко не пасли задніх в державі. Сенінський вирішує забрати все рухоме майно. У Сидорівському замку зберігся родинний скарб Струсів. Сенінський знайшов його і забрав все: золото ,срібло, клейноди, зброю, харчі. Невдовзі Калиновський повернувся з військового обозу, і про все довідавшись, перш за все став в обороні спадкових прав своєї дружини. Відправивши загін під керівництвом свого шляхтича Лещинського, здобув замки Сидорів і Струсів. Відібрав у Сенінського менші села містечка, повсюдно поставивши свої залоги, а невдовзі за Лещинським вирушив і сам Адам Калиновський з групою козаків, сербів, волохів та різного найманого люду - як писала в своїй жалобі Сенінська про подружжя Калиновських «за татарськими звичаєм захопили замки в Струсові і Сидорові, забрали все золото і клейноди, вибили купу люду, незважаючи на те, що ясновельможний пан Микола з Комарова Струсь і Софія з Орехова Струськова залишили маєтки свої набуті на Сенінським, Хоча насправді ніякого документального заповіту стара каштеліянова не «залишала».

Струсівський замок виявився якоюсь невичерпною скарбницею багатства. Коли після смерті каштелянової, цей замок захопили Сенінські, вони вивезли масу цінностей до Помор'ян. Коли його в свою чергу відбили у Сенінських Калиновські,

то складалося враження, що Сенінські звідти нічого не вивозили, так він був напханий різним цінним добром.

Струсівський палац, виконаний у стилі класицизму, який звели наприкінці XVIII ст. Лянцкоронські. Відзначався характерними ознаками, що притаманні мистецтву класицизму. У будівлі палацу присутній раціоналізм, стрункість і логічність – втілено в архітектурі цього розкішного палацу. Концепція класицизму полягала у використанні античних систем формоутворення, які наповнювалися новим змістом побудови цього архітектурного ансамблю.

Для архітектури класицизму також характерні лаконізм зовнішньої і внутрішньої обробки споруд, строгість форми, ясність просторового рішення, геометризм інтер'єрів. На відміну від будівель бароко, зодчі класицизму ніколи не створювали просторових ілюзій, які б спотворювали пропорції будівлі.

Ім'я архітектора не збереглося. Так як родинні перекази пов'язували з будівництвом зодчого Франческо Боффо, автора палацу в Чорномині, не можна виключати й версію про те, що споруда виникла набагато пізніше, кінця XVIII століття.

В центрі планування першого поверху був великий салон, від якого тягнулися репрезентаційні кімнати. Палац налічував 36 помешкань. В правому крилі розташовувалась домовою каплиця. Парадні сходи були прикрашені поручнями з кутої бронзи. Все було дерев'яне, від віконних рам і до двох велетенських креденсів, від столів і крісел і аж до більйардних кийів, виготовлено було з ясенів з інтарсіями з рожевого дерева. Крісла в їдальні і кабінеті були оббиті шкірою.

Всі ці скромні інтер'єри змінилися в часи Голуховського. Стіни оббили адамаском (кожна кімната мала свій колір), стелю прикрасили ліпленням, люстри завезли кришталеві. Двометрові канделябри стояли на підлозі. З якоїсь іншої резиденції в Струсів доставили старовинний порцеляновий п'єд. Один салон умеблювали в стилі Людовіка XV. Практично всі ці розкоші зникли в часи Першої світової, коли Струсівський палац було пограбовано.

Від палацу каштанова алея вела до парку, котрий розташовувався у вигині Серету. Вглиб парку вела липова алея. Через місток, через Серет можна було потрапити до оранжереї. В парку було кілька клумб, на меншій розташовувався сонячний годинник. Зараз в парку все ще можна побачити кілька старих дерев, а каштанова та липова алея збереглися.

З тих часів до наших днів дійшов класицистичний двоповерховий палацовий комплекс, який незважаючи на свою занедбаність, і досі вражає гостей Струсова. Він має відразу два фасади. Перший, центральний, має 6 колон з трикутним фронтоном над ними.

Другий, парковий фасад, більш цікавий. Завдяки рельєфу місцевості він виглядає таким, що знаходиться на підвищенні. Найбільшою його окрасою є добре збережена балюстрада. Цікаво, що у стіні цього переходу між палацом і кухнею існували масивні двері: господар міг зайти бричкою майже до своїх покоїв.

Власники палацу Лянцкоронські не мали дітей, тому після смерті останнього з них Струсів, разом з околицями відійшов до Володимира Баворовського. Той наприкінці XIX ст. продав маєток своєму родичу, графу Голуховському – сину впливового політика в Австро-Угорській імперії. Голуховський брав активну участь у підготовці закону про скасування панщини, проводив політику на впровадження навчання в школах українською та польською мовами та поступового витіснення німецької мови з органів місцевого управління, активно сприяв створенню Львівської Політехніки та академії мистецтв у Кракові. В часи

Голуховських були значно перебудовані інтер'єри палацу. Останнім власником маєтку був львівський воєвода Петро Дунін-Борковський, який отримав внаслідок шлюбу з донькою Юзефа Голуховською Марією.

Розповідають, що графиня Лянцкоронська була хитрою і корисливою жінкою. У сусідньому селі жителям з'явилась Богородиця і вони вирішили попросити грошей, щоб збудувати там церкву. Спочатку вона відмовила, але потім сама захотіла піти подивитися на це чудо. Старожили розповідають, що їй також з'явилась Матір Божа і графиня виділила кошти на будівництво храму, чудотворна ікона ще до сьогодні зберігається в церкві у селі Налужжя.

Вже на середину XVIII століття це була провінція на периферії великої держави Австро-Угорщини. Власники змінювалися один за одним: Калиновські, Потоцькі, Лянцкоронські, Баворовські, Голуховські, Борковські, але ніхто з них не дбав про містечко як Струсів та Лянцкоронські.

Під час Першої світової війни Струсів до 1917 р. перебував у прифронтовій смузі; до австрійської армії були забрані майже всі чоловіки віком від 18 років.

У листопаді 1918 року в Стусові відбулося переобрання влади. Під керівництвом старшин Миколи Кухаришина і Романа Цегельського, невеликий відділ українських вояків узявся охороняти містечко. Бургомістром став Григорій Іванчук.

У 1939 році граfi покинули палац, тому що розпочалася друга світова війна.

Після війни у приміщенні палацу містився Райком партії, потім житлові приміщення інтернату, зараз тут складські приміщення. Вздовж парку тягнеться чудова алея та розміщений прекрасний парк, яким можна насолоджуватись безконечно, своєрідна атмосфера навіює романтичні почуття, ще зовсім недавно тут ходили на spacer шляхетні пані, та призначали побачення відважні кавалери. Це був на той час один з найкращих парків у Європі. Колись тут були доглянуті клумби, літня сцена, сонячний годинник, поблизу є пам'ятка природи державного значення- сосна Австрійська, якій понад 250 років- висотою 30 метрів, що має вісім стовбурів і оригінальну крону.

Давній палац із багатою історією нині стоїть пустою, він офіційно не визнаний пам'яткою архітектури. Одного разу його хотіли купити іноземці та проблема в тому, що частина будівлі належить середній школі-інтернату для дітей із захворюваннями серцево- судинної системи.

На щастя, палац зберігся досить непогано, зважаючи як ставилися до таких споруд за часів Радянського Союзу, і історія роду Струсів варта того, щоб її увіковічнити в стінах Стусівського палацу, облаштувати у ньому туристичний об'єкт.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кампов Н.С. Замковий туризм як чинник збереження історико-культурної спадщини. Збірник матеріалів Міжнародної науково- практичної конференції (4 травня 2012 р.), Тернопіль 2012, Мукачівський державний університет. С.145.
2. Йосип Іванчук. Містечко Струсів. Тернопіль. 1975р. С 816.
3. Йосип Іванчук. Містечко Струсів. Тернопіль. 1975 р. С.820.
4. Івахів Г., Скасків І., Уніат, В.Струсів // Тернопільщина. Історія міст і сіл: Т.3.
5. Полюхович Д. Струсів- найгарніше село Тернопілля. // Збруч.- 2017- 26 листопада.
6. Стусівський замок в селі Струсів. 2 жовтня.// Замки, відпочинок, оздоровлення, зцілення в Галичині.
7. Мацюк О.Я. Замки і фортеці Західної України/ О.Я.Мацюк.-Львів; Центр Європи, 2009 р.
8. Історія міст і сіл УРСР. Тернопільська обл.- Київ-1973 р.

9. Бурма В. Замки Тернопільщини. Тернопільський Енциклопедичний Словник.- Тернопіль: ВАТ ТВПК «ЗБРУЧ», 2004.-Т.1 А – Й.
10. Лесик О.В. Замки та монастирі України / Лесик О.В.- Львів: Світ, 1993.

Роман Шерстюк
Ігор Стойко
м. Тернопіль

РОЛЬ ТУРИЗМУ У ФОРМУВАННІ СВІДОМОГО ГРОМАДЯНИНА

Анотація: *Розглянуто туризм як соціальне, культурне та економічне явище та компоненти його розвитку. Обґрунтовано економічні, соціальні та екологічні критерії розвитку туризму, позитивні та негативні наслідки, які він може створювати. Розглянуто індустрію гостинності як складову частину туристичного бізнесу, яка за основу приймає принцип щедрості і привітності до клієнтів і є сферою готельно-ресторанного бізнесу з його основними проблемами і напрямками розвитку.*

Ключові слова: *туризм, критерії розвитку туризму, індустрія гостинності, готельний бізнес, ресторанний бізнес.*

Індустрію туризму часто називають найбільшою галуззю у світі, що становить 10% світового ВВП. У 2020 році було понад 1,2 мільярда міжнародних туристів: це суттєвий економічний вплив та рух товарів та послуг! Туризм також вважається експортом і унікальний тим, що споживачі приходять до товару, де його споживають на місці [3].

Перш ніж заглиблюватися далі, дослідимо, що означає термін «туризм».

Визначити термін «туризм» коротко і в той же час повністю через велику кількість виконуваних ним функцій та значної чисельності проявів, досить складно.

Існує ряд способів визначити туризм. Всесвітня організація ООН з питань туризму UNWTO (ЮНВТО) розпочала проект з 2005 по 2007 рік щодо створення загального словника термінів для туризму. Він визначає туризм наступним чином: соціальне, культурне та економічне явище, яке тягне за собою переміщення людей до країн або місць поза їх звичним середовищем для особистих чи ділових / професійних цілей. Цих людей називають туристами (екскурсантами, тощо). Іншими словами, туризм – діяльність особи, яка подорожує в свій вільний час протягом певного періоду за межі постійного місця проживання з іншою, ніж діловою метою у відвідуваному місці. У результаті туристичної діяльності відбувається міжмовний контакт, що слугує, в свою чергу, джерелом запозичень нових лексичних одиниць, оскільки виникає потреба називати нові явища у житті людини.

Важливо розуміти різні групи та підприємства, які беруть участь у цьому русі. Звичайно, це включає туриста, але також широкий спектр підприємств, що надають товари та послуги для туриста, урядову та політичну структуру місця призначення та місцевих жителів самої громади призначення. Кожен із цих компонентів є необхідною складовою успішного туристичного напрямку і діє в приватному та державному секторах, в умовах забудови та природного середовища. Всі вони об'єднуються для створення процесів, діяльності та результатів туризму.

Вплив туризму можна згрупувати за трьома основними категоріями: економічний, соціальний та екологічний. Ці наслідки аналізуються з використанням даних, зібраних підприємствами, урядами та галузевими організаціями. Деякі впливи привертають більше уваги, ніж інші. Також важливо визнати, що різні туристичні групи та туристичні продукти впливають по-різному.

Економічні наслідки туризму. Туристична галузь має величезний економічний вплив, який продовжує поширюватися на нові ринки та напрямки. За даними ЮНВТО, у 2016 році загальна вартість експорту від міжнародного туризму становила 1,5 трлн. доларів США. Регіони за рівнем найвищого зростання зароблених доларів туризму (2016 проти 2015) – це Африка, Азія та Тихий океан, Америка Європа. Лише Близький Схід зафіксував негативне зростання на момент звіту. Крім того, у звіті ООН про туризм до 2030 року передбачено, що міжнародні здобутки досягнуть майже 1,8 млрд. доларів у 2030 році.

Позитивні наслідки цього економічного піднесення включають стійку іноземну валюту, збільшення доходів та зростання ВВП. Туризм також може запропонувати різноманітні можливості працевлаштування, може бути розвинений з використанням місцевих продуктів і часто сумісний з іншими видами економічної діяльності в межах пункту призначення. Туризм часто вливає гроші в громаду, що також веде до вторинного економічного розвитку. Наприклад, успішні курорти можуть створити потребу в комерційній діяльності або бізнесі, що займається вихованням домашніх тварин.

Однак існують і негативні наслідки. Цінність власності може зрости до недоступності для місцевих жителів, а сезонність туристичної індустрії може створити як економіку достатку, так і голоду. Як і в будь-якій економіці, якщо занадто багато ресурсів зосереджено лише на одній галузі, громади можуть бути вразливими до будь-яких несподіваних економічних, соціальних чи екологічних змін. Одним із прикладів є берег Нью-Джерсі після спустошення урагану "Сенді" у 2012 році. Туристична галузь зазнала серйозних наслідків, не залишивши економічних відступів для місцевих жителів. Те ж саме ми будемо спостерігати на курортах України в результаті агресії Росії.

Соціальні наслідки туризму. Окрім економічних вигод від розвитку туризму, позитивні соціальні наслідки включають збільшення зручностей (наприклад, парків, баз відпочинку), інвестицій у мистецтво, культуру, спадщину та традиції, святкування корінних громад та гордість громади. Туризм також може зруйнувати мовні, соціально-культурні, релігійні та політичні бар'єри. При добросовісному розвитку туризм може, і робить, сприяти покращенню якості життя мешканців та сприяти створенню позитивного іміджу міста. Однак, як визначено Програмою ООН з навколишнього середовища, негативні соціальні наслідки туризму можуть включати: зміну або втрату самобутності та цінностей корінних народів; культурні зіткнення; зміни в структурі сім'ї; конфлікт у громаді за туристичний долар; та етичні проблеми, включаючи збільшення сексуального туризму, злочинності, азартних ігор та / або експлуатації дітей-робітників.

Вплив туризму на довкілля. Туризм покладається на природне середовище, в якому діє, і дуже впливає на нього. У деяких напрямках існує велика оцінка екологічних ресурсів як джерела туристичної індустрії, тому існують політика та плани щодо охорони навколишнього середовища. Туризм допоміг врятувати багато крихких екосистем та їх флору та фауну. Збереження цих важливих ресурсів приносить користь не тільки туристу, а й місцевим жителям. Незважаючи на те, що багато районів світу охороняються у формі парків та заповідних територій,

розвиток туризму все ще може мати серйозні негативні економічні наслідки. Згідно з Програмою ООН з охорони навколишнього середовища, вони можуть включати виснаження природних ресурсів (води, лісів тощо), забруднення (забруднення повітря, шум, стічні води, відходи та сміття) та фізичний вплив (будівельна діяльність, розвиток пристані для яхт, вищипування), втрата біорізноманіття та поширення хвороб. Вплив туризму на навколишнє середовище може виходити за межі місцевих територій та мати вплив на глобальну екосистему. Одним із прикладів є збільшення авіаперевезень, яке часто визначають як основний фактор, що сприяє зміні клімату. Позитивний чи негативний, туризм є силою змін у всьому світі, і галузь трансформується з приголомшливою швидкістю.

Розглядаючи туризм, важливо враховувати термін гостинність. Деякі визначають гостинність як «бізнес, який допомагає людям відчувати себе прийнятним, розслабленим і насолоджуватися» [5].

Індустрія гостинності. Гостинність – одне з фундаментальних понять цивілізації – вже давно у розвинутих країнах перетворилася на індустрію, у якій зайнято багато мільйонів професіоналів. Індустрія гостинності орієнтована на споживача (клієнта, гостя), задоволення потреб якого є кінцевим результатом ділової активності підприємства.

Гостинність – це готовність з щирістю прийняти і пригостити людей, в який би час вони не прийшли. Воно є ознакою добродушності, поваги та відкритості [1].

Розглянуті вище визначення відносяться до побутового рівня. Але гостинність вважається ще й сферою підприємництва. Більш того, на сьогоднішній день ця індустрія є одним із секторів економіки, що найбільш швидко розвивається. Вона приносить пристойний дохід і має в своєму розпорядженні велику мережу підприємств.

Гостинність як науковий термін, визначає систему заходів та порядок їх здійснення з метою задоволення найрізноманітніших побутових, господарських і культурних запитів гостей туристських підприємств, їх запобігливого обслуговування, надання низки послуг.

Дане поняття як сфери діяльності прийшло до нас недавно з США. До цього в нашій країні не мали уявлення про цей сектор. Індустрія гостинності – це область підприємництва, що складається з підприємств сфери обслуговування, які приймають за основу принцип щедрості і привітності до клієнтів. Простіше кажучи, до неї відносяться організації, що займаються громадським харчуванням, готельним бізнесом, а також торгово-розважальним сектором.

Туризм – дивовижний сектор економіки з величезним мультиплікативним ефектом. Він здатний дати поштовх розвитку не тільки готельного ринку, ритейлу та сфери послуг, але й економіки України загалом. Приїжджаючи в країну, турист фактично дивиться у дзеркало інвестиційного клімату. Якщо нам вдасться створити умови для торгівлі очікуваннями і надію на можливість заробити і розвивати бізнес в Україні і підкріпити їх реальними діями з боку влади, приплив міжнародних інвестицій справді зросте. Україні потрібна потужна реклама, гарантії навздогін до обіцянок для інвестора і чітке виконання зобов'язань.

У процесі обслуговування туристів ресторанне господарство відіграє особливо важливу роль і набуває специфічних рис, що дозволяє вважати ресторанне господарство в курортно-туристичних центрах складовою індустрії туризму. Особливу увагу в системі туристичних послуг слід приділити саме послугам харчування. Найбільш якісно задовольнити цю первинну потребу повинні саме послуги ресторанного господарства. Підприємства ресторанного господарства

обслуговують досить різноманітний контингент відвідувачів-туристів як вітчизняних, так і іноземних, як організованих, так й індивідуальних. Для кожної категорії споживачів потрібні особливі методи, прийоми обслуговування.

Нелегко вирішити зайнятися такою важкою роботою, як ресторанний бізнес, і взяти на себе велику відповідальність у такий складний час. Аналіз ринку, правильні і реалістичні цілі допомагають вибрати ту концепцію ресторану, яка допоможе прийняти правильні ділові рішення та запобігти невдачі у ресторанному бізнесі.

Успішність ресторанних послуг і ресторанного бізнесу передбачає врахування і проходження ряд етапів, як успішних, так і проблемних. Тільки знаючи ці найпоширеніші проблеми у ресторанному бізнесі, власники можуть їх оминати або пройти з найменшими бюджетними витратами.

Звичайно, найважливішим завданням є «пережити» перший рік бізнесу. Якщо власник працює кілька років в ресторанному бізнесі, то він, безумовно, зіткнувся з багатьма проблемами. Той факт, що 90-95% ресторанів не справляються з тривожно високими темпами, насправді є помилковим.

Найпоширенішими причинами, через які рівень відмов займатися діяльністю на ринку ресторанного господарства зростає на початку бізнесу є наступні:

- низький стартовий капітал;
- погані знання про конкуренцію;
- неправильне розташування;
- погана промоція ресторану;
- непостійна пропозиція;
- погані партнерські відносини;
- погана інвентаризація та управління персоналом;
- відсутність оригінальних ідей тощо [2].

Особливу увагу в системі туристичних послуг слід приділити саме послугам проживання. Найбільш якісно задовольнити цю первинну потребу повинні саме послуги готельного господарства. Підприємства готельного господарства обслуговують досить різноманітний контингент відвідувачів-туристів як вітчизняних, так й іноземних, як організованих, так й індивідуальних. Для кожної категорії споживачів потрібні особливі методи, прийоми обслуговування.

Готелі, які займають передові позиції на ринку і мають свою інноваційну стратегію, зможуть найкраще компенсувати збитки та труднощі за останні кілька місяців. Управління готелем – завдання непросте. Щоб досягти успіху в готельному бізнесі, менеджерам слід працювати у різних напрямках над різними проблемами.

Нелегко вирішити зайнятися такою важкою роботою, як готельний бізнес, і взяти на себе велику відповідальність у цей складний фінансовий час. Аналіз ринку, правильні і реалістичні цілі допомагають вибрати ту концепцію готелю, яка допоможе прийняти правильні ділові рішення та запобігти невдачі у готельному бізнесі.

Успішність готельних послуг і готельного бізнесу в цілому передбачає врахування і проходження ряд етапів, як успішних так і проблемних. Тільки знаючи ці найпоширеніші проблеми у готельному бізнесі, власники зможуть їх обминати або пройти з найменшими бюджетними витратами чи втратами.

Найпоширенішими причинами і проблемами готельного бізнесу в даних умовах карантинного спаду є наступні:

- дотримання правил безпеки COVID-19,
- погані знання про конкуренцію,

- неправильні маркетингові зусилля,
- труднощі з енергоменеджментом,
- непостійна пропозиція,
- професійність кадрів та лідерство менеджменту,
- високі тарифи обслуговування,
- погані партнерські відносини,
- погана інвентаризація та управління персоналом,
- проблеми безпеки,
- проблеми транспорту,
- відсутність оригінальних ідей тощо [7-9].

Необхідно відзначити звернення Антоніу Гутерреш – генерального секретаря ООН – від імені Всесвітньої туристичної організації UNWTO. У той час як весь світ переживає руйнівні наслідки пандемії COVID-19 (а в Україні і війни), туристський сектор входить до найбільш потерпілих галузей. Скоротилася кількість подорожей, посилився страх і майбутнє невизначене. Туризм – один із основоположних елементів для реалізації Порядку денного в галузі сталого розвитку на період до 2030 року. Від нього залежать джерела засобів для існування безлічі людей, особливо жінок, зокрема в найбільш уразливих країнах світу, включаючи малі острівні держави, що розвиваються, і найменш розвинені країни. Крім того, у багатьох частинах світу сектор туризму є найважливішою опорою для охорони біорізноманіття: від зусиль, спрямованих на збереження біорізноманіття, до доходів, що надходять від цієї діяльності. Туризм може стати платформою для подолання наслідків пандемії. Об'єднуючи людей, туризм може сприяти зміцненню солідарності та довіри – найважливіших умов для активізації глобальної співпраці, такої необхідної сьогодні. Всесвітня туристична організація Організації Об'єднаних Націй рішуче віддана цим зусиллям. Я закликаю всіх учасників туристського сектора вивчити, що ми можемо зробити для найбільш ефективного відновлення нашого сектора, включаючи дії, пов'язані зі зміною клімату, та інші кроки, спрямовані на зміцнення стійкості та підвищення життєстійкості. Рухаючись назустріч кращому майбутньому, ми маємо стримати свою обіцянку нікого не залишити забутим. [5]

У найближчі роки очікується зростання туризму на міжнародному рівні. Це створює і можливість, і виклик водночас. Можливість полягає в тому, щоб інвестувати та створювати якісні робочі місця в туристичному секторі. Проблема полягає в тому, що для підтримки очікуваного зростання та досягнення конкурентоспроможності та стійкості туристичного сектору країни-члени ЮНВТО потребують правильної туристичної бази людського капіталу, яка відповідає поточним та майбутнім вимогам ринку та, зрештою, підвищує конкурентоспроможність та стійкість туристичних напрямків. (сайт UNWTO).

У майбутньому ми повинні розраховувати на сталий розвиток туризму, який повністю враховує свій поточний і майбутній економічний, соціальний та екологічний вплив, задовольняючи потреби відвідувачів, промисловості, навколишнього середовища та приймаючих громад.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Туристична термінологія : семантика і функціонування : монографія / В.В. Прима. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. 124 с.)
2. Restaurant Success Rate: What Percentage Of Restaurants Fail? [Електронний ресурс]. 2020. URL: <https://home.binwise.com/blog/restaurant-failure-rate>.
3. Роглев Х.Й. Основи готельного менеджменту/ Навчальний посібник. К.: Кондор, 2005. - 408 с.

4. <https://www.unwto.org> Сайт Всесвітньої туристичної організації/
5. Антоніу Гутерреш. Звернення на сайті Всесвітньої туристичної організації ООН UNWTO. [Електронний ресурс]. 2019. URL: <https://www.unwto.org/ru/news/tourism-can-promote-solidarity-un-secretary-general-antonio-guterres>.
6. Richard Parsons. Hospitality & tourism. [Електронний ресурс]. 2015. URL: <https://oen.pressbooks.pub/fundamentalsofbusiness/chapter/chapter-16-hospitality-tourism/>. Top 10 Problems & Challenges in the Hotel Management Industry. (2016). Available at: <http://www.4dhotelbookingsoftware.com/blog/post/top-10-hotel-problems-challenges>.
7. Top 6 Problems Hotel Managers Face. Hotel Health & Wellness After COVID. (2017). Available at: <https://www.gourmetmarketing.net/top-6-problems-hotel-managers-face/>.
8. Tips for Dealing With the Upcoming Challenges In Hotel Management. (2020). Available at: <https://www.euruni.edu/blog/tips-dealing-challenges-hotel-management/>.

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ: ДО ПРОБЛЕМИ РЕСТАВРАЦІЇ, ПРИСТОСУВАННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ»

Єлизавета Буйновська
м. Хотин

ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ: ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ

Анотація: У статті висвітлюється історія Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця» - пам'ятки архітектури національного значення XIII-XIX ст. Розповідається про етапи будівництва, реставрацію та збереження пам'ятки для наступних поколінь.

Ключові слова: Хотинська фортеця, державний заповідник, пам'ятка архітектури, ремонтно-реставраційні роботи.

В процесі розселення східних слов'ян в Середньому Подністров'ї, на скелястому мисі правого берега Дністра, в місці, де проходив сухопутний торговий шлях у VIII–IX ст. виникло слов'янське поселення. Крім природного захисту воно, ймовірно, мало штучні (дерев'яні) укріплення. В часи Київської Русі, тобто на рубежі X–XI ст., тут існувало городище [5, с. 37]. На мисі була влаштована лінія оборони, яка складалася з двох-трьох ровів та дерев'яної фортеці. Впродовж XII–XIII ст. Хотин входив до складу спочатку Галицького, а згодом Галицько-Волинського князівств. В цей час він мав дерев'яні укріплення і його розвиток був тісно пов'язаний з торгівельним шляхом, який пролягав по Дністру. У другій половині XIII ст. замість дерев'яних укріплень тут був збудований кам'яний замок розрахований на оборону проти каменеметальних машин (*пороків*) [6, с. 3].

У другій половині XIV ст. Хотин увійшов до складу Молдавського князівства і став його прикордонним пунктом. Приблизно в кінці цього ж століття молдавськими господарями було здійснено реконструкцію Хотинського кам'яного замку, в результаті чого він був розширений у південному, а, можливо, і західному напрямках. У такому стані він залишався до середини XV ст [4, ст.100].

З появою вогнепальної зброї Хотинський кам'яний замок, у другій половині XV ст., знову перебудовується за наказом молдавського господаря Штефана III. Цієї реконструкції замок зазнав у зв'язку з тим, що він знаходився нижче навколишніх пагорбів. Його територію, під час реконструкції, збільшили майже втричі, розширивши її у південному напрямку (що було зумовлено формою мису). Щоб забезпечити кращий захист від артилерійського вогню, оборонні мури замку підняли на значну висоту – близько 30 м, завтовшки вони були біля 5 м, бойові башти сягали висоти 40 м. Відповідно було піднято і рівень внутрішнього подвір'я [2, ст. 4].

Початок XVIII ст. – остання реконструкція Хотинського замку. Турки збільшили його територію, побудувавши новий південний оборонний мур (південніше від оборонного муру XV ст.). Вони відбудували знищену Південно-західну башту та збудували нову Південну башту, через перший ярус якої здійснювався вхід до замку. В такому вигляді, з незначними пізнішими перебудовами, замок зберігся до наших днів [3, ст. 11].

В 1711–1718 рр., навколо Хотинського замку турки збудували нову фортецю бастионного типу. Ця фортеця складалася з семи артилерійських бастионів, що мали земляні амбразури, турові мерлони та чотири укріплені брами: Бендерську

(Константинопольську, Стамбульську), Яську (Тимішоарську (Темешварську), Яничарську, Ізмайльську), Подільську (Кам'янецьку, Водяну, Жванецьку) і Кам'янецьку (Потайну), а також дві башти: Східну та Башту над потоком. Bastiони, башти та брами були з'єднані між собою куртинами висотою 9–12 м. По всьому периметру з боку поля нову фортецю оточував сухий ескарповий рів шириною біля 24 м. Константинопольська (Бендерська) та Тимішоарська (Яська) брами мали підйомні мости, які в час небезпеки закривали прорізи в'їзних воріт з напільного боку. Можливо, такий міст мала і Потайна (Кам'янецька) брама [1, с. 121].

В XIX ст. росіяни здійснили останню реконструкцію Хотинської фортеці. В зовнішньому кільці оборони були влаштовані нові (Руські) ворота. Перед ними та Бендерською брамою були зроблені земляні люнети.

Переїшовши остаточно під владу Російської імперії, Хотин з фортецею залишався важливим оборонним об'єктом, та у зв'язку з віддаленням кордонів Росії на південь все більше втрачав своє стратегічне значення. Згодом Хотинська фортеця перетворилася на місце дислокації тилових частин. У 1856 році вона була передана в розпорядження муніципальній владі Хотина, хоча в ній і надалі продовжували перебувати військові частини. З того часу почався занепад Хотинської фортеці.

Значних руйнувань фортеця зазнала у роки Другої світової війни. За розповідями старожилів, під час відступу Червоної армії на початку липня 1941 року був підірваний мінарет мечеті. Постраждала фортеця і в квітні 1944 року, коли місто штурмом звільнили від німецько-фашистських загарбників війська 1-го і 2-го Українських фронтів Радянської армії.

Після завершення війни руйнування фортеці продовжилося і набрало значних масштабів. Фортеця розбиралася на будівельний матеріал для відбудови знищених у воєнні лихоліття 2,5 тисяч домівок хотинчани, а також для потреб народного господарства.

Вкотре гостро постало питання необхідності державної охорони пам'ятки. Постійні звернення керівництва і громадськості Чернівецької області, а також важливі наукові результати археологічних досліджень Б.О. Тимощука дали бажані результати. В 1963 році Постановою Ради Міністрів УРСР від 24 серпня № 790 Комплекс споруд Хотинської фортеці було включено до Списку пам'ятників архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави. З 1964 року Чернівецький обласний відділ у справах будівництва і архітектури розпочав діяльність з консервації та реставрації пам'ятки. Розробником науково-проектної документації на проведення консерваційних робіт виступила Республіканська спеціальна науково-реставраційна майстерня (нині «УкрНДПроектреставрація»). Були проведені наукові дослідження та у 1966 році підготовлено проект консервації об'єктів Комплексу споруд Хотинської фортеці (головний архітектор проекту М.М. Говденко).

Проте відразу втілити в життя комплекс заходів з консервації та реставрації пам'ятки не вдалося. Ця робота розтягнулася на тривалий час. Між тим фортеця продовжувала руйнуватися.

Перші ремонтно-реставраційні роботи у фортеці почалися в 1967 році фахівцями Кам'янець-Подільської спеціальної науково-реставраційної майстерні (головний інженер Г. Костишин, виконроб П. Козлов). Того року були здійснені роботи з відновлення південного і західного прясел мурів, та стін цитаделі. У наступні роки проведено благоустрій її території, відремонтовано бійниці, мурі,

закладено втрачені частини кладки у баштах. Останні були накриті дерев'яним дахами. Згодом було відновлено міст до цитаделі, розчищено приміщення замкової церкви.

На виконання розпорядження Держбуду УРСР від 30.03.1970 р. № 1-55/566 були продовжені наукові дослідження фортеці та розроблено проект її реставрації Українським спеціальним науково-реставраційним виробничим управлінням в м. Києві (головний архітектор проекту М.М. Говденко), згодом Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут «Укрпроектрествращація» (головні архітектори проекту в різні роки М.М. Говденко, В.І. Маркіз, В.І. Косьяненко). Відповідно до цього проекту протягом 1970-1978 рр. було розпочато реставрацію мурів, башт і основних споруд цитаделі, гарнізонних майстерень, церкви св. О. Невського, відновлено міст через потік.

У 1978 році була підготовлена науково-проектна документація на реставрацію Бендерської та Яської брам, стін, бастионів і споруд Нової фортеці, а з 1980 року почалася їхня відбудова, яка тривала до 1995 року. На жаль, з 1991 року фінансування робіт почало скорочуватися, а згодом і повністю припинилося.

Вкотре Хотинська фортеця була залишена напризволяще, її охорона здійснювалася не належним чином, а значна частина вже відреставрованих об'єктів були пошкоджені. В зв'язку з таким станом речей у кінці лютого 1995 року виконком Чернівецької обласної ради народних депутатів прийняв рішення про створення історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця» й порушив відповідні клопотання перед урядом держави.

Дванадцятого жовтня 2000 року було створено Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця». Відповідну постанову № 1539, 12 жовтня 2000 року, підписав тодішній голова Кабінету Міністрів України Віктор Андрійович Ющенко. Цьому кроку сприяли, перш за все, давня історія та багаті культурні традиції міста Хотин. До складу Заповідника увійшло 25 об'єктів культурної спадщини. Тоді були визначені і основні напрямки роботи Заповідника, а саме: пам'ятко-охорона, науково-дослідна, музейно-експозиційна, інформаційна, культурно-освітня та фінансово-господарська діяльність. Саме з цього періоду розпочались ремонтно-реставраційні роботи. Зокрема, було повністю відновлено гонтові дахи та перекриття Північної, Західної, Східної, Південно-західної та Південної башт замку, а також Палацу коменданта, Замкової церкви, Казарми та Замкової криниці XV-XVIII. Відновлено мости Південної (В'їзної) башти замку XVII-XVIII ст. та мосту через потік нової фортеці XVIII-XIX ст. Також зроблено внутрішні та зовнішні роботи у всіх приміщеннях замку.

У 2013-2015 роках ремонтно-реставраційні роботи виконувались в ході реалізації проекту транскордонного співробітництва «Середньовічні коштовності (перлини): Хотин, Сороки, Сучава». Були виконані наступні ремонтно-реставраційні роботи на території та об'єктах пам'ятки: завершена реконструкція зовнішніх мереж електропостачання, влаштовані внутрішньо-майданчикові мережі електропостачання та зовнішня підсвітка об'єктів замку XIII-XIX ст., здійснено благоустрій території замку. Всі заплановані роботи по Європейському проекту виконані в повній мірі. В замковому подвір'ї викладене кам'яне мощення, виділені зелені зони з насадженнями, а також Хотинським замком можна милуватись і в нічний час.

У 2019 році було здійснено невідкладні консерваційні роботи на 5 об'єктах культурної спадщини: Південно-східній башті замку XV-XVI ст., Замковій церкві XV-XVIII ст., Казармі замку XV-XIX ст., Східній башті XVIII ст. та Руській брамі

нової фортеці XIX ст. Також в цьому ж році розпочали протиаварійні роботи на 3 об'єктах: Кам'янецькій брамі нової фортеці XVIII ст., Мечеті валіде-султан нової фортеці XVIII-XIX ст., Оборонних мурах замку XII-XIX ст.

Згідно проектно-кошторисної документації на Оборонних мурах замку XV-XVIII ст. були здійснені наступні роботи: розчищено фасадні поверхні стін від нашарувань бруду та рослинності; здійснено антисептичну обробку фасадних поверхонь мурування; влаштовано консерваційний шар стяжки (мурування) кам'яних кладок стін з організацією водовідвідного ухилу; виконано гідрофобний захист на всіх поверхнях кладки; здійснено інєктування глибоких тріщин та пустот кладки; реставровано кладку мурувань стін з використанням автентичного матеріалу; декор в цеглі відтворено дотримуючись автентичного малюнку. Роботи на стародавньому муруванні виконувались розчинами близькими за складом і природою до історичних. Тобто матеріали для реставрації мурування повинні бути сумісними між собою та з стародавніми матеріалами даного мурування, щоб запобігти негативного впливу один на одного.

З метою допоміжного захисту ділянок оборонних мурів східного прясла – в зоні трасування фундаментів зруйнованої прибудови – між Північною баштою та Замковою церквою влаштовано дерев'яний навіс. Конструкцію та гонтове дахове покриття відтворено згідно конструкторських проектних рішень.

З метою своєчасного виявлення деформацій, пошкоджень та можливих руйнувань Комплексу споруд фортеці XIII-XVIII ст. м. Хотин, а також виявлення причин їх виникнення було розроблено у складі протиаварійних робіт, комплексне рішення по діагностиці, вимірювальному устаткуванню та моніторингу (система моніторинг). Так, під час огляду об'єктів Хотинської фортеці, що споруджувались в різні часи, на залишках фундаментів попередніх будівель, дуже важливо спостерігати саме за кренами та нерівномірними осіданнями Замкової церкви, Казарми та Оборонних мурів, що знаходяться на березі річки Дністер. Саме тому на цих об'єктах було встановлено датчики нахилу та тахеометр «Циклоп», які дозволять виявити виникнення навіть мінімальних величин кренів як споруд в цілому так і окремих конструкцій та завдяки своїм технічним можливостям значно розширить ареал зони моніторингу. Реалізовані рішення по системі моніторингу є логічними та виправданими, адже будуть надавати значні обсяги актуальної інформації про наявність дефектів і пошкоджень конструктивних елементів об'єктів Заповідника та дозволить вчасно виявити та запобігти виникненню аварійних ситуацій на пам'ятці національного значення

У 2021 році в рамках програми «Велика реставрація» продовжено та завершено протиаварійні (ремонтно-реставраційні) роботи на об'єктах Заповідника. Зокрема проведено протиаварійні роботи зі збереження оборонних мурів фортеці та реставраційний ремонт в'їзного мосту на загальну суму 14,5 млн грн.

На даний момент досить гостро стоїть питання здійснення реставраційного ремонту дерев'яних (гонтових) дахів об'єктів культурної спадщини. Внаслідок перезволоження (атмосферні опади) та значних механічних навантажень на деяких об'єктах дахи зазнали руйнування (прогнили), тому в 2021 році було розроблено науково-проектну документацію «Ремонт (реставраційний) дерев'яних дахів об'єктів культурної спадщини, що входять до Комплексу споруд фортеці XIII-XVIII ст.». В 2022 році планувалось здійснити дані роботи, однак війна внесла свої корективи.

Загалом за 22 роки існування Заповідника на ремонтно-реставраційні роботи Комплексу споруд Хотинської фортеці XIII-XIX ст. витрачено майже 40 млн гривень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Колодзейчик, М.А. Качка. Хотинский архив Колчак-паши: история, содержание, примеры использования // Исторический вестник. 2019. Т. XXX. С.121.
2. Мисько Ю, Буйновська Є. Хотинська фортеця XIII-XIX ст. історія та основні об'єкти. Харків, 2008 р. – С. 4.
3. Там само – С.11.
4. Нестерова Т. Об этапах формирования архитектуры Хотинского замка // ПССИАЕ. – Т. 2(30), 2010 – С. 100.
5. Тимошук Б.О. Середньовічний Хотин // Археологія. Вип. 22., 1977. – С. 37.
6. Тимошук Б. О. Звіт про археологічні дослідження в Хотинській фортеці в 1961-1962 рр., проведені експедицією Чернівецького краєзнавчого музею. // ІА НАН – Ф. Наук. Арх., 1961-1962/64. – С.3.

Марія Вельгій
м. Збараж

ЗАМОК У ЗОЛОТОМУ ПОТОЦІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Анотація: *Проведено історіографічний аналіз стосовно дослідження замку у смт. Золотий Потік Тернопільської області. На основі польських та українських джерел узагальнено інформацію про побудову, зміни в конструкції замку.*

Ключові слова: *замок, дослідження, історіографія, архівні джерела, літературні дослідження.*

До нашого часу збереглося дуже мало історичних та архівних джерел про замок в селищі Золотий Потік. Очевидно, деякі із архівних джерел Львівського державного архіву ще не опрацьовані і недоступні для роботи з ними.

Перша згадка про замок в Золотому Потіці (в переліку з іншими об'єктами) є в історичному документі знайденому в Львівському державному архіві і датованому 24 січня 1771 р. (Справа 1710 «Центральна адміністрація столових маєтків греко-католицької метрополії у м. Львові») [14].

В кінці XIX ст. об'єднання в Галичині (від 1890 р.), ініціатор створення Історичного музею міста Львова (1892), Міської галереї (1907), Національного музею ім. короля Яна III (1908). Під час I Світової війни серед групи закладників був вивезений російськими військами (1915-1917). Після війни у складі польсько-радянської комісії працював у Москві та Ленінграді, вирішуючи питання повернення до Львова музейних цінностей, вивезених росіянами (1921-1922).

Джерелом інформації про замок в Золотому Потіці служить інформація з «Słownik geograficzny królestwa polskiego» W. 1887 [34], «Przewodnik po województwie tarnopolskim», Tarnopol 1928 [32], «Województwo Tarnopolskie», Tarnopol, 1931 [36].

Окремі документальні згадки про замок та його власників можна відшукати в Центральному архіві України в м. Львові (Ф.409, спр. 1710), Львівській державній бібліотеці ім. В.Стефаника (Відділ рукописів. Фонд УК-23. Матеріали у справі

реєстрації історико-архітектурних пам'яток у Східній Галичині, 1921-1929 р.), Тернопільському державному архіві.

Серед відомих польських науковців – істориків та архітекторів, які в тій чи іншій мірі подавали інформацію про замок – Balinski M. Dipinski T. «Starozytna Polska», W.1876, Т. II [26], Stupnicki H. «Galicja pod wzgledem geograficzno-topograficzno-historycznym». Lwow, 1849 [35], Bogdanowski J. Architektura obronna w krajobrazie Polski: Od Biskupina do Westerplatte. – Warszawa – Krakow: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996 [27], Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej // Teka konserwatorska. – Lwow, 1892 [28], Feden M. «Potok Zloty». «Nasz kraj», tygodnik ilustrowany, 1907 [29].

Дослідження про селище Золотий Потік та його замок радянського періоду представлені багатотомними зібраннями: «Історія міст і сіл УРСР. Тернопільська область». К., 1973 р. [8] та «Памятники градостроительства и архитектуры УРСР» Т.4. К. [20].

Серед українських науковців, письменників, краєзнавців, які згадували або й поглиблено вивчали історію Бучаччини і, в тому числі Золотого Потоку – Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. «Герби міст України» [6, с.148], Алексієвець М.М., Бармак М.В., Гришук М.В., Бармак О.Я. «Наш край – Тернопільщина», Тернопіль, 1998 [1], Ружицький Іван «Літопис Золотопотіський» [24, с.63], Наливайко Олег «Золотий Потік» (Історія селища Золотий Потік) [17], Леськів Ігор «Історико-архітектурна спадщина Бучацького повіту XIII-XIX ст.» (про Золотопотіський замок) [12], Олег Клименко, Богдан Ховарівський «Міська геральдика Тернопільщини», Тернопіль, «Воля», 2003 р. [10], М.Й.Рутинський «Замковий туризм в Україні, географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження», К. 2007 [25], Антонюк Д. «Сто п'ятдесят п'ять польських замків і резиденцій в Україні», К. 2011 р. [2].

Найбільш глибоке, всебічне і конкретне вивчення замку в Золотому Потіці як архітектурної споруди було проведено протягом 1989-1991 років великою групою архітекторів Українського спеціального науково-реставраційного проектного інституту «Укрпроектреставрація» (на даний час – Львівського інституту «Укрпроектреставрація») на чолі з директором інституту Могитичем І.Р. Матеріали цих досліджень стали основою для підготовки науково-проектної документації з реставрації замку у с. Золотий Потік у 1991 році. Матеріали досліджень замку в с. Золотий Потік Чортківського району Тернопільської обл. групою архітекторів Українського спеціального науково-реставраційного проектного інституту «Укрпроектреставрація» на чолі з директором інституту Могитичем І.Р. (1989-1991 рр.) Національний заповідник «Замки Тернопілля» [7, с.59-88].

Всі ці документи також є важливим джерелом інформації про замок та його архітектурні особливості, які ще дійшли до нашого часу.

Згідно Постанови Ради Міністрів УРСР від 24.08.63 р. №970 замок у селищі Золотий Потік було взято на державний облік як національної пам'ятки під охоронним №656/5.

У 1972 році було розроблено генеральний план з позначенням зон охорони пам'ятки архітектором Сирантом В.Н.

У 2013 році відділом ОЕРПІК Національного заповідника «Замки Тернопілля» було визначено ступінь схоронності замку та проведено фото фіксацію всіх об'єктів та елементів. На основі даних матеріалів був підготовлений Паспорт замку.

Зміни в конструкції замку в Золотому Потоці, що відбувались протягом XVIII століття, до цього часу не стали предметом окремого дослідження. Тобто, на сьогодні немає жодної публікації, яка б висвітлювала саме цей період в історії споруди. Проте, в нашому розпорядженні є ряд цінних узагальнюючих праць, в яких в тій чи іншій мірі розглядаються всі періоди існування замку. В першу чергу потрібно згадати працю О. Чоловського «Давні замки та твердині на Русі Галицькій», яка вийшла друком в 1892 році [30, с. 65-132]. Відомий дослідник галицьких фортифікацій відзначав, що відомостей з історії замку відомо дуже мало. Про досліджуваний нами період відзначено, що до кінця XVIII ст. споруда була власністю Потоцьких. Інша праця О. Чоловського – розділ про замки з видання 1926 року «Минуле та пам'ятки Тернопільського воєводства». Її зміст в загальних рисах повторює попереднє видання, позитивною рисою є наявність фотографій, які також є цінним джерелом дослідження фортифікаційних споруд [31, с.198].

Довгий час історію замку обходили увагою дослідники. Так, у праці О.Мацюка «Замки і фортеці Західної України» Золотопотіцький замок не включено в жоден із туристичних маршрутів до пам'яток оборонного будівництва, охарактеризованих істориком [15].

Проте, останнім часом ситуація змінюється на краще. Новим підходом в публікаціях останніх років є намагання авторів доповнити відомості письмових джерел аналізом архітектурних особливостей Золотопотіцького замку. В цьому плані слід відзначити статтю у Віснику інституту «Укрзахідпроектреставрація» [7, С. 59 – 88], яка містить історичну довідку та архітектурний аналіз конструкції замку. Детальний аналіз історичних відомостей щодо історії замку міститься в праці Володимира Бойка та Олега Гаврилюка «Замки Тернопілля» [3]. Окремий розділ автори присвятили історії Золотопотіцької твердині. В роботі подається розгорнута історична довідка, проте період XVIII століття відображений в ній мало. Автори згадують про відбудову замку після руйнувань внаслідок турецького нашествя кінця XVII ст., і що в XVIII столітті замок втрачає оборонне значення.

Окремо слід згадати праці, присвячені проблемі типології та класифікації західноукраїнських замків. В дискусії навколо цього питання часто згадується замок у Золотому Потоці. У різних дослідників погляди на його типологію дещо відрізняються. Ця дискусія має певне відношення до нашої теми, оскільки є підстави вважати, що основні риси планування замку не змінювались з XVIII століття. Тому питання типології споруди актуальне і для періоду, який ми досліджуємо.

Отже, в працях, присвячених цій темі відзначається, що замок у Золотому Потоці має геометрично правильну форму нарису фортифікацій і п'ятикутні муровані наріжники і розташовані в оборонному периметрі.

Дослідники замків пропонували велику кількість варіантів класифікацій замків Західної України, які ґрунтувалися на таких фортифікаційних ознаках, як схема плану замку, спосіб розташування на місцевості, тип домінуючих оборонних елементів, матеріал оборонних споруд замку тощо. На такі класифікації потрапляємо у працях дослідників оборонної архітектури Ю.Нельговського [18], Г.Логвина [13], О.Годованюк [5], В.Вечерського [4], О.Пламєницької [21], [22], І.Могитича [16], О.Лесика [11]. У виданні «Історія української архітектури» [9, с.164] подано типологічний поділ замків України 2-ї половини XVI ст. за системою фортифікацій на: «протобастіонні, що склалися із оборонних мурів, башт або бастей, та бастіонні». Л.Прибега [23], узагальнюючи класифікаційний поділ укріплень у працях дослідників, виокремлює такі типи мурованих замків на теренах

України: одnobаштові, баштово-стінові (одно- чи багатобаштові), бастейні, протобастіонні, бастіонні.

У виданні “Історія української архітектури” [9, с.164], де підсумовані дотеперішні дослідження з історії оборонної архітектури в Україні, замок у Золотому Потоці зараховано до протобастіонного із наріжними вежами. За Я.Богдановським [27], який дослідження оборонної архітектури висвітлив у окремій монографії, фортифікації замку у Золотому Потоці належать до укріплень виконаних згідно з принципами бастіонної системи.

Фортифікації найближчої до ядра замку лінії укріплень у замку у Золотому Потоці неодноразово модернізували в період мілітарного функціонування. Вони також втратили багато рис, характерних для оборонних споруд, під час пізніших перебудов для необоронних функцій.

У сучасній українській історіографії окремо слід відзначити публікацію Ольги Оконченко «Ранні бастіонові фортифікації у замках Західної України» [19]. Автор визначає закономірності планувальних, об’ємно-просторових вирішень перших бастіонових фортифікацій замків Західної України, зміни у нашаруваннях в оборонних спорудах. Саме таку зміну зустрічаємо в одному з трьох збережених бастіонів в Золотому Потоці.

Отже, замок у Золотому Потоці потребує подальшого ретельного дослідження, ґрунтовної пошукової роботи в архівах в перспективі нових наукових відкриттів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексієвєць М.М., Бармак М.В., Бармак О.Я., Грищук М.В. Наш край – Тернопільщина, Тернопіль. – 1998.
2. Антонюк Д. Сто п’ятдесят п’ять польських замків і резиденцій в Україні, К. – 2011.
3. Бойко В., Гаврилюк О. Замки Тернопілля. – Тернопіль: ТОВ "Новий колір", 2009. – 80 с.
4. Вечерський В. В. Замки и крепости Украины. – К.: Балтия Друк, 2005. – 152 с.
5. Годованюк О. Оборонні споруди Поділля за “Інвентарем” 1615 р. // Архітектурна спадщина: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури / За ред. В. Тимофійєнка. – К.: Українознавство, 1996. – Вип. 3. – С. 60–74.
6. Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України. С.148.
7. Замки Тернопільської області // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”, число 11. – Л.: інститут “Укрзахідпроектреставрація”, 2000. – с. 168: іл. – С. 59 – 88.
8. Історія міст і сіл УРСР. Тернопільська область. К., 1973 р.
9. Історія української архітектури/ Наукове видання; Ю.С. Асєєв, В.В. Вечерський, О.М. Годованюк та ін./ За ред. В.І. Тимофійєнка. – К.: Техніка, 2003. – С. 164.
10. Клименко О. Золотий Потік (нині село у Бучацькому районі)/ Клименко О., Хаварівський Б./ Міська геральдика Тернопільщини. / Клименко О., Хаварівський Б. – Тернопіль: “Воля”, 2003. – С. – 238.
11. Лесик О.В. Замки та монастирі України. – Львів: Світ, 1993. – 173 с.
12. Лєськів І. Історико-архітектурна спадщина Бучацького повіту XIII-XIX ст. (про Золотопотіський замок).
13. Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам’ятки. – К.: Мистецтво, 1968. – 462 с.
14. Матеріали у справі реєстрації історико-архітектурних пам’яток у Східній Галичині 1921-1929 рр. Львівська державна бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Фонд УК-23.
15. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України: іст. мандрівки / Орест Мацюк. – Вид. 2-ге, випр. та допов. – Львів: Центр Європи, 2005. – 199, [1] с., [9] арк. схем: іл.
16. Могитич І. Оборонні вежі Галицької і Волинської земель XI – початку XVI ст. // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Львів, 2000. – № 11. – С. 3–14.
17. Наливайко О. Золотий Потік (Історія селища Золотий Потік).
18. Нельговський Ю.А., Годованюк Е.М. Каменные замки Западной Украины конца XVI – первой пол. XVII ст. // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1986. – №. 34. – С. 125–133.

19. Оконченко О.М. Планувальна структура ранніх бастіонних фортифікацій замків Західної України / О. М. Оконченко // Вісн. Нац. ун-ту "Львів. політехніка". - 2011. - № 716. - С. 198-209. – LvivPolytechnicNationalUniversityInstitutionalRepository<http://ena.lp.edu.ua>
20. Памятники градостроительства и архитектуры УРСР. – Т.4. – К.
21. Пляменицкая О.А. О хронологии и типологии средневекового оборонного зодчества Подолья // Архитектурное наследие. – М.: Стройиздат, 1999. – №. 43. – С. 60–76.
22. Пляменицка О.А. Початок мурованого оборонного будівництва на Поділлі // Архітектурна спадщина України. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 39–57.
23. Прибега Л. В. Історико-типологічні особливості пам'яток оборонної архітектури України XIII–XVIII ст. URL: <http://www.spadshina.com.ua/index.php?sID=32&itemID=75> (дата звернення: 17.02.2022).
24. Ружицький І. Літопис Золотопотіський, с.63.
25. Рутинський М.Й. Замковий туризм в Україні, географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження/ М.Й.Рутинський. – Львів. – 2007. – С. – 160.
26. Balinski M. Dipinski T. «Starozytna Polska», W, 1876. – Т. II.
27. Bogdanowski J. Architektura obronna w krajobrazie Polski: Od Biskupina do Westerplatte. – Warszawa – Krakow: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996. – 612 s.
28. Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej // Teka konserwatorska. – Lwow, 1892.
29. Feden M. «Potok Zloty». «Nasz kraj», tygodnik ilustrowany, 1907.
30. Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej/ Czolowski // Teka konserwatorska. – Lwow, 1892. – S. 65-132.
31. Czolowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego/ Czolowski. – Tarnopol, 1926. S. – 198.
32. Przewodnik powojewodstwe Tarnopolskiem z mapa. – Ternopol: wojewodskiego towarzystwa turystycsno-krajoznawczego. – Warszawa, 1928. S.116.
33. Rąkowski G. Podole: Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej – Pruszków: Oficyna Wydawnicza “Rewasz”, 2006 – Część II. – S. 318.
34. Słownik geograficzny królestwa polskiego. W, 1887. – T.VIII.
35. Stupnicki H. «Galicya pod względem geograficzno-topograficzno-historycznym». Lwow, 1849.
36. Wojewódzkie Towarzystwo Turystyczne Krajoznawcze, 1928. – S. 116.

Наталія Ганусевич
м. Збараж

МИКУЛИНЕЦЬКИЙ ЗАМОК, ПАМ'ЯТКА ОБОРОННОЇ АРХІТЕКТУРИ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА ШЛЯХИ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Анотація. *В статті висвітлено важливість збереження та популяризація Микулинецького замку. Використовуючи інформаційні технології отримаємо можливість детальніше висвітлити втрачені частини фортеці. Запропоновані і розміщені доповнення допоможуть краще розкрити зміст пам'ятки та зробити її більш туристично-привабливою.*

Ключові слова: *замок, бійниці, руїна, фортеця, оборонний мур, консервація, бастей, пам'ятка.*

В Україні до наших часів збереглося понад 100 замків та палаців, а найбільше їх на Тернопільщині. Через війни, ставлення власників, відсутність загальнодержавної політики більшість замків на сьогодні не зберегли свою міць, красу і туристичну привабливість. В області наявні 34 замки, правда одиниці з них у збереженому стані, а велика їх кількість перебуває в стані тривалої руїни. На балансі Національного заповідника «Замки Тернопілля» знаходиться одинадцять

об'єктів культурної спадщини та лише три з них відновлені, а саме замки в Збаражі та Скалаті Тернопільського району та палацово-парковий комплекс у Вишнівці Кременецького району. 2008 році на баланс Заповідника був переданий замок у Микулинцях Тернопільського району. Він один із тих замків, які знаходяться у стані тривалої руїни.

Замок був побудований у 1550 році власницею Микулинець. Анна Йорданова з роду Сенявських на місці старого дерев'яного замку заклала нову потужну фортецю [12, с.114], якій судилося перегородити з України сумнозвісний Чорний шлях [5, с.102]. Для того часу регулярні напади турок і татар було звичним явищем. Ніхто не міг почувати себе у цілковитій безпеці, бо підступні орди нападали завжди миттєво та зненацька. Тому цілком зрозуміло, чому наші давні родичі вибирали для свого поселення місцини, довкола яких були природні бар'єри, як то вода, болота, гори, неприступні ліси. Саме в таких місцях розташовані більшість уцілілих фортець [14].

Анна була вдовою краківського каштеляна Спитка Йордана з Закліщина. Вона була зі шляхетського роду Сенявських (Анна Сенявська — дочка гетьмана Миколи Сенявського, власника Бережанського замку) [8, с.116]. В сім'ї Йорданових було вісім дочок. Одна із них – Софія вийшла заміж за Самуеля Зборовського [10, с.85]. По смерті батька власником замку стає його син - Олександр Зборовський, який був дуже хорошим воїном і прославився у війнах з Московською державою. В замку Олександр завжди тримав цілий гарнізон військ, відкривши свого роду військову школу, де навчав військової справи [9, с.90].

Микулинецька фортеця XVI ст. була чотирикутна у плані з арковою в'їзною брамою у південній оборонній стіні, яка височіла над сухим ровом та мала підвісний міст. На чотирьох кутах круглі низькі башти, які призначалися для вогневої оборони куртин та рову. Низькі круглі наріжні башти з артилерійськими стрільницями – ще один варіант застосування італійської фортифікаційної системи в українському варіанті [1, с.128].

Планувальна структура замку XVII ст. та архітектурний вигляд склалися після 1637 року в результаті перебудови раніше існуючого укріплення С.Конєцьпольским [4, с.166]. Замок був забудований по периметру дитинця господарськими спорудами в наріжниках чотири круглі трьохярусні бастей. Замок мав чотири в'їзні брами у кожній зі стін замку.

В 1675 році таборуючи під Збаражем, Ібрагім Шишман вислав декілька раз пашів на завоювання Микулинецької фортеці. Гарнізон фортеці складався з кількох шляхтичів, міщан та декілька сотень селян. Всі зусилля і намагання турків не дали результатів. Обложені протягом 15 днів витримували всі штурми ворога. Втрати турків були великими. Не здобувши фортецю ні гарматним вогнем, ні штурмом, турки вдалися до підкопів і підривів мурів. В повітря було висаджено одну з башт, але це не завдало великої шкоди оточеним. Вони швидко замурували пролом в стіні [7, с.106]. Жителі міста вперто оборонялися і відбивали все нові й нові атаки татар. Тримав оборону в замку Орхійовський з трьома синами. Після того як зброя і їжа закінчилась – охоронці міста пішли на переговори з загарбниками, які обіцяли залишити їм свободу. Але не дотримали слова і вбили більшу частину оборонців, а Орхійовського з синами посадили на палю, жінок дітей і ремісників забрали в неволю [4, с.4; 8, с.72].

У 1815 році власником містечка і навколишніх земель став магнат барон Ян Конопка, людина діяльна з підприємницьким нахилом. Він дещо переобладнав замок і відкрив у південному крилі, де раніше знаходилися житлові кімнати

фабрику сукна. Проте незабаром суконну фабрику, яка не витримала конкуренції австрійських мануфактур, власникові довелося закрити.

На даний час тільки залишки мурів та двох наріжних бастей (південно-східна та північно-західна), що уціліли від давньої споруди, дають уявлення про вигляд фортеці в минулому. Північно-східна бастея була розібрана місцевим населенням на будівельний матеріал. На противагу іншим замкам Микулинецький сприймається більш спокійним, привітним і нагадує житловий комплекс. Тільки дві круглі вежі замку і ряд стрільниць свідчать про фортифікаційне призначення споруди [3, с.36].

На замкове дворище ведуть дві арочні брами, окантовані білим каменем, де-не-де збереглися фрагменти білокам'яної рустовки арочного обрамлення східних воріт у стилі пізнього ренесансу. Всередині фортеці були житлові приміщення, а під ними – льохи та підземні ходи. В даний час приміщення поховані під шаром дерну. [11, с.150] Невелика заглибина нагадує про колишній колодязь. При західній в'їздовій брамі знаходяться житлові приміщення, де до сьогодні проживають люди.

Шукаючи оптимальні варіанти музеєфікації Микулинецького замку на даному етапі консервації можна використовувати різні варіанти інформаційних технологій для розширення можливості бачити те, що було втрачене, тим самим ще більше популяризуючи пам'ятку, покращуючи туристичний сервіс, збільшуючи візуальні можливості для проведення цікавої екскурсії.

Замок в стані тривалої руїни станом на сьогодні це історичний, архітектурний об'єкт і цінність становить його об'ємно-просторовий вигляд. Щодо збереження об'єктів в стані тривалої руїни, науковці виділяють три основні підходи:

1. Консервація автентичної матеріальної структури, форми та недосконалості образу;
2. Музей під відкритим небом;
3. Доповнення образу сучасним дизайном [13, с.3].

Важливим етапом розробки концепції реставрації об'єкта в руїні є визначення туристичних маршрутів для огляду пам'ятки як зсередини так і ззовні. На даному етапі слід продумати зони з панорамним видом, який відкривається з пам'ятки на навколишні простри, та зафіксувати локації навколо пам'ятки, з яких споглядаємо найкращий вигляд [2, с.43].

Розглянемо декілька варіантів візуалізації об'єкту:

1. 3D модель Микулинецького замку.
2. Прозорі графічні панелі.
3. VR-окуляри (віртуальна екскурсія середньовічним замком)

3 першого варіанту розглянемо дві моделі замку. Перша спроба реконструкції Микулинецького замку була виготовлена науковим співробітником Національного заповідника Ігорем Кобасою (Додаток 1, фото1) в рамках написання наукової роботи по 3D моделюванні замків Тернопільщини. Модель показує етапи будівництва замку і різні періоди його існування.

Друга модель Микулинецького замку XVI ст. була створена STEM центром назва проекту «Друге життя замків Тернопільщини» Кафедра інформатики та методики її навчання ТНПУ ім. В. Гнатюка у 2011 році і вперше була представлена на Інвестиційному форумі, який проходив у Збаразькому замку. Ідея проекту полягає в комп'ютерній реконструкції зруйнованих замків, що знаходяться на території Тернопільської області [16]. (Додаток 1, фото 2)

З другого варіанту розглянемо декілька прикладів використання прозорих графічних панелей для графічних реконструкцій зруйнованої споруди. Прозорі графічні панелі, на яких зображені укріплення під час їх розцвіту, останні роки частіше використовуються в різних куточках Європи, а в Україні такі технології почали освоювати. Здебільшого такі стенди розміщені поза фортецями, щоб показати, як виглядав колись замок до того, як він перетворився у руїну. На цьому фоні виділяють об'єкти, де подібні стенди почали використовуватися на території замків-фортець для графічних реконструкцій окремих оборонних об'єктів. На відміну від старих непрозорих дошок, нові стенди через свою прозорість не псують вид, не впадають в око, і водночас досить стильно і ефективно показують втрачене. Для прикладу можна оглянути один з стендів замку Сіглігет (**Угорщина**) з великою реконструкцією втрачених стін і воріт XVI-XVII ст. [15] (Додаток 1, фото 6).

Регіональна туристична організація (KOCR) Тренчинщина подбала про унікальність **Словаччини!** У співпраці з фахівцями вона створила прозорі графічні панелі, на яких лінійні малюнки доповнюють відсутні частини замків. Таким чином турист отримує картину оригінальних контурів величних стін замку одним поглядом крізь скляне панно. Проект реалізовано за фінансової підтримки Міністерства транспорту та будівництва Словацької Республіки. У місцях з ідеальним видом на вибрані замки та руїни замків Тренчинщини вирости скляні панелі, які стали уявним вікном у минуле. «Уявіть собі, що, блукаючи по природі, ви натрапите на місце, з якого відкривається прекрасний вид на руїни замку. Як виглядав замок? Чого не вистачає замку? Тому в таких місцях, біля руїн замку, дуже потрібно встановити прозорі графічні інформаційні панелі, які зможуть відповісти на ці запитання для туристів» [17] (Додаток 1, фото 5).

В Україні, як приклад розглянемо замок у **Вінниці**. Проект «Вінниця – РЕ:конструкція минулого» реалізується ГО «Креативний простір» у партнерстві з КП «Центр історії Вінниці» та Державним архівом Вінницької області з метою популяризації культурної спадщини міста, візуального відтворення образів втрачених архітектурних об'єктів. У Вінниці встановили таблички із зображеннями єзуїтського монастиря та фортеці на Замковій горі [18] (Додаток 1, фото3).

Інформаційні стенди у рамках «Відновлення туристичної привабливості історичного Соляного Шляху» були встановлені 2021 році на Середнянському замку, Квасівському замку, Королівському замку Нялаб та на Виноградівському замку «Канків» XV ст. на Закарпатті. У 2022 р. їх пошкодили, зазначає Виноградівська міськрада, а саме, що невідомі особи пошкодили візуально-інформаційний стенд з відтворенням історичного вигляду пам'ятки на території замку Канків арт-об'єкту [19] (Додаток 1, фото4).

З третього варіанту розглянемо єдиний приклад, який зустрічаємо у Історико-культурному заповіднику "Древній Звенигород", де використовують VR-окуляри для віртуальної екскурсії середньовічним замком.

2018 року в селі Звенигород поблизу Львова стартував проєкт з впорядкування території пам'ятки археології – літописного міста Звенигород. Вперше в Україні середньовічну княжу столицю відтворили у віртуальній реальності. 12 місць давнього Звенигорода відтепер можна побачити, вдягнувши VR окуляри. Чотири з них – інтер'єри церков та палаців, вісім – вулиці, площі та панорами давнього міста. Це стало можливо завдяки проєкту «Княжий Звенигород: від реального до віртуального», який цього року реалізовано за підтримки Українського культурного фонду та Пустомитівської районної ради [20].

Середньовічні замки майже всі були зруйновані, або розібрані, а на їхньому місці повстали міцні оборонні, кам'яні замки-фортеці. І саме такий замок був збудований у Микулинцях, а перше укріплення та давньоруське городище були знищені. З допомогою цих технологій можна перенестись на декілька століть назад і побачити історію через VR-окуляри(Додаток 1, фото 7-8).

Замок в смт. Микулинці Тернопільського району є цінною пам'яткою архітектури оборонного типу XVI-XVIII ст. За типологічними ознаками це регулярне укріплення протобастионного типу. Збережені фрагменти замку перебувають у аварійному стані і потребують повного комплексу ремонтно-реставраційних робіт з метою збереження пам'ятки. Консервація, фрагментарна реставрація, облагородження території та новітні доповнення – це заходи та засоби збереження і формування цілісного образу архітектурної спадщини, що перебуває на даний час у стані тривалої руїни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вежу може зірвати. /К.Липа. // Невідома Україна. Під захистом мурів. – Київ: "Наш час", 2007 р. –С.128
2. Гаврилів Калина-Теодора. Замок в стані тривалої руїни: від фрагменту до цілісного образу. // Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля». – Збараж, 2021 р. -268 с.
3. Лесик О. Замки та монастирі України / Олександр Лесик. – Львів: "Світ", 1993. – 176 с.
4. Павелко Г.М. Микулинці – велика історія маленького містечка / опис-нарис//Всеукраїнського етапу історико-географічної експедиції учнівської молоді «Історія міст і сіл України». – Микулинці: Тербовлянський районний центр туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді, 2008р. –С.20
5. Черноус В.О. Розвідкові роботи в Тербовлі і в Микулинцях у тернопільській області./ Збірник Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Світ,1991. –С.101-103
6. Фортифікаційні споруди. /О.В.Лесик. // Замки та монастирі України. – Львів: "Світ", 1993
7. Adamczyk Jan-Leszek. Fortyfikacje stale na polskim przedmurzu od polowy XV do konca XVII wieku. Kielce: Politechnika swietokrzyska, 2004.- 166s.
8. Czolowski A. Przeszlosc historyczna wojewodstwa Tarnopolskiego. 71-72S.
9. Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. Teka konserwatorska (Lw.), 1892, 70s
10. Polak T. Zamki na kresach.- Bialorus, Litwa, Ukraina, Warszawa: pagina, 1997.-185s.
11. Rakowski G. Przewodnik krajoznawczo-hiztoryczny po Ukrainu zachodniej. Dolina Serety od Tarnopola do Trembowli. Cz.1.- 150-153s/
12. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich: W X t. / red. Chlebowskiego B., Walewskiego W., Sulimierskiego F. – Warszawa: Slawinum, 1885. – T. VI. – 625 412 s.
13. Frenda A. Ruins: Living Heritage. Conservation, restoration and enhancement / A. Frenda, S. Soldano, P. Borlizzi. // Protection of cultural heritage. – 2020. – №10. – С. 1–18.
14. Замки та храми України. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.castles.com.ua/myk.html>
15. Гавриленко Филип. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.facebook.com/zamki.kreposti/posts/pfbid024KD25Q2kwtPGmumEuPXkijfHyGCLJ89nX4FPDo8waSKNFkzXoPB7peBfh6R8fpiB1>
16. Тернопільський замок - STEM-центр Цифрові ерудити. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://stem.tnpu.edu.ua/proekti/zamki-ternopillya/mukylunetsky-zamok#gallery-5>
17. Руїни замку Тренчинщини крізь «вікно» в минуле. [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://www.trencinregion.sk/uk/86208/hradne-zrucaniny-trencianskeho-kraja-cez-okno-do-minulosti?fbclid=IwAR1bN_5hdPH0ejvhBhD39SRGXEWQ-joFGNDCjioIkcxOKB2zYJeaXTIH-ck
18. У Вінниці встановили таблички із зображеннями єзуїтського монастиря та фортеці на Замковій горі. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://vezha.ua/u-vinnytsi-vstanovyly-tablychky-iz-zobrazhennyamy-yezuyitskogo-monastyrya-ta-fortetsi-na-zamkovij-gori-foto/>
19. У Виноградіві вандали пошкодили візуалізацію замку Канків [Електронний ресурс] http://www.mukachevo.net/ua/news/view/4016140?fbclid=IwAR2OY3umeNLJMI0BZUiE9hkhvM9tj_VngClbsg0UfVbH08ZrSRBTr0xnB9E
20. Історико-культурний заповідник "Древній Звенигород" [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.facebook.com/drevnij.zvenyhorod>

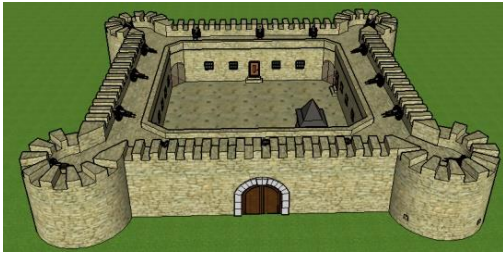

Рис. 1 Спроба реконструкції замку XVI ст. у Микулинцях

Рис. 2 макет замку XVII ст.

Рис. 3-4 Прозорі графічні стенди у Вінниці (фортеця на Замковій горі) та Закарпатті (Виноградівський замок)

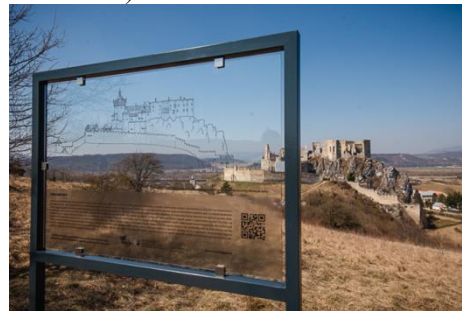

Рис. 5-6 Прозорі графічні стенди у Словаччині та Угорщині

Рис. 7-8 VR-окуляри. Історико-культурний заповідник «Древній Звенигород»

Сергій Грабовий
м. Тернопіль

ЛЮНЕТИ XIX СТ. НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ: ДО ПИТАННЯ ЛОКАЛІЗАЦІЇ

Анотація: У статті йдеться про роботу Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини з виявлення, обстеження, обліку та GPS-локалізації чотирьох люнетів часів Східної (Кримської) війни 1854-1856 рр. на Тернопільщині в околицях м. Заліщики.

Ключові слова: Східна (Кримська) війна, Заліщики, люнет, локалізація, GPS, шанці, редут, укріплення.

Люнет – польова фортифікаційна, військово-інженерна споруда оборонного типу. Шестигранне, п'ятикутне земляне укріплення, у кутах якого розташовувались гармати, а з тильної сторони у валу та рові залишена перемичка (горжа) для в'їзду самих гармат та підвозу боєприпасів. Місцева назва таких укріплень – «шанці», що німецькою мовою означає окоп. У XVII-XIX ст. на території Австрії цим словом називали польові укріплення [2; 3].

На території сучасної Тернопільської області такі люнети були споруджені в околицях м. Заліщики. Їх будівництво відбувалось у проміжку від осені 1854 року до зими 1855-56 рр., під час Східної (Кримської) війни. Одна з цілей – захист від ймовірного російського десанту по річці Дністер та забезпечення переправи через річку. Разом із подібними фортифікаційними спорудами біля Розвадова, Львова та Перемишля мала сформуватись оборонна лінія для захисту підходів до Карпат від наступаючих сил Російської імперії, котра заявляла свої претензії на Дунайські князівства (Молдавії та Валахії). На спорудженні системи укріплень, що мала нараховувати 38 окремих споруд довкола Заліщик по обидвох берегах Дністра працювало 8 тисяч робітників. Вони мали розмістити 4,5 тисячі австрійського війська. Дослідник Максим Ющенко виділяє на цій території три окремі групи таких укріплень – Північну, Західну та Східну. Західна та Східна групи знаходились на території сучасної Чернівецької області. Північна (мала нараховувати 14 споруд) розміщувалась на лівому березі Дністра. Планувалось, що вона захищатиме підступи до містечка з півночі та північного-сходу, на випадок просування російських військ лівобережжям Дністра з боку Кам'янця-Подільського. Лівий фланг цієї групи розпочинався біля с. Печорна на березі Дністра, далі лінія укріплень простяглася полями між селами Печорна, Дзвиняч та Бедриківці. Південніше Бедриківців лінія укріплень знову виходила до берега р. Дністер. Відстань від укріплень до центру Заліщик становила від 2,5 до 6 км. [3; 6, с. 131-132; 5, с. 254-255].

Ці дані підтверджуються оглядовим планом фортифікацій на різних берегах Дністра навколо Заліщик з Австрійського військового архіву. Розміщений план на сайті Львівського Центру міської історії. Виготовлений він у 1855-1856 рр. (рис. 1) [4].

Станом на 2023 рік в околицях Заліщик працівниками Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини обстежено та локалізовано чотири люнети. Два у північно-західному напрямку від Заліщик та ще два у північно-східному. Усі вони співпадають з люнетами позначеними на австрійській військовій мапі і мають номери 1, 2 на лівому фланзі та 13, 14 на правому.

Люнет № 1 адміністративно знаходиться по вул. Зеленогайській у м. Заліщики. Північно-східною стороною він примикає до автодороги Заліщики–Зелений Гай на відстані 1,5 км від перехрестя з автодорогою Заліщики–Товсте. З інших сторін він оточений сільськогосподарськими ділянками. GPS координати (WGS 84): 48.671433, 25.702800. Незважаючи на те, що вал люнету сильно заріс чагарником і дикорослими деревами, все ще можна чітко простежити шість фасів люнету та п'ять кутів, що їх з'єднують, а також горжу на його південно-східному боці. У 2012 р. спільно з "Тернопільським інститутом землеустрою" було здійснено геодезичну зйомку даного люнету, виготовлено облікову документацію і, як наслідок, наказом Міністерства культури України від 28.11.2013 р. № 1224 даний об'єкт був занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за охоронним номером 4401-Тр та отримав статус пам'ятки історії місцевого значення (рис. 2) [1; 2].

Люнет № 2 розташований на відстані 1 км на північний-схід від люнету № 1 обабіч тієї ж дороги Заліщики–Зелений Гай, неподалік невеличкого природного яру. Адміністративно цей люнет належить до с. Зелений Гай. Його фази та горжа обернені аналогічно до першого люнету. На жаль з усіх чотирьох він перебуває у найгіршому стані збереження. Його видимі ознаки на поверхні уже майже не простежуються. Вали практично нівельовані, територія заросла чагарником. Проте він теж перебуває на державному обліку за охоронним номером 4403-Тр. Його GPS координати (WGS 84): 48.674726, 25.691320 (рис. 3).

Люнет № 3 (на австрійській мапі № 14) знаходиться праворуч автодороги між селами Добрівляни та Бедриківці, на місці, утвореному крутим схилом лівого берега Дністра та невеликим яром. Фасами він обернений у південно-східному напрямку, у бік, де Дністер вигинається дугою. У Державному реєстрі нерухомих пам'яток України за охоронним номером 4402-Тр цей люнет прив'язаний до с. Бедриківці. GPS координати (WGS 84): 48.680282, 25.771090. Станом на сьогоднішній день його територія заростає чагарником та деревами. Для цього люнету виготовлені охоронні таблиці та передані Національному природному парку "Дністровський каньйон" (оскільки він знаходиться на території земель Парку), що планує встановити їх біля пам'ятки (рис. 4) [1].

Розглянуті вище шанці мають підковоподібну форму та орієнтовні розміри 140х140 м. Висота валу близько 4 м, глибина рову подекуди 3 м.

Люнет № 4 (на австрійській мапі № 13) відрізняється формою від попередніх. У плані він нагадує латинську літеру D. Розташований на відстані 1,5 км у південно-східному напрямку від люнету № 3, у лісовому масиві на вершині крутого схилу лівого берега Дністра праворуч автодороги Добрівляни – Касперівці. Фасами обернений до південного-сходу, у бік Дністра. Його GPS координати (WGS 84): 48.676591, 25.791117 (рис. 5, рис. 6) [2; 6, с. 133].

До початку Першої світової війни старі редути були закинуті, деякі зруйновані. Станом на 1904-й рік ще залишалося 28 споруд, з яких 5 споруд вважалося сильно пошкодженими. Під час бойових дій 1914-1916 рр. старі редути інколи використовували як австрійці, так і росіяни [5, с. 258-259; 6, с. 133].

Як підсумок зазначимо, що основною причиною того, що частина люнетів збереглась до наших днів є те, що вони знаходяться на землях, погано придатних для сільського господарства, біля ярів чи у лісовому масиві. Ті ж, що знаходились у відкритому полі – фактично втратили, на сьогоднішній день, видимі ознаки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Каспрук В. Відлуння подій Кримської війни 1854-1856 рр. на Заліщанщині // Наукові засади природоохоронного менеджменту екосистем Каньйонового Придністров'я: матеріали Першої міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої сторіччю ботанічних досліджень у регіоні (11-12 вересня 2014 р., м. Заліщики). – Львів: Ліга-Прес, 2014. – 225 с. – С. 154-157.
2. Малеев Ю. Заліщики в часи Кримської війни // Гомін віків: наук.-краснав. літописний зб. Заліщанщини / ред. В.Олійник. – Заліщики, 2010. – Вип. 1. – 2010. – 76 с. – С. 34-35.
3. Олійник В. Подорож у минуле // Колос. Громадсько-політичний часопис Заліщанщини. – №29 (7357). – 7 травня 2005 р.
4. Сайт Центр міської історії: Генеральний план (Заліщик). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uma.lvivcenter.org/uk/maps/34509/>. 25.10.2022
5. Ющенко М. Дністровський сектор Галицької лінії укріплень // Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: ПП "Медобори-2006", 2014. – 400 с. – С. 253-259.
6. Ющенко М. Заліщики – забута фортеця Австрійської імперії // Археологія & фортифікація Середнього Подністров'я: збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП "Медобори-2006", 2012. – 240 с. – С. 130-133.

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

Рис. 5

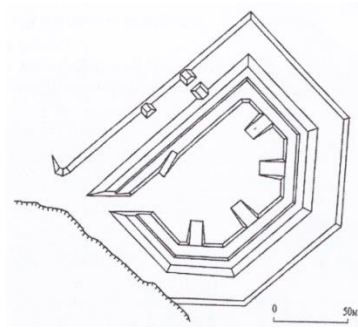

Рис. 6

Володимир Данилейко
м. Збараж

АРХЕОЛОГІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ НА МІСЦІ РЕСТАВРАЦІЇ СХІДНОЇ ПОТЕРНИ ЗБАРАЗЬКОГО ЗАМКУ В 2022 Р.

Пріоритетним завданням Національного заповідника «Замки Тернопілля» – є вивчення та дослідження пам'яток, проведення їх археологічних досліджень, з метою виявлення нових даних їх конструктивних особливостей, а також відкриття невідомих сторінок їхньої історії.

Із самого початку створення Заповідника в місті Збаражі, Постановою Кабінету Міністрів України №78 від 8 лютого 1994 року, його базою став архітектурний комплекс Збаразького замку XVII століття. Дослідженням фортифікаційних оборонних споруд Збаразького замку детально займалися мало. Про вигляд протобастіонів першої лінії оборони ми можемо судити по найбільш збереженому південному протобастіоні. А ось, що до їх потерн, то тут інформації до цього часу було досить мало.

Згідно проекту Вінченцо Скамоцці, у плані Збаразького замку потерн до бастіонів взагалі не передбачено (Рис. 1). Згідно досліджень О. Чоловського, план замку вказано у сучасних розмірах, з наявними потернами та засипаним простором між ескарпами та палацом (Рис. 2).

Обмірами першої оборонної лінії Збаразького замку М. Ковальчука (1893 року), та Я.Вітвіцького (1928 року), основна увага зосереджена бійницям белюардів збаразького замку. Але на схемі Я. Вітвіцького, зображення замку з південно-західної сторони, добре видно засипаний ґрунтом простір між ескарпом та стіною палацу (Рис. 3, 4).

Адам Мілобєзький цікавився в основному авторством будівництва збаразького замку і палацу. Юрій Нельговський також займався переважно архітектурою палацу, а оборонними спорудами – не цікавився. Але їх обстеження, а також обміри Б. Крицького у 1947 році, надали багато інформації, що до конструктивних обмірів і планів замку.

В 1992 році київським інститутом Укрпроектреставрація було виготовлено проект відтворення південного бастіону. Але, у цьому проекті не звертається увага на конструктивні особливості потерн.

У 2003 році Б. Строценом було виконано розвідкові роботи на околицях м. Збаража, з метою вивчення оборонних ліній часів облоги 1649 року. Але ці обстеження не стосувались першої лінії оборонних споруд самого замку. Оборонними спорудами замку, вперше з археологічного погляду, займалась Білас Наталія у 2004 році. Нею було проведено дослідження західного бастіону першої лінії оборони Збараського замку.

У 2007 році Львівським інститутом Укрзахідпроектреставрація був розроблений проект з відтворення західного і північного бастіонів. Але, знову ж, у цьому проекті, як і у попередньому, не акцентується увага на потернах.

Вищеназвані обстеження надали багато інформації, що до архітектурних особливостей Збараського замку, але не внесли ясності, що до періодів та етапів його будівництва. Більш конкретно до цього питання у своїй праці віднеслись Ольга та Ігор Оконченки.

Що до конструктивних особливостей потерн збараського замку, то на це дещо прояснила ситуацію спільна археологічна експедиція НЗ «Замки Тернопілля» та ТНПУ ім. В. Гнатюка в 2019 та 2020 роках. Ця експедиція принесла нам досить таки багато інформації що до внутрішніх архітектурних особливостей південного та східного протобастіонів.

Археологічні обстеження експедиції заповідника у 2020 році, дали нам багато інформації, що до надшанцевої частини південного протобастіону.

В період 1650-1670 років князі Вишневецькі добудували внутрішній другий ряд казематів. Якщо після "семитижневої облоги" 1649 р. Дмитру-Юрію Вишневецькому довелося відбудувати зовнішні оборонні укріплення, то після 26 липня 1675 р., коли турецько-татарські війська під проводом паші Ібрагіма Шишмана захопили та поруйнували замок, потрібно було значну частину укріплень відбудовувати заново, а при не можливості відбудувати – укріпити.

Ймовірно, що саме в період кінця XVII ст. – першої половини XVIII ст. бастіони Збараського замку були укріплені і засипані глиною та ґрунтом. Це підтверджують знайдені артефакти, отримані під час археологічних досліджень південного та східного протобастіонів у 2019 році. В ході другого етапу досліджень східного протобастіону в липні 2019 року, було визначено, що характер ґрунту вказував на те, що він був насипним. Про це свідчать також різновікові артефакти, що підтверджують засипання протобастіонів землею.

Важливими виявились отримані дані 2019 року, що до східної потерни. Тоді було виявлено два рівні склепінчастих виходів на нижній і верхній яруси протобастіону (Рис. 5). У нижньому ярусі вузький хід, у верхньому ярусі більший та ширший тунель, який був засипаний землею до стелі. Про можливу приналежність виявленого нижнього ходу до XVI ст., вказує велика кількість цегли «пальчатки» у склепінні.

При вході нижнього тунелю до першого ярусу бастіону, у 2020 році було виявлено поріг, біля якого знайдено декілька монет коронних солідів 1659-1666 років. Дана знахідка свідчить про те, що до 1675 р., коли турецько-татарські війська під проводом паші Ібрагіма Шишмана захопили та поруйнували замок, бастіон використовувався в обороні і ще не був на цей час засипаний. Отже, ми можемо припустити, що бастіон був засипаний ґрунтом саме після 1675 року. Це підтверджують дослідження і південного бастіону у 2019 році.

Факт дворівневого ходу потерни виявився досить цікавим, і вимагав своїх пояснень. Дякуючи нашим захисникам - Збройним Силам України, ми зараз маємо можливість продовжувати обстеження конструктивних особливостей оборонних

споруд Збараського замку, та вилити світло на дану проблему. Зробити це нам дозволили результати цьогорічних рятівних археологічних спостережень, отриманих археологічною експедицією Національного заповідника «Замки Тернопілля», під час проведення робіт з ліквідації аварійного стану та реставрації східної потерни Збараського замку.

Роботи з реставрації потерни проводились реставраторами відділу охорони, експлуатації та реставрації пам'яток культурної спадщини Національного заповідника «Замки Тернопілля». Під час проведення реставрації, проводився постійний археологічний нагляд за процесом земляних робіт.

Вдалось встановити, що дворівневим, склепінчастий хід із потерни, був лише при самому вході у бастіон. При віддаленні від бастіону, потерна виявилась однорівневою.

Склепіння самої потерни у значних масштабах було зруйновано на початку ХХ ст. вибухом, місце локації якого вдалось чітко встановити. Найбільш ймовірно, що ці руйнування було здійснено восени 1914 року, в період Першої Світової війни. Про період руйнувань вказують знахідки на місці вибуху. Однією з таких знахідок – є піхви шаблі із лезом в середині, зразка 1895-1915 років. Також, знайдено крейсер Австро-Угорщини 1896 року.

Як виявилось, на місці вибуху, внаслідок руйнування склепіння потерни, утворилась яма, яку в наступні роки постійно засипали будівельним сміттям. Це робилося і в період реставрації правого крила палацу в 1936 році, а також в подальші - вже радянські роки.

На місці реставраційних робіт 2022 року, вдалося вивчити стратиграфію нашарувань, висотою 4,5 м., яка вказує на різні етапи будівництва та функціонування Збараського замку (Рис. 6). На місці обстеження зібрано різночасові фрагменти кераміки та скляних виробів, які датуються періодом від ХVII до ХІХ ст. Також знайдено декілька зразків плінфи візантійського типу ХVI ст.

В процесі досліджень виявлено долівку ходу потерни, що дало нам можливість встановити висоту самої потерни, яка становить 3,30 м. Завдяки обстеженому шару долівки, вдалось встановити її горизонт у напрямку двох рівнів склепінчастих виходів на нижній і верхній яруси протобастіону (Рис. 7). При наближенні до бастіону, починаючи з відстані 3м. від входу у бастіон, долівка потерни має спуск під кутом 45^0 до порогу входу нижнього ярусу. Долівка потерни піднята, по відношенню до порогу нижнього ярусу, на 1,6 м. (Рис. 8).

У північній частині спуску долівки, було виявлено залишки обгорілої деревини, у вигляді брусків, які ймовірно слугували частинами конструкції дерев'яного сходового маршу до порогу нижнього ярусу бастіону.

Характер насипного (нешільного) ґрунту, у південній частині спуску долівки потерни, свідчить про те, що саме у цій частині було розташовано дерев'яну конструкцію (сходи), яка вела до другого ярусу бастіону.

По середині долівки, вздовж ходу потерни, виявлено траншею, шириною 50 см., та глибиною 40 см. Дана траншея, врізана у культурний шар ХVII ст. Заповнення траншеї будівельним сміттям, у вигляді дрібних фрагментів неогенового каміння в перемішку із глиною та вапном. У заповненні трапляються одиничні фрагменти кераміки другої половини ХVIII ст. Призначення виявленої траншеї може слугувати в якості можливого водовідводу з подвір'я замку.

Аналізуючи стратиграфічні дані культурних шарів, на місці зруйнованої вибухом 1914 року південної стінки потерни, вдалось виявити відмостку південно-

східної стіни палацу Збараського замку (Рис. 9). Вона знаходиться на висоті 2,3 м. від долівки досліджуваної потерни, а також на глибині 2 м. від сучасної південно-східної припалацової поверхні. Відмостка, у вигляді щебеню неогенового каменю, в перемішку із відсівом дрібного сарматського каміння, шириною 1 м. та товщиною 20-25 см. Виявлений об'єкт, розташований поверх культурного шару кінця XVI ст. - ґрунту чорного кольору товщиною 25 см. Даний культурний шар, вказує на рівень долівки внутрішнього простору, між південно-східною стіною «первісного» палацу і ескарповою стіною в кінці XVI ст. Архітектурні особливості наявного палацу, з наявним рівнем південно-східних проїомів дверей та вікон, вказують на те, що в часи його будівництва південно-східний передескарповий простір вже було засипано. Якщо нам відомо, що палац Збараського замку було збудовано в період з 1620 по 1631 роки, то це ще раз нам підтверджує, що передескарповий простір було засипано саме в кінці XVI ст. чи на самому початку XVII ст., з метою створення укріпленого земляного валу, який виконує важливу захисну функцію захисту самого палацу.

Отримані дані, а також рівень бійниць південно-східного ескарпу, схиляють до думки, що до будівництва наявного палацу Збараського замку, на цьому місці вже існувала споруда (палац ?) із зовнішніми ескарпами, рівень відмостки якої на глибині 2 м. від сучасної поверхні.

Виявлені дані вказують на те, що перший етап будівництва Збараського замку відбувся саме в другій половині XVI ст., а протобастіони збараського замку були побудовані в стилі італійської оборонної архітектури XVI ст.

Що до самих потерн, то отриманий матеріал підтверджує думку про те, що вони були збудовані одночасно із палацом на початку XVII ст., в межах, вже існуючих в той час, оборонних стін з бійницями та стрільницями періоду XVI ст. На це вказує також відсутність дверних проїомів у стінах потерни, які мали б з'єднувати хід потерни із внутрішнім простором між стіною палацу та південно-східним ескарпом. Адже цей простір, в період будівництва палацу, а також самої потерни, вже був засипаним і виконував роль земляного оборонного валу.

Цьогорічна реставрація склепінь потерни, а також виходів на яруси протобастіону, в подальшому дасть можливість завершити процес реставрації східного бастіону Збараського замку. Отримані результати археологічних обстежень вказують на унікальність будівництва потерн Збараського замку. Їх конструктивні особливості відрізняються від усіх відомих потерн замків Галичини та Західного Поділля. Виявлені нові дані, підтверджують датування оборонних споруд на Замковій горі міста Збаража саме XVI ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Білас Н. Звіт археологічних досліджень західного бастіону Збараського замку. / Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2004.
2. Вітвіцький Я. Генеральний план обмірів Збараського замку / Бібліотека НАН України, 1928 р.
3. Говденко М. «Фоторепродукции к материалам обмера и изучения памятника архитектуры XVII в. – замка в г. Збараже». – Киев, 1965.
4. Данилейко В. Археологічні дослідження експедиції Національного заповідника «Замки Тернопілля» у 2020 році. / Матеріали науково-практичної конференції "Князі Вишневецькі. Спадщина роду", – Вишнівець, 2021.
5. Данилейко В. Звіт археологічних спостережень на місці реставрації східної потерни Збараського замку в 2022 році. – Збараж, 2022 рік.
6. Крицький Б. Креслення обмірів Збараського замку / Юрченко П. // Архів Держбуду України, 1947 р.

7. Могитич Р. "План історико-архітектурного заповідника в м. Збаражі" / Матеріали науково-практичної конференції "Замки Тернопілля - невід'ємна складова історико-культурної спадщини України", – Збараж, 2006 р.
8. Могитич Р. Проект відтворення західного і південного бастіонів Збаразького замку. / Укрзахідпроектреставрація. Львів, 2007 рік.
9. Нельговський Ю. Замок в Збаражі // Українське мистецтвознавство – Київ: Наукова думка, 1971р. – с.199-205.
10. Оконченко О. Рання форма бастіонної системи у замках Західної України. / І. Оконченко // Тези доповіді наукової конференції «Язловецький замок: історія, архітектура, туризм» / Язловець. 2010. С.1-3.
11. Проект Збаразького замку. / Інститут Укрпроектреставрація. Київ, 1992.
12. Строєць Б. Звіт археологічних досліджень оборонних ліній Збаразького замку, 2003.
13. Строєць Б. Звіт археологічних досліджень південного та східного бастіонів Збаразького замку, 2019.
14. Czolowski A. Dawne zamki a twierze na Rusi Halickiej – «Rocznik kola C. K. Konserwatorow Starozytnych Pomnikow Galicyi Wschodniej» 1892, c. 123-127.
15. Krotka Nauka Budownicza Dworow, Palacow, Zamkow podlug Nieba i Zwyczaju polskiego. Krakow, 1659.
16. Miłobędzki A. Tajemnica zamku w Zbarażu // Kwartalnik architektury i urbanistyki. – Warszawa, 1956. – Т. I. – З. 4. – S.372-380.
17. Skamozzi Vincenzo. Idea della architettura Universale. Venezia, 1615, I. Libro III, c.VIII, c. 252-253.

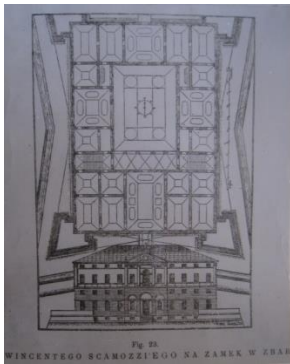

Рис. 1

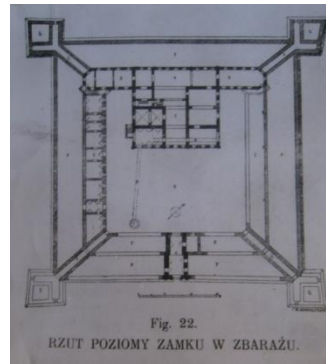

Рис. 2

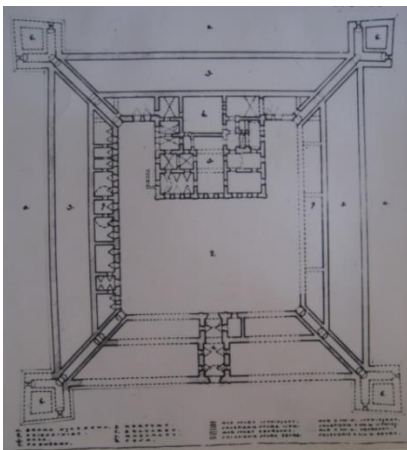

Рис. 3

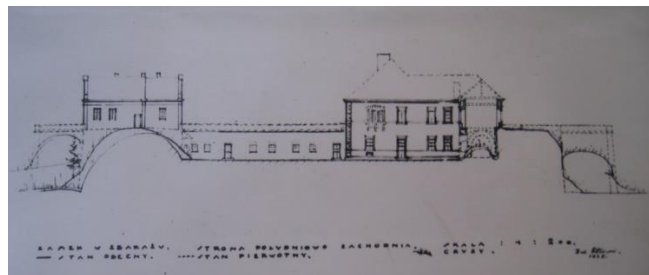

Рис. 4

Рис. 5

Рис. 6

Рис. 7

Рис. 8

Рис. 9

Ярослав Дзісяк
м. Чортків

ФОРТИФІКАЦІ ТЕНОПІЛЬЩИНИ У ЧАС ТУРЕЦЬКОГО ВТОРГНЕННЯ 1672 Р.

Анотація: У статті розглянуто захоплення фортець південної Тернопільщини 1672 року в ході турецько-польської війни в рамках політики українського гетьманату та міжнародної геополітичної ситуації.

Ключові слова: замок, фортеця, бастіони, король, гетьман, пашалик, санджак, Османська імперія, Річ Посполита, Українська держава.

350 років тому, 1672 рік став доленосним і насиченим новинами для України: гетьманом-підданцем, союзником-сюзереном, відвойовниками і загарбниками, поразками і перемогами у битвах на полі і в штурмі фортець. За висловом польського історика Єжи Топольського, праця історика – це своєрідна «організація» минулого [22, с. 79]. Також і його інтерпретація, оминаючи стандартні наративи. Боротьбу за утвердження української державності у лабіринтах сюзеренів-союзників у 1660-70-х роках продовжив правобережний гетьман Петро Дорошенко. Знакова постать історії козацької України, наділений епітетом «сонце Руїни», як надією на соборну і самостійну Україну. Але те сонце було аж надто забарвлене кров'ю, хоч і з об'єктивних, часто незалежних від нього обставин. На відміну від гетьмана Виговського, Дорошенко був рішучим політиком і не боявся кровопролиття [25, с. 107]. Гетьман, за погодженням із старшинською радою, звернувся до сюзерена з іншою вірою, культурою, ментальністю – султана Османської імперії. Відмінність і полягала у неможливості асиміляції, як це згодом мало місце з українцями під владою Московії. У грудні 1670 р. старшинська рада остаточно ухвалила рішення про визнання протекції від Османської імперії [26, с. 94 – 95]. Під час польсько-турецьких переговорів у квітні 1671 р. турецька сторона запропонувала польській такий варіант розв'язання української проблеми – перетворення козацької України на незалежну від Порти й Речі Посполитої нейтральну державу. Проте польський посол рішуче опротестував цю пропозицію. Назрівала чергова війна ісламського півдня проти католицького заходу, в якій військо гетьмана Дорошенка виступало союзником турецько-кримського. Сейм Речі Посполитої розпочав роботу 26 січня 1672 р., було приділено багато уваги питанням оборон Речі Посполитої (29 січня канцлер Ян Лещинський попередив про можливість турецького нападу. Але не було прийнято жодного практичного рішення для оборони. Зайняті внутрішньополітичними, сенатори і шляхта недооцінювали масштаби реальної загрози [19, с. 347]. Можна впізнати певну аналогію з військово-політичним становищем України 2021 – зими 2022 років.

17 червня 1672 р. на Генеральній раді під Конотопом лівобережним гетьманом було обрано генерального суддю Івана Самойловича. Він, разом із старшиною, дав присягу на вірність московському царю та підписав «Конотопські статті» – погіршені умови попередніх Глухівських [9, с. 383, 402, 403]. У другій половині липня загроза нападу стала цілком реальною. Проте ані король, ані інші вищі сановники (за винятком Я. Собеського і А. Тшебіцького), попри словесні заяви, не пробували вжити реальних заходів. Шляхта також не поспішала виконувати свого обов'язку перед вітчизною [19, с. 377]. Причиною поразок, принаймні однією з головних, історик Сергій Лунін подає наступне: «На лихо,

королем тоді був Міхал Вишневецький, людина, чиї чесноти вичерпувалися знатністю роду. Ніхто в Польщі як слід не готувався до захисту держави від могутньої ісламської держави [11, с. 54]. Польський дипломат Станіслав-Казимир Беньовський у 1676 р. (маючи на увазі й попередні роки), про внутрішню ситуацію у Польщі писав, що нема борців за державу, всі стоять лише за себе [10, с. 52]. Приклад такої егоїстичної боротьби не є винятком в історії.

На початку червня 1672 р. 100 – 120-тисячна турецька армія султана Мехмеда IV (в деяких виданнях її чисельність зростає до 150 і навіть 300 тисяч) виступила в похід на Правобережну Україну. Повільна тривалість просування пояснюється не виключенням з боку Туреччини мирного вирішення конфлікту [20, с. 340]. У серпні того ж року турецьке військо оточило неприступну фортецю Кам'янця-Подільського, здобули її 27 серпня. Під Кам'янець гетьман прийшов з 27-тисячними козаків [30, с. 112], На Тернопільщині кількість його військ була значно меншою.

Опісля бачимо явно не типову картину турецького вторгнення, позбавлену майже традиційних руйнацій і спаленнь поселень, жорстких страт людей тощо. 30 серпня в супроводі 3-4 тисяч турецької охорони 1,5 тис. людей залишили Кам'янець і і на 400 підводах через Кудринці, Кривче, Слов'ятин, Королівку, Глибочок, Івашківці вирушили до Ягельниці (Ягольниці). Звідти турецький ескорт відправився назад до Кам'янця, а цивільні продовжили рух до Язловця і Станіслава. Того ж дня гетьман Петро Дорошенко звернувся з універсалами до канівського наказного полковника. Текст був доволі стриманий в оцінці дій сюзерена. Зміст універсалу зводився до констатації факту оволодіння «страшною фортецею» – Кам'янцем. Не було слів вдячності султану за готовність взяти на себе зобов'язання, передбачені умовами прийняття Правобережною Україною у 1669 р. турецької протекції, зокрема, включити до її складу західноукраїнські землі. Нічого не було і про намір Туреччини розгромити Річ Посполиту [19, с. 384, 386]. Не вважаючи Польщу сильним противником, а Правобережну Україну – гідним вассалом, султан не бачив сенсу добиватися відокремлення західноукраїнських земель з подальшою передачею Гетьманату. На той час Туреччині було достатньо Подільського воєводства, яке мало належати султанові, а не гетьманові [19, с. 388]. Звичайно, правила встановлював переможець.

У неділю, 4 вересня 1672 р. обоз султана Османської імперії Мегмеда (Магомета) IV залишив Кам'янець і рушив на Оринін і Гусятин, з турками і татарами були й полки гетьмана Дорошенка. 10 вересня одне угруповання у складі Мустафи Каплан-паші, татарських загонів Селім Гірея та полків Дорошенка рушило на Львів, інше, очолюване султаном і великим візиром – на Бучач. 12 вересня з-під Микулинців гетьман звернувся з універсалами, в яких всилював сподівання, що похід на Львів дасть шанс розв'язати українське питання «за допомогою Бога всемогутнього, якщо буде з ким повністю довести про Україну справу до кінця» [19, с. 388 – 389]. Що ж, шляхи Господні несповідні. У війні за державність християн однієї конфесії проти іншої, союзником (навіть сюзереном) може бути і державна та військова іншої релігії. Зустрічаємо свідченням Дорошенка: «від самого Кам'янця всі міста кланяються і ключі від міст віддають», схоже твердження маємо і в листі Собеського та Ольшовського від 28 вересня: «Міста й замки, які були на тому шляху, всі відразу піддалися. Зруйнованими виявилися лише ті, які намагалися чинити опір» [19, с. 390] Валерій Смолій зауважує, що Костомаров першим звернув увагу на відносну людяність турецької влади до місцевого населення. Особливо, це стосується Подільського воєводства: «турки

нікого не стинали й не обертали у невольників, тільки тих, кого захопили зі зброєю, але й тих згодом звільнили». Тарас Чухліб відзначає, що турецька армія виявляла неприязнь до шляхти, але в цілому добре ставилася до простого населення. Також є свідчення про спроби паші, який супроводжував переселенців з Кам'янця, заспокоїти людей у Кривчому, обіцяючи «не ламати їхньої віри». Траплялося, що мешканці вітали турків, наприклад, жителі Мельниці винесли на дорогу багато хліба і м'яса [19, с. 390]. Польський історик Олександр Чоловський зазначає, що регулярне військо султана було настільки великим, що не зустріло опору, окрім Будановського і Злотницького замків [1, с. 34]. Варто відзначити, що селяни та міщани неоднозначно реагували на їхню появу: невідомо було, чиє панування гірше польське чи турецьке. Турки, всупереч поширеним стереотипам, поводитися стримано, не чинили масових грабежів та вбивств. Декотрі селяни, після ненависного польського панування, гостинно зустрічали турецьку армію. Так, в означеній праці Смоля і Степанкова зазначено: «мешканці Ягельниці винесли на дорогу багато хліба і безкоштовно роздавали м'ясо» [24, с. 318]. Маємо приклад своєрідного біхевіоризму завойовників і підкорених, які раніше мали інших загарбників, хоча й однієї віри, але іншої конфесії. У простих людей виникало важливе питання: котрий експлуататор, висловлюючись терміном минулої епохи, може бути меншим злом?

Але й відомі приклади спротиву, як при завоювання Будаганова (Буданова), Теревовлі, Бучача, Зборова, Плугова, Золочева та інших міст і містечок. Так, міщани Теревовлі завдяки своїй мужності, домоглися почесних умов капітуляції і «жодної кривди» [19, с. 390]. Історія Русів Георгія Кониського подає стандартний негативний наратив: «султан винищував усі, що траплялися йому селища вогнем і мечем» [7, с. 224]. Аналогічно зазначає історик Наталія Яковенко: «Приголомшене польське королівство лежало відкритим перед страхітливою армадою, що легко здобувала одне укріплення за другим, стираючи з лиця землі непокірних» [30, с. 192]. Законмірно, знищення непокірних було правилом будь-яких воюючих сторін. Історик Сергій Лунін також подає: «Татари грабували українське населення з небаченим до того розмахом. І захопили не менше ста тисяч ясиру» [11, с. 57]. Як бачимо, наявні доволі суперечливі інформації.

В історичній літературі помітні різнобчення, навіть суперечності. Так, у праці В. Смоля і В. Степанкова вказано: «Завзятий опір чинили мешканці міст Теревовлі, Будаганова (тепер – Буданова), Чорткова, Бучача, Зборова, Золочева та інших міст» [24, с. 319]. У праці тернопільських авторів Клименка і Хаварівського – протилежне: «У 1672 р. Чортківський замок без опору здобули турки, панування яких тривало до 1683 р.» [10, с. 459]. Така розбіжність не є надто дивною, адже одні дослідники йшли протворним шляхом стандартних наративів, інші – дошукувались нетипових, але достовірних джерел.

Якщо король не вживав заходів для оборони, то Собеський, маючи менше 3 тисяч кіннотників, 5 жовтня розпочав активну боротьбу з татарами, вдало залучаючи місцевих людей. До 14 жовтня, пройшовши з боями понад 350 км. від Красностава до Кавлуша, великий гетьман розгромив татарські чамбули на Львівщині і Франківщині, звільнивши 30 – 40 тисяч бранців. Ймовірно, кількісні дані є перебільшеними. З Іншого боку фронту бої проти татар розпочали козаки гетьмана М. Ханенка, кошового І. Сірка, полковника М. Зеленського та інші козацькі старшини [16, с. 161].

Ключовим містом-твердинею був Бучаач на південно-західній Тернопільщині. У літературі містяться різні дані щодо подій вересня 1672 р.

Власника замку Яна Потоцького на той час не було, то оборону очолила його дружина Тереза. Коли ворог спалив місто і оточив твердиню, вона надіслала султанові записку: «Невелика буде слава турецького війська, якщо воно буде боротися із жінкою». Султан наказав відвести війська і задовольнився подарунками шляхтянки. [8, с. 17]. Дослідник Тарас Палков подає більш розширену інформацію: обороною замку разом з чоловіком керувала Тереза з Цитенерів Потоцька, або друга дружина на Потоцького Урсула з Даниловичів. Тотожне твердження про за соромливе інформування султана, що обороною керує жінка [15, с. 11]. Найбільш повна інформація у Дмитра Антонока: «Султан зупинив обстріл і разом із візиром увійшов до мурів замку як гість. Потоцька обдарувала його як могла. Але Магомет виявився справжнім лицарем, повернувши дарунки її дітям» [2, с. 100]. Після такого аристократичного (навіть, гендерного) порозуміння, прибула делегація від короля.

13 жовтня розпочалися переговори під Бучачем, а 15-го – обговорення козацьких питань. Зрозуміло, польська сторона висловила протидію розширенню території України. Кара Мустафа пішов на поступки полякам [19, с. 398 – 399]. 18 (28 с.ст.) жовтня 1672 р. у Бучачі був укладений мирний договір між турками – султаном Мехмедом IV і гетьманом Дорошенком з одного боку та Річчю Посполитою з іншого. Польща визнавала незалежність України в межах центральної козацької України – Брацлавщини та Київщини, а Подільське воєводство переходило до складу Туреччини як Подільський еялет. Саме тоді, при укладанні договору, вперше у міжнародній юридичній практиці був вжитий термін «Українська держава». [24, с. 319]. Історик Тарас Чухліб подає дату «капітуляційного договору» 16 жовтнем [29, с. 104]. Доповненням є цитата Валерія Смоля: «Започаткованих революційними подіями 1648 р., має велике значення використання у тексті міжнародного Бучацького договору терміну «Українська держава», що було вжито після консультацій з гетьманом Дорошенком [19, с. 390]. У Михайла Грушевського вказана дата 7 жовтня [3, с. 348]. Бучач став містом, через яке проходив кордон – по річці Стрипі. Південна частина Тернопільської області увійшла до складу Османської імперії, турецькі залоги стояли в Язловці, Ягільниці, Чорткові, Гусятині [1, с. 35]. Як підсумовує Наталія Полонська-Василенко, «Поділля і частина Галичини з Чортковом стали турецькою провінцією» [18, с. 44]. Однак сейм Речі Посполитої відмовився ратифікувати договір – аж надто економічно й політично були важкі умови.

Укладанню Бучацького мирного договору, власне – дипломатичної перемоги, передували військові перемоги – штурми фортець або здача без бою. В контексті фортифікаційної системи, варто зазначити, що у XVII ст., з огляду на удосконалення артилерії, на зміну баштовій системі прийшли бастейна і бастіонна системи. Застосування нової системи призвело до зміни архітектурного образу замку. Якщо в Середньовіччі розташування замку на пануючій височині виконувало оборонну роль, разом з тим, підкреслюючи вагомість і респектабельність архітектурного комплексу і самого власника, то у XVII ст. оборонні споруди необхідно було приховувати в рівні передполя і виконувати не високими, щоб ворожому артилерійському вогню було відкрито якомога менше поверхні споруди, маючи можливість розташувати на валах оборонну артилерію. Прикладом ранніх фортифікацій, виконаних у бастіонній системі на території Тернопільщини є замки у Збаражі, Золотому Потоці, Підзамочку. Їхні бастіони були доволі низькими. порівняно з тими, що застосовували в наступні періоди у класичних школах бастіонної архітектури. У вказаних замках повністю сформовані

характеристики бастионної системи: геометрично правильна форма нарису; фланкуючі елементи розташовані рівномірно вздовж периметру, згідно регламентованою відстанню, пов'язаною з дальністю пострілу; фланкуючі елементи п'ятикутні в плані, що нівелюють «мертві поля» перед ними, тобто з фасів двох суміжних бастионів ведеться перехресна оборона передпілля, а з флангів – фланкуючий вогонь. Проте у другій пол. XVII ст. – поч. XVIII ст. бастионні укріплення ядра замків втратили оборонне значення, знову у повній мірі впроваджуються домінування над навколишнім середовищем. Засипаються рови, ядро замку знову здіймається над довкіллям, на бастионах і брамах виростають вежі, зводяться нові яруси у палацових спорудах і на куртинах [14, с. 53 – 54]. Що ж, розвиток оборонних технологій фортифікацій теж мав свій поспіх та певний успіх.

Оглянемо історію турецького панування у містах і селах південної Тернопільщини – захоплення важливих фортифікаційних об'єктів. Бучацький район, сучасне село Язлівець. Молодий власник Олександр Конєцпольський у 1649 – 58 рр. оточує замок зі сходу, заходу і півдня зовнішнім оборонним поясом – нижнім замком. Східна частина нижнього замку складалася з двох, з'єднаних стіною, башт, одна з яких була надбрамною з підйомним мостом. Західна частина – з прямокутного двоповерхового казематного будинку з арочним проїздом посередині і двома наріжними бастионами, до яких з заходу примикали довгі мури з бійницями і невеличкими овальними бастеями [17, с. 61]. Після проведення модернізації. у Язловецькій фортеці було достатньо місця для розташування близько трьох тисяч воїнів. Лише через недбальство і бездарність командирів залоги, замок два рази майже без бою здавали туркам. Подамо опис від 10 січня 1672 р. мандрівника Ульріха фон Вердума: «Замок підноситься на гарматний постріл від міста на окремому пагорбі, який, відходячи від поперечних гір, сягає довгої долини. Він великий, збудований по-італійськи, з високими мурами і плоским дахом. Збудований добре, [але] вже напівспустошений. Восени того ж року, без жодного пострілу твердиня була піддана Хусейну-паші, керівнику міста Аден на Аравійському півострові, підлеглому турецького султана. Його відрядив у Язлівець султан із табору під Бучачем [13, с. 125]. Мороз вел. Османи (ара війці), розваливши оборонні стіни, захопили місто і замок. На думку історика Руслана Підставки. «мирну» капітуляцію можна пояснити недбальством і бездарністю командирів [17, с. 74 – 76]. Покажемо, що Язлівець, з наказу султана, завоював паша Хусейн, керівник міста Аден – сучасна столиця аравійської країни Ємен. Його султан відправив на взяття Язловця після захоплення Бучачу [12, с. 112]. Серед міст південно-західної Тернопільщини, Язловець найдовше перебував під турецьким пануванням – до 1684 р.

Стосовно джерел про Чортківський замок, маємо незначні, подекуди суперечливі згадки, які не можуть у достатній мірі розповісти про його минуле. Архівні джерела, що в першу чергу зберігаються в установах Кракова та Варшави детально не вивчалися. Також в історіографії про нього є лише загальні відомості, які розпорошені в науковій чи популярній літературі. В них пам'ятка побіжно розглядається в контексті історії України, Речі Посполитої, Австро-Угорщини або у зв'язку з розвитком Подільського краю і міста Чорткова. Наявна література про замок переважно довідкова. Після козацьких війн Хмельниччини, напередодні турецького походу, відбулися зміни. На місці зруйнованої частини східної башти та муру, що з'єднував два бастиони, було збудовано східну башту у вигляді прямокутного трикутника та перебудовано оборонний мур, який був зміщений

назовні. Тоді між південною та східною баштами були споруджені потерни [5, с. 166 – 167]. Як зазначає дослідник краєзнавець Петро Федоришин, турки легко оволоділи чортківським замком без суттєвих руйнувань. Планували, як і в інших містах залишити залогу для оборони і контролю за дотриманням порядку [26, с. 497]. Замок став резиденцією субпаші Чортківської нахії Язловецького санджака Кам'янецького еялету [21, с. 660, 15, с. 59]. За іншими даними, резиденція розташовувалася поблизу замку, там, де зараз корпус 6-ї ЗОС школи №6.

Ягільниця. Вартий уваги опис Ягільниці від 9 січня 1672 р. мандрівником Ульріхом фон Вердуном. «Це була прикра їзда морозної місячної ночі. За гарматний постріл від міста лежить мале село (Нагірянкa або Шульганівка) [одне і друге – Я.Д.] з єврейською корчмою, де ми й зупинилися. Ягільниця має великі передмістя, що простягаються зі сходу, місто лежить на схилі пагорба уздовж великої долини. У північній частині підноситься стара, масивно збудована напівзруйнована фортеця, а ина західному передмісті є папський костюль» [13, с. 120]. На той час замок належав католицькому єпископу з Кам'янця Веспасіану Лянцкоронському. Спершу, ще у вересні, гарнізон піддався туркам без бою. Але, коли головні сили рушили далі на Бучач, жовніри знищили невелику турецьку залогу [12, с. 84], згодом, внаслідок брутальності гарнізону, знищили турецьку залогу, за що їх прозвали «гордими русинами» [24, с. 318]. Опісля замок знову переходив з рук у руки двох країн-ворогів.

Мабуть, доречним буде процитувати й інші рядки німецького мандрівника, про поляків і українців, записані 1670 – 1672 рр. «Поляки, коли мають у чомусь інтерес і є слабшою стороною, вміють поводитися дуже покійно і миролюбно, але ж коли зустрічаються з слабшою стороною і запанують, то стають горді, зарозумілі й жорстокі. У звичайному житті й товариській розмові вживають так багато компліментів і підслесливості, як, може, ніякий інший народ. Зрештою, польський народ у цілому недбайлий і лінивий, обробляють лише найбільш необхідні ґрунти, а решту залишають пустувати. Пиятика є тут так розповсюджена у вищих і нижчих верствах, мужчин і жінок, як ніде на світі. Спеціально дуже люблять горілку» [8, с. 223]. Напевно шановний фон Вердум на той час ще не був у Московії. Про українців він писав доволі інше: «Найбільше ласкавості знайдеш в словах і жестах на Русі, спеціально у жінок, до чого спричинюється русинська мова. Кажуть, що у Львові живуть такі гарні, делікатні й спокусливі наречені, як ніде на цілій земній кулі» [8, с. 224].

Буданів. Залога фортеці, очолювана Томашем Лужицьким, хоробро оборонялася. але з огляду на велику диспропорцію сил, османи взяли замок, знищивши всіх, хто вцілів [12, с. 83]. Подія набула такого розголосу, що про героїчну оборону і загиблого командира переказували по всій Речі Посполитій [13, с. 13].

Неподалік села Нирків Заліщицького р-ну знаходяться залишки колись могутньої фортеці Червоногорода, адміністративного центру Поділля Середньовіччя і Нового часу. Специфікою фортечного будівництва є те, що замок був розташований не на височині, а у глибокому каньйоні річки Джури. Твердиня була неприступною у часи Русі і Галицького князівства. На поч. XVII ст. львівський каштелян Микола Даниловича на місці дерев'яної фортеці, звів кам'яну, причому будівництво проводилося руками татарських полонених. Під час походу на Поділля у 1672 р., турки взяли фортецю в облогу. Для пришвидшення капітуляції замку, османи вдалися до хитрого способу завдяки природі – вище за течією підірвали гирло річки так, що русло змінило шлях. Внаслідок цього,

утворився найвищий в Україні 16-метровий рівнинний Джуринський водоспад. Оборонці були змушені капітулювати. Три стіни та дві вежі були суттєво пошкоджені [12, с. 131, 15, с. 58]. Зараз, це один з важкодоступних колоритних рекреаційних центрів півдня Тернопільщини.

Замок у с. Сидорів, збудований наприкінці першої половини XVII ст., ймовірно, у 1640 р. володарем сусіднього Гусятина Марціном Калиновським. План та обриси фортеці не мають аналогів: «Я тут стою, то я й мурую. Як хочу, так і мурую!». Довжина замку – 178 м., ширина – 30 м. Фортеця належить до бастейного типу. Гострий північний виступ – вежу фланкують півкруглі бастей, які також призначені і для ведення флангового вогню. Ця ж роль відведена і кільком бастеям, що висунуті з-за мурів для можливості пристрілювання підступів на відстані вогню артилерії того часу. Тут застосовано триходові стрільниці, зі щілинами для гаківниць в щобах артилерійських амбразур. Сама місцевість, де розміщений замок, нагадує розташування цілого Гусятина. Похилені до річки протилежні сторони пагорба, утворювали еспланаду, завдяки чому, рух ворогу чітко проглядався. З високої північної вежі проводилося спостереження за степовим простором. Перекрита греблею маленька річка Суходіл з трьох сторін утворювала ставки і болота, а з четвертої – викопали глибокий рів, що підвищувало обороноздатність [4, с. 73 – 74]. Фортеця немов була поділена на дві частини: найвищу північно-західну башту із казематами і помешканнями від іншої частини подвір'я відділяв мур із бійницями. Це дозволяло тримати оборону навіть тоді, коли ворог прорвав слабші місця. У вказаній вежі існували місця для вилазок проти ворога. Сидорівський замок-корабель здобули турки у 1672 р.

Кривче. Фортецю «відвідали» (а не здобули) турки, які разом із султаном поверталися з-під Бучача після підписання міжнародного договору. Після цього там залишилися татари-липники, так звані польські татари, очолювані Александром Кричинським, вони знову перейшли на бік турків [2, с. 94. 13, с. 50 – 51].

Як підсумовує історик Денис Журавльов, дипломатичні зусилля Дорошенка і власні геополітичні інтереси Варшави і Стамбула призвели до військового зіткнення Речі Посполитої та Османської імперії на скривавлених полях українського Правобережжя [6, с. 167 – 169]. Міжнародна кон'юнктура і державницькі устремління Правобережного (згодом – усієї України) гетьмана Дорошенка зумовили чергове випробування людної Поділля і Галичини. Фортифікації Тернопільщини ставали місцем захисту і загибелі, в тому числі – і героїчної українців і поляків. Давньогрецька богиня перемоги Ніка змінювала свою прихильність у 1672 р. і в подальших роках. Наслідком поразок була непередбаченість до великої війни польської (і поплаченої) шляхти, що головною мірою відображалася у слабкій військовій потужності та недостатній обороноздатності фортець. Якщо сягнути глибшої причини, то цілком очевидним є перехід козацької України під протекцію Туреччини у 1670 р., нехтування і порушення умов Польщею Гадяцької угоди і її ратифікації в обмежених умовах 1658 / 1659 рр. У той же час, саме турецьке вторгнення 1672 р. (на відміну від 1675 р.) показав аспект дотримання певних правил війни з боку турків – як бачимо, не всюди вони ставали жорстокими руйнівниками.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Czolowski A., Janvsz B. Przeszlosc i zabytki wojewodztwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926.
2. Антонюк Д. 155 польських замків і резиденцій в Україні. Частина 1. – К.: Грані-Т, 2008. – 192 с.
3. Грушевський М. Історія України. Репринтне відтворення видання 1913 року. – К.: «Жовтень», 1990. – 526 с.

4. Два береги Збруча. Путівник. – К.: Грані-Т, 2008. – 104 с.
5. Добрянський В. До питання побудови та реконструкції південно-східного прясла Чортківського замку XVII ст. // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори»-2006, 2013. – с. 165-168.
6. Журавльов Д. Україна та Росія: Як брати горщики побили. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2009. – 350 с.
7. Історія Русів / Пер. І. Драча. Вст.ст. В. Шевчука. – К.: Рад. Письменник, 1991. – 318 с.
8. Історія України очима іноземців: Довідник-хрестоматія / Панчук І.В. – Тернопіль: Мандрівець, 2009. – 304 с.
9. Історія українського козацтва: нариси у 2 т. Т. 1 / редколегія: В.А. Смолій (відп.редактор) та ін. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2006. – 800 с.
10. Клименко О., Хаварівський Б. Міська геральдика Тернопільщини. – Тернопіль: Воля. 2003. – 500 с.
11. Лунін С. Іван Самойлович. – Харків: Фоліо, 2009. – 124 с.
12. Мороз В. Замки Тернопілля. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 176 с.
13. Мороз В. Замки і фортеці Тернопілля. – Тернопіль: «Підручники і посібники», 2011. – 160 с.
14. Оконченко О.М. Специфіка розташування на місцевості ранніх бастионних замків західної України // Замковий туризм Тернопільської області: проблематика та перспективи розвитку. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (4 травня 2012 р.). – Тернопіль: ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2012. – 182 с. с. 53 – 55.
15. Палков Т. Замки Тернопілля. Історія та легенди. Львів, 2011. – 66 с.
16. Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: Неупереджений погляд: факти, міфи, коментарі. – Харків: ВД «Школа», 2007. – 592 с.
17. Підставка Р., Рибчинський О. Язловець – 640. – Збараж, 2013. – 128 с.
18. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т. 2. Від середини XVII ст. до 1923 року. – К.: Либідь, 2002. – 608 с.
19. Смолій В.А. Петро Дорошенко.: К.: Арій, 2013. – 608 с.
20. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.). – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. – 448 с.
21. Тернопільський енциклопедичний словник. – Тернопіль: ВАТ «Збруч», 2008. – Т.3. П – Я. – 708 с.
22. Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної на рації. – К.: «К.І.С.», 2012. – 400 с.
23. Україна Incognita. Війна і мир / за заг.ред. Л. Івшиної. – К.: ЗАТ «Українська прес-група», 2004. – 560 с.
24. Україна крізь віки. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. – К.: Альтернативи, 1999. Т. 7. – 352 с.
25. Україна Incognita / За аг. Редакцією Лариси Івшиної. – К.: ЗАТ «Українська прес-група», 2007. – 400 с. // І. Сюдюков, С. Махун. Руїна – сумна доба державного самогубства. с. 105 – 108.
26. Федоришин П.С. Світло і тіні чортківських замків. Книга перша. – Тернопіль: «Терно-Граф», 2019. – 880 с.
27. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету: Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. – 328 с.
28. Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії центрально-східної Європи. – К.: ВД «КМА», 2004. – 288 с.
29. Чухліб Т. Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження. – К.: Наш час, 2007. – 156 с.
30. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2006. – 582 с.

Ігор Западенко
смт. Меджибіж

ЯН БОНК, ОБИВАТЕЛЬ ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ І АРХІТЕКТ: БУДІВНИЧИЙ МЕДЖИБІЗЬКОГО ЗАМКУ У ДРУГІЙ ПОЛ. XVI СТ.

Анотація: У статті на підставі рукопису Шимона Єжи Цереновича «*Plac prawnych prac*» (1753) вперше введено у науковий обіг ім'я Яна Бонка (Jan Bąk), обивателя тернопільського і архітектора. Повідомляється про перелік робіт з розбудови Меджибізького замку, які передбачено контрактом між коронним гетьманом Миколаєм Сенявським і Яном Бонком, і які здійснювалися до смерті гетьмана, «законодавця Меджибожа», у 1569 р. Ця письмова згадка доводить хибність інших тверджень щодо архітекторів Меджибізького замку (Претвич, Гваньїні), які широко розповсюджені у науковій і краєзнавчій літературі.

Ключові слова: Меджибіж, замок, XVI ст., архітектура, фортифікація, Ян Бонк, Христофор Боццано, Кишиштоф Бодзан.

На запитання «хто є архітектором будівництва Меджибізького замку?» можна знайти багато опублікованих відповідей – здебільшого хибних. Неможливо приписати одній людині проектування складного комплексу різноманітних споруд, розвиток якого тривав майже тисячоліття. Однак, питання про авторство архітектурних праць у замку є правомірним для певних періодів його розбудови. Цей аспект історії Меджибізького замку досі становить майже суцільну прогалину. Намагання її заповнити без ретельного дослідження призвели до поширення кількох хибних версій, які широко розійшлися у краєзнавчих і навіть наукових виданнях.

Меджибізький замок також удостоївся припущень щодо персоналій архітекторів, які через численне рекурсивне цитування без звернення до першоджерел сприймаються вже як факт. Досить поширеним є твердження про участь у будівництві Меджибізького замку будівничого Йова Претвича (? – 1571), який відомий роботою у Кам'янці-Подільському. Наприклад, Н. Якименко (2003, с. 167) пише: «...фортифікації, які збереглися до наших днів, споруджені переважно в XVII ст. з участю відомого архітектора Йова Претвича». Йов Претвич помер за 30 років до вказаного століття (у 1571) – але головною є не ця помилка, а те, що ніхто так і не вказав першоджерело, в якому б Претвича було названо будівничим Меджибізького замку. Про нібито будівництво Претвичем у середині XVI ст. палацу у Меджибізькому замку стверджує й «Большая российская энциклопедия» (2021). Загальною проблемою публікацій на теми історії є те, що чимало авторів вдається не до пошуку та верифікації першоджерел, а до рекурсивного використання відомостей, які у вигляді готових блоків, освячених авторитетами і традицією, переходять зі статті до статті, з підручника до підручника.

Проте, у наукових, краєзнавчих і популярних публікаціях, в яких йдеться про особу Йова Претвича та його архітектурний доробок, згадок про роботу в Меджибожі немає. Ймовірно, його ім'я пов'язали з Меджибізьким замком за традицією вважати «Що у Кам'янці – те й у Меджибожі», хоча хибність і ненауковість такого підходу є очевидною.

Іншим гіпотетичним будівничим Меджибізького замку, так само без фактичних підстав, названо італійця Амброджо Гваньїні. Б. Тихий пише: «... ставши власником замку в Меджибожі на Поділля у 1540 році, Микола Синявський, напевно, також доручав його перебудову та зміцнення італійцю

Амбродже Гваньїні – Межибізьський замок, перебудований у ренесансному стилі, нагадує собою Бережанський, так само, як і частина перебудованого Язловецького замку» (2016 с. 229). При тому доказових свідчень про причетність Гваньїні до будівництва замку у Бережанах теж немає. Деяка подібність замків у Меджибожі і Бережанах, – досить умовна, за цією ознакою можна знайти й інші умовно подібні замки, але це не є підставою зробити висновок, що їх будував один архітектор.

До цього часу єдину документально обгрунтовану згадку про будівничого Меджибізького замку навів В. Александрович, який з відсилкою до Тербовельських гродських книг (Тербовлянський гродський суд... 1533-1784b арк. 12) називає Христофора Боццано [що також відомий як *Krzysztof Bodzan*, – прим авт.], «...який працював над спорудженням замку в Меджибожі» (Александрович с. 631). Певний сумнів у тексті Александровича дає теза поряд зі згадкою про працю в Меджибожі про те, що Боццано перебував на службі у князя Костянтина Острозького – адже Острозькі ніколи не мали стосунку до Меджибізької волості і замку.

За В. Александровичем теза про Христофора Боццано як про будівельника Меджибізького замку цитується як у науково-краєзнавчих публікаціях (див. напр. Візнюк 2016 с. 34), так і у шкільних підручниках (Гупан, Смагін та Пометун 2016 с. 74). Попри неповноту дослідження особи Боццано (заного також як Кшиштоф Бодзан) в якості одного (але не єдиного!) з архітекторів Меджибізького замку, слід поставитися уважно. Про це непрямим чином говорять подальші документальні згадки.

Найбільшу кількість документів, які формують більш-менш детальну картину розбудови Меджибізького замку, написано у XVIII ст. Тоді розгалужена система бюрократичного менеджменту численних маєтків, яку створили князі Чарторийські, продукувала і зберігала багато інвентарів, рахунків, листів та ін., у тому числі за попередні часи Вони дозволяють скласти уявлення про функціонування магнатської власності та про осіб, які були до неї причетні. Важливою та об'ємною роботою є рукопис *Plac prawnych prac* Шимона Єжи Цереновича (1753-1755).

Серед українських авторів першим звернув належну увагу на це рукописне джерело М. Крикун, який посилався на нього у своїх працях ще у 1960-х рр., а пізніше присвятив цьому рукопису та його авторові розлогу аналітичну статтю (Крикун 2011). В ній він визначає *Plac*... як «хроніку», яка стосується подільських володінь Сенявських і Чарторийських, зміст якої головним чином зводиться до висвітлення правових аспектів патронами Цереновича маєтками у Подільському і Брацлавському воєводствах (там само, с. 452). Основний зміст тритомного рукопису складається з виписок з Коронної та Литовської метрик, правових документів Бережанського та Меджибізького архівів, витягів з численних гродських книг за XVI-XVII ст., актів розмежування, люстрацій тощо.

Тритомний рукописний плід роботи Цереновича є джерелом наративним, оскільки передає відомості опосередковано, через переказ автора, який працював з оригінальними документами. Особливістю стилю *Placi*... є те, що його автор серед розлогих документально-майнових викладок подекуди вмістив нотатки хронікального, генеалогічного та суспільного характеру, які не пов'язані з метою твору, але цікаві для історії описаного у ньому регіону.

Одна з таких нотаток *Placi*... містить пряму вказівку на предмет нашого зацікавлення: особу одного з архітекторів, що здійснювали розбудову Меджибізького замку у другій пол. XVI ст.:

«...Tanto molis erat Majoribus condere tē Włość, ale niemniejsza była sollicitudo z kosztem erogowanym adornowania y fortecą assekurowania oneyże, gdy stante vita jeszcze ow Wielki Mikołaj Jurisquaesitor Międzyboża zkontraktował był z Janem Bąkiem Obywatелем Tarnopolskim y Architektem względem dokończenia Murów wyprowadzenia Bastyonu etc. Kasztellu Międzybożskiego. Ze tedy pod Kontynuacyą tey Fabryki sam w Lublinie podczas Seymu, jako się wyżej rzekło, jako Filar Ojczyzny przez śmierć cecidit, przeto ow Architekt tegoż zaraz nieodwłocznie 1569 Roku, do Xiąg Grodzkich Trembowelskich Fena Sexta intra Octavas Festi Sacratissimi Corporis Domini per Oblatam podał kontrakt» (Cerenowicz, Sz. J. 1753-1755 karta 26).

У перекладі з польсько-латинського жаргону, яким традиційно писали освічені люди XVIII ст., щоб ця нотатка звучить так (переклад наш, – авт.):

«...Було вжито величезних зусиль заради порятунку тієї волості, але не менша була турбота щодо коштів спрямованих на прикрашання фортеці і забезпечення її ж, коли ще за життя Великий Миколай законодавець Меджибожа уклав контракт з Яном Бонком, обивателем тернопільським і архітектором, щодо завершення мурів, зведення бастіону etc. замку Меджибізького. Що тоді під час цього будівництва Сам в Любліні під час Сейму, як вище сказано, як Стопн Вітчизни через смерть впав, через це сей архітектор невідкладно того ж 1569 року до Книг городських Теребовельських у п'ятницю на восьмий день по святі Найсвятішого Тіла Господнього per Oblatam [“через занесення”, тобто впис до городських книг – лат.] подав контракт».

Цей фрагмент містить ім'я та прізвище архітектора, якого найнято для розбудови такого, що вже існує, Меджибізького замку, і місце його походження, і певний перелік (неповний) доручених йому завдань, і більш-менш визначений період його діяльності.

На час підготовки цієї статті інших відомостей про архітектора Яна Бонка не знайдено. Тернопіль було засновано як місто у 1540 р. – тоді ж, коли коронний гетьман Миколай Сенявський («Великий Миколай», «законодавець Меджибожа» і «Стопн Вітчизни», як його величає Церенович) придбав Меджибізьку волость і все місто у повну свою власність. Самоврядування на праві магдебурзькому Тернопіль набув у 1548 р. Тому логічно вважати, що Ян Бонк не був від народження тернопільським мешканцем, а у зрілому віці прибув до міста, яке розбудовувалося, щоб працювати тут за фахом.

У якому конкретно році Миколай Сенявський уклав з ним контракт про роботу в Меджибожі – слід з'ясувати, можливо, в тих самих Теребовельських городських книгах, з якими Церенович працював у 1713 р. (Крикун с. 457), і в яких вже у наш час В. Александрович знайшов згадку про архітектора Христофора Боццано (Александрович с. 631).

Інша крайня дата контракту Яна Бонка пов'язана зі смертю Миколая Сенявського 2 лютого 1569 р. в Любліні, куди той приїхав для участі у польсько-литовському сеймі з утворення Речі Посполитої Обох Народів. Запис у праці Цереновича каже про подання Яном Бонком свого контракту на впис до Теребовельського городського суду. Знову ж таки, необхідне уточнення цієї дії за документами городських книг – але, ймовірно, йдеться про реєстрацію припинення контракту через смерть наймача. Відбувається цей впис після свята Тіла Господнього, тобто у червні 1569 р.

Саме тут слід звернути увагу на наведену вище документальну згадку В. Александровича про Христофора Боццано як будівничого Меджибізького замку (Александрович с. 631). Архівний документ, на який посилається В.

Александрович, перебуває у фонді документів того ж Тербовельського городського суду, у чистовій книзі вписів угод, декретів і донесень за 1570-1573 рр. (Тербовлянський городський суд... 1533-1784а арк. 11) і датується 1570 роком. Ймовірно, йдеться про реєстрацію контракту Христофора Боццано, який укладено для подальшої роботи в Меджибожі. Так само, як і Ян Бонк, перед тим Христофор Боццано має стосунок до праці в Тернополі. Про його роботу близько 1565 р. у цьому місті з додатковим назвиськом *inkola Russiae* (мешканець Руси, – лат.) з посиланням на архівні акти пише В. Лозінський (Łoziński s. 30).

В сукупності це наводить на думку, що «тернопільський обиватель і архітект» Ян Бонк (Jan Bąk) і Христофор Боццано (Krzysztof Bodzan) у період найінтенсивнішої розбудови Меджибізького замку, яка пов'язана з придбанням Меджибожа Миколаєм Сенявським у 1540 р., працювали послідовно один за одним.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Александрович В., 2001. *Архітектура та містобудування* [в:] Історія української культури : Том 2 : (Українська культура XIII — першої половини XVII століть). Київ: Наукова думка. ISBN 966-00-0570-9.
2. Візнюк В., 2016. *Іконо- і фотографічна галерея палацу Сенявських-Чарторийських у Меджибізькій фортеці*. Межибіж : науковий вісник. №1'2016, с. 34-39. ISSN 2519-2612.
3. Гупан Н., Смагін І. та Пометун О., 2016. *Історія України : підручник 8 класу загальноосвітніх навчальних шкіл*. Київ: видавничий дім "Освіта".
4. Крикун М., 2011. *Шимон Єжи Церенович і його книга Plac prawnych prac* [в:] Подільське воєводство у XV-XVIII ст. : Статті і матеріали. Львів: НТШ.
5. Большая российская энциклопедия. Электронная версия, 2021. *Меджибóж*. [online] Режим доступу: https://bigenc.ru/domestic_history/text/5758304 [Дата звернення 10 жовтня 2022].
6. *Тербовлянський городський суд, м. Тербовля Галицької землі, Руського воєводства, 1533-1784. Чистова книга вписів угод, декретів і донесень 1570-1573*. Центральний державний історичний архів України. Ф. 17, оп. 1, 2, 3, 4.
7. *Тербовлянський городський суд, м. Тербовля Галицької землі, Руського воєводства, 1533-1784. Чистова книга вписів угод, декретів і донесень 1570-1573*. Центральний державний історичний архів України. Ф. 17, оп. 1, спр. 93, арк. 12.
8. Тихий Б. (2016) *З нових досліджень етапів розбудови Бережанського замку та його мистецького оформлення* [в:] "Межибіж" : науковий вісник. № 1'2016. ISSN 2519-2612.
9. Якименко Н. (2003) *Меджибізький замок на Хмельниччині* [в:] Краєзнавство в Україні: сучасний стан і перспективи. Міжрегіональна Академія управління персоналом, с. 166-168. ISBN 966-580-167-8.
10. Cerenowicz, Sz. J., 1753-1755. *Plac prawnych prac Międzyboż w Podolu, Granów w Ukrainie, dobra jo. xięstwa ichmciów Czartoryskich wojewodów, generałów ziem ruskich y podolskich małżonków dziedziczne przez Szymona Jerzego Cerenowicza [...] delineowany roku pańskiego 1753-1755. Tom 1*. ЛННБ НАНУ ім. В. Стефаника, Відділ рукописів, ф. 5, оп. 1, од. зб. 3268 I.
11. Łoziński W., 1898. *Sztuka Lwowska w XVI i XVII wieku : Architektura i rzeźba*. Lwów : Księgarnia H. Altenberga.

*dzyboża in korprowane.
Tanta nobis erat Majon bus condere te Właci, ale
niemniejsza była sollicitudo z koscem erogowanym adar-
nowania y fortecy, assekurowania oneyże, gdy stante-
vita jeszcze owi Wielki Mikolaj Turisgla bitor Mię-
dzyboża z kontraktował był z Janem Błakiem Obywa-
telem Tarnopolskim y Architektem w zeględem dokon-
czenia Murow wyprawdzenia Bastyonu etc: Kasztellu
Międzybożskiego. Ze tedy pod kontynuacyą, tey
Fabryki sam w Lublinie podczas Seymu, iako się wy-
zey tyczyło, iako Filas Byczyński przez smierć cecidit
przeło owi Architekt tegoż Zasad nie odwołując 1569
roku, do Xioz Brodzkich Trem bowelskich Tenā Sextā
intra Octavas Festi Sacratissimi Corporis Domini per
Oblatam podał kontrakt.
Wstawit się exinde Międzyboż tō Cytadellę tak*

Рис. 1. Фрагмент рукопису Шимона Єжи Цереновича "Plac prawnych prac", в якому йдеться про Яна Бонка, обивателя тернопільського і архітекта

Ганна Кіщенко
снт. Вишнівець

ТЕАТРАЛЬНА ЗАЛА ВИШНЕВЕЦЬКОГО ПАЛАЦУ ЯК ЕЛЕМЕНТ ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ ВОЛИНИ XVIII – XIX СТ.

Анотація: У статті висвітлено історію створення та існування княжої резиденції у Вишнівці, як осередку та елементу художньої культури та мистецтва Волині. Театральне мистецтво як суспільно значущий феномен, як компонент художньої культури суспільства, що формує світогляд, мислення, інтелект, чуттєво-емоційну сферу та духовність особистості, впливає на соціально-політичні події суспільства; показує роль та місце українського театрального мистецтва у світовому театральному просторі.

Ключові слова: Вишневецький палац, театральна зала, мистецтво, власники княжої резиденції.

Палац князів Вишневецьких – пам'ятка архітектури та містобудування національного значення, входить в структуру Національного заповідника «Замки Тернопілля» і є одним із найкрасивіших та найбільш збережених його об'єктів. Від початку діяльності Вишневецького палацово-паркового комплексу як частини Національного заповідника «Замки Тернопілля» було проведено цілий ряд робіт по збереженню та відтворенню усього найбільш цінного, що притаманне саме цій пам'ятці. Найперше, це у 2006 році Львівським інститутом «Укрзахідпроектреставрація» було узгоджено концепцію розвитку та проект реставраційних робіт. Згідно проекту, в палаці відтворюються планування та інтер'єри XVIII століття, які були втрачені під час буремних подій другої половини XIX – XX ст. В літературі XIX – початку XX ст. до інтер'єрів Вишневецького палацу зверталися такі польські, українські, російські дослідники як В. Томкевич, Т. Стецький, О. Пшездецький, В. та Г. Лукомські, Р. Афтаназі, Л. Шиян. Їхні дослідження є вкрай важливими для відновлення резиденції, проте мають узагальнений характер. Тому метою даної статті є пошук, аналіз та систематизація матеріалів, які стосуються опису палацових залів та його мистецьких колекцій,

уточнення деталей, що дозволить нам в подальшому відновити інтер'єри у повній відповідності до вимог епохи.

Мета статті – дослідити генезу становлення та розвитку театрального мистецтва як суспільно значущий феномен, як компоненту художньої культури суспільства, що формує світогляд, мислення, інтелект, чуттєво-емоційну сферу та духовність особистості, впливає на соціально-політичні події суспільства; показати роль та місце українського театрального мистецтва у світовому театральному просторі. Основними завданнями даного дослідження є проаналізувати знайдену літературу, інвентарні описи, реєстри та інші матеріали по даній темі та здійснити якомога детальніші описи палацових залів.

Вишневецький палацовий ансамбль був побудований у 30-40 рр. XVIII ст. на замовлення князя Михайла Серватія Вишневецького (1680–1744 рр.), одного з найбільших магнатів в історії Речі Посполитої. Попри бурхливі політичні події кінець XVII – початок XVIII ст. його маєток оцінювали у 14 млн. злотих, а це близько 30 ключів на теренах Волині, Білорусії та Литви. За відносно короткий час князь перебудував напівзруйнований родовий замок у пишну резиденцію [3, с.4]. Планувальні характеристики ансамблю визначалися, насамперед, захисними властивостями місцевості, адже ядро комплексу – оборонний замок XVI–XVII ст. Функціонально-композиційні зв'язки його структурних частин сформувалися до кінця 40-их рр. XVIII ст.

На початку XVIII століття останній з князів Вишневецьких, перший магнат Речі Посполитої Михайло Серватій перебудував розорений родовий замок на пишний палац на кшталт французьких позаміських резиденцій. Створені тоді інтер'єри палацу вражають сучасників своєю розкішністю. Як магнатська резиденція Вишневецький палац був виразником суспільного статусу та мистецьких смаків його володарів, своїм функціонуванням сприяв проникненню та утвердженню новітніх культурних і цивілізаційних процесів країн Центральної Європи: Італії, Франції, Німеччини, Австрії, що насамперед відобразилось в архітектурі та мистецтві.

Зовсім не випадково Вишневецькі, як освічені поціновувачі мистецтва довгий період часу ставили імпрези, театральні постановки по усіх залах резиденції, які являли собою єдиний культурний простір. Лише згодом Михайло Серватій облаштував «Театральну залу». Вишневецький палац вражав своїм багатством і розкішшю. Всюди були оксамит і атлас, позолота і бронза, картини і шпалери, дорогі годинники, старовинна зброя, срібний посуд і чудові інкрустовані меблі. Частину залів використовували під палацові збірки. Один із них займала книгозбірня Михайла Серватія, яка нараховувала на той час більше 1500 фоліантів. Тут біли рідкісні стародруки, рукописи латинською, польською, французькою, німецькою, італійською мовами [2, с.97]. В XX ст. частина цієї бібліотеки стала основою Національної наукової бібліотеки ім. Вернадського в м. Києві.

В Вишневецькому палаці знаходилася картинна галерея, де були представлені роботи майстрів пензля чи не усіх європейських шкіл. Частину цієї колекції складали родові портрети Вишневецьких та споріднених з ними родів.

Один з найкращих залів палацу називався дзеркальною залюю. Він, власне, складався з трьох частин. За основу його інтер'єру був взятий дзеркальний зал французького Версалью. Зал прикрашали розкішні дерев'яні панелі з позолоченою різьбою, дзеркальні тафлі і бюсти відомих діячів того часу. Сьогодні ця зала відновлена у її первісному вигляді.

На жаль, Михайло Серватій не закінчив облаштування інтер'єрів палацу. Після його смерті у 1744 р. Вишневецький масток переходить у спадок найближчих родичів – графів Мнішків. За часів господарювання Мнішків завершується будівництво палацу і служб, його ансамбль збагачується чудовою огорожею і брамою в стилі бароко. Відбувається реконструкція інтер'єрів палацу, поповнюються його колекції.[6, с. 413-433]

Серед нових залів вирізняються вітальні: голуба, рожева, кармазинова, китайські кімнати. Влаштовані в новому стилі Людовіка XVI, вони збагачені чудовими камінами та майстерно вишитими шовковими тканинами. Надзвичайно цікавою була в палаці королівська зала, стіни якої прикрашали портрети королів усіх європейських династій. Серед палацових збірок були колекції камінних годинників, фарфору, люстр, інкрустованих меблів, срібних і позолочених сервізів, зброї.

Рожева та блакитна вітальні обігрівались класичними з білого мармуру камінами, які були збагачені кольоровими вставками. У Р. Афтаназі знаходимо побіжну згадку на одну з кімнат з чудовим каміном у стилі бароко, який майже сягав до стелі:«... biały barokowy kominek, niezwykle bogato ukształtowany, siegający

niemal sufitu, z dwoma puttami siedzącymi we wdzięcznych pozach u szczytu, podtrzymującymi mitrę.» [4, с. 548].

Стіни королівських кімнат і всіх віталень і також театральної зали були покриті тканинами надзвичайно ніжного виконання, що зображували букети квітів, роги достатку, плоди й фантастичних райських птахів, чудовиськ і звірів на тлі білого атласу.

В палаці постійно проходили театральні постановки за участю європейських та місцевих акторів. Для цього була облаштована велика театральна зала, яка вміщала декілька десятків глядачів. Тут вперше відбулась постановка вистави Вацлава Жевуського «Еміра».[5, с.146]

Палац викликав постійну зацікавленість у шанувальників мистецтва і старовини. У різні часи тут побували: королі Ян III Собеський та Станіслав Понятовський, царевич Павло I, цар Петро I, історик Микола Костомаров, письменники Тарас Шевченко, Оноре де Бальзак та інші.

Опис театральної зали Вишневецького палацу у джерельній базі дуже стислий, але рідкісні моменти відвідин князівської резиденції представниками магнатських родин дає можливість зробити опис цієї зали.

Гостини племінниці Михайла Серватія, найбагатшої спадкоємиці свого часу, Урсули-Франциски Радзивілл, яка змолodu демонструвала свій поетичний хист, активно цікавилася літературою та мистецтвом. У цьому вона нагадувала свого знаного дядька. Саме гостюючи у Вишнівці вона зацікавилася побаченими тут театральними виставами і згодом заснувала в Несвіжі аматорський театр.

Урсула-Франциска Радзивілл з Вишневецьких відома як перша жінка драматург Речі Посполитої та жінка-письменниця Польщі та Білорусії. Народилася вона 13 лютого 1705 року у Вишнівці. Була донькою Януша Антонія Вишневецького та його дружини Теофілії Лещинської. Батько Франциски Януш-Антоній Вишневецький належав до «старшої» гілки князів Вишневецьких, гербу «Корибут». Князь відігравав важливу політичну роль у Речі Посполитій, він обіймав головні уряди в державі, у тому числі з 1726 року найвищий – краківську каштелянію.

Франциска отримала прекрасну домашню освіту, замолоду писала вірші та володіла іноземними мовами. У квітні 1725 року вона виходить за великого гетьмана литовського Михайла Казимира Радзивілла «Рибоньку».

Історія знайомства Урсули-Франциски і Михайла Казимира Радзивілла почалася 6 лютого 1725 р., коли молодий князь приїхав в Чарторийськ до Януша Вишневецького свататися. Після весілля Михайло Казимир забрав молоду дружину в свій родовий маєток у Несвіжі. Тут княгиня займалася вихованням дітей, громадською і просвітницькою діяльністю. Складала твори польською мовою, п'єси та лібрето. Франциска настільки була романтичною та творчою жінкою, що навіть листи чоловікові, коли він був у від'їзді, відправляла у віршовій формі.

Саме княгинею Урсулою з Вишневецьких у 1746 році в Несвіжі був створений перший в історії східних і західних слов'ян професійний театр. Причому, комедії, трагедії, опери та балети ставилися не тільки із творів таких відомих авторів як Мольєр і Вольтєр, а й із п'єс та лібрето самої княгині. У її доробку 16 п'єс та 17 лібрето, які вражали глядача своєю художністю, образністю та дотепністю. Її твори перші професійні пагони культури на просторах Великого Князівства Литовського. Таким чином, Урсула-Франциска з Вишневецьких Радзивілл належить до грона тих небагатьох, що зробили вагомий вклад в становлення перших театрів у XVIII ст.[7, с. 233]

Після смерті Михайла Серватія у 1744 році маєток перейшов у власність найближчих родичів князів Вишневецьких - графів Мнішків. Як люди культурні та високоосвічені, Мнішеки дбали про палацовий комплекс та опікувалися Вишневцем. За їх часів місто стало осередком знань, оплотом культури та мистецтва. У Вишневецькому палаці знаходилася бібліотека, що висвітлювала науково-художні смаки епохи та театральна зала, на сцені якої постійно гралися спектаклі та ставилися новинки театрального мистецтва. Стіни палацу прикрашали живописні полотна.

Починаючи з середини XIX ст. палац часто змінює своїх власників, внаслідок цього розпорошуються його збірки. З 70-х років у Вишнівці проводяться аукціони і розпродажі.

Останню спробу зберегти минулу славу палацу на початку XX ст. зробив його власник Павло Демидов. Але через початок Першої Світової війни ці спроби так і не були доведені до кінця.

Отже, Вишневецький палац зосереджував у своїх стінах багатющі мистецькі здобутки, що робило його культурним осередком краю протягом кількох століть і приваблювало дослідників та гостей. Багато втрат та лихоліття довелося пережити Вишневецькому палацу. Сьогодні ж Вишневецький палацово-парковий комплекс входить в структуру Національного заповідника «Замки Тернопілля» і є важливим туристичним об'єктом нашого регіону. Тут проводиться виставкова, збиральницька, фондова роботи, відновлюються інтер'єри. Палац повертає до себе увагу і зацікавленість відвідувачів.

З часу свого створення та до сьогоднішніх днів, залишається осередком культури та мистецтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Горленко В. Распродажа в Вишневецком замке, Киев, 1884
2. Лукомские В. К. и Г. К. Вишневецкий замок. Его история и описание. – Санкт-Петербург, 1912.
3. Шиян Л. М. Вишневец та князі Корибути-Вишневецькі. – Тернопіль, 2006.
4. Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji. TV., – Warszawa, 1988.
5. Encyklopedia Powszechna. T.27. Warszawa, 1943.

6. Rocznik Wolynski T.3, – Rowne, 1934, – s. 413-433.
7. Polski slownik biograficzny, 1976

Степан Костюк
м. Тернопіль

ЗАМКОВА ТЕМА ПОЕТИЧНИХ ТВОРІВ АВТОРІВ ЗБАРАЖЧИНИ (МАТЕРІАЛИ АЛЬМАНАХУ «ЛІТЕРАТУРНА ЗБАРАЖЧИНА»)

Анотація: У науковий обіг уперше вводиться інформація про осмислення історії Збаразького замку поетичним словом сучасних авторів.

Ключові слова: автор, альманах, вірш, замок, фонди.

Звичайно. Замкозбереження, зокрема, потребує «волі» держави, конкретних пропозицій щодо необхідних капіталовкладень. Окрім оборонно-фортифікаційних об'єктів, культурна спадщина «вбирає» джерелознавчі нематеріальні аспекти. Вважаємо доречним доповнити запропоновану тематику обговорення ліричною складовою.

Поміж описових матеріалів духовне, зазвичай, начало художнього слова збуджує осмислення минувшини через призму авторського сприйняття дохідливості подачі. Відтак, «вчорашній день» проектується реаліями сьогодення, даючи можливість порівняльного аналізу.

Проникливим «подразником» видається поезія. Особливо малі форми. Приваблює даровитість автора «оперувати» лаконічною конкретикою описовості, збільшуючи питому вагу образності.

Опрацювавши альманах «Літературна Збаражчина» [1, 2], нами зауважено «бачення замку», скажімо, своєрідним носієм рими – Михайлом Качалубою. Мініатюрою «Збараж» (3 січня 1976) читач вбирає пієтизм осанни древньому місту. Якщо декларативна констатація історичного «подиху» сприймається «спокійною» належністю, п'ятий катрен вирізняється певною «вибуховістю»:

*Збудився ти одного ранку
від криків, стогонів з валів:
великий гетьман в твоїм замку
потряс захоплених ворогів (с. 78).*

Бажання автора донести кульмінацію подій 1649 року напружує «оголеністю» натуралізму дійства.

Дещо стриманіше продовжує нагадувати реальний трагізм середини XVII століття, пережитий твердиною, Любов Гонтарук [3, с. 15 – 16] («Пам'яті Морозенка»):

*Княжа гора
їх зустріла грозою,
блискавка різала
небо навпіл
Билася думка,
шукала спокою.
Замок, здалося
на мить остовнів (с. 147).*

Впасти не встиг,
підняли побратими,
небо схилилося,
раптом над ним.
Замок сичав,
захлиналася злива,
мур захитався
плачем кам'яним (с. 147).
Минулося, пережилося. Відтак,
пам'ять у пісню
навік проросла (с. 147).

*Вежі Замку сягнули
В густу давнину
Сірий камінь
Благас терпіння.
А спокуса ще більша,
Коли я збагну
Це високе
Страждення творіння (с. 148).*

*Рідний Замок!
Урочисте місце подій
Опускається вечір
Безсило.
А струмок, що
 застряг
У серпанку надій,
Вже у вічність
Простягує крила (с. 148).*

Висновки. Нехай лаконічний літературознавчий «штрих» сприяє «зворотній» читацького єства отримати моральний стимул, збагнувши цінність приналежності славній давнині. Джерелом прислужаться особисті спостереження літераторів, впорядковані у Тернопільському обласному краєзнавчому музеї [4].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Костюк С. Альманаховий спадок: [Про видрукування збірника «Літературна Збаражчина»] //Вільне життя плюс, 2021, 12 листоп. – (Коротко).
2. Літературна Збаражчина. – Збараж, 1996.
3. Літературна Тернопільщина: Бібліографічний покажчик. – Тернопіль, 1992.
4. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

Надія Кукса
м. Чигирин

КРИНИЦЯ СЕРЕДИНИ XVII СТ. НА ЗАМЧИЩІ ХМЕЛЬНИЦЬКИХ У СУБОТОВІ

Анотація: У статті йдеться про колодязь середини XVII ст., що виконував функцію автономного джерела водопостачання для потреб замиської резиденції гетьмана Богдана Хмельницького в Суботові.

Ключові слова: замчище Хмельницьких у Суботові, колодязь середини XVII ст., автономне джерело водопостачання

Однією з найбільш цінних пам'яток пізнього середньовіччя Середнього Подніпров'я є багатопарове городище в Суботові, більше відоме як замчище Хмельницьких. Попри свою значимість, досі залишається малодослідженим – всього на 5% від загальної площі, яка становить 2 га.

Археологічні дослідження, що мали місце в 50-х, 70-х, 90-х рр. XX ст. Дозволили виявити лише окремі фрагменти забудови середини XVII ст. – підмурки кам'яної споруди та в'їзної вежі.

У червні 2006 р. внаслідок сильної зливи за 30 м від підмурків кам'яниці в західному напрямку утворився провал, що мав глибину близько 3 м, який спочатку був визначений як можлива частина підземних комунікацій, які, безперечно були необхідними для нормального функціонування замиської резиденції Богдана Хмельницького. Проте проведені пробні бурові дослідження, виконані за допомогою сучасного обладнання фахівцями Правобережної розвідувальної експедиції (керівник Н. Шевченко) у липні 2006 р., показали, що це залишки колодязя, глибиною до 18 м [4].

У процесі розчищення криниці окрім супроводжуючого матеріалу XIX – першої половини XX ст., були виявлені фрагменти дубового зрубу, внутрішні розміри якого 1х1м, зовнішні – 1,1х1,1 м, висота збереженої частини 1 м (рис.1), дрібні фрагменти сіроглиняної і димленої кераміки [2, с. 25].

Не менш цікавою знахідкою стала монета – лівонський солід шведської королеви Христиани (Кристини) (1632-1654 рр.) Дані знахідки, виявлені на глибині 17-18 м, дають підстави припускати, що колодязь був одним з джерел водопостачання замку Богдана Хмельницького.

Оскільки знаходився поблизу можливого місця розташування гетьманського будинку, не виключено, що сам гетьман, його родина використовували воду із цієї криниці.

Безперечно, в замку було кілька автономних джерел водопостачання. Один колодязь аж ніяк не міг би забезпечити потреби в питній воді численних мешканців замку. Життєво необхідними були також гідранти, звідки брали воду на випадок

пожежі. Якщо брати до уваги, що основна частина забудови замку була дерев'яною, постійно існувала потенційна небезпека виникнення пожежі навіть у мирний час. Звісна річ, кілька колодязів, як і виявлений, знаходилися по периметру садиби понад частоколом.

Колодязь було розчищено і відновлено. Встановлено бетонні кільця та сучасний зруб.

21 вересня 2007 року відбулося його освячення настоятелем храму Святого Пророка Іллі в Суботіві ієреєм Володимиром Гладковським.

Таким чином, криниця під умовною назвою «Богданова» стала одним з найбільш притягальних об'єктів екскурсійного маршруту історичними місцями Суботова, пов'язаними з ім'ям Богдана Хмельницького.

Згідно концепції музейної експозиції «Суботів - родовий маєток Хмельницьких»[3, с. 1-5], яку заплановано облаштувати в павільйоні, спорудженому над автентичними залишками кам'яниці на замчищі Хмельницьких, передбачено реконструкцію зрубу колодязя згідно опису П. Алеппського, який подорожував Чигиринщиною 1654 р.:«...Увагу автора... (Павла Алеппського. – Н.К.) звернув на себе колодязь з колесом і двома ланцюхами: оден ланцюх підіймається, другий спускається» [1, с. 994].

Безперечно, багатощарове городище в Суботіві має потужний культурний шар, який потребує подальших системних археологічних досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 994.
2. Гугля В. Замчище Хмельницьких: нові знахідки //Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових статей/ Бібліотечка «Часи козацькі» - Вип. 17. – К.: 2008. – С. 25.
3. Кукса Н. Концепція музейної експозиції «Суботів – родовий маєток Хмельницьких». – Чигирин, 2008. – Науковий архів НІКЗ «Чигирин». – С. 1-5.
4. Отчет о результатах второго этапа экспедиции по поиску погребения Богдана Хмельницкого. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до стат.: <http://www.esz.org.ua>

Фрагменти дубового зрубу з криниці середини XVII ст.
із замчища Хмельницьких у Суботіві.
Світлина 2007 р.

Рис. 1. Фрагменти дубового зрубу криниці середини XVII ст.

Руслан Нагнибіда
м. Кам'янець-Подільський

САДИБНИЙ БУДИНОК РОДИНИ КОРФ

Анотація: В статті подано перелік палацових комплексів Ушицького повіту Подільської губернії, що зазнали великих руйнувань під час Великої війни, а зі встановленням радянської влади були передані в управління новостворених державних установ, які прилаштовували колишні панські маєтки під власні потреби. На прикладі садибного будинку Корф у с.Рахнівка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, простежено історію одного із таких палацових комплексів та його сучасних стан.

Ключові слова: садиба, маєтки, Ушицький повіт, родина Корф.

Рахнівка – населений пункт на території Поділля, територія якого відносилась до

поселення Підлісного Мукарова, що виступало селом королівської власності з 1442 року Смотрицького повіту і в документах згадується з 1443 року як Mukarow.

У XVIII столітті поселення, ймовірно, виступало присілком Мукарова. У XIX ст. Рахнівка входила до складу Ушицького повіту Подільської губернії. У 1888 році село перейшло у власність генерал-майора Олександра Корфа [1].

Припускаємо, що після його смерті (1903 р.), його дружина, а саме Єлизавета-Софія Людвігівна Корф збудувала в південно-західній частині села у 1910 році у своєму маєтку садибний будинок [2], бо у списку землевласників Подільської губернії за 1914 рік вона значилася як власниця с. Рахнівки та володіла 516 десятинами землі [3]. До складу маєтку входив одноповерховий палац, кухня, кузня, конюшня, три сараї, два житлових будинки та будинок під складське приміщення.

З південної сторони до маєтку примикав великий сад, а дорога, що вела до палацу була висаджена по обидві сторони дубами.

Під час Великої (Першої) світової війни будинок не постраждав, бо не входив в зону прифронтових бойових дій у 1916-1917 роках.

Під час громадянської війни весь маєток був націоналізований в родини Корф і перейшов у власність новоствореного волосного правління.

В Державному архіві Хмельницької області виявлено архівні документи з націоналізації маєтків в Ушицькому повіті. Зокрема були націоналізовані маєтки та фільварки в таких населених пунктах, а саме: в с.Покутинці (старий та новий фільварок поміщика Грохольського, Цукровий завод Тарасовського), с.Тарасівка (колишнього поміщика Хельминського), с.Проскурівка (фільварок колишнього поміщика Маковецького та фільварок колишнього поміщика Процика, що перейшли в управління Ново-Ушицького господарського союзу), с. Солобківці (фільварки колишнього поміщика Градзинського та поміщика Оржаховського), с.Корначівка (колишнього поміщика Костецького, що перейшло в Ново-Ушицьке Управління державних земель та маєтностей), с.Томашівка (колишнього поміщика Шведа) с.Морозівка (колишнього поміщика Вишневського), с.Мала Тернава (фільварок колишнього поміщика Бекшихдорфа та прокатний пункт колишнього поміщика Бельчиховського), с.Стріхівці (колишнього поміщика Хельмінського), с. Гута Чугорська (розвалини колишнього маєтку передано управління Господарсовгоза), с.Зелена Куриловка (маєток передано у віддання 4-го кінного

полку Господарсовгоза), с.Губарів (маєток передано в Ново-Ушицьке управління державних земель та маєтностей), с.Борсуки (маєток передано в управління Уземвідділу), с.Поповка с.Борсуківці, с.Загоряни, с.Івашківці, с.Шебушинці, с. Антонівка, с.Катеринівка, с.Богушівка, с.Конашівка, с.Пилипковець, с. Карачийівці, с. Браїловка (маєтки передано в Управління Ново-Ушицького Господарсоюзу), с.Руда Почапинська (маєток у власності прокату Миньковецького пункту), с. Отроків (колишній маєток Подільського Губернського Банку, що у власності трудової класичної гімназії 6 класу Комісаріацької школи і показової ділянки), с.Мурована Притулівка (маєток у власності прокатного пункту), Антонівка (колишній маєток Вільчевських у власності колгоспу), містечка Замехів, с.Голозубенці, с.Кривчик (маєтки у власності Наросвіти) с.Михайлівка (у власності різних орендодакторів), с.Михайлівка (маєток у власності Маківського держцукрзаводу), с. Воробіївка (Фольварок різних Орендодакторів), с.Чанків (Фільварок Меланія у власності Маківського цукрового заводу). Щодо маєтку в с.Рахнівка та всіх земель, щодо нього належали, то він також був переданий у користування Маківському цукровому заводу.

Про це свідчить документ комісії по опису та обліку державних земель та майна по Ново-Ушицькому повіту від 10 листопада 1922 року. В ньому вказано, що у палаці Корфа, який з 23 жовтня 1922 року перейшов у підпорядкування агроділянки Маківського цукрового заводу, розташовалося волосне правління вище згаданого підприємства. З документів дізнаємось, що палац оцінений в 3000 крб. Описаний як кам'яний та покритий листами із покрівельної сталі. Кам'яний будинок колишньої панської кухні, що покритий покрівельною сталлю, оцінений в 600 крб. Два будинки, один із яких кам'яний, а інший дерев'яний, покриті гонтом, оцінені по 300 крб. і використовувались під житло. Три дерев'яні сараї покриті гонтом, а колишня кам'яна кузня, що покрита толю, використовувались для худоби. Кам'яна конюшня використовувалася за призначенням для розміщення коней. Кам'яний «магазин» використовувався як складське приміщення. З документу відомо, що вся площа маєтку становила 31 десятину (33.9 га), з яких 6 (6,55 га) десятин були під садибою, 6 десятин (6,55 га) під садом, а 19 десятин (20,7 га) орні землі. Площа всіх споруд становить 462 кв. сажні (2103 м²) з палацом складала 462 кв. сажні та оцінена загальною вартістю в 5340 крб. [4].

У 20-ті рр. XX ст. частину палацу Корфа було віддано під класи для школи. Після Другої світової війни у колишньому палаці й надалі було розміщено початкові класи Рахнівської школи. Для потреб учнів у 1973 році здійснено розбудову палацу та було добудовано західне крило, яке прилаштували під навчальні класи та спортзал для дітей школи (Рис.1). У 90-ті роки палац був обстежений Сєдіним О. та Ставинською Н., тим самим об'єкт був включений у 1994 році до «Анотованого списку» (Матеріал до складання і редакції «Словника пам'яток історії і культури Хмельницької області (розділ містобудування та архітектури)», підготовленого Науково-дослідним інститутом теорії і історії архітектури та містобудування (НДІТІАМ) [5, 6].

У 2008 р. на палаці здійснено заміну металевого покриття даху на хвилясті азбестоцементні листи. У 2010 році внаслідок двомісячний дощів постраждали підвали палацу. 30 червня того ж року з підвалів будинку було відкачано воду, тим самим ліквідовано наслідки підтоплення [1].

Станом на 2021 рік має назву «Рахнівська гімназія Дунаєвецької міської ради Хмельницької області», яка спеціалізується на дошкільному відділенні та початковій школі. Директор школи Машталер Тетяна Володимирівна [7, 8].

На початку жовтня 2021 року працівники НІАЗ «Кам'янець» Головіна А. та Свінціцька Л., здійснили обстеження палацового комплексу. Палац цегляний та кам'яний, тинькований одноповерховий з підвальним поверхом будинок. Прямокутний в плані з прибудовами: зі східного боку виступає об'єм, де розташовуються сходи, разом із невеличкою прибудовою (стара котельня водяного опалення); із західного боку розташовується прямокутна прибудова в лініях фасаду. Планувальна структура змішана: коридорна з двобічним розміщенням приміщень та зальна (підвальний поверх).

Фасади тиньковані з рельєфним геометричним орнаментом стриманого малюнку в стилі раціонального модерну. Композиція головного фасаду симетрична, на відміну від планувальної схеми. Пластику фасаду формують три розкріповки. Центральна розкріповка акцентована високим аттиком, по боках якого височіють фігурні стовпчики. Кути розкріповки оформлені лопатками із рельєфним орнаментом. Тут організований парадний вхід по сходах, які оформлені балюстрадою та вазами. Високий дверний проріз головного входу завершується півциркульною перемичкою. Над входом розміщене прямокутне вікно горища. Бічні розкріповки акцентовані фільончастими лопатками, карнизом на кронштейнах, а також аттиковим парапетом. Кути бічних розкріповок рустовані. Вікна фасаду прямокутні з прямими сандриками та рельєфною композицією. Простінки заповнені гладкими лопатками та рустовкою.

Опорядження інших фасадів майже позбавлене декору. Окрасою виступає карниз із підтримуючими кронштейнами.

Кімнати особняка просторі та світлі з високими стелями. Профільовані (софітні та галтельні) карнизи, дещо підвищене перекриття вестибюлю, проріз з півциркульною перемичкою, що веде до східних приміщень, – пом'якшують атмосферу внутрішнього простору, водночас надаючи їй урочистості. Окрасою приміщення вестибюлю виступає збережений камін з ліпниною барокових мотивів (на сьогодні не використовується). Підлога вестибюлю викладена метлаською плиткою контрастних кольорів – білий та теракотовий, з розкладкою «шахи» по-діагоналі і з облямівкою по периметру. До підвального поверху ведуть старі кам'яні сходи. На горище ведуть дерев'яні сходи. Приміщення підвального поверху зі склепінчастими перекриттями, з еліптичними і лучковими арками та нішами. Пізніше в південній частині арки були закладені. Простір східної зали підвалу поділений пілонами

Садиба побудована в стилі раціонального модерну. Головний фасад розкріпований та декорований геометричним орнаментом. Пластику фасаду доповнюють пілястри, рустовка та сандрики. Карниз підтримується кронштейнами. Вінцева лінія головного фасаду вирішена ступінчасто за рахунок аттиків, які завершують розкріповки. Парадний вхід палацу оформлений сходами з балюстрадою і вазами на прямокутних стовпчиках та високим дверним прорізом з півциркульною перемичкою (Рис.2).

Окрасою приміщення вестибюлю виступає збережений камін з ліпниною барокових мотивів (на сьогодні не використовується). Підлога вестибюлю викладена метлаською плиткою контрастних кольорів – білий та теракотовий, з розкладкою «шахи» по-діагоналі і з облямівкою по периметру. Простір підвального поверху – з пілонами та арками. До підвального поверху ведуть старі кам'яні сходи.

Об'єкт в селі Рахнівка виступає одним із прикладів побудови панських садибних будинків як невеликого палацо-паркового комплексу. Садибу оточує затишний простір з насадженням дерев різних порід, навіть рідкісних, зовсім не

типових для даної місцевості. Садиба побудована в стилі раціонального модерну родиною баронів Корф. Архітектурно-художнє вирішення фасадів історичної частини будинку не зазнало суттєвих змін, як і збережена в повній мірі об'ємно-планувальна структура. Змінені сходи парадного входу та віконні заповнення несуть почерк свого часу, але не порушують цілісності збудованого на початку століття будинку. Щодо західної прибудови 1973 року, то вона делікатно повторює стилістику палацу, але змінила його симетричність та масштабність.

Внутрішній простір садиби зберіг деякі автентичні елементи: камін з бароковою ліпниною, метласька плитка, профільовані карнизи в кімнатах, а також сходи, викладені тесаними кам'яними плитами, що ведуть до підвального поверху. Цікавим є простір підвального поверху з пілонами та арками.

Будівлю садиби доцільно використовувати як навчально-виховну установу у спосіб, що потребує найменших змін і доповнень та забезпечує збереження її матеріальної автентичності, композиційно-просторового вирішення, цінних історико-архітектурних елементів екстер'єру та інтер'єру. Реставраційні, ремонтні роботи і благоустрій території мають проводитися своєчасно за розробленою науково-проектною документацією і за дозволом відповідного органу охорони культурної спадщини. Дана будівля має утримуватися у належному технічному, протипожежному і санітарному стані та захищатися від пошкоджень і руйнування.

На території об'єкта необхідно зберігати характер історичного середовища і ландшафту; не зводити нові будівлі, малі архітектурні форми, рекламні щити та інші споруди, що погіршують умови візуального сприйняття об'єкту; уникати прокладання транспортних комунікацій та інженерних мереж, що не пов'язані з функціонуванням об'єкта або для усунення аварійних ситуацій. Будівельні, ландшафтні і земляні роботи мають здійснюватися за дозволом відповідного органу охорони культурної спадщини [9].

Об'єкт в селі Рахнівка є прикладом побудови панських садибних будинків в парковій зоні. Будівля об'єкту є зразком архітектури особняків початку ХХ століття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Пустиннікова І. Історія Рахнівки. Точка доступу на 23 грудня 2021 рік: <https://castles.com.ua/rachnowka.html>
2. Гульдман В. Поместное землевладение в Подольской губернии: настольная справочная книга для господ землевладельцев и арендаторов. – 2-ое изд., испр., и доп. К-П., 1903. – С. – 672.
3. Список Землевладельцев Ушицкого уезда на 1914 год. Точка доступу: <http://rodovoyegnezdo.narod.ru/Podolia/ushitsyuezd.htm>
4. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р- 2300. Оп-1. Спр.4. Заключення комісії и описи учета государственных земель и имущества по Ново-Ушицкому уезду за 1922 г. – Арк. 201 – 213.
5. Сєдін О.І., Ставинська Н.І. Садибний будинок Корф (мур). с.Рахнівка. Реєстр пам'яток архітектури і містобудування Хмельницької області, виконаний відділом пам'яток архітектури і містобудування НДІТІАМ Мінбудархітектури України / під.ред.Тимановича Е.В. – К. 1993. - Арк. 39.
6. Боднар С. Шпаковский С. Пам'ятки архітектури і містобудування Дунаєвеччини. Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Збірний науково-краснознавчих праць. Випуск V» - Дунаївці - Кам'янець – Подільський. 2013. – С. 512-523.
7. Сайт Хмельницької обласної державної адміністрації. <https://km.isuo.org/schools/view/id/9111>
8. Сайт Рахнівської школи <https://rachnivka-himnaziia.com/>
9. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Облікова документація на щойно виявлений об'єкт культурної спадщини Садибний будинок Корф, 1910., вул. Шкільна, 4, с.Рахнівка, Кам'янець-Подільський район, Хмельницька область.

Рис. 1 Головний вхід Рахнівської загальноосвітньої школи. Фото 70-тих рр. XX ст.

Рис. 2 Головний (північний) фасад. (станом на 01.10.2021)

Тетяна Нємічева
м. Хотин

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Анотація: У статті висвітлено роль археологічних досліджень, як одного з важливих чинників охорони культурної спадщини. Важливість археологічних досліджень для формування Хотинської фортеці, як історичної пам'ятки та музейного осередку.

Ключові слова: Хотинська фортеця, археологічні дослідження, Тимошук Б.О., О. Афанасьєв-Чужбинський, Імператорське Одеське товариство історії та старожитностей, Буковина.

Архітектурні пам'ятки найбільш яскраві об'єкти культурної спадщини України. Замки, як оборонні споруди, складають значну частину в масиві архітектурних пам'яток. Виконавши, у період середньовіччя, свою головну функцію – захист територій від завоювання, більшість з них у XIX столітті втрачають своє оборонне та практичне значення. В цей період починається пошук вторинного застосування монументальним середньовічним оборонним спорудам, проте більшість з них опиняється не в найкращому стані.

На зламі XIX–XX століть відбуваються зрушення у сприйнятті середньовічної спадщини та процеси переходу архітектурних споруд давнини в нову якість. Найбільш свідомо частина суспільства починає розглядати їх як важливі пам'ятки минулого, які необхідно зберегти. Робляться поодинокі спроби дослідження, відбудови і реставрації древніх твердинь. У XX столітті, після великої кількості археологічних, архітектурних та джерелознавчих досліджень, з'являється суспільне розуміння значення архітектурної спадщини і непідробний інтерес до неї не лише науковців, а і пересічних громадян. Цей загальноєвропейський процес переосмислення історичної спадщини середньовічних замків не оминув і Хотинську фортецю.

Хотинська фортеця привертала увагу істориків та краєзнавців ще з середини XIX ст. Після втрати нею оборонного значення у 1856 році, фортечні споруди, у розряді цивільних об'єктів, були передані у відомство Бессарабського губернського управління. Все ж ця обставина не завадила тому, що у військових цілях окремі споруди Хотинської фортеці, використовувались аж до 1889 р. Нагляд за будівлями

фортеці в цей період було доручено Хотинському повітовому поліцейському управлінню.

Не зважаючи на те, що у фортеці перебували військові, вона стала доступною для огляду краєзнавців. Так на початку 60-х років XIX ст. в рамках дослідження узбережжя Дністра відомий мандрівник і науковця О. Афанасьєв-Чужбинський відвідав Хотин і залишив нам цікавий опис Хотинської фортеці: «За містом, на північно-східному схилі дністровського берега, стоїть колись грізна, а нині вже скасована Хотинська фортеця зі старовинною генуезькою цитаделлю. Звичайно, за того рівня розвитку стратегії та артилерії, який побутував за часів Сигізмунда, це була неприступна твердиня, але тепер ані саме її розташування серед висот, з яких можна за кілька годин її розгромити, ані кам'яні мури з широкими ровами не відповідають вимогам сучасної воєнної науки. Вражає, утім, надзвичайна міцність мурування. Цитадель – це невеликий простір, оточений товстими стінами з баштами на кутах і з мостами... Збереглися два мінарети й криниця глибиною сажнів зо двадцять...» [1,с.158-159].

О. Афанасьєва-Чужбинському можна завдячити першими спробами дослідження Хотинської фортеці як історичної пам'ятки. Як бачимо з опису мандрівник був вражений міццю Хотинського замку, який називав цитаделлю. Дещо помилковим було його твердження про генуезьку факторію. Скоріш за все це пов'язано з тим, що він проводив прямі паралелі з історією Аккерманської фортеці. Показовим є те, що лише загальний огляд замку зацікавив О. Афанасьєва-Чужбинського настільки, що він написав невелику «історичну довідку» про Хотинську фортецю [1,с.119-120].

Важливою є думка О. Афанасьєва-Чужбинського, щодо необхідності ґрунтовних історичних досліджень регіону: «сьогодні археологічні розвідки у північній Бессарабії були б як ніколи доречними, тому що історики почали ретельніше та уважніше вивчати місця проживання давніх народів. Цей край іще не досліджено, при цьому добре відомо, що по всьому Дністру від лиману до Хотина жили підприємливі генуезці, чий слід і досі зберігся у фортецях Хотина, Сорок, Бендер та Аккермана» [1,с.91].

На початку XX ст. було організовано першу краєзнавчу експедицію до Хотинської фортеці членів Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей. Метою цього дослідження було обстеження Хотинської фортеці для з'ясування стану збереження фортеці та можливостей її охорони, як історичного об'єкта. Результати досліджень було опубліковано в ґрунтовній доповіді товариства, яка широко відома у сучасній історіографії [4,с.80-90]. У 1901 році для огляду Хотинської фортеці було створено комісію у складі: Кочубинського О.О. та Маркевича О.І., які протягом літа повинні були провести обстеження та надати відповідний звіт «Обществу». Власне експедиція відбулася у червні 1901 року, огляд науковців фортеці проводився у супроводі міського голови Б. Амброжевича, «товариша прокурора» Г. Мілянта, міського лікаря і знавця старожитностей В. Дібольта та «значного числа місцевих жителів, любителів старовини». Свої враження від огляду Хотинської фортеці О.О. Кочубинський та О.І. Маркевич виклали в спеціальній доповіді, опублікованій пізніше у «Записках Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей». У своєму звіті дослідники відзначили необхідність в ремонті та охороні Хотинської фортеці. І чи не вперше застосували термін – «історична пам'ятка» [4,с.80-90].

«Прийняття у відання Товариства цитаделі, як пам'ятки XVIII століття, причому прекрасно збереженої, бачиться нам вельми бажаним; ремонт її обійдеться

не більше 300 рублів. ...Нагляд за цитаделлю можна доручити сторожу, який охороняє фортечну церкву, що вимагало би лише невеликої доплати. ...Маємо підстави вважати, що передача як цитаделі, так і всієї Хотинської фортеці у відання нашого Товариства не зустріне протидії з боку жодного із зацікавлених в цьому відомств, бо як можна судити по сучасному стану фортеці, вона нікому не потрібна, а в той же час ці відомства хотіли б зберегти таку прекрасну історичну пам'ятку» [4,с.80-90]. Про це ж писав і О.І. Маркевич у спеціальній статті, присвяченій Хотинській фортеці, опублікованій у працях XII археологічного з'їзду в 1902 році [6,с.135-141].

Польові археологічні дослідження в Хотині розпочались порівняно пізно. Це пояснюється тим, що фортеця тривалий час була військовим об'єктом, відповідно археологічні дослідження були неможливі. Не сприяли науковим дослідженням і буремні зміни державної приналежності Буковини та війни ХХ століття.

Новим етапом у вивченні історії замку, який значно розширив і певною мірою спростував попередні уявлення, стали археологічні дослідження, започатковані в 1960-х рр., працівниками Чернівецького університету спільно з місцевим краєзнавчим музеєм та Академією будівництва і архітектури АН УРСР.

В подальшому, археологічні експедиції Чернівецького університету ще неодноразово плідно працювали на території Хотинської фортеці і отримані ними матеріали дозволили ліквідувати значну кількість „білих плям” в історії фортеці.

Перші археологічні розвідки та пробні розкопки було здійснено Б.О. Тимощуком ще у 1949 р., завдяки чому вдалося детально охарактеризувати архітектурний комплекс споруд. Щоправда, проведене шурфування та незначні розкопки в той час дали археологічний матеріал, що датувався не раніше ХVII-XVIII ст. Проте вже тоді археологом було констатовано факт існування різночасових споруд на території фортеці, які були поділені на більш ранні та пізні [13,с.152-153].

Археологічні експедиції 1961–1962, 1964, 1967 рр., якими керували Л.В. Вакуленко і Б.О. Тимошук, дали змогу отримати цікаві дані, які пролили світло на питання будівництва Хотинського замку. Було детально з'ясовано топографію та структуру пам'ятки: «Руїни Хотинської фортеці розміщені на правому горбистому березі Дністра і займають площу в 30 га. Вони є рештками двох фортець: кам'яної, давньої, час спорудження якої не зазначено у письмових джерелах, і земляної, збудованої на початку ХVIII ст.» [12].

Експедиція під керівництвом Б.О. Тимошука основну увагу зосередила на вивченні кам'яних укріплень старої фортеці. Завдяки розкопкам Б.О. Тимошука дослідження Хотинської фортеці набуло систематичного і спланованого характеру, відповідно вдалося з'ясувати факти, які мають відношення до найдавнішої історії Хотина, а також істотно доповнити відомі писемні свідчення [12].

Яскравою ілюстрацією роботи експедицій стали публікації в «Українському історичному журналі», журналах «Наука і суспільство», «Археологія», «Вопросы истории». Результати досліджень Тимошук Б. О. використовувались при створенні путівника по Хотину, та написанні монографій «Давньоруська Буковина», «Дорогами предків», «Зустріч з легендою», «Північна Буковина – земля слов'янська» [14, 15, 16, 17].

У цей же час знову гостро постало питання необхідності державної охорони пам'ятки. Постійні звернення керівництва і громадськості Чернівецької області, а також важливі наукові результати археологічних досліджень Б.О. Тимошука дали бажані результати. 24 серпня 1963 року Постановою Ради Міністрів УРСР №790

«Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР» комплекс споруд фортеці (XIII-XVIII) м. Хотин віднесено до пам'ятників архітектури УРСР і присвоєно охоронний № 803. У постанові зазначається і призначення пам'ятки, як такої, що може використовуватись, але виключно під наукові та музейно-показові установи. Таким чином Хотинську фортецю було включено до Списку пам'ятників архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави. З 1964 року Чернівецький обласний відділ у справах будівництва і архітектури розпочинає натурні обстеження, консервацію та реставрацію пам'ятки [7].

Відомі археологічні розвідувальні роботи, проведені на пам'ятці Л.П. Михайлиною у 1986 р., який встановив, що на території Хотинської фортеці у VIII – X ст. проживали носії культури Луки-Райковецької. На підставі археологічних матеріалів, він вважає, що саме їх нащадки і збудували перші дерев'яно-земляні укріплення Хотина приблизно в X – XI ст. Виникнення такого твердження пов'язане з тим, що в цей період вже перестали функціонувати городища-сховища і виникла потреба у створенні укріплень принципово нового типу [9, 10].

Сучасний етап археологічних досліджень розпочався після створення заповідника у 2000 р. За час існування Заповідника Буковинським центром археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича, а також Чернівецькою філією ДП «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України» проведено ряд археологічних досліджень на території комплексу споруд Хотинської фортеці. Так у 2003-2005 роках було досліджено турецьку мечеть початку XVIII ст. В результаті розкопок 2008 – 2010 років у Прибрамному дворі замку було знайдено фундаменти в'їзної вежі XV ст. Це дало можливість науковцям чіткіше визначити етапи розбудови Хотинського замку та поглибити знання про культурні нашарування фортеці, підготувати основу для проведення реставраційних і будівельних робіт [8].

Результатом досліджень також стали нові цікаві артефакти, а саме: монети XVI – XIX ст., зразки люльок XVII – XVIII ст., предмети озброєння та побуту різних періодів. Цікавою стала і знахідка уламку бронзової гармати. В окрему групу знахідок слід віднести свинцеві пломби 1836–1875 рр., які дають можливість стверджувати, що навіть після офіційної втрати Хотинською фортецею свого оборонного значення вона ще деякий час використовувалась як військовий об'єкт [8].

Археологічні дослідження тривають щороку і тому досліджувані території постійно розширюються. Завдяки дослідженням поповнюється музейний фонд заповідника, на даний час, він налічує понад 9 тис. археологічних старожитностей. Саме ці археологічні знахідки стали основою більшості виставок створених у заповіднику, і сьогодні дають уявлення відвідувачам про історію Хотинської фортеці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Афанасьев-Чужбинский О.С. Нариси Дністра. – Львів, 2016.
2. Вечерський В. В. Хотинська фортеця і замок // Велика українська енциклопедія. – К., 2011.
3. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина. Історичний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002.
4. Кочубинский А.А., Маркевич А.И. Доклад дд. чч. А.А. Кочубинского и А.И. Маркевича о поездке их для осмотра бывшей Хотинской крепости // Записки Одесского императорского общества истории и древностей. – Т.25. – 1904.

5. Красножон А.В. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV-XVIII ст.). – Одеса: Чорномор'я, 2018.
6. Маркевич О.І. // XII археологічний з'їзд у Харкові, 1902 р. "ЗНТШ", 1903, т. 53.
7. Масан О. Б.О. Тимошук – визначний дослідник археологічних пам'яток Буковини// 3 історичного минулого Буковини. Зб.наук.стат. – Чернівці:ЧДУ, 1996.
8. Мисько Ю., Буйновська Є. Хотинська фортеця XIII—XIX ст.: історія та основні об'єкти. Хотин, 2011.
9. Михайлина Л. П. Археологічні дані про час виникнення Хотина /Л.П.Михайлина // Хотину 1000 років. Матеріали Міжнародної конференції присвяченої 1000-літтю Хотина. – Чернівці: Прут, 2000.
10. Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці: факти, легенди, гіпотези. Хотин, 2011.
11. Пивоваров С.В. Дослідження питань середньовічної історії Буковини (XI — перша половина XIII ст.) в працях Б.О. Тимошука. В кн.: Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології, т. 1 (19). Чернівці, 2005.
12. Тимошук Б. О. Звіт про археологічні дослідження в Хотинській фортеці в 1961-1962 рр., проведені експедицією Чернівецького краєзнавчого музею. // ІА НАН – Ф. Наук. Арх., 1961-1962/64.
13. Тимошук Б.О. Найкраща моя знахідка. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009.
14. Тимошук Б.О. Середньовічний Хотин // Археологія. Вип. 22., 1977.
15. Тимошук Б.О. Середньовічний Хотин // Археологія. Вип. 22., 1977.
16. Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К., 1976.
17. Шманько О.В. Життя, віддане науці: Борис Тимошук – дослідник давніх і середньовічних старожитностей Східної Європи. – Чернівці, 2012.

Валентин Пагор
м. Кам'янець-Подільський

ІСТОРІЯ СПОРУДЖЕННЯ ТА РОЛЬ ГОНЧАРСЬКОЇ БАШТИ В ФОРТИФІКАЦІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

Анотація: У дослідженні розкрито сторінки історії пам'ятки архітектури національного значення Гончарської башти (1583 р.), розташованої в східній частині Старого міста Кам'янця-Подільського. На основі зображальних та писемних джерел простежено історію споруди та оцінено її роль в фортифікаційній системі міста.

Ключові слова: архітектура, башта, Кам'янець-Подільський, карти, пам'ятки, фортифікації.

Фортифікації середньовічного Кам'янця досі залишаються маловивченими. Про окремі пам'ятки відомо небагато, а дотеперішні дослідження вимагають доповнень і об'єктивного переосмислення. Ключовим з точки зору оборони міста є з'ясування, чи існували в давнину окружні укріплення – мури та вали, чи навпаки, була застосована точкова система оборони, яка складалася з довільно розташованих башт. Східна сторона міста, яка мала потужний природний захист – скелястий берег річки Смотрич висотою до 40 м була змінена та вдосконалена. Периметр східних оборонних укріплень становив понад 800 м, зміцнений трьома баштами. З півдня на північ перша – квадратна в плані Різницька (Слюсарська) башта, друга – кругла в плані Кравецька і третя – Гончарська. Найцікавішим, хоча досі не вивченим прикладом фортифікаційного зодчества є Гончарська башта, яка ймовірно, була перебудована з ранньої захисної споруди.

Найдавніші відомості про фортифікаційні споруди і особливості оборонної системи міста-фортеці знаходимо в описі міста 1544 р. В ньому відсутні відомості про Гончарську башту. Як показали дослідження Гончарська башта була збудована у 1583 р. Про це свідчить вмурована в стіні білокам'яна плита з датою та гербом.

Вивчаючи особливості конструкції, архітектор-реставратор Валентина Шевченко [4] припустила, що Гончарська башта була збудована згідно архітектурно-будівельного прийому вперше запропонованого відомим західноєвропейським гравером Альбрехтом Дюрером [5]. У 1527 р. він опублікував книгу «Настанови до укріплення міст, замків і фортець», яка стала настільним підручником для багатьох фортифікаторів. Альбрехт Дюрер та інші європейські фортифікатори намагалися пристосувати башти для оборони вогнепальною зброєю з використанням окремих елементів бастионної системи. Так, Альбрехт Дюрер в баштах м. Нюрнберга використав принцип рикошету чавунних ядер – парапет зі зрізом та ввів верхні бійниці для артилерії. Система Дюрера користувалася популярністю і використовувалися в будівництві башт західноєвропейських держав. Отже, наявність парапету зі зрізом, верхніх бійниць для артилерії, нижніх бійниць для невеликої зброї та опалювальної системи Гончарської башти, говорить про вплив широковідомої за межами Німеччини оборонної системи Альбрехта Дюрера. Що стосується Кам'янця-Подільського, то відсутні відомості про залучення когось з представників дюрерівської фортифікаційної школи до будівництва Гончарської башти. Відомо лише, що башта будувалася та утримувалася на кошти цеху гончарів. Зокрема, краєзнавець Юхим Сіцінський вказує, що жителі Кам'янця-Подільського мали дбати про міські укріплення. В 1519 р. був встановлений особливий податок, який мав назву «сош». Його сплачувала кожна кам'янецька сім'я. Всі зібрані кошти староста виділяв на міські укріплення. Частина коштів йшли райцям в польський магістрат, які відповідали за охорону міста. Починаючи з 1543 р. шляхта, яка мала в місті будинки, також сплачувала податок на міські укріплення. На цей збір утримувалася охорона, яка стояла на двох міських брамах, валах і в ратуші. Всього утримувалося 16 охоронців. Крім цього, на кошти міста, виплачувалася жалування двом пушкарям та двом сурмачам. Різні групи населення (кушнірі, гончарі, різники та ін.) ділили між собою обов'язки утримання та ремонту міських укріплень. Кожна з груп мала башту та місце на міських валах. Про це свідчить королівський привілей 1669 р. в якому Михайло Корибут дякував кам'янецьким купцям за проведений за їх кошти ремонт Гончарської башти [3, с. 88].

Велику цінність для вивчення історії башти мають зображальні джерела [1]. На першому схематичному плані міста 1633 р., зображена оборонна споруда, схожа на Гончарську башту. Більше інформації містить план міста виконаний Кипріяном Томашевичем (1673-1679 рр.). Башта показана з конусоподібним дахом, відкритими бійницями верхнього ярусу та з головним входом, який знаходиться на висоті близько 1,8-2,5 м. від денної поверхні землі. Прийом, використаний при проектуванні входу був не випадковим, адже в разі наступу ворога з боку міста можна було зачинити головний (технічний) вхід башти і продовжити оборону. Поряд з головним входом в башті функціонував внутрішньостінний хід, який останніми роками вдалося повністю розчистити. Зображення К.Томашевича засвідчує, що прорізи під бійниці були з боку міста. Натурні дослідження дозволили припустити, що віконний проріз розташований прямо над головним входом, до того як він був замуrowаний, міг використовуватися під мушикуль. Оглядову функцію башти забезпечував високий гонтовий дах з влаштованим

дозорним майданчиком і флюгером. Також, на плані К. Томашевича найбільш небезпечні ділянки східної сторони міста показані укріпленими валами. Гончарська башта розташована таким чином, щоб прикривати спуск в каньйон до р. Смотрич. Очевидно місце розташування башти обумовлено тим, що неподалік існувала переправа через річку та дорога що вела в місто.

У XVII-XVIII ст. башта виконувала важливу оборонну функцію, свідченням чого є зображення її на планах міста виконаних Йоганом Якубом де Рубейсом (1684 р.), Нікола де Фером (1691 р.) та П'єром ван дер Аа (1729 р.). В серпні 1672 р., під час нападу турків на місто, башта частково постраждала і невдовзі була відновлена. Але найбільш загадковим для будівельної еволюції башти стало XVIII ст., коли вона мала назву Різницька. На військово-топографічних планах міста, башта показана круглою в плані оборонною спорудою. Іконографічні джерела засвідчують, що вона також прикривала місток, який перетинав р. Смотрич.

Башта нанесена на плани міста Сієра де Дарсі (1700 р.), Анжея Гловера (1706), Бенедикта Ренарда (1713), Йогана Георга Максиміліана фон Фюрстегофа (1714-1715), Яна Вітте (1735), Крістіана Дальке (1736), Зігмунда Капрала (1761) та ін. Розглядаючи план 1713 р. як історико-містобудівне джерело, що містить чимало цікавої інформації про фортифікаційні та сакральні споруди міста, необхідно наголосити, що план Бенедикта Ренарда став першим топографічним планом, виконаним після звільнення міста від турків, а отже він відображає стан фортифікаційної системи після першого етапу робіт по ремонту міських укріплень. З плану Ренарда можна дізнатися про раніше невідомі назви оборонних споруд міста, зокрема Гончарська башта в експлікації до плану має назву «Tour des bouchers» (Башта різників). Це засвічує, що історична назва башти могла неодноразово змінюватися.

Вивчаючи давні історичні документи Юзеф Ролле, встановив, що один з бастіонів міста мав назву Гончарський. Нажаль, точне місце розташування цього бастіону встановити не вдалося, адже він не нанесений на жодний з відомих історичних планів міста XVII-XVIII ст. В той час широке використання артилерії викликає поступові зміни і модернізації в існуючих вже укріпленнях і накладає свій відбиток на спорудження нових. Це проявляється у використанні цілої низки фортифікаційних прийомів і нових принципів. Стіни замків потовщуються прикладками більш ніж у два рази. Змінюється сам принцип зведення укріплень – вони набувають більшої регулярності і, що найголовніше, в них застосовуються фланкуючі вузли оборони, які далеко виступають за лінію мурів. Також змінюється форма бійниць – вони розширюються і понижуються, пристосовуючись до нової зброї, часто стають багатоканальними, пристосованими для ведення перехресного вогню і фланкування підступів.

Важливим для вивчення Гончарської башти і прилеглої території є план Кам'янця-Подільського 1735 р., який виконав архітектор Ян де Вітте (1709-1785). На основі цього картографічного джерела простежується концепція оборони міста, розроблена Яном де Вітте, який приділяв значну увагу потребі будівництва нових оборонних мурів для захисту міста. Найбільший із запроєктованих мурів мав прикривати південно-східну частину Старого міста, сполучивши башти Гончарську, Різницьку та Кравецьку. В результаті мав бути сформований єдиний південно-східний вузол оборони міста протяжністю близько 500 м. Особливу увагу відведено батареї під назвою «S. Проект батареї Жевуського», яка проектувалася в 30-40 метрах західніше від Гончарської башти. Вона була запроєктована на 12 гармат [6].

Важливу інформацію про ділянку дає план Кам'янця 1761 р. авторства Зігмунда Капрала. Оборонна споруда в той час мала назву «Башта різників». На плані детально відображено східну оборонну систему міста. Кромка каньйону була укріплена валом та двома парапетами, які знаходилися з різних сторін неподалік Гончарської башти. Відстань до кожного з них складала в середньому 50-70 м. За баштою від міста розташовувалася частково зруйнована земляна батарея. Південніше від неї, знаходилася недобудована батарея св. Григорія.

У XIX ст. Гончарська башта не використовувалася, через що значно погіршився її технічний стан. Було повністю втрачено дах, а частина стіни з боку міста була засипана землею та будівельним сміттям. В той час башта мала назву Турецька, про що свідчить поштова листівка з видом на місто (див. рис. 1). На щастя башта збереглася і вже в середині XX ст. була проведена перша реставрація [2].

Отже, Гончарська башта є визначною пам'яткою архітектури, яка має багате історичне минуле і неодноразово використовувалася для захисту міста. Дослідження встановили, що вона відображає одну з західноєвропейських шкіл фортифікаційного будівництва. Зображальні та натурні дослідження дозволили розкрити складну конструктивну систему башти та прилеглих укріплень, частина з яких на сьогодні уже втрачені. Подальше вивчення функціональних атрибутів башти дасть можливість оцінити історичну роль споруди яка була головною на східних рубежах міста та фланкувала протилежний берег каньйону р. Смотрич.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Історичні плани Кам'янця-Подільського: каталог [Електронне видання] / [упоряд. В. В. Пагор]. Кам'янець-Подільський: Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець», 2020. 50 с. URL: <http://niazka.menec.org.ua/malunku/file/katalog-planiv.pdf> (дата звернення: 12.08.2022 р.)
2. Проект консервации памятника архитектуры XVI в. — Гончарной башни в г. Каменец-Подольском, Хмельницкой области / [Е. Лопушинская, В. Шевченко]. Киев, 1962. 18 арк.
3. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев: Типография С.В. Кульженко, 1895. 277 с.
4. Шевченко В. Несхожість Гончарської башти // Наука і суспільство. 1971. № 12. С. 28-30.
5. Шевченко В. Фортифікаційні ідеї Альбрехта Дюрера: втілення в Україні // Пам'ятки України. 1998. № 3-4.
6. Planta Kamiencza Podolskiego 1735 p. / [deli. Jan Witt Poruc. Ar. Kor] // Biblioteka Narodowa (Warszawa). Magazyn Kartografii. ZZK 7395; Planta Kamiencza Podolskiego. URL: <http://polona.pl/item/17516608> (дата звернення: 26.03.2022 р.)

Рис. 1

Денис Позняков
м.Хотин

ФУНКЦІОНУВАННЯ ХОТИНСЬКОГО ЗАМКУ: ОСМАНСЬКА ДОБА

Анотація: У статті розглянуто передумови відновлення Хотинського замку, після його руйнації у 1676 р. Висвітлено особливості його функціонування періоду османського панування: зміна військового статусу та пристосування до потреб османської залози.

Ключові слова: Хотинський замок, Абді-паша, Ібрагім Хамді-ефенді, мечеть, джебедежі, арсенал.

У 1699 р. на Карловицькому конгресі зібрались представники ворогуючих сторін, що брали участь у Великій турецькій війні. З одного боку монархія Габсбургів, Річ Посполита, Венеція, Московське царство – з іншого Османська імперія. Рішення конгресу стали причиною зміни кордонів на Балканах, у Північному Причорномор'ї та Східній Європі. Найбільшими втратами для Османської імперії стало повернення Поділля з Кам'янцем, до складу Речі Посполитої. Кордон між державами знову став пролягати по Дністру. Втративши свою стратегічну «точку опори» у Східній Європі – Кам'янець, для османського уряду постала нагальна потреба зміцнення нового кордону. Для цього необхідно було зводити нові укріплення у середній течії Дністра. Вибір було зроблено на користь Хотина. Для цього були ґрунтовні передумови. У Хотині розташовувався старий замок XV століття, який прикривав стратегічну переправу через Дністер. Розміщення турецьких військових підрозділів в районі Хотина дозволяло контролювати три фортеці Речі Посполитої – Окопи Святої Трійці, Жванець, а найголовніше втрачений Кам'янець. Хотин також слугував зручним плацдармом для вторгнення в Трансильванію на випадок нової війни з австрійськими Габсбургами. Крім того, у 1690-1699 рр. в околицях Хотина розташовувались хоругви липок [18, с. 31], що перейшли на османський бік. Тобто Хотин з усіх міркувань у плані будівництва нових укріплень мав пріоритетне значення. Проте, османський уряд зіткнувся з технічними та політико-дипломатичними проблемами при реалізації планів з посилення «дністровського рубежу».

Технічний аспект. Хотинський замок згідно польсько-турецьких домовленостей у Журавно (1676 р.) потрапив під делімітацію і мав би бути знищений. У цей час відбувся підрив трьох башт південної стіни, значно був пошкоджений фрагмент стін між Північною та Комендантською баштою. Фактично як оборонна споруда замок втратив своє значення. (рис 1)

Політико-дипломатичний аспект. Згідно положень Карловицького миру Османська імперія зберігала свій контроль над Молдавським князівством. Проте, османський уряд, не мав права тримати там значні контингенти своїх військ, будувати нові та відновлювати старі фортеці. Бачення зі створення нового форпосту на р. Дністра, в османів, визріло у 1705 р. На таку думку наштовхує віднайдений українським істориком Юрієм Мициком документ «1705, червня 23. — Кам'янець-Подільський. — «Новина»» на який, дослідники історії Хотинської фортеці особливої уваги не звертали.[10, с. 354] Документ складений польською мовою. Він містить цікаві відомості, про те що урядникам Речі Посполитої стало відомо, про наміри Оттоманської Порти звести фортецю у Молдовському князівстві. З цією метою, на місце майбутнього будівництва «з самих Бендер ...

Кілії, п'ятеро пашів мало туди прийти, для фортифікації [укріплення] того місця». Також повідомляється про приїзд з Бендер відомого інженера Нернаго, «який Белград туркам укріплював ... і розмежував [розкреслив] укріплення згадуваного місця». Причиною таких дій османів, стала ніби інформація про те, що Річ Посполита планує поступитись Поділлям і Кам'янцем Московському царству.

Як бачимо, з цього повідомлення, йдеться про певне місце, де османи планували будувати фортецю. Володіючи науковими пост знаннями, ми сьогодні знаємо, що впродовж XVIII століття нових укріплень на Дністрі, поблизу кордонів Речі Посполитої, окрім Хотина, османи не зводили. Тому можна стверджувати, що в цьому документі йшлося саме про Хотин.

Декілька слів варто приділити і загадковому, згаданому у повідомленні інженеру Нернаго, що уфортифіковував османам Белград. Єдиним кандидатом, на цю роль, є італійський інженер Андреа Корнаро (Andrea Cornaro), який був на службі в австрійців. Після відбиття Белграду у турків (1688 р.), був найнятий ними для його укріплення. Однак досить швидко Белград був відвойований турками і Андреа Корнаро перейшов до них на службу, щоб продовжити свою роботу. [19, с. 324] Проте плани османів були нівельовані дипломатичними зусиллями Речі Посполитої.

Відбудова замку. Новий намір відбудувати Хотинський замок османи здійснюють після Прутського походу Петра I. Московські шпигуни доповідали про те, що волохам і мунтянам наказано відбудувати Хотинський замок. [2, с. 577.] Проте, у 1712 р. Хотинщина знову стає потенційним театром бойових дій і відновлення Хотинського замку розпочалось у II половині 1713 р. З цією метою до Хотина з військами з Румелії та Анатолії був відряджений колишній намісник Єгипту Абді-паша, який був призначений сераскером (головнокомандуючим) османських військ в Хотині. Для посилення військ Абді-паші, султан Ахмед III відправив з ордою кримського хана Каплан Гірея I. Для цього були виділені 2000 золотих з тугрою. [15, с.416-417]

Прикордонні урядники Речі Посполитої уважно слідкували за діями османів у Хотині. До Стамбулу було відряджено посольство на чолі з Станіславом Хоментовським. Проблема Хотина знову вийшла на перший план у взаємовідносинах обох держав. У повітрі «запахло» новою війною. Сьогодні завдяки архівним джерелам можна відтворити хронологію подій пов'язаних з «хотинською кризою».

6 серпня 1713 р.. Повідомлення, що Абді паша вирушив з Бендер до Хотина з артилерією та 1,5 тис солдатів. [8, с.141]

8 серпня 1713 р. Абді-паша повідомляє воєводу Краківського Адама Миколая Сенявського про мету свого походу з військами до Хотина – відновлення замку [3].

28 серпня 1713 р. Абді-паша прибув до Хотина [8, с.142.]

16 вересня 1713 р. Копія листа Клітчевського до Адама Миколая Сенявського. «Щодо відновлення замку хотинського: великі проводять роботи, біля якого щодня працює багато людей; вапно готують, дерева з лісів звозять і вздовж пилами розпилюють. Вал навколо замку всипали і палісади ставлять» [5]

Польська сторона також пильно стежила за відновлювальними роботами замку та пересуванням військ Порти. У повідомленні від 15 жовтня 1713 р. йшлося про те, що Абді-паша має намір зимувати у Хотині та отримав зі Стамбулу гроші на утримання залоги замку та на подальше будівництво укріплень. [4].

19.10.1713 Ротмістр Каліновський з Жванця повідомляв А.М.Сенявського про, те що в Хотині перебувають яничари, старі липки кам'янецькі під командою Улан-аги, і що привезли гроші на будівельні роботи [4].

2 листопада 1713 р. кримський хан Каплан Гірей I А.М. повідомляє Сенявського, про те, що фортифікація замку Хотинського завершилась успіхом. [6].

У цілому восени 1713 р. стіни Хотинського замку були відновлені. Османи відновили південне прясло мурів. Але замість трьох башт відбудували лише дві. Межі замку були розширені орієнтовно на 10-12 м. у південному напрямку. В'їзд до замку був облаштований на нижньому ярусі.

Роботи з ремонту та укріплення замку продовжились і у 1714 р. Саме у цей період відбувається будівництво кам'яних стін Нової фортеці з боку Дністра. Сам замок виявився ніби «вмурованим» у нову систему укріплень. У цей час відбується ремонт арочного мосту на плацу, що веде до замку. Згодом прольоти мосту турками будуть замуровані, перетворивши його на стіну. [3, с.716.].

Функціонування Хотинського замку 1718-1739 р. Перш за все варто відзначити, що у XV-XVII замок виконував функцію контролю стратегічної переправи через Дністер. У XVIII ст. на себе контроль перебрала Нова бастионна фортеця. Сам замок фактично втрачає військове значення у силу розвитку далекобійної артилерії. Фактично це відбулося ще у останній чверті XVII, коли після програної битви біля стін замку, у 1673 р. декілька сотень османів зачинилось у замку. Але через декілька днів були змушені капітулювати перед військами Речі Посполитої Яна Собеського. Головним стимулом для капітуляції послужила наявність потужної артилерії у ворога. Крім військових функцій, у XV-XVII ст, замок виконував явно виражені адміністративні функції та слугував резиденцією молдавських пиркилабів (управителів Хотинського цинуту).

Для розуміння, які функції виконував старий замок в османський час необхідно звернутись до низки писемних та іконографічних джерел. Найбільш повно їх розкриває джерело османського чиновника, відомого географа Ібрагіма Хамді-ефенді, який з 1718 по 1728 рр. служив секретарем (катібом) Арсеналу у Хотині. Згідно поданих ним відомостей старий замок замок був збудований дуже майстерно. На нижніх поверхах (підвали) знаходяться магазини (порохові склади), з яких ведуть кам'яні галереї (сходи) в поле (двір). До дуже гарних покоїв гарнізона (палац пиркилаба) можна піднятись по сходах. В середині фортеці знаходяться мечеть обернена з церкви, житло джебеджибаші (головного зброяра), діздара (комендант замка), казарми артилеристів (джебеджи), житло імама та муедзина.[1, с. 287] Як бачимо з опису османи пристосували наявні будівлі під свої потреби. Тут варто відмітити, що функції замку з військово-адміністративних були змінені на функції зброярського та порохового арсеналу [11, с.110].

Внутрішньозамкова мечеть. Перша мечеть на території Хотинщини. Першопочатково православна церква Успіння Пресвятої Богородиці. Вперше обернена на мечеть була ще у 1672 році під час польсько-турецької війни 1672-1676 рр. [16, с. 197]. Під час другого приходу османів у 1713 р. повторно стала мечеттю. Біля фундаменту церкви османи добудували лише мінарет заввишки 20-25 м., рештки якого можна спостерігати і сьогодні (рис. 2). Більше ніяких зовнішніх змін не здійснювалось. Цікавинкою цієї споруди є те, що османи не знищили давні християнські фрески, а приховали їх, замурувавши своєю стіною. Мечеть не відігравала головної ролі у релігійному плані, оскільки головною для військового гарнізону Нової фортеці була яничарська мечеть, а роль п'ятничної (соборної)

виконувала мечеть валіде-султан (матері султана Ахмеда III), що знаходилась на території Нової фортеці. [1, с. 288-298].

Казарми джебеджи (зброярів). Перші відомості про присутність джебеджи на території Хотина відносяться до 1713 року. Вони одні із першими прибули для виконання своїх обов'язків. Так у 1713 р. *Ресепті солдатів піхотинців і провінційної кавалерії Хотинської фортеці / «Defter-i neferât-ı piyâde ve süvârî-yi yerliüyân kale-i Hotin»* ми знаходимо відомості про перебування у Хотині 70 зброярів. Відповідно казарми замку були переоблаштовані під їхні потреби. [17, с. 13] Під самими казармами розташовувались порохові склади, про які згадував Ібрагім Хамді-ефенді. Навпроти казарми розташовувались «Магазини (склади) з різними інженерними, мінерськими і артилерійськими матеріалами (припасами)». (рис.3) Нажаль дана споруда не збереглась.

До основних військових обов'язків джебеджи відносились: технічне обслуговування, ремонт озброєння яничарів, зберігання зброї в спеціальних арсеналах; транспортування військового спорядження, супровід та охорона усієї військової амуніції до театру бойових дій. Особливо ретельно джебеджи сліdkували за справністю стрілецької зброї та достатньою кількістю набоїв до неї. Ще одна функція джебеджи – забезпечення зброєю тих яничарів, які проходили залогову службу в прикордонних фортецях, для цього у визначених місцях облаштовувались склади, яким опікувались уповноважені джебеджи-офіцери [14, с. 313].

Палац пиркилаба. Підвали під спорудою були облаштовані під цейгхауз (провіантний магазин). Як використовувались два поверхи самої споруди на жаль у джерелах відомостей не має. Проте опираючись на результати архітектурних досліджень 1990 р. можна стверджувати, що османи здійснили внутрішню перебудову першого і другого поверху будівлі. [12] Враховуючи, що сам палац з точки зручності і комфорту використовувався під житло чиновників та духовенства (джебеджибаші, діздара, муедзина та імама).

У 1739 р. Хотинська фортеця була окупована московськими військами. Але вже у 1740 р. до Хотина повернулись османи. З опису Ібрагіма Хамді-ефенді відомо про значні руйнування інфраструктури замку та фортеці.

Інфраструктура замку у 1769 р. Відомості про функціонування замку до 1769 р. у джерелах з історії Хотина фактично відсутні. У 1769 р. Хотин в друге був захоплений московськими військами. Згідно плану того часу, створеного російським інженером, можемо відтворити як функціонував замок між 1769-1774 р. Для зручності публікуємо повний опис плану. (в дужках позначається сучасна назва споруди та коментар)

Увеличенной Планъ Хотинской крепости Замку съ показанием всего, строенія второго этажа / Збільшений план Хотинської фортеці Замку з описом всього, будівель другого поверху (рис.4)

Автор: інженер-прапорщик Крістіан [Берхнъз];

Дата створення: після 1769 року;

Розмір носія (фото): 12,9 x 18,2 (см);

Експлікація: російська мова;

Оцифрована версія: Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця».

Експлікація:

Д. Порохові підвали; (перший поверх казарми XV-XIX ст., перший поверх Замкової церкви);

Е. Магазини інженерної команди (перший поверх палацу пиркилаба);

Г. Магазини артилерійської команди (споруда у Північному дворі замку, не збереглась);

Г. Пусті магазини; (Споруда, що прилягла до західної стіни замку. На планах 1739 р Д. де Боскета відзначена як «Магазини (склади з різними інженерними, мінерськими і артилерійськими матеріалами (припасами)»);

Н. Пусті двори;

І. Артилерійські ремісничі будинки (Дві споруди, одна з них розташовувалась у сучасному Привратному дворі замку, поряд з Південною баштою, інша розташовувалась навпроти казарми XV-XIX ст);

К. Кам'яна стіна для утримування землі, що осипається (збереглась до наших днів);

Л. В'язниця (розташовувалась на першому поверсі південно-західної башти);

М. Ворота в Замок (вхід зберігся повністю, розташовується на першому ярусі Південної башти);

Н. Сортія (виходи). (Виходи на східну ділянку стіни замку. Сьогодні замуровані).

Як бачимо з детального опису плану в цілому російськими військовими замок продовжує використовуватись як військовий арсенал. Тут варто додати, що окупація Хотина відбулась у вересні 1769 р., у російських військових було обмаль часу, щоб переобладнати споруди під свої потреби. Тому можна припустити, що зазначені споруди використовувались і османами за подібним функціональним призначенням зазначеними в експлікації у період між 1740-1769 рр.

Період функціонування замку між 1769 та 1812 р. в джерелах майже повністю відсутній. У розпорядженні автора є лише один план замку 1807 р.(рис. 5) Проте він не містить експлікації. Письмові джерела того часу більше зосереджуються на описі інфраструктури Нової фортеці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

Джерела

1. Брун Ф. Румынскія княжества и Бессарабія около половины XVIII столетія // Записки Бессарабского статистического комитета / [под. ред. А. Егунова]. Кишинев, 1868. Т. 3. С. 278-300.;
2. Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 11. Вып. 2: июль-декабрь 1711 г. / Ред. кол.: Б. Б. Кафенгауз, А. И. Андреев, Л. А. Никифоров. АН СССР. Институт истории. М.: Наука, 1964. 745 с.;
3. AGAD. sign. 1/3/0/32/6 teczka 10, nr 541.Przekład listu Abdiego paszy do A. M. Sieniawskiego, 16 regeb 1125 (1713.08.08).;
4. AGAD. sign. 1/3/0/32/64 teczka 11, nr 542.Kopia listu Rotmistrza Kalinowskiego do Hetmana Wielkiego Koronnego.;
5. AGAD. sign. 1/3/0/32/64 teczka 14 nr 547. Kopia listu Kietczewskiego do A. Sieniawskiego.;
6. AGAD. sign. 1/3/0/32/64 teczka 14 nr 547. Przekład listu Kapłan Gereja, chana do A. M. SieniawskiegoPrzekład listu Kapłan Gereja, chana do A. M. Sieniawskiego;
7. Die europäische Fama, welche den gegenwärtigen Zustand der vornehmsten Höfe entdecket. №153. 1714.;
8. Songül Çolak, Metin Aydar.Göynüklü Ahmed Efendi. Târîh-i Göynüklü (Osmanlı Tarihi 1123-1172/1711-1759). 2019. P.584.;

Література

1. Буйновська Є.В., Позняков Д.В. Іконографічні джерела з історії Хотинської фортеці: гравюри, карти, плани – Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О.А., 2019. – 104 с.;
2. З джерел до історії Османської імперії та Кримського ханства XVI – першої половини XVIII ст. / Ю. Мицик // Україна в Центральній-Східній Європі: Зб. наук. пр. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. 9-10. С. 327-360.

3. Махир Айдын. Крепости Турецкой империи // Русский Сборник: Исследования по истории России. Т. XXI. Москва. 2017. С. 101-124.;
4. Памятник архитектуры XV века. Комплекс сооружений Крепости в Хотине. Дворец в цитадели. Проект ремонтно-реставрационных работ. Т. II, книга 2. Киев. 1990
5. Позняков Денис. Відомості з історії Хотина першої чверті XVIII століття // Хотинська фортеця у літописах (до 350-річчя від дня народження Самійла Величка) / Матеріали наук.-практ. конф. (м. Хотин 15 жовтня 2020 р.). – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2020. С.11-24.;
6. Срібняк І. Кінні, артилерійські та спеціальні підрозділи капикулу в Османській армії // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки. 2011. Вип. 17. С. 306-317.;
7. Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття). К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2016. 606 с.;
8. Ambroży Grabowski. Ojczyście wspominki w pismach do dziejów dawniej Polski, diaryusze, relacye, pamiętniki i.t.p. służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowych tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego. T. 2. Kraków. 1845.;
9. Engin, Hakan 1787-1792 Osmanlı-Rus, Avusturya Harpleri Sirasında İbrail Kalesi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Edirne 2013, 187;
10. Stanisław Kryczyński. Tatarzy litewscy: próba monografii historyczno-etnograficznej. Warszawa. 1938.;
11. The Peace of Passarowitz, 1718. Charles Ingrao, Nikola Samardžić, Jovan Pešalj, Series: Central European Studies, 2011, Purdue University Press. 324 p.

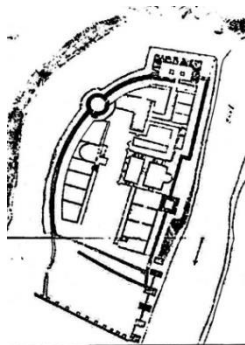

Рис. 1 План Хотинського замку 1690 р.

Рис. 2 Церква Успіння Пресвятої Богородиці з мінаретом. Авторська реконструкція

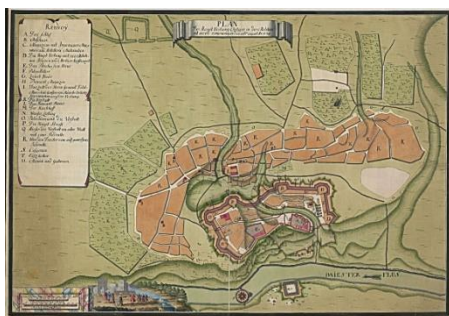

Рис. 3 План Хотинської фортеці 1739 р. Автор
Даніель де Боскет

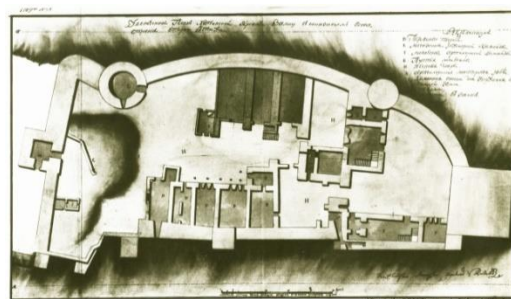

Рис. 4 План Хотинського замку 1769 р.

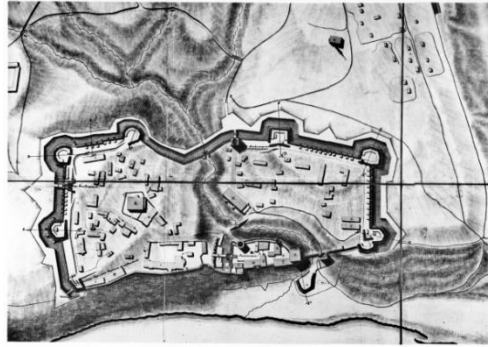

Рис. 5 Фрагмент плану Хотинської фортеці 1807 р.

Оксана Пришляк
м. Збараж

ІСТОРІЯ БУДІВНИЦТВА ОБОРОННОГО ЗАМКУ У С. КРИВЧЕ В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЙОГО ВЛАСНИКІВ

Анотація: *Стаття присвячена історії будівництва замку у с. Кривче магнатами Контськими, та його архітектурних особливостей, вивченню історичних хронологічних процесів оборонної твердині при графах Голєєвських і стан пам'ятки архітектури Західного Поділля на сьогодні.*

Ключові слова: *замок, Кривче, фортифікація, пам'ятка архітектури.*

Назва села Кривче у джерелах XVI століття згадується під різною інтерпретацією, а саме у варіантах: Krziwcze, Krzywcze, Krzywczе.

Одразу після в'їзду в село, яке ще називають Нижнє Кривче, видно величні залишки колись могутнього оборонного замку, що у XVII столітті був одним з найкращих обороноздатних замків на Західному Поділлі – мав розвинуту систему сухих оборонних ровів з трьох сторін – західної, південної і східної. З північної сторони крутий схил природного узгір'я на якому розташований замок, утруднював підступи до нього [2].

За планувальною конфігурацією замок у селі Кривче належить до регулярних, прямокутних замків з наріжними баштами та арсеналом. Замок мав майже квадратну форму з баштами по кутах, а зі східного боку була влаштована в'їзна брама.

В стінах башт знаходилися бійниці, на двох нижніх ярусах з лучковими перемичками, на третьому - ключоподібні бійниці. Закладені отвори бійниць у підвальному ярусі башт дають підстави стверджувати, що первісно рівень поверхні ґрунту був нижчий і башти були чотириярусними. Залишки мурів свідчать про існування прибудованого до західної стіни, з боку замкового подвір'я, палацу.

Вежі та оборонні мури замку муровані з бутового каменю-вапняку, що поширений в даному регіоні, і потиньковані вапняно-пісковим тиньком.

Навіть ті рештки замкових укріплень, що дійшли до нашого часу, дають достатнє уявлення про масштабність будівництва, яке тривало не один рік. Вдало вибране місце робило його неприступним. Він належав до важливих подільських замків. Доля новозбудованого замку була типовою для подільських фортець [3].

У 1639 році магнати Миколай, Станіслав та Войцех Контські на високому лівому березі Циганки між двома її притоками розпочали зведення регулярного замку [1].

Родина Контських походить з села Конти. Першим власником Контів і родоначальником однієї з ліній Єленів-Брохвичів, пізніше названих Контськими, був Флоріан із Друшкова (бл. 1330-1377 рр.).

Христофор Контський (бл. 1561-бл. 1638 рр.), був одним із молодших синів Марціна «Гондо» Конського, капітана Й.К.М. У 1588-1590 роках отримав ступінь магістра *artium liberalium* (вільних мистецтв) і доктора філософії в Краківському університеті. Серед письмових творів Христофор Конський залишив після себе твір, написаний латинською мовою, вперше опублікований у 1593 р. «*Vitae Archiepiscoporum et Eepiscoporum Ecclesie Cracouien [sis] olim per Christoph Katfki, Artium liberalium Magistri*» (Життєві записи архієпископів і єпископів Кракова. Церква Христофора Конського - пер. авт.) та *Carminis elegiacorum*, які на звороті титульної сторінки мали присвяту князю і кардиналу Єжи Радзивілле та краківській капітулі. Перше видання мало 51 біографію краківських єпископів. Наступне, друге видання, яке вийшло 1633 року, було доповнене ще 5 життєписами, трохи скромнішими, і родовим деревом єпископських гербів, «інших і значно нижчих».

Не можна виключити, що початковим наміром Христофора було залишитися в духовенстві, про що свідчать його «Життє єпископів...» і присвята кардиналу Єжи Радзивілле. Однак він обрав кар'єру при королівському дворі як придворний, спочатку при дворі короля Сигізмунда III, а згодом при дворі Владислава IV.

Однак можна припустити, що він не досяг значної кар'єри, оскільки його немає в жодному списку королівських посад. За вірну службу при дворі Христофор отримав село Чехи повіту с. Бучацький, у Подільському воєводстві, яким згодом правив його старший син Войцех. Дружиною Христофора була якась Ліпська, з якою він мав старшого сина Войцеха (1604-1658 рр.) та молодшого Станіслава (1606-1634рр.), спадкоємця подільської Королівки, сусіднього Сапогова та Кривче. Саме сини Христофора (Войцех і Станіслав) і є будівничими Кривченського замку. Христофор помер у Львові.

Одним із будівничих Кривченського замку був і племінник Христофора - Миколай Контський (1601-1665 рр.) священик, канонік кам'янецький і полоцький. Він був другим сином Станіслава (+1623 р.) та Зофії, уродженої Любомирської (+1610 р.), навчався спочатку в Краківській академії, потім вивчав теологію в 1620 і 1629 роках в Падуанському університеті.

У 1623 році в Римі він отримав звання доктора обох прав. Після повернення на батьківщину він отримує настоятельство. У наступні роки він стає священиком і каноніком у Кам'янці-Подільському.

Належав до людей всебічно освічених і, як і личить освіченій людині, мав велику на ті часи бібліофільську колекцію, про що довідуємось із заповіту плоцького каноника Миколая Конського, який містив дуже цінні на той час речі. Саме Миколай підтвердив дарування у 1634 році дібр Кривче Войцеху і Станіславу Контським [17]. Так як Станіслав помер у 1634 році бездітним, ці землі успадкував його старший брат. Після Войцеха ті землі мали перейти до Марціна, а після нього до його сина, Яна Станіслава [10].

Марцін Казимир гербу Брохвич (1636-1710 рр.), генерал коронної артилерії, каштелян краківський. Він був сином Войцеха та Анни Стогневівни.

У 1663-1664 роках під час походу на Росію воював в Україні в чині обер-лейтенанта, командував полком драгунів Яна Генрика Бокума; його поранили під

Глуховом. Під час відступу 3 березня 1664 р. захищав переправу через Десну під Новогрудом Северським. В 1665 р. Конський став перемишльським теслею і підполковником королівської гвардії, а наступного року – полковником артилерії.

У Хотинській битві Конський вміло керував артилерійським вогнем в наступі на турецький табір, а потім на міст через Дністер, відрізавши ворогові шляхи відступу і значно сприявши перемозі.

Під час міжцарів'я, наприкінці 1673 р., обраний суддею у провінції. У елекційній кампанії в Україні воював під Баром, здобув Язловець і Могилів. Наприкінці 1675 р. обраний маршалком варшавського сеймику, який хвалив його за турботу про артилерію. Під час міжцарів'я 1696 Марцін Конський був висунутий певними колами як кандидат на польську корону [16].

В другій половині XVII століття замок у Кривчі відіграв важливе стратегічне значення в воєнних діях Польщі проти Туреччини. Вже в 1672 році після підписання Бучацької угоди між Польщею та Туреччиною замок у Кривчі разом із більшою частиною Поділля перейшов у володіння турецького султана. Повернути ці втрачені землі до польської корони вдалося лише через 7 років. В 1675 році Ян III Собеський наказав взяти в облогу цю твердиню. Під час облоги оборонні споруди зазнали значних пошкоджень. В тому ж році в зруйнованій фортеці засів польський зрадник Кричинський з загоном липків (татар). Замок був пошкоджений, але попри постійні руйнування, якими на його могутніх стінах закарбовувалися усі перемоги та поразки, через його важливе військово-стратегічне значення, цю твердиню швидко відбудовували. Пізніше, в 1687 році, вже татарські загони взяли в облогу поляків, що знайшли захист за мурами замку. Взагалі, його досить часто брали чи то штурмом, чи то облогою [4].

Останнім власником Кривченського замку з роду Конських став Ян Станіслав (1675-1727 рр.), що був сином Марціна Казимира Конського та Урсули Денхоф. Навчався за кордоном і служив у французькій армії Людовіка XIV. На початку 1702 р. розпочав службу в Кам'янці-Подільському капітаном коронної артилерії, де в травні був підвищений до майора. Брав участь у Північній війні. У 1710 році став полковником піхоти, очолив полк. У 1712-1715 роках знову перебував за кордоном. Після повернення до Польщі брав участь у Тарнівській конфедерації. У 1716 році став полковником коронної артилерії. У 1720 р. обраний депутатом на сейм від Подільського воєводства і 25 вересня призначений генерал-майором. Був підмаршалком Центрального трибуналу 1724 р. 16 березня 1726 року, слідом за батьком, став генералом польської коронної артилерії після Рибінського. Єдиною дочкою Яна Станіслава була Маріанна (1722-1768 рр.), що після смерті батька була під опікою Стефана Гумецького, а в 1744 році стала дружиною Євстахія Потоцького [13].

У XVIII столітті на Поділлі стає спокійніше, відпала загроза нападу татар і турків, через це замок у Кривчі втрачає своє оборонне призначення, його почали відбудовувати, і він поступово перебудовується із фортеці на панський маєток, село також почало відбудовуватись і розширюватись. У середині XVIII століття повновладним господарем замку залишався польський поміщик Ян Беатрик Голєєвський (1789-1862 рр.), який у ньому і проживав. Очевидно, що в цей період замкові оборонні мури були понижені, сухі оборонні рови – засипані [12].

Голєєвські гербу Косьцеша, мазовецький рід, писемний з Голєєва на Мазовії. Голєєвські розпалися на кілька гілок, одна з яких осіла в Червоній Русі, друга в Литві. Одна лінія отримала в Галичині 8 лютого 1783 року від цісаря Йосифа II

спадковий австрійський титул графа з гербом, але закінчився після меча 28 жовтня 1893 року.

Ян Беатрик Антоній Голєєвський гербу Косьцеша (народився 11 травня 1798 року - помер 22 травня 1862 року) - польський граф, землевласник.

Народився 11 травня 1798 року [15]. Він був сином Самуїла Голєєвського (власника маєтку Кривче з селами Бабинці, Філіпінці, Чуднівці Чортківського повіту, а з 1823 р. Хлебова Тернопільського повіту) та Вікторії, уродженої Матушевич гербу Либідь [8]. Мав братів Самуїла (листопадовий повстанець, помер 1846 або 1848) і Тадеуша (листопадовий повстанець, помер 1855 році) і сестру Марію (1804 або 1805 р.н., померла 1893, дружина сусіднього поміщика Кирила Чарковського) [18].

Після батька став власником маєтків Кривче та Глібова [9]. Входив до складу Галицького стану від магнатів у 1838 р. [8].

Він одружився з Розою Чарномською гербу Ястшембець, раніше одруженою зі його двоюрідним братом Юліаном Антонієм Самуелем Голєєвським (помер 1855) []. Вони мали сина Корнеля (1829 р.н.) та доньку Ольгу (1834 р.н., одружена з Щенським Козебродським) [14]. Помер Ян Беатрик Голєєвський 22 травня 1862 року [9].

Після скасування панщини в Австро-Угорщині в 1848 році панські маєтності надаються в оренду та у відкуп євреям. В середині XIX століття Ян Беатрик Голєєвський продав замок єврею-перекупнику Лазару Зейдману (Сейдману), який за короткий час розібрав на каміння дві замкові башти й північні, східні та західні мури оборонної фортеці. З «історичного» каміння Зейдман побудував винокурню, решту продав селянам. Ще й зараз у селі збереглися споруди побудовані з того каменю.

В 1870-их роках власником замку був Соломон Боцман, борщівський єврей, власник гуральні і винокурні у селі Кривче.

На початку XX століття замком володів єврей Лазар Мельцер, який був кривченським головою. З первісних замкових споруд, перед Першою Світовою війною, збереглися південно-західна і південно-східна оборонні вежі та фрагмент оборонного муру, а також частина в'їздової вежі. Лазар Мельцер віддав в дарунок землі, на яких розташований вхід до печери й залишки замку, Подільському туристично-краєзнавчому товариству, завдяки чому у 1924 році, цим товариством була зроблена друга спроба реставрації замку. На той час відновили і накрили одну вежу.

А коли відновилася радянська влада, у 1946 р. для будівництва дороги в Кривчі почали розбирати як в'їзну браму, так і залишки мурів. В 1950-ті роки під час будівництва сільського клубу в безпосередній близькості від замку були розібрані залишки в'їздової вежі. Навіть з фундаментів зруйнованих стін і веж місцеві жителі повибирали весь камінь.

Третя спроба реставрації замку була зроблена в 1990 році. Тоді місцевий колгосп доклав багато зусиль і коштів, щоб врятувати історичну пам'ять про оборонну твердиню, ініціювавши її реставрацію [5].

Замок в селі Кривче згідно розпорядження Кабінету Міністрів України від 05 листопада 2008 року №1397-р, ввійшов до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля». У 2011 році під керівництвом заповідника були проведені археологічні дослідження. У результаті їх проведення мурованих оборонних споруд (мурів) по межах досліджуваної території мису, які б належали до замку XVII століття, виявлено не було, що свідчить про їх відсутність в цей період.

У нинішній час замок збережений фрагментарно. Про колишній замок нагадують лише дві шестигранні башти-бастей на всю первісну висоту до рівня карнизів – південно-східна та південно-західна, та оборонний мур між ними частково збережений до рівня 2-го ярусу веж на висоту 4 метрів [6]. І тому досить цінним є проект часткової реставрації та консервації залишків Кривченського замку, який розробив інститут «Укрзахідпроектреставрація» [7].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрушко І. О. Ескізний проект консервації та часткової реставрації замку в с. Кривче Борщівського району Тернопільської області. Львів: Укрзахідпроектреставрація, 1990 р. Т. 71-1, 71-4;
2. Сохацький М. Оборонні замки Борщівщини. *Літопис Борщівщини Видання Борщівського краєзнавчого музею*, ред. Скочеляс І, Сохацький № 6 м. Борщів: КТ «Джерело», 1994 р. с.7-8;
3. Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. Українська Академія Наук. Київ, 1928.
4. Данилейко В. М. Село Кривче та замок Контських, згідно нових архівних та іконографічних даних *Наукові записки Видання Національного заповідника «Замки Тернопілля»* Збараж, №8, 2018, С. 244-251.
5. Маметов В. Золота Брига. Історія фортеці у Нижньому Кривчому: Ровесник (Тр). 19.05.1970.
6. Андрушко І. Сучасний стан збереженості замків на Поділлі та проблеми їх реставрації. Кам'янець-Подільський: Фортифікація України, 1993. С.29-30.
7. Лонкевич Д. Замок в с. Кривче Борщівського району. *Періодичне видання інституту Укрзахідпроектреставрація «Вісник»* № 11 Львів, 2000 р. С.64-66;
8. Adam Boniecki: Herbarz Polski. t. VI. Golejewscy v. Golejowscy h. Kościesza T. IX. Warszawa, 1906, s. 369–370.
9. Adam Boniecki: Herbarz polski. T. 3: Chmielewscy – Czetowscy. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1900, s. 284.
10. Adam Przyboś : Kątski (Kącki, Kontski) Marcin Kazimierz h. Brochwicz (1636—1710). [W:] Polski Słownik Biograficzny. T. XII, cz. 2. Wrocław — Warszawa — Kraków : Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1966—1967, s. 316–319.
11. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie wskutek fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. T. 20. Lauda sejmikowe. T. 1. Lauda wiszeńskie 1572-1648 r., Lwów 1909, s. XXX.
12. Czołowski A. «Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej»: Lwów, 1892. s.25, 60, 82.;
13. Edmund Rabowicz i Paweł Stok: Kątski Jan Stanisław h. Brochwicz (ok. 1685—1727). [W:] Polski Słownik Biograficzny. T. XII, cz. 2. Wrocław — Warszawa — Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1966—1967, s. 314–315.
14. Herbarz polski. T. I. Lipsk, t. VI s. 183: Golejewscy v. Golejowscy h. Kościesza 1839-1846, s. 382.
15. Jerzy Sewer Dunin-Borkowski: Almanach błękitny. Genealogia żyjących rodów polskich. Lwów / Warszawa: 1908, s. 372-373
16. Kątski, Marcin (2003). Diariusz wyprawy wiedeńskiej Króla Jana III w roku 1683 (in Polish). Królikowski, Bohdan. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
17. Ród Kąckich vel Kątskich z Kątów h. Brochwicz Przyczynek do dziejów rodów rycerskich Małopolski. Studium historyczno-genealogiczne od połowy XIV wieku Robert Antoń, s. 496
18. Tadeusz Czarkowski-Golejewski: Pamiętnik Tadeusza Czarkowskiego-Golejewskiego pierwszego ordynata na Wysuczce. Poświęcony dzieciom i wnukom oraz najbliższej rodzinie. Borszczów: Drukarnia P. Seidmana, 1905, s. 127-128

Лілія Свінціцька
м. Кам'янець-Подільський

ІСТОРІЯ САДИБИ ЗАЛЕВСЬКИХ В С.ДЗЕЛЕНЦІ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

Анотація: В статті висвітлюється історія формування садиби власників Залевських в селі Дзеленці Хмельницького (Волочиського до 2020р.) району Хмельницької області, яка є щойно виявленим об'єктом культурної спадщини. Проведено аналіз іконографічних джерел у порівнянні з натурним обстеженням об'єкта, що дає змогу детальніше та глибше дослідити пам'ятку.

Ключові слова: садиба, будинок, Залевські, с. Дзеленці, фасади, інтер'єри, парк.

Серед великої кількості житлових об'єктів ХІХ, ХХ століть, що донині збереглися на Хмельниччині, певну групу становлять садиби. Серед них є пам'ятки архітектури, такі як: садиба Пшездецьких у смт. Чорний Острів Хмельницького району, садиба Орловських в селі Маліївці Кам'янець-Подільського (Дунаєвецького) району, садиба Залевських у селі Водички Хмельницького району, садиба у селі Самчики Хмельницького (Старокостянтинівського) району, садиба Колонна-Чесновського у селі Божикивці Хмельницького (Деражнянського) району, садиба Патона у с.Хребтіїв Кам'янець-Подільського (Новоушицького) району. Певна частина об'єктів – втрачені під час національно-визвольного руху в 1917—1921 роках, а інші дійшли до наших днів і без сумніву представляють культурну цінність. До таких відноситься садиба Залевських у селі Дзеленці Хмельницького (Волочиського) району Хмельницької області.

Палац Залевських – щойно виявлений об'єкт архітектури, що занесений до Переліку згідно наказу управління культури, національностей та релігій Хмельницької ОДА від 28.02.2013р. №65н «Про доповнення Переліку щойно виявлених об'єктів архітектури Хмельницької області». Будинок рекомендовано ще у 1994 р. для взяття під охорону держави як пам'ятку архітектури місцевого значення за результатами науково-пошукових робіт по пам'ятках архітектури Хмельницької області, які проведені відділом архітектури та містобудування НДІТІАМ (зав. відділом і відповідальний виконавець Є.В.Тиманович) для підготовки матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури України [3, с.35]. під назвою Садиба (поч. ХХ ст.), складовою якої є палац Залевських (мур.) датований 1914 роком.

У селі Дзеленці, що розташоване за 37 кілометрів від м. Хмельницького і розкинулось на лівому березі річки Пłosки, знаходиться палац Залевських. Село відоме з ХVІІ ст. За період свого існування назва його змінювалась: Зеленці, Zielincze, Дзелынче, Дзѣлинчѣ, Дзелинче, з 1926 року – Дзеленці. У 1633 році володарями Дзеленців були волинські князі Вишневецькі. У кінці ХVІІІ ст. село з присілком Францишківка, що сьогодні є частиною села Дзеленці, перебувало у власності стольника Яна Романовського, придбаного у ротмістра Малиновського. [1, с.115]. Згодом від його синів основну частину села придбав Давид Білінський, дві менші частини належали Залуським та Крижанівським. На кінець ХІХ ст., відкупивши у своїх братів і сестер, успадкував Дзеленці його син – Броніслав-Юліуш Білінський. У цей час село входило до Проскурівського повіту Третельницької волості і до 1903р. належало Броніславу Білінському. [9, с.463], [10, с.174]. У селі працювали виноробний, цегельний заводи [12], був кінзавод, де

розводили близько 100 породистих коней. На цегляному заводі поміщика Б. Білінського виробляли цеглу доброї якості для власних потреб [7, с.36], з якої і був збудований маєток. У Дзеленцях діяла Богословська церква (1877-1884 роки будівництва). [6, с.278], [8, с.723] Відомо, що станом на 1913 рік власниками земель у селі були Вітольд та Леонард Білінські і ще Костянтин Біскупський. Після смерті Броніслава, його спадок дістався п'ятьом його дітям, зокрема найстаршій Вікторії Залеській (Wiktorja Zaleska, 1869-1944), як пише Р.Афтаназій. [4, с.79]. Проте вона могла бути і дружиною одного із синів Броніслава Білінського. Оскільки у найменуванні об'єкта присутнє прізвище «Залевських», то, імовірно, що вона і була тією останньою власницею палацу, про яку в народі говорять графиня Залевська.

Припускаємо, що окрім розбіжностей у прізвищі власника є неточності у датуванні об'єкта. Польський історик Роман Афтаназій подає інформацію про с. Дзеленці, палац і місцеву родину Білінських, отриману від онуки передостаннього власника Броніслава Білінського – Галини з Білінських, яка посиалась виключно на сімейні перекази старших людей. Згідно з цими відомостями «у 1832-1833 роках Давид Білінський збудував мурований двоповерховий палац, в плані близький до квадрата, який, зберігаючи деякі класичні елементи, представляв тип італійської вілли з досить різноманітною формою...».[5,с.80,82] Далі детально описується палац, який в основному відповідає сучасному зовнішньому вигляду досліджуваного об'єкта, проте є неспівпадіння в орієнтації будівлі.

У дійсності стилістика палацу, що зберігся, не синхронізується з датою побудови, оскільки зазначена (в Переліку згідно наказу управління культури, національностей та релігій Хмельницької ОДА від 28.02.2013р. №65н) дата відповідає періоду класицизму (кін. XVIII – серед. XIX ст.). Провівши натурне обстеження пам'ятки, можна стверджувати, що будівля зазнала значних перебудов в період з останньої чверті XIX ст. до десятих років XX ст., про що вказують перекриття окремих частин будинку, які почали застосовувати з 1870-х років та дата «1908р.» на конструктивному елементі сходів. Загалом палацу притаманні риси стилю історизм, «зберігаючи деякі класичні елементи типу італійської вілли», як зазначив Р. Афтаназій, водночас використані архітектурні елементи пізнього ренесансу, необароко та модерну. Тому доцільно датування пам'ятки доповнити датами перебудов.

Інформація про палац, зведений у Дзеленцях, в літературних та архівних джерелах є обмеженою. У загальних рисах відомо, що в палаці була бібліотека та родинний архів. Доповненням є кілька історичних фото, що стосуються загального вигляду палацу Залевських. Найдавніші фото датовані 1914 роком. Фото із зображенням головного (південно-західного) фасаду палацу з боку під'їзду відображає двоповерховий будинок на високому цоколі із входом через терасу по сходах з двома відправними маршами. Виходи на простору терасу, що огорожена балюстрадою, прикрашені попарно вазами з висадженими декоративними рослинами (рис. 2). Фасад асиметричний, умовно поділено на три частини, з боків розкріпований і увінчаний профільованим карнизом та фігурними аттиками. Вхід акцентовано високими прямокутними дверима з вузькими високими вікнами обабіч. Ліворуч із західного боку примикає одноповерхове приміщення зимового саду (рис. 1).

Центр композиції північно-східного фасаду, орієнтованого на озеро, підкреслений п'ятиколонною терасою з пологим накриттям. Правіше, трохи наперед виступав ганок з трикутним фронтоном, де був ще один вхід в палац через перший ярус башти (рис. 3). Сьогодні вхід з боку озера замуровано, а на місці

тераси влаштовано приміщення, яке пристосували останні користувачі під бібліотеку. Триярусна восьмигранна башта з оглядовим майданчиком на верхньому ярусі домінувала над об'ємом палацу. Башта, водночас з ризалітом та зимовим садом, додавала пластичності північно-західному фасаду, що був орієнтований на парк з рідкісними деревами, кущами та рослинами.

У будинку досягнута естетична рівнозначність фасадів. Усі фасади на рівні першого поверху оздоблені неглибоким рустом, як і кути будинку на рівні другого поверху у розкріпованій частині південно-західного фасаду та ризаліт північно-західного фасаду. Розкріповки та ризаліт увінчані фігурними аттиками різної форми: два з яких лучкової, два інших – у центрі з вікном круглої форми – окулюс. По горизонталі фасади членовані міжповерховими та підвіконними тягами на обох поверхах і завершуються по периметру розвиненим карнизом.

До просторого передпалацового подвір'я з клумбою із боку села вела пряма алея з висадженими обабіч деревами, а в'їзд на садибу означений брамою зі стовпчиками, що збереглись донині. Палац був оточений ландшафтним парком з клумбами, що спускався з північного боку до мальовничого ставу (рис. 4). Стрижений газон на галявинах, екзотичні рослини, вирощені в оранжереї, створювали своєрідний колорит навколо падацу Залеських. Сьогодні на території маєтку залишились фрагменти парку. Хаотичні насадження, самосів навколо будівлі, висаджені дерева у частині з боку ставу перешкоджають огляду палацу.

Об'єкт частково зазнав історичних нашарувань та втрат: перекладено вхідні сходи з балюстрадою, перебудовано терасу та влаштовано додаткове приміщення, закладено дверний проріз 1 ярусу башти, до колишньої оранжереї прибудовано навчальний корпус, та все ж зберіг об'ємно-просторове рішення та привабливість (рис. 5).

Будинок зберіг свою планувальну структуру першого і другого поверхів: коридорна з двобічним розташуванням приміщень відносно осі північний-схід – південний-захід. При цьому по один бік коридору розташовані три великі зали, з іншого – менші за розміром чотири кімнати та сходові клітки. Одна зала сполучена із зимовим садом, інші дві вітальні (на 1-му та 2-му поверхах) мали виходи на башту. Описів інтер'єрів того часу немає. Вхід в будівлю прикрашають багато декоровані дерев'яні двері з панелями буазері (рис. 6). Станом на сьогодні добре збереглись сходи, поверхня яких оздоблена декоративним бетоном з мармуровою крихтою, по металевих косоурах, з кованим металевим огороженням. Респектабельності вестибюлю першого поверху додає мощення метлаською плиткою п'ятих кольорів (в доброму стані), що досить часто зустрічається у подільських маєтках. Килим викладено світло бежевою восьмикутною плиткою у поєднанні з малою квадратною кольору беж із трикутниками пігментованими теракотовим кольором; бордюр у центральній частині та по периметру викладено у вигляді пояса та квадратної плитки більшого розміру із геометричним орнаментом з ромбів, квадратів, трикутників, поєднуючи білий, теракотовий, синій та бежевий кольори (рис. 7). В інтер'єрах кількох великих кімнат збереглась ліпнина в оформленні стін і стелі, правда з багатьма нашаруваннями вапняних набілів.

Немає інформації про використання маєтку в період світових воєн. Відомо, що у 1970-і роки у село Дзеленці на садибу палацу було переведено Волочиський сільськогосподарський технікум, відкритий у 1932р. [2, с.51] У цей період на території маєтку було збудовано новий двоповерховий навчальний корпус, гуртожитки, майстерню, спортзал, їдальню та господарські споруди. [11], (рис. 8). Згодом він став називатись Дзеленецьким професійним аграрним ліцеєм, що

готував працівників сільськогосподарського профілю. Навколишній парк та земельні ділянки, що оточували садибу були надані ліцею для дослідних та навчальних цілей. 2010 року заклад, в результаті оптимізації, залишив маєток і до сьогодні не використовується. На жаль, на сьогодні щойно виявлений об'єкт культурної спадщини зазнає руйнувань від атмосферних опадів та неналежного догляду.

Палац Залевських у с. Дзеленях є одним із збережених прикладів вирішення головного будинку маєтку в стилі історизм і становить архітектурно-художню цінність у забудові села на території Хмельниччини. Будівлю палацу доцільно використовувати як адміністративну установу, освітній чи музейний заклад у спосіб, що потребує найменших змін і доповнень, що забезпечить збереження матеріальної автентичності, композиційно-просторового вирішення, цінних історико-архітектурних елементів екстер'єру та інтер'єру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Дячок В. Хмельницькі краєзнавчі студії. https://chtyvo.org.ua/authors/Diachok_Valerii, PDF.– С.115
2. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька обл.– С.51
3. Тиманович Є.В. Підготовка матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури України (розділ архітектури і містобудування). Хмельницька обл. Т.24. Київ НДІТІАМ. Київ, 1994.– С.35.
4. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej . - Wojewodstwo Podolskie. Wrocław, 1994. – S.79.
5. там же – S.80,82.
6. Волости и важнейшія селенія европейской Россіи. 1885р.– С. 278;
7. Сборник сведений о Подольской губернии, Каменец-Подольск, 1884г. Типография Подольского Губернского Правления, – С.36
8. Сецинский Е. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008.– XII+996с. – (Бібліотека української краєзнавчої класики).– С.723
9. Słownik geograficzny/Tom_XV_cz.1.– S.463. Режим доступу станом на 25.11.2021р. http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.1/
10. Список дворян, внесенных в родословную книгу Подольской губернии, Издания Подольского Дворянского Депутатского Собрания, г. Каменец-Подольский, Типография Подольского Губернского Правления 1897 г.– С.174
http://irbisnbp.gov.ua/cgiirbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000563
11. <http://veche.kiev.ua/journal/1217/> Режим доступу станом на 1.12.2021

Рис.1 Загальний вигляд палацу зі сторони під їзду.
Південно-західний фасад. 1914р.

Рис.2 Вигляд тераси південно-західного
фасаду. 1914р.

Рис.3 Загальний вигляд палацу зі сторони ставу. Північно-східний фасад. 1914р.

Рис.4 Вигляд на палац та частину парку зі сходу. 1914р.

Рис.5 Сучасний вигляд палацу від головного входу.

Рис.6 Двері головного входу.

Рис.7 Фрагмент мощення вестибюлю

Рис.8 Фото В. Панчука станом на квітень 2021 р.

Ольга Станкевич
м. Збараж

ПОЛЬСЬКІ МАГНАТИ ГРАФИ ГОЛУХОВСЬКІ – ВЛАСНИКИ СКАЛИ У XIX – ПОЧ. XX СТ.

Анотація: У даній статті йде мова про власників Скали у XIX – поч. XX ст. – представників одного із найбільш впливових аристократичних родів Галичини графів Голуховських – Агенора Ромуальда, Агенора Марії Йоахіма, Агенора Марії Адама та про їхній внесок у розвиток Скали-Подільської.

Ключові слова: *резиденція, палацовий ансамбль, парк, намісник цісаря, сенатор, дипломат, державний діяч.*

Наприкінці XVIII ст. власником Скали–над–Збручем стає Холмський підчаший Юзеф Вінцентій Голуховський (1734 – 1806). Він не став відновлювати замок і зруйнований блискавкою палац Адама Тарло, а побудував свою резиденцію на південній околиці міста.

Навколо резиденції на основі природного лісового масиву розбивається великий парк, який і сьогодні вражає туристів. Парк займає територію в 26 гектарів, на якій росте близько 110 видів дерев і чагарників. З цим місцем пов'язана легендарна історія, яка розповідає про те, що парк був закладений у формі імені коханої господаря – Олени.

Розвиток маєтку було продовжено онуком Юзефа Голуховського – Агенором Ромуальдом Голуховським. Завдяки йому резиденція значно збагатилася. Благо, статус дозволив йому це робити. Голуховський обіймав посаду намісника Галичини. Його син, Агенор Адам Голуховський (1849 – 1921) був міністром закордонних справ Австро– Угорщини.

У парку був побудований одноповерховий палац із терасою і балконом в класичному стилі, прикрасою якого стали декоративні двоповерхові вежі. Такий архітектурний шедевр не зміг вистояти в I Світову війну і був пошкоджений.

Останнім ординатором Скали до 1939 року був граф Агенор Марія Йоахім Голуховський (1886 – 1956). Він повинен був розпочати реставрацію палацу у вересні 1939. Але не судилося [1, с.451].

Сьогодні в колишньому маєтку розміщується селищна лікарня. Зберігся флігель із чорною двоповерховою вежею, стара огорожа і добрі в'їзні ворота з сторожкою в стилі французького неоренесансу. Десять у глибині парку загубилися 500 – річний дуб і липа, під якою, за легендою, зізнався в коханні майбутній президент Української Народної республіки Михайло Грушевський.

Такий величезний парк із великою кількістю різноманітної рослинності мало де можна зустріти, тим паче, якщо він несе інтригуючу історію засновників.

Безпосереднє наближення до Скали Подільської позначає алея старезних лип. Деревам на вигляд 200 років. Деякі з них в обхваті біля 5 метрів.

І у Скалі, і в Мушканівці, і в Іванкові у XIX ст. мали маєтності графи Голуховські – один із найбільш впливових аристократичних родів у цілій Галичині. Кажуть, що Голуховські були великими цінителями верхових коней [4].

Голуховські придбали маєтності у Скалі на поч. XIX ст., ще до наполеонівських воєн. Вони не стали перебудовувати палац колишнього Сокальського старости Адама Тарло, а заклали власну резиденцію на рівнині, на лісистій околиці містечка. Тоді ж довкола палацового ансамблю було сплановано і парк, який донині має не малу площу – 26 гектарів.

Найбільш відомим із графів Голуховських є Агенор Ромуальд Голуховський (1812 – 1868). За свого життя він тричі призначався намісником цісаря у Галичині (1849 – 1859, 1866 – 1868, 1871 - 1875), був у Відні міністром внутрішніх справ імперії (1859 – 1861) та сенатором її парламенту. Про його авторитет у державі свідчить хоча б те, що його було титуловано званням почесного громадянина цілої низки міст: Львова, Кракова, Перемишля, Рюшева. Нового Сонча та Тернополя [5, с.259].

Син Агенора Голуховського – Агенор Марія Голуховський (1849 – 1921) також досяг власних висот. Він був багаторічним міністром іноземних справ цісарського уряду, після смерті батька успадкував місце сенатора. Голуховські,

щоправда, вже позбавлені графських привілеїв та землеволодінь, володіли палацом у Скалі і в міжвоєнний час – аж до вересня 1939 року.

У 1901 році у Львівському парку що біля будівлі Галицького Крайового сейму (нині головний корпус Національного університету ім. І. Франка) було встановлено помпезний пам'ятник Агенору Голуховському - старшому.

Попри консервативні політичні погляди ніхто з Голуховських не був ані тираном, ані українофобом, ані реакціонером. Агенор – старший, скажімо, відомий як один з авторів указу цісаря Фердинанда 1848 року про скасування панщини. Він активно домагався автономної Галичини, сприяв розвитку освіти у цій відсталій на той час імперній провінції, зокрема допомагав впровадженню у школах навчання укр. і польською мовами. Доклався також до створення Львівської політехніки. У Скалі та усіх навколишніх селах, не зважаючи на своє польське походження та приналежність до латинського обряду, Голуховські були незмінними патронами і меценатами греко – католицьких церков.

Голуховський Агенор Ромуальд Онуфрій (нар. 08.02.1812р м. Скала Подільська – 03. 08. 1875 м. Львів похований у Скалі–Подільській) – австрійський державний і політичний діяч, граф, польський аристократ гербу Леліва, 1 – й ординат на Скалі, представник впливової польської галицької родини Голуховських, міністр внутрішніх справ австро – Угорщини та губернатор Галичини, член парламенту Австрії [2, с.630].

Впливовий консервативний політик Австрійської та Австро – Угорської імперії. Попри польське походження займав низку важливих урядових посад зокрема: міністр внутрішніх справ (1859 – 1861), намісник цісаря в Галичині (1849 – 1859), перший очільник Королівства Галичини та Володимирії, який носив титул «намісника» - перед тим були «губернатори»: 1866 – 1868, 1871 – 1875), державний міністр (1860).

Почесний громадянин Тернополя (перший, звання надане владою, 1866), та ще 41 галицького міста.

Агенор Голуховський походив з родини дрібного шляхтича. Син Войцеха Голуховського (1772 – 1840), який отримав графський титул від Габсбургів, і його дружини Зофії Чиж (1785 – 1846), молодший брат генерала Артура Голуховського. Навчався у гімназії в Тернополі (до 1829). Пізніше – на правничому факультеті Львівського університету, де у 1839 р здобув ступінь доктора права.

Завжди був лояльним до австрійської влади, виступав проти підпільної боротьби польської шляхти за незалежність від австрійської імперії. Незважаючи на такий консервативний підхід, послідовно проводив політику боротьби із засиллям німецької бюрократії, поступового реформування державного устрою імперії та розширення повноважень регіональних органів влади.

Активно відстоював інтереси дрібної та середньої польської шляхти, зокрема активно сприяв впровадженню закону про викуп пропінації у 1875 р, створенню Львівської політехніки та Академії мистецтв у Кракові.

На знак заслуг перед Галичиною у Львові навпроти крайового сейму в нинішньому парку імені І. Франка було встановлено пам'ятник Агенору Голуховському, який було знищено радянською владою у листопаді 1947р. [3, с.155].

Деколи стверджують, що Агенор Голуховський був першим очільником Королівства Галичини та Володимирії слов'янського походження. Насправді ж його попередником був губернатор Галичини поляк Вацлав Залеський (1848).

У 1848 р купив містечко Гусятин. Руїни замку й околицю він продав місцевому рабинові. Тоді ж одружився з Марією Кароліною Баворовською, донькою Адама, з впливового шляхетного роду Галичини, і мав з нею шестеро дітей, чотирьох синів та двох доньок.

- Агенор Марія (1849 – 1921) – граф ординат на Скалі, політичний діяч Австро – Угорщини.

- Софія (Софія) (1850 - ?) графиня, двічі заміжня.

- Станіслав Марія (1853 – 1874) – граф.

-Марія Гелена (1854 – 1930) – графиня, заміжня за графом Казимиром Дрогойовським.

- Адам Марія (1856 – 1914) – граф, політичний діяч Австро – Угорщини.

- Юзеф Марія (1861 – 1917) – граф, одружений з Б'янкою Даум ад Ердод [4].

Голуховський Агенор Марія Адам народився 25.03. 1849 році у м. Скала, помер 28.03.1921 році у м. Відень Австрія або м. Львів. Польський граф, австрійський дипломат і державний діяч, міністр закордонних справ Австро – Угорської імперії, син намісника Агенора Голуховського. Доктор права. Володів маєтками у Скалі, селах Бурдеківці, Іванів на Борщівщині.

Закінчив Віденський університет. Багато років знаходився на дипломатичній службі і в 1872 р призначений аташе у Берліні, потім радник посольства у Парижі (1883 – 1887).

У 1887 – 1894 рр. – посол Австро – Угорщини в Румунії.

Із 16 травня 1895 року призначений міністром закордонних справ імператорського двору.

Граф Агенор Марія Голуховський проводив обережну, загалом консервативну політику, уникав проявлених ініціатив у вирішенні важливих питань. У той же час його роботу можна назвати успішною.

Він підготовував австро – російську угоду від квітня 1897 року про збереження статус – кво на Балканах, що привело до розрядки напруженості і в регіоні, і між двома країнами. При цьому покращилися стосунки Австро – Угорщини з Великою Британією й Італією. У 1897 і 1900 роках зумів з Італією узгодити та вирішити албанське питання.

24 жовтня 1906 р. Голуховський на вимогу Угорщини пішов у відставку. У 1885 р. одружився в Парижі з правнучкою Йоахима Мюрата й Кароліни Бонапар із принцесою Анною Мюрат (1863 – 1940), у шлюбі з якою мав трьох синів:

- Агенор Марія (1886 – 1956) – граф, 3- й ординат на Скалі.

- Войцех Агенор (1888 – 1960) – граф, сенатор Речі Посполитої.

- Кароль Марія (1892 -?) – граф.

З 1895 р А.М. Голуховський член верхньої палати Австро – Угорського парламенту. У 1907 р очолив там впливову польську фракцію. Під час Першої світової війни активно виступав із гаслом трибалізму – перетворення дуалістичної австро – Угорської монархії в триалістичну, Австро – Угорську – Польську, з включенням у її склад російської Польщі. З цією метою у 1915 р відвідав окуповану Варшаву.

Історія Скали-Подільської пов'язана не тільки з всеукраїнською, а й з європейською історією.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Дуда І. Голуховський Агенор // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. — Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2004. — Т. 1 : А — Й. — С. 451. — ISBN 966-528-197-6.
2. Мудрий М. Голуховський Агенор // Енциклопедія Львова / За редакцією А. Козицького та І. Підкови. — Львів : Літопис, 2007. — Т. 1. — С. 629—631. — ISBN 978-966-7007-68-8.
3. Стеблій Ф. І. Голуховський Агенор [Архівовано 18 січня 2017 у Wayback Machine.] // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2004. — Т. 2 : Г — Д. — С. 151. — 518 с. : іл. — ISBN 966-00-0405-2.
4. Голуховський // Універсальний словник-енциклопедія. — 4-те вид. — К. : Тека, 2006.
5. Kieniewicz S. Gołuchowski Agenor (1812—1875) // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław — Kraków — Warszawa : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1959—1960. — Т. VIII. — S. 257—260.

Оксана Степанець
с. Пляшева

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛЯ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ

Анотація: *В статті аналізуються археологічні розкопки поля Берестецької битви, де відбулась битва між козацько-селянським військом під проводом Б. Хмельницького та польською армією під проводом Яна Казимира у 1651 році.*

Ключові слова: *розкопки, переправа, зброя, Берестецька битва, козацькі речі.*

Півтора роки тріумфальних перемог Богдана Хмельницького завершилися успішною Зборівською кампанією у липні-серпні 1649 року і подачею польському королю Яну II Казимиру вісімнадцяти «Пунктів про потреби Війська Запорізького». Проте, розуміючи невідворотність війни головнокомандувачі збирають нові війська. Велика битва, що відбулась біля містечка Берестечко 1651 року між військами польського короля Яна Казимира II і українськими козацько-селянськими військами Богдана Хмельницького та його татарськими союзниками і тривала протягом 28 червня - 10 липня, увійшла до історії як найбільша за кількістю учасників у середньовічній Європі.

Внаслідок зради кримських татар, козацька армія залишилась без гетьмана та свого союзника, а тому змушена була відступати. Козацько-селянське військо очолив полковник Іван Богун. Протягом десяти днів козаки мужньо оборонялись проти польської армії у добре укріпленому таборі. Назавжди закарбувались в історію епізоди битви, де козаки проявляли небачену мужність та героїзм, обравши почесну смерть, відкинувши пропозиції здатися ворогу. Завдяки військовому таланту Івана Богуну, вдалося вивести з оточення основні сили козацького війська, але втрати були досить значними. За приблизними даними, у битві під Берестечком загинуло до десяти тисяч людей.

Шукаючи сліди незабутніх подій, поле Берестецької битви відвідало багато дослідників. Але першим науковцем, який залишив опис побаченого, був визначний український вчений, історик М. І. Костомаров. Саме він, ще у XIX столітті, започаткував вивчення пам'яток поля Берестецької битви.

Свою подорож до славетного місця Берестецької битви М. І. Костомаров пізніше описав у своїй «Автобіографії»: «Із Кременця ми попрямували в

Берестечко. Місцевість знаменитої битви Хмельницького була мені надто відома з письмових джерел, і я з особливим старанням намагався звірити мої про неї уявлення, намагався відшукати сліди давно минулих подій, про які стільки читав, писав і думав. Берестечко лежить на рівнині вздовж річки Стиру – ріки надзвичайно звивистої. У неї впадає, версти за чотири до містечка, болотиста річка Пляшева, відома як місце загибелі великої кількості козацького війська під час безладної втечі з табору. Наближаючись до містечка, я наткнувся на стару лінію окопів у вигляді півмісяця і зрозумів, що це сліди колишнього польського табору, розбитого тоді, коли поляки перейшли з правого берега Стиру на лівий. Праворуч від дороги зміївся покручений Стир, ліворуч погляд натикався на густий, високий ліс. Побувавши знову у полі, де була битва, я побачив на одному його краю, ближче до лісу, невелике підвищення, де стояв кримський хан, а праворуч від нього, через дорогу, ближче до Стиру, залишки круглуватих окопів, де був козацький табір. Тут я знайшов і острів на Стирі, той самий, де захищались триста хоробрих козаків, що не хотіли здаватися ворогам і мужньо загинули в запеклому бою. Острів цей весь поріс великим лісом, праворуч від нього, у гирлі річки Пляшевої, було місце фатального переходу козаків через ріку – переходу, в якому потонуло багато козацького війська. Я зробив висновок, що ця подія відбувалася саме тут, бо й донині в згадуваному місці на дні ріки знаходяться уламки сідел, зброї, стремен і перетлілі шматки попон. Все це, як відомо, кидали козаки у воду, щоб зробити загату для свого переходу» [4, с. 472].

Описує історик також пам'ятки містечка Берестечка, але робить тут помилку, вказуючи їх місцезнаходження на правому березі р. Стир, а місце боїв на лівому (в дійсності навпаки): «На протилежній стороні Стиру, за містечком Берестечком знаходиться пагорб із складеною із цегли каплицею, в якій встановлена статуя св. першомучениці Теклі» [4, с. 472].

Багато цінних відомостей історик отримав від місцевого населення Берестечка та Пляшеви, адже народна пам'ять зберегла розповіді про героїчні епізоди Берестецької битви. Костомаров фіксував усі факти, що стосувалися цих подій, збирав фольклорні матеріали. Ним були записані рідкісні зразки епічної творчості, зокрема легенди, перекази та пісні про Берестецьку битву.

Зібрані на Волині фольклорні матеріали Костомарову М. І. згодом вдалося опублікувати в «Малорусском литературном сборнике» (1859) та у фундаментальній праці Чубинського П. «Труды этнографическостатистической экспедиции в западно-русский край» (1874).

На основі зібраних матеріалів Микола Костомаров увічнив подвиг українських козаків у своїх наукових творах і, зокрема, у відомій історичній праці «Богдан Хмельницький», вперше опублікованій у 1857 році. Проаналізувавши документи, матеріали окремих авторів, дослідник систематизував їх і дав достовірно викладений опис подій, що передували подіям 1651 року. Висвітлюючи ці події, дослідник опирається на багату документально-джерельну базу, але водночас подає свої власні спостереження, дослідження, висновки та зібрані ним твори народної творчості. Зокрема, у питанні щодо чисельності військ, яке й до сьогодні залишається спірним, Костомаров погоджується з твердженнями деяких істориків, які визначають кількість польського війська у 300 тисяч чоловік, але не вірить у майже таке ж за кількістю козацьке військо, і припускає, що його чисельність не перевищувала 100 тисяч воїнів. Все ж матеріали М. І. Костомарова мають також деякі неточності, які не підтверджуються іншими джерелами. Зокрема, він неправильно вказує місцезнаходження острова, на якому захищались

300 героїв-козаків. Історик пише, що це острів на річці Стир, хоча він знаходиться серед боліт річки Пляшівки. Не відповідають дійсності й дані про те, що король наказав похоронити загиблого митрополита Йоасафа у всьому його одязі. Відхиляються від свідчень очевидців битви і деякі моменти бою, описані Костомаровим. Зокрема, опис нічної вилазки козаків перед битвою, хоча насправді вона відбулась під керівництвом Івана Богуна вже під час облоги козацького табору. Не дивлячись на це, монографія М. І. Костомарова «Богдан Хмельницький» до сьогодні залишається одним із фундаментальних творів до пізнання обставин Берестецької битви.

Роботи по дослідженню місця однієї з найбільших битв часів середньовіччя, розпочаті М. І. Костомаровим, продовжились на початку ХХ ст.

У 1910 році з ініціативи архімандрита Почаївської лаври о. Віталія (Максименка) розпочалося будівництво храму в честь загиблих у битві під Берестечком. Проект майбутнього храму передбачав захоронення у гробниці під стінами церкви останків загиблих учасників битви та створення музею, де мали розмістити речі, які місцеві жителі постійно знаходили на місцях боїв. У цьому ж році розпочинається перше комплексне дослідження цієї території. Його виконавцями стали члени київського відділу Імператорського військовоісторичного товариства історик Каманін І. М. та фотограф Добровольський В. Товариство поставило перед ними наступне завдання: «Исследовать поле битвы (1651 г.), по возможности определить позиции козаков, татар и поляков, а также места ставок Богдана Хмельницкого, хана и польского короля ... возстановить на местности положение врагов до битвы и проследить последовательно все передвижения войск и различные фазисы боя. Определить место переправы козаков через болота (топи) и приблизительный путь отступления козацкого табора» [1].

Дослідження проводились на науковій основі, використовувалась безпосередньо територія, де відбувалась битва, писемні джерела, повідомлення місцевих жителів та археологічні матеріали. Роботи по обстеженню поля битви розпочались 22 травня 1910 року. При дослідженні особлива увага зверталась на містечко, яке дало назву битві, також села Пляшева та Острів. Особливо детально досліджувались річки Пляшівка та Стир, їх береги, прилеглі болота і підвищення, оскільки, за твердженнями першого дослідника поля битви Костомарова М. І., саме тут козаки переправлялись при відступі з табору в 1651 році. Поле битви, усі пам'ятки старовини, пов'язані з цими подіями, були сфотографовані та було зроблено перспективні креслення.

Дослідники оглянули та сфотографували архітектурні споруди Берестечка, урочища Монастирщина і Журавлиха. Було оглянуто та відзнято Михайлівську церкву села Острів, у якій, за переказами, перед битвою молились козаки. Дослідники зазначали, що архітектурна споруда перебувала у загрозовому стані, підгнили прилеглі до землі дошки, і храм тримається лише на залізних скріпах. Через такий поганий стан, вважали вони, церкву навряд чи вдасться перенести на острів Журавлиху до місця спорудження храму – пам'ятника полеглим козакам [1]. Документів, які б стосувалися подій 1651 року, у церковному архіві дослідники не виявили – церковні документи велися із 1652 року. Досліджувалось також давнє кладовище при церкві як місце ймовірного поховання коринфського митрополита Йоасафа, який загинув під час Берестецької битви. На кладовищі віднайдено недатовані старовинні кам'яні хрести, схожі до хрестів в урочищі Монастирщина. Місцеві жителі показали дослідникам ймовірні місця переправ козаків, де постійно знаходили козацьку зброю, спорядження та їх особисті речі. 13 червня 1910 року

Іван Каманін розпочав археологічні розкопки на пагорбі Монастирщина, де знаходився козацький цвинтар з камінними хрестами. Урочище Монастирщина було власністю селян села Острів і використовувалось у сільськогосподарських цілях. Місцеві жителі, які разом з почаївськими ченцями приймали участь у розкопках, згадували, що в минулому багато виораних кісток було викинуто у річку Пляшівку [1].

За два дні археологічних досліджень було перекопано близько 1/20 частини площі урочища. При археологічних розкопках було виявлено, що тіла померлих поховані у великих, рядами викопаних ямах по 5-10 чоловік у кожній. Усі скелети лежали згідно православного поховального обряду, але були покладені нерівномірно, подекуди лежали окремі частини кістяка або ж череп чи кінцівки – очевидно поховання відбувалось нашвидкоруч. При похованих не було знайдено ні зброї, ні залишків одягу, ні якихось особистих речей – лише виявили рештки майже зтілого дерев'яного предмета, схожого на весло, іржавий від часу кинджал та розбитий глиняний горщик. З цього випливає, що вояки, поховані в урочищі Монастирщина були або зовсім бідні, або пограбовані при похованні. Козацькі кістки, що пролежали у землі більш ніж два століття, дуже потемніли, деякі розсипалися у руках, хоча залишилось і багато міцних. Точна кількість віднайдених на Монастирщині кістяків невідома. Після побудови храму-пам'ятника Георгіївської церкви їх було поховано у гробниці-усипальниці.

Результатом робіт, проведених дослідником на місцях Берестецької битви, стала видана ним у 1910 році монографія «Битва козаків с поляками под м. Берестечком в июне 1651 г.». У своїй книзі історик подає матеріали про українське козацтво, події, що передували битві 1651 року. Окрему увагу І. Каманін приділив дослідженню подій, які відбувались під Берестечком.

Дослідник звертає увагу на кількісні показники обох військ, звертаючи увагу на те, що джерела подають їх кількість по-різному і в основному ці цифри набагато перебільшені. Він критично ставиться до польських джерел, що занижують кількість королівських військ до 110 тисяч чоловік, а також критикує повідомлення російських пограничних воєвод, які свідчать, що під Берестечком Б. Хмельницький мав до 600 тисяч воїнів.

Автор дає перелік 17 козацьких полків Хмельницького і називає їх полковників, але зазначає, що два із них – чернігівський та ніжинський – участі у битві під Берестечком не брали, а охороняли Київське воєводство. Ці дані дещо не співпадають з відомостями інших істориків, які говорять, що й канівського полку під Берестечком теж не було. На відміну від Костомарова М., І. Каманін вважає, що козаки і їх союзники татари зайняли вигідніші позиції, ніж противник. Та й саме поле битви обрали не поляки, а Б. Хмельницький. Історик висвітлює перебіг самої битви та визначає причини поразки козаків. Розповідаючи про подвиг 300 козаків на острівку Гайок, І. Каманін визначає цей острів на місці злиття річок Пляшівки та Стиру, що не підтверджують дослідження місця бою. Піддається сумніву й подана автором інформація про знахідки людських кісток на острові Журавлиха, яку не підтверджують спогади сучасників будівництва меморіалу «Козацькі могили». У книгу включений план битви з архіву польського короля Станіслава Августа Понятовського, а також план місцевості під Берестечком, виготовлений військовим топографом Міхельсоном, з нанесеним на ньому розташуванням військ під час битви. Також автор переповідає легенду про те, що козаки перед битвою молились у церкві с. Острів, але чомусь називає її церквою св. Івана. До того ж історик зазначає, що церкву планується перенести в урочище «Монастирщина».

Сучасний вигляд Михайлівської церкви, перенесеної на «Козацькі Могили» у 1912 році, хоча вона й набула деяких змін, відповідає її зображенню на світлині, вміщеній у книзі І. Каманіна. Завершується книга повідомленням про археологічні розкопки, проведені дослідником під Берестечком, яке доповнюють чотири фотознімки цих розкопок. На одній із фотографій видно піраміду черепів та кісток під дерев'яним хрестом та групу людей, які стоять поруч. Серед них бачимо людину у чернечому одязі – очевидно о. Віталія, який теж приймав участь у цих розкопках.

М. Костомаров та І. Каманін стали першими дослідниками місця однієї з найбільших битв часів середньовіччя. Матеріали, зібрані цими істориками, хоча й мають деякі неточності, але містять унікальні відомості про саме поле бою і ще збережені під час їх досліджень пам'ятки, ознаки яких пізніше стерлися з лиця землі. Справу дослідження місця Берестецької битви, розпочату Костомаровим і Каманіним, продовжив у 1970 році археолог І. Свешніков, розпочавши фундаментальні розкопки на місці славетної битви.

Археологічні дослідження проводились з 1970 по 1994 рік. Робота експедиції розпочалася із поглибленої розвідки всієї території, зокрема, навколишніх урочищ, що прилягали до сіл Пляшева та Острів (Банівщина, За Острівочком, Попів Горб, Гайок, За Фосою, Журавлиха, Курасівщина, Козакова Яма, Плісня, Вал, Волиця, Циганівка, Монастирщина, Манжурія, узбережжя річок Пляшівка і Стир та ін.). В урочищі «За Фосою» археологічними роботами досліджено 2,6 га суцільної площі. Тут виявлено рештки переправи, побудованої під час відступу війська, знайдено 91 людських та 37 кінських кістяків і понад 5000 речей, що належать учасникам Берестецької битви. Після детального аналізу, І. Свешніков поділив їх на окремі групи: *побутові сільські речі; козацькі речі, деталі одягу; особисті речі; побутові речі; гроші та коштовності; речі козаків-ремесників; речі селянських повстанців; загальновійськові речі; козацька холодна зброя; метална козацька зброя; вогнепальна козацька зброя; обладнання козацького бойового коня; речі польської шляхти та речі донських козаків і московських стрільців.*

Свешніков паралельно з археологічними дослідженнями займався пошуком методів консервації і консервацією піднятих із торфу дерев'яних та шкіряних артефактів, тим самим рятуючи їх від швидкої руйнації. Знайдені ним методи були ефективнішими і дешевшими, порівняно з відомими на той час.

Про речі знайдені під час розкопок він написав: «Усі знахідки є унікальними, першими достовірними козацькими речами, їх наукове значення збільшує й те, що всі вони мають точну дату їх останнього використання – 10 липня 1651 року через, що можуть також служити порівняльним матеріалом для музейних збірок» [7].

Підсумком багаторічної експедиції на місцях Берестецької битви стала документальна монографія І.К.Свешнікова «Битва під Берестечком» (Львів, «Слово», 1993 р.), над якою археолог невтомно працював більше 10 років. Праця стала одним з найцінніших джерел про історію битви та найцікавішою книгою не лише для музейників, а й для всіх тих, хто цікавиться рідною історією.

Після смерті Ігоря Свешнікова (1995 р.) дослідження археологічним методом поля битви не припиняються, у 1996 та 1998 рр. з метою виявлення козацьких переправ у заплаві річки Пляшівка експедицією заповідника під керівництвом С.Ревуцького було проведено розкопки в урочищах «За Фосою» і

«Монастирщина». Однак було знайдено лише козацький ніж, кілька фрагментів шкіри та декілька дерев'яних предметів [6].

У 2003 році з ініціативи дирекції заповідника було відновлено дослідження поля битви 1651. Археологічна експедиція під керівництвом Б. Прищепи обстежила та провела розкопки південної частини урочища «За Фосою», східного кінця урочища «Монастирщина», та північно-східного урочища «Гайок». Знайдено: предмети озброєння, спорядження коней, речі побуту та особистого вжитку козаків, знаряддя праці, гроші, мідну панагію православного священника, свинцеві кулі різного становлять найчисельнішу групу знахідок [5].

Наступний етап дослідження припадає на серпень 2015 року. Керував експедицією О.Войтюк. Було досліджено 241 кв.м. площі в межах 10 розвідкових шурфів і знайдено кулі до мушкетів, шомпол, фрагменти двох щиткових перстнів, ключ, гроші [2]. Було досліджено значну ділянку у заплаві правого берега р. Пляшівка і попередньо можна припустити про локалізацію однієї із недосліджених переправ.

Сотні знайдених на місцях битви унікальних речей стали безцінним скарбом для всього українського народу, для вітчизняної історичної та археологічної науки, бо не лише значно поповнили і розширили знання істориків, археологів та краєзнавців про події, які відбувалися під Берестечком улітку 1651 року, а й дали можливість створити унікальну експозицію на острові Журавлиха у Пляшеві. З того часу на поклін до козацьких могил, до музею, як до великої святині, приходять тисячі людей. А сучасні археологи, сподіваючись на успіх, намагаються зазирнути у далеке минуле, щоб відшукати сліди козацьких переправ і дати відповіді на багато запитань, які так їх хвилюють сьогодні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Булига О. Дослідження території Берестецької битви у 1910 році // Берестецька битва в історії, літературі та мистецтві. Науковий збірник. – Рівне, 2001. – С. 130-134.
2. Войтюк О. Результати пошуку третьої переправи на території заповідника «Поле Берестецької битви» у 2015 році https://shron1.chtyvo.org.ua/Voitiuk_Oleksii/Rezultaty_poshuku_tretoi_perepravy_na_terytorii_zapovidnyka_Pole_Berestetskoi_bytvy_u_2015_rotsi.pdf?PHPSESSID=onjsla4pc4avl0ue7jov18raj3
3. Каманин И. М. Битва казаков с поляками под Берестечком в июне 1651 г. – К., 1910.
4. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989.
5. Прищепя Б.А. Звіт про роботу у 2003 році археологічної експедиції Рівненської філії Охоронної археологічної служби України на полі Берестецької битви 1651 р. Рівне, 2003.
6. Ревуцький С.В. Звіт з роботи археологічної експедиції історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» на полі Берестецької битви 1651 р. та на місці козацької переправи 10 липня 1651 р. Пляшева, 1997
7. Свешніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів:Слово, 1993. 301 с..

Вікторія Степасюк
м. Дубно

**ВПЛИВ ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ НА СТАНОВИЩЕ
ПАМ'ЯТОК ФОРТИФІКАЦІЙНОГО МИСТЕЦТВА В МІСТІ ДУБНО
В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921РР.**

Анотація: У статті висвітлюється основні руйнівні наслідки Першої світової війни на теренах Дубенщини. Хронологічно проаналізовано основні окупаційні режими на просторах Дубенського повіту на початку ХХ ст.

Ключові слова: Тараканівський форт, Дубенський замок ,Брусиловський прорив.

Ще задовго до початку війни Дубно ,як прогресивне та добре розвинуте прикордонне місто Російської імперії поповнювалося різного роду військами. У Дубно переважали війська артилеристів та кавалеристів. Будували казарми, до прикладу на Забрамі було побудова дві казарми Литовського полку.[2]

Наприкінці ХІХ ст. , а якщо бути точнішим у 1795 р. після третього поділу Речі Посполитої території Західної Волині переходить у підпорядкування Російської імперії. Оскільки імперія Романових межувала з Австро-Угорською та Німецькою імперіями урядом було прийнято рішення побудувати цілий ряд фортифікаційних укріплень на прикордонній території.[1]

З даною метою був побудований і Тараканівський форт. Втім будівництво розпочати зразу не вдалося із низки причин таких як відсутність довозу матеріалу і через вкрай погану якість доріг.

Із 1873 року після будівництва залізничної дороги Броди – Здолбунів з'явилася можливість транспортування матеріалу для побудови Тараканівського форту. Це укріплення цікаве тим, що під час його будівництва чи не вперше в Російській імперії використовували бетон, поруч із цеглою.

Після побудови тут базувалися 1 рота артилерії та дві роти піхоти.

Після побудови форт був захоплений Австро-Угорцями і тут дислокувалися їхні війська. На час бойових дій солдати переміщувались у стіни форту - там знаходиться понад 100 казематів. На ескаладі були збудовані захисні окопи . В цей період розпочався перший етап руйнації пам'яток Дубенщини .

1 серпня 1914 р. – початок Першої світової війни. На початку війни у Дубно формується 642 ополченська Волинська дивізія[2] . Завдяки перевазі у великій кількості людських ресурсів російську армію супроводжував великий успіх, та при відсутності тактики дана перевага втрачала значення.

На початку червня 1916 року розпочалася знаменна наступальна операція російських військ Південно-західного фронту під командуванням російського генерала Брусилова ,яка увійшла в історію під назвою Брусиловський прорив ,що проходив Коломия-Броди-Дубно-Луцьк.[2]

Під час Брусиловського прориву було захоплено 1240 офіцерів,1000 солдат , 92гармати і 72 кулемети.

Влітку 1916р. після прориву Брусилова фронт стабілізувався по річці Стохід , знову було захоплено Східну Галичину , Північну Буковину та Західну Волинь . Загальна площа окупованої в ході операції території становила 2,5 тис. кв. км. , але розвинути даний успіх російській армії не вдалося.

Фронт стабілізувався і в такому стані перебував до літа 1916 року Дубно було визволене російськими військами.[2]

Під час військових операцій на території Дубенщини руйнації зазнали Тараканівський форт (рис.1, рис.2, рис.3) , та Дубенський замок (рис.4).

Отже, за період Першої світової війни та Української Національної Революції пам'ятки фортифікаційного мистецтва зазнали руйнівних змін. Руйнація проходила в два етапи та завдала серйозних ушкоджень. Щодо форту то він був місцем боїв під час Першої світової війни , слугував базою для російських , польських , українських та радянських військ. Під час Другої світової війни був не більше ніж просто складом боєприпасів для німецької армії, відтоді почав занепадати та руйнуватися. Дубенський замок хоч і зазнав також пошкоджень під час війни та його реставрували і зараз ми можемо бачити прекрасну пам'ятку фортифікаційного мистецтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гандзілевська І.Ф , Якимчук Н.В «Історія міста Дубна від найдавніший часів до сьогодення»
2. <https://history.rayon.in.ua/gallery/452771-persha-svitova-viyna-i-dubenshchina>

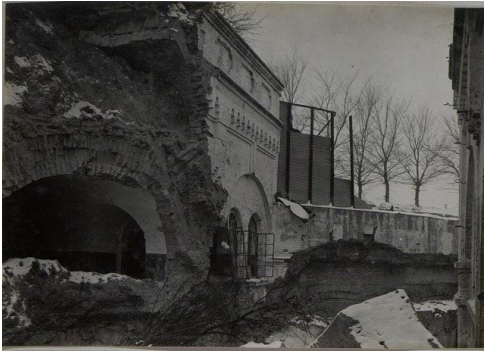

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4 Руйнівні наслідки для Тараканівського форту

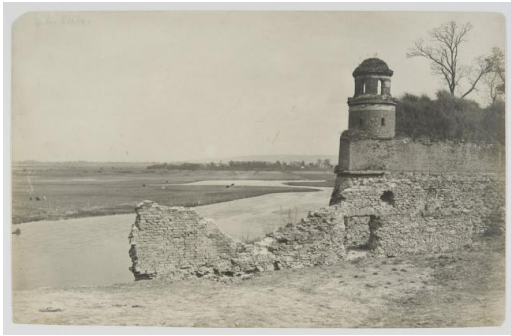

Рис. 5 Руйнівні наслідки для Дубенського замку

Рис. 6 Брусилівський прорив

Віктор Травінський
м. Кам'янець-Подільський

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХІТЕКТУРИ (ЗАМОК, ПАЛАЦ, КОСТЕЛ) В СЕЛІ ПАНІВЦІ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Анотація: У статті приділено увагу історичним пам'яткам села Панівці Кам'янець-Подільського району з метою їх популяризації та збереження як важливих об'єктів культурної спадщини Хмельницької області.

Ключові слова: Панівці, палац, замок, костел, кальвінізм, Потоцький.

Село Панівці, що лежить на березі річки Смотрич, вражає своєю історією, культурою, кількістю історичних пам'яток і красою. Дивують та надихають навколишні сільські ландшафти, але особливо в центрі: куди не глянь – погляд зупиняється на пам'ятках XIX століття. І це лише за 8 кілометрів від Кам'янця-Подільського. Зрозуміло, час бере своє, і мало що залишилося в пристойному стані. А так хотілося б, аби багата панівецька історична спадщина виглядала як гідний музей просто неба, щоб сюди юрбами ходили туристи, а місцеві робили все можливе, аби розвивати своє село, будувати нові замки, не гірші, ніж у попередників. Тому, автор статті робить основний акцент, аби вкотре привернути увагу на необхідності подальших досліджень, а головне збереження цієї спадщини в нових історичних умовах та реаліях.

Про цікаву, іноді драматичну історію Панівців та його архітектурні об'єкти, знаходимо багато матеріалів як в історичних джерелах XIX – XX ст., так у сучасних дослідників та краєзнавців. Спробуємо ще раз проаналізувати та узагальнити основні історичні моменти кожного об'єкту культурної спадщини цієї місцевості, з метою визнання їх історичної цінності та необхідності подальших досліджень та популяризації.

Отже, власне село **Панівці** – давнє поселення, яке вперше згадується в 1460 році в грамоті короля Казимира з приводу дозволу знімати десятину з сіл кам'янецького округу на користь кам'янецьких біскупів під назвою Панова. В основі назви лежить слово «пан», яке, мабуть, було прізвиськом першого поселенця

чи одного з його нащадків. У давньоруські часи це слово було відоміше західним слов'янам, однак, як свідчить назва, вже тоді поляки занесли його в Пониззя. [1; 5].

Про найважливіші початки історії села прослідкуємо за матеріалами видатного дослідника старовини кінця ХІХ- початку ХХ ст., «батька подільського краєзнавства» Юхима Сіцінського. « В ХVІ ст. Панова було містечком і належали Ячимирському, а потім Черминському, який придбав частину у Ячимирського. Черминський мав двох дочок, одна з яких вийшла заміж за Блажовського, друга – за Миколая Потоцького, генерала Подольського. Спадок останнього одержав один із п'яти його синів Ян, який був бездітним, а після його смерті , спадок отримав наймолодший брат Стефан, воєвода Брацлавський, одружений із Маріанною (чи Марією) Могилянкою, дочкою Ієремії Могили, господаря Молдавії (1593-1607), від котрої мав трьох дочок. Після смерті Яна Потоцького, його вдова вийшла заміж вдруге за Фірлея, воєводу Сандомирського, а коли і цей її чоловік помер 1634 року, жила в Кам'янці й була до кінця життя православною. Частина Панови складала вдовину долю її дочки Софії-Вікторії Потоцької, католицької монахині Кам'янецького домініканського кляштору. Оскільки остання розпочала будівництво кляштору в Кам'янці, а на це потрібні були кошти, то Могилянка позичила в свого племінника Миколи Потоцького сорок тисяч злотих під заставу Панови та Шутновець.

Друга донька Стефана Потоцького Олександра вийшла заміж за Миколая Коссаковського, а третя, Іоанна – за Вацлава Вельєгорського. Вони одержали в спадок Панівецький маєток. 1727 року Домінік Коссаковський уступив своїй тітці Вельєгорській свою частину Пановець, а онук останньої, Михайло Вельєгорський продав 1759 року Панівці генералу Павлу Старжинському. У той час так званий Панівецький ключ складали Панівці Нижні, Драчківка, Шутнівці, Устя, Сокіл (частина), і Завалля. Більша частина цих маєтків, як і Панівці, на початок ХХ ст. ще перебували в руках спадкоємців генерала Павла Старжинського». [2; 6].

Цікавою в Панівцях є історія церкви Успіння Пресвятої Богородиці. Храм з таким іменем у старій Пановій згадується від 1565 року. Братство при ньому затвердили в 1732 році. На той час храм був «напівмурованим», тобто до половини його стіни були кам'яні, а вище складені з дерева. Новий, уже повністю мурований храм звели в 1758 році. За століття по тому у 1860 році до церкви прибудували дзвіницю з маківкою в «московському» стилі (на той час поширена русифікаційна практика) і храм набув сучасного вигляду. [2].

З Панівцями частково пов'язана доля Устима Кармалюка (Карманюка), адже тут відбулася його перша втеча з-під варті. У 1846 році село відвідав Тарас Шевченко.

В кінці ХІХ - на початку ХХ ст. село було поділене на «Верхні Панівці» та «Нижні Панівці». Адмінцентр громади знаходився у Верхніх Панівцях, а от Нижні слід було вважати свого роду присілком.

«Родзинкою» Панівців є недобудований залізничний міст (щойно виявлений об'єкт культурної спадщини початку ХХ ст.), який колись мав з'єднати дві сторони Смотрицького каньйону. На початку ХХ ст. у рамках проекту Російської імперії «Слов'янський шлях» було заплановано побудову залізничної гілки від Кам'янця-Подільського до Івана-Пусте (нині село Чортківського району на Тернопіллі), що у підсумку мало з'єднати Кам'янець зі Львовом. Але амбітним планам помішали Перша світова війна та події Лютневої революції в Росії, хоча в Панівцях встигли виконати найскладнішу частину проекту – звели віадук (перехід через каньйон) та

бики-опори заввишки майже 30 метрів. Конструкції так і не добудованого мосту залишилися німим пам'ятником амбіційного проекту і стоять донині в хорошому стані.

Утворена в січні 1918 року територія була в складі Баговицької волості Кам'янецького повіту. Сільраді підпорядковувалися села Верхні Панівці, Драчківка, Мукша-Пановецька, Нижні Панівці (з 1930 року), Слобідка-Пановецька. З 7 березня 1923 року села належали до Кам'янець-Подільського району. У радянський період було створено комітет незаможних селян, пізніше дві сільгоспартілі об'єднали в один колгосп імені Леніна.[8]. 12 січня 1967 року було об'єднано села Верхні Панівці та Нижні Панівці в один населений пункт – село Панівці. 11 червня 1992 року відновлено Пановецьку сільську раду з центром у селі Панівці та підпорядковано їй села Зубрівка та Цибулівка. [4]. У 2019 році за результатами адміністративно-територіальної реформи в Україні, село Панівці віднесено до Слобідсько-Кульчіївецької об'єднаної територіальної громади.

Ознайомившись з першими власниками села, тепер сконцентруємо основну увагу Потоцьким, бо всі давні пам'ятки в Панівцях – то справа рук цього роду. Найстарший з них Миколай Потоцький (1520-1572) був досить цікавою особистістю, віддавав перевагу вченню Кальвіна, та залюбки надавав притулок у своїх маєтках переселенцям-кальвіністам. Після його смерті Панівці відійшли двом його синам Яну і Андрію. Ян Потоцький (1552-1611), як і його батько був кальвіністом, а Андрій католиком. Хоч офіційно поселенням володіли обидва брати, насправді, його життям та облаштуванням переймався винятково кальвініст Ян. Саме він на високому скелястому мисі, на основі давніших дерев'яних укріплень звів величний мурований замок (охоронний №1689).

Отже, **Пановецький замок**. Його будівництво Ян Потоцький розпочав у 1580-х роках і закінчив в 1590 році. Замок мав товсті стіни, великі підземелля та глибокі рови. Саме замок, не фортецю, бо це було класичне житло феодала. Панова в цей час мала статус міста, хоча майже нічим не відрізнялось від звичайного села. Але особливістю пановецького замку була не його оборонна значимість, а те що Ян Потоцький перетворив його чи не на головний осередок кальвінізму (один з напрямків протестантизму, що виник у Швейцарії в XVI ст.) на території Речі Посполитої.

Коли в Західній Європі відбувалась контрреформація і почали переслідувати протестантів, багато з них знаходили прихисток в далеких закутках Польщі у магнатів. Ян Потоцький «пригрів» у своєму маєтку кальвіністів і виходить не дарма. Вони у 1590 році спорудили тут школу – нижчу і вищу – колегіум, заснували друкарню та збудували кірху. [11]. Тобто, наприкінці XVI ст. звичайнісіньке подільське містечко вже могло похвалитись власним вищим навчальним закладом та найпершою друкарнею на Поділлі.

На утримання колегіуму (охоронний №1689/3) та друкарні Ян Потоцький виділяв 4 000 злотих щорічно. Навчалися тут як діти шляхтичів, так і студенти з дальших міст. В академії навчали теології, філософії та вільним наукам. Ректором був Бальтазар Фелльгібель. З пановецької друкарні виходили анти-папські видання. Керував друкарнею Лаврентій Молахович. [10].

Як виглядав на той час замок? Він мав розміри 200 на 200 метрів, з півночі був прибудований великий двоповерховий будинок, що тягнувся вздовж замкової стіни. Башти на рогах замку були квадратні 12 на 12 метрів, південна частина замкового подвір'я була теж забудована, в'їзд був в двоповерховій башті, руїни

(охоронний №1689/1) якої збереглися дотепер, ліворуч стояв чотиригранний будинок, де містилася кірха.

Коли Ян Потоцький помер в 1611 році в московському поході під Смоленськом, тіло його доставили в Панову і вдова Ельжбета поховала його в крипті місцевої каплиці, де тіло лежало протягом двох століть в домовині, яка висіла на ланцюгах під бойовим прапором Потоцьких (підвішування труни на ланцюгах у давнину застосовували до грішників, які мали конфлікт з католицькою церквою і означало, що тіло небіжчика так і не віддано землі).

Після смерті Потоцького його брати-католики попросили вдову Ельжбету очистити Панову від еретиків. За справу «очищення» взялися кам'янецькі єзуїти, які розігнали колегіум, забрали все його майно і майно кірхи, закрили друкарню та спалили на площі у Кам'янці неугоду католикам літературу. Участь у спаленні книжок брав кам'янецький кат.

Після цього Панова відійшла брату Яна Потоцького, краківському воєводі, коронному гетьману Станіславу Ревері Потоцькому, а потім його сину від першого шлюбу Андрію. Станіслав на місці кірхи заснував домініканський кляштор, а будинок колегіуму перетворив на стайні (щоб принизити протестантів). Замком він майже не переймався.

В цей час замок постраждав ще й від військових дій. Двічі в 1621 та 1633 роках під стіни замку підходили турки, але безуспішно. Саме під Пановою в жовтні 1633 року коронний гетьман Станіслав Конєцпольський розбив османську армію під керівництвом Мехмеда Абаза-паші. Чого не вдалось яничарам, успішно реалізували козаки полковника Филона Джерджалія. Коли козаки підійшли до замку, браму відкрив якийсь дрібний шляхтич Тржилатковський, якому за це нібито пообіцяли гроші і посаду полковника. Натомість, Джерджалія презентував негіднику лише зашморг з міцної мотузки, мовляв, зрадник на більше не заслуговує. [3, с.70]. Замок козаками був розорений і тоді на руїнах колишнього містечка Панова постало просте село Панівці.

В 1672 році за Бучацьким мирним договором Панівецький замок відійшов до Туреччини. У часи османського панування на Поділлі (1672-1699) Панівецький замок занепав. По тому, як 1699 року край повернувся до складу Речі Посполитої, укріплення не відбудовували, замок так і залишився лежати в руїнах. Тогочасний господар твердині київський і познанський воєвода та краківський каштелян Юзеф Потоцький маєтностями в Панівцях майже не цікавився. Його син Станіслав Потоцький – воєвода смоленський, київський і познанський теж тут нічим не переймався. Мало того, в 1765 році Панівці були продані Павлу Старжинському (ймовірно, це зробила вдова Станіслава Гелена з Замойських). [10]. Пан Старжинський облаштував замкові споруди для господарських потреб, добудувавши до них стайні, а колишню кірху перекроїв на костюл. Замок дещо ожив в 1768-1769 роках, коли його за свою базу обрали барські конфедерати. Але й вони не дуже займалися його відбудовою. Протягом XIX ст. рештки замку населення потроху розтягувало на будівельні матеріали.

Сьогодні над урвищем Смотрича збереглися руїни двох невеликих веж, які раніше були з'єднані замковим палацом. Споруди південного боку замку збереглися майже неушкодженими й нині використовуються для потреб села. У приміщенні колишнього колегіуму, які сильно перебудовані, розмістився дитячий садок та будинок культури, колишній костюл займає сільрада. Розміщені поруч з костюлом стайні та господарські будівлі панського маєтку переобладнані під сільську школу, яка розміщена тут донині.

Отже, в 1765 році Панівці від Потоцьких перейшли до Старжинських. Першим власником села серед представників цього роду був Павел Старжинський, після нього Панівці успадкував його старший син Вінцентій, а потім вже і його старший син Калікст. Старжинські докладали зусилля для збереження замку, відновлення колегіуму і друкарні, які на той час вже давно були стайнями та адміністративними будівлями. Останній власник села із Старжинських граф Кароль Старжинський натомість збудував тут палац.

Палац був побудований близько 1840 року неподалік від замку, двоповерховий, прикрашений аркадами-лоджіями. Перед палацом було облаштовано чималу оглядову терасу (сад навколо палацу був маленький, а краєвиди звідси відкривались чудові). Вже наприкінці XIX ст. Кароль Старжинський реконструював садибу під свій смак, добудувавши з північного боку ризаліт та новий портик з балконом, а також дві асиметричні вежі. В ризаліт було влаштовано головний вхід в будівлю. На першому поверсі були житлові кімнати господарів палацу, на другому – покої репрезентативні, багаті на прикраси та гарні каміни. Вмешльовано палац було цікавими різьбленими меблями старосвітськими з червоного дерева, горіху. На стінах кімнат висіли родинні портрети. [9, с.295]. Відомо, що в палаці Старжинських містилась чудова бібліотека деє на 1000 томів, родинний архів, яким при написанні своїх історичних праць користувався краєзнавець, доктор Антоній Ролле. Під час Першої світової війни частина цієї книгозбірні була перевезена до Кам'янця-Подільського, де її націоналізували, інша частина бібліотеки була знищена на місці в Панівцях.

Палац до нашого часу дійшов у вигляді руїн (охоронний №1689/2) і як значна частина палаців Поділля, був майже повністю знищений після більшовицького перевороту.

Як було зазначено вище, в кінці XVI ст. кальвіністи в замку побудували кірху. Як вона виглядала? «Ліворуч від в'їзної башти замку на південно-західному розі стояв замість башти чотиригранний будинок, де містилася кальвінська кірха («Збор»). Цей будинок за планом квадратний; на вершку чотиригранник переходив у восьмигранник, укритий низьким пірамідальним восьмигранним дахом. Згори чотиригранника кам'яний різьблений фриз, характерний для XVI ст., з тригліфами й розетками. В стінах цієї кірхи були вставлені мармурові таблиці з написами (10 старозавітних заповідей, символ віри, тощо)». [3, с.72].

На початку XX ст. в селі тодішніми власниками (а це були нащадки роду Старжинських) було зведено великий римо-католицький **костел** з двома баштами-дзвіницями. Добудували його до кірхи в 1907 році, знявши верх кірхи до фриза. Так колишня кірха стала за вівтарну частину костелу. Коли здійснювали цю прибудову, над вхідними дверима знайшли вирізьблений у камені герб Потоцьких Пилява. Доля костелу теж була не щасливою. Рівно через 40 років його закрили. Тоді ж демонтували дві високі дзвіниці, що прикрашали його фасад. Споруду старої кірхи з прибудованим костелом перетворили в сільський клуб, який ще через 20 років, в 1967 році перебудували і він став будинком культури, нині також тут знаходиться місцева сільська рада.

Як бачимо, в невеликому селі маємо таку цікаву історію, про яку зараз нагадують фрагменти об'єктів, які не були знищені і мають історичну цінність. В 1961 році істориками було проведено ретельне дослідження Панівецького замку (охоронний №1689), після цього, (крім окремих публікацій краєзнавців та журналістів) руки істориків, тим більше археологів сюди не доходили.

Постановою Ради Міністрів Української РСР від 6 вересня 1979р. №442 «Про доповнення списку пам'яток містобудування і архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави», залишки всіх вищевказаних об'єктів включено до Списку пам'яток архітектури, що перебувають під охороною держави.

Чи знаходяться зараз ці історичні пам'ятки під надійним захистом? Згідно Закону України «Про охорону культурної спадщини», охорона культурної спадщини є одним з пріоритетних завдань державної влади та органів місцевого самоврядування. Зрозуміло, що зі створенням нових Об'єднаних Територіальних Громад, пріоритети трохи інші, але про об'єкти, що становлять культурну цінність, потрібно завжди пам'ятати. Тут вже поле діяльності тих, хто безпосередньо здійснює контроль за збереженням історичних пам'яток, а також тих, хто зацікавлений в їх популяризації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Подольския Епархальныя Ведомости. Историко-статистическое описание села Пановец, Каменецкого уезда, Подольской губернии. [Подольския Епархальныя Ведомости 1 октября, №19 1862 года] – С. 618-620.
2. Ю.Сіцінський. «Труды Подольского историко-статистического комитета» (вип.VI, 1893; вип.VIII,1897), «Труды Подольского церковного историко-археологического общества» (вип.X,XI,XII за 1904,1911,1916рр.).
3. Ю.Сіцінський. Оборонні замки західного Поділля XIV-XVII ст. (Історично-археологічні нариси)./Упорядник С.В.Трубчанінов – Кам'янець-Подільський: Центр поділлязнавства, 1994. – С. 69-73.
4. Девіна Т. Сільські ради від А до Я : [Пановецька сільська рада] /Т.Девіна//Край Кам'янецький. – 2013. – 29 березня. – С. 7.
5. Кожевнікова В. Не замком єдиним: [с. Панівці] /В.Кожевнікова//Подільянин. – 2017. – 10 березня. – С. 4.
6. Наконечний В. Історія села Панівці станом на 1900р. [Історія сіл Кам'янецьчини] /В.Наконечний//Край Кам'янецький. – 2017. – 24 листопада. – С. 6.
7. Федоченко С. Колесниченко Т. Туристичні маршрути Хмельниччини. //ТОВ «Поліграфіст-2». – 2013. - 19 липня. – С. 153.
8. Яцимирська Н. Приміські і панські: [Про с. Панівці] /Н.Яцимирська//Ключ. – 2019. – 6 вересня. – С. 1,4.
9. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej . - Wojewodstwo Podolskie. Wroclaw, 1994. – S. 289-297.
10. <https://castles.com.ua/pan.html>. Точка доступу станом на 31.05.2022р.
11. <https://zbruc.eu/node/59103>. Точка доступу станом на 31.05.2022р.

Марія Чирська
с. Пляшева

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ СВЯТО-ГЕОРГІЙВСЬКОГО ХРАМУ НА «КОЗАЦЬКИХ МОГИЛАХ»

Анотація: В даній статті подано матеріал про будівництво, зовнішній та внутрішній вигляд Георгіївської церкви (1910 -1914) – центральної споруди НІМЗ «Поле Берестецької битви».

Ключові слова: Георгіївська церква, Берестецька битва, українське бароко, храм-пам'ятник.

Є місця на території України, пам'ять про які передається з покоління в покоління – бо омиті вони людською кров'ю. Одним з таких місць є меморіальний комплекс «Козацькі могили», тепер НІМЗ «Поле Берестецької битви». У 1651 році поблизу волинського містечка Берестечка відбулась одна з найбільших битв середньовіччя – битва під Берестечком, де схрестили зброю польсько-шляхетське військо короля Яна II Казимира та козацько-селянська армія гетьмана Богдана Хмельницького із союзниками кримськими татарами. Тисячі славних синів українського народу встелили своїми кістками та рясно полили кров'ю Берестецьке поле.

Проходили роки, століття з часу Берестецької битви, а місцеві жителі постійно знаходили на своїх полях козацьку зброю та людські останки, які так і лежали не поховані. І, напевно, не один задумувався, що негоже отак лежати людським кісткам без належного захоронення за християнськими звичаями. Лише на початку ХХ століття справа про увічнення пам'яті загиблих під Берестечком дала перші результати. Саме на честь героїв-козаків, які полягли у цій визначній битві, було створено меморіальний комплекс Козацькі могили. Центральною спорудою якого є Георгіївський храм-пам'ятник – пам'ятка архітектури ХХ століття. (Рис.1)

Ідея створити пам'ятник, козакам та селянам, полеглим під час Берестецької битви 1651 року, виникла незадовго до Першої світової війни. Ініціатором будівництва став архімандрит Почаївської лаври отець Віталій (Максименко). З 1909 року розроблявся проєкт храму, до чого було залучено архітекторів із Санкт-Петербурга – професора Олександра Щусєва та його учня – Володимира Максимова, що ще навчався в Академії архітектури. Саме останній і виконав проєкт пам'ятника, а О. Щусєв лише підписав проєкт, як керівник.

Для будівництва було оголошено збір коштів. Їх збір проводився не лише на Волині, але й поза її межами. Організаторам будівництва необхідно було залучити якомога більше благодійників та жертводавців. Кошти надходили і від бідних селян, і від багатих купців, підприємців та навіть царя. Цар Микола II – пожертвував 25 тис. крб., директор фірми «Савва Морозов» І.О. Колесников офірував 50 тис. крб.. Жертводавцями були також єрусалимський патріарх Демян, купці та мануфактурники Москви, кубанські та донські козаки. Проте найбільшим внеском у будівництво храму був безкорисний внесок волинського селянства, яке і фінансово, і власною працею спричинилося до побудови величного, монументального пам'ятника загиблим козакам. [1, с. 47]

17 – 18 червня 1910 року відбулась закладка церкви – пам'ятника св. Георгія Переможця. Часопис «Рідний край» (№ 47, 1910 р.) у замітці «Берестецьке свято» розповів про урочистості з приводу закладання храму на о. Журавлиха: «Журавлиху було прикрашено іконами, чорносотенними та царськими прапорами. Військо вишикувалось в дві шеренги 12 Донського козачого полку з Радивилова. Між шеренгами до місця закладки ішли священники і церковні хори. Служба тривала до самого вечора.» [4, с.6]

У східній частині вівтарного півкола до цього було заготовлено два камені з виямками для дошки з написом: «Цей храм закладено при державі благочестивішого самодержавного государя всея Русі Миколи Олександровича на честь св. Великомучениці Параскеви П'ятниці, Георгія Переможця і князів Бориса і Гліба в літо від створення світу 7410 або Різдва 1910 р. червня 10 дня». [1, с.46]

Перший етап будівництва передбачав спорудження підземної церкви св. Параскеви П'ятниці та гробниці. Для цього на острів Журавлиху ще у травні 1910

року було завезено цеглу, вапно, підготовлено котлован під фундамент споруди. [3, с.37] Будівельні матеріали для будівництва надходили з різних місць Волинської губернії. Будівельні роботи проводились під керівництвом автора проекту В. М. Максимова.

До початку літа 1911 року будівництво першого поверху було завершено. Освячення призначалось на 10 червня. Як свідчили очевидці, освячення престолу церкви св. Параскеви П'ятниці відбувалось так само урочисто, як і закладання храму. [4, с.14]

З весни 1912 року по червень 1914 року будівництво храму проводилось під керівництвом волинського єпархіального архітектора В. Г. Леонтовича за проектом і вказівками В. М. Максимова. На час відсутності Леонтовича технічний нагляд на місці робіт здійснювали його помічники: Редькін, що закінчив Київську школу десантників з дорожньої та будівельної справи; К. О. Леміш, студент Будівельного відділення Київських Технічних курсів інженера В.В. Пермінова. Помічниками В. Леонтовича по створенню робочих креслень та технічних умов та ін. робіт були технік Яків Бойко та кресляр Іван Самборський. Усі залізобетонні роботи виконувала фірма «К. І. Крушевської» з Києва. [3, с.37]

По власній ініціативі В. Леонтович вдосконалив проект Максимова, замінивши перекриття куполів із дерева – залізобетоном, що було першим експериментом у використанні залізобетону для перекриття у храмовому будівництві.

2 червня 1914 року відбулося урочисте освячення збудованого комплексу. До цього часу роботи над будівництвом архітектурного пам'ятника не вдалося повністю завершити. Планувалось ще зробити надгробок над могилою – саркофагом з козацькими кістками у вигляді великої дорогоцінної лампади, який стояв би перед іконостасом, не розпочато будівництво дзвіниці на південь від Георгіївської церкви. [4, с.22]

Свої враження про будівництво Георгіївського храму на Козацьких могилах залишила українська поетеса, публіцист Олена Пчілка у журналі «Рідний край» (1911р., №17): «Пам'ятник-церква на Берестецькому полю... відзначатиметься ще й тим, що се буде будова на український зразок. Архітектор... не надав йому тих прикмет, що так псують наші нові церкви, будовані в безсмачному московському стилі, важкому, незграбному. Зразок Щусєва (насправді Максимова. – авт.), пильного дослідника української старовини, являє собою щось своєвидне, являє прикмети старих українських церков; до оздоблення ж дрібнішого – вжито української народної орнаментики. Таким чином, в будівництві козацького пам'ятника видно повагу до старого місцевого стилю, видно не бажання затоптувати чи спотворювати його, а видно охоту викликати до життя наше колишнє мистецтво, таке гарне, але таке занедбане тепер».

Свято-Георгіївська церква привертає увагу дослідників не випадково. Головним призначенням храму було проведення масових богослужінь під відкритим небом. Споруду задумано й виконано надзвичайно сміливо, водночас витончено і невимушено. За словами дослідниці Георгіївської церкви Тетяни Бажанової, «це найсамобутніший витвір архітектурного модерну в Україні». [5, с.98]

Георгіївська церква побудована в стилі українського бароко і їй не має аналогів. Фасад у вигляді великої заповненої іконостасом арки звужується якби двома хвилястими ступінцями вгору. Він оздоблений бароковими волютами і завершений невеликою банею з хрестом. Вузькі, видовжені вгору вікна і двері двох

малих балконів по боках арки роблять споруду значно стрункішою. П'ятикуповий храм завершує над центральною банею хрест розміром 4Х4 м. [6, с.133]

Оригінальність Георгіївської церкви полягає в тому, що вона має три поверхи, на кожному з яких розміщено окремо приділи: підземний – на честь великомучениці Параскеви, середній – на честь великомученика Георгія Побідоносця, і верхній (на хорах) – на честь князів-страстотерпців Бориса і Гліба. Приділи розміщено один над одним, що є унікальним у церковній архітектурі. В підземній церкві знаходиться саркофаг з черепами та кістками козацьких лицарів, віднайденими на полі битви.

Церква Параскеви-П'ятниці з'єднана з гробницею, до неї ведуть двоє дверей з декількома східцями донизу, а центральні двері західної стіни храму відкривають склепіння над саркофагом. Кам'яний саркофаг – гробниця закінчується зверху скляним накриттям. Через нього видно козацькі кістки й черепи. У своїй основі, у приміщенні усипальниці, гробниця також має спеціальні отвори, через які можна побачити козацькі останки. Перед гробницею влаштоване місце для служіння панахид за загиблими. [3, с.45] (Рис.2)

Підземна церква св. Параскеви, на відміну від інших храмів, не вражає своїми розписами чи оздобленням. Особливо це помітно у теплу пору року: все церковне начиння та ікони переносяться в інші храми, оскільки підвищена вологість та низька температура руйнують цінні пам'ятки сакрального мистецтва. Але в холодну пору року Свято - Параскевська церква виконує функції «теплого храму», який на цей час прикрашається і де відбуваються богослужіння. [7] (Рис.3)

Малярні роботи з 1910 по 1914 рік тут виконував Іван Вольський – художник київської Лаврської школи. Помірні та спокійні кольори, якими виконаний розпис надихають віруючих на молитовність та роздуми. [2, с.277] Підземна церква св. Параскеви – П'ятниці з похованням козацьких останків стала місцем їхнього вічного спочинку.

Другий наземний ярус займає Георгіївська церква, що вражає своїм простором і багатством оформлення. Його спершу було задумано як великий вівтар, у якому могли служити до двохсот священників, а на західному фасаді собору було облаштовано зовнішній іконостас. Самим же храмом ставала велика площа перед церквою, на якій поміщалось декілька тисяч прихожан. Але у 1936 році для зручності проведення богослужінь, цей великий вівтарний простір було переплановано на вівтар і храм. [7] (Рис. 4)

Зовнішній іконостас храму-пам'ятника виконано з червоного кварциту та чорного лабродариту. У нижньому ярусі іконостасу – барельєфні георгіївські хрести. Розпис іконостасу та «Голгофи» над ним – це роботи відомого українського художника І.С. Їжакевича. Іконостас на фасаді храму було намальовано на оцинкованій блясі, яку пізніше планувалося замінити на смальту, але цим намірам перешкодила спершу Перша світова війна, а далі польська інтервенція та радянська влада. [7]

Розпис стін храму виконувався у два етапи: у 1914 році художником І.С. Їжакевичем і учнями Лаврської іконописної майстерні та у 1957-1958 рр. – художниками О. Корецьким й П. Трохимлюком (склепіння над хорами, під купольний простір, вівтар Борисоглібського храму).[2, с.281] (Рис.5)

Із усіх храмів Свято-Георгіївської церкви, Борисоглібський ярус було влаштовано й обладнано останнім. Він знаходиться на хорах центрального храму й перехідними галереями з'єднується з правим та лівим кліросами. [6, с.134]

Оригінальним та цінним є інтер'єр храму, до якого ведуть масивні кам'яні сходи з двох боків собору. Лінії невеликих галерей, що ведуть до вівтаря, розсікаються арками; чисельні видовжені вікна дають багато світла і можливість досягнути навколишню красу території; із галерей є виходи на два маленьких балкони. [7]

Заслуговує на увагу й внутрішнє начиння храму: іконостас виконано в рідкісному для Волині стилі ампір (варіант російського класицизму), а розписано його у 1957 р.. Примітним є те, що склепіння вівтарної частини приділу і деякі стіни в багатьох місцях мають закладені гільзи бойових снарядів, які використані для підвищення акустичних характеристик храму, що робить Борисоглібський вівтар, в акустичному плані, найбільш вдалим серед вівтарів Георгіївського собору [7].

Вівтар Борисоглібського храму прикрашено багатьма старовинними церковними речами – запрестольним та напрестольним хрестами початку XX ст., Євангелієм останньої чверті XVIII ст. (надруковане за польського короля Станіслава Августа), Євангеліє 1900 р., надруковане у друкарні Києво-Печерської Лаври. Справжня окраса вівтаря – старовинна ікона «Христос Виноградар» (кін. XVIII ст.) У храмі також знаходиться велична ікона святителя Гермогена, патріарха Московського і всієї Русі, прислана в дар Свято-Георгіївському монастирю у 1914 р. із Москви, разом з часткою його мантиї (яка була втрачена за часів закриття церкви), а ще величний кіот з іконою Пресвятої Трійці та ін.. [7]

За столітню історію храму були періоди зростання, розвитку, запустіння. Перша світова війна залишила свої відбитки в історії храму, про що нагадують тридцять могил російських солдат, похованих на цвинтарі біля Георгіївського храму. Тут же поховані тіла трьох донських козаків, які загинули у перші дні серпня 1914 року в боях поблизу Радивилова. [3, с.58] У Георгіївській церкві австрійські солдати розмістили конюшню, пізніше за наказом австро-угорського офіцера (родом з Чехословаччини) коней було виведено з церкви. [4, с.28] За часів Польщі у храмі заборонялися богослужіння, а також поминальні служби за вбитими козаками під час Берестецької битви. 1944 році під час визволення села від німецьких загарбників було пошкоджено фасад Георгіївської церкви, збито верхню частину північного купола храму. [3, с.75] На початку 60-х років нависла найбільша небезпека над храмом, коли почалося масове зачинення і нищення храмів та монастирів. Святиня тоді свідомо зневажалася, планували замалювати розписи Георгіївського та Борисоглібського храмів, хотіли зняти з храму хрести. Більше того у храмі зберігалось зерно. [5, с.134]

Сьогодні Свято – Георгіївський храм потребує значної уваги. У Свято-Георгіївській церкві потрібне проведення гідроізоляції, заміна аварійних вікон. А також значної уваги потребує розпис на фасаді храму – іконостас «Голгофа». Він унікальний своїми образами, наділений славою і водночас обділений долею, тому що нині опинився на межі зникнення. Дощі, морози, час і, як не прикро людська байдужість роблять свою підступну справу: «Голгофа» зникає. Вона втратила яскраві кольори, а подекуди й обриси. Цій та іншим реліквіям храму загрожує зникнення через іржу та грибок.

Свято-Георгіївська церква – це історичний і духовний центр українського народу. Вона заслуговує уваги з боку державної влади. Віриться, що наша пам'ять про загиблих козаків, про борців за волю та незалежність рідної землі, буде тією силою, яка допоможе нам усім подолати існуючі у державі труднощі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бухало Г.В. Круг містечка Берестечка. – Рівне. Державне редакційно-видавниче підприємство, 1993. 104 с.
2. Збірник тез науково-практичної конференції «Берестецька битва – відгомін боротьби за віру христову» присвяченої 1025 річниці хрещення Русі, 365-річниці початку Визвольної війни 1648-1657 років, 362-ій річниці Берестецької битви. – Рівне, 2013. – 306 с.
3. Історія Свято – Георгіївського монастиря на Козацьких Могилах / Ігумен Никон (Гайдай), за ред. архимандрита Олексія (Мензатюка) – Івано – Франківськ: Місто НВ, 2015. – 160 с.
3. Лотоцький Г.П. Козацькі могили. Музейний літопис. – Рівне: Волинські обереги, 2003 р. – 84 с.
4. Рожко В., Пришляк В., Лотоцький П. та ін.. Національний пантеон «Козацькі могили.»: Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Медіа, 2003. – 544 с.
5. Свешніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1992. -304 с.
6. Свято – Георгіївський чоловічий монастир на Козацьких Могилах. Історія та сьогодення. – Видання Свято – Георгіївського чоловічого монастиря, 2006.
7. <https://studfiles.net/preview> Церква на Козацьких могилах під Берестечком. – StudFiles
8. <https://www.radyvyliv.info/arxitektor-xramu-na-kozackix-mogilax.html> Архітектор храму на Козацьких Могилах. Радивилів.info

Рис. 1 Георгіївський храм (1910 -1914)

Рис. 2 Гробниця

Рис. 3 Інтер'єр Параскевського храму

Рис. 4 Георгіївський приділ

*Рис. 5 Підкупольний простір
Георгіївського храму*

Рис.6 Голгофа. худ. І.С. Їжакевич (1914 р.)

Любов Шиян
с.м.т. Вишнівець

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ ПАЛАЦ В КОНТЕКСТІ ПОДІЙ НА ВОЛИНІ В 1944-1945 РР.

Вишневецький палац – пам'ятка історії та архітектури XVIII ст. пережив під час своєї багатовікової історії не один військовий конфлікт. І це не могло не позначитися на його розвитку та збереженості. Перебудований зі зруйнованого під час Північної війни родового оборонного замку князів Вишневецьких у пишну барокову резиденцію, він став своєрідним символом відродження та перемоги над зловісним мороком війни.

Події першої половини XX ст. особливо негативно позначилися на збереженості палацового ансамблю. До втрати мистецьких колекцій ще під час сумнозвісних вишневецьких аукціонів XIX ст.. додалися варварське знищення частково збережених інтер'єрів палацу, сакральних пам'яток – церкви Вознесіння Господнього та костелу Архангела Михайла, а також вирубка реліктових дерев у парку.

Віддаючи належне історичній та архітектурній цінності Вишневецького палацу, уже невдовзі після відновлення державності Польщі були зроблені перші кроки щодо його подальшого відродження. Головною загальнонаціональною громадською організацією, яка вирішувала всі питання, пов'язані з охороною та збереженням об'єктів культурної спадщини Речі Посполитої була Рада консерваторів. До її складу входили генеральний консерватор, усі окружні консерватори, керівники відділу пам'яток і музеїв відповідного міністерства та найавторитетніші в галузі люди. Найважливіші ухвали обговорювали і приймали колегіально на з'їздах Ради консерваторів. Усього до 1937 р. Рада провела 22 з'їзди. Справи пам'яток Волині, зокрема, розглядав дванадцятий з'їзд, який відбувся у Луцьку, Острозі, Дубно, Крем'янці та Вишневці у вересні 1927 р. [1, арк.2]. Саме тоді були сплановані нагальні роботи, метою яких було запобігти подальшому руйнуванню пам'ятки. Був замінен дах палацу, поновлені підлоги та штукатурка в деяких приміщеннях на першому поверсі. Повністю відновлений центральний портал, який був розібраний під час перебування у палаці загону Червоної армії в 1920 р. В інтер'єрах на той час ще збереглися головна сходові клітка та низка печей та камінів. У палаці облаштували громадську бібліотеку, у колишньому приміщенні дзеркальної зали, позбавленому дзеркал, часто проводилися масові заходи, у лівому крилі палацу був відкритий шпиталь [4, с. 20].

На жаль, початок Другої світової війни у вересні 1939 р. перекреслив ці плани. Встановлена на теренах Волині у вересні того ж року радянська влада не вбачала доцільним відновлювати колишню резиденцію князів Вишневецьких, для них не було місця в комуністичній ідеології. Унікальну пам'ятку бароко в Україні використовували як звичайну споруду. В палацових службах була відкрита станція МТС [2, с. 624].

З появою нової влади на Вишнівеччині почало діяти НКВД. Його кредо було ; «ми не ведемо війну проти окремих осіб, ми нищимо буржуазний клас». Майже відразу почалися масові репресії, особливо по відношенню до активістів та інтелігенції. У влади були плани не лише окремих громадян, а цілі села як, наприклад с. Бодаки, переселити до Сибіру через націоналістичний супротив. Багато з патріотів було закатовано в катівні НКВД, облаштованої в колишньому

монастирі босих кармелітів. У 1942 р. на кошти місцевих жителів замученим чекістами повстанцям у центрі Старого Вишневеця був поставлений пам'ятник. Згодом, влітку 1944 р. радянські солдати цей пам'ятник зруйнували [3, с. 156].

2 липня 1941 р. німецькі війська увійшли у Вишневець. Це була моторизована піхота, близько 300 вояків, за ними невдовзі з'явилося гестапо. А вже 9 липня було страчено перших 35 євреїв-комуністів. У Вишневецькому палаці крім ще довоєнних бібліотеки, лікарні та ремісничої школи у палацових службах у правому флігелі розмістилася військова комендатура [2, с. 624].

Впродовж майже всієї окупації палац та його служби використовувалися як склади для зброї та продуктів, які збирали для потреб німецької армії з місцевого населення.

З перших днів німецької окупації у червні 1941 р. на Вишневеччині з членів ОУН почало створюватися регіональне формування Української національної оборони (УНСО). Згодом воно переросло в УПА. Керував безпосередньо організаційними питаннями член ОУН Павло Загребельний. Людина освічена, він мав великий авторитет не лише серед побратимів, але й мешканців Вишневеччини [7].

В архіві Управління СБУ Тернопільської області зберігаються кримінальні справи, які стосуються визвольних змагань на Тернопільщині, зокрема Вишневеччині, у 40-х рр. ХХст. Перші сотні УПА формувалися на Вишневеччині уже з початку 1943 р. Це була молодь 120-140 чоловік не лише з Вишневеця, а й з навколишніх сіл, найбільше з Грицева, Раківця, Бодак. Місцем дислокації був Раківецький ліс. Велику увагу провідники ОУН надавали роботі з молоддю. Недаремно серед них були вчителі початкових шкіл, які старалися прищепити учням любов до України, виховували справжніх патріотів свого народу. Члени організації їздили по селах, проводили агітаційну роботу серед населення. Вишневецькі сотні УПА брали участь у боях з німцями, робили рейди на Львівщину та Хмельниччину, мали сутички з партизанами Ковпака. Важкопоранених бійців таємно переправляли до Вишневеця, де їх ставив на ноги відомий лікар Х. Сторож.

За криївки, де мали переховуватися повстанці відповідав Олексій Волошин. Масова розбудова великих криївок велася на хуторах в Дзвинячі, Бутині, Бодаках, в лісах, і в полях.

Для боротьби з повстанцями німецька влада організувала у кінці липня 1943 р. поліцейську бригаду в кількості 23 чоловік. Жандармерія теж розміщувалася у замку. А вироки, зокрема страти в єврейському гетто, здійснювало кременецьке гестапо.

Більша частина вишневецької поліції складалася з членів УПА. Це було зроблено за вказівкою Головного проводу, щоб з одного боку знати про всі плани окупаційної влади, з іншого – мати доступ до зброї. Згодом тих патріотів, які вижили після війни, радянська влада звинуватила в співпраці з нацистами [8].

У липні 1943 р. на бувший замок Вишневецьких напав загін мельниківців. На його складах було особливо багато продуктів, матеріалів, зброї та боєприпасів. Продукти невдовзі мали перевозити до залізничної станції. Подолавши опір німецької охорони, повстанці загрузили вози зброєю, гасом, олією та іншими продуктами, які згодом роздали місцевим мешканцям [7].

На Вишневеччині до весни 1944 р. діяло три загони УПА – «Меча», «Дуба» і «Сокола». Ще у січні, коли фронт був близько, СБ (служба безпеки) УПА Південь прийняла рішення, яке не підтримала частина керівників, підпалити палац. Мотив – «щоб не залишити таку споруду НКВД» [6, с. 143]. У березні 1944 р. Червона Армія

з боями увійшла на територію Кременеччини, а 6 березня одна з частин узяла Вишневець. Під час артилерійських обстрілів був фактично знищений центр Вишневеця. Стара міська забудова з характерними будинками з дерев'яними мансардами не витримала бомбардувань. Дуже постраждали споруди палацових служб. Лише південний фасад залишився від правих офіцин. У парку згоріло немало реліктових дерев.

9 квітня 1944 р. біля Вишневеця відбулася сутичка між повстанцями та червоними танкістами. Зважаючи на те, що опір повстанців не вдалося здолати своїми силами, у вересні секретар Тернопільського обкому КП (б) України У. Компанієць звернувся з листом до секретаря КП (б) України М.Хрущова за допомогою у боротьбі з націоналістами. Уже в січні 1945 р. до Вишневеця приїхали уповноважені з вказівками та розпорядженнями стосовно каральних заходів. На спеціальну операцію НКВД відводився майже місяць, з 20 січня по 24 лютого [5].

Серед вказівок з центру велике значення надавалося агентурі. У середовищі повстанців засилалися агенти та провокатори. Здійснювалися облави по селах та хуторах. Щоб залякати місцеве населення організовувалися привселюдні страти повстанців, різноманітні провокації. Нкаведисти звинуватили у цьому воїнів УПА. Членів їх сімей репресували та етапували до Сибіру. Чимало упівців загинуло в боях, в засідках, щоб не здатися підривали себе та ворогів [5].

Повстанці на теренах Вишневеччини воювали з радянською владою до початку 50-х рр. Проти них були присланий загін 21 стрілецької бригади внутрішніх військ НКВД Українського корпусу. У місті було дислоковано 280 вояків, більше ніж у Кременецькому чи Збаразькому районах. За період включно 1948 р. на Вишневеччині 237 воїнів УПА загинуло.

Розповіді про події тих трагічних днів дійшли до нас з уст очевидців і самих учасників національно-визвольних змагань, членів ОУН та УПА. Багато з них пройшли через тюрми та Сибір. Політичний роман-хроніка В. Щеглюка, де розповідається зокрема про ті декілька днів життя Вишневеця на початку березня 1944 р., написаний на основі спогадів колишнього діяча ОУН-УПА Л.С. Павлишина. Галицький інтелігент, освітянин, Павлишин займав високі посади в Проводі, особисто був знайомий з С. Бандерою, Р. Шухевичем, В. Горбовим, М. Лебедем та іншими визначними діячами. Історичні реалії, непрості рішення, висвітлюють у спогадах безкомпромісну і важку боротьбу за соборність, незалежність України, подаються достовірно і без прикрас.

У 1991 р. на одній з центральних вулиць Вишневеця на кошти односельчан був споруджений новий пам'ятник усім, хто віддав життя за свободу і незалежність. На постаменті викарбувані слова : «... Жити Вам у віках, Сини України».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Волинської області (ДАТО). Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр. оп. 2. Звіт Краєзнавчого товариства про опіку над пам'ятками старовини за 1931 р., 4 арк.
2. Історія міст і сіл Української РСР : в 28 т. – Т. 24: Тернопільська обл.– К. : Гол. ред. Енциклопедії АН УРСР, 1973. – 640 с.
3. Кучерук В. Вишневеччина на галицько-волинському роздоріжжі. – Львівський історичний музей: видавництво «Промай», 1915 р. – 383 с.
4. Малевиц А.П. Вишневець. Путівник. – Тернопіль: редакційно-видавничий відділ Облполіграфвидаву, 1980. – 30 стр.
5. « Це було в 1952 р.» / Газета «Народне слово», № 23, від 02 2010 р.
6. Щеглюк В. ...Як роса на сонці. Спогади [Електронний ресурс] – Режим доступу: chtyvo.org.ua/.

7. Як боровся з окупаційною владою вчитель Вишнівецької школи Леонід Григорович Стефанський. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://poglyad.te.ua>.
8. Андрій Обаль. Під слідством в катівні Вишневеця. [Електронний ресурс] – Режим доступу: m.facebook.com/251175142499320.

Мар'яна Юхимчук
с. Пляшева

ОСОБЛИВОСТІ ІКОНОПISY ІВАНА ЇЖАКЕВИЧА НА ПРИКЛАДІ СВЯТО-ГЕОРГІЇВСЬКОГО ХРАМУ НА «КОЗАЦЬКИХ МОГИЛАХ» СЕЛА ПЛЯШЕВА

Анотація: *В статті описується спроба дослідити живописні особливості ікон автора Івана Їжакевича із Свято-Георгіївського храму на «Козацьких Могилах» початку ХХ ст.*

Ключові слова: *І. Їжакевич, «Козацькі Могили», Свято-Георгіївський храм, іконопис, композиція, живопис, внутрішні розписи, надвірні розписи, Голгофа.*

Георгіївський храм на «Козацьких Могилах» — пам'ятка архітектури ХХ століття, головний храм та центральна споруда архітектурно-меморіального комплексу на о. Журавлиха. Він збудований на честь подвигу козацько-селянського війська під проводом Б. Хмельницького у Берестецькій битві 1651 року.

У всій красі та величі храм постав у 1914 році. За свою столітню історію він став відомий не лише в Україні, а й у всій Європі — йому немає аналогів. Створений в українській бароково-модерній стилістиці, увершений сімома куполами він зачаровує красою форм і оригінальністю задуму: храм уміщує в собі три престольні церкви, розміщені одна над одною. Перший ярус займає підземна церква святої великомучениці Параскеви П'ятниці, яка розташована на одному рівні із гробницею-саркофагом, де покояться останки учасників Берестецької битви. Другий наземний ярус займає Георгіївська церква, що вражає своїм простором і багатством оформлення. Третій ярус — балконна церква святих князів Бориса і Гліба.

Проект храму був задуманий як частина комплексу-меморіалу «Козацьких могил» і розроблений студентом архітектурного відділу Вищого художнього училища при Академії мистецтв у Петербурзі В. М. Максимовим.

Для розпису і оздоблення Георгіївського храму, за порадою Д. Дорошенка (відомого історика) був запрошений знаний і досвідчений іконописець з Києва — Іван Сидорович Їжакевич. [5;84]. Людина непростой долі, з доброю душею, великим талантом, твердим характером. Його сміливо можна назвати народним художником з великої літери та одним із найяскравіших представників українського сакрального живопису. (рис.1)

Народився Іван Сидорович в селі Вишнопіль, що на Черкащині у багатодітній сільській сім'ї. Та своєю працею, настирливістю та непохитністю волі досягнув успіху у житті. Художню освіту отримав у Києві, де протягом 1876 -1882 рр. навчався у Лаврській іконописній майстерні, в 1882 – 1884 рр. у Київській рисувальній школі Миколи Мурашка, згодом у Петербурзькій художній академії, яку закінчив 1888 р. І. Їжакевич був автором значної за обсягом та розмаїтою за змістом художньої спадщини. Серед його творчого доробку представлені численні

малюнки та картини з історії, життя та побуту українського народу, ілюстрації до творів українських поетів та письменників, зокрема Т. Шевченка, І. Котляревського, М. Гоголя. Майже все своє довге життя Іван Сидорович прожив у Києві, де й помер у віці 98 років. [2]

Він був особливим художником із своєрідним написанням ікони та церковного образу. Вивчення та студіювання станкового і монументального живопису, журнальної і книжкової ілюстрації наклали характерний відбиток на його живописні твори. Ілюстрації репродукувалися за допомогою ксилографії, де головну увагу художник звертав передусім на композицію, малюнок, тональні співвідношення. Їжакевич виконував свої роботи переважно в техніці гризайль: чорною і білою олійними фарбами. Досяг у цьому великої майстерності. Можна привести значний перелік церков, каплиць, соборів, в яких він проводив настінні монументально-декоративні розписи і для яких писав ікони.

Іван Сидорович зробив великий внесок у розвиток українського іконопису. Але довгий час його творчість не привертала спеціальної уваги дослідників. Суттєві зміни у вивченні та дослідженні творчості видатного художника почалися у 90-х рр. ХХІ ст.. Творчу спадщину І. Їжакевича вивчали чимало науковців, серед них – Т. Бажанова, І. Блюміна, А. Шашкова, М. Ходоровський, О. Гунько, І. Дудняк, Н. Кочережко та багато інших. [8] Але здебільшого дослідження присвячені розпису храмів Києво-Печерської лаври поч.. ХХ ст.

Як пише І. Дудняк: «Навіть сьогодні про творчий здобуток патріарха українського мистецтва ХХ ст. не написано достатньо ґрунтовних наукових праць та не видано достойних альбомів.» [3]

Розписи ж Свято-Георгіївського храму на «Козацьких Могилах» зроблені І. Їжакевичем взагалі не мають повноцінних професійних досліджень. Тому дана стаття, хоч не є професійною, але спробою описати особливості сакрального живопису художника у цьому храмі, а також привернути увагу дослідників, художників та реставраторів до проблем збереження, реставрації та подальшого детального та ґрунтовного вивчення творчої спадщини Їжакевича на «Козацьких Могилах».

На «Козацькі Могили» Іван Сидорович прибув у 1913 році зі своїми учнями з київської Лаврської школи. Оздоблення храму-пам'ятника на о. Журавлиха тривало до середини 1914 року. Вони також створили ще кілька композицій для панорами битви під Берестечком.[6] А саме 11 барельєфних картин на металевих листах на козацьку тематику: «Люблінська унія 1569 р.», «Орендар грабує сім'ю селянина», «Відкупщик у ярмолці вимагає гроші у священника і селянки з дитиною», «Смертна кара гоголівського Остапа на площі у Варшаві», «Смерть у вогні Тараса Бульби», «Київський митрополит благословляє Б.Хмельницького і старшину на боротьбу», «Битва біля Зборова», «Розгром козацького війська під Берестечком», «Загибель митрополита Йосафа і трьохсот захисників острівка», «Подвиг Івана Нечая», «Поле Берестецької битви», «Переяславська рада». Під час І світової війни, у 1915 р. картини були вивезені австрійськими військами. Їх місце знаходження досі невідоме.

Праця над розписом Георгіївської церкви посіла важливе місце у його творчості. Іван Сидорович, завдяки своїм художнім прийомам та засобам вираження, зумів вміло передати весь сакральний зміст образів на стінах храму.

Пензлю Івана Їжакевича належить величний іконостас церкви під відкритим небом, розміщений на фасаді храму: ікона «Голгофа» (рис 2), займає більшу частину напівциркульного тимпану із зображенням розп'яття Христа в центрі,

виконана в техніці масляного живопису на складених металевих листах. Лаконічна постановка євангельського сюжету, яка включає вкрите ранами тіло Спасителя, плач, горе, тугу та молитву Матері Божої і жінок мироносиць, які стоять поруч, звернену до Ісуса струнку фігуру римського воїна сотника зі списом. Вдалині поспішає Никодим з плащаницею. Лиця святих біля підніжжя розп'яття, паломників, що піднімаються на пагорб, потужні міські укріплення Ієрусалима представляють спробу живописця розкрити в художньо-міфологічних образах історичну значущість Берестецької битви, надати йому сенс священної «Голгофи» в історії національно-визвольного руху українського народу. [7;176]

Твір має всі характерні риси ілюстрації: композиція його гармонійна, великопланова, позбавлена дрібних деталей, вона легко читається з першого погляду, колірна гама стримана, використання барв мінімальне, проте тональна розробка відзначається широким діапазоном. Художник ніби передбачає можливості майстра-ксилографа, якому доступна гра світла, тону, а не кольору. Ікона вражає своєю монументальністю: шириною, висотою і глибиною переданих відчуттів.

Але нині, споглядаючи на творіння рук Їжакевича і порівнюючи його з первісним варіантом, дивуєшся його часовим перемінам. Ікона не лише померкла кольорами, але й у багатьох розписних місцях назавжди втратила свій лик, найбільше у нижній частині. Найбільш чітко збереглося Христове розп'яття, та й йому загрожує цвіль та іржа від металевих пластин. У 1956 – 1957 рр. відбулися перші спроби відновити ікону «Голгофа» художниками О. Корецьким та П. Трохимлюком. У 1972 р. вперше проведена професійна реставрація реставраторами київської реставраційної майстерні А. Маромпольським та Т. Чеснейшим. Їм вдалося також поновити ікони нижнього іконостасу, Архангельських та Царських врат, а також ікон балконного ряду. У 1996 р. уже львівські реставратори поновлювали розписи І. Їжакевича. У 2001 р. була проведена остання реставрація «Голгофи», але час і природні умови навколишнього середовища роблять свою справу. На сьогодні втрачено більше 30 % розпису унікальної роботи Їжакевича.

Ще декілька років тому спеціальною комісією було встановлено вартість реставрації - 2 мільйони 800 тисяч гривень. Також висувалося питання, щоб первісну «Голгофу» Їжакевича розмістити в новому музейному комплексі, проект якого почали розробляти, а на фасаді Георгіївського храму викласти Голгофу мозаїкою, як і планувалося при первісному проекті будівництва. Але виникла нова проблема – національний статус «Поля Берестецької битви» вимагає за українським пам'яткоохоронним законодавством незмінний вигляд історичних архітектурних реліквій.

У 2021 р. ікону «Голгофа» було включено до президентського проекту «Велика реставрація». Але ситуація з пандемією COVID-19, а пізніше військова агресія росії проти України, змусила переглянути пріоритети. Тому шляхів порятунку унікальних надвірних розписів Георгіївського храму лише два – меценатський та державний, тому на даний час проблема порятунку унікальної пам'ятки лишається актуальною.

Вінчає храм ікона Спасителя «Спас Нерукотворний», яка теж потребує реставрації. Зображення розміщене в неглибокій мурованій ніші, в оточенні двох серафимів. (рис.3) Своєю стилістичною манерою виконання, художник точно відобразив той самий нерукотворний «богостворений образ» великої тайни, любові, безсмертя, милосердя та чоловіколюбства, який дивиться на нас з висоти своїм проникливим поглядом сповненим зворушливої чистоти. Тут не образ Бога

створеного по домислу людини, а саме аутентичний лик Сина Божого, що став людиною.

В середині храму на простому кам'яному іконостасі ікони: «Іов Почаївський», «Мати Божа», «Ісус Христос», «Георгій Переможець».

Розписи Їжакевича, мають особливу техніку написання. Божественний і сакральний дух таємничості і великої молитви. Глибина очей, в яких передана Божа любов, сум, порада і заступництво, справжнє материнське переживання Богородиці за весь рід людський і за душу козацьку, є дуже характерним у написанні цих ікон. Ікони «Ісус Христос» «Божа Мати» (рис.4, рис. 5) є, так званими, намісними іконами на іконостасі, вони є головними. Зайшовши в храм, увага зосереджується, перш за все, на цих двох іконах. Майстер вміло і тонко передав образ Спасителя і Богородиці. Від них постійно віє духом молитви.

Витончений малюнок ліній одягу і постаті підпорядкований законам класичної гармонії. Художник будує колористичну гаму на майстерно розроблених варіаціях темних, напівтемних і холодних фарб на золотавому мерехтінні тла. Життєвій переконливості образу сприяє і помітно об'ємне трактування обличчя матері і дитини, досягнуте введенням світлотіні. Енергія Божества настільки в цих іконах відчутна і сильна, що здається зараз сам Христос зійде до нас з ікони.

В іконі ігумена і чудотворця Іова Почаївського (рис. 6) Їжакевич передав постійну силу молитви преподобного, його величезний труд за віру православну, міцність монашого духу, покров Лаври Почаївської. Іконописець в образі Іова показав істинного і правдивого ченця.

Святого Георгія Переможця (рис. 7), іконописець змалював як міцного воїна, полководця, захисника віри Христової, заступника усіх покривджених, переможцем над злом, який своїм списом проколює змія.

Твір несе на собі виразні ознаки драматичного для України часу, сповненого загарбницькими навалами. Георгій зображений у вигляді молодого воїна зі списом, одягненого у коротку туніку, панцир і скріплений на грудях плащ. При усій традиційності композиції образ позбавлений строго канонічних рис, в ньому виразно проступає життєва вірогідність, спокійний колорит. М'яким силуетом, на розсіяному світлі надвечір'я, де фарби звучать локально, відкрито, декоративно вимальовуються незвичний для даного сюжету, білий як день, кінь. Серед елементів художнього образу твору, дещо фольклорного забарвлення додає одяг воїна, барвистість луски змія, степу, вправно обіграного мотиву архітектури міста, що скрадається в перспективі. Зв'язним елементом в роботі між дальнім і переднім планом є постать царівни, яка виділяється світлою силуетною плямою. Лише кіноварний плащ за манерою виконання, нагадує ікони попереднього часу, в інших деталях відчуття тяжіння до світлотіньового живопису. М'який обрис силуету постаті, привабливе юнацьке миловидне обличчя сповнюють твір поетичною звитягою, музичним звучанням гармонії кольору.

В храмі Іван Сидорович зробив настінний розпис балкону, що складається з дев'яти ікон на яких зображено головні події страсного тижня (рис.8; 9; 10; 11; 12; 13):

«Вхід Господній в Єрусалим», «Спаситель омиває ноги апостолам» — образ великої покорі, «Тайна вечеря» — установлення таїнства Євхаристії, святого причастя, «Хресна дорога Спасителя», «Зішестя до пекла» та «Розп'яття» — події великої суботи (в літургії Василя Великого є молитва, яка читається саме у велику суботу «Да мовчить всяка плоть чоловіча Цар — царствующих і Господь — господствующих приходить заколотися і датися в їжу вірним»), «Зняття тіла

Спасителя із хреста”, “Покладення в гріб”, “Спаситель в терновому вінці” (рис.14). Ця ікона заслуговує особливої уваги, художник передав усі переживання і почуття Ісуса Христа, в його очах: невимовна лагідність та спокійна покора перед волею Бога-Отця нероздільно єднається в ньому з божественною силою та мужністю Бога-Сина. [4] На іконі є напис “Він був ранений за наші гріхи, мучений за беззаконня наші, — покарання світу нашого було на Ньому, і ранами Його ми зцілилися!” (кн.. Іс. 53:5)

На сьогоднішній день живопис І. Їжакевича в храмі на «Козацьких Могилах» не дає уявлення про його первісний, автентичний стан. Більшість ікон реставрувалися (худ. О. Корецький, А. Бурбела, та ін.), і не завжди було дотримано стилю авторського живопису.

Бендюк Н. у своєму дослідженні «Комплекс споруд «Козацькі Могили» як приклад стильового модерну, розписаного Іваном Їжакевичем» стверджує: «Аналізуючи сучасний інтер’єр храму, можемо з впевненістю атрибутувати пензлю Їжакевича такі твори, як ікони з намісного ряду Богородиці, Христа Пантократора, Іова Почаївського, Юрія Змієборця, а також Спаса Нерукотворного, який знаходиться над намісним рядом. Також є відомості, що дяконські врата первісно теж були авторства Їжакевича, але сьогодні вони змінені. Первісні були написані теж, як вже зазначалося вище, на цинку. Помітно, що фрескові розписи в екстер’єрному іконостасі в деяких місцях залишилися автентичними, але в більшості випадків первісний живопис записаний пізніше. [1]

Не слід забувати і про створення ікон художником у співавторстві зі своїми учнями. А. Шашкова у своєму дослідженні «Живописна техніка ікон І. С. Їжакевича «Спас на престолі» та «Богоматір з немовлям» (Покровська церква на Пріорці)» пише: «Досі невідомо, які з ікон були створені власне Їжакевичем, а які у співавторстві з Коновалюком чи, можливо, з іншими учнями. Сьогодні існує нагальна потреба в науковому підтвердженні авторства, а також стану збереженості ікон, створених І. Їжакевичем. Це необхідно для уникнення подальших плутаниць, знецінення художнього, культурного та історичного значення, а також для дбайливого збереження ікон, що знаходяться в діючих храмах Києва.» [10] У нашому випадку це аналогічна ситуація.

Отже, настінні розписи та ікони відомого художника України І. Їжакевича на «Козацьких Могилах» являють собою цілісний синтез живопису, декоративно-вжиткового та сакрального мистецтва. Вони є невід’ємною окрасою Свято-Георгіївського храму, надають йому унікальності та неповторності. Але разом з тим потребують комплексного новітнього наукового, мистецтвознавчого та реставраційного дослідження для підтвердження авторства, встановлення стану збереженості ікон створених Їжакевичем. Це стане вагомим внеском у вивченні творчості І. Їжакевича, допоможе запобігти нищенню історико-культурних цінностей, а також ретельно зберігати сакральну спадщину.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бендюк Н. Комплекс споруд «Козацькі Могили» як приклад стильового модерну, розписаного Іваном Їжакевичем. // Острозький краєзнавчий збірник: збірник наукових праць / ред. кол.: М. Манько, М.Данилюк, Т. Глушман, О. Гладуненко; Державний історико-культурний заповідник м. Острога; Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадщина» імені князів Острозьких. – Випуск 8. – Острог, 2015. — С. 165 — 166.
2. Гунько. О. Іван Їжакевич малював святих зі своїх рідних та односельців. // gazeta.ua/articles/history-newspaper. — 2012. — 20 січня.
3. Дудняк І. Іван Їжакевич і церковне мистецтво України другої пол.. ХХ ст.. [Інтернет-ресурс] – Режим доступу до ресурсу <http://nz.ethnology.lviv.ua/archiv/2016-5/12.pdf>

4. Ієромонах Никон (Гайдай). Художник Іван Їжакевич і “Козацькі Могили” // Духовна нива. — 2004. — 9 (20) вересня.
5. Лотоцький Г.П. Козацькі Могили. Музейний літопис. — Рівне: Волинські обереги, 2003. — 84 с.
6. Пилипів Л. Художник І. С. Їжакевич// Збірник тез історико-краєзнавчої конференції «Національний пантеон «Козацькі могили», присвяченої 40-річчю створення музею «Козацькі Могили» у селі Пляшева. — 2007. — С. 18 — 19.
7. Рычков П.А. Дорогами южной Ровенщины (от Корца до Пляшевой). — Москва: Искусство, 1989. — 176 с.
8. Сторчай О. Подробиці з творчого життєпису Івана Їжакевича (за архівними джерелами). [Інтернет-ресурс] — Режим доступу до ресурсу <http://sm.etnolog.org.ua/zmist/2018/4/90.pdf>
9. Шашкова А. Особливості іконописної манери І. Їжакевича середини ХХ століття на прикладі ікони «Святий Трифон» (церква Покрова Пресвятої Богородиці, Пріорка м. Київ). [Інтернет-ресурс] — Режим доступу до ресурсу https://www.researchgate.net/publication/349717961_OSOBLIVOSTI_IKONOPISNOI_MANERI_I_I_ZAKEVICA_SEREDINI_HH_STOLITTA_NA_PRIKLADI_IKONI_SVATIJ_TRIFON_CERKVA_P_OKROVA_PRESVATOI_BOGORODICI_PRIORKA_M_KIIV
10. Шашкова А. Живописна техніка ікон І. С. Їжакевича “Спас на престолі” та “Богоматір з немовлям” (Покровська церква на Пріорці). Проблема авторських та неавторських поновлень. [Інтернет-ресурс] — Режим доступу до ресурсу <https://naoma-science.kiev.ua/index.php/journal/article/download/63/56>

Рис. 1 Іван Сидорович Їжакевич

Рис. 2. Ікона «Голгофа»

Рис. 3. Ікона «Спас Нерукотворний»

Рис. 4. Ікона «Ісус Христос»

Рис. 5. Ікона «Матір Божя»

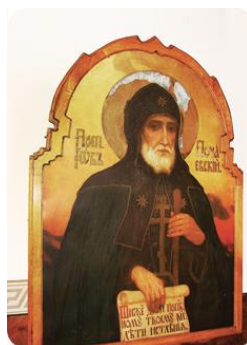

Рис. 6. Ікона «Святий Іов Почаївський»

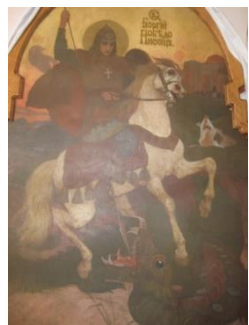

Рис. 7. Ікона «Святий Георгій Переможець»

Рис. 8. Ікона «Вхід Господній в Єрусалим»

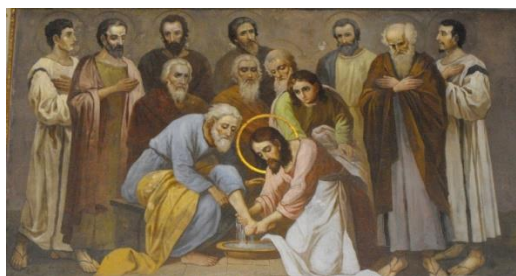

Рис. 9. Ікона «Спаситель омиває ноги апостолам»

Рис. 10. Ікона «Тайна вечеря», ікона «Хресна дорога Спасителя»

Рис. 11. Ікона «Зішестя до пекла», ікона «Розп'яття»

Рис. 12. Ікона «Зняття тіла Спасителя із хреста»

Рис. 13. Ікона «Покладення в гріб»

Рис. 14. Ікона «Спаситель в терновому вінці»

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «КНЯЗІ ВИШНЕВЕЦЬКІ. СПАДЩИНА РОДУ»

Віктор Атаманенко
м. Острог

ВОЛИНСЬКІ МАЄТНОСТІ КНЯЗІВ ВИШНЕВЕЦЬКИХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. (ЗА ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ)

Рід князів Вишневецьких належить до одного з найбільш відомих в історії України, перш за все – коли йдеться про її козацьке минуле. Але далеко не всі сторони їх діяльності навіть у цій сфері можна вважати достатньо дослідженими в українській (і не тільки) історіографії. Ще більшою мірою це стосується про формування, склад, організацію, господарський розвиток їх володінь, в тому числі – й волинських, які були їх (та споріднених з ними родів князів Вороніцьких, Збараських та Порицьких) родинним гніздом. Зрештою, саме кн. Вишневецькі напередодні Національно-визвольної революції середини XVII ст. були чи не найбільш заможною родиною в Речі Посполитій.

Досліджень, присвячених володінням кн. Вишневецьких на території Волині, існує небагато. Та й вони тільки частково стосуються всього воєводства або охоплюють загалом терени держави. Таким, наприклад, є дослідження С. Зимницької [8]. В цій статті застосовано історіографічний підхід (та й сама вона орієнтована на історіографічний характер), тобто використовуються праці українських та польських істориків, в яких відображено маєтковий стан кн. Вишневецьких. Історіографічне спрямування має її ж стаття, присвячена задніпровським маєтностям кн. Вишневецьких [9]. Шляхам формування володінь кн. Вишневецьких присвячено статтю В. Гриньківа [7]. Замкам, в тому числі й кн. Вишневецьких, присвячено розвідку В. Собчука [13, с. 88-97]. При цьому автор розглядає не так власне замки, як груповані навколо них маєтності. Подібний підхід заслуговує на окремий розгляд, можливо, першочергової еволюції понять *власть – волость – замок – волость*.

Грунтовне вивчення волинських маєтностей кн. Вишневецьких утруднене незначною кількістю збережених джерел описово-статистичного характеру. Вони представлені виключно на рівні державної податкової документації. А вона, в свою чергу, також збережена не повністю. Так, свідчення про маєтності кн. Вишневецьких знайшли відображення у поборових реєстрах 70 – 80-х рр. XVI ст. та подимних реєстрах 1629 р. Подібна ситуація стосується не тільки волинських латифундій кн. Вишневецьких, а й володінь інших представників магнатерії. Відповідно податкова документація й на сьогодні залишається чи не найчастіше (використовуваною в конкретно-історичних дослідженнях).

Уся сукупність податкових джерел другої половини XVI – першої половини XVII ст. за об'єктом оподаткування поділяється на дві групи. Люблінський сейм 1569 р. запровадив для інкорпорованих українських земель побор, який збирався з усього непривілейованого населення від володіння нерухомістю в містах і заняття ремеслом чи промислами в містах і селах, а також за користування землею з селян та міщан. Таким чином, він був складним за структурою податком. Окремо виділялися особи, що не володіли нерухомістю, але обкладалися податком (люзні, гультяї). Поголовний податок накладався на єврейське населення, але свідчення про

нього на етапі опрацювання поборових даних включалися до загальних територіальних показників. Отже, окреслений терміном «побор» податок фактично складався з відмінних платежів. З точки зору документального оформлення результатів збирання податку на рівні державної скарбниці він частіше за все був єдиним. Первинні реєстри (квити та рекогніції), створювані власниками чи їх представниками, називали податок по-різному: посеребщина, поголовне, подимне, побор, плат поборний [14, Арк. 53, 64, 87, 104, 154, 284, 638 та ін.].

Державна фіскальна документація складалася з кількох рівнів джерел. Приводом до вибирання податку був затверджений сеймом поборовий універсал. Він визначав норми оподаткування для різних категорій населення чи поселень, умови звільнення від сплати та визначав поборців. Вивчення обставин створення джерел статистичного характеру спирається загалом на розгляд підстав збирання інформації та осіб, які до цього залучалися. Для податкових джерел такими підставами, свого роду програмами, слід вважати поборові універсали. Перший розгляд справ державних прибутків було включено вже в ухвалу унійного Люблінського сейму 1569 р., в якій він займав чи не найбільший обсяг порівняно з іншими питаннями, а також оформлено окремим поборовим універсалом [3; 4; 5]. Українські землі, включені до складу Польщі вперше, одержали ґрунтовно розроблену підставу вибирання податків.

Поборовий універсал 1569 р., який стосувався й волинських земель, визначив підставою поземельного оподаткування селянське господарство, незалежно від його статусу – вільні, панщинні, чиншеві в селах давніх та новоосаджених (якщо висиділи чотири роки), спалених чи спустошених (якщо пройшло більше чотирьох років від звільнення від податків), ловчих та інших службених, а також без врахування форми землекористування, яка в них склалася («z kaźdey włoki, śladu, zrzebia abo łanu osiadłych, ... służby kaźdey»). Безперечно, в дійсності різниця в земельних наділах зберігалася як і в попередні часи, але вони визнавалися тотожними в податковому відношенні. Розміри селянських земель у Великому князівстві та інкорпорованих землях спеціально оговорювалися в зв'язку з особливостями розкладання на них норм оподаткування (поміряні та неміряні землі, кілька селян на одній волоці чи диму, половинні наділи), при чому в окремих випадках волока прирівнювалася до диму. Ґрунтовно розглядалося питання про платежі з неселянського сільського населення – городники (виділено три їх розряди), коморники, гультяї, перекупники та перекупки, ремісники, рибитви, корчмарі тощо [3; 4; 5]. Окремо розглядалися платежі з міст (встановлено їх ієрархію за нормами оподаткування) та різних категорій міського населення [3; 4; 5]. Наступні поборові універсали зберігали такий підхід, змінюючи переважно тільки норми обкладення. На особливостях українських земель універсал 1569 р. не наголошував, хоча, очевидно, і мав їх на увазі при розгляді оподаткування згаданих волочних та дворищних (дими) господарств, коли йшлося про Велике князівство Литовське. Згодом в універсалах з'являються як категорії оподаткування православне біле духовенство (універсал 1569 р. спеціально зазначає, що священики з церков (з 1578 р. – митрополити, владики, архімандрити руські, також біскупи вірменські, протопопи), оподатковувані й раніше єврейське населення та шоти [3; 4; 5] та окремі вказівки на українські землі. Вони в універсалі 1578 р. згадуються поряд з Великим князівством («a w Wielkim X. L., w Kiiowie y na Wołyniu, ... na Polesiu») та вказується вже відоме прирівняння неміряної служби до лану, жереб'я, сліду, волоки, не зважаючи на кількість димів у службі [3; 4; 5] та окремо виділяються Галицька земля й Подільське воєводство, де мали

оподатковуватися не лан чи волока, а плуги, які виходили на роботу. Останнє було пов'язано зі спустошенням цих земель від татарських нападів. Не набагато менше потерпіла Волинь у цьому зв'язку в універсалі не згадується.

При вибиранні податку створювалися спеціальні списки – поборові реєстри (їх необхідно відрізнити від створюваних у подальшому реєстрів-сумаріїв, для чого вживати термін «первинні»). Процес передачі зібраного податку в руки поборці супроводжувався творенням таких різновидів документації, як квити та рекогніції. Вони були тотожними за змістом і були реєстрами-розписки про віддачу та отримання податкових сум. Квити та рекогніції про сплату податку з волинських маєностей майже не збереглися. Вони могли містити як повністю узагальнену інформацію, тобто дані про грошову суму, вибрану та сплачену з того чи іншого володіння, так і частково узагальнені свідчення, які вказували кількість підданих всіх категорій, з яких було взято податок. Всі вцілілі первинні поборові реєстри, які зберігаються у Скарбі Коронному, припадають на 70 – 80 рр. XVI ст. В окремих випадках вони збереглися у складі родинних архівів (наприклад, реєстр Острозької волості 1604 р. [12, с. 105-184]).

На основі первинних реєстрів поборці створювали підсумковий документ, сумаріуш. Він структурувався за маєтковими комплексами та повітами. До них додавалися свідчення про осіб, які не сплатили податок. На основі територіальних підсумкових реєстрів скарбовими урядовцями створювалися загальнодержавні сумаріуші, які містили дані винятково за адміністративними складниками Речі Посполитої. Підсумком діяльності поборці були не лише територіальні сумаріуші. На нього покладався обов'язок повного вибирання податків, тому в випадку їх несплати тими чи іншими платниками він повинен був ініціювати судову процедуру з цього приводу у відповідному гродському уряді. Дальше стягнення побору покладалося вже на місцеву старостинську адміністрацію.

Питання, яке довелося одразу ж розв'язувати дослідникам стосовно податкової документації, було пов'язане з повнотою та репрезентативністю. Його і в подальшому продовжували піднімати та розглядати, але майже винятково в руслі історико-демографічної проблематики. Основний висновок наголошує на незамінності податкових матеріалів з точки зору масовості та територіального охоплення [3; 4; 5]. Але в їх сукупності з даної точки зору перевага належить подимним реєстрам, до появи яких (1629 р.) вірогідних джерел стосовно залюднення українських земель не створювалося [10, с. 71]. Виходячи з цього, запропонована відкривачами для історичної науки податкових матеріалів О. Яблоновським та А. Павіньським реконструкція залюднення, структури населення та земельної власності різних складових частин Речі Посполитої, яка спиралася на поборові реєстри, перш за все, за 1578 р. [3; 4; 5] хвибує на неточність, особливо зважаючи на зауваження самих її творців стосовно відсутності для українських земель настільки ж якісного реєстру, яким для етнічних польських земель був саме реєстр 1578 р. Звідси цілком зрозумілий висловлений О.І. Барановичем джерелознавчий висновок про те, що за відсутності інших джерел, крім реєстрів поборових, доводиться використовувати їх [6, с. 7]. В окремих працях висловлювались погляди щодо якості зафіксованої в поборових документах інформації. Зокрема, існує точка зору, що ці джерела часто неповні й неточні, однак, за відсутності інших, єдині, і з точки зору даної обставини, зауважував, що більшої уваги заслуговують люстрації, які доповнюються «нечисленними інвентарями» і записами актових книг [3; 4; 5]. Відтак і підрахунки, зроблені на їх основі, страждають неточністю, причому деформують реальний стан речей в бік заниження. До близьких висновків прийшов і М.Г. Крикун. Оцінюючи

інформативність джерел вивчення демографічної проблематики, він вважає, що встановлення чисельності населення в Україні на основі більш-менш вірогідних документів можливе лише з першої половини XVII ст. Даючи характеристику всій сукупності джерел статистичного характеру, які стосуються Правобережної України XVI – XVIII ст., він торкається причин цього, відносячи до них ту обставину, що ці джерела ґрунтувалися на ніким не контрольованих свідченнях власників маєтків, у зв'язку з чим останні частково чи повністю уникали податків, що затверджувалися постановами сеймів і сеймиків, результатом чого і була територіальна неповнота інформації; підводячи підсумок, дослідник зауважує, що це негативно позначилося на вірогідності інформації [11, с. 77]. Остаточний же висновок М.Г. Крикуна щодо цінності поборових документів, незважаючи на ряд згаданих вище недоліків, є позитивним – вони достатньо репрезентативні в територіальному відношенні та роблять можливим вивчення значного кола проблем [11, с. 77]. Більш-менш цілісна й повна оцінка джерел статистичного характеру XVI ст. вимагає вивченості ряду проблем конкретно-історичного плану, в першу чергу, історії (та руху) окремих володінь. Низька вірогідність цих документів стосовно історико-демографічної проблематики зауважувалася і пізніше [10, с. 170]. При цьому протиставленні реєстрів подимних та поборових традиційно використовувався штамп про практичну невивченість останніх [3; 4; 5].

Одним з можливих на сьогодні шляхів оцінки якості інформації поборових реєстрів є доволі традиційний спосіб її порівняння зі свідченнями інших, схожих за характером, джерел. Зрозуміло, що при такому підході при наявності навіть незначної інформації, яку неможлива перевірити, вірогідність поборових реєстрів певною мірою викликатиме сумніви. Тому може йтися тільки про можливість поширення перевірених даних і висновків про їх точність на всі дані того чи іншого реєстру, тобто про можливості і межі використання вибіркового методу. Джерелами, які в першу чергу можуть заслуговувати на увагу при даних обставинах, є інвентарні описи маєтків. Характеристика інвентарів як історичного джерела, незважаючи на їх недостатню вивченість, дає змогу вважати їх у вищій мірі точними та репрезентативними за багатьма параметрами [6, с. 5]. Не можна залишити поза увагою і групу, яку умовно можна назвати первинними поборовими документами (чи реєстрами) і яка в повній мірі не стала навіть об'єктом черпання інформації.

Маєтності кн. Вишневецьких розташовувалися на території всіх трьох повітів Волинського воєводства. Але основний їх масив разам із родовим гніздом знаходився на півдні Волині, у Кременецькому повіті. Маєтки у Луцькому повіті перебували в руках кн. Вишневецьких епізодично. Це були Перемиль та, очевидно, як посаг у кн. Андрія Вишневецького. На території Володимирського повіту кн. Михайло та Олександр Михайловичі володіли кількома селами та ряд сіл мали в оренді (чотири та три села, 1570 р.).

Свідчення про маєтності князів Вишневецьких містяться в поборових реєстрах, які були опубліковані у серії «*Źródła dziejowe*» [15]. Частина поборових реєстрів залишається неопублікованою.

На середину XVI ст. Вишневецька волость була поділена на чотири частини. Ними володіли представники двох гілок кн. Вишневецьких – нащадки Івана та Олександра Вишневецьких. Це були на 1570 р. Андрій, Костянтин Івановичі, Михайло та Олександр Олександровичі Вишневецькі [15, s. 28-29]. Перший не залишив нащадків чоловічої статі і по його смерті 1 1584 р. його маєтки перейшли до інших родів, де Вишневець та Андріїв дісталися кн. Ю. Чорторийському, а Муравиця – Я. Пацу [1, с. 246].

На 1570 р. частини Вишневецької волості, які перебували в руках різних власників, були приблизно однаковими, але при помітних коливаннях. На 1570 р. Вишневецька волость поділялася таким чином [15, s. 28-29]:

	дими	городники	городники	бояри	ремісники	млинові кола	котли горілчані	корчми
михайло	211	41	56	4		9		2
олександр	152	52	92	3	7	10		3
андрій	251	202	60	25	7	19	9	4
костянтин	235	10	113	3		12		3

Найбільшою за кількістю господарств/мешканців була частина, яка належала кн. А. Вишневецькому. Зазначені в реєстрі ремісники проживали скоріше за все у м. Вишневець і їх кількість була незначною. Чи не найприбутковішими були промислові заклади, кількість яких найбільшою була у частині кн. Андрія. Особливістю поборового реєстра 1570 р. було те, що в багатьох випадках він подавав сумарні свідчення, ігноруючи розподіл на міську та сільську частини волостей. Подальші реєстри його містять.

На час вибирання побору у 1576 – 1577 рр. південна частина Волині суттєво постраждала та була попустошена від татарських нападів. Згідно з нормами оподаткування такі маєтки звільнялися від сплати побору. Відтак, з маєтностей кн. Вишневецьких він не збирався і в поборовому реєстрі 1577 р. вони відображення не знайшли [15, s. 78]. На 1577 р. значна за розмірами (місто та 15 сіл) Муравицька волость (Луцький повіт) належала вдові Г. Ходкевича Катерині Іванівні з Вишневецьких. У волості ще раніше було проведено поміру (хоча й не в усіх селах), що було пов'язано з більш поширеними у Білорусі та Підляшші практиками землевпорядкування [15, s. 32, 49].

Поміра була проведена й у частині володимирських маєтків кн. Вишневецьких. При цьому повні селянські наділи у маєтках кн. Андрія Вишневецького названо для с. Марків волоками, а для с. Сомин – ланами [15, s. 70]. При розгляді проведення волочної поміри у ряді сіл, які належали кн. Вишневецьким на території Володимирського повіту важливими є первинні поборові реєстри. Так, сумарний реєстр 1570 р., подаючи узагальнені свідчення про сім сіл, не згадує ні волок, ні ланів. А для відсутнього в цьому переліку с. Видуть (кн. Андрія Вишневецького) первинний реєстр згадує й волочні селянські наділи [14, арк. 202] (див. також додаток). Важливість цього первинного реєстру полягає ще й у тому, що в ньому вказано про те, що перемірювалися селянські наділи (дворища) на волоки підляські. До речі, в публікації сумарія цей населений пункт відсутній.

Первинні реєстри створювалися вибиранні податку землевласниками чи їх адміністрацією. Процес передачі зібраного податку в руки визначеного сеймом поборці супроводжувався творенням таких різновидів документації, як квити та рекогніції. Вони були тотожними за змістом і були реєстрами-розписками про передачу податкових сум. Квити та рекогніції про сплату податків з волинських маєтностей майже не збереглися. Всі вцілілі первинні поборові реєстри припадають на 70 – 80 рр. XVI ст. В окремих випадках вони збереглися у складі родинних архівів (наприклад, реєстр Острозької волості 1604 р. [12, с. 105-184]). саме на підставі первинних реєстрів поборці створювали підсумковий документ, сумарій (сумаріш). Він структурувався за окремими повітами того чи іншого воєводства та

маєтковими комплексами в їх межах. До них додавалися свідчення про осіб, які не сплатили податок. На основі територіальних підсумкових реєстрів скарбовими урядовцями створювалися загальнодержавні сумаріуші, які містили дані винятково за адміністративними складниками Речі Посполитої. При цьому в сумарії могли потрапляти певні спотворення первинної інформації [2].

З первинних поборових реєстрів маєтків зберігся ще один. Це реєстр 1576 р. с. Мишів [14, арк.761] (див. додаток). Збирав поборовий платіж вишівський священик Андрій. Він же робив це й у інших маєтках, які знаходилися на території Володимирського повіту [15, s. 75], від яких первинні реєстри не збереглися. Побор вибирався й із православного духовенства, але в жодному з сіл кн. Вишневецьких на території Володимирщини священики серед платників не згадуються. На час створення первинного реєстру, а отже й безпосереднього збору податку з селян, власником вказується кн. О. Вишневецький, а вже на час подачі грошей поборці – його вдова [15, s. 71].

Поборовий реєстр 1583 р. є першим та єдиним з опублікованих, в якому для південно волинських володінь кн. Вишневецьких наведені назви поселень. Тут же наявні свідчення про їх кількісні та соціальні характеристики. На цей час з маєтків на території Володимирського повіту побор сплатив кн. Андрій Вишневецький. Можливо, він був опікуном померлого кн. Олександра, хоча ще живим був рідний брат останнього Михайло. Це були Видуть, Мишів та Сомин. Серед вишівських платників згадується священик [15, s. 114, 117].

Вишневецька волость продовжувала бути поділеною на чотири частини, але двома володів кн. Андрій – власною та покійного брата Костянтина. Кн. К. Вишневецький володів 2 містами (також Вербовець) та 9 селами, які належали до Вишневецької волості. До вербовецької волості входило 8 сіл. Також 2 міста перебували у власності кн. Андрія – частина Вишневеця та Андріїв. У володінні кн. А. Вишневецького знаходилося 12 сільських поселень Вишневецької та 9 Андріївської волості [15, s. 135, 144]. У частині покійного кн. Костянтина знаходилися міста Вишневець (частина) та Маначин. Волость першого складалася з 8, а другого – з 13 сіл [15, s. 145]. Сільська частина волості вдови кн. О. Вишневецького (Олександра з кн. Капуст) складалася з першого складалася з 14 сіл [15, s. 133].

Реєстри сплати подимного податку від Волинського воєводства, в тому числі й з володінь кн. Вишневецьких, були опубліковані О.І. Барановичем [6]. Подимне вибиралося на основі уніфікованої одиниці («дим» як помешкання). Тому соціальна структура населення представлена не в усіх випадках. Натомість відзначалася важливість реєстрів для історико-демографічних досліджень.

Таким чином, можна говорити про те, що збережена джерельна база вивчення володінь кн. Вишневецьких під соціальним, економічним та демографічним кутом зору не є широкою. Представлена вона виключно державною фіскальною документацією. Така однобічність інформації є характерною для цілого ряду волинських латифундій і створює підстави для вивчення хіба основних тенденцій соціально-економічного розвитку. Одним із способів ґрунтовного вивчення володінь кн. Вишневецьких може бути використання джерел, які характеризують такі процеси в межах всієї Волині та її окремих районів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. 1. – СПб., 1863. – 319 с.
2. Атаманенко В.Б. Вірогідність поборових документів XVI ст. Дніпропетровський історико-археологічний збірник. Дніпропетровськ, 1997. Вип.1. С. 102-108.

3. Атаманенко В. Первинні поборові реєстри як історичне джерело (на прикладі міст Волині середини XVI ст.). Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2020. Вип. 30. С. 67–77.
4. Атаманенко В.Б. Склад описово-статистичних джерел з історії Волині XVI – першої половини XVII ст. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т.13. С. 562-575.
5. Описи латифундій Північно-Західної Волині другої половини XVI ст. Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України Дніпропетровськ, 2008. С. 196 – 211.
6. Баранович О.І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. Київ, 1930. 155 с.
7. Гриськів В. Шляхи формування землеволодінь князівської родини Вишневецьких. Гуржіївські історичні читання. 2009. Вип. 3. С. 167 – 173
8. Зимницька С.П. Родові володіння Вишневецьких на території Волині, Брацлавщини і Київщини в рецепції українських і польських істориків. Гуманітарний журнал. 2009. – № 1-2. – С. 127 – 133.
9. Зимницька С.П. Земельні володіння Вишневецьких на Задніпров'ї в українській і польській історіографії середини XIX – середини XX ст. Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Серія: Соціологія і політичні науки. 2017. Т. 22. № 2(29). С. 35 – 42.
10. Крикун М.Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. Вісник Львівського університету: Серія історична. – Львів, 1988. – Вип. 24. С. 71 – 82.
11. Крикун М.Г. Масові статистичні джерела до історії Правобережної України XVI – XVIII ст. // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку – К., 1988. – С. 77.
12. Описи Острозщини другої половини XVI – першої половини XVII ст.- К.; Острог; Нью-Йорк, 2004. 384 с.
13. Собчук В. Коріння і крона. Кременець, 2004. 508 с.
14. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 44: Вінницький городський суд. Оп. 1. Од. зб.1.
15. Źródła dziejowe. Warszawa, 1889. Т. XIX. 2; 128; 307; XLVI.

Додаток

Риестръ выбрана пеназеи побору крула его мл
ис села Видуты имена кнза его мл Андрея Вишневецкого,
кашталана земли Волынского, з волокъ подласких грошей двадцати
в року бож[ом] АФ (=1500) семдесатомъ.

Аврамъ Ллах з волоки гр к (= 20) дал
Проць з волоки гр к дал
Нестер з волоки гр к дал
Веремеи з волоки гр к дал
Михно з волоки гр к дал
Юско Воробевич з волоки гр к дал
Андреи Кугута з волоки гр к дал
Юско Занкович з волоки гр к дал
Онацко Михнович з волоки гр к дал
Хаць с полуволоки гр і (= 10) дал

Огородники кторые рол не маю[т] ено на огородах мешкают
Ивашко з огорода гр в дал
Андреи з огорода гр в дал
Селивон з огорода гр в дал

Реестръ плату г(о)с(по)д(а)рьского
на рок OS (= 76) уфаланого естъ дан з ыменя
его млсти кнза Александра Вишневецкого з Мышова
через мене Андрея, священника мышовского,

выбраныи и отданыи до его млсти пна поборцы.

Роман, Тишко з дворишча зуполного к (= 20) гр дали
Курило, Дѣнец з дворишча зуполного к гр дали
Рацевич, Кунец з дворишча зуполного к гр дали
Венцкович, Перхия з дворишча зуполного к гр дали
Никон, Гаривон з дворишча зуполного к гр дали
Миц, Стецковая з дворишча зуполного к гр дали
Ωтипа, Вакула з дворишча зуполного к гр дали
Пилипович, Дмитрович з дворишча зуполного к гр дали
Назарец, Моц з дворишча зуполного к гр дали
Сенко, Веремеи з дворишча зуполного к гр дали
Зец, Рыболов з дворишча зуполного к гр дали
Логвин, Петрикия з дворишча зуполного к гр дали
Гринец, Давыд з дворишча зуполного к гр дали
Курилович, Юско з дворишча зуполного к гр дали
Кленикъ, Федко з дворишча зуполного к гр дали
Ханец, Яцко з дворишча зуполного к гр дали
Северукович, Кунец з дворишча зуполного к гр дали
Венцковая, Мартинец з дворишча зуполного к гр дали

А то бояре того ж села

Роман, Кацко зуполного дворишча к гр дали
Пилипец с пуддворишча і гр дав

А то огородники того ж села

Пилакта з огорода д (= 4) гр дав
Моисиевич з огорода д гр дав
Сивоха з огорода д гр дав
Яцкович з огорода два гр дав
Касянович з огорода два гр дав
Тимош з огорода два гр дав

А то подсоседки того ж села

Тимош два гр дав
Макар два гр дав
Терешко два гр дав
Курило два гр дав
Юц два гр дав
762 зв.

А то поповы люде

Никон з огорода д гр дав
Прокол з огорода два гр дав
Павлюкъ з огорода два гр дав

Сумою всего золотых ді (= 14) грошии s (= 6) полскихъ.

Андреи, поп з Мышова, власна рука.

Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 44:
Вінницький гродський суд. Оп. 1. Од. зб. 1. Арк. 202, 761.

Валентина Брега
сmt.Вишнівець

КАРТИНИ З ВИШНЕВЕЦЬКОГО ПАЛАЦУ НА ФРАНЦУЗЬКИХ АУКЦІОНАХ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Анотація: У статті досліджуються живописні збірки Вишневецького палацу, їх багатство, різноманітність та шляхи укомплектування. Основна увага зосереджена саме на живописних полотнах, які з Вишневця потрапили до Франції у зв'язку із продажом палацу графами Мнішками в другій половині ХІХ століття, а вже на початку ХХ ст. з'явилися у каталогах відомих паризьких аукціонів.

Ключові слова: Вишневецький палац, мистецтво, живописні колекції, картини, портрети, художник, графи Мнішки, французькі аукціони, розпродаж, Париж.

Магнатські резиденції ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. на Волині є яскравим зразком європейської культури перенесених і адаптованих на теренах України. Садиби формувалися в руслі розвитку загальноєвропейської культури з урахуванням об'єктивних (історичних, економічних, політичних, природних умов, місцевих традицій тощо) та суб'єктивних (спосіб життя, естетичні смаки, освіта, світоглядні позиції власників) чинників, що мали місце в нашій державі у цей час.

Високий освітній і культурний рівень волинської магнатерії, регулярні подорожі, спілкування з представниками європейської еліти сприяли перенесенню та втіленню західноєвропейських ідей на вотчинних землях. Одним із кращих зразків французького зодчества на теренах Західної України став Вишневецький палацово-парковий комплекс – головна резиденція могутнього волинського роду князів Корибутів-Вишневецьких, а з кінця ХVІІІ ст. – графів Мнішків.

Вишневецький палац зосереджує у своїх стінах багатолітню історію та інформує про культурні й наукові тенденції вищих суспільних класів ХVІІІ – середини ХІХ століття. Він став не лише центром політичних подій, але й культурним осередком тогочасної Волині. Як магнатська резиденція Вишневецький палац був виразником суспільного статусу та мистецьких смаків його володарів, своїм функціонуванням сприяв проникненню та утвердженню новітніх культурних і цивілізаційних процесів країн Центральної Європи: Італії, Франції, Німеччини, Австрії, що насамперед відобразилось в архітектурі та мистецтві.

Впродовж історичного розвитку в палаці зосереджувались багаті мистецькі колекції та цінні художні зібрання, до яких можна віднести широкотематичну родову книгозбірню, різнопланові живописні полотна, колекції меблів, зброї, годинників тощо. У зв'язку з цим, історико-архітектурна пам'ятка у Вишневці викликала неабиякий інтерес в дослідників, істориків, мистецтвознавців. Ґрунтовним дослідженням історії будівництва Вишневецького палацу та формування його мистецьких колекцій в різні часи займалися такі постаті як Р. Афтаназі, В. Томкевич, О. Пшездецький, В.К. та Г.К. Лукомські, І. О. Ціборовська-Римарович, Л.М. Шиян та ін. В їхніх працях ми знаходимо детальні описи інтер'єрів та мистецьких збірок, враження від відвідин палацу тощо. З початком діяльності Національного заповідника «Замки Тернопілля», до структури якого включено Вишневецький палац, тут здійснюються не лише теоретичні дослідження, але й проводяться відновлювально-реставраційні роботи. Перед працівниками постає ціла низка завдань, основними з яких є збереження, експозиція усього найбільш цінного, що притаманне саме цій пам'ятці та

відповідність її вимогам тієї епохи, до якої вона належить. Згідно проекту, у палаці відтворюється планування кінця XVIII століття. Вже завершено роботи у колишніх дзеркальних галереях. На майбутнє плануються роботи по відновленню решти інтер'єрів. Тому, працівникам заповідника доводиться вирішувати питання наповнення палацових залів та пошуку втрачених цінностей.

Основна увага статті зосереджена саме на живописних полотнах, які з Вишневеця потрапили до Франції у зв'язку із продажом палацу графами Мнішками та їх від'їздом до Парижу у 1852 році. Тому слід детальніше розглянути період розвитку Вишневецького палацу, пов'язаний саме із родом Мнішків.

Рід Мнішків став власником Вишневецького палацу із середини XVIII століття, коли онучка Міхала Сервація Вишневецького Катерина Замойська вийшла за Яна-Кароля Мнішка. Графи Мнішки були яскравими виразниками епохи, представниками еліти, розділяли культурно-естетичні погляди свідомих європейців того часу. Тож, нові власники Вишневецької резиденції продовжили справу розбудови палацу та його мистецького наповнення, що була започаткована князями Корибутами-Вишневецькими. Відомо, що сюди були перевезені картини з маєтку графів у Ляшках Мурованих, про які йдеться в опублікованому М. Гебаровичем інвентарі 1748 року.

Відомостей про Яна-Кароля Мнішка підкоморія Литовського та його діяльність щодо поповнення палацових збірок практично не збереглося. Проте його син Міхал Єжи Мнішек залишив чималий слід в історії резиденції.

Міхала-Єжи Мнішек – великий коронний маршалок, політичний і культурно-освітнянський діяч польського Просвітництва. За його владарювання Вишневець став одним з найважливіших осередків мистецького життя не тільки Волині, але й усього краю.

Міхал-Єжи Вандалін Мнішек – син Яна Кароля Мнішека і Катерини Замойської народився у Вишневці і пов'язав з ним більшу частину свого життя. Спочатку одержав домашнє виховання, але згодом навчався в Варшавському колеґіумі та економічній школі в Бернсі. В 60-х роках молодий Міхал-Єжи вів придворне життя. Його батько Ян Кароль Мнішек був послом Речі Посполитої в Туреччині. В 1755-1756 роках Міхал-Єжи супроводжував батька в Стамбул. Це допомогло йому здобути досвід в дипломатичних справах. Під час подорожі вів щоденник, в якому залишив цікаві дані про тодішню Туреччину. В 1765-1768 роках здійснив подорож країнами Європи. Відвідав Німеччину, Нідерланди, Англію, Францію, Угорщину. Подорожуючи, склав немало щоденників і звітів про життя народів цих країн, ознайомився з культурними здобутками та новими естетичними віяннями. Міхал-Єжи займав високі посади: в 1763 році – староста яворський, з 1781 року – маршалок надвірний литовський, з 1784 року – староста ростоцький, в 1789 році – маршалок коронний. При дворі Сигізмунда-Авґуста був прибічником ідей Просвітництва, радником з питань культури і науки. Написав проект Університету з відділом астрономії, фізики, хімії, а також Академії образотворчого мистецтва з відділами живопису, рисунку, різьби. В 1775 році оприлюднив проект Академії наук, мистецтв та їх музеїв. В 1777 році став організатором Товариства фізичних наук. Як людина високоосвічена і діяльна Міхал-Єжи Мнішек займав ряд відповідальних посад в системі освіти – був едукативним комісаром і керував відділом волинських шкіл. З 13 травня 1778 року очолював Волинський департамент Едукативної комісії, який було виділено з Руського департаменту, і куди входили школи у Володимирі, Кременці, Луцьку, Межиричі, Олиці, Острозі. Займався також і літературною діяльністю, залишив після себе історичний твір

«Казимир Великий». Йому належить ряд праць по педагогіці та реформі освіти. У 1778 році він отримав найвищу нагороду в Речі Посполитій – Білого Орла.

Як людина високого культурно-освітнього рівня, Міхал-Єжи 1 жовтня 1805 року брав участь у відкритті Кременецького ліцею, передавши туди значні кошти. Дякуючи його рекомендаціям, у цей навчальний заклад були запрошені відомі вчені – природознавці, юристи, математики, астрономи, філологи. На його особисті кошти було встановлено стипендії кращим учням.

Займався граф Мнішек і міжнародною діяльністю. З його ініціативи у Вишневці в 1781 році відбулась зустріч Станіслава-Августа Понятовського і майбутнього імператора Павла І. Як політик підтримував союз Польщі і Росії проти Прусії. Виступав проти війни з Росією в 1792 році.

Напередодні другого поділу Польщі 1793 року через свою непримиренність в політичних поглядах Міхал-Єжи Мнішек залишив посаду великого коронного маршалка, відійшов від політики і з 1798 року осів у Вишневці, присвятивши своє подальше життя мистецтву. Палац знову ожив, він постійно був переповнений гостями і челяддю. Ця всесторонньо розвинена людина цікавилася й театром. Міхал Єжи залишився у спогадах друзів і сучасників як талановитий актор. Йому вдалось зібрати значні мистецькі колекції. Граф Мнішек збільшив фонди бібліотеки. У 1777 році вона нараховувала 3444 томи.

Розширенню живописного зібрання палацу значно сприяв той факт, що дружиною Міхала Єжи Мнішка була улюблена племінниця польського короля Урсула Замојська, яка часто отримувала в дар від дядька картини з його галереї. Наприклад, відомо, що в 1795 році Урсула Мнішек отримала для Вишневця 12 картин з галереї Станіслава Августа Понятовського. Серед них були «Дитячий танець» школи Рубенса, «Битва» Норбліна, пейзажі Адріана ван де Вельде, Якоба Гаккерта та три види Венеції Каналетто [10; 162-163].

Ще одним королівським дарунком Вишневецькому палацу були два декоративних панно Яна Пілемента, що спочатку призначались для Королівського Замку в Варшаві.

Продовжив справу батька в сфері мистецького наповнення Вишневецького палацу Кароль Філіп Мнішек, що успадкував родовий маєток у 1806 році. Він проявив себе як культурний діяч, учений, історик, геральдик, етнограф. Кароль Філіп – один із тих Мнішків, що народилися саме у Вишневці, освіту здобув у Кременецькому ліцеї. Був членом судово-едукативної комісії у Кременці. Проявив себе як хороший науковець, написавши низку праць з генеалогії, геральдики, історії, доповнення до гербовника К. Несецького. Кароль Філіп Мнішек суттєво розширив мистецькі колекції палацу, а фонди бібліотеки збільшились до 11 тисяч томів. Надійшли праці з історії, літератури та права. «Він збагатив бібліотеку рідкісними виданнями полоніки, що було проявом загальної тенденції польського суспільства ХІХ століття, спрямованої на збереження польської культури й нації в умовах відсутності державності, коли саме в цьому бібліотеки відігравали важливу роль» [2; 13].

Найціннішим надбанням Кароля Філіпа Мнішка були куплені для Вишневця в 1819 році з галереї Станіслава Августа 48 картин, більшість з яких були портретами. Серед них знаходимо 6 робіт Марчелло Бачареллі:

- Портрет князя Адама Чарторийського;
- Портрет Анни із Сципіонів Синявської;
- Портрет Христини з Браніцьких Сапегі;
- Портрет Міхала Єжи Мнішка;

- Портрет князя Йозефа Понятовського;
- Портрет Катерини з Замойських Мнішек (копія з роботи О. Росліна).

Картини Людвіка Марто:

- Портрет канцлера Яна Замойського;
- Портрет Міхала Єжи Мнішка;
- Портрет Фелікса Лойки;
- Портрет Ігнація Потоцького;
- Портрет Гелени з Любомирських Радзивілл;
- Портрет Людовіки з Денгофів Ледоховської;
- Портрет Марії Терези Жофрен;
- Портрет Софії Вітовт-Потоцької;
- Портрет Андрія Замойського;
- Портрет Анелії з Сапег Ледоховської;
- Портрет Анни з Браніцьких Сапег;
- Портрет пані де Вітт.

Робота Йозефа Грассі

- Портрет маркізи Маруцці.

Роботи Пер Крафта:

- Портрет Ізабелли Чарторийської;
- Портрет біскуп Ігнація Красіцького;
- Портрет Франциски з Красінських Курляндської;
- Портрет Марії Терези з Кінських Понятовської;
- Портрет Ізабелли з Понятовських Браніцької;
- Портрет Ельжбети з Чарторийських Любомирської;
- Портрет Дороті де Бірон княжни курляндської.

Картини Абрагама ван Байера:

- Натюрморт з чашкою і овочами;
- Натюрморт з чашкою.

Роботи Михиль ван Миревельта:

- Портрет жінки;
- Портрет кавалера ордена Золотого Руна.

Антон Граффа:

- Копія портрету Дороті де Бірон.

Роботи П'єтро Ротарі:

- Портрет Августа III;
- Портрет Марії Йозефи, дружини Августа III.

Луї Токе:

- Портрет Станіслава Августа

Школа Леонардо да Вінчі:

- Юдит.

Копія Ван Дейка

- Портрет Кароля I Стюарта.

Важливим джерелом, що надає інформацію про живописні колекції Вишневецького палацу часів Кароля Філіпа Мнішка є рукописний інвентар портретів Замку Вишневецького 1828 року. Він включає 355 позицій, 333 з яких містились в різних залах палацу, решта – складала колекцію портретів вчених і знаходилась в бібліотеці. У інвентарі колекцію портретів умовно поділено на 12 груп:

1. Портрети польських монархів та їх родин;

2. Портрети монархів та їх родин;
3. Портрети князів Вишневецьких;
4. Портрети Мнішків;
5. Тарлів;
6. Любомирських;
7. Потоцьких;
8. Понятовських;
9. Радзивіллів;
10. Замойських;
11. Портрети вчених;
12. Портрети різних осіб [13 ;629-640].

Така портретна галерея була оригінальним мистецьким явищем, адже на величезних полотнах у повен зріст зображувалася значна частина тодішнього суспільства, можна сказати, його еліта. Не менш цікавою частиною палацового живопису є серія історичних полотен, де змальовуються події, пов'язані з «Дмитріадою», відомі битви того часу. Така жанрова різноманітність живописної колекції дозволяє нам відчутти глибину естетичних й мистецьких поглядів графів Мнішків.

На жаль, період розквіту Вишневецької резиденції не був тривалим. Граф Кароль Філіп Мнішек помирає у 1846 році, залишивши Вишневець у великих боргах. Його сини Андрій та Єжи не були зацікавлені в справі збереження цілісності мистецьких надбань, тож художні колекції палацу починають ділитися, а згодом, розпродуватись та вивозитись із Вишневецького маєтку.

Відомо, що частина вишневецьких збірок належала Леону Мнішеку (1841 – 1901) сину Андрія Мнішка та Анни з Потоцьких, який помер бездітним. Вдова продала цю збірку на аукціоні Галереї Жоржа Петі у Парижі. У каталозі крім порцеляни та інших цінних речей числилося 192 картини, які цілком можливо раніше знаходилися у Вишневецькому палаці. «*Wśród obrazów nie spotykamy wywiezionych prac Holbeina, Rembrandta i Van Dycka, spotyka się natomiast takie nazwisko, jak Goya («Modlitwa»), Perugio («N.M. Panna z Dzieciątkiem»), Van Loo (dwa portrety), Hals (5 obrazów)...*»[15;420].

У 1910 році після смерті Анни з Потоцьких відбувся другий розпродаж, на якому, як відомо, була виставлена частина полотен з Вишневецького палацу та галереї Станіслава Августа. Графом Браніцьким тоді було викуплено 9 полотен і передано до народного музею Кракова.

В каталогах французьких аукціонів Галереї Жоржа Петі у Парижі, що проходили в 1902 і 1910 роках знаходимо ряд картин, що походили із колекцій живопису Вишневецького палацу. Привертають увагу портрети пензля Марчелло Бачареллі, що був надвірним художником і мистецьким радником при дворі Станіслава Августа Понятовського: Міхала Єжи Мнішка, Урсули з Замойських Мнішек, Яна Кароля Мнішка, портрет коронаційний Станіслава Августа Понятовського, портрет алегоричний Станіслава Августа Понятовського, Людовики з Понятовських Замойської, портрет примаса Міхала Понятовського, портрет Йозефа Понятовського та ін. Портрет Міхала Єжи Мнішка виконаний з нагоди презентації Мнішків у Петербурзі. З цього портрету було зроблено копії, які сьогодні знаходяться у фондах відомих польських музеїв. Цей портрет як і портрет Йозефа Понятовського, був куплений Каролем Філіпом Мнішком для Вишневець у 1819 році з галереї Станіслава Августа Понятовського. Також в каталогах аукціонів згадуються роботи Бернардо Беллотто – італійського живописця, що з 1766 року

працював в Варшаві над створенням пейзажів Варшави та Вілланова. У Вишневецькому палаці знаходилися принаймні його 4 роботи: Гранд канал у Венеції, міст Ріалто у Венеції, палац у Венеції, Гранд канал у Венеції. Роботи були виконані в 40-х роках XVIII століття. Зустрічаємо тут і два натюрморти Абрагама ван Баєрена, що були куплені Каролом Філіпом Мнішком у 1819 році з галереї Станіслава Августа.

Є відомості, що у збірці відомого паризького колекціонера Андре Лезарда у 60-х роках XX століття було кілька портретів, які, можливо, мали волинське походження.

Один з портретів Станіслава Августа у костюмі часів Генріха IV (робота Є. Віже -Лебрен) з вишневецької колекції знаходився деякий час у Кременецькому ліцеї. Автор Після його ліквідації був переданий до Київського університету, а звідти перейшов до Музею Західного та Східного мистецтва.

Серія портретів пензля Є. Віже-Лебрен знаходиться у Відні.

Після закінчення Другої світової війни як приватна власність у Лондоні виплила велика збірка графічних робіт та архітектурних планів з колишньої колекції Мнішків. Очевидно, вона була придбана на паризьких аукціонах.

У 1975 році частина цієї збірки була куплена Народним Музеєм Варшави, а друга частина залишилася у Лондоні. В обох частинах за деякими відомостями знаходилися проекти перебудови Вишневецького палацу початку XIX століття.

У каталозі паризького аукціону Росії вдалось виявити ще декілька портретів-мініатюр, які пов'язують із Вишневецьким палацом. Серед них портрет Єжи Августа Мнішка (1715-1778 рр.) каштеляна краківського (1773-1778) маршалка коронного (1742, 1757-1778), старости генерального Великопольського (від 1757 року), підкоморія великого литовського (від 1736 року) старости саноцького, білоцерківського, гужатського, любачевського ; князя Йозефа Сангушка (1740-1781 рр) маршалка великого литовського (від 1768 року) маршалка надвірного литовського (від 1760 року) старости кременецького і черкаського; Урсули Мнішек племінниці Станіслава Августа; Станіслава Понятовського (1676-1762) підскарбія великого литовського (від 1722 року) генерал-лейтенант військ коронних, воєвода мазовецький (від 1731 року), каштелян краківський (від 1752 року), батько Станіслава Августа Понятовського; Юрія Августа Мнішека; Маріанни Мнішек княжної Оссолінської (1731-1802); Йозефа Вандаліна Яна Мнішка; Міхала Єжи Мнішека (1748-1806) маршалка великого коронного, маршалка надворного литовського; портрет одного із представників роду Мнішків, особу якого не вдалось встановити.

Усі ці портрети-мініатюри вийшли з під пензля Людвіка Марто (1715-1804) польського художника французького походження, придворного маляра королів польських Августа III і Станіслава Августа. Ці мініатюри входили до збірки Понятовського, а потім були подаровані Урсулі Марії Замойській та її чоловіку Міхалу Єжи Мнішеку та увійшли до художньої колекції Мнішків у Вишневці.

Портрет-мініатюра, що зображував Урсулу Мнішек був копією портрету, знайденого в музеї князів Чарторийський в Кракові. Його авторство приписують Єлизаветі Віже-Лебрен - французькій художниці, яка працювала в області портретного живопису. Вчилася спочатку у свого батька – портретиста Л. Віже, а потім в Г. Бріара і Г. Ф. Дуайена. Була членом Королівської академії живопису і скульптури в Парижі (з 1783). Працювала у Франції (до 1789 і з 1809), Італії, Німеччині, Росії (1795 – 1801), Великобританії і Швеції. Для творів (переважно

жіночих портретів) характерні ідеалізація і солодкувата чутливість (автопортрети; портрети Марії Антуанетти, мадам де Сталь і ін.).

Для створення портрета-мініатюри Станіслава Понятовського послужив портрет Бачареллі 1758 року, що знаходиться в палаці-музеї у Вілланові.

Отже, такі пошукові роботи можна і потрібно продовжувати, адже доля чималої частки вишневецьких колекцій залишається невідомою. Вони розпорошені по музеях і приватних колекціях Франції, Польщі, Росії, де стали часткою світової мистецької скарбниці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Лукомские В. К. и Г. К. Вишневецкий замок. Его история и описание. – Санкт-Петербург, 1912.
2. Ціборовська-Римарович І. О. Видання друкарень, що діяли в українських землях у XVI- XVII ст., у бібліотеці Вишневецького замку// Бібл. Вісн. - № 6. – С 12-15
3. Шиян Л. М. Вишневець та князі Корибути-Вишневецькі. – Тернопіль, 2006.
4. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XVI – до середини XVII (Волинь і Центральна Україна). - Київ, 2008. - 470 с.
5. Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji. TV., Warszawa, 1988
6. Białostocki J., Walicki M., Malarstwo europejskie w zbiorach polskich. 1300-1800, Warszawa 1955
7. Chyczewska A. Marcello Bacciarelli 1731-1818, Wrocław 1973
8. Eysymont F. Na Zamku Wisniowieckim. Kłosy, r. 1877, Nr.632-634
9. Gebarowicz M., Początki malarstwa historycznego w Polsce, cz. LI: Zespół malowideł mniszchowskich, Warszawa-Kraków 1981, s.39-157.
10. Mankowski T., Galeria Stanisława Augusta, Lwów 1932.
11. Nimcewicz Z. Zbior pamiątek historycznych, 1822, Warszawa.
12. Rastawiecki, Słownik malarzów, t. I, Warszawa 1850
13. Rejestr portretów w Zamku Wisniowieckim znajdujących się dnia 10 sierpnia 1828. Rkp. Biblj. Zamoyskich w Warszawie, Nr. 1663/ III, k. 629-640.
14. Regestr pozostałych rzeczy ruchomych i nieruchomych post fata JO Xiecia Pana Michala Serwacego Korybuta Wiszniowieckiego...wniesionego ad Acta Casterensia Cremenensis..., dla tym wiekszej bezpieczności umniejszenia lub dolozenia arkusza, dnia 11 pazdzernika 1745r. przez wdowe Tekle z Radziwillow.
15. Rocznik Wolynski T.3, Rowne 1934, s. 413-433.
16. Tomasz F. de Rosset «Kolekcja Andrzeja Mniszcha. Od wołyńskich chrząszczy do obrazów Fransa Halsy» Wydawnictwo UMK, 2003
17. Wiadomosc o galerii obrazow hrabiego Mniszcha w Wisniowcu,[w:] Wizerunki i Roztrzasania Naukowe. Poczet Nowy, t.III, Wilno 1836,s.151-159.
18. Wrocław, Bibl. Ossol., rkps 5712/ III, Inwentarz galerii Stanisława Augusta z 1819 r.

Ольга Брель,
Яніна Діденко
м. Чигирин

ЧИГИРИН У ЛЮСТРАЦІЯХ XVII СТ.

Анотація: *Стаття присвячена матеріалам люстрацій XVII ст. – важливим джерелам з історії колишньої гетьманської столиці, Чигирину.*

Ключові слова: *Чигирин, люстрація, люстраційні акції XVII ст.*

Історія Чигирину тісно пов'язана з іменем князів Вишневецьких. Так, у 1582 р. на прохання Олександра Вишневецького польський король Сигізмунд III видав окремий привілей, яким дозволив закласти місто і збудувати замок. 15.10.1592 р., знову ж таки на прохання О. Вишневецького, Чигирину було надано

Магдебурзьке право (Більш детально про вплив родини Вишневецьких на історію міста див.: Брель О.В., Діденко Я.Л. Роль князів Вишневецьких в історії Чигирин // Заповідна Хортиця: збірка наукових праць. – Запоріжжя: ФОП Антіпов В.І., 2018. – 383 с. – С. 287-292.). Відомості про Чигирин XVI – XVIII ст. ми знаходимо у літописах, подорожніх нотатках мандрівників, люстраціях, листуваннях відомих осіб, донесеннях, статейних списках (звітах), щоденниках... Одним із джерел інформації про стародавній Чигирин є люстрації – періодичні урядові акції, що проводились за ухвалою сейму спеціально створюваними комісіями з метою обрахування прибутковості та подальшого оподаткування державних маєтностей. Опрацювання матеріалів окремих люстрацій XVII ст., як визначних джерел з історії Чигирини – колишньої гетьманської столиці, і є предметом цього повідомлення.

Інститут люстрування у Речі Посполитій діяв більше 200 років, з 1563 по 1789 рр. Хоча практика інвентарного опису маєтків, замків, фортифікаційних споруд, церковних володінь тощо існувала в державі і раніше. Саме в одному із таких описів є перша відома на сьогодні документальна згадка про Чигирин. Так, в Описі Черкаського замку 1552 р. читаємо: «...мають сторожу польну на місцях визначених: на Тясміні біля Чигирини за вісім миль від замку...»[3, с.249].

Рішення про впровадження у суспільну практику інституту люстрування було прийняте на Пйотрківському сеймі 1562-1563 рр. На цьому ж сеймі було прийнято ухвалу про те, що люстраційна комісія має складатися з трьох осіб від короля, сенату і посольської ізби[4, с.13]. Люстрації планувалось проводити з інтервалом у 5 років[4, с.12]. Але ця часова відстань була витримана лише один раз в історії інституту люстрування – люстрації королівських маєтностей, ухвалені Пйотрківським сеймом 1562-1563 рр. і Люблінським сеймом 1569 р. Іноді ця часова відстань досягала століть – 1659-1665 рр. та 1765 р.[4, с.20].

Чигирин підлягав люстраційним акціям 1615-1616 рр., 1622 р., 1628-1632 рр. у складі Корсунського староства Київського воєводства та 1765 і 1789 рр. у складі Чигиринського староства Київського воєводства[4, с. 301-302].

Правовою підставою люстраційної акції 1615-1616 рр. були Конституції Варшавських сеймів 1611 та 1613 рр. Сейм 1613 р. перезатвердив люстраційну комісію призначену сеймом 1611 р.[4, с. 67]. Мотивувалось це тим, що хоча призначені люстратори через об'єктивні причини не могли люструвати, все ж вони склали люстраторську присягу і навіть отримали звичну винагороду[4, с.29]. У складі люстраційної комісії були кам'янецький каштелян Войцех Гумницький (Гумецький), кременецький війський Захаріяш Єловицький та галицький ловчий Якуб Лиховський[4, с.66]. Крім люстраторів до складання люстраційного протоколу було залучено писаря Коронного Скарбу – С. Коссовського[4, с.31].

Люстрація Поділля, Брацлавщини та Київщини розпочалась у 1615 р., а закінчилась у 1616 р. за часів урядування коронного підскарбія С. Варшицького[4, с. 32].

Люстрація староств Київського воєводства 1616 р. публікувалась у праці А. Яблоновського «Zródła dziejowe» 1877 р., в «Архиве Юго-Западной России» 1886 р. Матеріали цієї люстрації, що стосуються Чигирини, подані у статті «Czehryn» Е. Руліковського у виданні «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» 1880 р. Тексти у цих публікаціях дещо відрізняються один від одного. Очевидно, в останній третині XVIII ст. ще існував оригінал люстрації.

У Zródła dziejowe у Т. V відзначається: «Містечко Чигирин. На тій же повинності, що і корсунські міщани (тобто, чиншу і повинності не дає, крім служби

військової, котра як з паном старостою, так і намісником його проти неприятеля кінно і зі зброєю служити повинні. Прибутків інших місто не дає, крім оренди, до якої належать млини, мита і корчми... – прим. авт.). Оренда млинів, мита і корчм – 1000 фл.»[9, s. 112]. У Т. XX щодо кількості населення у Чигирині на 1616 р. подано домів послушних 50, козацьких – 500[10, s. 54].

У «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» у статті «Czehryn» є витяг з люстрації 1616 р.: «У містечку осілих домів міських є 50, на тій же повинності, що і корсунські міщани. Козацьких є 4500. Оренда млинів, мита, корчем становила 1000 зл. Сума провенту містечка 1000. Данилович через підстаросту свого Валента Чолганьського засвідчив люстрацію староства корсунського, і що сплаті кварти [воно] не підлягає»[7, s. 748].

В «Архиве Юго-Западной России» відзначається, що люстрація 1616 р. в місті Чигирині «показала 50 домів послушних міщан, а непослушних козацьких 4500. Але в люстрації 1622 р. подається уже 500 домів козацьких»[2, с. 64].

Бачимо розбіжності в даних щодо кількості домів козацьких, а також значну різницю – 4 тисячі – між люстраціями 1616 і 1622 рр. Імовірно, що це здивувало і Е. Руліковського, який пояснив цей факт так: «Отже, як бачимо, від 1616 р. кількість козаків у Чигирині значно змінилась, бо з 4500 знизилась на 500; число це красномовно свідчить, що останні часи були несприятливі для козаків по причині їхніх бунтів, повстань і обмежень, в наслідок яких людність давня поступово десь зникла, а на їх місці почали осаджуватись новоприбулі на так звані волі або свободи»[7, s. 785]. Цікаво, що подібна ситуація – значне зменшення кількості козацьких домів – спостерігалась не лише в Чигирині, а й в інших великих містах прикордоння. Так, наприклад, у Каневі за люстрацією 1616 р. було 1346 козацьких домів, а у 1622 р. – 150[10, s. 78].

На користь того, що на початку XVII ст. Чигирин активно заселявся «непослушними» людьми свідчать витяги із судових справ, в яких зафіксовані позови до Яна Даниловича, старости корсунського і чигиринського, з вимогою видати «збіглих» до Чигирина людей[11, s. 147].

Таким чином, можемо зробити висновок, що дані, за якими у Чигирині на момент люстрації 1616 р. було 4500 козацьких домів цілком реальні.

Отже, кінець XVI – початок XVII ст. це період стрімкого заселення міста, період його зростання і розвитку. Адже фактично за 60 років Чигирин від польної сторожі переріс у густонаселене місто. Але козацькі повстання пішли не на користь Чигирину. Кількість населення різко зменшилась, що, звичайно, привело і до гальмування економічного розвитку. Про це свідчать і наступні люстрації.

Правовою підставою люстраційної акції 1622 р. стали Конституції Варшавських сеймів 1620 та 1621 рр. Серед планованих до люстрування територій було і Київське воєводство, до якого входив і Чигирин у складі Корсунського староства. Люстраційними комісарами були призначені Феліціан Гроховський, Марцін Стадницький, Єжи Стан, Харлинський, Олександр Пясечинський[4, с. 73].

У самому тексті люстрації, що наводиться у Zródła dziejowe T.V[9, s. 117], зазначено, що у складі люстраційної комісії, що люструвала воєводства Київське, Брацлавське і Подільське, були Йоанн Чарлеський, каштелян брацлавський, від сенату, Миколай Корицький від його величності короля, Олександр Пясечинський від посольської ізби [8, s. 800-803]. Також до складання люстраційного протоколу був залучений писар Коронного Скарбу Каспар Вільчек. Люстрація проводилась за часів урядування підскарбія великого коронного Миколи Даниловича[9, s. 117].

У Zródła dziejowe у Т. V про Чигирин сказано, що він «нічого не дає, бо йому слобода ще не вийшла. Оренда з млина та за горілку 500 фл.»[9, s. 133]. У Т. XX подано більш повний текст люстрації: «Чигирин. Те володіння до староства Корсунського належить.

Замок той над р. Тясмином, на горі високій скалистій поставлений. До нього брама, вежа дерев'яна, башт високих 3, біля нього паркан з дерева дубового добре збитий; в ньому комор замкових немало, світлиць долі 2 і на горі 2. Арсенал: гармат бронзових 3, гаківниць 1, порохових каменів 4 (приблизно 40 кг – *прим. авт.*), куль за потребою.

Місто саме теж над р. Тясмином, валом і палями оточене, до нього брам 2. Є в ньому міщан послушних 50, козаків 500; повинностей жодних нема, бо ще слобода не вийшла, яка ще років 10 має бути. Оренда з млинів і горілчана – 500 фл. на рік»[10, s. 61]. Аналогічний текст подано і в статті «Czehryn» у «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich»[7, s. 784].

Ймовірно, за результатами цієї люстрації були сформовані і подимні податки для населених пунктів Київського воєводства, що були ухвалені на сеймі вільному Варшавському у 1628 р.[11, s. 408]. Стосовно Чигирини є запис: «Вельможна її милість Софія Даниловичова з Жовкви, воєводина земель Руських, старостина Корсунська... з містечка короля його милості і староства свого Чигирини [дає] постарому за шість поборів суму 210 злотих»[1, с. 408].

Наступна люстрація, якій підлягав Чигирин проводилась у 1627, 1628, 1629, 1632 рр. Правовою підставою для неї була Конституція Варшавського сейму 1627 р.[4, с. 76]. До люстрування планувались 6 воєводств (Белзьке, Руське, Волинське, Київське, Брацлавське, Подільське). Люстраційними комісарами сейм призначив Феліціана Гроховського, Самуела Слупецького, Яна Глінку, Ремяна Залеського, Вежбовського, Олександра Вілгорського[4, с. 76].

Оригінал люстрації Київського воєводства не виявлений. Повна копія зберігається у фамільному архіві князів Сангушків[4, с. 78; 5, с. 121]. Як відзначає історик Ю. Мицик, на жаль, в документі відсутні початок і кінець, де містилися даткування і дані про люстраторів. Але вченому вдалося визначити час проведення люстраційної акції завдяки тому, що у тексті згадується Софія Данилович як власниця Корсунського староства. Вона успадкувала староство по смерті свого чоловіка Яна Даниловича у 1628 р., а померла у 1634 р. Дослідник робить висновок, що люстрація була складена не раніше 1628 р. і не пізніше 1634 р., – період, що підпадає під люстраційну акцію 1628-1629-1632 рр.[5, с. 121]. Згідно із записом, поданим у люстрації Київського воєводства 1636 р., можемо припустити, що люструвалось Корсунське староство у 1628 р.[9, s. 226]

Стосовно Чигирини у тексті сказано: «Містечко Чигирин. Це містечко лежить над рікою Тясмином. Замок стоїть на високій скелі, до нього брама у вежі дерев'яна, інших високих башт коло замку три, паркан поставлено з дубового дерева. У замку є будівлі для підстарости: великий дім, у котрому дві білих кімнати нагорі, а дві – внизу; стайня, комори, є й інших чимало замчистих комор.

Ці замкові будівлі добре описала люстрація у 1622 р., але у цей час через їхнє невживання – спустіли й погнили.

Замкова артилерія. Бронзових гармат 3, гаківниць 6, пороху дуже мало, також і куль.

Місто. Лежить над рікою Тясмином під замком, оточене валом, ровом і дубовими палями, має дві в'їзні брами. У місті 600 домів, між якими під замковим судом 70, котрі чинш різно платять, виходить його на рік разом із сіном на 35 зл.

Млини. Млин є над містом з трьома колами мучними, а четвертим ступним, котрий рахується разом з орендою.

Оренда. Горілчана оренда з капщизною, млином і митом складає на рік 1000 зл.

Сума провенту з цього міста складає на рік 1235 зл. Якщо вирахувати з цього 100 зл. видатків на підстаросту, бо це місто перше від татарського кордону, а 135 зл. на артилерію, то лишається сума у 1000 зл.»[5, с. 6].

Таким чином, дана люстрація фіксує певні зміни у становищі Чигирин за 10-річний період. Так, зокрема закінчився термін вольностей міста, впав рівень обороноздатності Чигирин. Також бачимо ріст населення міста, як «послушного», так і козацького.

У 1636 р. Київське воєводство підлягало люстрації, правовою підставою якої була Конституція Варшавського сейму 1635 р.[4, с. 79]. Але в опублікованій у «Zródła dziejowe» копії цієї люстрації про Корсунське староство значиться лише, що його новий посесор Станіслав Данилович сплачує кварту, визначену люстрацією 1628 р.[9, s. 226].

Наступна люстраційна акція, що зачепила і українські землі, пройшла у 1659-1668 рр. Правовою підставою для неї була Конституція Варшавського сейму 1659 р. Але Київське воєводство за зрозумілих причин не люструвалось[4, с. 81; 302].

Подальші 100 років українські землі не підлягали люстраційним акціям.

У XVIII ст. у Речі Посполитій та на землях, що входили до її складу, проводились дві генеральні люстрації у 1765 та 1789 рр. Чигирин та Чигиринське староство також підлягали цим люстраційним акціям.

Огляд люстрацій Чигирин XVII ст. свідчить, що це важливі джерела, що потребують подальших досліджень. Акти люстрацій є досить інформативні. Вони дають можливість з'ясувати певні соціально-економічні та історико-географічні аспекти життя міста, також є цінними джерелами до історії адміністративно-територіального поділу України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов: [в 35 тт.]. – Ч. 7. – Т. I: Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1886. – 746 с.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов: [в 35 тт.]. – Ч. 7. – Т. III: Акты о заселении Южной России XVI – XVIII в.в. – К., 1905. – 79 с.
3. Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання історія Черкас. – Київ – Черкаси: Ін-т археології НАН України, 2016. – 290 с.
4. Люстрації королівщин українських земель XVI – XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Уклала Р.Майборода. – К., 1999. – 312 с.
5. Мицик Ю. Малознана люстрація українських земель 1628 – 1634 рр. // Київська старовина. – 2010. – № 1. – С. 121 – 124.
6. Мицик Ю.А. Малознана люстрація Корсунського староства першої половини XVII століття / Ю.А.Мицик // Корсунський часопис. – 2009. – № 21. – С. 3-6.
7. Rulikowski E. Czehryn [Електронний ресурс] // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / wyd. pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, J. Krzywickiego i W. Walewskiego. T. 1-15. – T. I. Aa – Dereneczna. – Warszawa, 1880. – S. 783 – 789. – Режим доступу: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_I/783
8. Urwanowicz J. Piaseczynski (Piaseczynski) Aleksander h. Lis [Електронний ресурс] // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1980. – t. XXV – S. 800–803. – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20180423233926/http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/aleksander-piaseczynski-h-lis>

9. Źródła dziejowe, w 26 t.: T. V: Lustracye królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. – Warszawa, 1877. – 228 s.
10. Źródła dziejowe, w 26 t.: T. XX w serii, T. IX w publikacji, Cz. 1. Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów-Braclaw). – Warszawa, 1894. – 307 s.
11. Źródła dziejowe, w 26 t.: T. XXI w serii, T. X w publikacji, Cz. 2. Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów-Braclaw). – Warszawa, 1894. – 721 s.

**Наталія Ганусевич
м. Збараж**

ЯНУШ І ЄВГЕНІЯ-КАТАЖИНА ВИШНЕВЕЦЬКІ І ЇХ ВКЛАД У БУДІВНИЦТВО МОНАСТІРЯ ОО.БЕРНАРДИНІВ М.ЗБАРАЖ

Анотація: У статті висвітлений період спорудження першого монастиря оо. Бернардинів у м. Збараж. Власники міста були фундаторами римокатолицького костелу, будівництво якого розпочав у 1627 році Юрієм Збаразький. Януш Вишневецький разом з дружиною Євгенією багато зусиль і фінансів доклали у завершення будівництва першого костелу.

Ключові слова: священик, храм, пам'ятка, сакральна архітектура, монахи, кринти.

Князь Юрій Збаразький, власник міста, краківський каштелян, утримуючи у своїх військових загонах священиків бернардинів, в 1627 р. поселив їх в невеликому, тимчасово побудованому для них дерев'яному монастирі в Збаражі [10, с.21]. Він запропонував провінціалові (старшому над кількома монастирями) Юрію Годзішевському план створення осадку Бернардинів в Збаражі. Також просив згоди на обіймання посади капелана одного священика, який би мешкав у Старозбаразькому замку і відправляв Богослужіння у замковій каплиці. Провінціал схвалив пропозицію нової фундації, а також розмежував парафію від монастиря з умовою будівництва неподалік замку монастиря і костела або каплички для монахів. Нова інвестиція не була бажаною для князя, який закінчував будівництво нового замку. Але оскільки прибуло троє монахів, то князь вирішив збудувати тимчасовий дерев'яний монастир на горі Виноград у Старому Збаражі неподалік парафіяльного костела. Та безкомпромісний провінціал настояв на будівництві каплички, яка слугувала б для відправ монахам і замковій службі. Одночасно почав будувати мурований костел і монастир в південній сторони Збаража, так як місцевість була дуже болотиста і це сприяло до копання глибоких підвалів, де передбачалися кринти для покійників [4, с.11].

12 лютого 1631 р. у Кракові на бенкеті, який був організований з приводу закінчення будівництва замку в Збаражі, раптово помер князь Юрій Збаразький. По смерті князів Христофора і Юрія Збаразьких, так як вони не були одружені і не мали дітей, замок і землі переходять до їх родичів, а саме до сина Константина Вишневецького – Януша Корибута Вишневецького [6, с.14; 8, с.176].

Народився Януш у червні 1599 р. Виховувався під дбайливою опікою батька і дядьків – князів Збаразьких (зокрема тоді, коли його батько знаходився у Москві). Отримав хорошу освіту. Певний час був на службі в війську герцога Савойського Карла Емануїла I Великого [11]. Повернувся до країни на рубежі 1619-1620 року. У той же час був обраний суддею Трибуналу Коронного у Любліні, також на посла на

сейм через сеймик Луцький. У війні з Туреччиною в 1620 р. участь не брав, натомість в наступному році виступив під прапором королевича Владислава IV, що йшло під Хотин. Скоро знову князь Януш вирушив у нову закордонну подорож. Вела вона через Німеччину, Голандію, Бельгію до Іспанії і далі через південну Францію, знову до Нідерландів. В цей час вступив до армії іспанської генерала Амброжіо Спінолі і в чині офіцера взяв участь в переможній для іспанців облозі Бреди (капітулювала 10.06.1625 р.). До речі облогу відвідав теж інкогніто королевич Владислав Ваза. В II половині 1625 р. Януш повернувся на батьківщину.

Януш і Євгенія, як спадкоємці князів Збаразьких і продовжили будівництво комплексу монастиря оо. Бернардинів у Збаражі [9, с.163; 4, с.24; 3, с.1]. Дякуючи особистому старанню князя Януша за дев'ять років будівництво мурованого храму завершилось у 1637 році [8, с.210; 5, с.11].

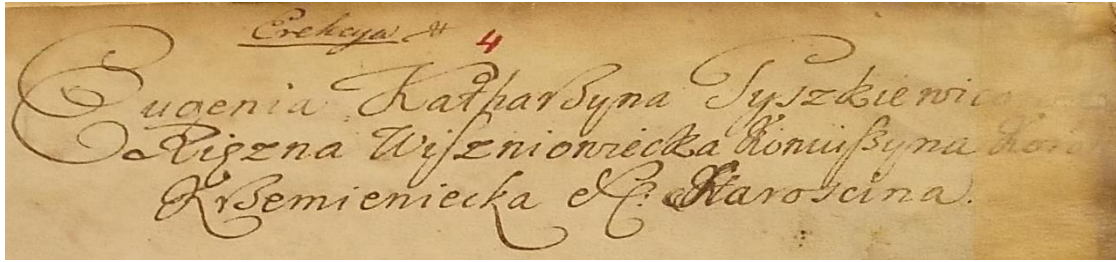
Коли в 1635 р. завершувалося будівництво костела, новий фундатор підтвердив попередню фундацію і визначив нову, призначаючи додатково на потреби святині 2 тис. злотих річно терміном на 10 років. Протягом двох років було завершено будівництво костела і приступили до його внутрішнього оздоблення.

В 1636 році під час полювання раптово захворів. Хвороба тривала довший час і відзначалася тривалими періодами втрати свідомості. [7, с.236]. Князь помер не очікувано, за декілька місяців перед урочистістю освячення костелу [8, с.177]. 9 листопада 1636 р. Януш кн. Вишневецький помер у Збаражі, а поховано його 13 січня 1637 р. в крипті ще недокінченого монастирського костела Св. Юрія у Збаражі, фундатором якого, після Юрія Янушевича, він був. Ілона Чаманська посилається на листи вдови Януша з проською про приїзд Яреми на поховання.

На смертному орді Януш отримав булаву гетьмана польного коронного, однак не зміг зайняти цієї посади. Похований був у фондованому ним костелі оо. Бернардинів і був першим похороненим в костельній крипті як власник міста і меценат костела [8, с.211]. Це був перший урочистий похорон в місті. Тіло князя Януша було поховане в спеціально приготівленій крипті в новому костелі, яку ще за життя вибрав фундатор для родинного гробів ця [5, с.19]. Промову виголосив ксьондз Бонавентура Чаринський, який також виголосив проповідь “характеристика католицького князя, тобто проповідь на похороні ясновельможного князя Януша Корибута у Збаражі Вишневецького, коронного конюшого”. В ній він вихваляв хороші якості і заслуги померлого фундатора і добродійника закону бернардинів. Проповідь була надрукована окремою брошурою в Кракові (1637).

По смерті фундатора закінченням будівництва храму займалася вдова померлого фундатора Євгенія Катерина з Тушкевичів Вишневецька. У період з січня по квітень 1637 року були завершені всі роботи, пов'язані з внутрішнім оформленням та обладнанням храму, а також фундаторка надіслала до Луцької консисторії прохання віддати костел для отців бернардинів у Збаражі. У співслужінні з о. Бонавентурою Чарлінським, який жив у Збаражі від початку заснування, княгиня Євгенія підготувала церемонію освячення та передачі храму Руській провінції Бернардинів. 5 травня 1637 року луцький єпископ Богуслав Радошевський у співслужінні з київським єпископом Олександром Соколовським та львівським суфраганом Захарієм Новошицьким та генеральним інспектором ордену - о.Пацифік Романус і провінціалом о.Боніфацієм Чаховським освятили перший костел. На знак вдячності та в пам'ять про першого фундатора - під патронатом св. Юрія мученика [5, с.19]. Такою була воля покійного князя Януша Вишневецького. 7 травня цього року, княгиня Євгенія Вишневецька в присутності

вищезгаданих єпископів і генерального комісара ордену підписала акт фундації.[8, с.177; 5, с.11].

(Архівний документ фундаційного акту: Євгенія Катажина з Тишкевичів княгиня Вишневецька, дружина коронного конюшого, кременецького старости)

Євгенія-Катерина народилася 1620 р. і була єдиною дитиною воєводи тракайського, а згодом віленського Януша Скуміна Тишкевича та Барбари Нарушевичуни. Вона вийшла заміж за Януша Вишневецького 19 вересня 1627 року. Церемонія відбулася у Вільнюсі і мала досить скромний характер через траур після смерті матері нареченої. Катажина Євгенія принесла дуже багате придане до 300 000 злотих, яке її чоловік застрахував своє майно, передавши їй у довічне володіння частину Старого Вишневця з селами: Горинка, Кушлін, Подгайце, Вержбіце, Янковіце, Кудлаювка та в окрузі Влодзімеж селами Войковіце, Хоростув, Яковіце, Ільшизна, Суходоли, Дзегцов і Гжибовіце, а потім у Збаражі. Шлюб з Янушем, ймовірно, був досить вдалим. Вона народила йому п'ятеро дітей, з яких старший син помер незабаром після народження. Четверо інших — двоє синів: Дмитро Єжи та Константин Кшиштоф і дві дочки: Анна та Барбара [7, с.237].

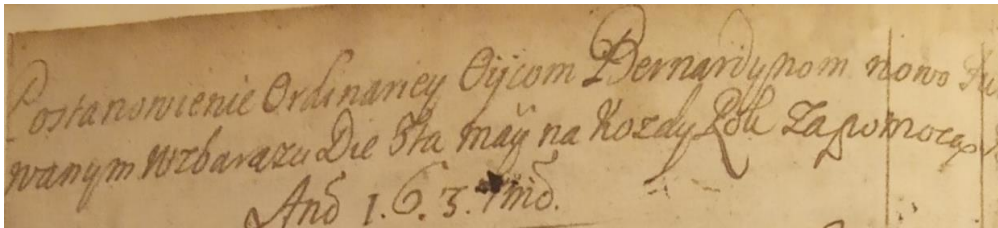
Княгиня Вишневецька згадується поруч із своїми дітьми в судовому документі з Фальчевськими на землю Цибулевських «Померла, ймовірно, в березні 1646 р. Її похорон був пов'язаний з урочистим освяченням костелу францисканців у Збаражі 14 квітня цього року. Тому можна припустити, що це завершить будівництво, розпочате її чоловіком. У церемонії взяли участь, між іншим, Єремія Вишневецький з дружиною та всією родиною, Ян Замойський, єпископ Бакова та Марко Бандіні, маріанопольський покупець, якому ми завдячуємо її описом» [7, с.242].

Щодо костела у Збаражі: отже, храм був мурований з цегли на дубових палях, однонавовий (розм. 19 м. Х 10 м.) [8, с.177]. Розміри подані на підставі обмірів сучасної абсиди, на місці якої знаходився попередній костел, і згідно тодішнім будівельним традиціям — обладнаний бійницями і оглядовою вежею, яка знаходилася над притвором. Покритий високим двосхилим гонтовим дахом. Весь підвальний простір був заповнений могильним склепом. Про внутрішній вигляд костела збереглося мало відомостей. Не відомо, чи був інтер'єр тинькований, лише знаємо, що тут було три вітварі, але не відомо, якій школі вони належали і хто був їх виконавцем. В головному вітварі знаходилася ікона святого Юрія-мученика, покровителя костела. Зліва від головного вітваря знаходився вітвар Матері Божої з малим Ісусом на правій руці, який привіз з Венеції князь Юрій Збаразький (1627). На іконі зберігався напис, що це копія ікони Задумливої Матері Божої, яку особливо шанували в Карпатському регіоні України. На думку істориків оригінал ікони походить з серії «Відомі Мадонни», написаний Рафаелем Санті. В монастирському костелі ікона Матері Божої дуже шанована, про це свідчили особисті вота, які знаходилися навколо ікони. Але костел ніколи не був

відпустовим місцем з огляду на звичайність в ньому ікони Богородиці, яку тут називали Збаразькою (не плутати з Ченстоховською в парафіяльному костелі). Не збереглося відомостей і про питання коронації ікони, хоча її культ на Збаражчині був дуже великий. [8, с.178]

Другий боковий вівтар знаходився справа і був присвячений святому Антонію Падевському. В 1638 р. до Збаразького костела отці Бернадини привезли давній образ святого Антонія, заглибленого у молитві біля стіп Дитяти Ісуса [8, с.178].

В 40-х роках XVIII ст. в костелі встановлено амвон, дві сповідальниці, лавки для вірних. В обладнанні костелу значну допомогу надала княгиня Є.Вишневецька, яка згідно фундаційного акту закупила для святині золоту монстранцію, чашу, престольний хрест, срібний літургійний посуд, процесійний комплект і дві лампи [8, с.179; 5, с.11]. Був складений нею цілий перелік продуктів і дозволів для монахів, а саме: скільки передати солі, цукру, муки та інших продуктів для потреб монахів і декілька дозволів на користування лісом, вилову риб та ін. В архіві м.Кракова (РП) збереглися оригінальні документи, які підтверджують, що Євгенія-Катажина Вишневецька виплачувала 2 тис. злотих кожного року по фундаційному акту.

(Архівний документ, де перераховані всі передані продукти. Постановляємо гвардіянам отців Бернадинів від фундаторів Збаража 3 травня кожного року Божого передавати жита. Пшениці, ячменю, баранів, масла, сиру, цукру, круп ячмінних і гречаних, вівса для коней, сіна; передається в оренду ставок на вилов риб, користуватися монастирським млином, вина, воску, меду, солі, маку, цибулі, олії, олії для гасових ламп і т.д.)

Про інші офірування, як предмети літургійної атрибутики (хоругви, фелони, книги) відомостей не збереглося. Будівництво храму закінчилось в 1637 р. [2, с.321]

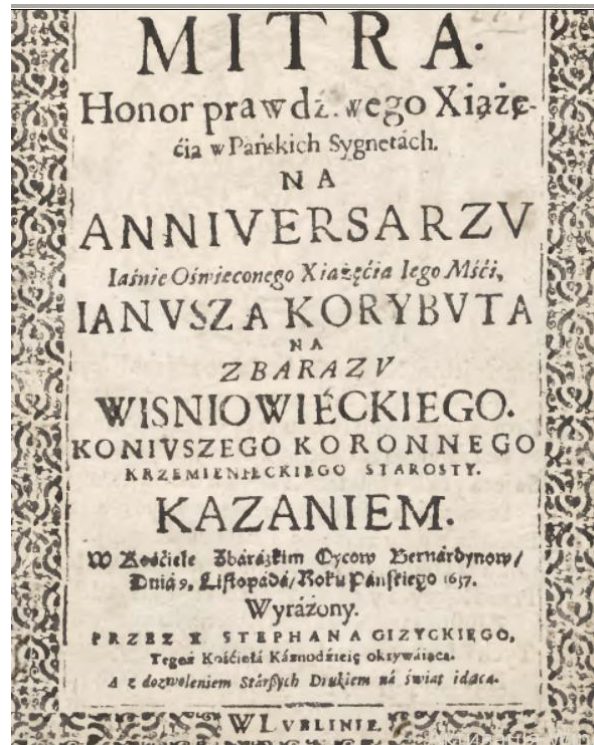
Однак не дано було спочинку князю і після смерті. Коли в 1648 році Збаражем заволоділи козаки, останки його і його жінки осквернили.

В 1675 р. монастирський комплекс було пограбовано і знищено турецькими військами Ібрагіма Шишмана [1, с.74] і лише в 1746 р. розпочалось будівництво нового набагато більшого, ніж попередній, костелу та монастиря, які й збереглися до наших днів [8, с.180].

Але попри те не можливо забути їх старання по закінченні будівництва першого римо-католицького храму у Збаражі. В цей час був побудований кам'яний храм коло нього дзвіниця, яка була і в'їзною брамою на територію монастиря, а також невеликі дерев'яні монастирські приміщення. Тому після смерті фундатора його тіло було поховане у підвальній крипті під головним вівтарем (за архівними документами там же була і похована його дружина Євгенія-Катажина) за їх великий фінансовий вклад у будівництво храму, а також подальшу підтримку отців Бернадинів родиною Вишневецьких.

Про їх добродійність і великий вклад у духовне життя монастиря дуже добре виголосив у своїй промові провінціал Степан Гіжицький у річницю спомину

по Янушу Вишневецькому 9 листопада 1937 року [12]. Його проповідь складається з двох частин і вихваляє добродійну діяльність сім'ї Вишневецьких.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Збараж.800. / Гол. ред. Я. Буяк. - Тернопіль: ТОВ «Новий колір» , 2011. – 132 с.
2. Земля Тернопільська. Туристичний путівник. / ред. В.Барановський. – Тернопіль: «Джура», 2003. -368 с.
3. Костел оо. Бернардинів в м. Збаражі. Історико-краєзнавчий нарис. / переклад Е.М.Перця і Н.В. Годзілевської. – Збараж, 1992. -14с Яковенко Н. Українська шляхта з кін. XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – Київ: «Критика», 2008. -470 с.
4. Сьомочкін І. Монастир бернардинів у Збаражі // Галицька брама: Збараж. / Гол. ред. Шишка О. Львів: Вид-во «Центр Європи», 2004р.№ 1 – 3 (109 - 111). Січень – лютий – березень. С.24 – 25.
5. APBK sygn. XXV-a-1, Archivum conventus Zbaraziensis, s.267
6. Betlej A. Kościół oo.Bernardynów w Zbarażu. –Warszawa, 1995. -175 s.
7. Czamańska Ilona. Wiśniowieccy. Monografia rodu. – Poznań, 2007. -552 s.
8. Kachel Jozef. Dzieje kościoła I klasztoru Ojców Bernardynów w Zbarażu /1628-1946/, Kalwaria Zebrzydowska, 2001.-655с.
9. Klasztory Bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych. / red.ks.Hieronima EUG. Wyczawskiego OFM –Kalwaria Zebrzydowska, 1985. -234 s.
10. Szustakowski M. Od Zbaraża do Wrocławia – na Czarным Tatarskim Szlaku. Wspomnienia. –Wrocław, 2010. -674 s.
11. Януш Вишневецький // [електронний ресурс]: Режим доступу https://uk.wikipedia.org/wiki/Януш_Вишневецький
12. Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie // [електронний ресурс]: <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=851&from=publication>

Ольга Дуб
с. Самчики,

ДИНАСТІЯ ВИШНЕВЕЦЬКИХ: ВІД ЛЕГЕНД І ПЕРЕКАЗІВ – ДО ІСТОРИЧНИХ ФАКТІВ

Анотація: На основі історичних фактів, а також переказів та легенд висвітлено життя та діяльність двох видатних постатей із роду Вишневецьких: Дмитра та Яреми. Два волинські магнати які довгий час виступали героєм та антигероєм в історії, фольклорі та літературі.

Ключові слова: Байда, Ярема, козащина, фольклор, література

Тема козацтва посідає одне з провідних місць не лише в історії, а й в українській культурі, й увесь той період віддзеркалюється в різних переказах та літературі. Реальні факти оточені романтичним ореалом стають початком різних, часом просто, фантастичних теорій його виникнення.

Відомо, що фольклор, а також художня література не є документальним літописом історичних подій, однак він залишається невідступним і своєрідним супутником історії людства. Історична основа представлена узагальнено реальними подіями з участю реальних персонажів. Це означає, що керуючись формальною логікою, відтворена дійсність вочевидь є правдоподібною і достовірною. [4]

Зокрема українські історичні пісні й думи козацького періоду, що є складовими частинами українського лицарського епосу, поповнюють історичний досвід багатими матеріалами історико-побутового опису даної доби. Наприклад, героїчна смерть князя Дмитра Васильовича Вишневецького стала джерелом народної творчості, що проявилось у формі віршів, переказів та байок. [5, 48]. Аналізуючи фольклор князь постає для нас, як веселий та відчайдушний чоловік. Щодо його трагічної смерті в Царгороді – то вона не могла залишитись не оспіваною оскільки це був улюбленець народу і один із головних організаторів козащини.

П. Куліш у своїй історичній поемі «Байда, князь Вишневецький» дуже вдало звертається до образу цього персонажу. Персоніфікуючи історичний процес, він намагався яскраво показати епоху, адже особа, яка розглядалася, була учасником історичного процесу. Тому не дивно, що в полі зору П. Куліша опинився князь Д. Вишневецький, «що блискучим, променистим метеором перелетів через українське життя середини XVI ст.». П. Куліш аналізував події, пов'язані з постаттю Д. Вишневецького. Поет одним з перших присвятив князю свою працю: «Байда, князь Вишневецький». Завдяки цьому, автору вдалося проаналізувати життєвий шлях Дмитра Івановича.

Султане, цісарю, королю, царю!

Ваш гнів довіку не злякає,

І ваші милості мене не куплять.

Чи жизнь, чи смерть, чи рай, чи пекло люте,

Про все байдуже Байді Запорожцю..

З цього невеличкого уривку з драми Пантелеймона Куліша «Байда, князь Вишневецький» перед нами постає волелюбний православний український князь, уродженець Волині Дмитро Іванович Корибут-Вишневецький.

Знаменитий воїн, улюблений вождь козаків, оспіваний в українських піснях і думах, він був грозою кримських татар і турок. Саме Вишневецькому судилося (так вважає більшість істориків) стати першим гетьманом в Україні і засновником

Запорізької Січі. Цікавим є походження прізвища князя – «Байда». За словником Бориса Грінченка «байда» – це «безпечний чоловік»; «байдикувати» – лінуватися, пиячити і не працювати. П. Куліш вважав, що, «можливо, маємо тут типове ім'я козака-одчайдухи, яким підмінено в пісні постать Вишневецького». Свої висновки Куліш робив аналізуючи польську, литовську джерелознавчу базу, що в свою чергу, дало йому можливість висвітлити образ максимально. Проте в XVI ст. вираз «байдикувати» мав ще значення «іти на байдаки» - тобто керувати козацьким човном, байдаком.

Понад двісті років виникала дискусія стосовно питання: хто ж був прототипом легендарного Байди, якого оспівано в історичній пісні. Історіографічний аналіз засвідчує, що більшість українських учених XIX – початку XX ст. (А. Скальковський, М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, А. Стороженко) ототожнювали цього пісенного героя з князем Д. Вишневецьким. З часом дослідники наводили все нові аргументи, аналізуючи це питання з різних сторін. [2]

З іншої сторони Байда – герой однієї з найпоширеніших українських народних пісень «В Цареграді на риночку» («Пісня про Байду»), узагальнений образ патріота рідної землі, борця проти турецько-татарського гніту. Відомі різні варіанти народної пісні про Байду (записано понад 40). Тобто насправді образ настільки збірний, що за усім цим важко розгледіти реальну людину.

В той же час М. Грушевський у ряді своїх досліджень аналізував події, пов'язані з постаттю Д. Вишневецького. Історик одним з перших серед вчених присвятив князю спеціальні праці: «Байда-Вишневецький в поезії й історії», «Дмитро Вишневецький», «Сучасна вірша про неволю Вишневецького». Ці твори доповнювали один одного і, завдяки цьому, автору вдалося проаналізувати життєвий шлях Дмитра Івановича. Михайло Грушевський зміг підняти постать Д. Вишневецького на рівень політичного, державного діяча, який намагався своїм життям і навіть мученицькою смертю довести свою відданість рідній землі, православ'ю. Історик наділяв чисельними епітетами князя, але така емоційна оцінка зрозуміла, бо вчений здійснив акт історичної справедливості, віддав належне ролі особистості Д. Вишневецького в українській історії. [9]

На сьогоднішній день погляди істориків різняться. Одні історики вважають, що він походив із стародавнього волинського роду Гедиміновичів, інші – з турувопінських Рюриковичів. Хоча, останні історичні документи доводять ймовірність поглядів першої групи істориків. Саме на основі цих маловідомих документів нам стало відомо, що Дмитро Вишневецький був сином Анастасії Олізарович, яка доводилася, рідною сестрою княгині Острозькій та її братові Костянтину, великому князю литовському. Костянтин не тільки воював із турками та Московією (восени 1514 р.) розбив російську армію під Оршею, а й був захисником православної церкви, в той час коли поляки почали окатоличувати населення України, масово закривали православні церкви після прийняття Кревської унії 1385 р., він спорудив багато православних храмів; за його рахунок зведено нові будівлі Києво-Печерської лаври, де він був і похований. Отже, від своїх предків, Вишневецький взяв такі риси, як відчайдушну хоробрість, незламну відданість, релігійну святобличість. [9] Дім Вишневецьких також здавна ріднився із албанськими князями Скандербегами, мав пряме відношення до сербських князів Якимчів і молдавських господарів Деспотів, що й зіграло велечезну роль у формуванні лицарського світогляду Дмитра Вишневецького та мало вплив на його протимусульманське ставлення, а також політичні концепції.[8]

Д. Яворницький у своїй праці «Історія запорізьких козаків» наводить декілька причин появи південноукраїнського козацтва й також появи низового або запорізького козацтва. А ось початок організації міг бути покладений лише з появою на Низу спільного ватажка козаків, який уперше об'єднав їх для спільної мети – боротьби з мусульманами, і поклав початок їхній столиці, названій Січчю. Першу спробу щодо цього зробив славнозвісний князь Дмитро Іванович Вишневецький. Плани князя Дмитра мали як внутрішній напрямок, де він згуртовував козаків, намагаючись опертись на внутрішні сили України, так і зовнішній, якому Д.Вишневецький віддав перевагу, коли зрозумів недостатність українських сил для протистояння агресії Криму.[10]

Також варто взяти до уваги, затяту боротьбу проти татарських орд полон Вишневецького та його батьків кримчаками. Як це трапилося і коли невідомо. Відомо, що сім'я Вишневецьких користувалася повагою у польського короля, бо саме польський король в 1552 р., особисто благає хана відпустити на волю княгиню. Бойові подвиги Дмитра розпочинаються ще в 1538 р., коли він разом із своїм батьком приймає участь в поході проти турецького султана і кримського хана. Напевне, цей похід завершився перемогою Вишневецьких, бо в середині 40-х років XVII ст. Дмитрові було вручено староство на пограниччі Черкаського та Канівського повітів. Документальну згадку про боротьбу Вишневецького з турками на чолі козацьких підрозділів знаходимо у «Реєстрах кривд», надісланих султаном Османської імперії Сулейманом II Пишним польському королю Сигізмунду. Падишах скаржився, що козаки «Дмитрашки» у період з 8 червня 1548 р. по 6 грудня 1549 р. постійно непокоїли турецьку залозу Очаківської фортеці. Немає сумніву в тому, що деяке зменшення татарських набігів на українські містечка і села в цей час стало насамперед заслугою превентивних походів козацтва на Очаків, Акерман, Іслам-Кермен, які змушували беїв і ханів тримати великі сили на своїх північних кордонах. Самі противники організатора і керівника цих походів Д. Вишневецького – турецько-татарські воєначальники – характеризували його як людину, вмілу «коло воєнних речей». Незважаючи на попередження Сигізмунда II, Дмитро Вишневецький 1553 року власним коштом розпочав будівництво фортеці на острові Мала Хортиця, куди до нього стікалися козаки; фортеця мала стати форпостом у боротьбі проти татарської агресії. Мала Хортиця за результатами археологічних та гідро-археологічних досліджень 1990-2000-х рр. ототожнюється з островом Байда, розташованим на захід від острова Хортиця. Велику відвагу виявив Вишневецький у 1553 р., коли разом з нечисленним підрозділом козаків («з усією своєю ротою, себто з усім козацтвом і хлопством, яке тримав коло себе») здійснив похід до самого Царграда-Стамбула, де намагався дипломатичним шляхом домовитися з султаном про припинення нападів татарських орд. Чим закінчилися переговори, невідомо. Однак досить красномовним є той факт, що український князь виїхав з турецької столиці з великими почестями й особистими дарунками від Сулеймана II. Очевидно, саме ця подія в народній традиції перетворилася на пісенний епізод, коли султан називав Байду-Вишневецького «славнесеньким і вірнесеньким лицарем» і пропонував йому одружитися з «царівночкою», але до пісенної й історичної розв'язки було ще ціле десятиліття...

Окрім того, що Д. Вишневецький був «Великим воїном» – «Un grand soldato», як називали його в італійських хроніках другої половини XVI ст., він був одним з найавантюристичніших політиків свого часу. Так, наприклад, у його планах було об'єднати зусилля московитів, донських і українських козаків, а також черкесів, які після оволодіння Азовом мали захопити у татарських орд Таманський півострів,

згодом, форсувавши протоку між Азовським і Чорним морем, оволодіти Кафою (Керчу), а потім й усім Кримом. І таких сміливих авантюрних задумок у Вишневецького було чимало. Він неодноразово змінював протекцію сюзерена – спочатку був підданим польського короля, потім московського царя, після чого знову вернувся до ріднішого зверхництва. До речі, король Сигізмунд надав українському князю винятковий титул «стражника на Хортиці», а Іван IV Грозний присвоїв йому високе звання воєводи. [1]

Відразу після трагічної смерті Дмитра Вишневецького почалася його міфологізація. По гарячих слідах вона переповідалася, обростаючи фантастичними подробицями, а перша елегія про смерть християнського лицаря була написана латиною буквально за кілька тижнів після загибелі князя Дмитра німцем Йоганом Зоммером, що мешкав тоді в Сучаві. Вже у 1560-х р. князь став героєм ще однієї жалібної пісні, внесеної в рукопис Матвія Пійонтки – професора Краківського університету. Розповіді про Вишневецького поширюються в Чехії та інших слов'янських країнах. Він стає загальнослов'янським героєм – символом боротьби з мусульманським світом. На той час це було дуже актуально. Як борець проти татар і турків Дмитро Вишневецький постає в польськомовній поемі невідомого автора «Epicedion, sebsto Вірш жалобний про благородного й вічного пам'яті гідного князя Вишневецького...».

Історія життя, та навіть смерті, його нащадків не менш міфологізована та таємнича. Зокрема, йдеться про Ієремію (Ярему) -Михайла (названого на честь одного діда – Яреми Могили, що з Молдовії, і другого – Михайла Вишневецького) руського воєводи який був однією із найвизначніших постатей у Речі Посполитій. І так само, як Богдан Хмельницький – один з головних персонажів, правда, негативних, у громадянській війні 1648-1654 років, якщо сприймати його через призму художньої літератури. З однієї сторони мова йдеться про надзвичайно освіченого магната України, а з іншої – монстр-бузовір. Із дослідженням тогочасної джерелознавчої бази з'являються нові можливості для порівняльного аналізу постаті князя. Адже до нас він дійшов в образі ренегата, фаната-католика і страшного ворога українців, особа, яка без сумніву мала вплив та вплинула на перебіг тогочасних історичних подій.

Ярема рано залишився сиротою, і вже з дитинства загартував свій характер. Мав блискучу освіту, адже закінчив Львівський єзуїтський колегіум (тут вчився й Богдан Хмельницький!), пізніше вищі заклади у Римі, Падуї, вчився навіть у Болонському університеті. У Нідерландах вивчив фортифікацію (будівництво фортець).

Прийнявши католицьку віру, Ярема не притісняє православ'я, чому є певні історичні підтвердження. Він віддав монахам село Мгар з його доходами «на вічні часи». Підзамкова церква у Вишнівці (усипальниця князів Вишневецьких православних), збудована 1530 року, яка збереглася до наших днів, у його заповіті так і залишається православною. За все життя Ярема не забрав жодного храму, що залишився від батьків, від православних. У той час, як на єзуїтські подавав у суд. Ось такий він «ревний» католик. Про нього як про мецената залишив спогади навіть Митрополит Київський Петро Могила. [12]

Національний польський герой, якого возвеличив Генрик Сенкевич в історичному романі «Вогнем і мечем» - протиставлення якому є його постать в творі І. Нечуй-Левицького «Князь Єремія Вишневецький». Тут уже він зображений, як честолюбивий кат власного народу, що ладен вогнем і мечем, упокорювати людей. Письменник подає Вишневецького, як «cossacorum terror» «грозу козаків»

який у своєму прагненні до багатства «Хапав землі, хапав маєтності, де тільки можна було хапати...». Зовсім забуваючи, що володіння Вишневецького розміщувалися на території сучасних Чернігівської, Полтавської та Сумської областей, і на них подекуди надзвичайну жорстокість козаків-повстанців виправдовувалась прагненням до справедливості. Перед вибухом Хмельниччини князеві належали 56 (за даними Михайла Грушевського 52) міст і сіл, серед яких Мошнів, Золотоноша, Домонтів, Горошин, Лубни, Єреміївка, Пирятин, Лохвиця, Прилуки, Хорол, Полтава. Населення краю за 16 років існування «України-Вишневецьчини» населення збільшилася з 4,5 тисяч до 230 тисяч чоловік і це тільки задніпровських володінь. [6]. Як не дивно, більшість сутичок князя за землю була саме з поляками. Особливо воював Ярема проти коронного стражника Самійла Лаща, який «прославився» тим, що вирізав на Великдень у селі Лисянка всіх, хто зібрався в православній церкві, – жінок, дітей, разом зі священником. Такий бандит був на службі в коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського. Ярема Вишневецький єдиний зважився виступити проти нього. «Зрештою, Ярема чинив справедливість, – каже Юрій Рудницький. – Скажімо, коли після смерті батька – Михайла Вишневецького – король Сигізмунд III відібрав у нього місто Ромни, Ярема, знаючи тяганину в судах, вирішив діяти швидше – битися. І повернув батьківське місто, розбудував його, зробив промисловим і торговельним центром». [7]

Майже 200-тисячний прибуток дозволяє Єремії утримувати шеститисячну найману армію, вимуштрувану за європейськими зразками. Економічну політику, як внутрішню, так і зовнішню (стабільний експорт зерна в Європу – лише одна з її статей), князь проводив цілком самостійно. У своїй столиці князь приймає іноземних послів. Ціла низка указів Єремії, які збереглися до наших днів, здебільшого «руською» мовою, що дає підстави вважати цю мову домінуючою в офіційному вжитку на території, підвладній князеві. Нарешті, виключний суверенітет князя та його задніпрянські маєтності підтверджував княжий герб Вишневецьких-Ольгердовичів - золотий полуторний хрест на червоному тлі. З усіх ознак самостійної держави «українному» князівству Вишневецького, чи то України-Вишневецьчині, бракувало лише власної монети. Що ж до його підданства польській короні, то за умов, зазначених вище, воно поволі перетворювалося на ні до чого не зобов'язуючу формальність.

В чому справді полягає «вина» князя Ієремії – так це у втручанні у протистояння між двома православними митрополитами: Ісайєю Копинським, духівником своєї матері, і Петром Могилою, двоюрідним дядьком «задніпровського державці». Ієремія виступив на боці свого дядька - допоміг йому відібрати у Ісайї Густинський і Мгарський монастирі. Сталося це в 1635 році. А через два роки спалахнуло повстання Павлюка-Острянина.

Аналіз тогочасних документів, насамперед відписок московських прикордонних воевод зі слів задніпровських ченців, свідчить, що повстання було інспіроване духовенством кола Ісайї Копинського, які лякали козаків, і без того стурбованих питанням утисків їхніх вольностей урядом Речі Посполитої, нібито насильницьким покатоличенням України. [11]

При детальнішому розгляді «українного» князівства І. Вишневецького деякі міфи, котрими встиг посмертно обрости його володар, видаються зовсім необґрунтованими. [13]

Аналізуючи усну словесну творчість, а також художню літературу маємо відбиток життя широких народних мас та довговікову історію, що пов'язана з

духовним розвитком народу і його культури. Це матеріал дуже складний, виявляє наперскування й гущі різних діб, відбиває суспільні і політичні переміни та чергування культурних впливів, що полишило виразні сліди у змісті і формі творів усної словесності. Інколи правда й вимисел так уміло переплітаються, що важко відрізнити одне від одного.[3]

Звісно, висвітлити всі моменти, деталі та явища, а також хід та перебіг історичних подій та характер постатей лише за фольклором чи творами класиків просто не можливо. В даній статті на основі певного періоду життя Дмитра та Яреми Вишневецьких було досліджено перекази та легенди й співставлено з фактами, що в результаті дало повноцінну картину «провідних акторів». І якщо Дмитро виступає, як оспіваний герой то Ярема для істориків був досить неоднозначною й змінною постаттю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. URL:<http://haidamaka.org.ua/0074.html>
2. URL:https://knowledge.allbest.ru/literature/3c0b65625a2ac78a5d43a88421206d37_0.html
3. URL:https://philology.lnu.edu.ua/wpcontent/uploads/2016/12/Rodyna_Kolessiv_Kolessa_F_Sproba_periodyzaciyi_2013.pf
4. Гончаренко О. Співвідношення історичної і художньої правди в козацькому пісенному фольклорі Наддніпрянщини URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/268532315.pdf>
5. Д-р Любомир Р. Винар. Князь Дмитро Вишневецький. Мюнхен 1964 р.
6. Мороз В. Ярема Вишневецький – ворог православ'я чи православний меценат https://risu.ua/yarema-vishneveckiy-vorog-pravoslav-ya-chi-pravoslavniy-mecenat_n28212
7. Музиченко Ярослава. Кого зрадив Ярема? URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/1325/163/46742>
8. Рибак І. Д. Вишневецький: проблеми діяльності та роль в історії України URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/55331/13Rybak.pdf?sequence1>
9. Романцова Н. Постать князя Д.Вишневецького у науковій спадщині М.Грушевського URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Romantsova_Natalia/Postat_kniazia_D_Vyshnevetskoho_u_naukovii_spadshyni_M_Hrushevskoho.pdf?
10. Там само.
11. Рудницький Юрій, Міфи Яреми Вишневецького. Князь - такий же "наш", як і Хмельницький. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2010/10/18/566/>
12. Ярема Вишневецький – ворог, так нам подали цього магната. А що і як було насправді? URL: <http://vyshnivetska-gromada.gov.ua>
13. Рудницький Ю. Єремія Вишневецький: спроба реабілітації URL: <https://day.kyiv.ua/ru/article/ukraina-incognita/ieremiya-vishneveckiy-sproba-reabilitaciyi/>

**Ігор Западенко
сміт. Меджибіж**

ПАНЕГІРИК СЕНЯВСЬКИМ У ВІРШОВАНОМУ ГЕРБОВНИКУ БАРТОША ПАПРОЦЬКОГО «PANOSZA» (1575 Р.)

Анотація: У статті публікується український переклад присвяти роду Сенявських гербу Леліва з віршованого гербовника Бартоша Папроцького «Panosza», який видано друком у Кракові у 1575 р. Крім тексту, який вперше публікується українською мовою, подається стислий аналіз літературних особливостей цього зразка польської поезії часів Ренесансу. Наводяться початкові

підсумки біографічних пошуків щодо персон з меджибізького військового почту Сенявських.

Ключові слова: Сенявські, Леліва, герб, Меджибіж, гетьман, спадкоємці і соратники, Папроцький, *Panosza*.

Віршований гербовник Бартоша Папроцького «*Panosza*» [Paprocki, 1575] досить давно серед українських, а тим більше серед польських дослідників. Однак, зацікавлений український читач у поширених публікаціях може знайти лише коротку згадку про цей зразок ренесансної літератури та книговидавництва Речі Посполитої. А, оскільки у книжці йдеться про давні терени України (фактично про все Правобережжя) і про осіб, які впливали на політику, економіку, урбаністику наших земель, то локальні історики і краєзнавці вельми зацікавлені у глибшому знайомстві з текстом книжки Бартоша Папроцького. А для того – подолати особливості архаїчної польщизни XVI століття, високого та водночас наївного поетичного стилю та незвичного для ока сучасного читача шрифту – готичної латинки.

Текст віршованого гербовника Папроцького приніс справжню несподіванку для дослідників історії міста Меджибожа та пов'язаної з ним історії роду Сенявських, починаючи з коронного гетьмана Миколая Сенявського. Нагадаємо, що у 1540 р. він придбав Меджибізьку волость у власність, і з того часу Меджибіж майже на 200 років увійшов до величезних маєтків Сенявських, аж до вигасання роду у XVIII ст. Не оминув автор «Паноші» й вшанування Костянтина Вишневецького гербу Корибут.

Насамперед – коротко про книжку Бартоша Папроцького в цілому. Її повна назва:

«Pánoszá. Tho iest Wysławienie pánow y paniąť ziem Ruskich y Podolskich z męsthwá y obyczáiw y z inszych spraw pocźciwych ktoremi oni porownáli z onymi Greckimi y Troiáńskimi męźmi tákże theż mądreimi Rzymскими y inszych państw rozmáitych Ricerzmi z Oratory y Philozophy osmią wirszow tylko co przednieysze osoby opisáne.

Masz theż Krole Polskie zmárłe Woiewódy Wołoskie sąsiády przyległe insze Krole Rzymskie y inszych narodow Hetmány ich spráwne z rozmáitemi spráwámi ich krotce opisáno» [Paprocki 1575, s. kt].

«Паноша, себто Прославлення панів і паничів земель Руських і Подільських, які мужністю, звичаями та іншими справами поштивими зрівнялися з тими Грецькими і Троянськими мужами, також з мудрими Римськими та інших rozmaityх держав Лицарями, з Ораторами та Філософами; у восьмивіршах згаданих вище осіб описано.

Маєш теж Королів Польських померлих, Воєвод Італійських сусідів прилеглих, інших Королів Римських та інших народів Гетьманів їхніх вправних з різноманітними справами їхніми коротко описаних» (тут і далі – переклад автора).

Цей твір є першою опублікованою (у 1575 р.) книжкою Бартоша Папроцького (бл. 1543 – 1614) – шляхтича, генеалога і хроніста. Наступними його творами були «Гніздо цноти» (1578), «Герби лицарства польського» (1584) та ін. Титульну назву книжки «*Panosza*» зазвичай пояснюють як «нижчий шляхтич залежний від вищого» (тобто лат. *cliens*), «помічник лицаря» (лат. *domicellus*). Низьке порівняно з лицарем становище паноші ілюструється прислів'ям «*Lepszy rycerz niż panosza*». Однак, «Словник польської мови XVI століття» подає поряд зі щойно згаданим також інше, протилежне значення слова *panosza*: людина високого

стану, і наводить в якості ілюстрації примовку *«Rzadki pánoszà bez iedwabiow, bez poszostnych koni, bez kilánaście pácholkow»* [Słownik Polszczyzny, s. 174] – «Мало який паноша без шовкового вбрання, без шістки коней, без кільканадцяти пахолків». На думку автора, Бартош Папроцький міг вкладати у назву своєї книжки як один, так і другий сенс. Залишимо це питання знавцям мови та літератури.

Також зауважимо, що, перекладаючи вірші Папроцького з польської на українську, автор цієї статті застосував не дослівний підрядковий переклад, а відтворює римований текст не відступаючи від змісту оригіналу, але із більш звичною нам благозвучною ритмікою. Недосконалості віршованого розміру, які компенсуються «зайвими» словами, численні тавтології, надуживання гучними словами «мужність», «вічна слава», інші кострубатості твору є звичайними для деяких творів XVI ст., де героїчний або моралізаторський зміст має перевагу над гармонійною словесною формою. Порівнюючи патетичні, але досить дисгармонійні вірші Папроцького з творами Рея і Кохановського, мимоволі замислюємося: чи може «*Ranosza*» бути названа поезією ренесансної школи. На наш погляд, тут доречною є характеристика, яку Януш Пельц дав іншому поетові того часу: «Загалом ці твори своєю поетичною майстерністю не дорівнювали латинським панегірикам, які писалися у той самий час Крицьким і Дантишком. І завдання писати польською було більш складне, і митець був не того рівня» [Pelc, s. 484].

Точно кажучи, «*Ranosza*» Папроцького й геральдичним твором не є. В ній подано графічні зображення гербів шляхтичів, які супроводжено поіменними пафосними поетичними присвятами, де адресатів Папроцький порівнює з героями давньої історії та міфології. До речі, далеко не всі персональні присвяти супроводжено зображеннями гербів – чимало геральдичних ілюстрацій Папроцьким пропущено.

Воєводству Подільському присвячено другу частину книги, яку розпочинають рисунок та віршована присвята гербу родини Сенявських, котру Папроцький тим самим ставить на місце найславнішої і найвпливовішої у Подільському воєводстві: «»

На герб Леліва Їх милостей панів Сенявських.

Має здавна міць той клейнод святий,
Котрий з неба чесним людям за герб знятий,
Бо світлі справи усякі в тім домі бувають,
Де єдино цей славний клейнод за Герб мають.
Як же в тім славнім домі, Сенявських родинній оселі,
Справи робляться добрі, і люди поштиві й веселі.
Тут є розум, любов Посполитої Речі
У невпинній турботі Сенявських, скажу вам до речі.

Одразу за присвятою Леліві, гербу Сенявських, йде невелика поема, що уславлює як братів Сенявських, синів на той час вже спочилого «великого гетьмана Миколая», так і найвидатніших шляхтичів, що були у них на службі. Її жанр (втім, як і всіх інших поезій книжки «*Ranosza*») можна однозначно вважати *панегіриком*, тобто похвальною промовою на честь певної персони, міста, спільноти – у цьому разі роду.

***Ясновельможним
панам, панам Ієронімові***

**Кашителяну
Кам'янецькому,
Галицькому,
Коломийському Старості,
Миколаю Гетьману
Польному, Стрийському
Старості, Рафалові, Янові
Сенявським, Воєводидам
Руським etc., мені у всьому
милостивим панам.**

Вам, вельможні панове, бажаючи добра всього,
Прошу найперше здоров'я у Бога святого,
А за тим я бажаю вам слави навечно,
Як у всьому слуга ваш правдивий і вірний.
Я, як свідок вельможності вашого дому,
Зібрав гроно мужів славних у краї тому,
Котре, прошу, щоб ви у цих книгах прийняли,
Хоча й знаю: чесноти вони через вас перейняли.
Взяли всі вони вдосталь науки такої,
Що від слави Гетьманської йде неземної
Батька вашого Воєводи Руського,
Славнішого й мужнішого за Сципіона Римського.
Щасливіший він був за Клеобіса й Тита,
І про це нам засвідчить все наше століття.
Ви ж бо діти його, і ні в чому не гірші,
Слави вічної за Темістокля гідніші.
Його мужність при вас, його справа ціла,
Милість Божя і людська також чимала.
Батьків уряд я вам довіряю в Подоллі,
Адже вправність і мужність явили ви в полі,
Коли хитрих Татарів завжди мужньо били,
Також військо Московське потужно громили.
Знають Турки, Угорці, Волохи міць ваших рук,
Бо не раз від Сенявських зазнали тут мук.
Має Річ Посполита вас на користь собі,
За це дяка на небі, вічний Боже, тобі,
Що єдиний отець породив такі діти,
Котрим цар Македонський бажав би радіти,
Здивувався б шляхетству, якби нині жив,
Бо ви рівні у всьому до Афінських мужів.
Ті б позаздрили щастю Подільського країю,
Якби чули від когось про ваші звичаї.
Бо не з іншого, саме із вашого дому
Вийшли четверо, гідних Гетьманства при тому.
І чи того не слід нам усім пам'ятати,
Яке Лицарство мужнє там вміють навчати.
Чути вереск поганів з пекельних глибин
На хороброго Претвича, котрий їх полонив.
Нині землі Подільські без нього сумують,

*Бо поганські загони тут знову лютують.
Ця Колегія славу навік заслужила,
Бо Магістрів потужних у собі зростила.
Ось вони, що зажили теж вічної шани,
Приклад мужній, відважний усім показали:
Скарбки, котрі до цісарів грізно казали,
Вічну славу для Польщі своєї плекали,
Адже теж у Сенявських в науці пробули,
Дар шляхетності й мужності разом здобули.
І Білецький великий, і Вільчеки славні,
І Гославський з Пилявським, ці ротмістри вправні,
Мужній Гринько Воронич та інших ще сила,
Котрих з Децієм можу рівняти я сміло.
Далі прошу до себе це гроно презнатне
Через ваше правління тут вельми порядне.
З пелюшок кожен з вас був научений того,
Щоб неущкодженем зберегти війська свого.
Та не втекло від вас враже військо,
Бог руками вашими мстив йому за злодійство.
До Воеводи уклінно прийдіть
І славні справи йому розкажіть.
Не забувайте, як він поган бив,
Як Сокіл Голубів до падіння гонив.
І в той час, коли як Галки на засіяному полі
Оточили Меджибіж, щоб взяти в неволю,
Вже поганські пащеки з ненавистю кричали,
Думаючи, що над обложеними перевагу узяли.
Але їх відігнали ваші руки мужні,
Відчули вас поганці на собі потужно.
В чому є свідки мені у тій свиті,
Якими спільно з вами вороги були биті.
Дай Боже вам щастя усякого з неба,
До всіх добрих справ, якщо буде потреба.
Я ж у тім богомолець і слуга ваш примірний,
Благородні панове, – і знайте, що вірний.*

У наш час такі вірші сприймалися б суспільством з іронією. Однак в епоху, коли жив Бартош Папроцький, подібні панегірики були повноправним жанром літератури, гіперболізовано похвальні твори писали та видавали й інші, більш майстерні автори. Для нас же більш важливими є певні історичні деталі цього тексту попри те, що він не є у прямому сенсі історичним.

Насамперед, впадає у вічі те чільне місце у магнатській ієрархії Поділля, на яке підносить Папроцький родину Сенявських, подаючи присвячений їй текст на початку розділу Подільського воєводства. Зауважимо, що першу розлогу персональну присвяту, якою відкривається «*Ranosza*», адресовано Миколаю Мелецькому, який обійняв уряд Подільського воєводи з 1569 р. Проте, Мелецький, який мало чим поступався Сенявському урядами та політичною вагою, не мав синів, тому й у книжці Папроцького на прізвище Мелецьких не припало такої кількості дифірамбів, скільки отримала родина Сенявських. Крім наведеного вище

родинного панегірика, окремі похвальні восьмивірші отримали сини Миколая Сенявського Ієронім, каштелян Кам'янецький (названий Ярошем) і Рафал, що мешкав у Меджибожі, а також його небожі з воєводства Руського Ян Сенявський, воєводич Львівський, Марцін Сенявський, підкоморій Сяноцький і Прокоп Сенявський.

Становить прямий історичний інтерес наведений Папроцьким перелік «презнатного грона» (в оригіналі польськ. *orszak tak zasny*) осіб, котрі несли військову службу біля синів покійного гетьмана Миколая Сенявського.

Найвідомішим серед них є прізвище *Претвич* – очевидно, що йдеться про Якуба Претвича (1546-1613) Теребовельського (*Jakób* або *Jakub Pretwicz*, також *Jacobo Prethphicz, trembovliensi*) [Akta, s. 12], сина ще більш відомого ротмістра Бернарда Претвича. Претвича-батька називали «муром Поділля, жахом татар» (лат. *Murus Podoliae, Terror Tartarorum*) за те, що не тільки здійснював контрнапади, але й грабував (!) тих, для кого грабунок був одвічною професією. За це, за ультимативною скаргою султана Сулеймана I королю Сигізмундові II Августу був викликаний на суд Сейму, з якого повернувся героєм, а не злочинцем [Lubomirski]. Мав уряд Барського старости, а з 1552 р. – Теребовельського, який передав сину Якобу. Якуб Претвич, втім, мешкав у Шаравці (сучас. Шарівка), де відбудував замок та оборонну церкву, у крипті якої й був похований.

Про *Скарбків* (польськ. *Skąrbkowie co s Cesárzmi surowie mawiáli*) інформації обмаль. Точніше ідентифікувати Скарбків допомагає постанова Галицького сеймика від 28 липня 1575 р. [Akta, s. 4], де серед шляхтичів, що підписали документ слідом за Ієронімом Сенявським, серед інших є Рафал Скарбек і Ян Скарбек (без зазначення їхніх урядів або місцевості). В гербовнику Несецького без зазначення років на період Миколая Сенявського та його синів також припадають покоління Скарбків, де чередуються імена Рафал і Ян [Niesiecki T. 8, s. 376], звідки зрозуміло, що найвірогідніше йдеться про батька та сина.

Прізвище *Білецького* Папроцький згадує тут лише одноразово. Прізвище серед шляхти доволі поширене. Очевидно лише, що це не той драматично-негативний титульний герой поеми Юліуша Словацького, який спадає на думку одразу. Пошуки більш розгорнутих відомостей про цього соратника Сенявських триватимуть.

Ідентифікувати *Вільчеків* (польськ. *Wilczkowie*) можливо за гербовником Несецького, який у період написання творів Папроцького згадує таких чотирьох братів: Марціна, войського Львівського, Миколая, Яна і Павла – «чоловіка лицарського та побожності великої» [Niesiecki T. 9, s. 332-333].

Ротмістру Гославському Папроцький присвятив окремий восьмивірш [Paprocki, s. Y4v], але, крім порівняння його чеснот з Геркулесом, не подав ані імені, ані герба. У промові Бернарда Претвича на згаданому вище Сеймі 1550 р. він згадує *Адама Гославського* серед учасників своїх походів проти татар [Lubomirski, s. 53]. Біографічний словник «*Obraz wieku panowania Augusta III*» подає статтю про Адама Окшиця Гославського з Бебеліна, *аріанина* – а «аріанами» подекуди у давній літературі називали Миколая Сенявського та його синів, хоча ці два покоління роду були за віровизнанням кальвіністами. Про нього сказано, що «служив він перед тим у війську і був ротмістром» [Siarczyński, s. 152]. В подальшому ж був активним діячем протестантизму, «ректором школи і збору». Подальша релігійно-полемічна діяльність экс-ротмістра Гославського висвітлена набагато детальніше [Kossowski], аніж його військова служба.

Також непросто знайти конкретну інформацію про *ротмістра Пилявського*, оскільки від XV до XVII ст., в тому числі на Поділлі, у доступних джерелах згадано кількох шляхтичів, зокрема ротмістрів, з таким прізвищем як уродженим, так і набутих. Певний додатковий натяк подає сам Папроцький, який перед згаданим вище восьмивіршем на честь ротмістра Гославського подав восьмирядкову присвяту *Пилявському підчаюму*, також без зображення герба, де *Пилявський* вочевидь є прізвищем, а не урядом. Гербовник Несецького приписує йому герб *Ostoja* [Niesiecki T. 7, s. 305]. Натомість, іменує його *Podczaszy alias Pilawski Jan herbu Nałęcz* [Wittyg, 12].

Останнім серед почту славних соратників братів Сенявських згадується *Rinko Woronicz* (польськ.) В історичних документах ранньомодерного часу є випадки, що у формі *Rinko* або *Rinek* записані чоловіки на ім'я Гринько (польськ. *Hryńko*) [див., напр., Pułaski, s. 57]. «Мужній Гринько Воронич», зважаючи на ім'я, найімовірніше русинського походження. «Словник географічний Королівства Польського ...» згадує, що у 1545 р. Грицьку Вороничу належало село Шумське поблизу Житомира [Słownik Geograficzny, s. 78]. У гербовнику Несецького у близькому часі на Житомирщині згадується *Hrehory Woronicz* [Niesiecki T. 9, s. 427] – не виключено, що йдеться про ту ж людину. Написання імені (*Rinko*, *Hryńko* або *Hrehory* замість *Grzegorz*) свідчить, що цей соратник Сенявських був русином.

Навіть таке коротке і не вичерпне біографічне та геральдичне дослідження почту військовиків з подільського оточення двох поколінь роду Сенявських свідчить, що й поетичні твори містять значущу інформацію для істориків і краєзнавців. Зокрема, бачимо, що у другій пол. XVI ст. для оточення Сенявських характерними рисами є інтернаціональний склад і протестантизм (віровизнання роду Сенявських у той самий час).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego w dalszym ciągu Wydawnictwa fundacyi Al. hr. Stadnickiego. Ogłaszane przez Towarzystwo Naukowe we Lwowie. T. 24. Lauda sejmikowe halickie 1575-1695. // Lwów: Towarzystwo naukowe, 1931.
2. Kossowski A. Ze studiów nad polemiką religijną XVII w. : polemiki Adama Gosławskiego / Aleksander Kossowski. // Roczniki Humanistyczne. – T. 8. – Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1959. – s.173-214.
3. Lubomirski J. T. Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r. / Jan Tadeusz Lubomirski. // Biblioteka Warszawska. – T. 3. – Warszawa: Ks. Gebethnera i Wolffa, 1866. – s. 44-59.
4. Niesiecki K. Herbarz polski Kaspra Niesieckiego powiększony dodatkami... – T. 7. / Niesiecki Kasper. // Lipsk: Breitkopf i Haertel, 1841.
5. Niesiecki K. Herbarz polski Kaspra Niesieckiego powiększony dodatkami... – T. 8. / Niesiecki Kasper. // Lipsk: Breitkopf i Haertel, 1841.
6. Niesiecki K. Herbarz polski Kaspra Niesieckiego powiększony dodatkami... – T. 9. / Niesiecki Kasper. // Lipsk: Breitkopf i Haertel, 1842.
7. Paprocki B. Panosza. Tho iest wysławienie panow y paniąt ziem ruskich y podolskich, z męsthwa [...] y z inszych spraw pocziwych ktoremi oni porownali z [...] greckimi y troiańskimi mężami [...] Masz theż krole polskie, zmarłe wojewody wołoskie [...] insze krole rzymskie [...] opisane / Bartosz Paprocki. – Kraków: Maciej Wirzbięta, 1575.
8. Paprocki B. Panosza. Tho iest wysławienie panow y paniąt ziem ruskich y podolskich, z męsthwa [...] y z inszych spraw pocziwych ktoremi oni porownali z [...] greckimi y troiańskimi mężami [...] [Електронний ресурс] / Bartosz Paprocki. // Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa – Режим доступу до ресурсу: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/show-content/publication/edition/446413>.
9. Pelc J. Z dziejów literatury Renesansu w Polsce. / Janusz Pelc. // Polska w epoce Odrodzenia : państwo – społeczeństwo – kultura. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1986.
10. Pułaski K. Szkice i poszukiwania historyczne. – Tom 3. / Kazimierz Pułaski. – Kraków: Spółka Wydawnicza Polska, 1906.

11. Siarczyński F. Obraz wieku panowania Zygmunta III. Króla Polskiego i Szwedzkiego: zawierający opis osób żyjących pod jego panowaniem, znamienitych przez swe czyny pokoju i wojny, cnoty lub występki dzieła piśmienne, zasługi użyteczne i cele sztuki. – T. 1 / Franciszek Siarczyński. – Lwów: Schnayder, 1828.
12. Słownik polszczyzny XVI wieku. Tom XXIII. / red. Maria Mayenowa. – Warszawa: PAN, Instytut badań literackich, 1995.
13. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T. 12: [Szlurpkiszki – Warłynka] / Red.: Chlebowski Bronisław, Sulimierski Filip, Walewski Władysław. – Warszawa, 1892.
14. Wittyg W. Wypisy heraldyczne z ksiąg poborowych województwa podolskiego z lat 1563-1565 / Wiktor Wittyg. // Kraków, 1908.

**Ганна Кіщенко
сmt. Вишнівець**

ТЕАТРАЛЬНА ЗАЛА ВИШНЕВЕЦЬКОГО ПАЛАЦУ

Палац князів Вишневецьких – пам'ятка архітектури та містобудування національного значення, входить в структуру Національного заповідника «Замки Тернопілля» і є одним із найкрасивіших та найбільш збережених його об'єктів. Від початку діяльності Вишневецького палацово-паркового комплексу як частини Національного заповідника «Замки Тернопілля» було проведено цілий ряд робіт по збереженню та відтворенню усього найбільш цінного, що притаманне саме цій пам'ятці. Найперше, це у 2006 році Львівським інститутом «Укрзахідпроектреставрація» було узгоджено концепцію розвитку та проект реставраційних робіт. Згідно проекту, в палаці відтворюються планування та інтер'єри XVIII століття, які були втрачені під час буремних подій другої половини XIX – XX ст. В літературі XIX – початку XX ст. до інтер'єрів Вишневецького палацу зверталися такі польські, українські, російські дослідники як В. Томкевич, Т. Стецький, О. Пшездецький, В. та Г. Лукомські, Р. Афтаназі, Л. Шиян. Їхні дослідження є вкрай важливими для відновлення резиденції, проте мають узагальнений характер. Тому метою даної статті є пошук, аналіз та систематизація матеріалів, які стосуються опису палацових залів та його мистецьких колекцій, уточнення деталей, що дозволить нам в подальшому відновити інтер'єри у повній відповідності до вимог епохи.

Мета статті – дослідити генезу становлення та розвитку театрального мистецтва як суспільно значущий феномен, як компоненту художньої культури суспільства, що формує світогляд, мислення, інтелект, чуттєво-емоційну сферу та духовність особистості, впливає на соціально-політичні події суспільства; показати роль та місце українського театрального мистецтва у світовому театральному просторі. Основними завданнями даного дослідження є проаналізувати знайдену літературу, інвентарні описи, реєстри та інші матеріали по даній темі та здійснити якомога детальніші описи палацових залів.

Вишневецький палацовий ансамбль був побудований у 30-40 рр. XVIII ст. на замовлення князя Михайла Серватія Вишневецького (1680-1744 рр.), одного з найбільших магнатів в історії Речі Посполитої. Попри бурхливі політичні події кінець XVII – початок XVIII ст. його маєток оцінювали у 14 млн. злотих, а це близько 30 ключів на теренах Волині, Білорусії та Литви. За відносно короткий час

князь перебудував напівзруйнований родовий замок у пишну резиденцію [3, с.4]. Планувальні характеристики ансамблю визначалися, насамперед, захисними властивостями місцевості, адже ядро комплексу – оборонний замок XVI-XVII ст. Функціонально-композиційні зв'язки його структурних частин сформувалися до кінця 40-их рр. XVIII ст.

На початку XVIII століття останній з князів Вишневецьких, перший магнат Речі Посполитої Михайло Серватій перебудував розорений родовий замок на пишний палац на кшталт французьких позаміських резиденцій. Створені тоді інтер'єри палацу вражають сучасників своєю розкішністю. Як магнатська резиденція Вишневецький палац був виразником суспільного статусу та мистецьких смаків його володарів, своїм функціонуванням сприяв проникненню та утвердженню новітніх культурних і цивілізаційних процесів країн Центральної Європи: Італії, Франції, Німеччини, Австрії, що насамперед відобразилось в архітектурі та мистецтві.

Зовсім не випадково Вишневецькі, як освічені поціновувачі мистецтва довгий період часу ставили імпрези, театральні постановки по усіх залах резиденції, які являли собою єдиний культурний простір. Лише згодом Михайло Серватій облаштував «Театральну залу». Вишневецький палац вражав своїм багатством і розкішшю. Всюди були оксамит і атлас, позолота і бронза, картини і шпалери, дорогі годинники, старовинна зброя, срібний посуд і чудові інкрустовані меблі. Частину залів використовували під палацові збірки. Один із них займала книгозбірня Михайла Серватія, яка нараховувала на той час більше 1500 фоліантів. Тут біли рідкісні стародруки, рукописи латинською, польською, французькою, німецькою, італійською мовами [2, с.97]. В XX ст. частина цієї бібліотеки стала основою Національної наукової бібліотеки ім. Вернадського в м. Києві.

В Вишневецькому палаці знаходилася картинна галерея, де були представлені роботи майстрів пензля чи не усіх європейських шкіл. Частину цієї колекції складали родові портрети Вишневецьких та споріднених з ними родів.

Один з найкращих залів палацу називався дзеркальною залою. Він, власне, складався з трьох частин. За основу його інтер'єру був взятий дзеркальний зал французького Версалу. Зал прикрашали розкішні дерев'яні панелі з позолоченою різьбою, дзеркальні тафлі і бюсти відомих діячів того часу. Сьогодні ця зала відновлена у її первісному вигляді.

На жаль, Михайло Серватій не закінчив облаштування інтер'єрів палацу. Після його смерті у 1744 р. Вишневецький маєток переходить у спадок найближчих родичів – графів Мнішків. За часів господарювання Мнішків завершується будівництво палацу і служб, його ансамбль збагачується чудовою огорожею і брамою в стилі бароко. Відбувається реконструкція інтер'єрів палацу, поповнюються його колекції.[6, с. 413-433]

Серед нових залів вирізняються вітальні: голуба, рожева, кармазинова, китайські кімнати. Влаштовані в новому стилі Людовіка XVI, вони збагачені чудовими камінами та майстерно вишитими шовковими тканинами. Надзвичайно цікавою була в палаці королівська зала, стіни якої прикрашали портрети королів усіх європейських династій. Серед палацових збірок були колекції камінних годинників, фарфору, люстр, інкрустованих меблів, срібних і позолочених сервізів, зброї.

Рожева та блакитна вітальні обігрівались класичними з білого мармуру камінами, які були збагачені кольоровими вставками. У Р. Афтаназі знаходимо

побіжну згадку на одну з кімнат з чудовим каміном у стилі бароко, який майже сягав до стелі: «... bialy barokowy kominek, niezwykle bogato ukszaltowany, siegajcy niemal sufitu, z dwoma puttami siedzącymi we wdziecznych pozach u szczytu, podtrzymującymi mitre.» [4, с. 548].

Стіни королівських кімнат і всіх віталень і також театральної зали були покриті тканинами надзвичайно ніжного виконання, що зображували букети квітів, роги достатку, плоди й фантастичних райських птахів, чудовиськ і звірів на тлі білого атласу.

В палаці постійно проходили театральні постановки за участю європейських та місцевих акторів. Для цього була облаштована велика театральна зала, яка вміщала декілька десятків глядачів. Тут вперше відбулась постановка вистави Вацлава Жевуського «Еміра».[5, с.146]

Палац викликав постійну зацікавленість у шанувальників мистецтва і старовини. У різні часи тут побували: королі Ян III Собеський та Станіслав Понятовський, царевич Павло I, цар Петро I, історик Микола Костомаров, письменники Тарас Шевченко, Оноре де Бальзак та інші.

Опис театральної зали Вишневецького палацу у джерельній базі дуже стислий, але рідкісні моменти відвідин князівської резиденції представниками магнатських родин дає можливість зробити опис цієї зали.

Гостини племінниці Михайла Серватія, найбагатшої спадкоємиці свого часу, Урсули-Франциски Радзивілл, яка змолodu демонструвала свій поетичний хист, активно цікавилася літературою та мистецтвом. У цьому вона нагадувала свого знаного дядька. Саме гостюючи у Вишнівці вона зацікавилася побаченими тут театральними виставами і згодом заснувала в Несвіжі аматорський театр.

Урсула-Франциска Радзивілл з Вишневецьких відома як перша жінка драматург Речі Посполитої та жінка-письменниця Польщі та Білорусії. Народилася вона 13 лютого 1705 року у Вишнівці. Була донькою Януша Антонія Вишневецького та його дружини Теофілії Лещинської. Батько Франциски Януш-Антоній Вишневецький належав до «старшої» гілки князів Вишневецьких, гербу «Корибут». Князь відігравав важливу політичну роль у Речі Посполитій, він обіймав головні уряди в державі, у тому числі з 1726 року найвищий – краківську каштелянію.

Франциска отримала прекрасну домашню освіту, замолоду писала вірші та володіла іноземними мовами. У квітні 1725 року вона виходить заміж за великого гетьмана литовського Михайла Казимира Радзивілла «Рибоньку».

Історія знайомства Урсули-Франциски і Михайла Казимира Радзивілла почалася 6 лютого 1725 р., коли молодий князь приїхав в Чарторийськ до Януша Вишневецького свататися. Після весілля Михайло Казимир забрав молоду дружину в свій родовий маєток у Несвіжі. Тут княгиня займалася вихованням дітей, громадською і просвітницькою діяльністю. Складала твори польською мовою, п'єси та лібрето. Франциска настільки була романтичною та творчою жінкою, що навіть листи чоловікові, коли він був у від'їзді, відправляла у віршовій формі.

Саме княгинею Урсулою з Вишневецьких у 1746 році в Несвіжі був створений перший в історії східних і західних слов'ян професійний театр. Причому, комедії, трагедії, опери та балети ставилися не тільки із творів таких відомих авторів як Мольєр і Вольтер, а й із п'єс та лібрето самої княгині. У її доробку 16 п'єс та 17 лібрето, які вражали глядача своєю художністю, образністю та дотепністю. Її твори перші професійні пагони культури на просторах Великого Князівства Литовського. Таким чином, Урсула-Франциска з Вишневецьких

Радзивілл належить до грона тих небагатьох, що зробили вагомий вклад в становлення перших театрів у XVIII ст.[7, с. 233]

Після смерті Михайла Серватія у 1744 році маєток перейшов у власність найближчих родичів князів Вишневецьких - графів Мнішків. Як люди культурні та високоосвічені, Мнішеки дбали про палацовий комплекс та опікувалися Вишневцем. За їх часів місто стало осередком знань, оплотом культури та мистецтва. У Вишневецькому палаці знаходилася бібліотека, що висвітлювала науково-художні смаки епохи та театральна зала, на сцені якої постійно гралися спектаклі та ставилися новинки театрального мистецтва. Стіни палацу прикрашали живописні полотна.

Починаючи з середини XIX ст. палац часто змінює своїх власників, внаслідок цього розпорошуються його збірки. З 70-х років у Вишнівці проводяться аукціони і розпродажі.

Останню спробу зберегти минулу славу палацу на початку XX ст. зробив його власник Павло Демидов. Але через початок Першої Світової війни ці спроби так і не були доведені до кінця.

Отже, Вишневецький палац зосереджував у своїх стінах багатющі мистецькі здобутки, що робило його культурним осередком краю протягом кількох століть і приваблювало дослідників та гостей. Багато втрат та лихоліття довелося пережити Вишневецькому палацу. Сьогодні ж Вишневецький палацово-парковий комплекс входить в структуру Національного заповідника «Замки Тернопілля» і є важливим туристичним об'єктом нашого регіону. Тут проводиться виставкова, збиральницька, фондова роботи, відновлюються інтер'єри. Палац повертає до себе увагу і зацікавленість відвідувачів.

З часу свого створення та до сьогоднішніх днів, залишається осередком культури та мистецтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Горленко В. Распродажа в Вишневецком замке, Киев, 1884
2. Лукомские В. К. и Г. К. Вишневецкий замок. Его история и описание. – Санкт-Петербург, 1912.
3. Шиян Л. М. Вишневец та князі Корибути-Вишневецькі. – Тернопіль, 2006.
4. Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji. TV., – Warszawa, 1988.
5. Encyklopedia Powszechna. T.27. Warszawa, 1943.
6. Rocznik Wolynski T.3, – Rowne, 1934, – s. 413-433.
7. Polski słownik biograficzny, 1976

Степан Костюк
м. Тернопіль

ВИШНІВЕЦЬ У ФІЛОКАРТІЇ: ФОНДИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Анотація: У науковий обіг уперше вводиться інформація про колекцію карток поштових у фондовій збірці Тернопільського обласного краєзнавчого музею, присвячених історії містечка Вишнівець.

Ключові слова: колекція, листівка, палац, фонди.

Корені родоводу найглибші, коли пам'ять наслідників найтриваліша. Кожен суцільний – свідомий «відросток» рідного родинного дерева. Гідне продовження буття – заповіданий обов'язок перед майбутнім «пагінням» нащадків. Щочастіше «заявлення» своєї присутності чистими помислами, достойними вчинками – звеселяє душі предків, очищає шлях добра продовжувачам.

Найдавніші «поштові свідки» історії Вишнівця, палацового комплексу, наявні у фондах Тернопільського обласного краєзнавчого музею, датуються початком ХХ століття.

Опрацювання зібраного «скерувало» розглядати зацікавлення кількома локаціями: фотовізуалізація споруди, екстер'єрна тогочасна архітектура містечка тощо.

Позиція перша. Власне внутрішньо-зовнішні «кадри», зреалізовані поліграфічно, фіксують родову приналежність: «Бібліотека Вишневецького замку»* (поч. ХХ ст.; ТКМПл – 239), «Їдальня та зимовий сад на 1-му поверсі Вишневецького замку» (1913; ТКМПл – 240). Обидві поштівки зберігають дарчі підписи В. Леонтовича.

Фасадне «лице» Вишневецького замку/палацу 1928 року доносить сучасникам «пара» листівок «однакових» («Вишнівець. Замок вишнівецький», 1928; ТКМПл – 249, «Вишнівець. Палац вишнівецький, 1928; ТКМПл – 250).

Сприймається архітектурною оригінальністю «Вишнівець. Брама замкова» (1932; ТКМПл – 246). Порівняльним «об'єктом» видається «Вишнівець. II брама замкова» (1932; ТКМПл – 247).

Позиція друга. Кількома ракурсами фотохудожника подається «Вишнівець. Костел – вид від замку» (1928; ТКМПл – 251, 252) та «Вишнівець. Вид на костел» (1928; ТКМПл – 258). Будівельну «банальність» зберігає поштова листівка «Вишнівець. Костел на ремонті» (1929; ТКМПл – 248).

Завершує «духовну» серію листівка «Вишнівець. Вид від замку на церкву» (1928; ТКМПл – 253).

Позиція третя. Містечкову інфраструктуру «доносять» картки поштові: «Вишнівець. Оранжерея сільськогосподарської школи» (1928; ТКМПл – 255), «Вишнівець. Ремісничо-промислова школа» (1930; ТКМПл – 256).

Позиція четверта. Топонімічну розгалуженість пішохідно-транспортних «артерій» реалістично «виказують»: «Вишнівець. Вулиця Корибутовецька» (1928; ТКМПл – 259), «Вишнівець. Вулиця Лозовська» (1928; ТКМПл – 261), «Вулиця 3^т Мая» (1928; ТКМПл – 260). Принадою загальної панорамності насичена «візитівка» адресна: «Вишнівець. Вид на околиці Вишнівця» (1928; ТКМПл – 262).

Позиція п'ята. Сучасні «бачення» рекламистів увібрали презентаційні потреби різноманітними тематичними проєктами початку 2000-х років (ТКМПл – 3794/20-40/, 5250, 5333, 5617, 6078/14/).

Виконали «палацову місію» кишенькові календарики на 2011 рік (ТКМПл – 5969), на 2012 рік (ТКМПл – 6298/4/).

Наглядною «потребою» постає комплект портретів «Гетьмани і полководці України», когорту яких «очолює» Дмитро Вишнівецький (2010; ТКМПл – 6073/1-16/).

Видавничі центри – Київ, Кременець, Львів, Тернопіль [1].

Висновки. Завважена колекція (27 позицій) призначена, спершу, «документувати» вподобання фотомайстрів, передати «смаки» дизайнерів-оформлювачів, показати різночасові можливості поліграфії, закарбувати миттєвість незворотного плину життя.

* Тут і далі частково збережено записи облікової документації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

**Надія Кукса
м. Чигирин**

РУКОПИСНЕ ЄВАНГЕЛІЄ МЕЖІ ХУІ – ХУІІ СТ. ІЗ ХРАМУ УСПІННЯ ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ У ЧИГИРИНІ

Анотація: *Перебіг історичних подій на порубіжних українських землях складався таким чином, що збереглося вкрай мало відомостей щодо сакральних пам'яток краю. Тому навіть побіжна інформація є винятково цінною. Рукописне Євангеліє кінця ХУІ -початку ХУІІ ст. є однією з перших відомих на сьогодні згадок про існування в цей час одного із найдавніших храмів Чигирини – церкви в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці. Маємо найбільш ранні згадки про цей храм у документах поч. ХУІІ ст. Отже, вірогідно, закладено його було за часів князів Вишневецьких, швидше за все саме Олександра Вишневецького – старости чигиринського і канівського, коли спостерігалася активна розбудова міста, спорудження нових храмів. Як відомо, храм користувався особливим відношенням гетьмана Богдана Хмельницького.*

З кінця ХІХ ст. до сьогодні зберігається інтрига, кому належало Євангеліє – Антону Конашевичу (Буту) чи Петру Конашевичу Сагайдачному, що спонукає до подальших пошуків істини.

Ключові слова: *рукописне Євангеліє з церкви в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці, Петро Конашевич Сагайдачний, манускрипт*

Перенасичений знаковими історичними подіями Чигиринський край не може похвалитися наявністю великої кількості достовірних історичних джерел козацької доби – переважна більшість їх була втрачена під час другого чигиринського походу турецько-татарського війська та в подальші часи. Особливо гостро непоправність втрат відчувається, коли мова заходить про сакральні пам'ятки. На сьогодні ми достеменно не можемо сказати, скільки храмів було в Чигирині на поч. ХУІІ ст., а тим більше, як вони виглядали та які раритети зберігали за своїми стінами. Тому навіть побіжні відомості щодо православних святинь міста становлять виняткову інформаційну цінність.

Саме такою вважаємо згадку про рукописне Євангеліє з церкви в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці [1, с. 235-240], яка є насамперед одним із найперших підтверджень існування храму в першій чверті ХУІІ ст.

У ХХІІІ-му числі часопису «Киевская старина» за 1891 р. О. Лазаревський помістив повідомлення, де, посилаючись на інше видання – «Киевлянинъ» за 1890 р., наводить цікаві відомості про манускрипт, який певний час зберігався в чигиринському храмі [2, с. 58-60].

Виявлено його незадовго до часу появи публікації в книгосховищі, заснованому при Олександро-Невському братстві Володимирської губернії (на

Клязьмі). Найбільшу цінність для пошанувачів старовини, на думку автора повідомлення, «некоего г-на Г-ского» [2, с. 58], становить вкладний підпис на аркушах, що належить гетьману Петру Конашевичу Сагайдачному.

Починаючи з часу виходу замітки, де повідомлялося про Євангеліє (1891 р.), до сьогодні історики не можуть дійти до спільної думки, хто ж подарував святиню чигиринському храму – Антон Конашевич (Бут) чи Петро Конашевич Сагайдачний? [3, с. 41-53; 5, с. 328; 6]

Рукописне четвероєвангеліє написане на папері гарним уставом на 402 аркушах. Палітурка обкладена оксамитом темно-зеленого кольору.

На верхній кришці палітурки по кутках чотири євангелісти, посередині – розп'яття – срібні, позолочені – південно-російської роботи початку ХУІІІ ст. (походження описаного оздоблення пояснює дарчий напис на аркушах 119-121. – Н.К.) Застібки втрачені. Проте чотири «жуки» з іншого боку, виготовлені з червоної міді, збереглися.

Письмо рукопису виконане ретельно, гарно; прикрас у вигляді заставок, малюнків немає, окрім чотирьох великих ініціальних літер, вималюваних кіновар'ю.

Хоча вихідний лист втрачений, проте, зважаючи на особливості почерку та інші ознаки, манускрипт можна продатувати кінцем ХУІ – початком ХУІІІ ст. На папері наявне фабричне клеймо «вепр» [5, с. 58].

Місце та час написання залишаються не з'ясованими, однак за приписками, що знаходяться на сторінках раритету, можна відродити цікаві сторінки його легенди.

Історію Євангелія розпочинає перший запис, що знаходиться на 13-22 аркушах, виконаний півуставом, датується 25 березня 1566 р., де говориться, що Михайло Сичов заповідає передати його із Свенського монастиря в Богородицьку церкву Києво-Печерської лаври. У дарчому написі проглядаються деталі, що дають змогу суттєво доповнити картину декору книги: вказано на оклад з чорного оксамиту, «срібні позолочені застібки і цвяхи срібні» [5, с. 59].

Про подальшу долю святині можна дізнатися з недбало виконаного скорописом ХУІ ст. наступного вкладного напису, що знаходиться на аркушах 1-41: «року 1582 Істома Уколов був у литовському місті Пропойску і купив євангеліє у литовських людей у черкас, а взяли це євангеліє литовські люди в Успенському Свенському монастирі...» [5, с. 59]

Як бачимо, книга так і не потрапила до Києво-Печерського монастиря, натомість опинилася в руках козаків.

Після смерті Істоми Уколова в 1690 р. його вдова Анна передала книгу до Успенської церкви Стародубського монастиря. Як склалася подальша доля святині, залишається тасмницею. Проте найбільше нас зацікавив передостанній напис на аркушах 119-121, виконаний каліграфічним почерком: «Це євангеліє опрацював сріблом булатним Конашевич козак війська запорозького за відпущення гріхів своїх і за батька свого Конаша і за матір свою Полагію до храму Пресвятої Богородиці Чигиринської» [6, с. 59].

О. Лазаревський не погоджується з автором повідомлення, який вважає, що напис належить гетьману Петру Конашевичу Сагайдачному, мотивуючи це відсутністю слова «гетьман». Проте декілька здавалося б випадкових збігів дозволяють нам не погодитися з таким категоричним запереченням. Насамперед хоча б тому, що в «Поминанні» кінця ХУІ – першої половини ХУІІІ ст. в поминальному роду гетьмана Сагайдачного вказуються імена Конон (народна

форма його - Конаш) – батька та Палагеї – матері. Звичайний збіг – батьків невідомого козака Конашевича звали так само, як і батьків гетьмана Сагайдачного чи дарчий напис виконаний все ж таки рукою останнього?

Напис зроблений бездоганним каліграфічним почерком – як відомо, майбутній гетьман отримав блискучу освіту в Острозькій школі, яку навряд чи зміг би на той час закінчити простий козак.

Насамкінець, досить вагомим аргументом виступає особливе відношення гетьмана Війська Запорозького Сагайдачного до порубіжних чигиринських земель – як відомо саме завдяки його універсалам стало можливим як юридичне, так і економічне відродження Свято-Троїцького Мотронинського монастиря, спустошеного монголо-татарською навалою в XIII ст.[7, с. 264]. Не виключено, що гетьман особисто відвідував обитель та інші православні святині Чигирини і його околиць, зазвичай щедро обдаровуючи храми. Можливо тоді й подарував одній з найстаріших церков Чигирини – Свято-Успенській дане Євангеліє. Пролити світло на таємницю дарчого напису допомогло б співставлення його із зразком почерку Петра Сагайдачного, який зберігся до наших днів. Проте зробити це поки що неможливо, тому що на сьогодні невідомо, де зараз перебуває манускрипт, якщо він взагалі зберігся.

Останній напис повідомляє, що у XVIII ст. Євангеліє було вивезене з Чигирини капітаном петербурзького кавалерійського полку Іваном Боретинським і передане в Богородицьку церкву, місцезнаходження якої не вказане. Протягом деякого часу манускрипт передавався в кілька храмів, аж доки не потрапив до села Карачова Муромського повіту Володимирської губернії. Пізніше був переданий до книгосховища Олександрівського братства. Як бачимо, і в даному випадку наклався московитський слід, коли, як і сотні тисяч інших українських реліквій, Євангеліє було вивезено до Московії.

Необхідно продовжити пошуки подальших відомостей про Євангеліє насамперед у каталогах та історичних джерелах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кукса Н. Церква в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці церква в Чигирині /Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні». – Випуск 14. – К.,2005.– С. 235-240
2. Лазаревский А.М. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К. : тип. Г.Т.Корчак-Новицкого, 1892 г., т. 1. - С. 58-60
3. Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. – К.,2006. – С.41-53
4. О. Юрій Мицик. Чигирин – гетьманська столиця. – К., 2007. - С. 328
5. Кукса Н. Рукописне Євангеліє Петра Конашевича Сагайдачного кінця XVII – початку XVIII століття /»Сіверщина в історії України». Вип. 5.–Чернівці, 2012
6. Лазаревский А.М. Вказана праця. - С. 58
7. Нестеренко В.Запорозьке козацтво та монастирі Черкаського краю (за фондовою колекцією) - /Заповідна Хортиця. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції « Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці. Спеціальний випуск. – Запоріжжя, 2010. – С. 264

Мар'яна Мавдюк
снт. Вишнівець

МИХАЙЛО СЕРВАТІЙ ВИШНЕВЕЦЬКИЙ ЯК ФУНДАТОР РОДОВОЇ КНИГОЗБІРНИ ВИШНЕВЕЦЬКОГО ПАЛАЦУ

Анотація: У статті висвітлено історію пам'ятки мистецького, культурного та наукового значення бібліотеки Вишневецького палацу XVIII-XIX ст.

Ключові слова: Михайло Серватій Вишневецький, Вишневецький палац, бібліотека, книги.

Останній представник роду, князь Михайло Серватій Корибут Вишневецький, один із найбагатших магнатів тогочасної Речі Посполитої, був, без сумніву, видатною особистістю свого періоду. Він увійшов в історію насамперед як воєначальник, політичний діяч, великий меценат культури та мистецтва, бібліофіл і письменник. Його ім'я звучало повсюдно: чи то на конфедерації або війні, чи то на сеймі або елекції. Його внесок у розвиток мистецтва, науки і культури краю був величезним. Біографія князя свідчить, що Михайло-Серватій був людиною високоосвіченою, знав кілька мов, крім польської володів також латинською та французькою. Князь не просто колекціонував книги, але й писав їх сам. Йому належать кілька праць теологічного характеру, хронологія роду Вишневецьких із викладенням життєпису власного життя та серія літературних перекладів [2, с. 22].

Він залишив по собі яскраву пам'ятку мистецького, культурного та наукового значення – книгозбірню Вишневецького палацу. Про величину книгозбірни свідчив майновий стан та інтелектуальний рівень власника.

Книгозбірню у Вишневецькому палаці заклав князь Михайло Серватій Вишневецький в 30-х роках XVIII ст.. Вона була справжнім скарбом, мала величезну культурну та наукову цінність, адже її тематика була достатньо широкою.

Книгозбірня Михайла Серватія була добре відома в колі шляхетської еліти, високо поцінована і вирізнялася з-поміж багатьох інших приватних книжкових зібрань своїм обсягом і змістом. Згідно з реєстром рухомого та нерухомого майна 1745 р. у Вишневецькій бібліотеці було 1445 книг, з них 842 латинською мовою, 330 французькою, 238 польською, 24 італійською, 10 німецькою, по 1 чеською та англійською. Швидше за все, частка із них дісталась князю у спадок, а решту він уже придбав за власний кошт. Бібліотека регулярно поповнювалась новими виданнями.

До нашого часу дійшов рукописний опис інтер'єру тогочасної палацової бібліотеки з інвентаря маєтностей князів Вишневецьких, який укладений у 1748. Опис Вишневецького замку, як про резиденцію зазначено в заголовку, було складено анонімним автором польською мовою через чотири роки після смерті останнього з Вишневецьких, коли у володіння Вишнівцем вступив Ян Кароль Мнішек. Окрім самого палацу, документ містить опис бібліотечного приміщення Вишневецького палацу, в якому подано опис і розміщення шаф, вікон, художнє оформлення бібліотечної зали [3, с. 194].

Бібліотека знаходилася на другому поверсі будівлі в правому її крилі, в окремій залі. Над дверима бібліотеки на гіпсовій таблиці було зроблено напис: «Увійди до Муз, адже і тут живуть Боги». Вся бібліотека була білого кольору, оздоблена різьбленими позолоченими поясками, арабесками та фестонами. Книги і архівні документи зберігалися в глибоких і високих до стелі книжкових шафах, які

розмішувалися вздовж стін по периметру зали. Самі шафи були оздоблені дубовими дверцятами на яких вправлені портрети. Бібліотеку прикрашали 22 портрети вчених та політиків: Вольтера, Монтеस्क'ю, Расіна, Бюффона, Кохановського, Нарушевича і багатьох інших. Серед портретів бібліотечної зали перш за все треба відзначити особливий за виконанням портрет польського сановника, який зображений в обладунку з зіркою ордена Білого Орла і з високою перукою, що розділяється по середині й спадає на плечі пишними локонами. Зображення це приписують канцлеру Пацу.

Після смерті Михайла Серватія Вишневецького у 1744 р., який не залишив нащадків чоловічої статі, його володіння були поділені між двома дочками – Анною і Єлизаветою, і відійшли, відповідно, до родин Огінських та Замойських. Вишневець дістався останнім, але перебував у складі їхніх латифундій недовго. Завдяки вдалому шлюбу Єлизаветиною єдиної дочки Катерини, давня резиденція її пращурів наступні сто років належала родині Мнішеків, з якої походив і чоловік дівчини – великий литовський підкоморій Ян-Кароль [1, с. 311].

В 1841 році, крім брошур і періодичних видань, в бібліотеці нараховувалось до 11 тисяч томів, які збільшились 1851 р. до 16 тисяч. Вже наступного року володарі Вишнівця виїхали за кордон, бібліотека, яка залишилася без нагляду, була приречена на загибель. У цей час книжкові раритети в характерній оправі з екслібрисом герба «Корибут» можна було знайти в різних волинських та подільських маєтках. Крім книг, які були вивезені графом Юрієм Мнішком в Париж і висланих йому туди ж в кількості коло 1500 томів, стільки було і розкрадено різними людьми. В числі вивезених книг були, головним чином, дорогі французькі видавництва і історичні твори, крім того взяті були деякі рукописи, переписка маршала Мнішка і геральдичні праці гр. Карла. У Вишнівці залишилися тільки польські книги, в більшості белетристика [6, с. 117].

В жалюгідному становищі була знайдена бібліотека у 1857 р., коли Вишневець придбав граф Володимир Станіслав де Броель Плятер. Після ретельних пошуків, за зробленим описом, набралось в ній 13200 томів, що разом із зібранням Плятера склало 21 тисячу томів.

Мріям В. Плятера щодо Вишнівця не судилося здійснитися. Через скрутне фінансове становище власника Вишневецький маєток було продано з аукціону за борги у 1876 р. раднику комерції, банкіру, київському міському голові Івану Толлі. Він вивіз до Києва частину бібліотеки, серед них видання XV-XVIII століть.

Після цього ще кілька разів переходив Вишневецький маєток із рук в руки, внаслідок цього, за півтора століття стародруки Вишневецької бібліотеки опинилися в різних країнах та різних бібліотеках.

Сьогодні Вишневецький палацово-парковий ансамбль є пам'яткою Національного заповідника «Замки Тернопілля». За цей період тут було проведено ряд реконструктивних робіт, відтворена дзеркальна зала палацу, та створенні цікаві експозиції. Проте одним із найскладніших і проблематичних завдань залишається відновлення інтер'єру палацової бібліотеки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Литовченко А. Живописні полотна Вишневецького замку / А. Литовченко // Князі Вишневецькі. – «Балтія-Друк», 2016. 320 с.
2. Лукомские В. К. и Г. К. Вишневецкий замок / В. Г. Лукомские // Старые годы. - Санкт-Петербург, 1912. - № 3. С 1-43.

3. Ціборовська-Римарович І.О. Бібліотека Вишневецького замку та її книжки у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ / І. О. Ціборовська-Римарович // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1998. Вип. 4. – С. 193-211.
4. Ціборовська-Римарович І. Видовий та джерелознавчий аналіз документів з історії книги та історії бібліотек в Україні XVI – першої чверті XIX ст. / І. О. Ціборовська-Римарович // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2012. Вип. 34. – С. 259-279.
5. Щербаковский Д. Вишневецкая библиотека // Киевская старина. – 1902. - №3. – С. 163-166.
6. Radziszewski F. Wiadomosc historyczno-statystyczna o znakomitych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych..., ułożona przez Franciszka Radziszewskiego. – Kraków: Nakładem autora, 1875. – S. 117.

Любов Шиян
сmt. Вишнівець

СКАРБНИЦЯ ВИШНЕВЕЦЬКОГО ПАЛАЦУ СЕРЕДИНИ XVIII СТ.

Палацовий ансамбль князів Вишневецьких в сmt Вишнівець Кременецького району Тернопільської області – пам'ятка історії, архітектури та ландшафтного мистецтва XVI – XVIII ст. Актуальним питанням є не просто фізичне збереження пам'ятки, а і відтворення її документального та меморіального характеру, пов'язаного з важливими подіями та особистостями національної історії. Відомі описи Вишневецького палацу, опубліковані головню у XIX ст., включають інформаційний матеріал стосовно перебігу історичних та культурних подій в регіоні. Окремі дослідження інтер'єрів, проведені у XX ст. М. Піотровським, В. Томкевичем, Г. та В. Лукомськими, а згодом Р. Афтаназі мали узагальнений характер [3, 6, 7, 8].

Однак, як і інші пам'ятки архітектури, Вишнівецький палац – це складний комплекс з характерними рисами та особливостями: загальнокультурними, національними, структурними, конструктивними, художньо-декоративними. Він презентує цілий пласт матеріальної та духовної культури впродовж багатьох поколінь та епох. Кожен елемент пам'ятки віддзеркалював сучасне йому суспільне світосприйняття. Повсягдення на ментальному рівні відображалося в морфологічних та функціональних характеристиках палацу. Тому для відновлення ансамблю відповідно до вимог сучасної наукової реставрації необхідне проведення комплексних пам'яткознавчих студій. Тенденції у таких дослідженнях відображені у працях послідовників «нової наукової історії»: Ж. Бодріара, Е. Ле Руа Ладюрі, В. Шивельбуша та ін.

Метою відновлювальних робіт, які проводить Національний заповідник «Замки Тернопілля» у Вишневецькому палацовому ансамблі XVIII ст., є відтворення його історичних приміщень. У дослідженні аналізуються скарбниця палацу середини XVIII ст. через призму особистості його власників.

Магнатська резиденція в очах сучасників була не лише архітектурною спорудою чи садибою, і навіть не родовим гніздом, а передовсім місцем концентрації збірок та колекцій, які виражали суть її мешканців. Предмети ці крім свого практичного призначення були атрибутами шляхетства, свідчили про матеріальні статки та були важливим елементом ідентифікації власників.

Авторитетним дослідником з історії матеріальної та інтелектуальної культури, на якого часто посилаються у студіях означеної тематики, є відомий

історик Вольфганг Шивельбуш. Він вперше звернувся до теорії споживання та вивів це поняття за межі економічного контексту, на рівні обміну між речами та людьми взагалі. Речі у студіях Шивельбуша інтерпретуються як об'єкти, так і суб'єкти одночасно, виявляючи свої філософські імплікації [5, с.11].

Рухоме майно, яке наповнювало резиденції, з одного боку було виразником сучасної йому побутової культури, з іншого, об'єднуючи окремі індивіди або цілі групи, набувало значень соціального статусу та ставало засобом суспільної комунікації. Таким чином, студія є спробою представити модні тенденції та зміни в матеріальній культурі як спосіб самовираження власників. Джерельним матеріалом для дослідження слугували інвентарі Вишневецького палацу 1748 та 1761 рр., план середини XVIII ст., а також реєстри рухомого майна, зокрема, срібла, одягу, книг, скарбниці і т.п.

Матеріальну культуру можна розуміти не лише як результат розвитку технологій та побутової культури, а також як засіб невербальної комунікації. Соціальний статус багатії шляхти, а в нашому випадку і магнатерії, не був даністю раз і назавжди, а досягався у т.ч. і відповідним способом життя. Він був своєрідним горизонтом, котрий наближувався чи віддалявся по мірі успіхів чи невдач його здобувачів.

Планувальні особливості Вишневецького палацу першої половини XVIII ст. визначалися функціональністю та сучасними йому культурними традиціями. Репрезентаційна функція внесла корегування щодо розміщення головної зали. У плануванні замкових палаців приміщення групувалися навколо центрального, який значно перевищував інші в розмірах, та слугував загальним потребам як власників, так і інших мешканців та гостей. У палацах кругове архаїчне замкове планування поступово замінюється анфіладним.

У номенклатурі приміщень замків та монастирів, зокрема ново модерного часу, в незалежності від характеру архітектурних прийомів, завжди була наявна скарбниця. У замках, як правило, вона розміщувалася у важкодоступних місцях, з урахуванням того, що не завжди була можливість швидко вивезти наявні там цінності.

У палацах скарбниця поступово перетворюється на приміщення, де складається речовий фонд різного характеру та призначення. Відповідно інвентарю 1761 р. вона знаходилася у правому флігелі палацу.

Джерелом для дослідження скарбниці слугував інвентар Вишневецького палацу 1761 р. та Реєстр самої скарбниці [1]. Перший документ складений після смерті тодішнього власника палацу Яна Кароля Мнішека (1716–1759), підкоморія Великого князівства Литовського. До Яна Кароля Вишневець перейшов у 1747 р. як спадок його дружини Катерини Замойської, внучки останнього з князів Вишневецьких Михайла Серватія (1680–1744).

Реєстр скарбниці як окремий документ в інвентарі вміщує опис речового фонду. Речі, описані у скарбниці, належали як останньому з Вишневецьких, так і новому на той час власникові палацу Яну Каролі. У примітках документу вказано, які речі були привезені до Вишневця саме Мнішеком. Більшість з них з родового замку Мнішків у Ляшках Мурованих, але зустрічаються предмети з палаців у Варшаві та Яворові, які теж були у власності фамілії [2, арк. 18].

Мнішек не довго володів вишневецьким маєтком і як дипломат та посол Речі Посполитої у Туреччині, часто перебував за кордоном. Інтер'єри палацу за його часів зберегли характерні особливості, притаманні попередньому періоду Вишневецьких.

Речовий фонд скарбниці можна умовно поділити на три групи: меморіальні та колекційні речі, сакральні та побутові. Починається він з опису одинадцяти скринь. У примітках до кожного предмету вказано його наявність на час написання документу. В межах статті зупинимося на основних, характерних предметах.

Традицією шляхетського загалу було шанобливе відношення до історії свого роду, своєї землі, своєї держави. Тому в палацах, зокрема, був зал фамілії з родовими портретами. Таке ж відношення було і до речей, які належали предкам. Серед меморіальних речей у скарбниці, були, зокрема шабля короля Міхала Вишневецького, ласка короля Яна III Собеського і т. п. До меморіальних речей відносилися і предмети зі срібла, адже фізичні якості цього металу дозволяли його довгострокове використання. Це не лише фамільне столове срібло, а й інші побутові речі – вази, різноманітні скульптурки, світильники, годинники [1, арк.12 – арк.12 зв.]. Звертає на себе увагу невеликий скляний флакончик, оправлений в срібло, з маленьким годинником в середині [1, арк.19]. До деяких меморіальних речей можна віднести і живопис як нагадування про важливі події родової історії. У реєстрі це, зокрема, портрети політичних союзників власника палацу. Як, наприклад, портрет короля Швеції Карла XII, написаний на слонової кістці, який, очевидно, належав Михайлу Серватію Вишневецькому [1, арк.18].

До реєстру скарбниці каталог книг у палаці не входив. Для біографічних студій такий документ особливо важливий. Він дає додаткові відомості про особистість власника, його освіту, захоплення і навіть стиль життя. У скарбниці вказано декілька архітектурних перспектив. Відомо, що Михайло Серватій Вишневецький захоплювався архітектурою, у книгозбірні палацу було багато книг на означену тематику [4, с. 87].

Шанобливе ставлення до власних культурних традицій поєднувалося з відкритістю до інших культур та традицій. Не випадково подорожі були важливою частиною освітнього процесу. Серед колекцій звертають на себе увагу зовсім екзотичні предмети: кокосовий горіх, зуб людини гіганта, ріг Єдинорога, кам'яне яйце, заморський фрукт, скульптурка цариці Клеопатри зі зміями з алебастру і т.п. [1, арк. 18 зв., арк.20]. Очевидно, саме такі речі доносять до нас певні особливості ментальності тогочасної еліти.

З відкриттям Далекого Сходу, зокрема Китаю, у скарбниці з'являються речі зі сходу зі слонової кістки, порцеляни, перламутру, коралів: різноманітні скульптурки, вази, посуд, табакерки, мозаїки [1, арк.19].

Серед колекцій згадуються речі, які служили для занять «наукою»: якісь фізичні прилади, залізні інструменти для видобування вогню, математичні та астрономічні глобуси Серед унікальних предметів був астрономічний прилад для вимірювання швидкості світла, який винайшов датський астроном Олаф Ремер, та т.зв. «рибка Ремера», прилад, що застосовувався в мореплавстві [1, арк. 13].

Велика група речей у скарбниці мала сакральний характер. І Михайло Серватій Вишневецький, і Ян Кароль Мнішек були римо-католиками. У палаці було два вівтаря, один з них на честь Св. Олександра. Серед сакральних предметів багато образів, написаних на дереві, полотні, металі, папері і ,навіть, дзеркалі. Це, зокрема, три образи Євангелістів на оливковому дереві, ікона «Непорочного зачаття Пресвятої Богородиці» на дзеркалі, образ Марії Магдалини в дорогій філігранній рамі та велика кількість невеликих іконок на луженому металі. На честь багатьох католицьких святих у скарбниці були коштовні релікварії, зокрема Св. Агнеси, Св. Бенедикта, а також релікварій з двома срібними з позолотою язиками Св. Яна Непомука [1, арк. 18]. Значна кількість розп'ять, великих та малих розмірів,

виготовлена з рідкісних видів дерева, слонової та чорної кісток, з елементами перламутру, кристалю та дорогоцінного каміння, невеликі інкрустовані шкатулки з реліквіями, церковний посуд зі скла, порцеляни та декоративного каміння.

Одним з найпоширенішим декоративним матеріалом, який активно використовувався майстрами того часу для виготовлення речей сакрального характеру, був бурштин. З бурштину виготовлялися не лише посуд і релікварії, але і розп'яття, фігурки Божої Матері, Ісуса Христа та різних святих. Інкрустацію бурштином і сріблом поєднували для виготовлення дерев'яних меблів, які використовувалися при богослужіннях.

Серед сакральних предметів вирізнялася дерев'яна майстерно виготовлена шопка і дорогий богослужбний одяг: гумералі, амікти, алби з атласу та шовку, декілька потирів, богослужбових предметів у вигляді келиха [1, арк. 21].

І нарешті найбільшою групою речей у скарбниці були предмети побуту. Це і меблі, і посуд, і зброя, тобто все, що характеризувало повсякдення власників палацу. Деякі меблі, зокрема кілька великих диванів, оббитих тканиною з вишитими гербами Вишневецьких, Яну Каролію Мнішеку довелося замінити на свої, привезені з інших палаців та з-за кордону. Очевидно, що литовським підкоморієм були привезені з Туреччини також декілька наметів, елементи яких могли використовуватися як ліжка у спальнях.

На полицях у скарбничці містилися сотні бретів (сувої певної ширини та довжини) різноманітних тканин. Деякі з них були нові, деякі – уже використовувалися в інтер'єрах палацу. У примітках іноді вказано їхнє місце виробництва. Це, як правило саксонські полотняні тканини, англійське сукно, опольські бавовняні чи конопляні тканини, французькі гобелени, східні шовк та парча з використанням золотої та срібної нитки. Серед тканин найбільше представлено шовкових, як монохромних, так і набивних. Це адамашок, буркатель, камка, єдваб. Орнаменти в основному рослинного характеру, з зображенням гірлянд або букетів квітів. Колорит сукна та оксамиту переважно темний, червоний та кармазиновий, у шовкових – світлий, рожевих, зелених та жовтих відтінків.

Деякі брети оксамиту та шовку прикрашали вишиті золотом та сріблом герби Вишневецьких, іноді поєднані з гербами князів Радзивилів. Очевидно, при Вишневецьких в інтер'єрах палацу геральдичний елемент був часто вживаний. При Мнішках усі подібні тканини були замінені [1, арк. 21].

У скринях скарбнички був наявний також одяг, зокрема слуг та гайдуків, почесної варті часів Вишневецьких. Усі вони з червоного плюшу, гаптовані вишитими золотом та сріблом гербами князів Вишневецьких.

Зброя представлена мисливськими рушницями, ятаганами, пістолетами та козацькими

самострілами. Декілька гармат з лафетами та без них [1, арк. 20]. Про західноєвропейські впливи та освіченість власників палацу свідчить також наявна в скарбниці велика колекція декоративних скульптур з різноманітних матеріалів, від епохи Античності до Нового часу.

Отже, рухоме майно скарбниці Вишневецького палацу відображає насамперед стиль життя та ментальність тогочасної еліти. Оточуючи себе предметами матеріального світу, власники формували свій внутрішній світ і сприймали це оточення як частину себе. Індивідуальність найкраще проявлялася в захопленнях. Реєстри та інвентарі в цьому сенсі важливі для дослідників не лише як джерела матеріальної спроможності власників, а, насамперед, як характеристика їх

самоідентифікації. З цієї точки зору палацові інтер'єри, наповнені різноманітними предметами, набували значення певного суспільного простору.

Як довідково-інформативна база реєстр скарбниці може бути використаний для подальших історичних студій, зокрема біографічних, а також під час проведення конкретних відновлювальних робіт.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Опись апартаментов двора Вишневецких и находящегося в них имущества, а также различных служб и инвентаря. – IP ННБУВ, Ф. 8. – 1761 р., 108 арк.
2. Реєстр гардеробу Яна Кароля Мнішека підкоморія Великого князівства Литовського. – Відділ рукопису, Львівська наукова бібліотека України імені В. Стефаника (ЛННБУ). – Фонд Чоловського, спр. 117/III. – 1760 р., 26 арк.
3. Лукомские В., Г. Вишневецкий замок / В., Г. Лукомские // Старые годы. – 1912. – № 3. – С. 1–47.
4. Ціборовська-Римарович І. Родові бібліотеки Правобережної України XVIII ст. / І. Ціборовська-Римарович. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, 2006. – 395 с.
5. Шивельбуш В. Речі і люди. Есей про споживання. / Вольфганг Шивельбуш. – Київ: Ніка – Центр, Львів: Видавництво Анетти Антоненко, 2018 р. – 191 с.
6. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej: w 11 t. / R. Aftanazy. – Wyd. 2-e. t. 5 – Wrocław etc.: Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1994. – 694 s.
7. Piotrowski M. W sprawie biblioteki i archiwum zamku Wiszniowieckiego / M. Piotrowski // Miesięcznik Heraldyczny. – 1930. – № 7. – S.146–147.
8. Tomkiewicz W. Dzieje zbiorów zamku Wiszniowieckiego / Władisław Tomkiewicz // Rocznik Wołyński. – Równe, 1934. T. III. – S. 411–432.

Світлана Шмиголь
м. Чигирин

ЗЕМЛІ ЧИГИРИНЩИНИ У ДОБУ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Анотація: Становлення та розвиток земель сучасної Чигиринщини – її минуле та теперішнє – перебуває під постійним дослідженням науковців. Але зважаючи на брак достовірних джерел та скупі історичні дані, період із др. пол. XIV ст. і фактично до др. пол. XVI ст. є, на жаль, малодослідженим. Відомо, що землі Чигиринського краю були південним форпостом ВКЛ та рубіжною територією із Диким степом, а з 80-х рр. XVI ст. деякі з них, імовірно, належали до власності Вишневецьких.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Чигиринщина, форпост, осередок, Вишневецькі

Історики минулих століть і теперішнього часу постійно перебувають у пошуку достовірних фактів або ж побіжних спогадів минулого, що відбувалися на землях сучасної України. Наразі можемо співставити і хронологічно упорядкувати події минушини, що відбувалися на наших територіях у часи доісторичні та найдавніші, добу Київської Русі, а також із др. пол. XVI ст. Але через брак джерел, обмежений доступ до закордонних архівів і скупі історичні дані, період із др. пол. XIV ст. і фактично до др. пол. XVI ст. є малодослідженим на теренах нашого краю. Так склалося, що даний час через недостатню джерельну базу історики називають «темними віками», «білою плямою історії». Це період, коли північно-західні українські землі підпорядковувалися Угорщині, Молдавському князівству та

Великому князівству Литовському (далі – ВКЛ), а південно-східні поділяли між собою Московське царство та Золота Орда (зокрема, Кримське ханство, яке в 1449 р. виділилося з її складу).

Варто уточнити, що імовірно з 80-х рр. XVI ст. деякі землі сучасної Чигиринщини входили до володінь Вишневецьких. І хоча їх родовим маєтком було м. Вишнівець на півдні Волині, де переважно й знаходилися родинні володіння, з др. пол. XVI ст. вони поширилися ще й на Лівобережну Україну: починаючись при Дніпрі біля Чигирини та Домонтова при гирлі Супоя, володіння Вишневецьких простягалися майже до Конотопа.

Перші документальні згадки про більшість населених пунктів сучасної Чигиринщини відносяться до XVII ст. і далі. Але археологічні розвідки свідчать, що територія майже безперервно була заселена із XIII ст. до н. е. До даного періоду відноситься Чорноліське городище у с. Суботів[2], VII-IV ст. до н.е. – Мотронинське городище скіфського часу – одне з найбільших у Східній Європі[10, с. 7-9] і т. д.

Сьогодні з цілковитою впевненістю можна говорити, що на території історичної Чигиринщини первісна людина мешкала вже в добу середнього палеоліту (мустьєрський період), який датується від 150 до 40-35 тисяч років тому[9, с. 202-207].

Історик та археолог Т. Нераденко уточнює, що територія Чигиринщини у ході численних спустошливих набігів татар і турків перетворюється на безлюдне урочище т. зв. «Дикого поля». Археологічно цей період прослідкувати дуже важко, адже наступні століття життєдіяльності в населених пунктах майже повністю знищили культурні залишки XIV-XV ст. Рідкісним успіхом археологів є відкриття цвинтаря XV ст. в с. Суботові[8, с. 307].

Територія Чигиринщини, яка була частиною спочатку Черкаського (відомого в литовських актах вже в кін XIV ст.) повіту Київського князівства до 1471 р., потім Корсунського (після 1585 р.) староства Київського воєводства, в др. пол. XIV ст. також входить до складу ВКЛ, а з 1569 р., після підписання між Литовським князівством і Польською державою Люблінської унії та створенням Речі Посполитої, до її складу.

Варто наголосити, що обширно тему проникнення ВКЛ на українські землі, зокрема, Черкащини (яка цікавить нас завдяки досліджуваній в даній праці сучасній Чигиринщині, що знаходиться у складі даної території), та їх становище у вказану добу досліджував кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького Михайлюк Юрій Миколайович. Переважна більшість його наукових праць присвячена Черкаському та Канівському замкам як рубежам ВКЛ із Золотою Ордою. Він припускає, що Остафій Дашкевич запропонував для того, аби запобігати нападам татар, зібрати близько двох тисяч козаків, оселити їх на островах річки, збудувати низку фортець. Таким чином, по суті, створити прикордонну службу ВКЛ[4].

Саме землі Чигиринського краю були південним форпостом ВКЛ та рубіжною територією із Диким степом. Постійні набіги татар спустошували заселені території, а села більше 10-20 років не існували. Прийдешнє населення постійно мігрувало чи втікало в пошуках більш захищених територій. Як наслідок, на сьогоднішній день на Чигиринщині через вікове кровозмішування різних народностей навіть в одній родині можна зустріти різних за етнічною приналежністю членів сім'ї, модифікованих під середньостатистичного слов'янина.

Зважаючи на становище українських території на сер. XIV ст., литовські історики, зокрема А. Ейдінтас, А. Бумблаускас, А. Кулакаускас, М. Тамошайтіс, автори «Історії Литви» 2013 р. випуску, схилиються до думки, що поч.-сер. XIV ст. ВКЛ не змогло б завоювати територію Київської Русі, якби не було монгольського вторгнення. В XIV ст. Литва нагадувала тіньову імперію. Наголошують, що подібні держави виникають на пограниччі або на периферії імперій, що руйнуються[3, с. 317].

Український історик та політолог О. Бойко, автор посібника «Історія України», наголошує, що період існування ВКЛ до Люблінської унії 1569 р. частина істориків вважає часом існування Литовсько-Руської держави, а решта переконана, що цієї доби йшов процес перетворення українських земель на литовську провінцію. Така розбіжність поглядів пов'язана з тим, що час перебування українських земель у складі ВКЛ мав надзвичайно важливу особливість: він складався з неоднакових за тривалістю та змістом періодів, у межах яких домінувала то одна, то інша тенденція.

Загалом, історики дотримуються приблизно однієї і тієї ж періодизації. Роки XIV-XVI ст. поділяють на 4 етапи, впродовж яких змінювалася політика ВКЛ від власне лагідного проникнення до втрати повної автономії українських земель у її складі. Візьмемо за основу періодизацію, що опублікована О. Бойком, розглянемо та проаналізуємо становище земель Чигиринщини в кожному з них.

I етап (1340 - 1362 рр.) – «оксамитове» литовське проникнення, коли дії литовців на теренах України не мали характеру експансії, схожої на завоювання монголів. У 1340 р. припинило своє існування як єдина держава Галицько-Волинське князівство і розпочалася боротьба спочатку за Галичину, а потім і за всі інші українські землі між Литвою, Польщею, Угорщиною та Московією.

Місцеве населення або зберігало нейтралітет і не чинило опору, або ж підтримувало утвердження литовського правління, яке витісняло золотоординське. Литовська влада була м'якшою, толерантнішою, ніж татарська. На приєднаних до Литви землях руські князі зберігали свою автономність.

Скориставшись у 50-их рр. XIV ст. слабкістю Золотої Орди, литовці починають активно проникати в землі Київської Русі. Витіснення татарських ханів сприяло поступовій інкорпорації Чернігово-Сіверщини, Київщини, Переяславщини до складу ВКЛ[1, с. 720].

«Очевидно, що в XIV ст. литовські князі з династії Гедиміна заволоділи Україною. Правда, досі не досягнуто єдиної думки, чи Гедимін ще 1322 р. зайняв Київ, чи це сталося дещо пізніше», зауважують автори книги «Українсько-литовсько-польська доба...»[12, с. 264].

Територія сучасних чигиринських земель в ході постійних набігів татар і турків у XIII ст. перетворилася на «Дике поле».

До даного періоду відноситься перша друкована згадка про Холодний Яр, яка належать історикам, що описали битву литовсько-українсько-білоруських воїнів з монголо-татарами у 1362 р. на «Синій воді». Саме в ті часи (др. пол. XIV ст.) Литва, скориставшись з ослаблення Золотої Орди і прагнення руського населення визволитися з-під її гніту, захопила спочатку Чернігово-Сіверщину, Поділля, а потім і Київщину, володіння якої межували із землями Холодного Яру. Через небезпечне сусідство Дикого поля, безперервні напади кочових племен ці квітучі землі були довгий час незаселеними. Окремі міста-фортеці та добре укріплені монастирі протягом століть були єдиними населеними пунктами від Канева, Черкас і до дніпровських порогів[5, с.452].

Одна із легенд про Холодний Яр своїм корінням сягає XIII-XIV ст., згідно якої найглибший яр отримав назву «Холодний» за прізвиськом Меланки Холодної, яка втекла сюди із Мельників під час навали монголо-татар[8, с.307].

Згадки про с. Боровиця – одне з найстаріших сіл Чигиринщини, відоме приблизно із поч. XIII ст. Серед літописних міст Київської Русі згадується місто Боровий, яке ототожнюється деякими вченими з селом Боровицею на Чигиринщині[9, с.202-207].

Дослідники с. Вітове сучасного Чигиринського р-ну та його вихідці Степенькіна П. та Степенькін С. наголошують, що у 60-х рр. XIV ст. територія даного села, яким раніше проходив південний кордон Київської Русі, за яким простягався Дикий Степ, ввійшла до меж ВКЛ. Згодом, територія Вітового входила до складу земель, які великий князь литовський Сигізмунд дарував козакам на вічне володіння, щоб у разі потреби вони вставали на захист ВКЛ від нападу татар[3, с. 310].

Із археологічних знахідок до даного періоду відносяться фрагменти кружальної кераміки XII-XIV ст., які виявив Е. О. Симонович на давньоруських поселеннях сіл Боровиця і Шабельники. Про це свідчать, зокрема, і знахідки на території району різних монет XIII – пер. пол. XIV ст.: празьких грошей та срібних монет Золотої Орди[8, с. 307].

II етап (1362-1385 рр.) – «ослов'янення» литовських правителів, коли фактично відбувалася асиміляція литовців у потужному слов'янському етнічному масиві. Оскільки власне литовські етнографічні землі становили лише десятку частину новоствореної держави, литовські правителі, намагаючись втримати під своїм контролем інкорпоровані землі, послідовно дотримувалися правила: «Старого не змінювати, а нового не впроваджувати». Офіційний титул литовського князя починався словами: «Великий князь Литовський і Руський»[1, с. 720].

Пояснення цьому знаходимо у литовських колег, які висувають думку, що литовці, скоріш за все, були такими ж загарбниками, як і інші, тільки після захоплення чужої країни «не тиснули», тобто різко не змінювали усталеного порядку[11, с.176].

До др. пол. 90-х рр. XIV ст. степові території над р. Тясмин залишались у складі татарських улусів. Частина колишніх татарських земель перейшла під владу Великого князя договірним шляхом. Нових васалів приймали «чесно, не як слуг, але як єдиних від рідні своєї»[17, с.170]. Тюркські назви поселень утворені від імен власників чи засновників. Так, одна з гіпотез походження назви «Чигирин» пов'язана з хутором – двором татарина Чигирі[12, с.264].

III етап (1385-1480) – втрата українськими землями залишків автономії. Затиснута між Тевтонським орденом та Московським князівством, Литва отримала наприкінці XIV ст. від ослабленої Польщі пропозицію: шляхом шлюбу польської королеви Ядвіги та литовського князя Ягайла об'єднати сили двох держав. У 1385 р. Було укладено Кревську унію, суттю якої стала інкорпорація ВКЛ до складу Польської держави шляхом династичного шлюбу. Така відверто пропольська політика зумовила швидку появу литовсько-руської опозиції, яку очолив князь Вітовт. Підтриманий зброєю литовських феодалів та руських удільних князів, він 1392 р. був визнаний довічним правителем Литовського князівства. Намагаючись зміцнити внутрішню політичну єдність власної держави, максимально централізувати управління, Вітовт незабаром переходить до ліквідації південно-східних руських удільних князівств – Волинського, Новгород-Сіверського, Київського, Подільського. У цих землях починають управляти великокнязівські

намісники. Внаслідок цього посилюється соціальний гніт і зводиться нанівець колишня автономія українських земель. Виошуючи плани «великого княжіння на всій Руській землі», Вітовт постійно розбудовував систему опорних укріплень у Барі, Звенигородці, Жванці, Черкасах та ін. містах. Проте, ці плани так і не вдалося реалізувати. Поступальний рух на схід було зупинено 1399 р., коли у битві з татарами на Ворсклі загинули найкращі військові формування Литви та Русі.

Нова польсько-литовська унія у 1413 р. у Городлі засвідчила зростаючу дискримінацію православного населення. Подальше зближення та блокування польської та литовської шляхти поступово зміщувало акценти визвольної боротьби в українських землях: поряд з антипольським наростає антилитовський рух, що вилився у народні виступи на Волині та Київщині. Намагаючись проводити гнучку внутрішню політику, литовська верхівка спершу іде на відновлення Київського, Волинського князівств, але протягом короткого часу (1452-1471 рр.) навіть ці залишки автономії українських земель були остаточно ліквідовані, а землі стали звичайними провінціями Литви[1, с.720].

Н. Яковенко схиляється до думки, що у XV ст. Київська земля – централізований політичний організм, розтягнутий на теренах південно-східного прикордоння ВКЛ. В руках нащадків Володимира Ольгердовича Київського (Івана Володимировича, 1435-1440, Олелька Володимировича, 1441-1454, та його сина Семена Олельковича, 1454 - 1470) зосереджується військова, фіскальна, адміністративна й судова влада. Київська гілка Ольгердовичів посідала високе місце в ієрархії старшинства панівної династії онуків і правнуків Гедиміна[16, с. 380].

В останній чверті XV ст. колонізаційний рух на південь був зупинений і фактично зведений нанівець зустрічною хвилею Кримського ханства, яке утворилося у 1449 році. З огляду на це, південні рубежі ВКЛ відкотилися до рубежів лісостепової смуги. Черкаський і Канівський замки, будучи порубіжними укріпленнями, мали важливе оборонно-стратегічне значення[7].

IV етап (1480-1569 рр.) – посилення литовсько-російської боротьби за право бути центром «збирання земель Русі». Остаточна втрата українськими землями у складі Литви автономних прав у часі збігається з піднесенням Московського князівства. З поваленням у 1480 р. ординського іґа, Москва дедалі гучніше та активніше заявляє про себе як про центр «збирання земель Русі».

Початок XVI ст. характеризується загостренням московсько-литовського протистояння, протягом якого майже безперервно тривали війни та збройні сутички. Під впливом зростаючого соціального гніту, релігійної дискримінації, загрози ополячення та окатоличення в умовах ліквідації залишків автономії в українських землях помітно поширюються проросійські настрої. Це виявляється у добровільному переході під владу Москви деяких князів зі своїми володіннями та в організації змов і повстань. Зокрема, антилитовське повстання 1508 р. князя М. Глинського та Київщині та Поліссі.

Намагаючись максимально сконцентрувати сили проти своїх зовнішніх ворогів, Польща і Литва 1569 р. укладають Люблінську унію, утворюючи нову державу – Річ Посполиту. Українські землі, включаючи Чигиринщину, опиняються у її складі[1, с. 720].

Важливим напрямком політики ВКЛ була колонізація українських земель. Вона мала два основних вектори спрямування: залучення величезних степових просторів до сфери впливу великокнязівської влади та освоєння недостатньо

заселеної лісостепової зони, головним чином в межах Київщини та Переяславщини[7].

Продовжуючи справу Вітовта, значні зусилля для розбудови й укріплення своїх володінь приділяли і київські князі Олелько Володимирович та його син Семен Олелькович. За словами О. Андріяшева «усеньку свою працю, кошти й увагу вони звертали на те, щоб улаштувати й поліпшити становище свого величезного, але майже на три чверті безлюдного князівства». Це було доволі складно, оскільки стояло питання опорядкувати, окрім власне Київщини, ще й величезні південні й південно-східні степові маси, що потрапили до юрисдикції київських князів. Чималу увагу вони приділяли справі заселення малолюдних територій, надаючи відповідні грамоти представникам військово-службової верстви[7].

Основна хвиля колонізації Чигиринщини припадає на XVI ст. Розташована в центрі України, неподалік від головної водної артерії Дніпра, на межі Дикого поля і городової України, Чигиринщина завжди приваблювала до себе втікачів-селян. Цьому сприяли природні умови – велика кількість боліт (Комабарж, Шахновка, Інбек), близькість Чорного лісу (сьогодні – лише його залишки: Нерубай, Круглик, Чута, Холодний Яр) створювали зручні умови для оборони ворога.

Проте, постійна небезпека набігів татар змушувала чигиринців завжди тримати зброю напоготові, бути вправними воїнами, а на випадок посилення експансії чужоземців – бунтівниками, повстанцями і державо-творцями[5, с.452].

Одним із першочергових завдань канівських і черкаських намісників і старост було опікування краю від зовнішньої небезпеки. Також староста забезпечував функціонування сторожі поза замком – так званої «польної сторожі». Її складали групи по кілька кінних спостерігачів, котрі розташовувалися в пунктах ймовірної появи татарських нападників. Така сторожа не була постійною, а «водлугъ часовъ потребныхъ», тобто, у період ведення сільськогосподарських робіт, або ж «кгда ся выстерегають людей неприятельскихъ», при наявності інформації про їх можливу появу. Кількість сторожових осередків не була постійною. Так, одне джерело повідомляє стосовно Черкаського замку про наявність таких у чотирьох місцях. Водночас, подібні пункти могли функціонувати в різній кількості й у різних місцях «где бы потреба указывала». Як правило, місцевий замок оточувався сторожею з різних боків і на різній відстані від замку. За описом 1552 р., вона розташовувалась «на Тямени у Чигирина въ осьми милях отъ замку, на Голомъ Тямени пять миль отъ замку, на Рдне пять миль, у Сугарева кургана шесть миль, у Великого кургана три мили, на Мостыщахъ три мили, на Мошнахъ три мили». Як бачимо, Чигиринщина також була одним із таких сторожових осередків, що підкріплюється і відповідним територіальним розташуванням земель[7].

Найдавніші згадки про Чигирин як про один з козацьких зимівників на межі з Диким полем, що мав невелику фортецю, належать до пер. пол. XVI століття[14].

О. Солодар припускає, що місто виникло у 1512 р.[12, с.264]

Король польський і Великий князь литовський у 1532 р. Чигиринську фортецю віддав у володіння черкаському старості Остафію Дашкевичу.

Як зазначено в грамоті Сигізмунда I від 1537 р., староста Остап Дашкевич приневолював людей «працювати на себе щодня, возити дрова, косити сіно, тягнути сітку», відбирав у рибалок та мисливців половину здобичі, захопив козацькі ходи на дніпровських порогах. У 1541 р. черкаські міщани скаржилися на заборону старости ставити «городці в тих уходах», де міщани займалися промислами[12, с. 264].

Дещо пізніше, під 1574 роком, згадується про «обивателя» і козака чигиринського Тишка Волевича. Це поселення в кін. XVI ст. було зруйноване татарами, однак, Чигирин невдовзі відбудовується знову[5, с.452].

Згідно з писемними джерелами, село Медведівка, вочевидь, було засноване в др. пол. XVI ст. чигиринським і корсунським старостою Яном Даниловичем, який «для людей вільних, що в Чигирині вже не вміщалися, вказав місце». Тут виникло поселення, яке староста назвав Данилів (за іншими відомостями – Данилівград). Згодом поселення перейменували на Медведівку[6, с. 40-42].

Фрагменти кружальної кераміки XII-XIV ст. виявив Е. О. Симонович на давньоруському поселенні поблизу с. Боровиця[8, с.307].

На теренах сучасної України зустрічаються скупі археологічні знахідки періоду ВКЛ. Чигиринщина не є виключенням. Серед різноматних знахідок виділяються грошові, інформацію про які значною мірою знаходимо у праці черкаського колекціонера А. Шостопаля «Скарби Черкащини»[15, с. 118] та відомого черкаського археолога Т. Нераденко – «Археології Чигиринщини»[8, с. 307]. Так, у Суботові віднайдено Литовський напівгрош Олександра I Ягелончика (?), грош 1543 р. пруського короля Альберта II. У лузі неподалік Тясмину на значній площі було зібрано 265 монет XIV-XV ст., серед яких 44 празькі гроші Вацлава IV, один з яких обрізаний до розміру напівгроша, 5 монет – квартники львівського карбування. Також, неподалік с. Погорільці були такі поодинокі знахідки: пруський грош Сигізмунда I, двуденарій литовського короля Сигізмунда II Августа 1569 р. та грош литовський і півторак Сигізмунда III, 16 солідів різних правителів. На території с. Красносілля випадково знайдені празький грош Вацлава IV, коронний напівгрош Сигізмунда I та напівгрош литовського короля Сигізмунда II Августа.

Варто наголосити, що на противагу знахідкам монет ВКЛ, в районі колишнього Свято-Миколаївського монастиря, що знаходився на території с. Трушівці, на невеликій площі зібрано розораний скарб, в якому налічувалося близько 450 монет, які, за свідченням А. Шостопаля, були джучидськими дирхемами приблизного періоду 1377-1407 pp.[15, с.118]

У с. Красносілля виявлено розораний монетний скарб, в якому серед інших знаходилася 21 срібна монета Золотої Орди кін. XIV-XV ст. Серед інших 265 монет XIV-XV ст., знайдених у лузі неподалік Тясмину, 208 джучидських монет, з яких 106 срібних дирхем, 3 наслідування джучидським дирхемам, 2 дирхеми з литовською контрамаркою «колюмни», 8 мідних анонімних пулів, 4 генуезько-кримські аспри, 1 турецька монета, і візантійська срібна монета. Дані монетні знахідки є підтвердженням того, що Чигиринщина дійсно знаходилася на рубежі двох державних утворень, вплив яких залишив відбиток на подальшому становищі території[8, с. 307].

Отже, як бачимо, створити цілісну картину становища чигиринських земель у складі ВКЛ на сьогоднішній день є доволі складною роботою. Можна стверджувати лише той факт, що поселення даної території були порубіжними із Диким Степом та вважалися форпостом Великого Князівства Литовського. Але територіально точно межі встановити неможливо. Зважаючи на мізерну доступну джерельні базу та мало досліджену літературу, яка висвітлює вказаний період, із відкриттям нових відомостей дана робота буде доопрацьовуватися з метою більш широкого дослідження розвитку земель Чигиринщини у добу ВКЛ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко. Історія України. – Київ: ВЦ «Академія», 2002 р. – 720 с.
2. Гершкович Я. Суботівське городище. – Київ, 2016. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://iananu.org.ua/images/pdf/SpetsRada/Gershkovych_dis.pdf
3. Ейдінтас А., Бумблаускас А., Кулакаускас А., Тамошайтіс М. Історія Литви. – Вільнюс, 2013 р. – 317 с.
4. Ексклюзивна вулиця в Черкасах. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://vikka.ua/news/12241-exkliuzivna-vulitsya-v-cherkasakh.htm>
5. Лазуренко В. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодні) – Черкаси: Ваш Дім, 2004 р. – 452 с.
6. Матрос Л. «Славний город Медведівка...» (українська народна дума) // Збірник статей П'ятої науково-практичної конференції «Чигиринщина: історія і сьогодні». – Черкаси, вид. Кандич С. Г., 2016 р. – с. 40-42.
7. Михайлюк Ю. Черкаський і Канівський замки в контексті державної політики Великого князівства Литовського. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/59135/64-Mikhaylyuk.pdf?sequence=1>
8. Нераденко Т. Археологія Чигиринщини. – Черкаси: ПП Чабаненко Ю. А., 2011. – 307 с.
9. Нераденко Т. Археологічне минуле Чигиринського краю // Збірник статей учасників Четвертої наукової краєзнавчої конференції «Залізничкові читання» / за ред. Н. Лавріненка. – Черкаси, вид. Ю. Чабаненко, 2012 р. – с. 202-207
10. Павлова С. Діяльність Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» у сучасних умовах // Збірник статей П'ятої науково-практичної конференції «Чигиринщина: історія і сьогодні». – Черкаси, вид. Кандич С. Г., 2016 р. – с. 7-9.
11. Русіна О., Сварник І., Войтович Л. та ін. Україна: литовська доба 1320-1569. – К.: Балтія-Друк – 176 с.
12. Солодар О. І. Нариси з історії Чигиринщини. Монографія – м. Черкаси: «Відлуння-Плюс», 2003 р. – 264 с.
13. Степенькіна П., Степенькін С. Від роду до роду. - Черкаси, 2008. – 310 с.
14. Чепурна І. Зображення Чигирини на мапах XVII ст. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://chigirinzapovidnyk.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=107:-xvii-&catid=71:2012-02-09-08-39-37&Itemid=96
15. Шостопап А. В. Скарби Черкащини. – Черкаси, 2007. – 118 с.
16. Яковенко Н. Нариси історії України з найдавніших часів до кінця XVII ст. – Київ: Генеза, 1997 р. – 380 с.
17. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кін. XIV до сер. XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. - с. 170

**Мар'яна Юхимчук
с. Пляшева**

**ЯРЕМА ВИШНЕВЕЦЬКИЙ ТА ВІЙСЬКОВІ ДІЇ 1651 Р.
ХАРАКТЕРИСТИКА ОБРАЗУ МОВОЮ ІСТОРИЧНИХ ДОКУМЕНТІВ
ТА ОЦІНКА ІСТОРИКІВ**

Анотація: В статті розглядається постать Яреми Вишневецького у вирі військових подій 1651 року, його вплив на історичні події даного періоду. Значну увагу приділено образу князя Вишневецького в історичних джерелах та оцінці істориків.

Ключові слова: воєвода руський Ярема Вишневецький, князь, Богдан Хмельницький, Берестецька битва, козаки.

Постановка проблеми: Епохальною подією в історії українського народу була Національно-Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, який

прагнув визволити свій народ з польської неволі. Берестецька битва серед подій Національно-Визвольної війни вважається найважливішою. (Рис. 1)

За кількістю учасників Берестецька битва стала однією із найпотужніших у Європі, і водночас – трагедією для українського народу. Бо саме тут, на Берестецькому полі, віддали своє життя тисячі найкращих синів України, показавши виняткову мужність, відвагу та самопожертву.

Такою ж яскравою особистістю, як Хмельницький є постать Яреми Вишневецького – руського князя, магната з давнього князівського роду Вишневецьких – Корибутів. (Рис. 2) Вишневецький був не звичайним шляхтичем, а одним із наймогутніших аристократів Речі Посполитої. Він став ворогом «номер один» для козацтва і головним опонентом Богдана Хмельницького. Як стверджує Ю. Рудницький «Вишневецький виявився єдиним здатним висловити організований опір козацькій «ребелії». Апогеєм його слави стала участь у Берестецькій битві, де його військові таланти, на прикрість козакам, проявились не гірше Збаража. Воєнні події 1651 р. яскраво описані в історичних джерелах, літописах, щоденниках, що дозволяє ретельно проаналізувати постать князя, його вплив на події того часу. Попри це, історичні документи того періоду містять деякі неточності, також виявлено відмінні погляди на роль князя Вишневецького у битві під Берестечком серед представників польської знаті, простих шляхтичів, представників духовенства.

Серед істориків, як українських так і польських, Ярема Вишневецький й досі залишається неоднозначною постаттю. До сьогоднішнього дня не стихають суперечки хто ж він: «зрадник православної віри, кат українського народу чи навпаки новатор і розбудовник української держави?». Британський історик Норман Дейвіс у книжці про історію Польщі називає князя Ярему однією з найбільш контроверсійних осіб польської історії, яка, хоч брала участь у актах нечуваної жорстокості, все ж таки була дуже популярною серед польських магнатів.[8]

Аналіз досліджень і публікацій: Велике значення для дослідження постаті Яреми Вишневецького має монографія Яна Відацького «Князь Ярема». У праці описується спроба психологічного портрету князя на тлі його епохи. Книга публіциста Ю. Рудницького «Ієремія Вишневецький. Спроба реабілітації», хоч не є науковим виданням, але спробою об'єктивної оцінки князя Вишневецького. Автор досить позитивно його описує. Монографія Ігоря Свешнікова «Битва під Берестечком» єдина в українській історичній науці, присвячена цій події. В ній наведено історичні документи, результати археологічних досліджень поля битви, проаналізовано сили воюючих сторін, де історик також проаналізував постать князя Яреми Вишневецького та його військові дії у цій битві. До слова, дослідження І. К. Свешнікова Берестецької битви вважається наймасштабнішим та найточнішим. Важливим виданням для дослідження військової діяльності Яреми Вишневецького за допомогою зібраних архівних документів, зокрема листування польської та української верхівки та інших джерел є книга «Берестецька битва 1651 року мовою документів» авторства Виткалова В., Пономарьової Т., а також чотиритомна серія «Джерела з історії Національно-Визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр» упорядник Ю. Мицик. Цікавими є публікації Н. Яблонської, І. Чаманської, В. Козири, Кривенка І. Але в українській історіографії повномасштабного, цілеспрямованого, об'єктивного дослідження присвяченого Яремі Вишневецькому немає.

Метою статті є розглянути спільні та відмінні моменти висвітлення військових дій князя Яреми Вишневецького у 1651 р в історичних джерелах (принагідно їх оцінка українськими та польськими істориками і дослідниками в контексті нових досліджень: І. Свешніков, В. Горобець, Ю. Рудницький, Р. Романські, Т. Млечек та ін..)

Виклад основного матеріалу:

Ієремія Михайло Корибут Вишневецький (1612 – 1651 рр.) князь на Вишневці, Лубнах і Хоролі, староста Канівський, Перемишлянський, Прасмицький, Новоторський, Гадяцький, воєвода Руський, рейментар Великий Коронний. [4;26]. Його спокійно можна віднести до тих нечисленних особистостей, які зуміли вплинути на перебіг історичних подій, а також залишити вагомий слід як в історії України, так і Польщі.

До початку повстання Б. Хмельницького 1648 р. Ярема Вишневецький зарекомендував себе талановитим полководцем, вмілим та суворим господарем, що запроваджував європейські засади у розбудові своїх земель, щедрим меценатом, як для православних храмів та монастирів, так і для польських костелів, патроном у царині науки й освіти. За його плечима був досвід смоленської війни (1632 – 1634 рр.), походи на Курськ, облога Путивля, Рильська; участь в жорстокому придушенні козацько-селянських повстань під проводом П. Бута (1637), Я. Острянина й Д. Гуні (1638); успішні походи проти татар (1643, 1644 рр.).

Відчуваючи велику загрозу у повстанні козаків 1648 р. Ярема Вишневецький із своїми військами вирушив на з'єднання з силами коронного гетьмана М. Потоцького, стаючи на захист Речі Посполитої. Під час походу дізнався про знищення козаками м. Лубни, Мгарського і Гуситського монастирів, про занепад своїх володінь, за що жорстоко мстив повстанцям. Як вважають дослідники, саме тоді князь перетворився на «лютого ненависника українського народу». Відзначився у боях під Махнівкою, П'яткою, Староконстантиновом, Пилявецькій битві. В повній мірі його військовий талант проявився в обороні Збаража 1649 р.. Як пише Т. Кшонтек: «Єдиним командиром, здібним керувати військами, був князь Вишневецький і саме йому регіментарі передали верховне командування.» [5;125] «Рішучість і патологічна затятість князя Яреми в боротьбі з повстанцями в очах шляхти перетворила його на справжнього вождя і полководця. Отож, як зауважували сучасники, з його приходом до Збаража багато з тих його оборонців, що готувалися до втечі, враз осмілилися, набралися відваги й повірили в можливість протидії козакам і татарам. І саме князь Вишневецький став фактичним керівником збаразької оборони, незважаючи на те, що в замку на чолі коронних військ у цей час перебували три офіційні регіментарі: Анджей Фірлей, Станіслав Лянцкоронський та Миколай Остророг.» [1;181] Завдяки його енергії, авторитету та військовому досвіду збаразька фортеця протягом багатьох тижнів витримувала облогу козацько-татарським військом. [13]

На думку Ю. Рудницького, особисті інтереси Вишневецького занадто тісно були пов'язані з обороною Речі Посполитої. За словами публіциста: «Князь Ярема і Річ Посполита потребували одне одного. Але уряд Польсько-Литовської держави, включно з королем, сахався від князя, немов від прокаженого». [9;183] Дійсно, авторитет Вишневецького серед польської шляхти, його багатства й прямий запальний характер дуже тривожили короля Яна Казимира. Котрий у свою чергу різними способами намагався витіснити руського князя із політичної арени Речі Посполитої. Але його військові здобутки, особливо в обороні Збаража, змусили Яна Казимира визнати вагомість Яреми Вишневецького.

Та попри всі зусилля Речі Посполитої козацько-селянське військо під проводом Б. Хмельницького здобуло чотири блискучі перемоги під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями та Зборовом, відвоювали козацькі вольності й почали створювати свою незалежну державу. Зборівський договір, як писав М. Аркас, став доказом існування вільної і незалежної Козацької України з гетьманським правлінням, доказом козацьких досягнень.

Зростання могутності Української держави не входило до планів Польщі. Король Ян Казимир вирішив узяти реванш у Богдана Хмельницького за попередні поразки його армії. На цей раз Річ Посполита дуже серйозно поставилася до війни, яку королівський сейм вирішив розпочати у грудні 1650 - січні 1651 рр., уповноважив короля збільшити кількість війська до 51 тисячі чоловік і скликати посполите рушення. [12;10]. На цьому сеймі Я. Вишневецький яскраво висловлював свою радикальну позицію і закликав збільшити кількість війська до 60000. Також були виділені кошти на закупівлю зброї і боєприпасів. Уперше після Грюнвальда під прапором польського монарха зібралася 200-тисячна армія, в якій була представлена вся Європа. Німці, швейцарці, шотландці, французи, іспанці прибули на українські землі, щоб випробувати своє військове щастя в сутичці з грізними козаками Хмельницького.

17 травня 1651 року Ян Казимир прибув у Сокаль, де через прискорений хід подій було вирішено концентрувати війська. [12;86]. Ярема Вишневецький, був у числі перших магнатів, які прибули у Сокаль.

«Князь й. м. пан руський 1 червня виїхав до табору під загальні оплески, котрий привів з собою вісім хоругв: 2 піхотних, 5 козацьких, одна драгунська. З волі к. й. м. піде на чолі, з полком доброго люду.» [2;181], «01.06. прибув воєвода руський (Я. Вишневецький) і князі Вишневецькі. З ними 7 дуже добрих хоругв, разом 1000 чоловік» [3;62], «01.06. в'їхав до табору князь Ярема Вишневецький, який привіз із собою 5 хоругв і корнет драгунів та знак князя Дмитра Вишневецького.» [3;163], «1-15 червня. Руський воєвода (Я. Вишневецький) привіз із собою 10 хоругв.» [3;199], «Настала дев'ята у 1651 році Берестецька війна, на яку йдучи, князь мав 800 добірних людей; став під Сокалем, де йому військо таку як вважай королеві й. мості виявило почесні його на руках, вносячи до табору;...» [2;479], «serca wszystkim przybyło, kiedy Książę [Ярема Вишневецький - М.Н.] wjechało, bo pp. Hetmani u wszystkich konfidenckji nie mają i reputacji» [7;11]. Приїзд князя до Сокальського табору, як видно із листів шляхтичів, став важливою подією. Хоч у них є деякі неточності у даті прибуття і кількості приведеного війська, але авторитет і популярність Яреми Вишневецького не поступалися королю Яну Казимиру.

У таборі під Сокалем князь воєвода не затримувався, був задіяний роз'їздами в пошуках «язиків» та відомостей про пересування військ Б. Хмельницького та Іслам Гірея. «Роз'їзд Вишневецького вчора привів 7 козаків, зловлених під самим табором Хмельницького між Заложцями і Зборовом. Всі вони розповідають по-різному і їх зізнання суперечать одне одному...» [3;139]

Якщо королівські і магнатські війська перебували у Сокаль більш-менш одночасно, то посполите рушення не поспішало на війну. У таборі не було належного порядку, кожен діяв на свій розсуд, не дотримуючись військової дисципліни і часто виявляючи непослух королівським наказам. Страшенне дорожчання цін на продовольство, брак харчів та фуражу, відсутність точних даних про пересування й кількість військ, плани і заходи Хмельницького та хана Іслам Гірея змушували короля до більш рішучих дій. 16 червня все королівське військо у

величезному неладі рушило з-під Сокаля і вже 19 червня король прибув до Берестечка, де його війська переправились на правий берег річки Стир і влаштували укріплений табір. Постій під Берестечком без певних відомостей про дії козаків, повторював ситуацію сокальського табору. Військова рада 26 червня ухвалила наступного дня вирушити на Дубно. Спираючись на відомості Чарнецького, який повернувся з розвідки, що хан не прибув до Хмельницького, а сам гетьман хоче відступати на Україну. [12;124]. На світанку 27 червня військо рушило з місця, але пройшовши не більше милі отримало звістку від розвідки Я. Вишневецького про наближення ворога. «27 червня. Король й. м. п. не маючи жодної відомості про неприятеля де він знаходиться, рушив з усім табором далі, але прийшла відомість через князів Вишневецьких боярина народного (?) князю й. м. [Ісремії] Вишневецькому, що кримський хан і Хмельницький з козацьким табором рушив з під Вишневця проти війська короля й. м...» [2;272], «Звістка Забуського підтвердилась роз'їздом Я. Вишневецького, який йшов під командуванням Бейдковського і був знесений неприятелем...» [3;168] «...воєвода руський (Я. Вишневецький) дав знати, що Хмельницький вийшов з колоденських полів і нас по дорозі буде переймати» [3;103] М. Потоцький зважив на перестороги князя й наполіг на поверненні війська до Берестечка – це й врятувало військо Яна Казимира від повного розгрому.

Полки Б. Хмельницького, прибувши до місця призначення, розташувалися на полях сіл Острів та Пляшева. Позаду них знаходились болота лівого берега річки Пляшівки з островом Журавлихою і кількома меншими острівцями, праворуч – заболочене місце впадіння Пляшівки у Стир, попереду фронт польсько-шляхетських військ, ліворуч – поля села Митниці, на яких розташувалось кримське військо. Козаки та селяни відразу ж приступили до побудови укріпленого табору.

28 та 29 червня 1651 р. відбуваються перші сутички між королівськими і татарськими та козацько-селянськими військами. У цих сутичках полкам польських магнатів С. Лянцкоронського, М. Потоцького, П. Сапєги та іншим воєводам ледве вдалось врятуватись від повного розгрому, відступивши до свого укріпленого табору. Після цієї відчутної поразки над табором витало почуття тривоги і невпевненості за завтрашній день. Надвечір з поля почали забирати вбитих і поранених. Втрати шляхетських військ були значні. Хоча шляхтичі у своїх листах навпаки возвеличують свої перемоги й по різному оцінюють дії князя Вишневецького, який також відзначився у ці дні.

Німецька хроніка «Театр Європи» описує запеклий бій шляхтичів із татарами у кількості 10 чи 12 тисяч і перемогу перших завдяки втручанням «ескадронам та хоругвам коронного хорунжого, а також князя Вишневецького. Після того тут немало поклали татарських трупів, а кіннота переслідувала татар велику милю. Слава богу, королівські люди зовсім не мали втрат або ж вони були незначні.» [2; 471]

Діаріуш С. Освенціма: «28 червня 1651 р. о 8 годині ранку прийшла звістка, що ворог вже до нас через близькі переправи підходить... На допомогу їм [О. Конєцпольському, Ю. Любомирському] пішли хоругви князів Вишневецького і С. Чарнецького. Вони звели бій з татарами протягом близько години і змусили їх відступити за переправу, де ворог компенсував свою ганьбу вогнем і димом. Шляхта в цій сутичці майже нікого не втратила і повернулась у табір близько 1 год. вночі. Татар загинуло близько 100 чоловік, 20 взято живими.» [3;169]. 29 червня Освенцім описує запеклі бої, великі втрати серед шляхти і не згадує участі військ Я. Вишневецького. У щоденнику Берестецької битви 1651р. з квітня 12- 30 серпня

описуються потужні герці, добра відсіч татарам і перемога шляхтичів «масу в погоні побили і спіймали особливо з значніших, ще більше їх на переправі втопилося, а з наших ніхто не загинув... Цього дня була секретна рада з їх мостями панами сенаторами, на якій всі, крім одного князя Вишневецького, були тієї думки, щоб від табору не відриватися...» [2;273] 29 червня у щоденнику описано скромно, лише атака татар на ліве крило та загибель знатних шляхтичів. У записах шляхтича Єміловського знаходимо відмінні дані: «Атакуючи праве крило, татари напали на полк подольського воєводи Станіслава Потоцького і були б його знищили, якби полки Я. Вишневецького і старости краківського Любомирського їх не відкинули.» [3;205]. М. Нагельський у своєму дослідженні вважає, що лише наступ полку Я. Вишневецького і подільського воєводи С. Потоцького у цей день допоміг вибратися оточеній польській кінноті з киплячого котла. [7;17] Такого ж висновку Р. Романські: «Величезними зусиллями та значною допомогою полку Яреми Вишневецького, а також польським відділам шляхетського посполитого рушення вдалося врешті вирватися з оточення і повернутися до табору. Це було чергове втручання руського воєводи Ієремії Вишневецького, який був найактивнішим полководцем цього дня.» [11;178]

Генеральна битва розпочалася 30 червня. Цей день також дуже яскраво описаний очевидцями, особливо подвиги князя Вишневецького.

Як свідчать документи, цього дня король вивів війська у тумані з табору, вишикував за європейським зразком у «шахматному порядку» та поділив на три частини. (Рис. 3) Повернутим на південь лівим крилом командували Мартин Калиновський та Ярема Вишневецький. Т. Млечек пише, що лівим крилом командував офіційно М. Калиновський, але де-факто це робив значно досвідченіший воїн, яким був Ярема Вишневецький. [6;69] Такої ж думки Р. Романські й В. Гробець: «Лівий фланг формально було віддано під командування польного гетьмана М. Калиновського, і він міг диспонувати полками Я. Вишневецького і С. Потоцького, а також частиною посполитого рушення. Фактично ж, як переконують результати польських істориків, лівим крилом королівської армії командував войовничий князь Ярема Вишневецький, що значною мірою визначило активність цієї частини війська в ході битви.» [1;258]

Командування правим крилом було доручено великому коронному гетьману М. Потоцькому. У центрі армії знаходився король. Він розмістив тут іноземну піхоту, частину найманої кінноти, свій гусарський полк та всю артилерію. Ян Казимир не наважився відразу атакувати. Наближалася 3-тя година дня, а війська ще не розпочинали бою. Врешті близько 4-ї години саме Ярема Вишневецький послав сокальського старосту Зигмунда Денгофа з проханням дозволити розпочати атаку. «Wahania króla przeciął Jeremi Wiśniowiecki, dowódca lewego skrzydła» [11;188] «Jak zwykle inicjatywą wykazał się książę Jeremi Wiśniowiecki, który poprosił króla o zgodę na rozprosyęcie ataku.» [6;72] Одержавши дозвіл, Вишневецький рушив на чолі 22 полків кінноти і кількох полків посполитого рушення проти козаків. Польські історики в своїх дослідженнях високо оцінюють князя Ярему: «Jeremi Wiśniowiecki, jak bóg wojny niesiony na skrzydłach odwagi...» [6;74], «Jeremi Wiśniowiecki (jeden z najlepszych, a na pewno najbardziej popularny dowódca jazdy w owym czasie w Polsce), bez zbroi i hełmu na głowie, jedynie z szablą w ręku. Wiśniowiecki poprowadził atak na skrzydło kozackie, a dokładnie w stronę okopującego się taboru i osłaniających go sotni konnych, wśród których natychmiast rozpoczął się gorączkowy ruch.» [11;189] Йому вдалось на короткий час вдертися у незакінчений ще табір, але повстанці при підтримці татарського загону відбили атаку та відігнали

кінноту Вишневецького, здобули його прапор і перейшли в наступ. Військам лівого крила королівської армії, загнаним до останніх окопів перед самим табором, прийшла на допомогу німецька піхота, яка стримала наступ козаків, а татари повернулись на пагорб, де стояв хан.

Невдала атака Вишневецького з подальшою поразкою його полків яскраво описана польськими очевидцями, зокрема Яковом Сушею в книзі «Фенікс», але подана, як перемога. Хоча є й цікаві відомості «Вишневецький розірвав менший табір хлопської сарани, багато ворогів забив, увірвався в більший табір і з горбка вниз ворога до води нагнав.» [3;265] Отже, князю довелося по черзі здобувати два укріплені табори – менший, побудований селянськими повстанцями, та більший козацький.

Анджей М'ясковський (львівський підкоморій) писав з під Берестечка: «Більше як півгодини нашого лівого крила не було видно у ворожому натовпі; було лише чути гук гармат і постріли ручної зброї. Ми вже думали, що ніхто звідти живим не вернеться. Козаки розпочали атаку і вже близько підійшли до наших військ, але були відбиті й загнані у табір, а татари відійшли на сусідню гору». [3;105]. Із «Спогадів про козацькі війни за Хмельницького» від невідомого автора: «Нарешті король наказав руському воєводі (Я. Вишневецькому) рушити. Він налетів на табір козацький, який складався з 10 рядів возів, з'єднаних ланцюгами і почав його розривати. Туман пилу закрив від короля воєводу руського, але він врешті показався на пагорбках зі своїми знаками.» [3;195].

У «щоденнику Берестецької битви» опис цього дня дуже детальний «...Тоді наступив Хмельницький з потужним козацьким табором на ліве крило, котре князь й. м. Вишневецький руський воєвода тримав, там же були деякі частини посполитого рушення, де довгий час герцями з нашими займався князь й. м. примчав, просячи короля й. м. про дозвіл, щоб на козацький табір вдарив своїм полком, що король й. м. дозволив...а вже об'їхав всі воєводства і надихаючи полки, додаючи їм серця і просячи, аби стояли як належить коронним синам, вже розпорядився, щоб Краківське воєводство і інші помаленьку наступали за ним, куди він буде наступати... Тоді князь розірвав своїм пів полком табір так, що козаки повтікали геть в поле від табору, а коли б він мав трохи піхоти, про котру просив, був би кінець табору, але козаки так потужно вдарили на нас, що аж полк й. м. пана Замойського пішов на підмогу, а особливо гусарська хоругва.» [2;274]

Зі щоденника А. С. Радзівіла: «Тут же вдарив на неприятеля руський воєвода Вишневецький з 12 досвідченими хоругвами легкої кінноти Краківського, Сандомирського, Серадзького і Ленчицького воєводств. Тут билися дуже затято, а тим часом король, який знаходився в центрі, помагав перемагати тому і цьому крилу.» [2;452]

Шляхтич М. Єміловський та хорунжий Б. Радзивілл більш об'єктивно оцінюють атаку 30 червня «Вишневецький, одержавши дозвіл короля, вдарив на козацький табір, який ще не встигли козаки збудувати. Козаки атаку витримали, а татари їм добре допомогли, особливо міцно атакуючи наше праве крило.» [3;206] «Князь Вишневецький першим почав битву, перебуваючи 2 години у безперервному козацькому вогню, але не зміг їх переламати.» [3;209]

З німецькомовних заміток про Берестецьку і Лоївську битви від 30 червня 1651 р. відомо, що після атаки Вишневецького «...як татари, так і козаки оскаженіло вдарили на лівий фланг руського воєводства і в основному його розбили. Але король скерував йому на допомогу полковника Хубальда з його людьми й одночасно наказав сильно вдарити з гармат. На допомогу лівому крилу

він послав усіх німецьких солдат.» [2;204] Спираючись на ці документи, можна зробити висновок, що атака князя була відбита козаками, селянами й татарами, які перейшли до контрнаступу, який вдалось зупинити лише силами німецьких вояків. Т. Млечек описує козацьку атаку на полки Я. Вишневецького, подано мовою оригіналу: «Kozacy ustawieni w luźnym i płytkimszyku ruszyli w stronę Wiśniowieckiego. Nienawisć do tego człowieka zapewne przyełamywała strach, jaki armia koronna wzbudziła w żołnierzach Chmielnickiego i Islam Gereja.» [6;73] З цим твердженням важко не погодитись, адже козаки та селяни не забули «кривавий рейд Яреми» південним сходом Правобережжя 1648 р.

Після невдалої атаки Вишневецького розгніваний король наказує весь артилерійський вогонь зосередити по табору кримських татар. Зазнавши болючих втрат, татари почали втікати з поля бою.

Богдан Хмельницький з Іваном Виговським та чотирма козаками негайно поїхали слідом за ханом, аби вмовити його повернутись до місця битви. Розлючений втратами та поразкою хан захопив гетьмана в полон. Скориставшись втечею татар, королівське військо захопило лівий фланг козацько-селянської армії та примусило їх відступити на територію укріпленого табору.

Після втечі татар король вислав за ними навздогін частину кавалерії, а решту військ повернув фронтом наліво проти козацько-селянських полків. Козаки тим часом встигли укріпити значну частину свого табору, і королівські війська лише незначно просунулися вперед. Почало сутеніти, раптовий дощ вивів з ладу вогнепальну зброю, паралізував дії кінноти та припинив битву. Польсько-шляхетське військо простояло напоготові всю ніч під зливою. Козацько-селянські полки вночі відступили з попередніх позицій та зайняли територію теперішнього села Острів, де відразу ж розпочали побудову укріпленого табору.

1 липня шляхта побачила добре укріплений козацько-селянський табір, який не наважилися штурмувати. Побудовані за одну ніч укріплення складались із глибоких ровів та валів заввишки «на-півкопії і ні одного місця, з якого можна було б розпочати штурм», як писав у своїх спогадах шляхтич Миколай Ємільовський. Королівське військо стало небоєздатним, простоявши всю ніч на полі під дощем. Місце вчорашньої битви було вкрите тілами загиблих, яких обидві армії прибирали з поля, користуючись тимчасовим затишшям.

2 липня у королівському таборі поширились чутки, що козаки вислали лист до короля з проханням про помилування, а полковник Криса нібито писав до Вишневецького й просив «відпустити їх на його слово, за що він обіцяв протягом двох днів повернутись у підданство» Хоч це й були лише чутки, але вагомість Яреми Вишневецького в польському війську очевидна. Князь не боявся перечити королю. Коли король наказав Я. Вишневецькому і Б. Радзивілу перейти з військом на другий берег річки, Вишневецький вимагав дати йому 15 тис. людей, на що король не погодився. [3;171]

Розпочалися тяжкі дні облоги. Козаки вели переговори з королем, які не дали результату. Відсутність Хмельницького у таборі загострювала суперечності, що існували між козацькою старшиною з одного боку і рядовими козаками, ремісниками та селянами з другого. Постійні обстріли, брак харчів та води, змусили козаків приймати більш радикальні рішення.

Наказним гетьманом було обрано полковника І. Богуна, який організував відступ козацького війська, вивівши його більшу частину з оточення.

Посполите рушення відмовилося йти з королем переслідувати козаків. Можливість остаточно розбити українське військо, таким чином, було втрачено.

Саме тому, ні у кого не було підстав говорити про тріумф польської зброї під Берестечком. Багато шляхтичів приписували перемогу "ласці Божій", особливо, що стосувалось незрозумілої полякам раптової втечі з поля бою татар і відсутності гетьмана Хмельницького.

Вслід за відступаючими були послані полки Б. Радзивіла, С. Чарнецького, Я. Вишневецького та М. Калиновського. Цей каральний марш також яскраво описаний історичними джерелами: «Шляхта переслідувала козаків. Вишневецький гнав їх під Дубно, король йшов у напрямку на Кременець.» [3;215]; щоденник Берестецької битви «10 липня... Князь Вишневецький також і пан коронний хорунжий погналися за ними, щоб багатьох їх взяти, особливо піших було порубано, але і на переправі чимало їх потонуло...» [2;278]

М'яковський писав про зловлених у почаївському монастирі козаків і шляхтича. Козакам постинали голови, а шляхтича Залеського розстріляли. [12;150] За цими свідченнями можна судити, що Ярема Вишневецький жорстоко мстив за свою втрачену «державу».

З діаріуша С. Освенцима відомо, що король не наважувався йти з малим військом вглиб України й хотів повернутись до столиці. Ярема Вишневецький гостро вступав з ним у суперечки й відстоював свої переконання: «Князь Вишневецький грубо вимагав від короля йти далі, канцлер коронний Лещинський намовляв, але король нагадав Вишневецькому, що сам не хотів йти на другий бік річки з меншою силою, ніж 15000 чол., а тепер вимагає походу короля проти ворога з половиною людей, які були раніш у війську.» [3;177]. Все ж таки король, усвідомивши неможливість організації великого карального походу проти відступаючих військ Хмельницького, повернувся до Варшави. Щодо Яреми Вишневецького, то він не сумнівався в доцільності цього рейду. Військо під керівництвом М. Калиновського та М. Потоцького рушило спустошеною Волинною на Київ.

Берестецька битва значно підважила сили Речі Посполитої і прискорила хід історичних подій. Під Берестечком шляхта переконалась, що може безкарно тікати з королівського війська, а король зрозумів, що не може розраховувати на підтримку тих, яким у шляхетській державі належала вся влада. Можна з упевненістю сказати, що український народ з Берестецької битви вийшов гідно, пройшовши всі випробування. Як пише В. Горобець: «Продемонстровані українською людністю під Берестечком героїзм, стійкість і готовність до самопожертви перетворили трагедію на одну з найславетніших підвалин національної пам'яті.» [1;260]

Каральний похід для польської шляхти був дуже важким і провальним. Більшість магнатів, не бажаючи продовжувати марш, із своїми приватними військами повертались до своїх земель. Решті докучав страшенний голод та хвороби.

Під час цього походу раптово захворів Ярема Вишневецький. Він помер 19 серпня у своєму таборі, у Паволочі. Як пише Т. Кшонстек: «Річ Посполита втратила одного з найздібніших полководців XVII ст.» [5;126] Для всієї Речі Посполитої смерть князя стала трагедією, а для козаків – великою радістю.

Лист шляхтича Могильського до великого литовського гетьмана Я. Кішки «Князь Вишневецький певно вирубав Білу Церкву, у котрій було до п'ятдесяти тисяч і сам потім, захворівши, помер двадцять п'ятого серпня під Фастовим...» [2;306]; Зі щоденника А. С. Радзивіла «...з великою шкодою Речі Посполитій, помер один з найбільш войовничих героїв, руський воєвода Вишневецький, вражений лихоманковою гарячкою на п'ятий день хвороби, а саме 20 серпня;

гідний найкращої світлої пам'яті.» [2;456]; Епілогіум ...князю Яремі Вишневецькому... « Берестецька вікторія, в якій гордовитого Хмельницького переміг як Сципіон Ганнібала...» [2;480]

Ярема Вишневецький є невід'ємною частиною нашої історії так само як Б. Хмельницький, І. Богун та інші. Він залишив вагомий слід і спадщину по собі. З одного боку вмілий господар, нащадок давнього князівського роду, а з іншого жорстокий і немилосердний противник козацької революції, який проводив каральні рейди проти повстанців. [13]

Не можу погодитись з Ю.Рудницьким, який у своїй книзі «Ієремія Вишневецький: Спроба реабілітації» та статті «Міфи Яреми Вишневецького.» писав, що князь такий же «наш», як і Хмельницький». Він надто ідеалізує постать князя, виставляючи його жертвою козацько-селянського повстання й знаходить виправдання усім його кривавим вчинкам . «Ієремія був єдиним, хто після жакхливих поразок Речі Посполитої виявився здатним ставити організовану відсіч повстанцям. І його жорстокість була не більшою від тих, проти кого йому доводилося воювати: зрештою, війна – річ не стерильна.» [10]

Сучасні польські історики також ідеалізують образ Яреми Вишневецького, вбачаючи у ньому національного героя. Тому так спокійно й буденно описують масові страти козаків та селян, про які й через декілька століть важко читати. Натомість Ю. Мицик у статті «Німецька хроніка «Театр Європи» про Берестецьку битву 1651 року» називає Вишневецького як одіозну постать, ворога українського народу. [3;259], І. Свешніков «катом повсталого українського народу» [12;56] Це справедливо, адже в цей період Я. Вишневецький й повсталі козаки та селяни були запеклими ворогами.

Справедливим є твердження професора Києво-Могилянської академії Наталії Яковенко «Ми маємо зрозуміти і правду Яреми Вишневецького, і правду Максима Кривоноса. Такий підхід, напевне, має покласти край розділенню на «наших» і «не наших», на «справжніх» і «несправжніх» героїв». [10]

Отже, проаналізувавши історичні джерела та останні напрацювання істориків, можна зробити висновок, що ставлення до Яреми Вишневецького та його впливу на історичні події 1651 р. досить неоднозначне. Характер історичного джерела залежав від ставлення автора до постаті князя. В основі досліджень українських та польських науковців фактично використовувалась однакові архівні джерела, які по різному ними трактувалися при аналізі та характеристиці. Тому дослідження постаті Яреми Вишневецького лишається відкритим і потребує новітнього, наукового, а головне об'єктивного аналізу серед істориків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Горобець В. Зірки та терени козацької революції. Історія звитяг і поразок. – Харків, 2017. – 480 с.
2. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр. Т.2 (1650 – 1651 рр.) / упоряд. Мицик Ю. – Київ, 2013. - 704 с.
3. Виткалов В., Пономарьова Т. берестецька битва 1651 року мовою документів: за матеріалами наукової спадщини І. К. Свешнікова. Хрестоматія. - Рівне: РДГУ, 2005. 404 с.
4. Козира В. Князі Вишневецькі та їх місце в історії України. // Матеріали конференції присвяченої 360-ій річниці початку Визвольної війни 1648 – 1654 років. / упоряд. Галабуз Л., Лотоцький Г. – 2008. – С. 22- 28.
5. Кшонстек Т. Керівники та командири у битві під Берестечком. // Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції: Берестечко 1651 в історії Польщі і України.. / ред.. Т. Кшонстек – Луцьк. Прущук, 2013. – С. 95 – 135.
6. Młeczek T. Zwycięskie bitwy polaków 1651 Beresteczko. Tom 42 – Warszawa, 2015. - 92s.

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«КНЯЗІ ВИШНЕВЕЦЬКІ. СПАДЩИНА РОДУ»

7. Нагельський М. Битва під Берестечком (28-30 червня 1651 року). // Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції: Берестечко 1651 в історії Польщі і України.. / ред.. Т. Кшонтек – Луцьк. Прушків, 2013. – С. 7 – 32
8. Поштар Є. Які таємниці із життя і смерті князя Яреми Вишневецького заховані в монастирі на Лисій Горі? [Електронний ресурс] / Єва Поштар. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.radiosvoboda.org/a/948634.html>
9. Рудницький Ю. Ієремія Вишневецький: Спроба реабілітації / Юрій Рудницький. – Львів: Літературна агенція піраміда, 2008. – 299 с.
10. Рудницький Ю. Міфи Яреми Вишневецького. Князь — такий же «наш», як і Хмельницький. [Електронний ресурс] / Юрій Рудницький. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2010/10/18/566/>
11. Romański R. Beresteczko 1651. – Warszawa, 2012. – 238 s.
12. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. - Рівне, 2008. – 352 с.
13. Соколов В. Ярема Вишневецький – міфи та реальність. Фільм. [Електронний ресурс] / Соколов В. - Режим доступу до ресурсу: <https://www.youtube.com/watch?v=IMQoYMpFQfE>

Рис.1. Картина художника В. Полтавця «Битва під Берестечком».

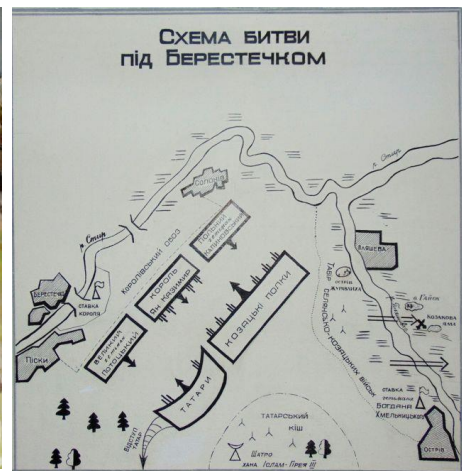

Рис.2. Схема битви під Берестечком в експозиції НІМЗ «Поле Берестецької битви»

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «КОНСЕРВАЦІЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ ЯК ОСНОВНІ ЕТАПИ В ОРГАНІЗАЦІЇ ЗБЕРІГАННЯ МУЗЕЙНИХ ЕКСПОНАТІВ»

Наталія Адамович
м. Збараж

ВИДИ І ЗНАЧЕННЯ ПІДСВІЧНИКІВ У ХРАМОВОМУ ПРОСТОРІ (НА ПРИКЛАДІ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»)

Анотація: У даній статті представлений огляд колекції підсвічників, лампадок, панікадил та інших приладів, які несуть світло у внутрішньому просторі храму. Введено в науковий обіг музейні предмети сакрального мистецтва.

Ключові слова: підсвічники, лампадка, світло, свічка, храм.

У сакральній споруді усі елементи виконують не лише прикладне призначення, а й мають символічне навантаження. Це стосується архітектурного планування храму, його екстер'єрного та інтер'єрного наповнення. Особливу роль у його внутрішньому просторі відіграє світло.

Архітектоніка традиційного християнського храму ґрунтується на його символіко-світловій структурі, завдяки незмінності релігійної сутності її складових елементів залишалась порівняно незмінною упродовж становлення й розвитку сакральної архітектури. У ній поєднуються водночас значення світла як сутнісного носія цієї структури і чинника матеріалізації богословських символів і архетипів у архітектонічне вираження форми, які могли змінюватись залежно від змін ідейно-художніх орієнтирів, пошуку та розроблення власних регіональних засобів виразності. Світло в просторі храму дещо несподівано стає об'єднавчою основою, головним інструментом творення простору і, одночасно, вищою метою цього творення. Світло, яке проникає у храм переважно згори, визначає параметри простору, встановлює ієрархію, підпорядковує собі складові елементи, впроваджує динаміку, створює відповідний настрій, а також вводить відвідувача храму в стан ілюзії, підсилюючи естетичні переживання і викликаючи несподівані візуальні ефекти [11, с.122].

В архітектурі святині світло, крім необхідних прагматичних завдань – освітлення поверхонь, укладає й організовує, втілює й виражає, вказує і символізує, бо є іконою Божих енергій, всіх іпостасей Божих, вічним атрибутом Божественної Літургії.

Світло символічно об'являє Бога в реальному світі. Світло – відблиск Божої слави, «неначе риза», якою Бог покрився [6, с.101].

Основна частина світла у храм проникає через вікна. Та під час проведення Богослужіння важливим з точки зору символізму є світло свічок та лампад.

Храм душі людини повинен бути весь наповненим духовним світлом, як церква світлом від лампад. Багатство свічок означає світлі помисли, що повинні світити людині [5, с.105].

Згідно з церковним переданням, ще в апостольські часи у християнських громадах використовувалися свічки. Причому вони мали не тільки молитовно-символічне значення, але й вживались для освітлення дому, тому що богослужіння часто звершувались уночі. В тих місцях Нового Заповіту, де згадуються

світильники, мова може йти саме про свічки: «У світлиці, де ми зібрались, було багато світильників» (Діян. 20:8).

Згодом Церковний Устав закріпив використання світильників (у тому числі свічок) при Божественній Літургії та інших службах. Тертуліан писав: «Ніколи не звершується у нас богослужіння без світильників, але ми використовуємо їх не тільки для того, щоб розігнати пільму ночі, – Літургія звершується у нас при світлі дня, – а щоб зобразити через це Христа, Світло Нерукотворне, без Якого б ми й опівдні блукали в темряві».

Полум'я свічки, що горить під час відправи, означає, що серця тих, хто молиться, полум'яніють любов'ю до Бога. Чим більше світла, тим більше радості. А тому чим більше церковне свято, тим більше запалюється в храмі свічок [2; с.8].

Тож такі елементи церковного приладдя як панікадило, лампадка, підсвічники різних конфігурацій є доповненням інтер'єру храму, адже їхні функції – підтримувати світло у внутрішньому просторі будівлі.

Для їх виготовлення найчастіше використовували метал, дерево, рідше – скло. Оздоблювали їх декоративними елементами завдяки чому вони гармонійно вписувалися у загальну оздобу храму.

У церкві центральним освітлювальним приладом є панікадило – велика центральна люстра зі свічками, яке зазвичай підвішують у середохресті або підбанному просторі.

У фондах Національного заповідника «Замки Тернопілля» зберігається дерев'яний світильник – «павук».

Також є окремі елементи панікадила – канделябр та оздоба. Канделябр кулеподібної форми з вдавненими лініями на поверхні, переданий з церкви Спаса села Залужжя Збараського району. Металева оздоба конусоподібної форми з зображеннями голів ангелів, рослинним орнаментом та прикріпленими ажурними гілочками. Походить вона з костелу Святого Антонія міста Збаража [4].

Виникнення церковного свічника слід віднести до IV ст. в Римській імперії, коли вперше стали застосовувати свічки спеціально для Великодньої літургії. Спочатку це привело як в Східній, так і в Західній Римській імперіях до виникнення монументальних кількадеметрових свічників, на яких зображалися великодні сюжети або наносилися геометричні фігури [5, с.33].

З розвитком внутрішньої обстави церкви розвивається і система штучного освітлення. Двосвічники, які встановлюють на престолах, доповнюють або замінюють семисвічником за ним. Їх у церковному інтер'єрі розміщують у двох його частинах – святилищі та в окремих випадках – наві. У першому приміщенні семисвічники встановлюють позаду кивота на престолах, якщо їх стрижень невисокий, або позаду нього на підлогу. Відомі випадки, коли їх ставлять перед іконами намісного ряду, однак це явище поширилось пізніше. Тут так само могли знаходитись наземні трисвічники, але найчастіше біля іконостаса встановлені односвічники-ставники, точена основа яких має триногу у вигляді завитків, кульок або звіриних лап. Такі анімалістичні опори основи – седеса відомі ще з епохи етрусків [1, с.1569].

У фондах заповідника семисвічник з ажурним свічкотримачем, у центрі якого квітка. Був переданий з церкви Святого духа села Олишківці Збараського району [4].

В колекцію свічників включені одинарні підсвічники різних розмірів та для різної кількості свічок, підсвічники трикирії та дикірії (для трьох та двох свічок відповідно). Усі вони походять з храмів міста Збараж та навколишніх сіл.

Трикирій мають право використовувати тільки владики (митрополити, архієпископи і єпископи) під час святої Літургії або під час архієрейської Служби Божої. Інколи таке право надається також архімандритами деяких монастирів. Вони ним благословляють вірних, учасників Богослужби, освячують ним воду під час Йорданського водосвяття.

Трикирій стали використовувати в Богослужінні в IV–V ст.ст. н.е.

Дикирій і трикирій представляють собою два ручних фігурних світильника з осередками для двох і для трьох довгих свічок. Дикирій з палаючими свічками знаменує собою світло Господа Ісуса Христа, пізнаваного в двох єствах. Трикирій означає нестворений світло Пресвятої Трійці. Дикирій має в центрі між двома свічками знамення хреста. На трикирій в давнину не прийнято було постачати хрест, так як хресний подвиг був бездоганний тільки втілювався Син Божий.

Свічки, що горять у дикиріях і трикиріях, називаються двоплетені, триплетені, осіяльні, осеняльники. У передбачених Статутом випадках дикирії та трикирії носяться перед єпископом, який благословляє ними народ [3].

До фондової збірки дикирій та трикирій золотистого кольору, з підтримувачами для свічок у вигляді змії були передані разом з одягом та особистими речами Івана Прашка – єпископа Української греко-католицької церкви. Народився він у Збаражі 1 травня 1914 року. У травні 1958 року Пій XII призначив Івана Прашка Апостольським екзархом для українців в Австралії, Новій Зеландії та Океанії [9].

Доповненням до свічників є накривки для гасіння свічок. Вони мають циліндричну форму з опуклим верхом та виступами-вушками по боках, орнаментовані. Такі накривки були зазвичай керамічні або чугунці [4].

Ще одним символом віри, яке несе у собі світло, є лампадка.

Прообразом для християнської лампади послужила поширена в античному світі звичайна олійна лампа, що використовувалась не тільки в побуті, але і в релігійних цілях, що нарешті і перейняли християни.

У широкому сенсі «лампада» – це наповнений олією світильник, засвічуваний перед іконами. Символічне значення лампади — вічний вогонь віри в Христа, що розганяє темряву зла і зневіри [8].

Найпоширеніші лампадки мають циліндричну форму з опуклим дном, а до країв прикріплені три ланцюжки, кінці яких приєднані до кільця.

Оглядаючи колекцію лампадок з фондів заповідника, більшість з них виготовлені з металу та оздоблені рельєфними орнаментами або ажурним декором, інкрустовані кольоровими каменями.

Всередину таких лампадок ставився стаканчик з олією. Колір стаканчика міг залежати від періоду в релігійному календарі: червоні - для пасхального часу; зелені - для щоденного використання; сині, фіолетові або безбарвні - для Великого Посту [7].

Колекція храмового приладдя, основною функцією якого є підтримувати світло у церкві, нараховує понад 100 одиниць. В більшості вони виготовлені з металу, менша частина колекції вироблялася майстрами з дерева.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Болюк О. Дерев'яне обрядово-ужиткове облаштування українських церков XVI – середини XX ст.: розвиток і чинники впливу. Народознавчі зошити. №6 (144), 2018 р. с.1345 – 1660
2. Власюк О. коли й чому з'явилися свічки / Орест Власюк. // Волинські єпархіальні відомості. – 2013. – С. 8.

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«КОНСЕРВАЦІЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ ЯК ОСНОВНІ ЕТАПИ В ОРГАНІЗАЦІЇ
ЗБЕРІГАННЯ МУЗЕЙНИХ ЕКСПОНАТІВ»

3. Дикий і трикий. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D1%80%D1%96%D0%B9_%D1%96_%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D1%80%D1%96%D0%B9
4. Інвентарні книги музейних предметів групи «Речові матеріали» Національного заповідника «Замки Тернопілля» №1-6, 1994 – 2022 рр.
5. Клімашевський А.В. Облаштування інтер'єру дерев'яних церков Західного Поділля та Покуття XVIII – поч. XX ст. (проблема асамблеовості): дис. канд. мистецтвознавства: 17.00.06 / НАН України; Інститут народознавства. – Л., 2002. – 168, [228] арк., табл.
6. Криворучко Ю. Г. Світло в сакральній архітектурі / Юрій Григорович Криворучко. // Elpis : czasopismo teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku. – 2011. – С. 99 – 137.
7. Лампада – це символ віри. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://uk.esotericcosmos.com/3963663-lampada-is-a-symbol-of-faith>
8. Лампада. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B0%D0%BC%D0%BF%D0%B0%D0%B4%D0%B0>
9. Майба І.Б. Особистість владики Івана Прашка в історії української греко-католицької церкви (1914-2001). Збірка речей владики у Національному заповіднику «Замки Тернопілля».
10. Приналежності архієрейської служби, лудіння. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://jak.bono.odessa.ua/articles/prinalezhnosti-arhierejskoi-sluzhbi-ludinnja.php>
11. Яців С.М., Яців М.Б. Роль світла в архітектурі громадських будівель. Футуристичний аспект. / С. М. Яців, М. Б. Яців // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Архітектура. - 2018. - № 895. - С. 120-124. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPARX_2018_895_26

Андрій Бойко-Гагарін
м. Київ

РЕСТАВРАЦІЯ ТА КОНСЕРВАЦІЯ КОЛЕКЦІЇ ЗБРОЇ ДАВНЬОЇ РУСІ
– ПІДВИЩЕННЯ ЕКСПОЗИЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ МУЗЕЮ

Анотація: *В статті повідомляється про здійснення колективом відділу «Музей грошей» Національного банку України реставрації та консервації колекції предметів зброї часів Давньої Русі з метою не лише повернення до життя та збереження фондових одиниць зберігання, а і підвищення експозиційного потенціалу музею – наглядної демонстрації відвідувачам розвитку торгівлі в давньому Києві.*

Ключові слова: *Давня Русь, зброя, реставрація, консервація, експозиційний потенціал.*

У 1999 році фондово-закупівельною комісією було ухвалене рішення про придбання Національним банком України колекції предметів археології часів Давньої Русі XII–XIII століть у кількості 16 од. (Інв. № МГ НБУ КН-2596 – КН-2611) (рис. 1-5). Експертизу автентичності для фахівців Національного банку України здійснив відомий фахівець в галузі історії та археології – доктор історичних наук, Гліб Юрійович Івакін – співробітник Інституту археології НАН України. Тривалий час зазначені предмети не використовувались у експозиції музею та зберігались у фондосховищі. Колекція налічує предмети озброєння XI–XIII століття: наконечник стріли – 11 од., наконечник списа – 1 од., топірець бойовий – 1 од., перехрестя кинжала – 1 од., кинжал – 1 од.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 1766 від 29 листопада 2000 року «Про затвердження переліку музеїв, що перебувають у віданні підприємств, установ та організацій, де зберігаються музейні колекції та музейні

предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України», відділ «Музей грошей» Національного банку України занесено до переліку музеїв, що перебувають у віданні підприємств, установ та організацій, де зберігаються музейні колекції та музейні предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України. Відповідно, на його діяльність поширюється дія Законів України «Про музеї та музейну справу» та «Про охорону культурної спадщини».

Положеннями Статті 24 Закону України «Про музеї та музейну справу», визначено, що: «З метою збереження музейних предметів, музейних колекцій, музейних зібрань та предметів музейного значення власники або уповноважені ними органи зобов'язані створити належні умови, у тому числі спеціальний науково обґрунтований режим їх зберігання, та здійснювати консервацію і реставрацію». Відповідно до параграфів 13 та 15 пункту 2 Статті 6 Закону України «Про охорону культурної спадщини», визначено можливість замовлення реставраційних послуг виконавчими органами державної влади відповідно до їх компетенції у сфері охорони культурної спадщини.

Під час звірення наявності музейних предметів у фондах відділу «Музей грошей» у 2020 році старшим зберігачем фондів акцентовано увагу на активній корозії вказаної колекції – деякі предмети озброєння були покриті товстим шаром та в конвертах частково спостерігались фрагменти корозії, що осипалась. У 2021 році для огляду стану предметів були запрошені фахівці Центру консервації предметів археології, Національного науково-дослідного реставраційного центру України, Національного заповідника Києво-Печерська Лавра для огляду стану збереженості та проведення калькуляції вартості предметів реставрації для оголошення тендерної закупівлі послуги з реставрації. Всі фахівці дійшли єдиного висновку, що предмети перебувають в аварійному стані внаслідок дій активних корозійних процесів, предмети потребують термінового проведення консерваційно-реставраційних робіт [3]. Для замовлення послуги реставрації та консервації зазначеного комплексу археологічної зброї було оголошено закупівлю на умовах тендеру, переможцем якого став Центр реставрації предметів археології. Реставраційні роботи щодо колекції зброї передбачали виконання наступних етапів:

1. Видалення бруду та поверхневих крихких нашарувань
2. Видалення стійких нашарувань
3. Видалення іржі
4. Видалення активних хлористих сполук
5. Фіксація розшарувань
6. Зняття корозійного шару
7. Виявлення форм предметів
8. Виконання стабілізації, консолідації та консервації
9. Оформлення науково-реставраційної документації

Процес реставрації та консервації тривав 3 місяці, після чого повернений до життя та готовий до експонування комплекс повернувся до фондів Музею грошей.

Реставрований археологічний комплекс буде експонуватись в новому Освітньому центрі музею, планується закупити для нього сучасну вакуумну вітрину, яка позитивно вплине на репутаційний дохід НБУ як установи, яка не стоїть осторонь збереження, реставрації та популяризації археологічної та історичної спадщини України-Русі, використовує сучасне професійне обладнання [2]. Реставрований комплекс допоможе розширити експозиційні можливості музею, залучити додаткову аудиторію, також наглядно демонструвати процеси торгівлі та

оборони князівств Давньої Русі [1]. Також реставрований комплекс планується опублікувати із науковим описом кожної одиниці озброєння в доповненому каталозі колекції музею [4].

Подальший напрямок співпраці із реставраційними майстернями – це висновок щодо безпечності використаних в новій експозиції скла, тканин, паперів – перевірка наявних в музеї експозиційних матеріалів на наявність хлоридів, лугів, кислот, активних сполук, що сприяють корозії, щоб уникнути пошкодження експонатів в музеї. Тобто спираючись на фаховий висновок щодо безпечності використаних в музейній експозиції матеріалів, рекомендації реставраторів будуть враховані при реекспозиції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко-Гагарін А.С. Музей, що заробляє. Manual для маркетолога. Київ: Логос, 2020. 200 с.
2. Бойко-Гагарін А.С. Сучасні технічні засоби як допоміжний елемент комунікації європейського музею з відвідувачем. Всеукраїнська науково-практична конференція «Перспективні напрямки розвитку музейної справи та музеєзнавства в контексті європеїзації української гуманітаристики». Київ, 2018. С. 5-16.
3. Мінжулін О. Реставрація творів з металу. Підручник для студентів вищих навчальних художніх закладів. Київ: Спалах, 1998. 232 с.
4. Музей грошей: науково-популярний каталог // Відп. ред. Д. Толочко, А. Бойко-Гагарін, Р. Рілов, М.-М. Костів. Київ: «Спринт-сервіс», 2021. 34 с.

Рис. 1. Кинжал XII-XIII століття після реставрації

Рис. 2. Наконечник списа XII-XIII століття після реставрації

Рис. 3. Перехрестя кинджала XII-XIII століття після реставрації

Рис. 4. Топірець бойовий XII-XIII століття після реставрації

Рис. 5. Наконечники стріл XII-XIII століття після реставрації

Руслан Бондар
м. Львів

РЕСТАВРАЦІЯ ГРАВЮРИ СОФІЇ КАРАФФИ-КОРБУТ «ФРАНКОВІ ОНУКИ»

Анотація: В статті розглядається стан збереженості гравюри Караффи-Корбут «Франкові онуки» 1969 року, що зберігається у Львівському національному літературно-меморіальному музеї Івана Франка. Розкрито передреставраційні дослідження твору та шлях реставраційного втручання, результатом якого є призупинення руйнівних процесів матеріальної основи, повернення міцності, експлуатаційних властивостей та естетичної довершеності.

Ключові слова: музейні фонди, реставрація, збереження, гравюра, Караффа-Корбут, Франкові онуки.

Львівський національний літературно-меморіальний музей Івана Франка уже 82 роки зберігає спадщину визначного українського титана слова. В музеї налічується понад 30 тисяч експонатів, серед яких майже всі першовидання творів письменника, архівні документи, фотографії, рукописи, матеріали, що стосуються літературно-наукової, політичної і громадської діяльності, а також ювілейних святкувань і похорону Івана Франка.

Серед музейних одиниць знаходяться дереворити художниці-граверки Софії Караффи-Корбут. Ця видатна мисткиня проілюструвала понад 60 видань українських письменників, які вийшли тиражем понад 6 мільйонів примірників, а отже кожную четверту книгу, яка виходила в Україні. Роботи авторки є цікавими не тільки за змістом творів, а й за мистецьким почерком. Її вислів: «Я цінності ті марні давно перецінила і знаю: головне в житті є тільки віра, праця, честь та добра пам'ять по тобі, що теж живе недовго...» яскраво відображає життєве кредо художниці. Тож хранителі фонду музею шанобливо ставляться до творчого насліддя мисткині, пов'язаного із франкіаною, намагаються перенести відвідувачів музею та дослідників у життєвий простір Каменяра. Серед фондових одиниць збереження заслуговує увагу великоформатна гравюра «Франкові онуки», створена у 1969 році.

Зображення закомпоноване у прямокутник. Композиція відкрита, мішана. На передньому плані представлено сім персонажів-онуків (трьох зрілих юнаків і четверо дівчат) у стилізованому українському одязі з елементами робочого костюму. Характерною особливістю вбрання є радянські нагрудні відзнаки. Горизонтальною смугою внизу гравюри подано дворівневий напис «ОЙ БОЖ НАШІ ДІВКИ СЛАВНІ ТА НА ВСЮ ДОЛИНУ». Задній план зображення формують конструктивні елементи (електровишки) та будівлі виробничого призначення. Гравюра датована з авторською монограмою.

Реставраційній роботі передували візуальні та лабораторні дослідження пам'ятки. Некоректне зберігання об'єкта призвело до утворення тріщин і зламів, а також порушення цілісності формату роботи, про що свідчили недбало обрізані аж до рисунку, краї поля у верхній частині твору. Відомо, що для експонування, монтування відбитку в раму або паспарту необхідні достатні поля аркуша, що дозволяє залишити видимим глядачу усе зображення.

Окрему увагу надано тестуванню якості й походження паперу з метою правильного вибору ходу реставрації (підбір реставраційного матеріалу для заповнення втрат, наближеного до автентичного за структурою по волокну і товщиною; вибору хімічних реактивів за потребою). Для цього препарували волокна паперу і у зволоженому вигляді розглядали морфологічну структуру під мікроскопом, тестували наявність деревної сировини. Одночасно оцінювалась довжина волокон з метою встановлення міцності паперу. Також проводились проби на прикріплення фарбового шару до основи та його стійкість до води. Важливою складовою досліджень було визначення рівня рН.

Завдяки дослідженням виявлено, що основою для гравюри є папір радянського виробництва виготовлений з вторсировини, в якому присутні різні типи волокон, коротких за своєю довжиною. Однак тест сірчаноокислим аніліном на місткість лігніну в структурі паперу показав варіативну нечіткість, тож було вирішено не застосовувати окислюючих реактивів для відбілювання. Очищення твору здійснено з урахуванням стану фарбового шару. Застосовано метод вилучення забруднень фільтрувальним папером легко зволеним шляхом дисперсійного нанесення води. Реставраційний об'єкт кількаразово відтискали в пресі у нових прокладках до повного вилучення забруднення. При цьому аналізували зміну рівня рН, а отже пониження кислотності паперу.

Для скріплення тріщин та розривів було застосовано безкислотний реставраційний папір, фіксований борошняним клеєм, який має зворотні властивості. Засіб містить борошно, желатин, гліцерин та ніпагін. Скріплення пошкоджень виконували на тильній стороні гравюри, застосовуючи смужки мікалентного паперу. Їх вкладали перпендикулярно до напрямку волокон паперу оригіналу. Для нарощення втрат було використано папір, наближений за товщиною і відтінком до автентичного задля досягнення максимальної непомітності втручання в об'єкт і надання йому експозиційного вигляду. Цілісне зміцнення об'єкта здійснено завдяки внутрішньому насиченню міжволоконного простору желатиною проклеюю. У її склад окрім основного компоненту (желатину) входять пластифікатор (гліцерин) і ніпагін (антисептик).

Незначні втрати зображення доповнено аналогічною поліграфічною фарбою, яку використовують при відбитках сучасних графічних робіт. Слід зазначити, що наносили її тонким шаром задля рівномірного поглинання і висушування. Для цього розкачували спеціальним валиком на твердій гладкій поверхні (склі) й ватною паличкою методом пунктування наносили на ділянки з втраченим фарбовим шаром.

Таким чином було припинено руйнування матеріальної основи твору, повернуто реставраційному об'єкту міцність та естетичну довершеність і на сьогодні твір може слугувати як документальна та мистецька пам'ятка для майбутніх поколінь, а отже час можливо призупинити.

Оксана Брегін
м. Збараж

КОЛЕКЦІЯ «НУМІЗМАТИКИ» ІЗ ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

Анотація: У даній статті проаналізовано музейне зібрання колекції «Нумізматика» НЗ «Замки Тернопілля», яка розглядає історію грошового обігу на теренах України і в цілому, висвітлює важливі етапи розвою цієї царини мистецтва. Особливу увагу приділено історії розвитку українських грошей періоду національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.

Ключові слова: античні монети, римські монети, паперові гроші, грошовий обіг, нагороди, динари, боратинки, соліди, карбованець, гривня.

Колекція «Нумізматика» Національного заповідника «Замки Тернопілля» налічує понад 8 тисяч одиниць зберігання, причому значну її частину становлять монети, паперові гроші і нагороди. Дана збірка висвітлює важливі етапи розвою цієї царини мистецтва. У ній монети – більше як ста країн світу. Найчисленнішу групу становлять монети тих країн, до складу яких у різний час входили західноукраїнські землі, зокрема Польщі, Австро-Угорщини, а також Росії та Німеччини. Увесь масив монет можна поділити за наступними основними групами: римські монети європейських країн (австрійські, шведські, польські, литовські та ін.), країн Європи, Америки, Африки – монети другої половини XX – початку XXI ст.

Надзвичайно цінною групою є античні монети Греції і Риму, оскільки слов'янські племена, що проживали на території сучасної України, мали жваві відносини з купцями – представниками цих держав. Останні навіть заснували міста-колонії у Північному Причорномор'ї. В 30-х роках IV ст. нашої ери монетне виготовлення античних міст-колоній, у зв'язку зі знеціненням монет і переходом до натурального господарства, взагалі припиняється.

Монетна справа античних міст Північного Причорномор'я – одна з найбільших цікавих і яскравих сторінок у нумізматичній історії античної епохи. Надзвичайний інтерес становлять срібні динарії Римської імперії I-III ст. н. е. Цікавими є монети поч. XVII ст. часів Сігізмунда IV та правителів Речі Посполитої (боратинки, соліди), карбувались у 1659-1666 рр. для покриття державних боргів. Випущені в обіг у кількості близько 10 млн., боратинки негативно вплинули на розвиток монетної справи та економіки в цілому. Назву отримали від автора проекту випуску монет підприємця Т. Боратини.

У колекції налічуються і давні монети в одиничному екземплярі, такі як празький гріш, що карбувалися у честь правління чеського короля Вацлава II. Це одна з найпопулярніших монет Середньовіччя. Початок карбування припадає на XIV ст. Вважається, що зразком для них стали французькі гро трау (турноза). Як і

французький, празький гріш рівний 12 монетам меншого номіналу (парвусів або ж празьких динарів) [9, с. 58].

Неменш цікавою є і боністика даної колекції, серед якої більш як 800 одиниць паперових грошей з 80 країн світу. Зібрання грошових паперових знаків будь-якого історичного періоду дає можливість відтворити характер відповідної епохи часом у таких деталях, які майже невлітими і недоступні у передачі словами; до того ж у художньому відношенні вони являють собою зразки графічного мистецтва, бо містять чудові малюнки, орнаменти, символічні зображення, що відбивають індивідуальність не тільки художника, але й усього соціуму. Особливий інтерес та зацікавлення викликають банкноти уже неіснуючих держав, зокрема Російської та Австро-Угорської імперій, Радянського Союзу, Югославії, Чехословаччини. Є в колекції і паперові гроші незвіданої держави – Придністров'я. З утворенням Євросоюзу та введенням в обіг єдиної для його членів грошової одиниці – євро, більшість європейських країн, членів Євросоюзу, перейшли на нову валюту. Тому зріс інтерес та попит колекціонерів до старих паперових грошей Європи: франків, марок, лір, песо, ескудо, крон і т.д.

Цікаву частину складають паперові гроші країн Азії, Латинської Америки, Африки. Колекція представлена 13 країнами Америки – Еквадор, Гондурас, Канада, США, Мексика, Бразилія, Парагвай, Аргентина, Гайяна, Венесуела, Куба, Перу, Суринам, Чилі; 19 країнами Азії – М'янма (Бірма), Узбекистан, Казахстан, Китай, Корея, Бангладеш, Іран, Сирія, Монголія, Пакистан, Афганістан, Ірак, Лаос, Туреччина, Японія, Бірма, Ліван, Індія, Азербайджан; та 10 країнами Африки – Мозамбік, Конго, Нігерія, Гвінея, Алжир, Зімбабве, Замбія Єгипет, Бурунді, Заір. Ці банкноти надзвичайно різнобарвні, наповненні етнічними мотивами. Вони викликають інтерес не лише як гроші, але й як маленькі витвори мистецтва.

Особливе місце приділяється історії розвитку українських грошей періоду національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.

Проголошена 20 листопада 1917 року універсалом Центральної Ради Українська Народна Республіка повинна була мати власну символіку, знаки суверенітету, грошову систему. Запровадження власної валюти зумовлював і справжній голод на гроші, що настав в Україні у 1917 році.

19 грудня 1917 р. Центральна Рада ухвалила тимчасовий закон про випуск державних кредитних білетів Української Народної Республіки «...у розмірі, строго обмеженому дійсними потребами грошового обігу, під забезпечення тимчасового, до утворення золотого фонду всім майном Республіки...»

Перша емісія Української Народної Республіки була здійснена у карбованцях. Справжнім твором високої мистецької вартості з особливим, глибоко національним малюнком у стилі українського бароко є перша українська банкнота - державний кредитовий білет номіналом 100 карбованців, випущена в обіг 5 січня 1918 р. Автор ескізу - видатний український графік Георгій Нарбут. У центрі банкноти, ліворуч зображений тризуб з хрестом. Ця символіка належала ще київському князю Володимирі Великому. Тризуб, як герб, офіційно затвердять через 54 дні після випуску першого українського кредитового білета. На наступних купюрах тризуб зображують без хреста. Праворуч зображений арбалет, що в XVII столітті був гербом Київського магістрату. На звороті банкноти написи чотирма мовами: українською, російською, польською та на івритом. Таким чином український уряд підкреслював толерантність до національних меншин. Цей паперовий знак вважається досить рідкісною пам'яткою, хоч надруковано їх було на 53 мільйони

250 тисяч карбованців. Усі білети однієї серії і номери АД 185, водяного знаку не мали [1, с.54].

Продовжуючи самостійну фінансову політику, Центральна Рада 1 березня 1918 року ухвалила закон, відповідно до якого за основну грошову одиницю було взято гривню, що містила 8,712 долі чистого золота і поділялася на 100 шагів. Дві гривні дорівнювали одному карбованцю. У найкращій на той час друкарні Берліна Центральна Рада замовила гривні, та в обіг вони були введені тільки за гетьмана Скоропадського.

Знаки Державної Скарбниці, так звані «лопатки», що з'явилися в обігу у квітні 1918 р., представлені невеликою кількістю: 25 карбованців – 2 примірники [Нум-1698, КН-6502; Нум-6553, КН-21294]. На лицьовому боці купюр художник Олександр Красовський зобразив селянку з серпом та снопом колосків та селянина, який спирається на лопату (звідси народна назва). Випускалися знаки Державної Скарбниці у Києві та Одесі. Коли навесні 1919 р. денікінці захопили Одесу, вони поряд з «денікінками» друкували і «лопатки» номіналом 50 карбованців для власних потреб. Це змусило український уряд оголосити знаки серії АО від № 210 і вище фальшивими.

Намагаючись полегшити розмінну кризу, яка виникла у зв'язку з відсутністю дрібних номіналів. Центральна Рада 18 квітня 1918р. випустила в обіг паперові розмінні гроші вартістю 10, 20 (художник А. Середа), 30, 40 та 50 (художник Г. Нарбут) шагів. Вони майже цілковито повторювали малюнок поштових марок, які друкувалися ще з грудня 1917 р. київською друкарнею Кульженка: той же напис «Українська Народна Республіка», позначення номіналу, рослинно-квітковий орнамент, зображення класичного тризуба, завітчаної жіночої голівки, селянина у капелюсі, прикрашеному колоссям, але мали на звороті напис: «Ходить нарівні з дзвінкою монетою». Друкували шаги (у народі «метелики») у Києві аркушами по 100 штук з перфорацією, щоб легше відривати. Усього їх випущено на 16 мільйонів карбованців.

Брак грошей змусив з 5 серпня 1918 р. використовувати як гроші 3,6-процентні облігації внутрішньої позики – білети Державної Скарбниці, вартістю 50, 100, 200 і 1000 гривень. Автором ескізів був Г. Нарбут. Мистецьке оформлення їх небагате. В основі облігації – квадрат, зліва і справа від нього – по 4 купони на виплату відсотків (купони розгорталися ніби крила звідси народна назва облігацій: «аероплани»), традиційні написи в орнаментованій рамі, обплетеній гірляндюю, тризуб на фігурному щиті в оточенні булави, пірнача, двох бунчуків – старшинських клейнодів.

За два місяці до свого падіння, 18 жовтня 1918 р., уряд гетьмана Скоропадського випустив в обіг доставлені літаками з Німеччини кредитові білети вартістю 2 (художник В. Кричевський), 10, 100, 500 (художник Г. Нарбут) гривень майже на 12 мільйонів [Нум-314, КН-1528; Нум-316, КН-1530; Нум-317, КН-1531; Нум-2572, КН-9154]. Катастрофічна інфляція вимагала грошей більших номіналів і незабаром у обігу з'явилися купюри у 1000 і 2000 гривень (художник Іван Мозалевський) [Нум-318, КН-1532; Нум-2570, КН-9152; Нум-319, КН-1533; Нум-2571, КН-9153]. Грошові знаки усіх номіналів, що були випущені за гетьмана, представлені у музейній колекції 8 примірниками. Якщо у Франції, Німеччині паперові гроші України цього періоду вважали за зразок виконання державних паперів - то, мабуть, мали на увазі перш за все банкноти, автором яких був Георгій Нарбут. Найкращим його твором на цій царині, шедевром нової української графіки були 100 гривень 1918 р., де використане гільшоване тло чотирьох видів,

неперевершені нарбутівські написи, зображення традиційного тризуба і розкішних вінків з квітів, плодів, овочів, колосків, символічних постатей жінки у національному вбранні із снопом пшениці та серпом у руці та чоловіка, який спирається на оббитий лавром молот. Це – своєрідний гімн Україні, її родючій землі, працьовитому народові [8 с. 74].

Скрутне економічне і політичне становище, велика потреба у грошах, викликана воєнними діями проти радянської Росії, змусила уряд Директорії, утвореної 14 листопада 1918 р., використовувати запаси грошей, випущених у обіг Центральною Радою та урядом гетьмана, російські рублі, німецькі марки, австрійські крони, бони міст і окремих сіл України. Згодом Директорія переїжджає до Вінниці, звідти до Тернополя, а потім – до Станиславова (нині м. Івано-Франківськ), де в друкарні Хованця були надруковані купюри номіналом 5 гривень (лютий – початок березня 1919 р.). Зберігаються у колекції заповідника лише 1 примірником [Нум-315, КН-1529]. Зліва на аверсі цієї банкноти тризуб, малюнок узятий з реверсу 10 крб. Під ним зазначено: «Серія С.А.І.», праворуч напис – «Розмінний знак Державної Скарбниці УНР». Нижче номінал – «5 гривень» – і підпис Директора Державної Скарбниці, передрукований з купюри 25 або 50 крб. Зліва на реверсі – герб, зверху – «5 гривень». Ці купюри друкувалися на сірому папері. Розмір – 58х98 мм. Основна кількість купюр цієї емісії використовувалася населенням Галичини. У Кам'янці-Подільському Директорія пустила в обіг купюри номіналом 10, 25, 100, 250 і 1000 крб. (а також станиславівські п'ять гривень). Інші (100, 250 і 1000 крб.) Купюри у 100 (художник Г. Нарбут), 250 (художник Б. Романовський) і 1000 (художник Г. Золотов) карбованців введені у обіг у серпні 1919 р., а 10 і 25 карбованців (художник А. Приходько) – у жовтні 1919 р. Найкращим грошовим знаком цього періоду є 1000 карбованців, виконані Г. Золотавим у стилі українського бароко. На жаль до колекції заповідника потрапила лише 1 купюра [Нум-320, КН-1534].

Музейна збірка грошових паперових знаків 1917-1921 рр. має неабияке значення, бо містить справжні твори мистецтва світового рівня, символи художньої, духовної творчості українського народу, його політичної і економічної сили.

Безумовний інтерес у даній колекції викликають нагороди СРСР, України, Австрії, Австро-Угорщини, Німеччини, Польщі, Франції та Канади.

У зв'язку з тим, що Україна тривалий час була частиною Радянського Союзу, тому у фондах заповідника найбільшу кількість займають відзнаки ССР, а саме: Ордени Вітчизняної війни, Медалі «За відвагу», Медалі «За бойові заслуги» та інші.

Неменш цінною є військова нагорода Австро-Угорщини часів правління останнього цісаря Карла I - Військовий Хрест Карла.

Дана колекція нашого заповідника надзвичайно велика і цікава. Її пам'ятки представлені у постійно діючій експозиції. На сьогодні збірка за своїм складом та характером вирізняється за рядом основних тематичних розгалужень і містить доволі розмаїтий матеріал, що ілюструє широкий спектр тенденцій у розвитку нумізматики в багатьох країнах світу.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Ветров І. Національні грошові знаки України 1917-1920 рр. / І. Ветров, М. Виговський // Київська старовина. - 1993. - № 1. - С. 89.
2. Ємченко О. Історія України в грошах / Олександр Ємченко // Київська старовина. - 1994. - №6. - С. 104-106

3. Історія грошей в Україні з давніх часів до сучасності (на нумізматичних і боністичних джерелах) : Зб. наук. матеріалів Другої і Третьої Міжнар. наук.-практ. конф. ТАНГ (1999, 2000 рр.) / ред.: Б. М. Андрушків; Терноп. акад. нар. госп-ва. - Т. : Екон. думка, 2001. - 112 с.
4. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К., 1971
5. Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. К., 1981
6. Римар А. П. Питання культурології:, зб. наук. праць, – К.: КНУКіМ. 2007. – Вип. 23 – С. 110-116.
7. Римар А. П. Грошова система Грошові емісії Гетьманської держави Павла Скоропадського / А.П. Римар // 9 – С. 107-114.
8. Тхоржевський Р. Й. Нариси історії паперових грошей України./ Тхоржевський Р. Й. - Донецьк, 1993. - 87 с.
9. Ємченко О. Історія України в грошах / Олександр Ємченко // Київська старовина. - 1994. - №6. - С. 104-106
10. Інвентарна книга «Нумізматика» № 1. 1994-1996р.
11. Інвентарна книга «Нумізматика» № 2. 1996-1999р.
12. Інвентарна книга «Нумізматика» № 3. 1999-2001р.
13. Інвентарна книга «Нумізматика» № 4. 2001-2005р.
14. Інвентарна книга «Нумізматика» № 5. 2005-2009р.

Юрій Буньо
м. Львів

ПОВЕРНЕННЯ З НЕБУТТЯ: «ПОРТРЕТ ЧОЛОВІКА З МОНЕТАМИ» НЕВІДОМОГО ХУДОЖНИКА ХІХ СТ.

У 2018 році з фондів Львівського історичного музею на реставрацію надійшов твір із зображенням Короля Яна III Собеського. Пам'ятка була передана у фонди ЛІМ у 1940 році з колишнього Національного музею імені короля Яна III, куди, у свою чергу, надійшла в 1913 році із збірки Владислава Лозинського (1843—1913). Владислав Лозинський придбав портрет 18 листопада 1910 року в антикварів Шварца і Шульберга (Schwarz & Schulberg) за 400 корон. (Архів ЛІМ. – Inwentarz zbiorów [Władysława Łozińskiego]. [Кін. ХІХ– поч.ХХ] – s. 101 (Nr 100)).

Твір надійшов на реставрацію в незадовільному стані, з проривами авторської основи та їх не фаховою реставрацією, наявні порушення зв'язку між фарбовим шаром і ґрунтом з основою, місцями підняті краї кракелюру, деформація основи твору, вм'ятини основи, потемніла пожовкла лакова плівка, механічні пошкодження, подряпини, поверхневі забруднення. Навколо ділянки з проривами присутні деформації основи. Поверхня полотна зі звороту на доступній площині покрита (до країв підрамника) невідомим розчином від чого відбулася зміна кольору основи (темно-коричневий), з'явилась жорсткість, місцями виявлено згустки розчину. Виявлено в нижній частині твору в ділянках проривів пізніші реставраційні ґрунтування та тонування, що знаходяться на поверхні авторського малярства, а також, у верхньому лівому куті виконано непрофесійні тонування, які змінилися в кольорі. Прописи в ділянках проривів лежать поверх авторського малярства.

Обстеження пам'ятки в ультрафіолетових променях з лицевої сторони показало, що люмінесценція лакової плівки є фіолетового кольору, нерівномірна, можна зробити висновок, що лакова плівка є реставраційна, місцями на зображенні накидки короля проглядається люмінесценція лаку теплого оливкового кольору. Є потертя лаку в нижній частині твору та по периметру країв.

В результаті мікологічного обстеження твору з лицевої та зворотної сторони твору не виявлено колоній життєздатних пліснявих грибів. Згідно результатів мікрохімічного аналізу найбільш пізні пігменти, визначені в фарбовому шарі картини – свинцевий крон, отримані у 1850-му та 1809-му роках, відповідно. Виробництво такого білила розпочалось з середини XIX сторіччя. Беручи до уваги вищезазначене, імовірним часом створення картини можна вважати другу половину XIX сторіччя.

Було проведено ряд консерваційних заходів: проведено профілактичне антисептування твору, здійснено демонтаж полотна з підрамника, укріплено ґрунт та фарбовий шар, усунуто деформації основи, видалено поверхневі забруднення та невідомий розчин зі зворотної сторони твору. Оскільки виникла складність з виконанням процесу усунення проривів із-за деформацій основи в даній ділянці, реставраційною радою прийнято рішення про зняття непрофесійних прописів та нефахових реставраційних ґрунтувань з поверхні авторського малярства в ділянці прориву, що спричинили деформацію авторської основи, яка не ліквідувалась при розтягуванні твору на робочий підрамник із-за своєї жорсткості. У ділянці нижнього прориву, в процесі зняття пізніших прописів було виявлено шар паперу, який виконував функцію реставраційної латки. Під шаром паперу відкрито шар смоли темного кольору. У процесі пробного зняття пізніших прописів у ділянці проривів твору виявлено шар малярства вохристо-оранжевого кольору. Дослідивши дані ділянки цифровим мікроскопом зрозуміли, що твір перемальований повністю, під фарбовим шаром із зображенням портрета Яна Собеського знаходиться інший живопис в іншій кольоровій гамі.

Після проведення рентген дослідження твору виявлено зображення портрету чоловіка в одязі стилю «ампір» з розворотом тіла в праву сторону та зміною рисунку на обличчі портретованого. Згідно із затвердженою на засіданні науково-реставраційної ради КЗ ЛОР Львівського історичного музею програмою виконано ряд консерваційно-реставраційних заходів та зняття пізніших записів з поверхні авторського малярства.

Було проведено також стратиграфічні дослідження:

- 1) відібрано пробу в ділянці нижнього прориву твору. Дослідивши шліф під цифровим мікроскопом, виявлено шар смоли темного кольору, що знаходиться поверх авторської потемнілої лакової плівки та малярства;
- 2) відібрано пробу в ділянці «Т»-подібного прориву. Дослідивши шліф, виявлено шари запису темного кольору, що знаходиться поверх смоли грубого шару під яким знаходиться авторська потемніла лакова плівка та малярство.
- 3) відібрано пробу в ділянці під підборіддям портретованого. Дослідивши шліф під цифровим мікроскопом, виявлено шар потемнілого лаку та запису, що знаходиться поверх авторського малярства світлого кольору.

Перед усуненням пізніших перемальовань з поверхні авторського малярства було проведено ряд пробних зондажів. Процес зняття пізнішого запису проводили пошарово, одночасно із потоншенням пізнішої потемнілої пожовклої лакової плівки. Спочатку було усунуто шар запису у лівій нижній ділянці тампонним методом за допомогою розчину на основі лавандової ефірної олії (РТ-9) та відкрито зображення руки зі столом (оранжевого кольору), на столі знаходиться аркуш паперу з текстом (латинськими літерами) та монети. Шар авторського малярства у даній ділянці є у доброму стані – майже без втрат малярства. Поступово

невеликими ділянками відкрито все більші ділянки авторського малярства. У ділянках із зображенням обладунків відкрито авторське малярство із зображенням одяжі портретованого темного кольору. Процес зняття запису в ділянці накидки з хутра проводився двома методами – 1) фарбу білого кольору усували за допомогою змінних ватних тампонів змочених у реагенті димексиді з піненем, розчином РТ-9 проведено добирання залишків запису, оскільки біла фарба по своїй структурі є досить міцною, застосовано усунення залишків розм'яклої від розчину фарби очний скальпель; 2) фарбу темно червоного кольору усунено за допомогою змінних ватних тампонів зволожених у розчині трійника; залишки добирали розчином РТ-9 за допомогою скальпеля. Відкрито ділянки з авторським фоном сіро-оливкового кольору та одяжі темного кольору. Окремо було підібрано розчин для зняття записів в ділянках із зображенням руки, булави, заціпки для накидки та пояса. Записи на фоні твору усувались за допомогою ватного тампона змоченого у розчині РТ-9, відкрито авторський фон сіро-оливкового кольору. Запис із зображенням герба усунено розчином трійника (спирт: пінен: ацетон в пропорції 1:1:1). Усунувши запис із зображенням герба відкрито ґрунтову вставку білого кольору (яку виявлено було на рентгені), відкрились значні потертя, втрати авторського фарбового шару в даній ділянці. Уся робота по усуненню записів проводилася під контролем бінокулярної лупи, ультрафіолетових променів та цифрового мікроскопа.

Після зняття усіх записів відкрито авторське малярство 20-30-их років XIX ст. із зображенням портрета чоловіка біля столу з аркушем паперу з написами та монетами з розворотом тіла в праву сторону та зміною рисунку на обличчі, без зображення герба. Є припущення, що зображено портрет банкіра чи мецената того часу. Згідно напису на зображенні аркуша паперу відчитуються написи німецькою мовою «Sechs Tausend» (шість тисяч) та «Prag» (*Прага*).

Авторську основу було зміцнено методом дублювання на поліамідове волокно «влокніну». У даному випадку було використано синтетичний реставраційний клей «BEVA 371» та поліамідове волокно «Cereh» 10g/m². Попередньо на зворотну поверхню авторського полотна рівномірно нанесено розігрітий на водяній бані розчин клею «BEVA 371». Після висихання клею на зворотну сторону прикладено влокніну «Cereh» 10g/m² (поліамідове волокно) – розміром з авторське полотно та рівномірно нанесено клей вдруге густішої консистенції (1:1) (t- 30-40С), в такий спосіб, щоб усунути з-під волокна залишки повітря, з середини твору на боки. Після повного висихання за допомогою каутера (t-70С), через фторопластову плівку фіксували «влокніну» на поверхні авторського полотна. Під дією температури відбувалась склейка авторського полотна з дубляжним волокном. Дублювальна система на основі BEVA371 успішно застосовується уже багато років. Цей полімер має ряд корисних властивостей: зворотність, безколірність, прозорість. Розчинний у легких бензинових фракціях (уайт-спірит, бензин, пінен), які не шкідливі для фарбового шару, не дають усадки чи набухання; не викликають розм'якшення поверхні (на відміну від водних розчинів натуральних клеїв). Є можливість нанесення холодним. При цьому BEVA371 має термопластичні властивості і активується при t-68⁰С. Склеювання легко зворотне при нагріванні вище температури активації без застосування фізичного зусилля.

Твір розтягнуто на ново виготовлений рухомий підрамник, підведено реставраційний ґрунт в місцях втрат авторського. На авторський живопис нанесено

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«КОНСЕРВАЦІЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ ЯК ОСНОВНІ ЕТАПИ В ОРГАНІЗАЦІЇ
ЗБЕРІГАННЯ МУЗЕЙНИХ ЕКСПОНАТІВ»

нову захисну лакову плівку, виконано тонування твору в місцях втрат авторського фарбового шару.

Після зняття записів відкрито живопис європейського зразка. Попередньо здубльовані етикетки на поліамідове волокно «Сегех» 70g/m², перенесено та приклеєно на новий підрамник зі зворотної сторони за допомогою 8% кролячого клею. Етикетку з написами інформації про картину (назва, розміри, тощо) перенесено на картон (за допомогою 8% кролячого клею) та прикріплено на зворотній стороні підрамника. Твір набув експозиційного стану.

У 2021 році твір був на експозиції виставки «Львівський історичний музей – Незалежній Україні» в Кам'яниці Корнякта (пл. Ринок 6). Ведеться наукова робота мистецтвознавців відносно атрибуції твору.

Рис.1. Твір до реставрації

Рис.2. Рентген дослідження

Рис.3. Твір в процесі усунення перемалювання

Рис.4. Твір після реставрації

Рис.5. обличчя портретованого в процесі реставрації

Рис.6. Обличчя портретованого до реставрації

Рис.7. Обличчя портретованого після реставрації

Рис.8. Фрагмент твору в процесі реставрації

Рис.9. Фрагмент твору до реставрації

Рис.10. Фрагмент твору після реставрації

КОМПЛЕКТУВАННЯ І АТРИБУЦІЯ КОЛЕКЦІЇ «СТАРОДРУКИ» У ФОНДАХ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

Анотація: В статті опрацьовано і систематизовано частину відомостей про рідкісні книги, що знаходяться у фондовій колекції Національного заповідника «Замки Тернопілля». Важливим аспектом фондової роботи є збереження стародруків та інших книжкових пам'яток, а наукової - дослідження та їх опис, а саме – атрибуція, тобто встановлення назви, місця і року видання, його формату, рідкісності й цінності книги.

Ключові слова: книга, фондосховище, колекція, стародрук, заставка, філіграні, атрибуція, збереження.

Дослідження книжкових пам'яток, першим етапом якого є атрибуція, їх дбайливе збереження, ретельний науковий опис, популяризація в різний спосіб становлять основи книжкового пам'яткознавства – наукового напрямку й одночасно сфери практичної діяльності з рідкісними та цінними книжками, що є пам'ятками історії й культури [6].

Українські видання до 1860 р. включно відносяться до книжкових пам'яток, відповідно до затвердженого Міністерством культури України «Порядку відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань до Державного реєстру національного культурного надбання» (постанова від 08 липня 2016 р.) [7].

Дбайливо збережена колекція стародруків є справжнім національним надбанням, свідченням культурних традицій, історичних подій, що ілюструє важливі етапи розвитку історії культури, книги та книгознавства, мистецтва книги та поліграфії. На даний час у фондах Національного заповідника «Замки Тернопілля» зберігається близько 150-ти рідкісних друкованих пам'яток XVII–XIX ст. Колекція «Книги релігійного змісту» формувалася понад 25 років і є унікальним джерелом відомостей історії книгодрукування і релігійного життя нашого краю. Багато книжок мають цінні прикмети часу: екслібриси, філіграні, маргінальні записи, а їх сторінки оздоблені сюжетними заставками, ініціалами і кінцівками. Беззаперечна цінність колекції кирилических видань, до складу якої входять книжки, надруковані слов'янським кирилическим шрифтом протягом XVII – поч. XX ст. У фонді зберігаються такі видання, як «Мінея» з 1761 р., «Псалтир» з 1871 року, «Молитвослов» 1899 р., а також «Стихарь» з 1786 р., «Часослов» з 1769 року. Серед стародруків можна виділити «Євангеліє» 1667 і 1690-х років, «Триодь» з 1664 р., «Ірмологій» 1790 року та інші.

У статті атрибутовуються чотири книги: Євангеліє 1803 р., Мінея 1863 р., Триодь і Октіох (без датування).

Визначити, яке саме видання перед вами не завжди легко, особливо, коли примірник дефектний. Наприклад, коли відсутній титул, або не має останніх аркушів, де надрукована інформація про назву книги, її автора, видавництво та рік друку (подається в цифровій нумерації). Також важливо пам'ятати, що літочислення є від Різдва Христового і від створення світу, які різняться між собою числом 5508, а якщо вказується місяці з вересня по грудень то на 5509 [8].

Ідентифікація дефектних примірників видань або окремих фрагментів, що не містять титулу, назви, відомостей про час та місце друку називається атрибуцією. Для цього використовуються як спеціальні методичні посібники, так і друковані

каталоги, наукові дослідження, альбоми орнаментики та філіграней, словники граверів, електронні ресурси, в тому числі бази даних та повнотекстові копії [5].

Атрибуцію книги розпочинаємо з візуального огляду, а саме: визначаємо формат книги, її розмір, якість паперу, шрифти, кольори друку, наявні філіграні, печатки, написи. Також фіксуємо чи була книга реставрована, хоча б частково, а особливо чи є зміни, які важко повернути (формат, кількість аркушів, вставки - наново надруковані зошити).

В усіх оглянутих стародруках в наявності є обкладинка, але всі вони мають часткові втрати своєї автентичності. Наприклад: Картонна обкладинка книги «Євангеліє» 1803 р. більш сучасна замінена у кін. XIX ст., в «Мінеї» 1863р. – повністю нова обкладинка з частково збереженими частинами старої, книга «Тридіон» – зберегла давню дерев'яну обкладинку, обтягнуту шкірою, а «Октоїх» отримав зовсім нову обкладинку після опрацювання в 1906 р.

Датування книги можна визначити по титулу, або останньому аркуші книги. Наприклад: перші дві книги зберегли свої титульні аркуші, де можна визначити, що книга «Євангеліє» видана в Почаївській друкарні у 1803 році, а «Мінея» у 1863 р. Досліджуючи книгу «Тридіон» знаходимо на останньому аркуші напис 1744 р. від Різдва Христового, але труднощі виникли з книгою «Октоїх», яка була дефектним примірником, тобто має втрати аркушів. Один із методів для додаткової атрибуції можна використати філіграні, які присутні в аркушах стародруків. На 31 та 41 аркуші були зафіксована філігрань, що нагадує латинську літеру «W» по каталогу філіграней [4] визначається рік - 1685. Однак відомо, що цей метод, надаючи досить точні відомості в межах століття, півстоліття, або навіть кількох десятиліть друкування книжки, не дає можливості точно встановити рік її виходу. Максимально точні відомості стосовно часу друкування можна було б отримати шляхом співставлення датування за філігранями з іншими чинниками, зокрема шрифтовими та орнаментальними ознаками тощо. У XIX ст. у зв'язку зі зміною технології виробництва папір випускався переважно без філіграней [9].

Дуже важливим для опису і атрибуції книги є також художнє оформлення, до якого відносимо сюжетні гравюри, портрети, гравюри архітектурного змісту, зображення гербів, заставки, віньетки, форти, фронтисписи, ініціали, виливні прикраси та інші елементи [3, с.37]

Гравюри-заставки, кінцівки та рамки виконують роль цезури, відзначають початок розділу або важливі місця, що потребують виділення. Широко застосовують червону фарбу не тільки для ініціалів, але й для виділення заголовків та тексту, для особливої ваги, щоб привернути увагу читача. Не меншого значення надавалося декоративним елементам – сюжетним гравюрам, титулам, заставкам, кінцівкам та великим ініціалам. Під заставкою, як правило, на сторінці книги вміщується заголовок, який ще з часу рукописної книги перетворився у складне декоративне письмо – в'язь. Текст починається заголовною літерою, виконаною переважно червоною фарбою або золотом і оздоблена відповідними орнаментальними прикрасами [2, с.].

Атрибуючи кожну книгу з фондів Національного заповідника «Замки Тернопілля» всі дані вносимо у каталог стародруків і рідкісних книг. Каталогізація фондів збіроч покращить роботу музею, а також допоможе у вирішенні різних питань по збереженості, догляду і дослідженню кожного екземпляра книг.

Книга церковна «Євангеліє від Матвія» (КН – 3345; К – 263) 1803р.

. – 2⁰ 22X34,5X1 см. – [1] 49 арк.[1] . –22 рядків на арк. І-3 см. – Ініціал в рамці 3X2,5 см. Шрифт -4 мм. h(10p)=11,7 см.(21 р. на Арк.текст=25,7 см.)

Походження: не відоме

Реставрація: відомостей не має

Техніка і матеріали: Папір, друк. Оправа картонна з витиснутим зображенням Хреста посередині.

Опис: Книга церковна «Євангеліє від Матвія». Видрукуване в Почаївській Лаврі, старослов'янською мовою. В книзі розміщені молитви Літургії на кожен день тижня. Кожна молитва починається з великої літери – Ініціал. Молитви розділені одна від одної горизонтальними лініями з рослинним орнаментом. На першому листку стоїть штамп «М П Х. ДЫМЕТЬ во Львовѣ». Обкладинка можливо зроблена пізніше, або реставрована кустарним способом. На внутрішній стороні підклеєна газетами за 1874 рік.

Філігрань цифрова (1803) і герб в картуші з хрестом на 5 арк.

Експонування: Збараський замок, фондосховище

Публікації: Згадується лише як предмет колекції [1, с.13]

Стан збереження: примірник дефектний – відсутні аркуші, а деякі порвані, краї надірвані. Обкладинка порвана, картон потертий на кутках.

Книга церковна «Мінея» (КН – 7259; К – 412) **1863р.**

. – 4⁰ 33X21X9 см. – [3] 588[9] арк. – 30 рядків на арк. І-2,4 см. – Шрифт -4 мм.

Походження: Книга передана з Храму Преображення Господнього с.Решнівка Збараського р-н, про це говорить кругла печатка на першій сторінці.

Реставрація: відомостей не має, але наявна підклейка аркушів.

Техніка і матеріали: Папір, друк. Оправа тверда виготовлена з дерева, обтягнута шкірою коричневого кольору.

Опис: Книга церковна «Мінея». Надрукована старослов'янською мовою в два кольори. Кожен новий текст починається із заставки, а абзац із великої літери – ініціалу червоно кольору. На деяких аркушах містяться і невеликі заставки сюжетні. Книга складається з двох частин, перша на 300 арк., друга на 288 арк. Надрукована у Почаєві.

Експонування: Збараський замок, фондосховище

Публікації: Згадується лише як предмет колекції [1, с.83]

Стан збереження: примірник дефектний – відсутні аркуші, а деякі порвані, пошковлі з слідами воску, краї надірвані. Обкладинка шкіряна потерта на кутках знищена.

Провенієнція: На титульному та 89 аркуші кругла печатка по-колу з написом «Українська православна церква. Київський патріархат. Тернопільська Єпархія. Збараське благочиння», а посередині Хрест в променях і напис: «Храм Преображення Господнього с. Решнівка» [10].

Книга церковна «Тріодіон» (КН – 6790; К – 402) **1744**

. – 2⁰ (37X22X8,5 см.) . – [1] 744 [3] (нумерація посторінкова) (ґМД) . – 33 рядків на арк. І-3 см. Шрифт -4 мм. h(10p)=7,5 см.(33 р. на Арк.текст=25,3 см.)

Походження: Акт №83 від 20.07.2004 передана з Церкви Преображення Господнього с. Залужжя Збараського району.

Реставрація: відомостей не має

Техніка і матеріали: Папір, друк. Оправа шкіряна, зображення в чорно-білих кольорах.

Опис: Книга церковна «Тріодіон». Книга віддрукована старослов'янською мовою. У книзі розміщені молитви на кожен день посту. Книга гарно оформлена. На початку кожного розділу знаходиться сюжетні заставки, а також заставки

оздоблені рослинним орнаментом з кінцівками з зображення ангелочків. Обкладинка тверда в шкіряній оправі, посередині ромбовидна прикраса, з правого боку мала застібки.

Експонування: Збаразький замок, фондосховище

Публікації: Згадується лише як предмет колекції [1, с.79]

Стан збереження: примірник дефектний – титульний аркуш відсутній, також окремі аркуші, а деякі порвані, пожовклі з слідами воску, краї надірвані, пошкоджені шашелем, застібки пошкоджені. Обкладинка порвана відходить від книжкового блоку, частково втрачена, шкіра потерта на кутках знищена і відходить від дерев'яної основи.

Книга церковна «Октоїх» (КН – 5706; К – 344) **1685 р.**

. – 4⁰(28X18 см.) . – [4] 349 [4] арк. – 41 рядків на арк. І-3 см. – Шрифт -4 мм.

Походження: Акт №137 від 31.07.2002 передав Данилейко М.К.

Реставрація: відомостей не має, частково реставрували склеюючи розірвані аркуші.

Техніка і матеріали: Папір, друк. Оправа, тиснення.

Опис: Книга церковна «Октоїх». У книзі поміщені церковні пісні стихарі-молитви, які виконуються при проведенні Літургій, а також в інших обрядах. ***Текст надрукований в два кольори старослов'янською мовою, на грубому сіруватому папері.*** Книга орнаментована художніми орнаментальними графічними заставками. Відсутня титульна сторінка. Книга дуже обрізана. Обкладинки виготовлені із грубого картону, обтягнутого шкірою. На титулі і корінці збереглися нечіткі відтиски назви книги і рамки з оздобою. Філігрань на 41арк і 31 у вигляді латинської літери «W».

Експонування: Збаразький замок, фондосховище

Публікації: Згадується лише як предмет колекції [1, с.57]

Стан збереження: примірник дефектний – відсутні аркуші, а деякі порвані, пожовклі пошкоджені шашелем, краї надірвані. Обкладинка шкіряна потерта на кутках.

Провенієнція: на форзаці знаходиться штамп з написом: «в 1906 р. книгу наново переплів М.Олексіндер в м. Збаражі», на іншому аркуші напис: «Оправлено в сентябре 1906. Василий Курдинов».

Щоб зберегти ще на багато років такі цінні книги створюється колекція «Стародруки і рідкісні книги релігійного змісту». Фондові працівники в загальному описують кожну книгу, проводять їх фотофіксацію та заносять дані в інвентарну книгу та картку, яка оформляється на кожний експонат. У фондових приміщеннях створені умови для їх зберігання (шафи, в яких кожна книга лежить на полиці окремо). Досить актуальним з точки зору забезпечення збереження книг є їх картонування, тобто утримання у спеціальних коробках, які захищають їх від зовнішнього впливу різного роду чинників – різкого коливання температури.

В рамках наукової роботи заповідника в частині «вузька спеціалізація» кожний науковець досліджуючи стародруки з допомогою ряду методів проводить атрибуцію кожного екземпляру для подальшого збереження, консервації, каталогізації та популяризації. Збереження фонду – єдиний спосіб забезпечення повноцінної й різнобічної інформації для майбутніх поколінь дослідників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Інвентарна книга №2. Група: «Книги». – Збараж: НЗ «ЗТ», 17.01.2005. – з №212 по №453. –С.313

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«КОНСЕРВАЦІЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ ЯК ОСНОВНІ ЕТАПИ В ОРГАНІЗАЦІЇ
ЗБЕРІГАННЯ МУЗЕЙНИХ ЕКСПОНАТІВ»

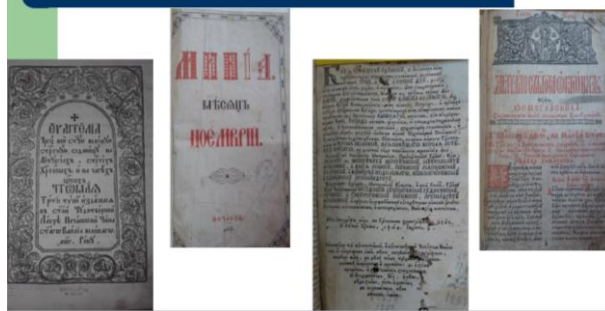
2. Запаско Я.П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. – Київ: в-во Академії наук України РСР, 1960. 180с.
3. Цімборовська-Римарович І. Комплексне дослідження стародруків як історико-культурних пам'яток та історичних джерел. /Науковий збірник Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування. Випуск 3. – Острог, 2015. -247 с.
4. Laucevicius E. Popierus Lietuvoje XV–XVIII a. : atlasas = Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV–XVIII в. : атлас, [текст]. – Vilnius : Mitnis, 1967. – 577 с.; 278 с.: іл.
5. Бондар Н.П. Практичне заняття «Специфіка опису кирилических стародруків та навички атрибуції дефектних примірників та фрагментів» // [електронний ресурс]:<http://nbuv.gov.ua/node/3325>
6. Ковальчук Г. Дослідження стародруків та рідкісних видань: з історії атрибуції книжкових пам'яток. // [електронний ресурс]: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/184500/1-Kovalchuk.pdf?sequence=1>
7. Про затвердження Порядку відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань до Державного реєстру національного культурного надбання. // [електронний ресурс]:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0936-16#Text>
8. Простейшие основы идентификации издания кирилловской печати. // [електронний ресурс]:
<http://www.raruss.ru/slavonic/slav5/1669-slavonic-leekbez.html>
9. Філігранологія, філігранознавство. // [електронний ресурс]: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Filihranolohiia
10. Швець А. В. ПАМ'ЯТКА з архівного описування та атрибуції стародруків та рідкісних книг, що надруковані латинською мовою. // [електронний ресурс]: [https://tsdazu.archives.gov.ua/wp-content/uploads/2019/03/Nauk_dovid_aparat/Pamiat\(z_arh_opis_ta_atrub_star\).pdf](https://tsdazu.archives.gov.ua/wp-content/uploads/2019/03/Nauk_dovid_aparat/Pamiat(z_arh_opis_ta_atrub_star).pdf)

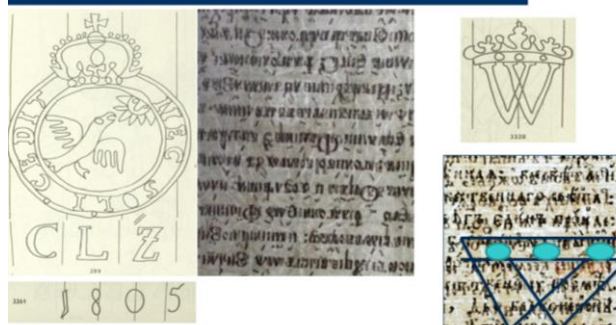
«Євангеліє» 1803 р., «Мінея» 1863 р.,
«Тридіон» 1744 р., «Октіох» 1685 р.?

Титульні аркуші допомагають датувати книгу, це можна побачити і по останньому аркушу де вказаний рік видання «Тридіон» - 1744, відсутні такі аркуші в книзі «Октіох».

Філіграні на аркушах стародруків, а саме
«Євангелії» - 1803 р. та «Октіох» - 1685 р.

Заставки і кінцівки з фігурними зображеннями

Ірина Грузер
м. Кам'янець-Подільський

АРХІТЕКТУРНІ ДЕТАЛІ З ФОНДОВОЇ ЗБІРКИ НІАЗ «КАМ'ЯНЕЦЬ»

Анотація: У статті розглядаються музейні предмети з групи «Архітектурні деталі» з фондової збірки НІАЗ «Кам'янець». Здійснено їх аналіз та подано класифікацію за призначенням та використанням.

Ключові слова: архітектурні деталі, музейний предмет, пам'ятні плити, надгробні плити, хачкар, капітель, карниз, фриз, балясина, колона, портал, облом, кронштейн, нервюр, консоль.

Місто Кам'янець-Подільський, захищене обіймами крутих схилів каньйону річки Смотрич, зі своєю багатовіковою історією та неповторною архітектурою, впродовж багатьох століть, було порубіжним між Заходом і Сходом, християнством і ісламом. Історична частина - Старе місто, зберегло різноманіття архітектурних стилів, в яких простежуються світогляди різних культур та народів, де в єдиному комплексі поєднується католицький костюл з турецьким мінаретом, православні храми та католицькі монастирі, могутні твердині – фортифікаційні системи, аналогів яких немає у Європі, а збережені кам'яниці XVI-XVIII ст. відтворюють архітектурне минуле середньовічного Кам'янця.

На сьогодні на території НІАЗ «Кам'янець» (далі Заповідник) розташовано 141 пам'ятку архітектури за категоріями національного та місцевого значення. Під час архітектурно – археологічних досліджень та нагляду за земляними роботами на заповідній території, окрім археологічного матеріалу, виявляють цікаві обломи архітектурних деталей та елементів з інтер'єрів та екстер'єрів будівель, пам'ятні плити з написами на латинській, вірменській, турецькій, єврейських мовах тощо.

У фондовій колекції НІАЗ «Кам'янець» в групі «Архітектурні деталі та елементи» зберігається близько ста музейних предметів, які є цінними речовими джерелами у вивченні історичного та архітектурного минулого міста Кам'янця – Подільського.

Архітектурними деталями є окремі елементи будівель та споруд, які відіграють визначену архітектурним задумом функціональну, конструктивну,

декоративну чи художньо-образну роль у зовнішньому вигляді чи інтер'єрі [4, с.83].

Архітектурні деталі та елементи з фондової збірки є предметом дослідження працівників Заповідника. Зокрема Рудюк Л.Й. яка дослідила деталь міхрабу з фондів НІАЗ «Кам'янець» [5]. Кулішова Г.А. провела інвентаризацію пам'яток декоративного мистецтва – хачкарів на території НІАЗ «Кам'янець»[2]. Вільчинська О.В. висвітлила питання декоративного плафонного живопису з фондової збірки.[1]. Речові музейні предмети даної групи представлені у каталозі «Архітектурні деталі з фондів НІАЗ «Кам'янець»»[3] та є експонатами на виставці – лапідарії «Кам'яне мереживо міста» .

Метою даної статті є аналіз музейних предметів групи «Архітектурні деталі та елементи» з фондів НІАЗ «Кам'янець» з короткою науковою атрибуцією, спробою їх класифікації за призначенням та використанням.

Об'єктом дослідження є музейні предмети групи «Архітектурні деталі та елементи» з фондової колекції Заповідника.

Фондові предмети Заповідника групи «Архітектурні деталі та елементи» можна класифікувати на підгрупи за призначенням та місцем використання на: «Архітектурні деталі», «Надгробні плити», «Пам'ятні плити».

Архітектурні деталі можуть виготовлятися окремо як будівельний виріб і потім у готовому вигляді монтувати на фасаді чи в інтер'єрі будівлі, споруди. Такі деталі мають завершену форму і нерідко – самостійне значення (барельєф, капітель, ваза, кронштейн, карниз, картуш, розетка, портал тощо).

До підгрупи «Архітектурні деталі» відносяться:

- Капітелі, XVI-XIX ст. покриті листям аканту (елементи коринфського ордеру) та дентикулами. Вилиті з бетону, білокам'яні. Капітель колони прикрашала фасад будівлі доби еклектики, та була виявлена на ділянці південного кварталу Старого міста, пл. Польський ринок, 6/1. [7, 8, 9];
- Фрагменти міжвіконних колон, ренесансних кам'яниць XVI-XVII ст. [34]. Будівлі XVI-XVII ст. мали надзвичайне багате оздоблення фасадів. Не менш розкішно, ніж фасади, декорувались інтер'єри. Велика увага приділялась оздобленню віконних отворів: відкоси і міжвіконні стовпи виконувались з білого каменю і вкривались багатою орнаментальною різьбою та поліхромією. Один з фрагментів (АД-1) був знайдений на території комплексу монастиря домініканок по вул. Францисканській, 12, - верхня частина якого була оздоблена канелюрами, а нижня – рослинно-геометричним орнаментом [10];
- Фрагмент барокової декоративної вази з білого каменю (пісковика), XVIII ст., прикрашала балюстраду верхнього ярусу дзвіниці костелу св. Миколая комплексу монастиря домініканців по вул. Домініканській, 1.[32]
- Фрагмент архітектурного облому XVII-XVIII ст., на лицьових частинах якого зображено небесні світила – сонце з 22 променями і місяць, що мають людські обличчя. На бічній поверхні облому також наявний фрагмент напису, що свідчить про вторинне його використання. Архітектурний облом було виявлено на ділянці по вул. Онуфріївській біля мосту через р. Смотрич та Настінної башти Польської брами [11];
- Кронштейн (балконний), XVII-XVIII ст. – має хвилястий абрис, оздоблений бароковими мотивами: фасадна поверхня – стилізованим зображенням листя аканту, бічні поверхні – S- подібними волютами, які утворені завитками різної величини [12];

- Фрагменти білокам'яного обрамлення, XVII-XVIII ст. - видовженої прямокутної форми, орнаментовані рослинним орнаментом у вигляді грон винограду та квітів, демонструють оздоблення архівольта порталу рослинним декором – виноградною лозою з гроном. А також оздоблені декоративною порізкою «жолобки» [13,14];
- Консоль, XVIII - поч. XIX ст. має трапецієвидну форму, вилита з бетону, пустотіла. Фасадна поверхня прикрашена зображенням листя аканту, бічні поверхні – S-подібними волютами. Використовувалась, ймовірно як замковий камінь арки або підп'ятник склепіння. Консоль була виявлена на території ділянки по пл. Польський ринок, 6/1[15];
- Деталі ренесансного прямокутного профільованого білокам'яного порталу, XVI-XVII ст. На фризі однієї з горизонтальних перемичок прочитується напис на латинській мові «DIE FAMARE CAVE QVIA PECCATUM GRAVE.» (в перекладі «Дня судного стережись, бо гріх тяжкий») [6, с. 37]. По внутрішньому периметру порталу проходять втоплена чверть і профілі. Орнаментовані у вигляді вирізьбленого рослинного зображення розетки. Білокам'яні портали були виявлені по вул. Старобульварній, 2 (рис.1) [16, 17, 18, 33];
- Фрагменти нервюр, XVI-XVII ст. виконані з білого каменю ребра склепінь. Їх профіль трикутний з увігнутими до середини гранями [19];
- Фрагмент карнизу, XVIII ст. білокам'яний, декорований іоніками і дентикулами [20];
- Фрагмент білокам'яного фризу, XVI-XVII ст. орнаментований різьбленим тригліфом та метопом, на якому зберігся напівстертий круглий медальйон [21];
- Фрагмент білокам'яного оздоблення (кронштейна), XVII-XVIII ст. виготовлений у вигляді завитка, бічні поверхні якого декоровані рослинним орнаментом у вигляді чотирьохпелюсткової квітки і пучком листя [35];
- Стовпчики огорожі, XVIII ст. кам'яні, подільського типу, використовувалися в якості опори для забору. Стовпчики прямокутної видовженої форми з пірамідальним завершенням [22, 23, 24];
- Парні балясини, XVI-XVII ст. – ренесансний білокам'яний елемент балюстради. Його фасадні поверхні оздоблені фільонкою з гладкою рамою із заповненням лусочковим декором і гліфами в нижній частині, а бічні поверхні – напівбалясинами [25];
- Фрагмент фризу карнизу, XVIII-XIX ст. є елементом у декорі інтер'єру. Поверхня фризу декорована ліпним орнаментом «хвилясте стебло». Такий орнамент був широко розповсюджений ще на римських рельєфах і фресках, широко застосовувався в ренесансному і бароковому оздобленні. Являє собою стебло, що в'ється, від якого по черзі – то в один, то в інший бік відходять пагінці з листочками і квітами [26].
- Плафони на підрамнику, XVIII ст. – плафонний живопис з оздоблення інтер'єру палацу Рациборовського по вул. Вірменській 2а зі стелі зали для офіцерів. Плафонний живопис складається з трьох сюжетів, виконаних олійними фарбами по погрунтованій вапняно-піщаній штукатурці. Сюжет та композиція плафонів несуть у собі алегоричні зображення з різною атрибутикою на антично-міфологічну тематику з завершеною одноплановою композицією. Перший плафон містить на сіро-голубому фоні фантастичну постать з античною міфологією – грифон. Другий – чоловічу постать купця (мореплавця, рибалки, торговця?) з розпростертими руками на фоні бурхливого моря. Третій плафон зображає темношкірого чоловіка в повний зріст, який лівою рукою обіймає верблюда а правою тримає повідець.

Розписи було перенесено реставраторами у кінці 1980-х роках на підрамники з дюралюмінієвою основою [1, с. 63-67].

Надгробні плити – це пам'ятки з досить «багатошаровим» значенням, в яких часто простежуємо поетичні епітафії і оригінальні вишукані барельєфи, кожні з яких несуть велике смислове навантаження. Саме на пам'ятних плитах у давні часи був зашифрований «портрет» покійного, який висвітлював його звички, професію, родовід, характер тощо з різними символічними зображеннями.

Традиційним для початку XIX ст. було підплитне поховання, коли могилу накривали кам'яною плитою, що виконувала роль надгробка.

У фондовій колекції в підгрупі «Надгробні плити» зберігаються надмогильні плити та їх фрагменти з символічним зображенням, орнаментовані рослинним та геометричним обрамленням та з написами на вірменській, турецькій, російській мовах та івриті. Однією з цікавих таких плит є мармурова - вірменська надмогильна плита, XVI-XVII ст.. В нижній частині плити, по центру розташований паросток, а по обидва боки від нього – дерева життя або «квітуче дерево», що символізує життя, спадковість та історичний розвиток. Центральну частину плити займає прямокутник з хрестом угорі. В верхній частині плити розміщено розетку по центру і трилисники по кутах. Обрамленням внутрішнього ажурного візерунка служить майстерно виконаний по периметру рослинний орнамент «хвилясте стебло». На бічних сторонах плити вирізьблені розетки і вірменський напис. Особливістю даної плити є наявність різноманітних символів і знаків-оберегів : дерево життя, лоза, розетки. Дана плита була виявлена під час нагляду за земляними роботами по відтворенню втраченої історичної забудови по вул. П'ятницька, 10 [27]. Єврейські надгробки – мацеви, у фондовій збірці, представлені вертикальними кам'яними плитами з написами івритом та символічними рельєфами (рис.2).

У підгрупі «Пам'ятні плити» зберігаються плити XIX ст., які увіковічували пам'ять про відомих осіб міста та власників будинків Кам'янця-Подільського. Цікавими є дві пам'ятні плити які розміщувались на західному фасаді житлового будинку по вул. Татарська, 21. На одній з плит прочитується напис польською мовою, що в перекладі «Збудований 1859 р. Е. Рагульським». По кутах плита орнаментована шести пелюстковою квіткою. На іншій, в центрі плити, знаходиться трикутник, від якого відходять промені, що утворюють символ «Всевидяче око» (рис.3) [28, 29].

Збереженою у фондовій збірці є двостороння пам'ятна плита, прямокутної форми. На лицьових поверхнях якої написи на латині, що в перекладі з однієї сторони «Спорудив (заснував) 1847 р.», з іншої сторони «Еразм Пшелінський статський радник доктор медицини і хірургії» [30].

Зразком меморіальної дошки є плита з написом українською мовою: «Тут у Подільській семінарії в 1849-1856 р.р. навчалися українські письменники декабристи С.В. Руданський, А.П. Свидницький». Дана дошка була виготовлена з пісковика місцевими майстрами, та знаходилась на фасаді колишньої Подільської семінарії, на сьогодні це будинок картинної галереї, вул. П'ятницька, 11 [31].

Отже, різні за призначенням та використанням музейні предмети групи «Архітектурні деталі» є цінними речовими джерелами в науково-дослідній роботі. Архітектурні деталі розкривають художньо-архітектурне вирішення будівель та споруд середньовічного Кам'янця. Пам'ятні та надгробні плити дають можливість дослідити ритуальні традиції різних народів, етнічний склад населення, лінгвістичну складову, топонімічні рішення, майстерність місцевих зодчих тощо.

Популяризація даної колекції дає можливість долучитись до її вивчення широкому колу дослідників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вільчинська О. В. Декоративний палацовий живопис XV – початку XIX ст. в Україні: Проблематика вивчення та збереження// Пам'яткознавство:сучасні аспекти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції з міжнародною участю, м.Кам'янець-Подільський, 15-16 травня 2020 р. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. С.63-67.
2. Кулішова А.А. Інвентаризація пам'яток декоративного мистецтва – хачкрів (різьблення на камені) на території НІАЗ «Кам'янець» // Заключні звіти із закінчених тем НДР з документами та висновками про них, 2013 р.- Науковий архів НІАЗ «Кам'янець».15 с.
3. Каталог Архітектурні деталі з фондів НІАЗ «Кам'янець». Кам'янець-Подільський: 2018.- 53 с.
4. Мардер А. П. Архітектура: короткий словник-довідник.- Київ: Будівельник, 1995.- 335 с. С. 83.
5. Рудюк Л.Й. Деталь міхрабу з фондів Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець»// Заключні звіти із закінчених тем НДР з документами та висновками про них, 2020 р. Том 2.- Науковий архів НІАЗ «Кам'янець». С.149-153.
6. Осетрова Г.О. Латинські написи в пам'ятках архітектури Кам'янця.- Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014.- 64 с.; іл.
7. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група «Архітектурні деталі та елементи».-інв. № 2. Капітель колони, XIX ст.
8. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група «Архітектурні деталі та елементи».-інв. № 21. Капітель (фрагмент), XVI-XVII ст.
9. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група «Архітектурні деталі та елементи».-інв. № 7. Капітель, XVIII ст.
10. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група «Архітектурні деталі та елементи».-інв. № 1. Колона (фрагмент), XVI-XVII ст.
11. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група «Архітектурні деталі та елементи».-інв. № 28. Архітектурний облом (фрагмент), XVII-XVIII ст.
12. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група «Архітектурні деталі та елементи».-інв. № 31. Кронштейн (балконний), XVII-XVIII ст.
13. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група «Архітектурні деталі та елементи».-інв. № 32. Білокам'яне обрамлення(фрагмент), XVII-XVIII ст.
14. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група «Архітектурні деталі та елементи».-інв. № 33. Білокам'яне обрамлення(фрагмент), XVII-XVIII ст.
15. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група «Архітектурні деталі та елементи».-інв. № 6. Консоль, XVIII-поч. XIX ст.
16. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група «Архітектурні деталі та елементи».-інв. № 30. Деталі білокам'яного порталу, XVI-XVII ст.
17. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група «Архітектурні деталі та елементи».-інв. № 5. Портал (фрагмент), XVI-XVII ст.
18. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група «Архітектурні деталі та елементи».-інв. № 11. Портал (фрагмент), XVI-XVII ст.
19. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група «Архітектурні деталі та елементи».-інв. № 4. Нервюра, XVI-XVII ст.
20. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група «Архітектурні деталі та елементи».-інв. № 9. Карниз (фрагмент), XVIII ст.
21. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група «Архітектурні деталі та елементи».-інв. № 8. Фриз (фрагмент), XVI-XVII ст.
22. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група «Архітектурні деталі та елементи».-інв. № 36. Стовпчик огорожі, XVIII ст.
23. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група «Архітектурні деталі та елементи».-інв. № 38. Стовпчик опорний, сер. XIX – поч. XX ст.
24. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група «Архітектурні деталі та елементи».-інв. № 39. Стовпчик опорний, сер. XIX – поч. XX ст.
25. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група «Архітектурні деталі та елементи».-інв. № 10. Парні балясини, XVI-XVII ст.

26. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група «Архітектурні деталі та елементи».-інв. № 3. Фриз карнизу, XVIII-XIX ст.
27. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група «Архітектурні деталі та елементи».-інв. № 34.
28. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група «Архітектурні деталі та елементи».-інв. № 26. Плита, XIX ст.
29. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група «Архітектурні деталі та елементи».-інв. № 27. Плита, XIX ст.
30. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група «Архітектурні деталі та елементи».-інв. № 29. Пам'ятна плита (фрагменти), XIX ст.
31. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група «Архітектурні деталі та елементи».-інв. № 18. Меморіальна дошка, 1971 р.
32. Фонди НІАЗ «Кам'янець», НДФ «Археологія». № 2408. Білокам'яна ваза (фрагмент), XVIII ст.
33. Фонди НІАЗ «Кам'янець», НДФ «Археологія». № 2404. Бокова стінка білокам'яного порталу, XVIII ст.
34. Фонди НІАЗ «Кам'янець», НДФ «Археологія». № 2411. Колона (фрагмент), XIX – XX ст.
35. Фонди НІАЗ «Кам'янець», НДФ «Археологія». № 2412. Кронштейн (фрагмент), XVII - XVIII ст.

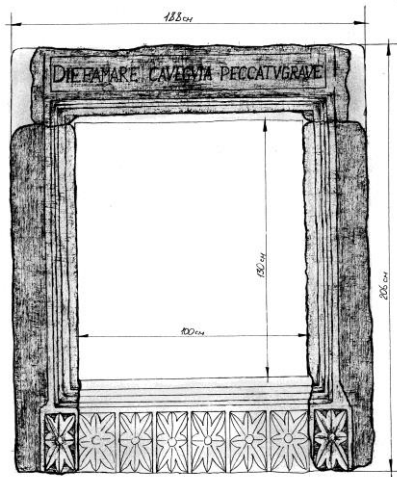

Рис. 1 Деталі білокам'яного порталу, XVI-XVII ст.

Рис. 2 Плита надмогильна, XVI-XVII ст.

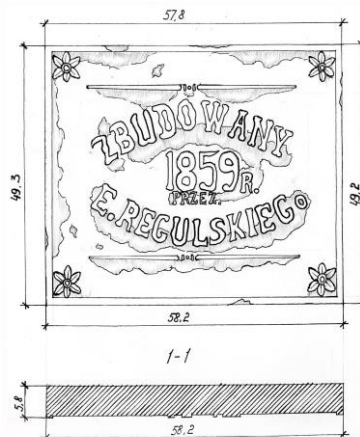

Рис. 3 Пам'ятні плити, XIX ст.

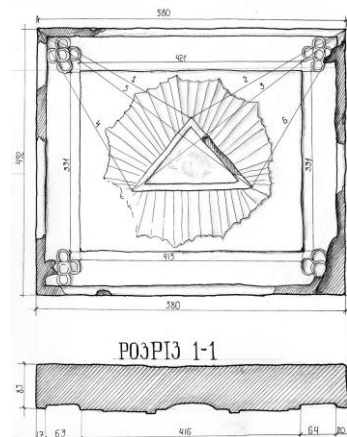

Рис. 3 Пам'ятні плити, XIX ст.

Алла Дмитренко
м. Луцьк

ЕТНОГРАФІЧНА ЗБІРКА ІЗ КРЕМЕНЕЧЧИНИ У ВОЛИНСЬКОМУ МУЗЕЇ: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ОСНОВНІ АТРИБУТИВНІ ОЗНАКИ

Анотація: На основі Інвентарної книги етнографічного відділу Волинського музею висвітлюються шляхи формування етнографічної збірки з Кременеччини та основні атрибутивні ознаки предметів (назви, розміри, форми, колір, особливості орнаментування). Відзначається, що більшість предметів складала гончарні пристосування і посуд, а також дитячі іграшки, окремі елементи одягу та ін.

Ключові слова: Волинський музей, інвентарна книга, етнографічна збірка, кераміка, атрибутивні ознаки, декорування.

Історія Волинського музею у Луцьку (сьогодні – Волинський краєзнавчий музей) почалася 1929 року. Його колекція започаткована етнографічними пам'ятками, спеціально придбаними на рільничо-промисловій виставці, організованій 1928 року у Луцьку, де були широко представлені вироби народних промислів воєводства (62 майстри) [7, с. 152]. У перші роки Волинський музей перебував під патронатом Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини. З 1935 року музей підпорядковувався Волинському товариству приятелів наук і став науковим закладом. Волинський музей функціонував як регіональний музей комплексного типу [5, с. 8].

У міжвоєнний період етнографічна збірка Волинського музею була найчисельнішою, що посприяло створенню окремого етнографічного відділу діяльність якого була призупинена з приходом радянської влади і відновлена лише 1989 року. Значну роль в організації етнографічних досліджень і формуванні збірки Волинського музею відіграли його директор Олександр Прусевич, який до створення музейного закладу працював інспектором у справах кустарних промислів, і завідувач етнографічного відділу Олександр Яворчак, який мав вчене звання доктора філософії в галузі етнології та етнографії. Завдяки активній пошуковій роботі лише упродовж 1929-1937 років етнографічна збірка музею поповнилася на 1010 предметі [5, с. 8; 6, с. 167].

Так як Волинський музей мав статус регіонального, формування його колекції, у т. ч. й етнографічної, ішло за рахунок надходжень з різних повітів тогочасного Волинського воєводства. Збірка із Кременецького повіту була однією з найчисельніших і складала 240 предметів (іноді кілька предметів записані під одним інвентарним номером). Приблизно така ж кількість предметів надійшла з Ковельського повіту (250), збірки з інших повітів були значно меншими (не враховані предмети, записані на втрачених сторінках) [3, с. 59].

Певні особливості формування і окремі атрибутивні ознаки етнографічних пам'яток можна простежити на основі Інвентарної книги етнографічного відділу [2]. Однак це джерело має певні особливості. По-перше, це не книга надходжень, а інвентарна книга, яку можна датувати 1937-1938 рр. Відомості про музейні предмети записувалися, швидше всього, у процесі їх інвентаризації. Свідченням цьому є спорадичність внесених пам'яток, без будь-якої системи, без дотримання термінів їх надходження підтвердженням чого можуть бути старі інвентарні номери, вказані щодо окремих предметів. Наприклад, пристосування для орнаментування кераміки із хутора Підсосні Кременецького повіту у книзі етнографічних предметів має номер 18, а старий номер 2886; «баня» на воду із

Кременця записана під номером 571, старий номер 3910. Окрім того, названа інвентарна книга збереглась не повністю. Початково у ній було 204 сторінки, а зараз – 172. 16 аркушів, на яких були записані предмети від № 301 до № 460, втрачені. Очевидно, там були записані писанки, облік яких почався на сторінках 24–25, а закінчився на 102–103 [2; 3, с. 58–59].

Виходячи з названих особливостей інвентарної книги етнографічного відділу Волинського музею, ми, по-перше, не можемо назвати точну кількість пам'яток, які надійшли з будь-якого повіту, у т. ч. й Кременецького. Так як, на нашу думку, на втрачених сторінках були записані писанки, колекція яких активно формувалась у музеї, то припускаємо, що там були і писанки з Кременеччини. Збереглися записи лише щодо 14 таких пам'яток. По-друге, так як лише щодо кількох предметів зазначена дата їх надходження до музею, то чітко з'ясувати, коли ж надходили пам'ятки неможливо. Виходячи з музейних предметів, щодо яких вказана дата, робимо припускаємо, що речі:

- до 365 номера надійшли до музею до 9 вересня 1929 року;
- 366–1068 – з 10 вересня 1929 до 23 грудня 1931 року;
- 1069–3084 – з 24 грудня 1931 до 18 грудня 1933 року;
- 3085–4113 – з 19 грудня 1933 до 19 жовтня 1934 року;
- 4114–5357 – з 20 жовтня 1934 до 8 жовтня 1935 року;
- 5358–5903 – з 9 жовтня 1935 до 14 липня 1936 року;
- 5904–5964 – з 15 липня 1936 до ? 1937 року [2; 3, с. 58–59].

Інвентарна книга етнографічного відділу є доволі важливим джерелом для характеристики основних шляхів формування колекції, її складу та окремих атрибутивних ознак музейних предметів. Виходячи з вищезазначених хронологічних меж, що визначають надходження пам'яток до музею, бачимо, що збірка з Кременеччини формувалась з перших місяців існування музейного закладу (див. Таблиця 1).

Таблиця 1.

Етапи формування збірки з Кременеччини

Дата	Кераміка	Гонч. пристос.	Тканини	Плетіння	Писанки
До 9.09.1929	38				
10.09.1929–23.12.1931				5	
24.12.1931–18.12.1933	28	5	1		
19.12.1933–19.10.1934	48		2		
20.10.1934–8.10.1935	1				
9.10.1935–14.07.1936					
15.07.1936–? 1937					
Без старого №, не датовані	98				14
Всього	213	5	3	5	14

Як бачимо, більшість предметів, в основному кераміку, не вдається датувати. Причина – відсутність старих інвентарних номерів. Але, зважаючи на те, що вся 93 із 98 предметів придбані доктором О. Яворчаком, припускаємо, що це відбулося впродовж 1935–1939 рр. Саме у цей час Олександр Яворчак очолював етнографічний напрям у Волинському музеї і здійснював формування фондів [4, с. 8]. Інша відома інформація дозволяє звужити цей період до 1935–1937 рр., так як

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«КОНСЕРВАЦІЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ ЯК ОСНОВНІ ЕТАПИ В ОРГАНІЗАЦІЇ
ЗБЕРІГАННЯ МУЗЕЙНИХ ЕКСПОНАТІВ»

саме в цей час Волинське товариство приятелів наук і Волинський музей працювали над темою «Народна кераміка Волині» [7, с. 152].

Отож, більшість (90 %) етнографічної збірки з Кременеччини складає кераміка. Інвентарна крига дозволяє з'ясувати предметний склад збірки, місця, звідки надійшов той чи інший предмет, спосіб надходження, інколи навіть власника чи майстра (див. Таблиця 2).

Таблиця 2.

Формування і предметний склад етнографічної збірки з Кременеччини

№ пп	Назва	К-сть	Звідки / Майстер / Власник
Гончарство			
1.	Інструмент з рогу для орнаментатії	1	Хутір Підсоснівка Антонова гм. Угорськ, Андрій Омельчук
2.	Зубчики для орнаментатії начиння гончарського	1	Хутір Підсоснівка Антонова гм. Угорськ, Андрій Омельчук
3.	Дерев'яний ніжик для малювання узорів на глині	1	Хутір Підсоснівка Антонова гм. Угорськ, Андрій Омельчук
4.	Ніж дерев'яний великий для вигладжування мисок	1	Хутір Підсоснівка Антонова гм. Угорськ, Андрій Омельчук
5.	Ніж дерев'яний для вигладжування гарнків	1	Хутір Підсоснівка Антонова гм. Угорськ, Андрій Омельчук
6.	Трояки (горщики-трійнята) з сільничкою	1	Велика Яловиця, І. Омельчук
7.	Двояки (горщики-двійнята) / близнюки	1	Вишнівець
		1	Сураж, гм. Шумськ
8.	Вазон	3	Велика Іловиця, І. Омельчук
		1	Вишнівець
		2	Батин, гм. Вишнівець
		1	Садки, гм. Шумськ
		1	Ходаки, гм. Шумськ
		1	Кунинець, гм. Вишнівець
		1	Залісці, гм. Вишнівець
9.	Ваза / вазка	4	Кременець, Микола Марченко
10.	Горщик / гарнек / гарничок / горшок	2	Велика Іловиця, І. Омельчук
		1	Антонівці, хутір Підсоснівка, гм. Угорськ
		1	Батин, гм. Вишнівець
		1	Садки, гм. Шумськ
		1	Сураж, гм. Шумськ
		1	Антонівці, гм. Шумськ
		4	Велика Іловиця, гм. Угорськ
		1	Ходаки, гм. Шумськ
		2	Кунинець, гм. Вишнівець
11.	Баняк з двома вухами	1	Велика Іловиця, І. Омельчук
12.	Стовбушка	1	Сураж, гм. Шумськ
13.	Збанок / дзбанок / дзбан	1	Велика Іловиця, І. Омельчук
		2	Велика Іловиця, гм. Угорськ
		3	Антонівці, І. Ясінський, Ю. Ясінський
		3	Кременець, Микола Марченко
		13	Кременець

		3	Антонівці гм. Угорськ
		9	Кременець, Микола Марченко
		2	Сураж, гм. Шумськ
		1	Ходаки, гм. Шумськ
		1	Кунинець, гм. Вишнівець
14.	Гладишка	3	Кунинець, Ф. Бойко
		1	Вишнівець
		1	Садки, гм. Шумськ
		3	Велика Іловиця, гм. Угорськ
		1	Ходаки, гм. Шумськ
		1	Залісці, гм. Вишневець
15.	Банька / банька на воду	1	Садки, гм. Шумськ
		1	Велика Яловиця, гм. Угорськ
		1	Ходаки, гм. Шумськ
		2	Кунинець, гм. Вишнівець
		1	Залісці, гм. Вишневець
16.	Дзбанок (амфора) з 2 вухами / банька з вухами / банка з двома вухами	3	Антонівці гм. Угорськ
		2	Сураж, гм. Шумськ
17.	Баня	3	Велика Іловиця, І. Омельчук
		2	Кременець
18.	Слой	2	Велика Іловиця, І. Омельчук
		1	Сураж, гм. Шумськ
		1	Велика Яловиця, гм. Угорськ
19.	Друшляк	1	Кунинець, гм. Вишнівець
20.	Поросятник	1	Кунинець, гм. Вишнівець
21.	Миска / мисочка / півмиска	2	Кунинець, Ф. Бойко
		2	Вишнівець
		7	Кременець
		1	Хутір Підсоснівка Антонова гм. Угорськ, Андрій Омельчук
		2	Велика Яловиця гм. Угорськ
		4	Антонівці гм. Угорськ
		2	Сураж, гм. Шумськ
		7	Антонівці, гм. Шумськ
		2	Ходаки, гм. Шумськ
22.	Тарілка / таріль	2	Кунинець, гм. Вишнівець
		1	Кременець
		4	Кременець, Микола Марченко
		1	Антонівці, гм. Угорськ
		2	Сураж, гм. Шумськ
		1	хут. Підсоснівка
23.	Ринка / ринка з вухом	1	Велика Іловиця, гм. Угорськ
		2	Вишнівець
		1	Кременець, Григор Кореневський
		1	Садки, гм. Шумськ
		1	Сураж, гм. Шумськ
		1	Антонівці, гм. Шумськ
		2	Велика Іловиця, гм. Угорськ
24.	Макітра	1	Кунинець, гм. Вишнівець
		1	Садки, гм. Шумськ
		1	Кунинець, гм. Вишнівець

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«КОНСЕРВАЦІЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ ЯК ОСНОВНІ ЕТАПИ В ОРГАНІЗАЦІЇ
ЗБЕРІГАННЯ МУЗЕЙНИХ ЕКСПОНАТІВ»

25.	Кубок	2	Велика Іловиця, І. Омельчук
		2	Кременець
		3	Антонівці, хутір Підсоснівка, гм. Угорськ
		1	Кременець, Микола Марченко
26.	Кухлик	1	Кунинець, гм. Вишнівець
27.	Горня	1	Кунинець, гм. Вишнівець
28.	Баклажка / поклажок	1	Кременець
		2	Сураж, гм. Шумськ
		1	Велика Іловиця, гм. Угорськ
29.	Покришка до горщика	2	Вишнівець
		2	Садки, гм. Шумськ
		1	Кунинець, гм. Вишнівець
30.	Підставка	1	Сураж, гм. Шумськ
		1	Антонівці, гм. Шумськ
		2	Велика Іловиця, гм. Угорськ
		1	Кунинець, гм. Вишнівець
31.	Севетка	1	Кунинець, гм. Вишнівець
32.	Фалурчик (гугельник)	1	Ходаки, гм. Шумськ
33.			
34.	Тохмал	1	Сураж, гм. Шумськ
		1	Антонівці, гм. Шумськ
		2	Велика Іловиця, гм. Угорськ
		1	Ходаки, гм. Шумськ
		1	Залісці, гм. Вишнівець
35.	Рулечка	1	Кунинець, Ф. Бойко
Глиняні дитячі іграшки			
36.	Горщики-двійнята дитячі	1	Кунинець, Ф. Бойко
37.	Дзбаночок дитячий / дзбаночок малютка	1	Кунинець, Ф. Бойко
		1	Антонівці, хутір Підсоснівка, гм. Угорськ
38.	Глиняні свистки у формі курки і вершника на коні	2	Кунинець, Ф. Бойко
39.	Мисочка	2	Кунинець, Ф. Бойко
40.	Іграшки «Вершник» і «Пес»	2	Кременець
Інше			
41.	Спідниця	1	Кременець
42.	Чепець	1	Почаїв
43.	Килим	1	Вишгородок
44.	Кошикиплетені з шувару	5	Кінахівці, Микола Солотовський
45.	Писанки	3	Ридомль гм. Старий Олексінець
		6	Новий Олексінець гм. Старий Олексінець
		5	гм. Старий Олексінець

Як бачимо, з Кременеччини до Волинського музею надійшло п'ять гончарних пристосувань, серед яких три використовувались для нанесення декору на посудини (пристосування з рогу, дерев'яний ніжик і зубчики), а також два ножики для остаточного формування посудин. Матеріал, з яких виконані знаряддя, не вказаний.

Інформація інвентарної книги дає можливість простежити окремі атрибутивні ознаки гончарного посуду (кераміки), що надійшов з Кременеччини. В першу чергу – це назви. Вони, звісно зазначені стосовно кожного музейного предмету. Виокремлено 26 основних найменувань (типологічних підгруп) керамічних виробів.

Типологічна група «горщикоподібний посуд» включає: горщики, горнята, двійнята (двояки), трійнята (тройки), слої. До цієї групи віднесемо і «баняк», адже саме так часто називали горщики або чавуни. Горщики записані як «горщок» і «горщик». З атрибутивних ознак лише стосовно однієї посудини зазначено «широкий», тобто акцентована увага на його формі. Горнята поіменовані як «гарнек» і «гарничок». Стосовно одного зазначено, що він широкий, інший, із хутора Підсоснівка, покритий зеленою поливою. Горщики-близнята представлені двійнятами і трійнятами з сільничкою. Баняк із Великої Іловиці мав два вуха. Можливо саме зображений на світлині з фрагментом експозиції Волинського музею – широка приземкувата посудина з двома вухами [10]. До горщиків віднесемо і «стовбушку». За інформацією М. Номиса, «стовбуном» називали високий горщик із прямими вінцями [9].

Додатковим елементом до горщиків були покритишки. Щодо одного з них чітко вказане їх призначення – «до гарнка».

У збірці було 6 слоїв, два з яких покриті зеленою поливою. Інших атрибутивних ознак інвентарна книга не містить. Знаємо, що слоями / слоїками називались посудини видовженої яйцевидної або майже кулястої форми. Для зручного використання їх часто робили з 1–2 вухами по боках, іноді без них, але із частково звуженими вінцями [див.: 4, рис. 12–13]. Вони призначались для зберігання меду, масла, смальцю та ін.

Окрім посудин, записаних як «слої», у музеї було ще 12 посудин з двома вухами, які можемо віднести до слоїв, але названі різними термінами: амфора маленька (банька з вухами), амфора на воду (банка з двома вухами), амфора, дзбанок (амфора) з двома вухами, дзбанок з двома вухами. Дійсно, амфора формою нагадує слої (2 вуха) і дзбанок – пуко переходить у шийку. Тому можемо припустити, що цими назвами також позначені слої. З інших атрибутивних ознак посудин зазначено, що одна з них зеленого кольору, а інша – жовта з кольоровим орнаментом.

Група «глекоподібний посуд» включає гладішки і дзбанки – посудини для молочного посуду та інших рідин і баньки для води, олії ін. Відмінність гладішок і дзбанків полягає в тому, що гладішки не мають носика, а давні посудини ще й вушка. Дзбанок – з носиком і вушком. Щодо гладішок зазначені ознаки, що стосуються їх форми (низька пуката, видовжена), розмірів (велика, мала) і декору (поливана).

Значною була збірка дзбанків (дзбанок, збанок, дзбан) з різних гончарних осередків. Щодо форми, зазначено, що вони з вухом, або уточнено – з одним вухом, що дійсно є важливою атрибутивною ознакою дзбанків. Окрім того, книга містить фрагментарні відомості про декорування посудин – одні з них покриті зеленою поливою, інші декоровані малюванням, про що свідчать записи: кольоровий; мальований; багато орнаментований; з білим орнаментом; коричневий з орнаментом; жовтий; жовтий з орнаментом у зелені рожі.

Окрему підгрупу глекоподібного посуду складають баньки – кулясті посудини з невеличкою, сильно звуженою шийкою. У баньках зберігали олію, наливали воду, квас, молоко і брали на поле, сінокіс ін. Щодо половини предметів в

інвентарній книзі зазначено їх призначення – на воду. Поряд із баньками, для позначення аналогічних посудин вжитий термін баня / баня на воду. Дві бані покриті поливою зеленого кольору; одна – з багатим орнаментом; ще одна – чорна, тобто димлена. До баньок можна віднести і баклажки, також призначені для рідин. Щодо однієї зазначено, що вона має орнамент.

У збірці Волинського музею були й невеликі посудини для пиття рідини — кухлі і кубки. В інвентарній книзі зазначено, що один кубок мав два вушка, що загалом не характерно для таких посудин. Щодо декорування, то окремі з кубків були покриті зеленою і жовтою поливою та орнаментом.

Групу макітроподібного посуду складають макітри і ринки (для запікання, тушкування). У збірці було лише дві макітри без уточнення їх форми, розмірів, декору. Назви посудин – ринка, риночка – свідчать про їх різні розміри. Лише щодо двох посудин зазначено, що вони мають «вуха» / «вушко» – швидше це була ручка, що характерно для ринок. Дві ринки були поливані, при цьому одна з них «зелено поливана» всередині. До цієї групи, очевидно, можна віднести унікальний предмет – поросятник – посудина, призначена для запікання поросят, що, за традицією, робили до Великодня.

Мископодібний посуд представлений мисками, тарілками, друшляками. Найбільш поширеними були саме миски, часто подібні на макітри, але відрізнялись від них наявністю колінчастого зламу, а також тим, що орнамент на мисках розміщувався всередині, а на макітрах – зовні і на вінцях. Миски були різні за розмірами, про що свідчать назви: миска, мисочка, півмиска. Три миски були з «вухами». Щодо декору, окремі миски були покриті жовтою, «цегловою», червоною і зеленою поливою, часто в поєднанні з мальованими узорами, свідченням чому є записи: «мисочка... поливана з орнаментом»; «миска червоно поливана, всередині біла орнаментована». Одна миска була «з карбованим берегом». Кількість тарілок незначна. Щодо двох зазначено, що вони поливані. Три тарілки були призначені для пирогів. Друшляки представлені лише одним виробом, що може бути свідченням того, що такі посудини не були масовими в асортименті гончарних виробів.

До окремої типологічної групи відносяться баклажки, яких було всього три посудини. У Великий Іловиці О. Яворчак придбав посудину, яка записана як «поклажок». Припускаємо, що це також баклажка. З типологічних рис посудин відзначено, що одна з них мала орнамент.

Побутово-господарська кераміка представлена вазонами. Щодо двох відзначено, що вони великі, а два – з карбованими берегами.

Підставки, присутні у збірці, очевидно призначалися саме до вазонів.

Неідентифікованими залишаються посудини з назвами: «севичка», «тохмал», «фалурчик» («гугельник»), «рулечка». Щодо останньої посудини зазначено, що вона всередині покрита зеленою поливою.

У збірці довоєнного часу було шість дитячих іграшок: «вершник», «пес», два свищики – у формі курки і вершника, дитячий збаночок і горщики-двійнята.

Серед музейних предметів, що надійшли з Кременеччини, були: спідниця «народна»; чепець; килим з геометричним орнаментом; 5 кошиків, плетених з рогозу і 14 писанок.

Інвентарна книга дозволяє простежити основні шляхи формування збірки з Кременеччини. Більшість музейних предметів були куплені. У 1936-1937 рр. Волинський музей і Товариство приятелів наук, серед інших, проводили дослідження з теми «Народна кераміка» [7, с. 152]. Тому в цей час до музею

надійшло дуже багато посуду, більшість якого купив О. Яворчак, з приводу чого у книзі зазначено: «купив Дг. Яворчак».

Гончарне начиння і окремі посудини куплені безпосередньо у майстрів-гончарів, серед яких названі: Андрій Омельчук (Підсоснівка), І. Омельчук (Велика Іловиця), І. Ясінський і Ю. Ясінський (Антонівці), Микола Марченко (Кременець), Ф. Бойко (Кунинець). Відомо, що кошики, придбані на Торгах Волинських, виготовлені Миколою Солотовським (Кінахівці).

Чимало посуду куплено на ринках, торгах та на виставках: Торгах Волинських і Рівненських; Базарі І.Р.О.К.; Базарах народного промислу в Луцьку і Кременці; Виставки народного промислу в Кременці, Від І. б. І.Р.О.К. в Кременці, базар І.Р.О.К. у Кременці (можливо, це маркування Кременецького відділу Польського товариства красзнавців або ж відділення Волинських торгів у Кременці): «Куплено з базару І.Р.О.К. в Кременці», «Куплено на торгах Волинських», «З базару промислу народного в Луцьку», «З виставки промислу народного в Кременці».

Окремі предмети надійшли до музею за посередництвом певних осіб, наприклад, п. Войцеховського («За посередництвом п. Войцеховського. Куп.»). У формуванні колекції сприяли Реміснича і Рільнича палати, про що свідчать записи в інвентарній книзі: «Набуте на торгах Рівненських через Палату ремісничу для Музею»; «Набута для Музею через Волинську Палату Рільничу на торгах Рівненських».

Ряд предметів були подаровані, щодо чого є запис «Дар». Це, в першу чергу, стосується писанок. Подарованими слід вважати і предмети, про які є запис «Від...»: «Від гончаря Кореневського Григора», «Від Воеводи Годлевського», «Від пані міністрової Помятовської», «Від п. Генріха Краєвського», «Від Волинського відділу ... промислу народного», «Від Союзу Харцерів в Луцьку». Окремі з названих осіб були постійними дарувальниками музею. Серед них віцевоєвода Микола Годлевський з дружиною, які були поціновувачами народної культури [1, с. 201].

Є предмети, запис щодо яких не дає чіткої відповіді про спосіб надходження – куплено чи подаровано. Інвентарна книга свідчить, що чимало предметів були «набуті» через певних осіб і установи, наприклад, через президента Луцька Адольфа Беднарського. Дослідники стверджують, що А. Беднарський був активним музейним меценатом, тобто безоплатно передавав численні предмети до музею [1, с. 202; 8]. Отже, предмети, записані як «набуті», також можна вважати подарованими.

Як підсумок варто відзначити, що етнографічна збірка із Кременеччини у Волинському музеї в міжвоєнний період була однією з найбільших за кількістю. Однак слід наголосити, що абсолютну більшість предметів складала кераміка – вироби гончарів і гончарні пристосування. Одяг представлений лише двома предметами – спідницею і чепцем, плетіння – кошиками з рогозу, декоративно-прикладне мистецтво – писанками. Таку однобічність у формуванні збірки можна пояснити двома основними факторами: значним розвитком гончарства і великою кількістю гончарних осередків на Кременеччині, а також науковою темою «Народна кераміка», над якою працювали члени Красназничого товариства Волині і особисто завідувач етнографічного відділу Волинського музею Олександр Яворчак. Як було відзначено, збірка включала всі основні форми керамічного посуду, які виготовлялись в гончарних осередках регіону і взагалі на території Волині.

Інвентарна книга дозволяє коротко з'ясувати основні атрибутивні ознаки гончарного посуду: 1) місцеві назви посуду – збанок, гладиска, слой, банька, двояки, трояки, ринка, поросятник та ін.; 2) умовні розміри – низький, високий або ринка, риночка; 3) особливості форм: з вухом / одним вухом / двома вухами, із завуженими вінцями; 4) ступінь профільованості – високий, низький, широкий, пукатий, видовжений.

Окремі відомості знаходимо про декорування посудин. Часто відзначається колір: жовтий, білий, коричневий. Багато посудин покриті поливою, найчастіше зеленою, а також жовтою, цегловою і червоною. Щодо мисок, ринок і рулечки, вони були поливані всередині. Одна з бань була чорна, тобто виготовлена способом задимлення, що дає підстави говорити про часткову поширеність димленого посуду в регіоні. Записи: кольоровий; мальований, багато орнаментований, з білим орнаментом, білий орнаментований, коричневий з орнаментом свідчать про поширення мальованого посуду. Орнаменти наносились пристосуванням із рогу. Лише щодо однієї посудини відзначено, що вона має орнамент у зелені рожі. Про використання техніки заглибленого декорування свідчить запис про миску «з карбованими берегами». Можемо лише припускати наявність інших видів такого декору, наприклад, риткування, нанесення штампованих (у збірці була «зубата» паличка) і ритованих (дерев'яний ніжик для малювання узорів на глині) узорів.

Щодо шляхів формування збірки переважає закупівля, але багато предметів подаровані різними особами і установами. Так як час надходження предметів до музею вказаний лише стосовно кількох пам'яток, то можна лише приблизно відзначити терміни формування етнографічної збірки із Кременеччини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Верба Т. Формування фондів Волинського музею (за матеріалами періодичного видання «Wołyń» 1933–1939 рр.). Проблеми гуманітарних наук: зб. наук. пр. ДДПУ імені Івана Франка. Серія Історія. 2021. Вип. 8/50. С. 196–214.
2. Волинський краєзнавчий музей. Muzeum inventarz działu etnograficznego. Т. VI. 172 с.
3. Дмитренко А. Етнографічна колекція Волинського музею у міжвоєнний період. Волинський музей: історія і сучасність. Наук. зб. Вип. 3. Луцьк, 2004. С. 58–61.
4. Істоміна Г. Мистецтво народної кераміки Волині другої половини XIX–XX століть. Рівне: Волинські обереги, 2009. 232 с.
5. Мірошниченко-Гусак Л. Відділ етнографії та народних промислів Волинського краєзнавчого музею: формування колекції, роль у збереженні національної культурної спадщини (1929–2018 рр.). Автореф... к.і.н. Луцьк, 2019. 23 с.
6. Мірошниченко-Гусак Л. Етнографічна колекція пам'яток Волинського краєзнавчого музею: основні типологічні групи. Науковий вісник СХУ імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки. № 7. Луцьк, 2019. С. 166–172.
7. Мірошниченко-Гусак Л. Польові етнографічні дослідження як складник формування збірки Волинського краєзнавчого музею. Науковий вісник СХУ імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки. № 13. Луцьк, 2016. С. 151–156.
8. Пушкар Н., Несторук І. Волинському краєзнавчому музею – 85. Ч. 1. *Monitor Wołyński*. 2014. 16 черв. URL: https://monitorwozynski.com/uk/news/500-volynskomu-kraieznawchomu-muzeiu-85_cz_1 (дата звернення: 01.10.2022).
9. Словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/s/stovbun> (дата звернення: 08.10.2022).
10. Як все починалося. URL: <https://vkm.org.ua>.

Василь Ільчишин
с.м.т. Залізці

МАНДРУЮЧА ВИСТАВКА «ВИШИВКА ЗАЛОЗЕЦЬКОГО КРАЮ», ЯК ЗАСІБ ПРОСВІТНИЦЬКОЇ РОБОТИ МУЗЕЮ, В УМОВАХ ВІЙНИ.

Анотація: У статті розглянуто концепцію виставкового проєкту «Залозецького краєзнавчого музею» - «Вишивка Залозецького краю». Подано коротку характеристику матеріалів виставки. Акцентовано увагу на значенні та ролі подібного роду заходів в теперішніх військових умовах.

Ключові слова: виставка, фонди музею, вишивка, Залозецький край, українська культура, популяризація, війна, культурний фронт.

«Залозецький краєзнавчий музей» є комунальним закладом Залозецької селищної ради в с.м.т. Залізці Тернопільського району Тернопільської області. Він є одним із наймолодших комунальних музеїв не тільки Тернопільщини, але і України. Юридично утворений у вересні 2020 року, а наприкінці 2021 року був внесений до «Переліку музеїв та заповідників, в яких зберігаються музейні предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України» [3]. Але через поширення пандемії COVID19, що вдарило на роботу комунальних закладів і фінансове становище місцевих бюджетів, офіційне відкриття у 2020 році не відбулось. Ситуація дещо покращилась у 2021 році, і на початок 2022 року було заплановане урочисте відкриття музейного закладу. «**24 ЛЮТОГО 2022 року**» стало поворотною точкою у житті і роботі цілої України, і не тільки музейних закладів. Повномасштабне військове вторгнення росії в Україну і розгортання війни катастрофічно вплинуло на музейні заклади в областях, де велись активні бойові дії, і докорінно змінило роботу закладів в тиллових областях. В Тернопільській області, як і в багатьох інших областях, музеї в перші тижні війни згортали постійно діючі експозиції і готувались до евакуації, в т.ч. і наш Залозецький краєзнавчий музей. А заплановане відкриття музею і інші проєкти відкладено на невизначений період. Вже в квітні стало більш-менш зрозуміліша ситуація на фронті і замість підготовки запланованого відкриття музею, ми сконцентрували свою увагу на зміні формату і напрямків роботи. Пріоритетним напрямком роботи стала просвітницька діяльність музею та популяризація української культури, яка би базувалась, в першу чергу, на власних фондових матеріалах. І таким виставковим проєктом стала виставка «Вишивка Залозецького краю» на основі майбутньої етнографічної експозиції народної вишивки регіону. Збір етнографічних матеріалів, який був ще розпочатий у 2021 році, а відкриття етнографічного залу було заплановано на другий етап відкриття музею, після археологічного відділу. Слід відмітити, що до збору експонатів (зразків автентичної вишивки) було підключено не тільки комунальні структурні підрозділи, але й жителів цілої громади [4].

Першочергову мету виставкового проєкту теж було змінено, враховуючи військову агресію росії, яка носила не тільки мету захоплення українських територій, але і тотальне знищення культурної спадщини Україні. Акцентовано увагу не тільки на популяризації особливостей місцевої культури, зокрема традиційної вишивки, але і продемонстровано історичний контекст ролі вишиванки у боротьбі українців проти російських загарбників. Серед блоків виставкового проєкту – побутової, сакральної, хатньої вишивки (рис. 1, рис. 2) та ін. було виокремлено вишиванки, які належали воїнам ОУН-УПА та людям, родичі яких

були репресовані та вивезені до сибіру. Наведено паралелі із минулим, де майже сто років історії тривала боротьба українців за самоідентичність з тим самим ворогом. Як і тоді, так і зараз – за те, що ти- українець, вбивали. Зокрема, і за вишиванку, особливо в період репресій наприкінці 1940 – поч. 1950 рр. на території західних областей України. В цей час, заслані у Сибір люди забирали останнє і найцінніше, і водночас найрідніше – і це була саме вишиванка! [5].

Окремим стендом виставки було представлено вишиту сорочку (оригінал) залозчанки Софії Гайової, яку було заслано у Сибір за зв'язки із УПА. Окрім цієї вишиванки банерний стенд було доповнено і фотографіями із Сибіру жінки в цій сорочці, а також і інших жителів краю на засланні в національному одязі (рис. 4).

Презентація виставки відбулась у Тернополі 19 травня цього року в приміщенні обласного художнього музею і приурочена до Дня вишиванки, який тоді ж було оголошено «Міжнародним Днем вишиванки» (рис. 3). В день відкриття виставки відбувся небувалий фурор відвідування заходу, що спричинило чергу на вулиці із бажаючих його оглянути, про що жартома писали місцеві ЗМІ в той день (рис. 5). Замість запланованого одного місяця виставки, проєкт у Тернополі був продовжений до цілих двох. Слід відмітити, що виставка супроводжувалась роздатковим матеріалом – буклетами. У буклетах коротко була наведена загальна характеристика і специфіка «Залозецької вишивки», а також і представлені фотоілюстрації основних блоків виставки.

Після презентації в Тернополі Залозецький краєзнавчий музей отримав запрошення на презентацію проєкту і експонування від музейних закладів Львівщини. В липні 2022 року виставковий проєкт був презентований в КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей» в м. Винники [1], а у вересні – в музеї «Ткацтва та килимарства м. Глиняни» Львівської області [2]. На даному етапі розглядаємо варіанти виставок в м. Київ та за кордоном.

Таким чином, виставковий проєкт Залозецького краєзнавчого музею «Вишивка Залозецького краю» із першочергового задуму, як частина стаціонарної етнографічної експозиції, став не тільки мандрівним проєктом, але і інструментом популяризації української культури в умовах воєнного часу. На сьогоднішній день «Залозецький краєзнавчий музей» урочистого відкриття так і не дочекався, проте активно працює на інформаційно-культурному фронті [6].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Боденчук Б. Вишиванки Залозецької громади з Тернопільщини презентували у Львові // Суспільне Новини – Випуск від 16 липня 2022 р. (<https://suspilne.media/261210-visivanki-zalozeckoi-gromadi-z-ternopilsini-prezentuvali-u-lvovi/?fbclid=IwAR24FQJ92uVJyJsD20eIrvquDtF7jrVKE33Y2ppEfGJKWGcUE5wp7gPikeA>)
2. Боденчук Б. Вишиванки Тернопільщини презентували на Львівщині // Суспільне Новини – Випуск від 09 вересня 2022 р. (https://suspilne.media/279934-visivanki-z-ternopilsini-prezentuvali-na-lvivsini/?fbclid=IwAR1UwKZ6YsdlJk-1fAAoZiWyrH7Q9t2xmZX8TU6eG_4r7PVeBnUP3o4uSCQ)
3. Постанова Кабінету Міністрів України від 02.12.2021 р. № 1388 «Про затвердження переліку музеїв та заповідників, в яких зберігаються музейні предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України», Київ (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1388-2021-%D0%BF#Text>)
4. Цебрій Є. «Приносьте, навіть якщо їх погризли миші»: Музей на Тернопільщині збирає старі вишиванки (фото) // Терен. Тернопільські новини – Випуск від 02 лютого 2022 р. (https://teren.in.ua/news/prinoste-navit-yakshcho-yih-pogrizli-mishi-muzey-na-ternopilshchini-zbiraie-stari-vishivanki_388879.html)
5. Шот М. Добра справа, яка згуртувала громаду // Урядовий кур'єр – Випуск від 7 червня 2022 р. (<https://ukurier.gov.ua/uk/articles/dobra-sprava-yaka-zgurtuvala-gromadu/>)
6. <https://www.facebook.com/profile.php?id=100063465005501>

Рис. 1 Загальний вигляд експозиції виставки у приміщенні Тернопільського обласного художнього музею в м. Тернопіль

Рис. 2 Частина експозиції виставки (сакральної вишивки) у приміщенні Тернопільського обласного художнього музею в м. Тернопіль

Рис. 3 Учасники та гості виставки на відкритті в м. Тернопіль (19.05.2022 р.)

Рис. 4. Фрагмент експозиції виставки присвячені вишивці репресованим та війнам ОУН-УПА (в приміщенні «Історико-краєзнавчого музею» в м. Винники Львівської обл.)

Рис 5 Скрін із інтернет видання у соціальній мережі facebook у День відкриття виставки в м. Тернопіль

Аліна Карпюк
м. Луцьк

РОЛЬ ЗАХОДІВ З НАГОДИ ВІДЗНАЧЕННЯ РІЧНИЦІ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ У РОЗВИТКУ ПОДІЄВОГО ТУРИЗМУ

Анотація: У статті звертається увага на роль археологічних джерел з наукового доробку Свешнікова І. К., які присвячені козацькій тематиці та складають експозицію Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви». Описано заходи періоду 2016–2022 рр. з нагоди вшанування пам'яті, загиблих під час Берестецької битви, як вид подієвого туризму. Доведено, що такі систематичні форми роботи сприяють популяризації діяльності заповідника, формують позитивний туристичний імідж регіону та виховують національну ідентичність у туристів.

Ключові слова: археологічні джерела, Берестецька битва, подієвий туризм, козацьке таборування, вшанування пам'яті.

Останніми роками популярності набуває відвідування туристами тематичних заходів та подій. Традиція вшанування захисників Батьківщини поширена у кожному суспільстві. Берестецька битва 1651 р. в історії України є трагедією Національно-визвольної війни. Розкопки місця Берестецької битви, які проводив український археолог, доктор історичних наук Ігор Кирилович Свешніков, стали початком археологічних досліджень пам'яток козацької доби на території Західної України. Активні археологічні дослідження пам'яток пізнього середньовіччя, які умовно відносимо до пам'яток «козацької доби» розпочались з другої половини 1960-х рр. Значною мірою їх вивчення проходило за підтримки Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Археологічна експедиція Рівненського краєзнавчого музею почала працювати влітку 1970 р. на території, де відбувались події червня-липня 1651 р. поблизу сіл Пляшева, Острів і Солонів [3]. Археологічні матеріали, знайдені І. К. Свешніковим дозволяють провести реконструкцію подій битви під Берестечком. Дані археологічних джерел та реконструкції на їх основі дозволили реалістично відтворити вигляд українського козака і селянина періоду Національно-визвольної війни. Під час розкопок місця козацької переправи досліджено понад 2,5 га суцільної площі, на якій виявлено 91 людський та 56 кінських кістяків, знайдено понад 5 тисяч унікальних речей [4, с. 271]. Основну роль у козаків відігравала зброя. Саме тому козаки так шанобливо ставилися до неї, оздоблювали її. Археологічні джерела, здобуті під час розкопок переправи дали цінні відомості про озброєння козаків [4, с. 277-279].

І. К. Свешніков вперше увів у науковий обіг нові джерела – археологічні. Його дослідження стало першою в Україні спробою вивчити археологічними методами територію масштабної битви. І. К. Свешніков опрацював також доступні опубліковані писемні та архівні джерела, щоденники, спогади, листи, народні перекази. Таке комплексне дослідження дало змогу більш детально описати Берестецьку битву, провести реконструкцію основних етапів військових подій того часу, реалістично відтворити деталі зовнішнього вигляду та побуту козаків.

Археологічні матеріали, які були здобуті на місці Берестецької битви під час роботи археологічної експедиції І. К. Свешнікова, сьогодні складають основу унікальної експозиції Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» у с. Пляшева Рівненської області [2, с. 96]. Заповідник з

1967 р. функціонував як філія Рівненського краєзнавчого музею, у 1991 р. отримав статус «державного», а у 2008 р. – «національного». Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» входить до семи чудес Рівненщини [1]. Музейна збірка є популярною серед туристів.

Обов'язком кожного українця є збереження та вшанування героїв. Одним із прикладів пам'ятання стало спорудження у 1991 р. на полі бою бронзового монумента на честь загиблих героїв Берестецької битви (скульптор – А. Куш). Традиційно на території Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» у дев'яту п'ятницю після Великодня проводять вшанування пам'яті героїв. Це одне з наймасовіших православних богослужінь в Україні. Такі заходи проводяться регулярно, а саме щорічно, протягом декількох днів (п'ятниця, субота, неділя), набувають популярності та свідчать про розвиток подієвого туризму або event-туризму в регіоні. Це вид туризму з метою відвідування та участі у відзначенні якоїсь видатної або цікавої події, розрахований на різноманітні цільові групи. Заходи вшанування окремої події відповідають потребам сучасних туристів, які бажають долучитись до богослужіння, урізноманітнити традиційний відпочинок, хочуть стати частиною події, отримати нові враження, познайомитись з традиціями тощо.

За оцінками Всесвітньої туристичної організації подієвий туризм є одним з найперспективніших напрямків розвитку економіки держави. Його розглядають як заплановану суспільну подію чи захід, що відбувається у певний час (наприклад, щороку в один і той самий період) і з певною метою. Використання потенціалу подієвого туризму в окремому регіоні сприяє зростанню кількості туристів, що відображається на його конкурентноспроможності.

Охарактеризуємо заходи з нагоди відзначення річниці Берестецької битви 1651 р., які відбувались на території Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» протягом 2016–2022 рр. У 2016 р. проходили церковні та державні урочистості для відзначення 365-річчя Берестецької битви. Серед них: богослужіння та панахида в Георгіївській церкві, панахида на козацькому цвинтарі в урочищі Монастирщина в с. Острів, відкриття пам'ятного знаку на місці татарського табору в Берестецькій битві, покладання квітів до крипти з кістками загиблих, відання воїнських почесей та покладання квітів до Пам'ятника героям Берестецької битви, гарматний салют у козацькому таборі. Богослужіння 3 липня 2016 р., в день Всіх святих землі Української, у Свято-Георгіївському чоловічому монастирі очолив Святійший Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет. Також була проведена Всеукраїнська науково-практична конференція «Берестецька битва в історії України» у с. Острів за участю істориків, краєзнавців та музейників з усієї України.

Протягом 01-03 липня 2016 р. проводились змагання у козацькому таборі, туристи могли взяти участь у козацьких вечорницях, послухати лекцію про історію та культуру кримськотатарського народу, долучитись до мітингу на честь вшанування пам'яті загиблих за Україну козаків, організований Рівненською обласною громадською організацією «Товариство відродження української нації», Рівненською організацією «Спілка офіцерів України», Рівненським обласним відділенням «Всеукраїнського об'єднання ветеранів», Рівненською обласною організацією «Всеукраїнське Об'єднання «Свобода», Вільним Українським козацтвом ім. Северина Наливайка [5].

Важливими для національно-патріотичного виховання та прищеплення любові до рідного краю став концерт патріотичної пісні, показові виступи

«Козацької лицарської школи» (м. Київ), показові виступи «Школи козацького гарту» (м. Ковель), перетягування канатів, змагання на гирих, демонстрація та змагання із козацької системи двобою «Хорт», погашення ювілейних конвертів. Вихованню національної ідентичності відповідають також проведені заходи на території заповідника: демонстрація козацької зброї, екскурсії по табору, приготування козацького кулішу, спортивні заходи «Козацька сила», що були організовані ВГО «Козацьке Стрілецьке Братство», ВГО «Велике козацьке коло», ВГО «Рівненська Січ Війська Запорізького ім. Ніла Хасевича». На завершення заходів вшанування річниці Берестецької битви відбулась історична реконструкція українських купальських вечорниць від Центру історичної спадщини України [5].

У період з 16 по 18 червня 2017 р. відбулись заходи вшанування 366-річчя Берестецької битви. Цього року було проведено патріарше богослужіння та Вселенська панахида за спокій душ загиблих українських козаків і новітніх українських героїв, які полягли за незалежність України в Георгіївській церкві, православному храмі під відкритим небом, що становить туристський інтерес. Богослужіння очолив Святійший Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет за участі духовенства та прихожан. Відслужено панахиду на козацькому цвинтарі в с. Острів, покладено квіти до пам'ятника Героям Берестецької битви. Також у рамках днів вшанування героїв відбувся концерт патріотичної пісні у виконанні хорових колективів з Дубна, Житомира, Луцька, («Народний духовий оркестр», ВІА «Янтарні джерела», народний ансамбль «Горлиця»), дитячого хору з с. Вовковиї. Також відвідувачі могли поспостерігати та взяти участь у заходах, організованих на території заповідника, в імпровізованому козацькому таборі, козацькими громадськими організаціями Волині та Рівненщини (Волинською обласною організацією «Козацьке стрілецьке братство», «Українське вільне козацтво ім. С. Наливайка», «Рівненська січ війська запорізького імені Ніла Хасевича»).

У рамках заходів пам'яті відбулась історико-краєзнавча конференція «Національний пантеон – «Козацькі могили», присвячена 50-річчю створення Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» та 366-річчю Берестецької битви в с. Пляшева. Її учасниками стали колишні працівники заповідника, історики, краєзнавці, музейники з різних населених пунктів України: м. Рівного, Дніпра, Збаража, Радивилова та інших міст. У рамках роботи конференції було відкрито на фасаді музейного корпусу заповідника меморіальну дошку заслуженому працівнику культури України Павлу Яковичу Лотоцькому, який був завідувачем музею-заповідника з 1967 по 1991 р. [5].

Протягом 8–10 червня 2018 р. у рамках відзначення 367-річчя Берестецької битви відбулось патріарше богослужіння та Вселенська панахида за спокій душ загиблих, яку очолив Святійший Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет, панахида на козацькому цвинтарі в урочищі Монастирщина в с. Острів, урочиста хода і покладання квітів до пам'ятника Героям Берестецької битви. Традиційно функціонувало козацьке таборування у заповіднику, де були організовані заходи громадськими організаціями Волині та Рівненщини (Волинською обласною організацією «Козацьке стрілецьке братство», «Українське вільне козацтво ім. С. Наливайка» та ін.) [5].

28–30 червня 2019 р. серед заходів вшанування пам'яті полеглих козаків відслужили літургію в Свято-Георгіївському храмі Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви», панахиду за загиблими козаками у бою під Берестечком на козацькому цвинтарі в урочищі Монастирщина,

в с. Острів, відбулась урочиста хода і покладання квітів до пам'ятника Героям Берестецької битви. Також у 2019 р. була поставлена вистава «Берестечко» за історичним романом у віршах Ліни Костенко. Задля національно-патріотичного виховання молодого покоління проведена літературно-мистецька композиція «На поклін до Козацьких могили», де лунали українські патріотичні поетичні та музично-пісенні твори. Також відбулося відкриття IX Всеукраїнського фестивалю козацької пісні «Встань, козацька славо! Засвіти знамена», який проходив у м. Радивиліві, та козацьке таборування. Збільшенню кількості відвідувачів Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» сприяють заходи, організовані козацькими громадськими організаціями Волині та Рівненщини на його території, Волинською обласною організацією «Козацьке стрілецьке братство», в імprovізованому козацькому таборі [5]. Туристи мали можливість придбати сувенірну продукцію, патріотичний одяг та продукцію місцевих майстрів.

369-ту річницю Берестецької битви відзначили 21 червня 2020 р. на території Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви». Так як на цей період припав період загальнонаціонального карантину, то заходи проводились з дотриманням його умов, з мінімальною кількістю учасників. Митрополит Київський і всієї України Епіфаній за участі духовенства з усієї України служив Божественну літургію просто неба у Свято-Георгіївському чоловічому монастирі. Звершили панахиду за козаків, які загинули у битві під Берестечком, та українців, які загинули під час останніх подій на Майдані та в зоні АТО, вшанували загиблих козаків та селян на козацькому цвинтарі в урочищі Монастирщина, поклали квіти до пам'ятника Героям Берестецької битви [5].

Упродовж 02-05 липня 2021 р. відбулася літургія в Свято-Георгіївському храмі Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви», панахида на цвинтарі, вшанування пам'яті всіх полеглих та покладання вінків і квітів до Крипти, відання воїнських почесей та покладання квітів. Також функціонував польовий та табірний вишкіл Козацького Стрілецького Братства та групи товариства військово-історичної реконструкції «Печерська сотня Київського реєстрового полку у війську Б. Хмельницького», хода козацької старшини та поважних гостей до козацького табору, показові виступи Козацького Стрілецького Братства та групи товариства військово-історичної реконструкції «Печерська сотня Київського реєстрового полку у війську Б. Хмельницького», концерт козацької пісні, екскурсії по табору і полю битви, екскурсія в козацькому демонстраційному таборі [5].

Відзначення 371-ої річниці Берестецької битви припало на період повномасштабного російського вторгнення, що триває з 24 лютого 2022 р. Через це заходи вшанування пам'яті, які відбулися 26 червня 2022 р., не анонсувались. Відслужили тільки панахиду по загиблих, яку очолив митрополит Київський і всієї України Епіфаній. Традиційного ярмарку та заходів не проводили.

Щорічно у рамках заходів вшанування пам'яті полеглих козаків на території Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» відбуваються майстер-класи, виставки-продаж кондитерських виробів, сувенірної продукції, патріотичного одягу, продукції місцевих майстрів тощо. Усі ці товари відвідувачі мають можливість придбати. Така насичена щорічна програма вшанування героїв Берестецької битви дає можливість залучити велику кількість туристів до заповідника, сприяє формуванню національної ідентичності, популяризації української культури та православ'я.

Розвитку подієвого туризму регіону сприяють фестивалі, які проводяться з метою шанування українських традицій на території Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» протягом року. Серед них, фестиваль козацької слави «Пляшевська Січ» та посвята в козацата, Всеукраїнський дитячий фестиваль патріотичної пісні «Наша слава козацька не вмере, не загине!», Міжнародний фестиваль українського фольклору «Берегиня», обласний тур Всеукраїнського фізкультурно-патріотичного фестивалю школярів «Козацький гарт». Подієві туристичні ресурси є невичерпними. Також туристи, які долучаються до певних подій, є потенційними споживачами інших видів туризму у регіоні. Тому проведення таких заходів має стати пріоритетом туристичної діяльності, адже розвиток подієвого туризму сприяє створенню робочих місць, залучення коштів до бюджету місцевих громад.

Таким чином, відзначення річниці Берестецької битви відіграє важливу роль у розвитку подієвого туризму в Україні загалом та на території Рівненської області зокрема. Організація таких заходів у Національному історико-меморіальному заповіднику «Поле Берестецької битви» збирає чимало місцевих мешканців та приїжджих. Такі подієві туристичні ресурси, з однієї сторони, генерують позитивний туристичний імідж регіону, а з іншої сторони, є чинником формування національної самосвідомості, гідності та високих моральних якостей громадянина, що є надзвичайно важливим у сучасних українських реаліях. Важливо, що відзначення річниці Берестецької битви має системний щорічний характер. Заходи вшанування пам'яті полеглих у Берестецькій битві на території Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» є одними з найбільш упізнаваних туристами та мають важливе релігійно-культурне значення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. 7 чудес Рівненщини URL: <http://project57955.tilda.ws/7chudes> (дата звернення: 29.09.2022).
2. Нікольченко Ю. М. Археологічні та історико-краєзнавчі студії І. К. Свешнікова. Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Історія. Політологія. 2012. Вип. 4–5. С. 92–99.
3. Пономарьова Т., Булига О. Переправа незабуття. Історія однієї експедиції. Луцьк: Волинські старожитності, 2014. 188 с.
4. Свешніков І. К. Битва під Берестечком. Львів: Слово. 1992. 304 с.
5. Сторінка Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» у Facebook. URL: <https://www.facebook.com/zapovidnyk.berestechko> (дата звернення: 21.09.2022).

Степан Костюк
м. Тернопіль

КОНСЕРВАЦІЙНО-РЕСТАВРАЦІЙНІ ЗАХОДИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО **ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ 2019 – 2022 РР.**

Анотація: У науковий обіг уперше вводиться інформація щодо конкретних «кроків» Тернопільського обласного краєзнавчого музею, спрямованих забезпечити подальше збереження рідкісних артефактів культурної спадщини.

Ключові слова: артефакт, збереження, консервація, реставрація, фонди.

Протягом тривалого часу реставраційну діяльність Тернопільського обласного краєзнавчого музею «гальмувала» відсутність фінансування. Проте, 2019

року відновлено співпрацю установи та Львівської філії Національного науково-дослідного реставраційного центру України. Серед повернутих «до експозиційного життя» експонатів, особливої уваги заслуговує живописне полотно «ТКМЖ – 459».

Запис облікової документації музею, датований 27 травня 1982 року, свідчить: «Геслек С. (подано довільний переклад – авт.). Картина живописна «Коні на пасовищі» (назва умовна). Кінець XIX ст... У правому кутку напис: «S. Ge (?) lek. Wien»... Закуплена у гр-на Базара І. І. – м. Тернопіль»* [1]. Відсутність інвентарної картки надходження (!) виправлено 19 листопада 2020 року.

Супровідний документ оновлення живописної картини підтверджує візуальне спостереження дореставраційного стану пам'ятки: «Підрамник – втрачений. Основа: авторське полотно ляне прямого переплетення. На один сантиметр припадає 13 ниток основи і 11 ниток переплетення... Права бічна крайка втрачена із досить значним фрагментом основи із малярством... З лицевого боку: полотно деформувалось, оскільки зберігалось скручене... у рулон. Зв'язок основи з ґрунтом задовільний... Ґрунт: тонкий, дрібнозернистий, еластичний, має світло-охристий відтінок... Втрати ґрунту складають приблизно 5% від загальної площі. Фарбовий шар: олійне малярство в стриманій кольоровій гамі... живописний шар досить добре збережений... Покривний шар: лакове покриття нерівномірно збережене, місцево потерте до фарбового шару, а загальна площа твору вкрита значно потемнілою деструктованою лаковою плівкою... покриття набуло темно-жовтуватого відтінку»** (репродукція 1, 2) [2].

Подальше вивчення авторської сигнатури спростувало запис музейного документа: науковиця помилково зчитала ініціал імені автора, відтак замість «L» вписала «S»; знак запитання спонтанно дописано замість невиявленої літери. Опрацювання доступних Інтернет-джерел, зіставлення варіантів сюжету картини «встановило» автора згаданого полотна – Людвик (Людовик) Гедлек (30 червня 1847, Краків – 15 лютого 1904, Відень) – польський художник, вихованець Краківської та Віденської академій мистецтв, автор історичного живопису, жанрових полотен. Декілька творів присвячено козаччині. Роботи Л. Гедлека зберігаються у Національному музеї Польщі (Варшава), Львівській галереї мистецтв імені Бориса Возницького, Польському музеї в Чикаго (США).

Побутує припущення спеціалістів, що картина «Коні» – можливо, давня, доброякісна авторська копія, зроблена на замовлення заздалегідь намальованим ескізом.

Залишається невідомим рік написання.

Подальше спілкування з колегами інших музеїв покликане «поставити крапку» щодо точності наукової атрибуції експоната.

Упродовж травня – червня 2022 року художницею-реставраторкою вищої категорії науково-дослідного відділу реставрації творів графіки Національного науково-дослідного реставраційного центру України (Київ) обстежено 33 музейних предмети: гравюри – 7, пергаменти – 3, журнали – 5, листівки – 18. Відреставровано, зокрема, 11 поштів (ТОКМПл – 422, 511, 567, 1063, 1083, 1084, 1086, 1127, 1294, 4243, 7411). Виконано профілактичні процедури подальшого збереження 6 гравюр. Лекційно означено «Першочергові профілактичні та консерваційні заходи щодо порятунку графічних творів під час екстремальних ситуацій». Проконсультовано питання збереження, пакування, монтування музейних предметів паперової основи. Проведено три навчальні практикуми.

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«КОНСЕРВАЦІЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ ЯК ОСНОВНІ ЕТАПИ В ОРГАНІЗАЦІЇ
ЗБЕРІГАННЯ МУЗЕЙНИХ ЕКСПОНАТІВ»

Висновки. Скромний обсяг виконаного, проте, всіляє оптимізм продовження запобіжних заходів псування речових матеріалів – рідкісних «доказових свідків» правдивих реалій минувшини, сьогодення [3].

* Збережено запис документа.

** Подано основні фрагменти опису.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Міністерство культури УРСР. Тернопільський краєзнавчий музей. Інвентарна книга №112. Художня група – II (живопис). Почато – 28 грудня 1979 р., №336. Закінчено – 28 березня 1988 р., №876.
2. Паспорт реставрації історії та культури (рухомої) /№ реставраційного паспорта 1704/.
3. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

Рис.1. Репродукція до реставрації

Рис.2. Репродукція після реставрації

Надія Кукса
м. Чигирин

КОЛЕКЦІЯ ОСОБИСТИХ РЕЧЕЙ РОДИНИ МАРІЇ ІВАНІВНИ ТА МАРКА ФЕДОРОВИЧА ГРУШЕВСЬКИХ ІЗ ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЧИГИРИН»

*Світлій пам'яті онуки подружжя Грушевських
Елеонори Захарівни Коваль (1930-2022) та правнучки
Владислави Дмитрівни Каневської (1969-2022)*

Анотація: У статті зроблено загальний огляд колекції родинних реліквій подружжя Марка Федоровича та Марії Іванівни Грушевських –українських етнографів, фольклористів, збирачів старожитностей, переданої їх нащадками.

Ключові слова: колекції родинних реліквій подружжя Марка Федоровича та Марії Іванівни Грушевських, Елеонора Захарівни Коваль

На початку 2021 р. до фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» надійшла колекція родинних реліквій подружжя Марка Федоровича* та Марії Іванівни** Грушевських. Колекція налічує 25 експонатів, переданих онукою подружжя Грушевських Елеонорою Захарівною Коваль*** та її доньками Владиславою Дмитрівною Каневською та Олександрою Дмитрівною Головчанською.

Історія формування колекції – це своєрідний літопис родини сільської інтелігенції Середньої Наддніпрянщини кінця XIX-30-х рр. XX ст., продовжений їх нащадками у столичному Києві у 1950-70-х рр.

Варто зазначити, що впродовж чверті століття нами проводиться дослідження творчого спадку подружжя Грушевських, були налагоджені зв'язки із їх нащадками, котрі ще на початку 2000-х рр. передали до фондів НІКЗ «Чигирин» перші родинні реліквії: книгу, що належала Марку Федоровичу, портрет суботівського оповідача Пилипа Шутя, портрет Тараса Шевченка роботи невідомого художника з Чигиринщини, низку світлин старожитностей Суботова. Предмети неодноразово експонувалися на виставках, облаштованих у музеях закладу.

Предмети колекції варто розділити на кілька груп:

- речі, що належали подружжю Грушевських під час проживання у Суботові Чигиринського повіту (1898-1910 рр.);
- речі, що побутовали у родині під час проживання у Києві (1918-1938 рр.);
- речі, виготовлені онукою Марії Іванівни та Марка Федоровича, Елеонорою Захарівною (1950-70-ті рр.)

Науковцями заповідника у соцмережі Facebook створено сторінку «Зі щирою прихильністю до життя народного»[1], де можна ознайомитися із творчим доробком представників цієї унікальної родини.

Онука Марка Федоровича та Марії Грушевських, Елеонора Захарівна Коваль ***крізь все життя пронесла світлу пам'ять про своїх дідуся і бабусю, попри численні випробування зберегла сімейні реліквії, які на початку 2021 р. передала для фондів закладу, котрі були експоновані під час роботи тимчасової виставки «Спадок родини Грушевських: діалог поколінь»[8], приуроченої до 156-х роковин з

дня народження Марка Грушевського, облаштованій у виставковій залі музею Богдана Хмельницького у Чигирині.

На виставці були представлені родинні реліквії Грушевських:

- кулінарні книги дружини Марка Грушевського, Марії Іванівни, із записами на полях, зробленими її рукою;
- зразки рукоділля, яке стало традиційним у родині Грушевських. Майстерно виконані зразки плетива і вишивки, створені Марією Іванівною Грушевською, її донькою Галиною Марківною та онукою Елеонорою Захарівною, ретельно зберігались та передавались від покоління до покоління.
- мушля родини тигех належала Марку Федоровичу Грушевському. Його донька Галина розповідала, що він нею дуже дорожив. Мушля була привезена при переїзді із Суботова разом з іншими предметами колекції. Її о Марку подарував односелець, який на той час був моряком і навідувався додому.

Елеонора Захарівна поділилася своїми безцінними спогадами, своєрідним літописом родини. Спогади настільки проникливі, що мимоволі переносять у часи лихоліть, випробувань, втрат, які випали на долю цієї подвижницької родини [2; 3; 4].

Підписи до експонатів були виконані власноруч Елеонорою Захарівною надзвичайно каліграфічним почерком. За її спогадами, навчав писати онуку сам Марко Федорович.

Один із предметів колекції - скам'яніння із відбитком листка береста, потрапив до фондів заповідника дещо пізніше, адже проходив експертизу з атрибуції у фахівців Інституту геології КНУ, Інституту ботаніки та Національного науково-природничого музею НАН України.

Стисле повідомлення у Facebook про цей артефакт [7] викликало жваве зацікавлення як серед користувачів соцмережі, так і у мас-медіа.

Отже, камінь пісковик з відбитком листка береста (в'яза), який, за їх родинним переказом, на поч. ХХ ст. подарував настоятелю храму Архістратиґа Михаїла о. Марку археолог, котрий проводив дослідження на околицях Суботова.

Камінь подорожував разом із родиною Грушевських, коли їй доводилося переїжджати із Суботова до Таганчі, потім до Києва. о.Марко використовував камінь як підставку для книг, які він читав, стоячи за конторкою.

Колекція родинних реліквій подружжя Грушевських стала однією із перлин фондової збірки НІКЗ «Чигирин», потребує подальшого вивчення і популяризації. Зокрема, спогади Елеонори Захарівни Коваль заслуговують на видання окремою збіркою. Частина спогадів увійшла до частини другої книги Я. Діденко, Н. Кукси «Хранителі спадщини Потясминня: мандрівка крізь часи», підготовленої авторками до друку.

***Марко Федорович Грушевський (1865-1938)** –український етнограф, фольклорист, один із засновників УАІПЦ. Автор збірок «Дытячи забавки та гры усяки». Зібрани по Чыгырынщыни Кыивской губерни. «Киевская старина», 1904, № 7-8;

«Дитина в звичаях і віруваннях українського народа». Матеріяли з полудневої Київщини. Зібрав Мр. Г., обробив др. Зенон Кузеля. В кн.: Матеріяли до українсько-руської етнології, т. 1-2. Львів, 1906-07; «Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова», зібрані в рр. 1897-9. Подав Марко Грушевський. Львів, 1912; 3 життя селян на Чигиринщині. Подав Марко Грушевський. В кн.: Український етнографічний збірник, т. 1. К., 1914 [6]

****Марія Іванівна Грушевська** (бл. 1875-1937) –дружина Марка Федоровича Грушевського, український етнограф і збирач старожитностей.

Унікальною є колекція зразків вишивок, зібраних Марією Іванівною Грушевською наприкінці XIX - на початку XX ст. в селі Суботіві Чигиринського повіту.

Будучи дружиною священика, ця високоосвічена як на той час жінка (окрім єпархіального училища закінчила вищі жіночі курси в Черкасах) навчала селянських дітей у церковно-приходській школі.

Перебуваючи в оточенні простих людей, Марія Іванівна прагнула з'ясувати сутність народних звичаїв, обрядів, традицій. Особливо цікавили її вироби вжиткового мистецтва, що становили невід'ємну частку матеріального і духовного життя населення.

Ідея зберегти розмаїття зразків місцевих вишивок переросла в багаторічну збиральницьку працю. Адже не так просто було виявити своєрідний орнамент, знайти майстриню, яка б бездоганно його виконала. Марія Іванівна зрозуміла, що без поглибленого вивчення специфіки колориту місцевих вишивок, технік їх виконання неможливо по-справжньому повно з'ясувати їх природу. Марія Грушевська, працюючи над створенням колекції, перейняла тонкощі технології виготовлення виробів, оволоділа багатьма техніками вишивок, способами компоновання складових частин орнаментів тощо.

Колекція налічує близько 400 зразків народної вишивки, котрі виконані майстринями різного віку на суцільних шматках домотканого полотна. Цілком вірогідно, що частина зразків роботи самої Марії Іванівни.

Окрім колекції вишивок, Марія Грушевська збрала колекцію вузлових ляльок, що відображають персонажів традиційного українського сільського весілля. Вважається, що це колекція найстаріших автентичних ляльок Середньої Наддніпрянщини [5, с.133-137]. І хоча, власне, із цієї колекції почало відроджуватися в Україні мистецтво виготовлення вузлової ляльки, Елеонора Коваль наполягала, що це лише майстерно виготовлені репліки автентичних ляльок, мортивуючи це тим, що у дитинстві гралася саме автентичними ляльками і відслідкувала різницю між ними та репліками [3].

Колекція Марії Грушевської, яка в даний час зберігається в столичному історико-меморіальному музеї Михайла Грушевського, чекає на своїх дослідників, варта уваги науковців, мистецтвознавців, етнографів, фольклористів, художників.

*****Елеонора Захарівна Коваль** (1930-2022) – доктор біологічних наук, професор, автор 6 монографій, 21 авторського свідоцтва, близько 300 наукових статей. Фахівець з питань систематики та екології мікроскопічних грибів. Автор та співавтор ряду визначників. Проводила величезну консультативну роботу широкому загалу, була опонентом та консультантом дисертаційних робіт. Учену пов'язувала багаторічна співпраця з Національним науково-дослідним реставраційним центром України. У співавторстві із іншими науковцями було підготовлено праці: Коваль Е.З., Митківська Т.І. Мікологічне обстеження музейних пам'яток /Національний науково-дослідний реставраційний центр України. – К., 2014. -240 с., іл. 223 та Коваль Э.З., Руденко А.В., Волощук Н.М. Пенициллин. Руководство по идентификации. –Киев, 2016. -408 с., люб'язно передані шанованою професоркою до наукової бібліотеки НКЗ «Чигирин».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Зі щирою прихильністю до життя народного- [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу:
[https://www.facebook.com/OlhaPyskun?__cft__\[0\]=AZUgL3zFyF7lo8nX6I47c1sP0ctYKXxzNAUZS8QKAy7R3uZxCER59eka0S0J61ldN6BxgrFS-ZeJs9dDNdsIza_jQ9H8ZEFF4dntX41wPTzCWdeVAPcT3Tr-OQUVAmakXIEc1PI007t7wY0ttqE481qMMuyBO2sQz9mjC09VePbaEbAprLtD3v_mB_Vr1qe10P4&__tn__=-UC%2CP-R](https://www.facebook.com/OlhaPyskun?__cft__[0]=AZUgL3zFyF7lo8nX6I47c1sP0ctYKXxzNAUZS8QKAy7R3uZxCER59eka0S0J61ldN6BxgrFS-ZeJs9dDNdsIza_jQ9H8ZEFF4dntX41wPTzCWdeVAPcT3Tr-OQUVAmakXIEc1PI007t7wY0ttqE481qMMuyBO2sQz9mjC09VePbaEbAprLtD3v_mB_Vr1qe10P4&__tn__=-UC%2CP-R)
2. Коваль Е.З. Деякі спогади про життя Марка Федоровича та Марії Іванівни Грушевських в Києві (1930 – 1938 рр.). -Рукопис. Січень-квітень 2020 р. –Фонди НІКЗ «Чигирин» –Нд-6780
3. Коваль Е.З. Марія Іванівна Грушевська (бл.1875-1937). - Рукопис. Липень, 2020, 46 с.–Фонди НІКЗ «Чигирин» –Нд-6781
4. Коваль Е.З. Нотатки про особисті інтереси Марії Іванівни Грушевської, пов'язані з традиціями господарювання й харчування українців, доповнені згадками онуки про обставини та ситуації, які набувають важливості з плином часу.-Рукопис, 2021, 46 с. –Фонди НІКЗ «Чигирин». –Нд-6779
5. Кукса Н.В. Колекція зразків традиційної народної вишивки Середньої Наддніпрянщини Марії Іванівни Грушевської // Народні символи та обереги України: роль у формуванні ментальності людини: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Білоцерківський краєзнавчий музей, 10-11 листопада 2011 р.). – Біла Церква, 2011. – С.133-137.
6. Кукса Н.В. Просвітитель, етнограф, фольклорист (М.Ф. Грушевський)// Чигиринські вісті – 1999. – 21 серпня.
7. Кукса Н. У Чигиринський музей передали унікальний експонат родини Грушевських віком 50 млн. років. Інтернет-видання «Рідна Черкащина». -- [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу:[https://www.facebook.com/ridnache/posts/331231249007030?__cft__\[0\]=AZU8qufpwThJZ73Q1whaMmwNOLw2MrzoiJbsrDJnGYOLjuJYNIjWOMx3GIVuoacWPDcJKJEu6mRghxeaiB9kZroJWOp4WJBfoh22eyptmzRbF8tLXDxdZjfdv72OmoHUwAv0RJ84BPEcssHn1AvTswouF1iit9Wtdf7NXLyISYRyEE45iKjt1rLsu9ix9J3JNKM&__tn__=%2CO%2CP-R](https://www.facebook.com/ridnache/posts/331231249007030?__cft__[0]=AZU8qufpwThJZ73Q1whaMmwNOLw2MrzoiJbsrDJnGYOLjuJYNIjWOMx3GIVuoacWPDcJKJEu6mRghxeaiB9kZroJWOp4WJBfoh22eyptmzRbF8tLXDxdZjfdv72OmoHUwAv0RJ84BPEcssHn1AvTswouF1iit9Wtdf7NXLyISYRyEE45iKjt1rLsu9ix9J3JNKM&__tn__=%2CO%2CP-R)
8. Спадок родини Грушевських: діалог поколінь» - [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу:
[https://www.facebook.com/OlhaPyskun/posts/pfbid0wqvmxYSr7B6s8jh8EKByuqNNhzkSpodjT3ERSjPIDWkH2XL43h8h4DaVGxwrTEppl?__cft__\[0\]=AZUgL3zFyF7lo8nX6I47c1sP0ctYKXxzNAUZS8QKAy7R3uZxCER59eka0S0J61ldN6BxgrFS-ZeJs9dDNdsIza_jQ9H8ZEFF4dntX41wPTzCWdeVAPcT3Tr-OQUVAmakXIEc1PI007t7wY0ttqE481qMMuyBO2sQz9mjC09VePbaEbAprLtD3v_mB_Vr1qe10P4&__tn__=%2CO%2CP-R](https://www.facebook.com/OlhaPyskun/posts/pfbid0wqvmxYSr7B6s8jh8EKByuqNNhzkSpodjT3ERSjPIDWkH2XL43h8h4DaVGxwrTEppl?__cft__[0]=AZUgL3zFyF7lo8nX6I47c1sP0ctYKXxzNAUZS8QKAy7R3uZxCER59eka0S0J61ldN6BxgrFS-ZeJs9dDNdsIza_jQ9H8ZEFF4dntX41wPTzCWdeVAPcT3Tr-OQUVAmakXIEc1PI007t7wY0ttqE481qMMuyBO2sQz9mjC09VePbaEbAprLtD3v_mB_Vr1qe10P4&__tn__=%2CO%2CP-R)

Ірина Майба
м.Збараж

КОЛЕКЦІЯ МЕБЛІВ З ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА
«ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»: ХАРАКТЕРИСТИКА, ЗБЕРЕЖЕННЯ,
РЕСТАВРАЦІЯ

Анотація: У статті охарактеризовано колекцію меблів з фондів НЗ «ЗТ», виділено кращі зразки меблярства; прослідковано особливості збереження різних типів меблів, досліджено особливості реставрації.

Ключові слова: меблі, комод, секретер, бамбетель, буфет, волюта, пілястра, пальметта, збереження, реставрація, меблярство, декоративно-конструктивні деталі.

Фонди Національного заповідника «Замки Тернопілля» є скарбницею своєрідної неповторної колекції меблів. У фондах Національного заповідника облікується біля 100 одиниць різних типів меблів. Датування їх виробництва

приблизно 19-20 ст.. Виділяємо такі типи меблів: шафи, комоди, скрині, секретер, буфети, столи, вішалки, стільці, ліжка, дзеркала, тумбочки, бамбетель, комплект м'яких меблів. Виготовлені з дерева. Матеріалом для них є горіх, липа, дуб, сосна, кедр. Декоровані в основному різьбленням рослинно-геометричного орнаменту.

Форми меблів визначаються матеріалами, з яких вони виготовляються, та їх призначенням: меблі для занять, відпочинку, сну, приготування і приймання їжі, зберігання речей. Серед наших меблевих одиниць фіксуємо меблі:

для відпочинку : стільці (14), ліжка(6), бамбетель, м'які меблі.

меблі для сну : ліжка (6).

меблі для приготування і приймання їжі : буфети (12), столи (6).

меблі для зберігання речей : шафи (9), комоди(6), скрині (5), секретер, тумбочки (2), вішалки (9).

У 19 ст. меблі були поділені на парадні і побутові. Кожний предмет отримав велику кількість варіантів. Загальна риса меблів цього періоду є підкреслена прямолінійність об'єму, гармонія пропорцій, простота, строгість і виразність форм. Гармонія пропорцій – головне художнє досягнення меблів 19 ст. Форми меблів пластичні. Характер малюнка не був випадковий. Він складався в залежності з особливостями розвитку художнього мистецтва і архітектури того часу.

Серед народних або побутових форм меблів зробимо акцент на скринях і шафах, які зберігаються у фондах НЗ «ЗТ». Охарактеризуємо стилеві особливості і декорування цих типів меблів. У фондах Національного заповідника облікуємо 9 шафів. Привезені зі сіл Збаражчини та смт.Вишнівця. Матеріали для їх виготовлення: дуб, ялина, сосна, карельська береза, скло, метал. Дата виготовлення: 19-20 ст. Наші шафи можемо умовно поділити на побутові і парадні. Побутові не декоровані, не мають оздоблень, дводверні. В однієї зі шаф в середніх дверках вмонтовано дзеркало . Парадні шафи з фондів дводверні. Бачимо тісний зв'язок з ознаками архітектури: різьблені колони, карнизи з різьбленням рослинно-геометричного орнаменту. Дверки декорували різьбленням рослинного, антропоморфного, зооморфного орнаменту: силуети дівчини, жаба з короною. У шафі (РМ-2350) декоративно-конструктивна деталь – вставки з карельської берези (рис.1) – така техніка оздоблення називається інтарсією.

Ще один вид меблів, які можна віднести до побутових-народних, які облікуються у заповіднику – це скрині. Неодмінний атрибут української хати – дерев'яна окута залізом скриня. Вона була власністю дівчини і супроводжувала її у всьому наступному родинному житті [6]. Тут зберігалося святкове вбрання і повсякденний одяг, вінок, рушники, прикраси, а в прискринку (маленькій шухлядці вгорі, уздовж бічної стінки, для збереження різних дрібничок) – різноманітне зілля. У XVII–XVIII століттях скриню використовували як стіл і навіть як ліжко [1]. Скрині виготовлялися з явору, дубу, ялини, сосни, груші, в Карпатах нерідко використовували для цього бук. Матеріалом для виготовлення наших скринь є дуб, ялина, сосна. За орнаментацією скрині можна дізнатися, де вона була виготовлена. На Галичині і Гуцульщині використовували, як правило, геометричні орнаменти, в центральних і лівобережних областях України, а також на Волині і Поділлі – рослинний [2]. Аналогічні орнаменти ми бачимо у вишитих речах.

У колекції меблів Національного заповідника облікується 5 скринь. Декоративна-конструктивна деталь однієї скрині (РМ-138) – металеві полоски, якими окута дана скриня по всьому периметру. У скрині (РМ-97) – різьблені накладки з архітектурними елементами Одна із фондових скринь оздоблена розписом різнобарвними фарбами (Рис.2). Розпис – рослинного орнаменту, який

був характерний для Волинських регіонів. Тут же можна провести паралель між розписом і вишивтям. Рослинний орнамент на вишивці також характерний для Волині. Розпис був одним із головних декоративних деталей скринь. У розписах селянських скринь улюбленими елементами декору були квіти [33]. Серед зображень, уподібнених натурним реаліям, перевагу віддавали мальві, троянді, маку, півонії, айстрі, ромашці, лілеї, тюльпану, дзвіночку, виконаних у живописній манері, але найбільшим регіонально-стилістичним розмаїттям вирізнялися абстраговані форми квітів, основу конструкції яких складали мотиви, мальовані в анфас і у профіль, із властивим площинно-декоративним трактуванням. Розпис на нашій скрині у вигляді стилізованої квітки – можливо, айстри, що зображається в «анфас». Конструкція квітки будується на симетрії, яка підпорядковує всі елементи форми. Загальні обриси цієї квітки доповнюють різноманітні елементи, надаючи художньому образу стилістичної виразності, вишуканості.

У декорі парадних меблів переважає та ж символіка, що і в архітектурі. Візерунок складається з зображення зброї і гілок або вінків з дуба і лавра. Орнамент позичають з мистецтва Давнього Єгипту і античності – це сфінкси, гріфони, лев'ячі лапи. Немало і рослинних греко-римських мотивів: капріфолій, лавр та ін.. Типові архітектурні форми: колони, колонки і півколонки, пілястри, карнизи, волоти (*італ. Voluta* – завиток, спіраль – архітектурний мотив), пальметти, розети. У меблях вони використовуються як декоративно-конструктивні деталі [11]. Головні види художнього оздоблення меблів 19 ст. – різьба, точення і роботи з дерева. Окреме місце відводиться розписам і розмальовуванню меблів [11]. Різьба була головним декором парадних меблів. Деякі зразки мають карнизи, плінтуси, токарні деталі складного малюнку в поєднанні з різьбою. На карнизах і фільонках кафів, буфетів поміщені різьблені декоративні натюрморти з квітів і плодів, серед яких дикі тварини або бокал, ваза або сніп пшениці і серп, ріг достатку. Для інкрустації використовують перламутр і черепаший панцир. Інколи на поверхню дерева переводять гравюри [11,32].

До парадних типів меблів для зберігання речей, які облікуються у фондах Національного заповідника, можна віднести комоди і секрети.

Комод (*фр. commode* – «зручний») – предмет меблів з висувними шухлядами для зберігання одягу [4]. Скриня з кришкою, що відкидається, повністю задовольняла потреби сім'ї з скромним достатком, але опинилася абсолютно непридатна для зберігання великого числа речей. Видатним досягненням в історії розвитку меблів став винахід комода з висувними ящиками, які відкривали зручний доступ до речей.

У фондах фіксується 7 комодів. Їх можна назвати сучасними скринями для зберігання одягу і дрібних предметів. Для виготовлення комодів використовували матеріали: червоне дерево, бронза, мармур, ясен. Комоди оснащені прямокутними шухлядами, дверками і 4-ма фігурними ніжками. Деякі з них оздоблені різьбленням рослинно-геометричного орнаменту. Один комод оздоблений сюжетним зображенням військових дій. Зразком можна виділити комод (РМ-2351) з червоного дерева, декоративні елементи – бронза, мармур. Декоративно-конструктивні деталі – у вигляді рослинного зображення, металеві фігурні накладки рослинного орнаменту на ніжках і на кутах дверцят. Лицева сторона оздоблена геометрично-рослинним мозаїчним орнаментом в поєднанні з перламутром. Посередині в овалі рослинне зображення (рис.3). Даний комод призначений для зберігання цінних речей, так як містить в собі кілька шуфлядів, можливо, для кабінету. «Комоди для кабінету були високі, кількість шуфлядів – 6-10. У них зберігалися рукописи, цінні

папери, листи та ін.. Якщо комод був призначений для спальні, то його робили невисоким, з 2 чи 3 шухлядами. У них зберігали білизну» [8, 118].

Ще один тип парадних меблів можна вважати секретер. Секретёр (фр. *secrétaire*) – деталь меблів у вигляді невеличкої шафи з шухлядами і поличками для зберігання паперів переважно приватного характеру і дрібних речей. Інколи може мати відкидну або висувну дошку, що виконує функції письмового столу. Нерідко секретери виготовляються у вигляді власне письмового столу із поличками у вигляді шаф [6]. Відома точна дата виготовлення першого секретеру – 1730 рік. Спочатку секретери були невеличкі за розмірами і взагалі вважалися жіночим типом меблів. Однак пізніше вони збільшилися в розмірах, кількість ящиків збільшала, з'явилися потаємні відділення зі складними замками. Секретери були популярними серед аптекарів, банкірів, юристів та ін. Його можна назвати модним елементом меблевого гарнітуру. Він практично виконував функції письмового столу, комода та кабінету. Різноманітні потаємні скриньки в секретерах дуже доречні для зберігання мемуарів, листування та інших документів. Саме секретери, а також комоди з двома ящиками – найбільш популярний вид корпусних меблів в ту епоху. Секретер часто використовувати лікарі, зберігаючи в ньому ліки та інструменти [5,546]. У фондовій колекції облікуємо 1 секретер (РМ-2161). Секретер оздоблений лінійним орнаментом. Декоративно-конструктивні деталі – бронзові металеві накладки, різьблення лінійного орнаменту».

Серед побутових типів меблів для відпочинку виділяємо бамбетель. «Бамбетель (від нім. *Bankbettel*) – лавка-ліжко, яка розсувається для снання та складається для сидіння. У 19 ст. та на початку 20 ст. на Галичині в розкладену лаву клали сінник, і на ній спали, водночас часто виконувала функцію скрині. Кришкою на день закривали висувну шухляду-лежак, вимощену соломною. З'явилася така лавка-ліжко в українських селах в останні роки австрійського панування.» [25, 370]. За конструктивними ознаками наш бамбетель нерозбірний. За призначенням – для відпочинку, так як на ньому сиділи; для сну (на бамбетлі спали), для зберігання речей (сидіння підносилося, під яким зберігали речі). Дата виготовлення – ХІХ ст. Декор простежуємо на заплічках, бокових підпорах у вигляді різьблення геометричного орнаменту.

Серед меблів для відпочинку і для сну фіксуємо такий тип меблів, як ліжко. Перші ж ліжка, знайдені в селах на півночі Шотландії, відносяться до періоду 3200 – 2200 рр. до н.е. Його можна віднести як до побутових типів меблів, так і до парадних, адже ліжка пройшли свій еволюційний шлях з часів неоліту до 21 століття, і в різні історичні епохи мали різне призначення.[16,60] Власне ліжко («кровать») з'являється у писемних текстах тільки один раз — в «Слові о полку Ігоревім», де його згадує князь Святослав. Зображено ліжко й на одній з мініатюр Радзивилівського літопису. За виглядом воно не відрізняється від аналогічних західноєвропейських меблів. Проте ліжко взагалі було маловживаною річчю. Його використовували переважно в князівському побуті, причому, вірогідно, не завжди. У фондах облікується 6 ліжок. Дата їх виготовлення кін.ХІХ-поч.ХХ ст. Провідний декор – різьблення рослинного орнаменту. Зразком ліжок можна вважати ліжко, оздоблене живописом і литтям.(РМ-115) (рис. 4).

У фондах облікується 19 стільців. За призначенням вони для відпочинку. За конструктивними ознаками – нерозбірні, такі, що трансформуються. Дата виготовлення – ХІХ – поч.ХХ ст. Матеріали для виготовлення стільців – ясен, дуб, шкіра, тканина. Будова стільців : висока спинка, неправильної прямокутної форми сидіння, точені ніжки, в деяких стільцях простежуються підлікотники (такі стільці

називаються кріслами). Більша кількість одиниць стільців дерев'яні, без оббивки. У них декором є різьблення рослинно-геометричного орнаменту та з елементами орнітоморфного (квіти, листки, пташки) – (крісла Кн-298; Рм-20, Кн-819; Рм-112, Кн-297; Рм-135). Серед наших стільців облікуємо стільці, декоративно-конструктивна деталь яких є тканинна оббивка (9 одиниць: Кн-9911, 9912, Рм-2155, 2156; Кн-9914, 9916, Рм-2158, 2160; Кн-1496, Рм-186; Кн-730, 732, Рм-94, 96). Матеріалом для оббивки є шовк, бархат, льон з зображенням рослинно-геометричного орнаменту. Зразком стільців можна вважати крісло напівм'яке, в якому спинка різьблена, ажурна, сидіння оббите жовтою тканиною; (Рис.5) декор ніжок – різьблення рослинного орнаменту вверху, зооморфного орнаменту внизу (форма лапи звіра). – (Рм-186). Для оббивки меблів застосовували атлас, штоф, репс, бархат, ситець. Кольори, які були найбільш характерні для меблів 19 ст.: зелений, синій, жовтий, голубий, полосаті тканини в два або три кольори і з рослинним візерунком. Квіти зображали не більші від своєї величини і були скомбіновані у гірлянди, вільні букети, у динамічні полоски. Шовкові тканини з атласним переплетенням мають гладку, блискучу поверхню і створюють в меблях гармонію.[10;84-85]

Ще одним зразком фондового крісла є крісло запрестольне, XIX ст. (Кн-1481; Рм-185). Конструктивна деталь сидіння – шкірна вставка з тисненням рослинно-орнітоморфного орнаменту (ваза з фруктами, пташки, фігурні стебла, квіти). Декор спинки – різьблення і точення у формі карнизу і колон – простежується зв'язок з елементами архітектури.

Справжніми шедеврами різьблення можна назвати шафи-буфети.(рис.6, 7). Кожна з них неповторна. Декоративно-конструктивна деталь частини буфетів є скляні вставки у дверках шафи (Рм-2346, Рм-2348, Рм-2322, Рм-2124, Рм-2029). Головним елементом декору у буфетах виділяється різьблення рослинно-геометричного орнаменту (квіти, ваза з фруктами, листки, геометричні фігури, стилізовані промені), деякі буфети оздоблені антропоморфним і орнітоморфним орнаментом – пташки в рослинному обрамленні (Рм-2348); воїни зі списками, голови людей. (Рм-2345). У наших типах меблів для зберігання посуду простежуємо ще такі декоративно-конструктивні деталі: металеві вставки на дверках, металеві ручки, шухляди, стільниці; карнизи, спіралевидні колони, фігурні стовпчики, як архітектурні елементи, які були притаманні для меблів поч. XIX ст. Декор карнизів на буфетах є пальметта (на буфетах Рм-2411), (Рм-2059), (Рм-2322) – рослинний орнамент у вигляді листя пальмового дерева, квітки аканта; капітель (на шафах Рм-2348, Рм-2322) – «верхня частина колони». У двох буфетах (Рм-2345, Рм-2346) простежуємо ще одну декоративно-конструктивну деталь, яка оздоблює дверки – маскарон – голова людини або тварини, як вид скульптурної оздобы [13,20].(рис.8).

Отже, наші фондові буфети пов'язані з архітектурою інтер'єру, точно повторюючи основні елементи архітектури класицизму, використані античні форми. Меблі зручні, строгі, прості, не переобтяжені прикрасами. У декоруванні проявляється стиль «ампір», який характерний для поч. XIX ст., пов'язаний з архітектурними прикрасами.

Термін, протягом якого меблі зберігають красу і справність, значно залежить від умов її експлуатації.

Дотримуючись деяких простих порад, ми зможемо підтримати завжди у найкращому стані всі елементи наших меблів. Дуже важливо зрозуміти, наскільки кліматичні характеристики та умови зберігання навколишнього середовища можуть вплинути на зовнішній вигляд і якісні характеристики меблів. Меблеві вироби

чутливі до світла, вологості, сухості, тепла і холоду, тому рекомендується уникати тривалої дії одного або декількох цих умов, так як це викликає прискорене старіння лакофарбового покриття, викривлення і деформацію дерев'яних елементів меблів, старіння матеріалу оббивки.

Не допускати прямого впливу сонячних променів на меблеві вироби! Тривалий вплив світла на поверхню виробу викликає значну зміну кольору в порівнянні з ділянками, які менше піддавалися випромінюванню. Зміна кольору з плином часу є цілком природним і тому не може вважатися ознакою низької якості меблевого виробу.

Високе значення тепла або холоду, а також раптові перепади температури, можуть серйозно пошкодити меблевий виріб або його частини. Меблеві вироби не повинні бути розташовані менш 1 м від джерел тепла. Рекомендована температура повітря при зберіганні та (або) експлуатації: від +10 до +30 С. Не допускайте попадання на меблеві вироби гарячих предметів або тривалого температурного впливу (понад +70 С).

Рекомендована відносна вологість місцезнаходження меблевого виробу 60-70%. Не слід підтримувати протягом тривалого часу умови крайньої вологості або сухості приміщення, тим більше, їх періодичної зміни. З часом такі умови можуть вплинути на цілісність меблевих виробів або їх елементів. Тим не менше, якщо створені такі умови, то рекомендується часто провітрювати приміщення і в міру можливості, користуватися осушувачами або зволожувачами повітря.

Ні в якому разі не допускати впливу на меблеві вироби агресивних рідин (кислот, лугів, масел, розчинників і т.п.), що містять такі рідини продуктів і пар. Поверхні меблів слід протирати сухою м'якою тканиною. Догляд за робочими поверхнями (стілїниці, мийки і т.п.), як правило, повинен здійснюватися м'якою вологою тканиною, поролоновою губкою або спеціальними щітками, можливо із застосуванням відповідних миючих засобів. Рекомендується очистити будь-яку частину меблів якомога швидше після того, як вона забруднилася.

Реставрація меблів як напрямок започаткована в 1992 році, коли за наказом Міністерства до Державної науково-дослідної реставраційної майстерні було долучено дільницю з реставрації музейних меблів, до якої входили п'ять художників-реставраторів. Згодом сектор реставрації меблів став окремим підрозділом, а 2009 року його було реорганізовано у науково-дослідний відділ реставрації меблів, у якому працюють художники-реставратори першої кваліфікаційної категорії.

Реставрація художніх музейних меблів ґрунтується на теоретичних, методологічних і методичних засадах та є чи не найбільш матеріалоемною.

Сучасна реставрація музейних меблів передбачає поетапну роботу над предметом мистецтва, що поєднує дослідження, атрибуцію пам'яток та безпосередньо консерваційно-реставраційні заходи. Такий підхід вимагає залучення здобутків точних наук, проведення наукового та мистецтвознавчого аналізу, розробки нових методик реставрації.

Головним принципом реставрації є підбір щадних методів та матеріалів. Фахівці застосовують виключно оборотні матеріали. Інколи реставрація проводиться в техніці, близькій до авторської, якщо це не зашкодить цілісності предмета.

Реконструкція виконується лише у випадку втрати властивостей, притаманних твору, його конструктивної цілісності. При цьому метою є

збереження автентичності твору. Зайвих втручань реставратору необхідно уникати, вживаючи заходів для оптимального збереження та експонування.

Складність роботи реставратора меблевих виробів полягає в тому, що дерев'яна основа меблів має складну структуру, яка змінюється з часом. Дерево – один з найбільш рухливих матеріалів, стан якого значною мірою залежить від умов зберігання.

Найбільш складною є реставрація меблів, що поєднують у своїй структурі дерево й ґрунт, дерево й метал, кістку, черепаховий панцир, тобто матеріали, що мають різну природу походження, свої особливості процесів деструкції, корозії, старіння. Фахівці сектору в своїй роботі застосовують матеріали, які пройшли тестування в хімічних лабораторіях реставраційних закладів, уникаючи використання засобів, придатність яких не підтверджена дослідженнями і випробуваннями, адже їх використання може мати небажані наслідки.

Декоративно-конструктивні деталі меблів, які ми розглядали в нашому дослідженні, які є одиницями наших фондів, можемо виділити : різьблення рослинно-геометричного і антропоморфного орнаменту, металеві накладки з рослинними зображеннями на ніжках і на дверках, інтарсія, архітектурні елементи : карниз, пілястри, розети, пальметти, волюти, маскарони, скляні вставки, елементи живопису, вставки зі шкіри.

Таким чином, досліджуючи нашу колекцію меблів, можна зробити висновки, що основний вид художнього оздоблення меблів 19 ст. можна вважати різьблення. Деяке місце можна відвести розпису і розмальовуванню меблів. Наші фондові буфети пов'язані з архітектурою інтер'єру, точно повторюючи основні елементи архітектури класицизму, використані античні форми. Меблі зручні, строгі, прості, не переобтяжені прикрасами. У декоруванні проявляється стиль «ампір», який характерний для поч. XIX ст., пов'язаний з архітектурними прикрасами. А на початку XX ст. в атмосферу меблярства внесено естетичні орієнтири національного романтизму. Виготовлялась меблі з місцевих матеріалів (горіх, дуб, сосна, ясен, липа) і завізних порід (червоне дерево, амарант, палісандр). Більш широко застосовували точені деталі: колонки, вазоподібні і конусоподібні стержні у поєднанні з невеликим профілем поясків. У композиціях різьбленого декору ритмічно повторюються орнаментальні мотиви. Рельєф різьби є невисоким з плавнотаоваленими дотла краями. Для меблів стилю модерн характерні два протилежні напрями: декоративний, який використовує різні плавні лінії, та конструктивний з прямими лініями і чіткою побудовою форми. Застосовуються дорогі матеріали й різноманітні засоби та види декорування: інтарсія, пофарбована фурнітура, слонова кістка, метал. Основним засобом декорування таких меблів є різьба згладженого рельєфу з мотивами стилізованих листочків і вигнутими стеблами. Міське меблярство кінця XIX – початку XX ст. було орієнтоване на «новий стиль», що був проявом тогочасної суспільної моди на сецесію, як новаторське художнє явище.

Загальна властивість меблів – підкреслена прямолінійність об'єму, гармонія пропорцій, простота, строгість і обмежена виразність форм. Головна перевага меблів поч.19 ст. – гармонія пропорцій. Форми меблів пластичні. Декор створювався у зв'язку з особливостями розвитку художнього мистецтва і архітектури того часу.

Чому існує зв'язок між архітектурою і меблярством. Кращі архітектори, проектуючи споруду, ставили за мету створити ансамбль інтер'єру, синтез архітектури меблів та оздоблення, єдиний за своїми стильовими ознаками. Саме

тому, розробляючи проекти меблів, вони добирали колір і малюнок тканин, якість матеріалів та інше. Меблі, як і архітектура, мають подвійну природу. Насамперед вони задовольняють утилітарні потреби людини і суспільства і тому є продуктом суспільного виробництва, відповідають сучасному розвитку науки і техніки. Водночас меблі як елемент матеріально-художньої культури створюються за законами краси, в їхніх формах та оздобленні простежуємо стильові риси епохи, художні смаки суспільства, талант і розвинений естетичний смак її творця, майстра-мебляра або архітектора [18; 37].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Богомолець О. Замок-музей Радомисль на Шляху Королів Via Regia / О. Богомолець. -Київ, 2013.
2. Бірюльов Ю. Львівська різьба / Ю. Бірюльов. – Львів: Центр Європи, 2005.
3. Бірюльов Ю. Мистецтво львівської сецесії /Ю.Бірюльов. – Львів: Центр Європи, 2005. – 184 с, 385 іл
4. .Богусевич А. В. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. // АП. -1955. — Т. 5, с. 8; Старчук І. А. Розкопки городища Плісеська в 1947— 1948 рр. // АП./ А.В. Богусевич, 1952. — Т. 3, с. 382.
5. Велика радянська енциклопедія – Москва,1974 – С.546-547.
6. Громов Г.А., Солодовніков Г.Н., Черепашенець Б.А. Практикум по деревообробці/ Г.А.Громов, Г.Н.Солодовніков, Б.А.Черепашенець. – Москва,1977. – С.169-177.
7. Гнатюк В.М. Художественные изделия из дерева в интерьере народного жилища Украинских Карпат и Прикарпатья XIX - первой половины XX ст. (История. Типология. Художественные особенности.)/ В.М.Гнатюк. – Москва,1976.
8. Гончаров В. К. Отчет о произведенных в 1964 году археологических раскопках древнерусского городища Иван-Гора в г. Ржищеве// НА ІА НАНУ. - Ф. е. 1964/2а. - С. 10; Довженко В. И. Древнерусские городища на Среднем Днепре// СА. — № 4. — 1967, с. 267;Довженко В. И. Отчет Каневской древнерусской экспедиции за 1964 год // НА ІА НАНУ. — Ф. е. 1961-65/2, с. 6—7.
9. Двойнікова Є.С. Лямін У.В. Художні роботи по дереві/ Є.С.Двойнікова, У.В.Лямін. – Москва: Вища школа, 1972. – С.34-132.
10. Дяків М.В. Миське меблярство Галичини XIX-XX ст. : історія, типологія, стильові особливості/ М.В.Дяків. – Київ. -С.205-346.
11. Історія декоративно-прикладного мистецтва України XIV–XVIII ст.- Київ, 1999. – С.231
12. Клименюк Т. М., Проскурняков В. І., Ковальчук Х. І. Ілюстрований словник архітектурних термінів./ Т.М.Клименюк. — Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2010. — С. 20.
13. Курилич М. Гуцульський орнамент./ М.Курилич. – К.: Книга, 2001. – 21 с..
14. Колчин В.А. Новгородские древности. Деревянные изделия/В.А.Колчин. - САИ. — 1968. — Вып. Е І—55, с. 82.
15. Кульчицький Ю. В. Меблі первісної Європи. — Львів, 1946 // НА ІА НАНУ. — Ф. 12. — № 175, с. 57; Appuhn H, Einige Möbel aus der Zeit um 1200 // Zur lebensweise in der Stadt um 1200. Ergebnisse der mittelalter Archaologie — Koln, 1986, abb. 13, 14.
16. Меблі. Комоди, шафи, скрині, секрети. // <http://uk.Wikipedia.org/wiki>.
17. Моздир М. І. Різьбярство / Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. АН УРСР інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. Львівське відділення. – К.: Наукова думка, 1987. – 470 с.
18. Мухін Б.І. Виготовлення дерев'яної мозаїки / Б.І.Мухін.– Ленінград, 1989. – 142с.
19. Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва(1969 р.) – Київ, 1969. – С.344.
20. Популярная художественная энциклопедия – Москва, 1986 – С.438-441.
21. Сенів І.В. Меблі XIV-XVIII ст./ І.В.Сенів. – Київ, 1991 - С.245.
22. Сергєєва М.С. Житло/ М.С.Сергєєва. – Харків: Ранок, 2006.- 48 с.
23. Січинський В. Нариси історії української промисловості/ В.Січинський. -Львів, 1936 .
24. Скриня // Великий тлумачний словник сучасної української мови. — 5-те вид. — К. ; Ірпінь : Перун, 2005. — ISBN 966-569-013-2.
25. Уайт Э. Робертсон Б. Архитектура: формы, конструкции, детали. Иллюстрированный справочник./ Е.Уайт. — Москва : АСТ Астрель, 2009. — С. 77.
26. Українське народознавство – «Знання», Київ, 2006 – С.369-374.
27. Удржал П., Давид С.. Різьба по дереву/ П.Удржал. – Київ : Вища школа, 1990 – С.202-207.

28. Українська радянська енциклопедія – Київ, 1981 – С.424
29. Чугуєнко М. В. Моя Україна. Ілюстрована енциклопедія для дітей./М.В.Чугуєнко. — Харків: Веста: Видавництво «Ранок», 2006. — 128 с. іл.
30. Шмагало Р. Т. Мистецька освіта в Україні середини XIX – середини XX ст.: структурування, методологія, художні позиції./ Р.Т.Шмагало. – Львів: Українські технології, 2005. – 528 с..
31. Юр Марина . Розписи українських весільних скринь середини XIX – початку XX століття (типологія, іконографія, художні особливості)./ М.Юр. – 1998
32. Ясієвич В. Меблі як елемент мат.-худ. культури/ В.Ясієвич.- Київ, 1989 - С.37.
33. Інвентарні книги Національного заповідника «Замки Тернопілля». №1, 3, 4, 5, 1994-2015.
34. Інвентарні картки надходження Національного заповідника «Замки Тернопілля».

**Тарас Откович,
Богдан Андрійшин,
Олександра Павленко,
Мирослава Білецька-Зварич
м. Львів**

**СПІВПРАЦЯ ЛЬВІВСЬКОЇ ФІЛІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО НАУКОВО-
ДОСЛІДНОГО РЕСТАВРАЦІЙНОГО ЦЕНТРУ УКРАЇНИ З МУЗЕЯМИ
ТЕРНОПІЛЬЩИНИ: ОБСТЕЖЕННЯ, КОНСЕРВАЦІЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ
МУЗЕЙНИХ ЦІННОСТЕЙ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

Анотація: У статті висвітлено результати обстеження музейних установ Тернопілля науковцями та художниками-реставраторами Львівської філії ННДРЦУ. Подано результати дослідження стану збереження музейних предметів щодо можливих біопшкоджень, мікроклімату експозиційних та фондових приміщень, а також результати проведених художниками-реставраторами обстежень та здійснених консерваційно-реставраційних заходів на базі музеїв.

Ключові слова: Львівська філія Національного науково-дослідного реставраційного центру України (ННДРЦУ), музейні предмети, клімат, стан збереження, біопшкодження, консервація, реставрація, рекомендації музеям.

Львівська філія Національного науково-дослідного реставраційного центру України впродовж багатьох років працює на виїзді в музейних закладах західного регіону України, проводячи обстеження стану збереженості музейних предметів, обстежуючи мікроклімат експозиційних та фондових приміщень музеїв, а також проводить консерваційно-реставраційні заходи над музейними цінностями, а саме: закріплення левкасу та фарбового шару, проведення дезінфекції та дезінсекції, нанесення тимчасових профілактичних заклеювань, зміцнення пошкодженої деревини тощо). Така діяльність, прописана в статуті Національного науково-дослідного реставраційного центру України, і є важливою складовою в роботі організації в рамках порятунку творів мистецтва музейного фонду України.

Наша робота впродовж цього року є винятковою та надзвичайно важливою для музейних установ, оскільки військові дії можуть спричинити руйнівні та катастрофічні наслідки для музеїв та експонатів. Співробітники Львівської філії ННДРЦУ провели обстеження музейних установ у восьми областях України (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Волинська, Рівненська, Чернівецька,

Закарпатська та Хмельницька), опрацьовуючи музеї усіх рівнів підпорядкування та значення.

Варто зазначити, що надзвичайно важлива для збереження культурних цінностей робота здійснювалася у рамках реалізації міжнародного проекту з підтримки Національного науково-дослідного реставраційного центру України у рамках партнерства Міжнародного альянсу із захисту культурної спадщини в зонах конфлікту ALIPH (Швейцарія), Смітсонівського інституту (США) та компанії UBER.

Під час наших обстежень музеїв Західного регіону України (травень-вересень 2022 р.) відзначено, що в умовах воєнного стану співробітники кожного музею відносились до збереження колекцій відповідно до своїх матеріальних можливостей та морально-етичних переконань. Працівники деяких музеїв серйозно поставилися до ситуації (розмонтували експозиції, запакували та перемістили експонати в тимчасові фондові приміщення для можливої евакуації), а інші – очікували на вказівки.

З 20 червня по 26 серпня 2022 року наукові співробітники Львівської філії ННДРЦУ провели комплексне обстеження умов зберігання та стану збереження музейних предметів у шести музеях та заповідниках Тернопілля: Кременецький краєзнавчий музей; Почаївський історико-художній музей; Тернопільський обласний краєзнавчий музей; Тернопільський обласний художній музей; Національний заповідник «Замки Тернопілля» (м. Збараж), Шумський краєзнавчий музей.

Кліматологічне обстеження проводили за загальноприйнятою методикою, яка передбачає заміри температури й відносної вологості повітря в певних точках приміщення. Проведено кліматологічні обстеження 24 фондових та експозиційних приміщень музеїв. Показники температури відносної вологості повітря у приміщеннях обстежених музеїв знаходяться в допустимих межах або дещо перевищують нормативні (20,8-27,1⁰С; 46-68%). Також проведено 9 замірів вологовмісту тиньку стін експозиційного залу: права (зовнішня) стіна – 1,1-2,6%, а ліва, яка виходить у внутрішній двір – 0,3-0,9%.

Світловий режим один із основних факторів мікроклімату на рівні із температурою й відотною вологістю. Термічний вплив світла на експонати спричиняє зменшення відносної вологості повітря біля поверхні твору, а зниження вологості та підвищення температури – до прискорення процесів старіння, тоді як при підвищеній відносній вологості й температурі прискорюються фотохімічні реакції. Проведено заміри освітленості в 2 приміщеннях музею. Показники знаходяться в межах 110–130 лк, що прийнятне для II групи світлостійкості.

Масовий ріст мікроміцетів можливий при тривалій підвищеній відносній вологості повітря (понад 65%) та підвищеному вологовмісті основи музейних предметів (понад 20%).

При коливаннях температури та підвищеній відносній вологості повітря в приміщеннях можуть виникати осередки уражень: часто це плями на стінах; місцевий ріст грибів на фарбовому шарі живопису, торцях, по кракелюрах; на полотні, деревині, фанері, папері тощо.

Мікологічне дослідження полягало у вивченні кількісного та якісного складу мікробіоти повітря. Для аналізу мікробіоти повітря застосовували метод осадження спор протягом певного часу на поживне середовище у чашці Петрі; культивування; аналіз з використанням світлового мікроскопу та визначників. Здійснено мікробіологічні дослідження 12 проб повітря із фондових та експозиційних

приміщень музеїв. Кількісний показник мікрофлори повітря у приміщеннях музеїв переважно у межах норми, інколи завищений (контамінованість в межах 130-1326 КУО/м³). Щодо якісного складу мікробіоти повітря, то у приміщеннях виявлено життєздатні мікроміцети родів: *Penicillium*, *Aspergillus*, *Alternaria*, *Cladosporium*, *Exophiala*, *Humicola*, *Mortierella*, *Exophiala*, *Gliocladium*, яких відносять до різних класів небезпеки. Практично у всіх пробах виявлено бактерії.

Важливо зазначити, що розвиток мікроорганізмів може спричинити незворотні зміни в структурі музейного предмету і, як наслідок, можна взагалі втратити пам'ятку.

Для дослідження стану збереження музейних предметів проводили візуальний огляд та відбір проб за допомогою стерильного ватного тампону; посів на стерильне поживне середовище; культивування; аналіз здійснювали з використанням світлового мікроскопу та визначників. Візуально обстежено 31 музейний предмет щодо біологічного ураження (рис. 6). Проведено мікологічне обстеження 3 музейних предметів (10 проб). У результаті мікологічного дослідження виявлено, що Ікона «Розп'яття» уражена *Penicillium aurantiogriseum*, *P.fellutanum*; Ікона «Юдиф з головою Олоферна» – *Penicillium variabile*, *P.fellutanum*. ікона «Воздвиження Чесного Хреста» – *Penicillium cyclopium*, *P.fellutanum*, *P.expansum*, *P.claviforte*, *Aspergillus flavus*.

Ентомологічне дослідження полягало у візуальному огляді музейних предметів щодо виявлення діяльності комах-шкідників; замірі вологовмісту деревини й наданні рекомендацій щодо потреби у дезінсекції та укріпленні деревини. Проведено ентомологічні обстеження 51 музейного предмету та 20 приміщень музеїв (рис. 1-5, 7). Надано рекомендації співробітникам музеїв щодо збереження фондів приміщень та музейних предметів від шкідників та проведення профілактичних протруювальних робіт. Назагал, санітарний стан приміщень обстежених музеїв та збереженість музейних предметів в межах норми. Виявлено давню й активну діяльність комах-шкідників кількох таксономічних груп: шкіроїди, точильники, вусачі та молі, проте критичного їх поширення та розмноження на території музеїв та на музейних предметах нами не зафіксовано. Варто підкреслити високий професіоналізм та грамотний підхід співробітників музеїв до профілактичних протруювальних робіт та підтримання оптимального кліматичного режиму, особливо під час воєнного стану. Сподіваємось, наші дослідження спонукатимуть дослідників-музейників та ентомологів до більш детального вивчення біології та сезонної поведінки комах-шкідників.

У складній ситуації сьогодення для уникнення появи факторів, що прискорять процеси біопшкодження потрібно перенести колекції у приміщення, де можливе дотримання стабільних параметрів мікроклімату та проводити регулярний щомісячний огляд колекцій.

В умовах воєнного стану музейні цінності потребують «більшої уваги до себе» і через це наша робота стала актуальнішою на сьогоднішній день. Паралельно з проведеними обстеженнями нашими фахівцями з відділу наукових досліджень, проводились комплексні огляди та консерваційні заходи над музейними цінностями у вище перелічених музейних закладах.

Художники-реставратори Львівської філії Національного науково-дослідного реставраційного центру України за період з 20 червня по 26 серпня 2022 року, відвідали 7 музеїв Тернопільщини. Деякі з них вдалося відвідати двічі, що дало змогу оглянути та опрацювати більше творів, які потребують першочергових консерваційних заходів.

У Почаївський історико-художній музей в літньо-осінній період було, здійснено два виїзди художників-реставраторів, які оцінили стан збереження 59 музейних предметів станкового живопису та поліхромної скульптури. Першочергові консерваційно-реставраційні процеси здійснено над 52 музейними предметами станкового живопису та поліхромної скульптури (рис. 8-10). Загалом вдалося стабілізувати та забезпечити зберігання творів мистецтва без загрози їхньої подальшої руйнації.

Ще одним музеєм на Тернопільщині, який ми відвідали був Кременецький краєзнавчий музей. У цьому закладі ми оглянули колекцію творів станкового живопису та давніх ужиткових предметів, що зберігаються у фондосховищі. Також було виконано першочергові заходи, а саме: консерваційно-реставраційні процеси над 12 одиницями збереження та обстежено 22 одиниці збереження.

З Тернопільським обласним краєзнавчим музеєм маємо давню співпрацю, завдяки якій вдалося відреставрувати на базі нашої філії багато творів станкового живопису та поліхромної скульптури. У рамках нашої цьогорічної «місії» в Тернопільський обласний краєзнавчий музей, було здійснено також два виїзди. У процесі роботи було здійснено огляд творів мистецтва після проведеної реставрації в Львівській філії ННДРЦУ та проведено моніторинг стану збереження і виконано першочергові консерваційні заходи над експонатами, що знаходяться в фондосховищі. Такий вид співпраці допомагає виявити експонати, що можуть потребувати негайного втручання для стабілізації стану збереження. Виконано першочергові заходи, а саме: консерваційно-реставраційні процеси над 21 одиницею збереження та обстежено 27 одиниць збереження (рис. 11-15).

У Тернополі співпрацюємо також з Тернопільським обласним художнім музеєм. Відвідуючи музейний заклад влітку цього року, проведено оцінку стану збереження творів мистецтва у фондосховищі.

З Національним заповідником «Замки Тернопілля» у місті Збараж, наше знайомство почалося цього року завдяки поїздкам по музеях Західного регіону України. Метою нашого візиту стало налагодження контактів для майбутньої співпраці музею з Львівською філією ННДРЦУ. У процесі роботи було здійснено огляд 49 творів мистецтва на експозиції та у фондосховищі.

Наприкінці серпня ми перше відвідали Шумський краєзнавчий музей, в якому наші художники-реставратори здійснили огляд 19 творів мистецтва та провели консерваційні заходи над 3 одиницями збереження.

Завершальним етапом нашої експедиції став візит в «Замок у Вишнівці», що належить до Національного заповідника «Замки Тернопілля». У приміщенні палацу наші фахівці провели детальний огляд стану збереження творів мистецтва (станковий живопис, іконопис) в загальній кількості 21 одиниця збереження та надали першочергову допомогу, а саме закріпили пошкоджені ділянки левкасу та живопису на 1 експонаті (рис. 16).

Таким чином, протягом червня-серпня 2022 року співробітники Львівської філії ННДРЦУ провели ряд виїздів до музейних установ Західного регіону України, що мали на меті допомогти музеям у складних умовах воєнного стану належним чином зберегти твори мистецтва музейного фонду України.

Робота була виконана за підтримки Міжнародного альянсу із захисту культурної спадщини в зонах конфлікту ALIPH (Швейцарія), Смітсонівського інституту (США) та компанії UBER.

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«КОНСЕРВАЦІЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ ЯК ОСНОВНІ ЕТАПИ В ОРГАНІЗАЦІЇ
ЗБЕРІГАННЯ МУЗЕЙНИХ ЕКСПОНАТІВ»

Рис.1. Візуальний огляд ікони на наявність комах шкідників (Кременецький краєзнавчий музей)

Рис.2. Процес заміру вологовмісту деревини скульптури із фондів Почайвського історико-художнього музею

Рис.3. Співробітники Львівської філії в процесі обстеження музейних предметів Тернопільського обласного краєзнавчого музею

Рис.4. Процес ентомологічного обстеження ікони із фондів Тернопільського обласного художнього музею

Рис.5. Процес ентомологічного обстеження та заміру вологовмісту деревини скульптури із фондів Національного заповідника «Замки Тернопілля» у м. Збараж

Рис. 6. Процес обстеження музейних предметів із фондів щодо біологічного ураження (Національний заповідник «Замки Тернопілля» у м. Збараж)

Рис. 7. Процес заміру вологовмісту деревини фрагменту основи скульптури у Шумському краєзнавчому музеї

Рис. 8. Процес обстеження та консервації музейного предмету з фондів Почаївського історико-художнього музею

Рис. 9. Процес обстеження та консервації музейного предмету з фондів Почаївського історико-художнього музею

Рис. 10. Процес обстеження та консервації музейних предметів з фондів Почаївського історико-художнього музею.

Рис. 11. Процес обстеження та консервації музейних предметів з фондів Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«КОНСЕРВАЦІЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ ЯК ОСНОВНІ ЕТАПИ В ОРГАНІЗАЦІЇ
ЗБЕРІГАННЯ МУЗЕЙНИХ ЕКСПОНАТІВ»

Рис. 12. Процес обстеження та консервації музейного предмету з фондів Тернопільського обласного краєзнавчого музею

Рис. 13. Процес обстеження та консервації музейного предмету з фондів Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

Рис. 14. Процес обстеження та консервації музейного предмету з фондів Тернопільського обласного краєзнавчого музею

Рис. 15. Процес обстеження та консервації музейних предметів з фондів Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

Рис. 16. Процес обстеження та консервації музейного предмету «Замок у Вишнівці», що належить до Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Вікторія Порохняк
м. Бережани

ФОНДИ БЕРЕЖАНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація: Сьогодні Бережанський краєзнавчий музей – складний багатофункціональний організм, у якому тісно пов'язана наукова, фондова, експозиційна та просвітницька робота. У багатогранній діяльності установи першорядне місце належить фондовій роботі, яка включає комплектування, облік, зберігання, наукову обробку та реставрацію музейних цінностей.

Ключові слова: музей, фонди, електронний облік, експонати, оцифрування, облікова документація.

Число фондових надходжень Бережанського краєзнавчого музею на I півріччя 2022 року сягає 24229 експонатів. Це пам'ятки різних епох і періодів, що найбільш повно й об'єктивно можуть висвітлити багату історію Бережанського

краю. Всі експонати поділено на окремі розділи: нумізматика і боністика, природа, археологія, декоративно-прикладне мистецтво, образотворче мистецтво, письмові документи та рідкісна книга, фотографії, фонетика, кіно- та відеоматеріали, негативи, речові експонати та матеріали науково-допоміжного фонду.

Більше семи тисяч експонатів було зібрано до фондів нашого музею в перші роки його існування. Щороку фондові збірки поповнюються в середньому на 600 експонатів.

У розділі «Письмових документів» особливу увагу варто звернути на стародруки та рідкісні видання. Зокрема, до них віднесено книгу М. Шашкевича «Азбука і абецаadlo» (1836 р.) (передрук з оригіналу); «Польсько-французький словник» з бібліотеки отців Василян у м. Бережани (1871 р.); польськомовний «Виклад медичний» (1925 р.) з бібліотеки доктора Д. Дакури; «Путівник по воєводстві Тернопільським» (1928 р.) на польській мові. Поповнювались фонди музею й старовинними релігійними виданнями, серед яких особливої уваги заслуговує «Євангеліє церковне» XVIII ст., надруковане старослов'янським шрифтом, «Священне писання» в 2-х частинах, написане на івриті й датоване початком XX ст.

Цікавими є рукописи листів Галини Дидик (зв'язкової генерал-хорунжого Романа Шухевича) до Софії Коковської, кардинала Йосипа Сліпого, до Аполінарія Осадци. Особливою увагою відвідувачів користуються такі раритети: гімназійний журнал відвідин та успішності гімназистів спочатку Збаразької, потім Бережанської гімназії за 1789–1817рр.; Благословення Андрея Шептицького першому посаднику м. Бережани Володимиру Пришляку від 15 березня 1943 р.; фрагмент тори. Цікавими для шанувальників минулого є документи доктора Йогана Неметца, які були знайдені на території Бережанського замку в металевій коробці, вони були перекладені тютюновими листками. Йдеться про такі раритети: паспорт на право виїзду за кордон (Відень, 11 вересня 1828 р.); книга для подорожування (видана 1824 р.); паспорт з відмітками (1829 р.); повідомлення декана медінституту про те, що Й. Неметц був зарахований студентом на ветеринарний факультет (Відень, 1832 р.); характеристика на Й. Неметца, написана від руки (внизу листа було поставлено дві печатки, одна з них – із сургучу, 1840 р.); посвідчення про відрядження Йогана Неметца (Відень, 12 січня 1800 р.) та ін.

В експозиції музею приємно оглядати старовинні вишивки початку XX ст.: сорочки, блузки, обруси, серветки, рушники, корсети, спідниці, хустини, подушки, а також старовинний посуд.

У фондосховищі музею зберігаються унікальні колекції: рушників, зібрані Марією Хамар із 17 регіонів України; відновлених костюмів козацької та гетьманської доби, передані для музею із Канади Марією Карпишин.

Вражає відвідувачів колекція старовинних дерев'яних хрестів XIX ст. (1813 р., 1862 р.), подарованих до музею о. М. Сусом; антимінс, освячений митрополитом Станіславським Григорієм Хоминим, який загинув у сталінських таборах; камінь з Десятинної церкви у Києві; вишитий образ і вервечка з хліба, що були виготовлені у тюремному бараці політв'язнем Берези Картузької Розаліною Ригією.

Цікава доля експонату «Тризуб», що подарований В. Гудем, жителем с. Потутори. Отримав його наш земляк від свого тестя В. Буняка, який переховував цю унікальну роботу з фанери понад півстоліття у бджолиному вулику.

У розділі «Образотворче мистецтво» варто звернути увагу на фонд Володимира Савчака – учня та професора Бережанської гімназії, пластуна. Міжнародний біографічний центр в м. Кембріджі (Англія) у 1989 р. вніс прізвище

мистця до переліку найбільш видатних і діяльних людей світу, як «одного з найбільш потужних інтелектуалів світу», про це йдеться у 8-у виданні енциклопедії «Хто є хто». Закордонна еліта визнала В. Савчака, єдиного з українців, за видатний внесок художника у світову культуру. У фондах музею в м. Бережани нині зберігається 168 його картин, пластовий однострій мистця, нагороди, документи, щоденники та світлини Володимира Савчака. На даний час проводиться повне оцифрування робіт художника, що включає в себе фотографування всіх його робіт та створення каталогу.

Безперечно, комплектування фондів – процес безкінечний, бо кожен прожитий рік, навіть день, година – вже є історією, які мають бути зафіксовані, підкріплені документами, речами, світлинами. Незважаючи на проблеми у фондовій роботі, музейні працівники намагаються зберегти для майбутніх поколінь «достеменні свідчення історичних буднів» [3, с.15].

З початком запровадження воєнного стану наш музей так як і інші розпочав швидко пакування музейних предметів. Експозиції стали порожніми.

Проте життя музею не зупинилося. Наукові співробітники почали проводити цікаві проєкти для місцевих та гостей міста. Одним з таких проєктів був «Україна - це ти!». В ході даного проєкту музейні фонди поповнила колекцією писанок з різних регіонів України, а саме Буковини, Волині, Вінничини, Житомирщини, Сумщини, Кіровоградщини, Київщини, Харківщини, Черкащини, Прикарпаття, Одещини, Полтавщини, Чернігівщини, Тернопільщини, Львівщини, Дніпропетровщини.

Музейні фонди також стали поповнюватися новими експонатами, на тематику, російсько-української війни. Зокрема фонди музею поповнилися колекцією марок та конвертів «Українська мрія»: художній немаркований конверт «Українська мрія» (АТ «Укрпошта». ТОВ «Укрбланквидав». Зам. Т-0706. 30.05.2022. Тираж 500000 прим. Малюнок Софії Кравчук (11 р.) – призерки Всеукраїнського конкурсу малюнків та фотографій «Що для мене Україна?». Папір, кольоровий друк. 115 x 162 мм. Вартість конверта 6 грн); Поштова картка «Українська мрія» (АТ «Укрпошта». ПП 01АССА. Зам. 272. 01.06.2022. Тираж 200000 прим. Малюнок Софії Кравчук (11 років, призерка конкурсу «Що для мене Україна?») Вартість 10.00 грн. Папір, кольоровий друк. 147 x 105 мм); Блок марок «Українська мрія» (6 шт.)(ПК «Україна». Зам. 22-3222. 11.05.2022. Наклад – 3 млн примірників. Номінал U (12 гривень). Присвячена українському та найбільшому у світі літаку «Мрія». Малюнок Софії Кравчук (11 років, призерка конкурсу «Що для мене Україна?». Кольоровий друк, 110 x 88 мм. Вартість блоку 72.00 грн); Сувенірний магніт, стилізований під марку «Українська мрія». Зображена марка номіналом U (Дерево, магніт, 56 x 65 мм. Вартість 30 грн).

Місцевими волонтерами із Сходу України були привезені та передані музеї трофеї, які українська армія здобула під час боротьби з російськими окупантами, це: зброя, уламки боєприпасів, ракет. Музейні фонди поповнили однострої окупантів, гільзи, контейнер для транспортування зброї, пайки та ін.

Оскільки частина музейних експозицій не працює, а решта музейних фондів спаковано, ми активно продовжили роботу з оцифрування музейних фондів. Також ми зробили невеликий ремонт у фондосховищі, зробили нові вмісткі стелажі.

Зараз проводиться робота з оцифрування музейних експонатів з відділів декоративно-прикладне мистецтво, речові експонати, фотографії. Експонати фотографуються, робиться відмітка про їх місце розташування у електронних

книгах обліку, та пакуються у нові пакувальні матеріали які нам надав «Центр порятунку культурної спадщини».

Загалом нове пакування музейних експонатів має такий вигляд:

Експонати із відділів речові та декоративно-прикладне мистецтво, а саме підрозділ костюми різних українських періодів, пакувалися у герметичні пакети, до кожного з них приклеювався опис костюма з фотографією. Костюми менших розмірів, спідниця та інші частини костюмів невеликі складаються у ящики, кожен костюм перекладався спеціальним папером.

Фотографії пакувалися у спеціальні конверти і також оцифровуються.

Завдяки оцифруванню інвентарних книг набагато полегшується пошук потрібних експонатів. Приклад електронної інвентарної книги (Інвентарна книга фотографії № I).

У кінці електронного варіанту інвентарної книги ми зазначаємо такі дані:

- Кількість інвентарних номерів;
- Кількість експонатів;

Ці дані підраховуються за допомогою формул та коли книга завершається полегшують процес написання засвідчувального акту.

Запровадження електронного обліку музейних предметів у розвитку музейної справи в Україні є актуальним питанням. Для цього необхідно вирішити низку проблем. Найголовніша з них – це створення вітчизняного програмного забезпечення у цьому сегменті. Держава повинна забезпечити умови для якісного вирішення проблеми електронного обліку музейних предметів і створення їх реєстру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Інструкція з організації обліку музейних предметів. Нормативний документ Міністерства культури України. Інструкція. К. : М-во культури України, 2016.
2. Петрович В. Проблеми застосування новітніх технологій в обліку музейних предметів. –Острог: ТзОВ "Острозька друкарня, 2008 .
3. Покликання – минули зберегти: до 35-річчя музею Вид.2. Тернопіль, 2015. 80 с.

**Оксана Пришляк
м. Збараж**

КОМПЛЕКТУВАННЯ ТА АТРИБУЦІЯ ЕТНОКОЛЕКЦІЇ «ВИРОБИ З ЛОЗИ, РОГОЗИ І СОЛОМИ» У ФОНДОВІЙ ЗБІРЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

Анотація: В статті наведено коротку історію розвитку плетіння, вказано процес заготівлі та типологію виробів соломи, лози і рогози, здійснено стислий опис та атрибуцію, а також комплектування етноколекції, представленої фондowymi зібраннями Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Ключові слова: рогоза, лоза, солома, заповідник, плетіння

Плетіння з природних матеріалів, як припускають чимало дослідників належить до первісних виробів, і мабуть випереджує ткацтво та виготовлення керамічного посуду. Але якщо археологія, поки що не дає матеріалу, щоб підтвердити першість плетіння, то етнографія деяких народів Австралії, Південно-

Східної Азії, Африки та Америки засвідчує наявність плетіння при відсутності ткацтва. Логічні міркування над цією гіпотезою приводять до висновку, що навівання та плетіння простіші, бо не потребують попередньої обробки сировини й особливого устаткування а тому мали виникнути найшвидше [6].

Плетені вироби відносились до предметів першої необхідності і виготовляли їх спеціальні майстри кошикарі, плетільники рибальських споряджень та інші. Як сировину для плетіння використовували лозу, кору певних дерев, насамперед молоді липи (лико) та берези (береста, луб), верболіз, хвойну та дубову скіпку, коріння ялини, сосни тощо [12]. Із дранки – тонких фанероподібних дощечок, які відщеплювали від товстих колод, ретельно обстругували і розпарювали у печі, гнули коробки для сівки – сіяники. З вужчих і тонших смужок дранки, дуба, лика плели різноманітні кошелі та кошики. Останні часто робили із лози з корою (так зване сіре плетіння). Способом плетіння виконували стіни клунь, хлівів та кошар, живоплоти тощо. З лози та інших матеріалів плели рибальське знаряддя [6].

З вербової лози також плели кошики і дитячі колиски, клітки для птахів і вулики. Плетені вироби багатьох народів позначені національною своєрідністю, використання місцевих матеріалів, улюблених технік плетіння, виготовлення відповідних типів речей. Однак через слабку тривкість природних матеріалів плетені предмети з цих віддалених часів до нас не дійшли. Існують лише різні опосередковані свідчення їх широкого застосування.

Мода на плетені вироби збереглася у продовж всього середньовіччя. На вишукані меблі, кошики інші предмети домашнього побуту виконані з обкореної лози, пофарбовані барвниками, а інколи і позолочені, з'явився такий попит, що в Франції в провінції Шампань для посадки лози розкорчовувались навіть виноградники. Цим ремеслом почали займатись багато людей і навіть відкривали спеціальні школи [3].

В українському художньому плетінні кін. XVIII - поч. XX ст. переважають вироби для власних потреб. Вони виготовлялись у кріпацьких майстернях. Серед них широкий асортимент жіночих ярмаркових кошиків з лози та рогози, що з'явилися в середині XIX ст.

У 1920-1930 рр. внаслідок громадянської війни зменшується попит на вироби, що обумовлює згасання промислів плетіння.

В 1990-х рр. спостерігаються кризові явища у художній промисловості, розвал фабричного виробництва. З'являються малі приватні майстерні плетіння, зростає асортимент виробів. Проте в цей час відбувається формування традицій і новаторства. З'являються дизайнерські тенденції у виробництві плетених предметів [18].

Таким чином, типологія плетених виробів сформувалась у ранньому середньовіччі. З XVI ст. Україна належить до провідних країн, де інтенсивно розвивається плетіння з рослинних матеріалів. У кін. XIX - поч. XX ст. плетені предмети виготовляють у майстернях і на фабриках, твори відзначаються мистецькою довершеністю, експортуються у західноєвропейські країни.

Залежно від матеріалу, що використовується для плетіння, розрізняють лозоплетіння, рогозоплетіння та плетіння соломкою. У фондах Національного заповідника «Замки Тернопілля» представлені всі три групи, де закладена колекція «Вироби із соломи, лози і рогози» у січні 2012 року і яка станом на липень 2020 року налічує 46 експонатів. Розглянемо детальніше кожен групу.

Лозоплетіння розвивалося в тих місцевостях, де росла лоза (по берегах річок і озер, вздовж залізничних насипів, шосе, охоче селяться на свіжих вирубках і

згарищах). Проте тільки деякі сорти верби годяться для плетіння. Це пов'язано безпосередньо з технологією процесу. Деревоподібні сорти верби поширені в основному в південних областях, нерідко це красиві могутні дерева, їхні гілки формують довгі і тонкі прутки. У середній смузі найбільш поширені сорти чагарникової верби. Саме вона податлива до гнуття і при згинанні чи сплетінні не ламається.

Вербу заготовляли й обробляли по-різному, залежно від того, яку сировину хотіли отримати: з корою – «сіру» (неокоровану) чи без кори – «білу» (окоровану). Зокрема, верболіз, який плели не знімаючи кору, починали рубати переважно тоді, коли на ньому вже не було листя, – пізньої осені чи взимку. Заготовлений на зиму верболіз зберігали в погрібниках. Також використовували весняну молоду лозу, що добре гнулася і не потребувала додаткової спеціальної обробки. Із неокорованої лози виготовляли речі господарського призначення – кошелі, кошики, меблі, дитячі колиски.

Тим часом окоровану лозу, яку використовували для виготовлення меблів, підставок для квітів, вибивачок для килимів, кошиків тощо заготовляли незалежно від пори року. У такому разі звертали увагу лише на те, щоб вона «добре дралася». Стебло лози повинно бути довжиною 1200-1500 см. Після того, як лозу зрізали, стебла зв'язують в пучки до 10 кг. Відповідну сировину піддавали термічній обробці – паренню. Випарену лозу очищали – «драли» за допомогою спеціального залізного інструменту – дралки. У процесі власне ручного плетіння користувалися секатором та дерев'яним молотком [13].

У фондовій збірці Національного заповідника у 2005 році закладено колекцію «Вироби з лози, рогами і соломи», яка не є чисельною і на сьогодні нараховує 45 одиниць. Збиральницька робота розпочалась з моменту створення заповідника у 1994 році продовжується дотепер. Основу етноколекції становлять вироби, що надійшли у фонди із сіл і містечок Тернопільщини (м. Збараж, с. Ст. Збараж, с. Залужжя, смт. Вишнівцев, с. Кинахівці, с. Колодно, с. Базаринці, с. Тарасівка, с. Гуцанки, с. Кошляки).

Плетені вироби з лози умовно утворюють 6 родів: меблі, декоративна пластика, побутові предмети, кошики, предмети одягу, іграшки. Ми зупинимось на предметах побуту і кошиках.

В колекційній збірці Національного заповідника представлені наступні плетені з лози місткості в кількості 17 експонатів: кошики великі господарські, кошики малі ярмаркові, кошики для ягід і грибів (Рис. 2), кошики для освячення паски, кошики для пляшок, жіночі сумочки і турепки [11].

Для зберігання хліба і кондитерських виробів використовувалися хлібниці (Рис. 5), що склалися з двох частин: овальної плетеної тарелі і опуклої високої накривки з ручкою.

Загалом найбільш поширеними є кошики господарського призначення, які робили із не окорованої, або «сірої» лози. В різних місцинах їх називали по-різному: корзіни (карзіни, корзинкі), віре́йки, кашо́лки (кошо́лки), сапéтки, ла́птики тощо [2]. За формою вони могли бути овальними і круглими, у т. ч. дещо розширеними догори. Розмір таких кошиків відповідав вмісту одного чи кількох відер. Переносили їх за допомогою ручок чи мотузок. Невеликий круглий кошик на одне-півтора відра мав довгообразу кручену лозяну ручку. Круглий кошик на два-три відра, розширений догори, призначався для перенесення важкого вантажу удвох і мав по боках дві ручки – вуха. Кошик овальної форми зазвичай носили на плечі за допомогою шпагату чи мотузки необхідної довжини [13].

В середині ХХ ст. поширеними були мисочки, плетені з тонких прутиків. Круглої форми вінця, переходять у завужені до низу стінки. В них добре зберігати кондитерські вироби та фрукти.

Значно більше було плетених виробів для перенесення ручної поклажі. Досить розповсюдженими були лозяні короби для скляного посуду (Рис. 4), що дозволяли не лише зберігати напої (квас, вино) повсякчас в темряві, але й були зручними для перенесення, оскільки мали здебільшого одну-три спеціально виплетені ручки [4].

Найменш чисельна (12 одиниць), але не менш цікава група представлена виробами з рогози.

Рогіз (рогоза) – багаторічна трав'яниста рослина з повзучим товстим кореневищем. На Україні великі зарості рогозу ростуть по заплавах річок Дніпра, Дністра, Бугу, Псла, Ворскли, Удаю (Полтавська, Одеська та Херсонська області). Стебло рослини прямостояче досягає 2,5-3м. Особливістю рослини є те, що її кореневище і значна частина стебла знаходиться під водою. На одному кореневищі щорічно виростає 10-20 стебел. Листки рогозу лінійні, витягнуті вгору. На першому і другому році розвиваються тільки листки, а на третьому виростає міцне циліндричне стебло, яке закінчується суцвіттям. Для виготовлення плетених виробів використовують листки і серцевину рогозу.

На Україні поширений широколистий та вузьколистий рогіз. Рогіз щорічно відновлює нові стебла, які до весни висихають ламаються, гниють, а тому необхідно проводити своєчасне зрізування дозрілих стебел. Заготівлю рогозу розпочинають у період із другої половини серпня до жовтня. Цей період залежить від погодних умов місця проростання та водного режиму в природних заростях рогозу. Визначення часу заготівлі проводять таким чином. Зрізають кілька стебел і залишають їх на відкритому повітрі. Через добу оглядають поперечний зріз. Якщо зріз рівний, то це значить, що стебла рогозу дозріли. Якщо при огляді помітне деяке збільшення серцевини чи листя (ефект зрізаної цибулини), це свідчить про те, що рослина не увійшла у стадію вегетативного спокою, тож із заготівлею треба зачекати. Нерідко заготівлю проводять і взимку по льоду, але при цьому стебла менш еластичні, а частина залишається під льодом. Оптимальна висота зрізу стебла має бути не нижче 50 і не вище 100 мм від кореневища. Рогіз зрізають серпами, косами та різаками (вкороченими косами-скісками). Зрізані стебла очищують від інших рослин, вибраковують недоброякісні. Потім стебла розкладають на помості шаром 3-10см. Іноді рогіз розкладають на стеблах рогозу, який росте, нахиляючи і зв'язуючи верхівки. Термін сушіння триває від 7 діб до 2-3 тижнів. Далі стебла зв'язують у снопи та складають під навіс або в ожереди, слідкуючи за тим, щоб в середину снопів не потрапляла вода. Рогіз може зберігатися протягом кількох років. Обробка рогозу перед плетінням полягає в обов'язковому лущенні, а також відбілюванні та фарбуванні. В результаті лущення одержують окремо листя і серцевину. Лущення виконують, поступово відділяючи спочатку верхні листки, потім наступні, не допускаючи перегинів і зломів. Найбільш товсті та широкі листки розрізають на окремі стрічки. Розсортовану сировину зв'язують у пучки і зберігають у сухому місці.

Відбілювання листків проводять з метою отримання більш світлих кольорів. Для цього листки кип'ятять протягом 2 год. у 10%-ному розчині пероксиду водню з додаванням 2%-ного силікату натрію. Далі листки промивають у гарячій воді протягом 10 хв. Одночасно з відбілюванням рогіз стає більш еластичним. Рогіз добре відбілюється також за допомогою хлорного вапна (100 г на 900 г води)

протягом 4-6 год. Температура розчину повинна бути 30-40° С. Далі проводять промивання листів у гарячій воді. Фарбування рогозу проводять для одержання елементів декору. Фарбують рогіз у жовтий, синій, голубий, зелений та інші кольори. Як уже відмічали, для заготівлі рогозу застосовують серп, косу, різак. Для плетіння із рогозу використовують: ніж із широким гострим лезом для розрізування листя на смуги та обрізування кінців у виробах; дерев'яний молоток для вирівнювання поверхні виробів; металевий молоток для забивання цвяхів у шаблони; дерев'яне шило з твердого дерева для проколювання отворів; голку (циганку) для зшивання частин виробу; обценьки для витягування цвяхів; шаблони різних розмірів та форм з дерева та фанери - розбірні та нерозбірні, універсальні, овальні, прямокутні тощо. Для виробництва кошиків та килимків використовують просте пристосування - верстат. Він складається із двох дерев'яних бокових стояків на підніжках, які скріплені між собою двома поперечними рейками. Верхня рейка закріплена нерухомо, а нижня піднімається вгору і вниз для натягування і закріплення основи. Висота верстата – 1250 мм, ширина – 1000 мм. Верстат має також середню поперечину (ляду). На верхній рейці закріплюють основу - шпагат або скручені із рогозу мотузочки, а далі їх пропускають через отвори в ляді, опускають донизу і закріплюють за нижню рухому рейку. За допомогою цієї рухомої рейки натягають всю основу. Ляда має стільки отворів, скільки є ниток основи. В отворах ляди повинні вільно переміщатися нитки основи. Ляда призначена для ущільнення плетіння густого полотна. Робоче місце включає звичайні столи та стільці.

Перед початком плетіння рогіз зволожують у холодній воді протягом 5-15 хв. Але і в процесі плетіння його зволожують за допомогою губки. Плетіння з рогозу має свої особливості. Це викликано в першу чергу, тим, що в рогізу немає пружності, яку має лоза або коріння. Малу пружність можна компенсувати тільки створенням щільної основи. Основу плетіння складають стояки, які обплітають рогозинами (уток). Плетіння проводиться рядками. Найбільш поширені два способи плетіння з рогозу: просте (полотняне) і ажурне [14].

Типологія плетених виробів із рогози не відзначається багатством типологічних груп і типів. З рогози виплітали килимки («мати») для застилання стіни, землі. Капці, ходаки, личаки виготовляли з рогози, лика та інших матеріалів. З рогози найбільше виготовляли зручні жіночі кошики-торбинки для ярмаркування (Рис. 1), іграшки, малі моделі предметів, дрібну пластику, сумочки.

Кошики виготовляли прямокутної або трапецевидної форми. Стінки оздоблювали розписом із рослинним або геометричним орнаментом. До верхнього краю прикріплювали дві ручки.

Сумочки виготовляли овальної, циліндричної та фігурної форми. До сумочки кріпилася одна або дві ручки, виплетені косою [11].

Третьою групою, представленою у фондовій колекції, є вироби із соломи, які налічують 16 експонатів.

Солома, вирощена руками людини в праці, в турботі про хліб не могла не тішити людину красою, не зігрівати своїм теплом. Без високої естетичної оцінки соломи як декоративного матеріалу неможливе було б народження мистецтва соломоплетіння [16].

В нашій країні росте значна кількість культурних і дикоростучих злаків: жито, пшениця, овес, рис, ячмінь, м'ятлик, тимофіївка та ін. Для плетіння художніх виробів найбільш придатна житня соломка. Вона відзначається міцністю при відносно тонких стінках при розмочуванні стає пластичною, а після висихання

добре зберігає надану їй форму. Житня соломка добре фарбується аніліновими барвниками. Застосовується у всіх видах плетіння, а також в інкрустації.

Пшенична соломка відзначається м'якістю і меншою міцністю, використовується для більш тонких робіт, для виготовлення дрібних візерункових плетінок (шириною до 5 мм).

Серед вітчизняних злаків найм'якша соломка у вівса. Його стебло коротке, з сильною збіжністю, товстими стінками. Поверхня – з блиском, інтенсивно-теплого кольору.

Соломка дикоростучих злаків (м'ятлик, тимофіївка, війник, низькорослі різновиди тростини). Можуть використовуватися в окремих видах плетіння (спіральному, плоских плетінках).

Соломка в залежності від умов рослини, часу її збору і особливостей зберігання набуває того чи іншого кольору. Якщо рослина в затінку, то її соломка червонувато-фіолетового кольору. Соломка, яка перезимувала в стозі, стає коричневою. М'які і пружні житні стебла, зрізані в період молочно-воскової стиглості зерна; мають приємний зелений колір. Саме тому кольорова гама соломки достатньо велика, в ній нараховують близько 90 відтінків.

Заготовку соломки (вручну серпом) проводять перед масовою косовицею хліба в липні-серпні. Скошений хліб зв'язують в снопи. Після 1-3-денного просушування снопи акуратно оббивають для відділення зерна. Зберігають зв'язану соломку в затіненому, неопалюваному приміщенні.

З стебел зрізують колоски і листки. З соломки, яка йде на виготовлення плетінок і на інкрустацію відрізують вузлики, потовщення між колінцями. Потім сортують соломку за довжиною, товщиною і кольором. Для роботи придатні два верхні коліна. Розсортвану соломку зберігають в снопиках товщиною 10-15 см, довжиною 50 см в сухому затемненому місці.

Соломку, зібрану після обмолоту зерна, застосовують рідко, тому, що вона пом'ята і після обробки стає ламкою і крихкою. Звичайно для одержання рівномірного золотистого кольору соломку розкладають на сонці і витримують від кількох годин до 2-3 днів

Щоб одержати соломку сріблясто-білого кольору, її відбілюють будь-яким відбілювачем. Найбільш безпечні в роботі слабкі розчини перекису водню (10%) і харчової соди (5%). Соломку відбілюють на протязі 2-6 годин, в залежності від концентрації розчину і потрібного ступеня відбілювання. Існує кілька способів відбілювання.

За першим способом соломку занурюють в суміш 10-процентного розчину перекису водню і 2-процентного силікату натрію, нагріту до 60°; витримують в ній протягом 2 годин при температурі 100°.

За другим способом, який займає більшу кількість часу, соломку, попередньо розпарену в гарячій воді, закладають в посудину, а потім вже заливають 10-процентним розчином перекису водню і витримують протягом 4-6 годин. Після відбілювання соломку ретельно промивають протічною водою чи в кількох змінах води. Після замочування соломку промивають протічною водою. Підготовлені розчини перекису водню і аміаку можна використовувати в роботі не більше 2 разів.

Якщо хочуть одержати кольорову соломку, то її фарбують аніліновими барвниками, основними чи активними.

Висушену пофарбовану соломку зберігають в окремих сніпках – по кольорах.

Якщо в найпростіших техніках плетіння такої, наприклад, як спіральна, плетіння і виготовлення самої речі нерозривно пов'язані, то при виготовленні виробів з прошивної соломки робота поділяється на два етапи - підготовка плетінок і плетених деталей і власне виготовлення чи монтування речі.

В спіральній техніці плетіння необхідно використовувати тонкі, рівні і найбільш довгі соломини. Для переплетення пучків соломин потрібна стрічка з лози, лику або берести шириною 3-7 мм. Найнеобхідніші інструменти: коточок, який застосовується для утворення отворів в попередньому ряді плетіння, куди вставляється і простягається обплітаюча стрічка, ножиці, а також гільза зі зрізаним дном від трьохлінійної гвинтівки (для формування пучка одної товщини протягом свого процесу плетіння).

Починають плетіння будь-якої посудини з середини дна. Для цього в гільзу вкладають пучок сирих соломин. Кінці, які виступають з вузької частини гільзи, обвивають стрічкою і скручують спіраллю. Коли другий ряд спіралі починає накладатися на перший, то стрічкою обвивають і другий ряд, а потім протягують її в зроблений коточком отвір нижче лежачого витка першого ряду. Завдяки цьому зовнішня спіраль тісно прикріплюється до внутрішньої. Надалі пучок треба обвивати таким чином, щоб проміжки між витками стрічки були приблизно рівні з її шириною. Пучок для ущільнення треба під час плетіння трохи закручувати навколо осі у напрямку середини тулова посудини. Коточком, який тримають в правій руці, роблять отвори, трохи відтягуючи стрічки попереднього ряду. Стрічкою обвивають пучок, потім пропускають її через найближчий виток стрічки в попередньому ряду.

Щоб сплести ручку, пучок на відстані 4-7см обвивають стрічкою виток до витка. Потім вільний кінець прикріплюють до попереднього ряду так, щоб утворилася невеличка дуга. Повторивши цей елемент по всьому периметру виробу, отримують ряд ажурного плетіння. Наступний ряд прикріплюють до виступаючих частин дужок. Останній виток спіралі - бортик виробу, обплітають стрічкою двічі; спочатку як звичайно, а потім заповнюючи проміжки, що залишилися між витками. В результаті отримують суцільно обплетений стрічкою пучок соломки, міцний і щільний.

Щоб надати гнучкості соломці в процесі виготовлення плетінок і деталей, її зволожують, опускаючи в лоток з водою. Варто замочувати не більше денної норми плетіння, оскільки сира соломка загниває, а висушена і повторно замочена втрачає еластичність, під час роботи змочену соломку треба тримати у зволоженій тканині.

При плетінні простих плетінок використовується переважно однотонна соломка – світла, природного кольору чи пофарбована. Завдяки цьому отримують гладко пофарбовані плетінки. Можна при плетінні в таку плетінку вставляти соломини іншого кольору. Виходять рябі плетінки, які дають додаткові декоративні ефекти, особливо виражені у таких великих речах як сумки і капелюхи.

Плетінка в три кінці або косичка – найпростіша у виготовленні. Починати плетіння можна з трьох зв'язаних в пучок соломин, бо з двох, одна з яких складена надвоє. При плетінні треба дотримуватися прямого кута між розсунутими в боки соломинами. Поворот косички під прямим кутом виходить при послідовному згинанні всіх трьох соломин, які переплітають в одну: вправо – правосторонній поворот, вліво – лівосторонній [14].

З соломки виготовляли великі місткості для сипких продуктів – «солом'яники», малі посудиноподібні форми: миски (Рис. 3), сівачки, форми для хліба, мірки, доповнення до одягу: брилі, настінні кошики.

Солом'яні посудини великих розмірів, кошики. були незамінні в селянському господарстві. В них зберігали зерно, муку. Овальні кошики використовували під час сівби вручну [11]. Щільно сплетені з джутів соломи, вони не поступались за міцністю дерев'яним бочкам, а інколи були так майстерно зроблені, що не пропускали налиту в них воду. Міцні солом'яні стінки не прогризали миші. Такий посуд забезпечував необхідну для зберігання зерна і муки вентиляцію. Навіть при постійному використанні такі предмети служили селянину навіть більше як півстоліття.

Плетені з лози, рогози і соломи вироби займають своє почесне місце як у стаціонарній виставці Національного заповідника «Замки Тернопілля» так і у змінних експозиціях музею.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бетехтіна Т. «Господарське начиння» – «Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник» / За редакцією А. Пономарьова. – К.: 1993. – с. 71-79 ;
2. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» / уклад. і головний редактор В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009.
3. Від ремесла до творчості: Збірник / Упоряд. Ю. Г. Легенький. – К.: Час, 1990. – 152 с.
4. Воропай О. «Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис», К.: «Оберіг», 1993;
5. Ганжа П.О. «Таємниці українського рукомесла» – К.: Мистецтво, 1996. – 192 с.: іл.
6. Горленко В., Боряк О. «Ремесла й промисли» – «Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник» / За редакцією А. Пономарьова. – К.: 1993 – с. 55-71;
7. Гриб А. Ювілейний вернісаж народних талантів // Тернопілля '96. — Тернопіль: Збруч, 1997.
8. Гургула І.В. «Народне мистецтво західних областей України» – К.: «Мистецтво», 1966;
9. Заглада Н. «Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля». – К.: Київ – Друк, 1926;
10. Закон України про народні промисли // Народна творчість та етнографія, 2001. — №5-6.
11. Інвентарні книги «Речові матеріали» - № 1-6, Національний заповідник замки «Замки Тернопілля». – 1996-2014 рр.
12. Лозко Галина «Українське народознавство», Х.: «Див», 2005;
13. Лозоплетіння Галини Кучер. — К., 2001.
14. Стеченко А.Ф. «Виготовлення плетених виробів», Київ 1991 р.
15. Струбицька Н. Народні художні промисли Тернопільщини // Мистецтво Тернопільщини. — Тернопіль, 1990.
16. Тимків Б.М., Кавас К.М., «Виготовлення художніх виробів з дерева», 4.11, Львів 1996р.
17. Типологія і художні особливості плетених виробів // Мистецтво'02: Науковий збірник. – Львів: СКІМ, 2003. – С. 81-92.
18. Художнє плетіння з рослинних матеріалів у ХХІ столітті // Сучасне народне мистецтво України: Теорія і реальність. – Львів, 2002. – С. 65-67.
19. Чугай Р.В. Художнє плетіння з лози, рогози та соломи // Народне декоративне мистецтво Яворівщини. К., 1979. С. 128.

Рис.1 Кошик з рогози, 60-ті рр. XX ст.

Рис.2 Кошик з лози, 60-ті рр. XX ст.

Рис.3 Мірка солом'яна, Поч. XX ст.

Рис.4 Пляшка скляна, обплетена лозою, 60-ті рр. XX ст.

Рис.5 Хлібниця з лози, 60-ті рр. XX ст.

Тетяна Серемуля
м. Збараж

КОЛЕКЦІЯ САКРАЛЬНОЇ СКУЛЬПТУРИ У ЕКСПОЗИЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

Анотація: У статті розповідається про особливості сакральної дерев'яної скульптури XVII-XVIII ст. та відомого скульптора Антона Осінського, який творив по всій Галичині і навіть Волині. Працював у містах Збараж, Бучач, Львів, відомий скульптор у Польщі. Скульптури Антона Осінського є справжніми шедеврами мистецтва.

Ключові слова: храм, бароко, рококо, середньовічна скульптура, монастир, вітвар.

У експозиціях Збараського замку представлено колекцію дерев'яної скульптури 18-19 ст. Це роботи відомого скульптора бароко-рококо Антона Осінського та його учнів. Їх було зібрано працівниками Національного Заповідника «Замки Тернопілля» з церков та костелів Збараського району. Майже всі вони були в занедбаному стані, непридатними до експозиції, реставровані Володимиром Магінським – реставратором вищої категорії олійного та темперного живопису та Олександром Магінською Слободюк.

Однією з найвизначніших пам'яток архітектури Збаражчини є костел святого Антонія з Падуї. Велична і витончена споруда вражає своєю красою та довершеністю, дві стрункі вежі, ніби поринаючи у небо, домінують над містом.

Це пам'ятка національного значення та один з найважливіших об'єктів Національного заповідника «Замки Тернопілля». В цьому костелі працював відомий скульптор, послідовник Іоана Георга Пінзеля- Антон Осінський. Скульптури цього майстра є справжніми шедеврами мистецтва. Він вважається найяскравішим представником стилю бароко-рококо. Аналогів цим скульптурам немає і в європейських музеях. Працював у містах Збараж, Львів, Лежайськ.

Цикл скульптур для вітварів костелу св. Антонія при монастирі бернардинів у Збаражі відносять до найвищих досягнень Антона Осінського. Історія храму сягає 1627 р. Князь Юрій Збараський, що мав у своїх військових загонах капеланів – бернардинів, у 1627 р. поселив декілька з них у дерев'яному монастирі, збудованому спеціально для них. Згодом почав будівництво нового мурованого костелу. Наступник Юрія Збараського – князь Януш Вишневецький закінчив будівництво, згідно із заповітом, його поховали у цьому костелі.

Відтоді храм неодноразово зазнавав руйнувань. Новий розквіт монастирського комплексу припав на 18 ст., коли храм належав Київському воєводі Станіславу Потоцькому та його дружині Олені із Замойських. У 1746 р. фундатор почав будівництво нового храму, набагато більшого, ніж попередній. Будівництвом керував архітектор Ян Гонц із Кнурова в Сілезії. Освятив храм у серпні 1755 р. єпископ луцький Антоній Еразм Волович. Цикл збараських вітварів та амвон було створено в 1756-1759 рр.

Для виконання масштабного замовлення запросили одного з найяскравіших скульпторів того часу А. Осінського. До інтер'єру костелу Св. Антонія з Падуї виготовлено головний і 12 бічних вітварів. Вони були чотириколонні (колони розміщені діагонально щодо фронтальної площини вітварів) і щедро позолочені. Вітварі св. Анни, св. Йосифа, св. Франциска з Асизу, Матері Божої Скорботної,

Розп'яття Христового, св. Онуфрія, св.Петра, св.Яна Непомука, Ченстоховської Божої Матері, св.Анни, св.Антонія та бокові вівтарі – св.Франциска та св. Юзефа.

Інтер'єр костелу відзначається майстерно різьбленими вівтарями і амвоном. Збереглося дванадцять бокових вівтарів по шість в обох бічних навах, тринадцятий (головний) втрачений, збереглася лише верхня частина вівтаря і дві скульптури, висота яких до двох метрів.

У деяких історичних джерелах вказано, що Антон Осінський народився у м. Збаражі 1720 року, а де він вчився свого ремесла, історики та мистецтвознавці досі не встановили, а помер, приблизно у 1765 році, тобто жив різьбяр близько 45 років. Швагер Петра, Івана та Матвія Полейовських. Був сином Валентина і Катерини. Творив митець по всій Галичині і навіть Волині. Працював у містах Збараж, Бучач, Львів, відомий скульптор у Польщі. Основними роботами майстра є статуї головного вівтаря Домініканського костелу у Львові. У 1754-58 рр., виконав головний і два бічні вівтарі у костелі Бернардинів у Лежневі (тепер Львівська обл.), у 1755-58 рр. – працював над оформленням костелу Бернардинів у Лежайську (Польща), виготовив фігури, що оздоблювали ковчег святих дарів, вісім бічних вівтарів: Непорочної Діви Марії, Святого Бернардина, Святого Яцка, Святого Антонія, Святого Казимира, Святого Станіслава, Архангела Михаїла, Непорочної Діви Марії. Статуї суттєво різняться за технічним рівнем виконання, що ймовірно пояснюється роботою цілої бригади під керівництвом Антона Осінського. Автором створено скульптури вівтарів св.Йосифа і св.Валентина у костелі в Наварії.

У костелі зараз залишилося декілька скульптур відомого майстра, частину зараз представлено у Збаразькому замку. Це скульптури- Іоан Хреститель, Марія Магдалина, Святий Миколай, Єпископ римо-католицького обряду, Апостол Петро, Святий Бонавентура, Святий Тома з Аквіну, а також скульптури 19 ст.: Ісус-Благословляючий, Ісус Христос, два воїни-охоронці Гробу Господнього. Найчисельнішу групу різьб становлять постаті ангелів. Майже всі вони позбавлені крил, частина яких збережена і здемонтована окремо.

Скульптури надають відчуття особливої теплоти, колориту, гармонії і відчуття людської присутності. Погляди ангелів, святих відчуваєш, якщо трохи побудеш поряд з ними. Скульптор зумів закарбувати навіть міміку обличчя, найтонші жести. Всі ці прикмети надають обличчю вираз незвичного екстатичного піднесення і містичної агонії, вказуючи на істоту, поранену «Божою любов'ю».

Скульптура, як і все мистецтво, сприймалась як своєрідний біблійний текст, який віруючі могли прочитати за допомогою багатьох скульптурних образів. Середньовічна архітектура і скульптура нерідко називалась «Біблія в камені». В скульптурних композиціях храмів очима середньовічного суспільства відкривались всі основи християнського вчення. Ідея гріховності світу відображалась в скульптурах і рельєфних сценах Апокаліпсису і Страшного суду, які з'являлись в храмах. Центром таких скульптурних композицій обов'язково була фігура Христа, її верхня частина була зайнята небом, а нижня – землею. Справа від Христа майстрі зображали Рай і праведників, а зліва-Пекло, грішників, засуджених на вічні муки.

Строго зберігаючи універсальні церковні канони, середньовічні скульптори були призвані в образній формі передати Божу красу. Ідея реальної переваги духовного над тілесним і була представлена в аскетизмі монументальної скульптури, її відречення від зовнішнього світу. Умовність образів середньовічного мистецтва відображалась в канонах побудови людських фігур. Скульптури вражають експресією руху, дуже виразними позами, неповторними силуетами, в них ніби закладений пафос боротьби проти зла і насилля.

Скульптура Святого Томаша з Аквіни – різьба в дереві 1790 р. Доказом цього є те, що крім домініканського габіту є мотив сонця, оздоблюючий туніку на висоті грудей, та видимий мотив відкритої книги, котру Аквіната тримав у лівій руці. Монах представлений у стоячій поставі, а його тіло перехиляється злегка в ліву сторону. Голова повернена вліво, праву руку висуває вбік, другу – позбавлену долоні, витягує до переду. Ліва нога також виступає до переду. Обличчя, руки і стопи оздоблювала поліхромія, зараз збережена фрагментарно. На поверхні одягу помітні залишки сріблення. Ця скульптура представляє Святого Томаша з Аквіни, католицького святого, філософа-схоласта, монаха-домініканця. Він був одним із найвизначніших та найвпливовіших мислителів всесвітньої історії.

Святий Бонавентура – різьба в дереві 1790 р. Це різьба чоловіки вбраного в туніку, що делікатно скручена тулубом скрученим до осі тіла. Голова повернена в сторону правого плеча. Чоловік праву руку без долоні висуває перед себе, ліва, що має подібну втрату, зігнута в лікті, спрямована вбік. Цей рух постаті не має ознак динамізму. Певну штивність виражає уклад шати щільно огортаючої тіло. Шари складок створено ритмічно. Обличчя – повне, видимий ніс, високе чоло, вкрите скромно розрізбленими волосинками, справляє враження простої людини. Відкриті частини тіла поліхромовані, мають відтінок лагідного помаранчевого кольору, покритого жовтавими плямами воскових шат. Шати зберегли залишки сріблення. Крім вказаних вище пошкоджень різьба позбавлена дрібних фрагментів шат. Її стан збереження добрий. Чоловік мав на голові кардинальський капелюх, а в лівій руці тримав пасторал. Ця скульптура представляє Святого Бонавентуру, італійського філософа та теолога, учителя церкви та католицького святого.

Скульптура Святий Петро (Павло) – різьба презентує постать стоячого чоловіки, одітого в довгу туніку з рукавами і плащем, перекинутим через ліве плече. На ногах має сандалі. Його голова з обличчям без виразу, покрита пишним шаром волосся. Перехиляється до правого плеча, праву руку витягає перед себе, ліву направляє в бік. Чітко та пропорційно зображені позиції ніг, з яких права незначно висунута до переду і легко зігнута в коліні. Фактором певного динамізму є пас тканини, що обволікає плечі, який символізує плащ, розвіяний подмухом вітру – це скульптура подібна до творів Антона Осінського.

На поверхні різьби помітні залишки сріблення і поліхромії, законсервовані воском. Різьбі бракує фрагментів долоні і шат. Фігура знаходилася по правій стороні головного вівтаря і мала атрибути в постаті відкритої книги тримаючої в лівій долоні, а також меч, на якому опиралася ліва рука. На підставі передвоєнної фотографії можна встановити, що фігура знаходилася по правій стороні головного вівтаря і мала атрибути в постаті відкритої книги, яку святий тримав у руці, а також меч, на якому опиралася ліва рука. На підставі цих деталей можна стверджувати, що представляла святого Апостола Павла.

Досить цікава скульптура представляє жіночу постать у стоячій поставі, одягнену в туніку і хустку на голові. Творить зігнуту форму створену укладом тулуба легко відхиленого до заду, правою рукою висуненою до переду, правою ногою зігнутою в коліні і характерно відкинутою до заду та головою перехиленою до лівого плеча. Обличчя переповнене болем, вираженим з допомогою жалісного погляду. На зворушеному тілі додатково динамізує шата, пояс матерії, який обвиває скульптуру, повний гострих та госто різаних, діагонально покладаних складок. Постаті бракує витонченого проникнення площин, а рух видається вимушеним. Ці всі ознаки вказують на постать Матері Божої Скорботної, стоячої під Хрестом. Скульптура мала поліхромію, а також позолоту.

Друга різьба подібних розмірів представляє мужчину в стоячій позиції, одітого в довгу туніку з широким поясом. Ліва рука відсунута вбік, обгортає його звій тканини. Правій руці, зігнутій у локті, бракує передпліччя. Мужчина звертає голову вправо. Його обличчя позначене сумом, оточене довгим волоссям, що спадає на плечі, піднесене вгору. Представляє вона Апостола Івана Богослова і творить композицію до фігури Марії. Іван Богослов був одним із 12 апостолів, яких покликав Ісус Христос, і належав до його улюблених учнів. Коли всі Апостоли покинули Господа у його Страстях, Іван залишився і стояв разом з Матір'ю Ісуса під Хрестом. Він служив і оберігав її до Успіння.

Цікава скульптура святого ієрарха східного обряду в понтифікальних шатах. Зображення мужчины з піднесеною догори правою рукою і лівою спрямованою дещо вбік. Голова легко перехиляється в ліву сторону. Одягнений в туніку та плащ, закинутий на плечі. Пофалдована скульптура підживлює та надає пишного вигляду. Представлено обличчя мужчины, оздоблене стилізованою бородою і локонами закрученого волосся. Вираз обличчя не підносить його на вершини експресії, але є виразним.

Описувану групу завершують дві скульптури які належали до одного різьбярського колективу. Характерним видається жест піднесеної долоні і другої, вказаної вбік, а також уклад голови. Обличчя повні духовного піднесення, з пишним волоссям. Це скульптури Петра і Павла. Привезені вони з церкви села Чернихівці.

Один з найдосконаліших і найвиразніших творів періоду рококо – статуя св.Рози (1758-1759) із Збаразького костелу. Зараз вона знаходиться у експозиції Тернопільського обласного краєзнавчого музею. Скульптура походить з бічного вітваря. Фігура вражає витонченістю руху, пластичним багатством драперій, що розвиваються довкола постаті ліричним настроєм. Антон Осінський у своєму творі розвиває мотив кокетливої привабливості.

Св. Роза ніби танцює серед пишних драперій, що огинають її витончену фігуру, полонить чарами, котрі підсилюються постановкою до ліктя відкритих рук, кокетливо нахиленою голівкою, обрамленою пишним вінком з руж. Усі ці характеристики ставлять цей твір в один ряд з найвизначнішими досягненнями пластики рококо другої половини 18 ст. Сницар зобразив св. Розу із Ліму, яка була канонізована у 1671 р. і належала до найпоширеніших святих, яких встановлювали у храмах у другій половині 18 ст. в період розквіту бороко, рококо.

У побудові вітварів А. Осінський використовує загальноприйняті алегоричні та Біблійні образи, що є центральними в структурі декору, оточені крилатими голівками янголів, путті, сонячними променями, декоративними хмарками – драперіями. Однак, ще у 18 ст., великий вітвар, оздоблений скульптурами А. Осінського, згорів, вогонь проник і в середину костелу, внаслідок чого постраждав головний вітвар та фрагменти бічних. Твори А.Осінського збереглися тільки на бічних вітварях.

Сьогодні костел Св. Антонія з комплексу бернардинського монастиря в Збаражі – пам'ятка національного значення та один з об'єктів Національного заповідника «Замки Тернопілля». У храмі збереглися фрагменти розписів Станіслава Строїнського й окремі вітварі зі скульптурними оздобленнями. Ми пишаємося тим, що славний скульптор жив і творив в нашому краї, він залишив у спадок безцінні пам'ятки мистецтва. Більша частина шедеврів Осінського, які захоплюють своєю експресією та динамізмом, зберігаються у збірках музеїв Тернополя, Львова та Польщі. На даний час в костелі знаходиться тільки декілька

скульптур та вівтарі, які потребують детального обстеження, вивчення та дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Стецько В.І. Таїна Пінзеля./ Віра Іллівна Стецько.- Київ, 2012.- 166 С.
2. Возницький Б.Г. Микола Потоцький. Бернард Меретин. Іоанн Георгій Пінзель/ Борис Григорович Возницький.- Львів: Центр Європи, 2005.- 159 С.
3. Возницький Б.Г. Львівський скульптор другої половини XVIII ст. Каталог виставки.
4. Hornung. Majster Pinsel snycerz. Karta z dziejow polskiej rzeźby rokokowej.
5. Гембарович М. «Скульптура та різьблення. Історія українського мистецтва: У шести томах.- Київ, 1968.- Т.3.
6. Кравич Д. Львівська барокова скульптура: джерела інспірації. Українське бароко та європейський контекст.- Київ, 1991.-с.96-105.
7. М.Голубець. Мистецтво. Історія української культури.- Львів, 1937 р.

Руслан Сірий
м. Львів

МЕТОДИ І ДОСТУП. **НОВІТНІ СИСТЕМИ НАУКОВОЇ ІНВЕНТАРИЗАЦІЇ**

Анотація: В статті наводяться міжнародні формати стандартів оцифрування, розглядається питання формування бази даних, сучасне програмне забезпечення для ведення обліку музейних фондів. Представлено програмне забезпечення FotoStation норвезької фірми FotoWare, послідовність оцифрування, провадження комунікації архівів цифрових даних. Зазначено потужні робочі інструменти електронної програми і відповідно до музейної специфіки представлено її реконструкцію. Відкрито питання проблеми положень електронного обліку та інструкцій. Підведено підсумок внесення в електронну базу 22 тис. музейних предметів.

Ключові слова: методи, інновації, доступ, оцифрування, архівні дані, програмне забезпечення, інструментарій, фотографія, специфіка, система професійна версія, електронний облік, науково-інвентарний опис.

Комунікація архівних даних відбувається різними шляхами, проте, передусім, за допомогою інноваційних технологій, електронного ресурсу – інтерпретувального експонування автентичних предметів онлайн.

Дана інтерпретація передбачає подолання розходження, дистанції між фізичним предметом матеріальної культури та можливістю безпосереднього сприйняття культурного чи історичного феномену незалежно від місця нашого перебування. Поширення музейних презентацій предмету через акумулятор свідчень віртуального простору, знань предмету забезпечує безпосередній контакт із світом культури та поняття історичного феномену.

Простий факт показу у віртуальному просторі не гарантує позитивної інтерреакції та багатозначної перспективи глядача, тобто того, як це побачать та почують. Представлення музейних предметів, комунікативного музейного повідомлення залежить від того, як він буде показаний потенційно і фактично. То ж це вирішення залежить від діапазону наших можливостей.

Відповідно до сучасних вимог та викликів, потужного розвитку цифрових технологій актуальним стало переосмислення музейного середовища, місця і ролі

музейних інституцій в системі національних, суспільних та культурних цінностей. Важливого значення набуває використання в музеях нових методів – мультимедійних технологій з метою вдосконалення обліку музейних фондів, підсилення інформативності та комунікативності експозиційного простору. Нові методи, інновації це доступ в інтерактивність, що значно підвищує діяльність музеїв та їх ефективність. Це привело до значних структурних змін в музейних інституціях і поставило перед ними цілий ряд складних завдань і привабливих перспектив. Перш за все, це можливість поглиблювати наукові дослідження, поряд із збереженням давнини піднімати актуальні питання сучасності, стимулювати свій соціальний та економічний розвиток, створювати творчу ретроспективу.

На початку XXI ст. для Музею народної архітектури та побуту у Львові імені Климента Шептицького, дуже важливим завданням став вибір та залучення програмного забезпечення для обліку музейних фондів, предметів і носіїв різного виду інформації. Адже упорядкованість музейних реалій служить інформативною основою для цифрової трансформації та інноваційного розвитку різного виду діяльності, музейно-педагогічної та науково-освітньої роботи. Виходячи з досвіду і практики музейної роботи, перспектив та можливостей, з 2006 р. розпочалось вивчення наявного доступного програмного забезпечення і сукупності перспектив комунікативних можливостей, мови фотофіксації, аудіо-відео-представлення, вміння передавати простір історичного середовища.

Слід зазначити, що експонатом, музейним предметом може бути не лише наявний автентичний (історичний) предмет, але й все те, що можна експонувати (звук, фото, кінодокумент, голограма, репродукція, модель, інсталяція чи концептуальний макет). Сам предмет стає свідченням свого минулого у аспекті історико-культурного контексту, що визначає його сутність, він також інформує про явище чи процес, пов'язані з ним, і представляє його поліфункціональність та багатозначність.

Для розкриття і представлення усіх можливих музеалій було розглянуто форми укладання бази даних у стандарти: SPECTRUM та LIDO (більш конкретні та спеціалізовані) і CIDOC CRM (більш загальний) і ряд програм електронного ресурсу. Наявні вітчизняні програми розроблені Національним Університетом «Львівська Політехніка» та в країнах ближнього і дальнього зарубіжжя: Польщі «Kovcheg», Литва «Limis», Росії «Каміс-3», Норвегії «Primus Gjenstand».

В 2016-2021 рр. вийшли українські програми для оцифрування: інформаційна платформа компанії «Спеціалізованого центру БАЛІ» DC-Visu – Київ, універсальна платформа «Folium» – Одеса, «IDEX»-Київ, та адаптовані іноземні «COLLECTIVE ACCESS», «ARCHES», «OFFICE 365». Вони складають базу даних у вищевказані міжнародні стандарти, працюють за допомогою сервера, хмарних сховищ, і роль клієнта може виконувати будь який веб браузер.

Для введення нового методу електронного обліку музейних предметів, управління архівами цифрових даних нами було обрано систему DAM норвезької фірми FotoWare програмне забезпечення (обліковий модуль) FotoStation. До цієї програма ми звернулися тому, що вона володіє потужним робочим інструментарієм, може бути пристосована до складного опрацювання пакетних завдань і повністю контролює всі пакетні активи. Було проведено узгодження стандарту метаданих інформації опису та інвентаризації пам'яток відповідно до міжнародних вимог ведення музейної документації CIDOC CRM і його україномовного стандарту XML – Code UA. Відповідно програма була адаптована до потреб і специфіки роботи музею під відкритим небом. Це доводилось робити

самотужки, адже повноцінної версії для такого виду архівування ще не було. Заснована в 1994 році, FotoWare є давнім гравцем в бізнесі Digital Asset Management, з широкою клієнтською базою в засобах масової інформації та видавничій індустрії, на корпоративному ринку, в сфері комунальних послуг і серед професійних фотографів. FotoStation – це програма для професійної роботи з цифровими активами з відкритим API. Вона дозволяє групувати і організовувати їх, має потужні можливості метаданих, побудованих на стандарт XMP, що дозволяє легко створювати підписування, сортування і пошук файлів, підтримує роботу з архівами, що знаходяться в мережі для користувачів з різними правами та здійснює єдиний мережевий доступ. Метадані зберігаються за допомогою стандарту платформи розширюваних метаданих (XMP), на якій вбудовані Adobe® Bridge, Adobe Illustrator®, Adobe InDesign® та Adobe Photoshop. Зміни, внесені в зображення за допомогою програми Photoshop® Camera Raw, зберігаються як метадані XMP. Метадані, які зберігаються в інших форматах (Exif, IPTC (ІІМ), GPS або TIFF), синхронізуються та описуються за допомогою XMP таким чином, щоб можна було легше переглядати та керувати ними. Стандарт XMP збудовано на мові XML, в більшості випадків метадані зберігаються у файлі. Якщо зберегти інформацію у файлі неможливо, метадані зберігаються в окремому файлі, який називається «запасний файл». XMP спрощує обмін метаданими між програмами Adobe, слугує плагіном Office 365, Microsoft Office, а також у видавничих процесах, роботі мультимедіа. Наприклад, можна зберегти метадані одного файлу як шаблон, а потім імпортувати їх метадані в інші файли. Мова програмування C++. Вона є однією з найуживаніших мов програмування загального призначення. Мову використовують для системного програмування, розробки програмного забезпечення, написання драйверів, потужних серверних та клієнтських програм. У співставленні з програмами по архівуванню інших виробників мова програмування C++, на якій основана FotoStation, дає можливість вільно керувати і упорядковувати робоче вікно, а також робити його переклад на мову користувача, і позбавляє від залежності виконавця програми у забезпеченні робочого простору відповідно до вимог специфіки роботи музею, створює налаштування власних полів і закладок інформації для різних типів колекції. Це професійна версія для організації та створення архівів цифрових фотографій. Доступ до створеного архіву можна отримати як з локального комп'ютера, так і через інтернет. Додаючи цифрову фотографію в архів, програма копіює фотографію з папки, в якій файл знаходиться спочатку, і навіть, якщо оригінальний файл буде переміщений, то в базі він все одно залишиться. Крім автоматичної каталогізації, тут існують зручні інструменти для відбору і сортування зображень, що дозволяють дуже швидко оглянути і відсортувати сотні фотографій, після чого вони можуть бути відправлені або безпосередньо в сховище, або в спеціальну папку обробки, за допомогою якої можна автоматизувати механічні операції з файлами. Для зручного управління джерелами даних та цільовими папками в FotoStation є потужні засоби формування робочого середовища і збереження параметрів налаштування інтерфейсу. В ній передбачені різні рівні доступу, що корисно для розподіленої роботи з фотоархівом. Крім цього, є дуже цікава можливість організації фотографій за схожістю – вона відчитує і показує геодані файла, фото-предмета. FotoStation може аналізувати, наскільки зображення відрізняються один від одного, і розташовувати схожі знімки поруч. Одна з відмінних функцій FotoStation – можливість створювати макроси (автоматична послідовність операцій). Макроси можуть містити відразу кілька команд, які виконуються в установленому користувачем порядку. Часто

використовувані макроси можна додати на спеціальну панель в головному вікні програми, щоб кнопки для їх виклику були завжди під рукою. Програма дає можливість самостійно вирішувати, яка інформація необхідна у вікні програми і як вона повинна бути розміщена. Наприклад, можна додати відображення календаря, щоб швидко знаходити фотографії за датою, включити відображення панелі з описами знімків і інформацією про них, вибрати розмір ескізів зображень або переключитися в режим перегляду у вигляді списку. Крім цього, передбачено поєднання клавіш для швидкого перемикавання в повноекранний режим, в якому пропадають всі елементи інтерфейсу, окрім головного меню та ескізів файлів.

В зв'язку з вищевказаними можливостями програми, нами проведена її докладна реконструкція:

1. Введено україномовне робоче вікно огляду і читання даних предмета як співробітниками музею, так і відвідувачами фондової бази даних, без можливості втручання і корективи;

2. Складено україномовне вікно адміністратора-верстувальника набору даних на 8 закладок, на 107 пунктів внесення даних;

3. Складено форми супроводжуючої документації подачі: до друку / науково-інвентарна картка / акти видачі музейних предметів / каталоги виставок / етикетаж та інше;

4. Адаптовано експорт даних до WEB сторінок, для публікації колекції онлайн;

5. Сформовано експорт у фото-каталог з текстом;

6. Базу даних фондової колекції представлено на сайті музею з відкритим доступом для дослідників;

7. Розроблено організаційні і технічні принципи послідовності етапів і методів оцифрування, архівування, користування та збереження даних;

8. Розроблено десятки віртуальних проектів відповідно для потреб догляду за експонатами, їх обліку та зв'язки на експозиції та у фондосховищах;

9. Освоєно закріплення геотегів і впроваджено багато-кадрові файли ODP, PPT, PDF, DOC, аудіо- та відео-тек з прикріпленням до цих файлів об'ємної текстової інформації;

10. Адаптовано робочу станцію для обліку електронного архіву і контролю цифрових активів;

11. Освоєно міграцію в інше програмне забезпечення.

Представлений стандарт нормативно-методичної бази, належне його впровадження до електронного обліку музейних предметів дає ефектний обмін використання інформації, а також автоматизацію музейних процесів і привнесення сучасних рішень в повсякденну практику.

Відповідність рекомендаціям Міжнародної ради музеїв (ICOM), єдиний стандарт музейного обліку та документації SPECTUM уможливорює обмін даними їх спільного використання та публікацію в міжнародному банку даних Європіана.

Отже, на даному етапі проводиться науковий аналіз колекції і переведення її в електронну систему обліку. Таке оцифрування даних дозволяє започаткувати роботу над укладанням Тезаурусу – тлумачного одномовного словника за тематичним принципом, де розкриваються семантичні зв'язки між лексичними одиницями для позначення сукупності термінів, які використовуються в описі музейних предметів.

Для швидкого запровадження електронного обліку, комунікативні функції акумулятора знань, музеєфікованого вертуального простору передбачено

можливості поетапного оцифрування музейної колекції. Це спростило роботу з великим масивом інвентарних даних. Відповідно внесення інформації в базу даних системи поділили на кілька умовних рівнів.

Перший рівень передбачає внесення мінімуму даних: інвентарні номери, назва предмету, матеріал, техніка, розмір – необхідні для пошуку та підбору предметів до видачі, ведення елементарного обліку та звірки.

Другий рівень передбачає доповнення інформації про предмет із документів первинної реєстрації (інвентарних книг): походження, документи вступу, спосіб надходження, стан збереження, стан наявності (дані про звірку, втрату, вилучення), місце зберігання, призначення, вартість.

Третій рівень – це внесення повного опису предмета.

Четвертий рівень – внесення додаткової інформації відповідно до полів науково уніфікованого паспорта, проведення аналізу даних: типологія, класифікація, датування, автор, легенда, історія реставрації.

Фотографії предмета можуть вноситись в систему інвентарних даних на будь-якому рівні [5].

Апаратно система складається із локальних робочих станцій (ПК співробітників), які з'єднані через локальну мережу музею (зокрема, для оцифрування музейної колекції використовується цифровий фотоапарат та сканер).

Особливістю системи є її локальний характер, що потребує встановлення спеціального клієнтського програмного забезпечення, тоді як сучасні системи ПК співробітників працюють за допомогою будь-якого веб-браузера, який не потребує встановлювання. Це має свої переваги для музеїв, віддалених від інфраструктури, де немає або відсутня надійна онлайн мережа. Зокрема, це надійна безпека даних від сумнівних гарантій сучасного гібридного світу.

Таким чином, музейний співробітник є незалежним від онлайн можливостей інфраструктури, може повноцінно працювати в системі даних, вести науковий аналіз, підбирати за певними критеріями музейні предмети, переглядати всю доступну інформацію про них, знайомитись із обліковими документами, за допомогою мультимедійних матеріалів фотофіксації зовнішнього вигляду предмета вести порівняльно-аналітичні дослідження і вносити по них інформацію в систему, тощо.

База даних системи допомагає вирішувати питання заповнення великої кількості облікових документів, які раніше проводились «від руки».

Оскільки практично ідентична інформація про предмет дублюється в різних облікових документах, цей момент можна автоматизувати, і таким чином уникнути виконання значного об'єму механічної роботи.

В результаті співробітник отримує готовий пакет інформації на предмет, який він може використати в шаблоні форм супроводжуючої документації або самостійно сформувати необхідну форму документації та її роздрукувати.

Так само досить легко занести зміни у введenu інформацію – після внесення правки вона одночасно вноситься в усі необхідні документи.

Однак значною перешкодою тут є певна законодавча неврегульованість питання електронного обліку музейних колекцій, відсутність інструкцій для користування електронними даними, рекомендації безпеки бази системи.

Хоч у Законі України «Про музеї та музейну справу» [1] декларована можливість ведення фондово-облікової документації в електронному вигляді, а в «Положенні про Музейний фонд» [2] зазначено, що в електронному вигляді можуть вестись інвентарні книги, спеціальні інвентарні книги, книги надходження науково-

допоміжного фонду, а також копії книг надходження – порядок ведення електронного обліку, який, відповідно до Положення, має бути встановлений Міністерством культури, на сьогодні відсутній. Також знаходяться незатвердженими проекти інструкції з обліку музейних фондів [3, 4], де містяться положення щодо електронного обліку, а в музеях України, на превеликий жаль, чинними залишаються «Инструкция по учету и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР» за 1985 р. та «Инструкция по учету и хранению музейных ценностей из драгоценных металлов и драгоценных камней, находящихся в государственных музеях СССР» за 1987 р., де можливість автоматизації облікової діяльності за допомогою комп'ютерних інформаційних систем, звичайно ж, не передбачена. Тож уникнути заповнення облікової документації «від руки» поки що можна лише частково (наприклад, акти приймання, видачі, супроводжуюча документація, інвентарні картки, передрук завершених облікових книг).

База даних системи дозволяє отримати необхідну статистичну інформацію про музейну колекцію, швидко відслідковувати рух музейних предметів, вести контроль обліку, виявляти «білі плями» невисвітленого походження пам'яток, представляти матеріальну культуру регіону, а також визначати перспективні напрямки комплектування і полегшити дослідження та атрибуцію нових надходжень.

Електронний архів системи бази даних сприяє збереженню паперової облікової документації та пам'яток матеріальної культури від зайвого руху.

Пошукові можливості системи представляють чотири фільтри, що значно пришвидшують підбір предметів за необхідними пунктами запиту.

Наявність фотофіксації дозволяє об'єктивно оцінити зовнішній вигляд предмета та здійснити його відбір для експонування, що часто виключає необхідність безпосередньої роботи із самим предметом у процесі наукового дослідження і його використання в експозиційній чи освітній роботі тощо, що сприяє збереженню предмета.

В реєстр електронної системи бази даних фондової колекції вже внесено інвентарні дані більше 22 тис. музейних предметів. Поряд з даними облікової документації реєстру каталогу фондової збірки та повного опису предмету введено багато додаткової інформації згідно сучасних вимог музейної музеєфікації.

Як перспективу розвитку комунікації історичного культурного феномену, в популяризації фондової колекції, розпочали адаптацію програми CollectiveAccess. Дана програма вже перебувала в адаптації в рамках проекту CHOICE активістами групи «Актуальна оцифрована культурна спадщина» і мала спробу бути впровадженою на сайті, як нова безкоштовна платформа для оцифрування і представлення колекцій онлайн. Однак вона залишилась адміністративно недоступною, а її адаптація невідповідною до вимог фондово-облікової праці зберігача у веденні електронного обліку.

Сьогодні силами самовідданої музейної спільноти, розпочато цілком новий незалежний етап адаптації програми котрий буде представлено 18 травня 2018р. на міжнародній конференції в Державному меморіальному музеї М. Грушевського. На даному етапі вивчено інструментарій даної програми, проведено нові корінні зміни, з впровадженням вимог інструкцій Міністерства культури і адаптацію до безпечної і зручної фондово-облікової роботи. Це дасть впровадити ширші можливості працювати за допомогою сервера, хмарних сховищ, де роль клієнта зможе виконувати будь який веб браузер.

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«КОНСЕРВАЦІЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ ЯК ОСНОВНІ ЕТАПИ В ОРГАНІЗАЦІЇ
ЗБЕРІГАННЯ МУЗЕЙНИХ ЕКСПОНАТІВ»

На базі проведеної роботи в системі модернізації музейної галузі можна вже говорити про конкретні здобутки, оскільки цей досвід – один із перших серед музеїв України. Адже музей представляє відкритий доступ до колекції у віртуальному онлайн просторі.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Про музеї та музейну справу [Електронний ресурс] : Закон від 29.06.1995 № 249/95-ВР / Верховна Рада України. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95%D0%B2%D1%80>.
2. Про внесення змін до Положення про Музейний фонд України [Електронний ресурс]: Постанова від 03.11.2010 № 1007 / Кабінет Міністрів України. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1007-2010-%D0%BF>.
3. Інструкція з музейного обліку, зберігання та використання пам'яток державної частини музейного фонду України [Електронний ресурс] : Проект / Міністерство культури України. — Режим доступу : <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/88140>.
4. Інструкція з музейного обліку і зберігання музейних предметів з дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, які знаходяться в музеях України [Електронний ресурс]: Проект / Міністерство культури України ; Міністерство фінансів України. — Режим доступу: <http://assay.gov.ua/w/assaygovua.nsf/debccc2d2ccdaec2256f3f0048a918/8fec1fc5004f2924c2257a0d004c5fb4!OpenDocument>.
5. «Луцьковські читання». Матеріали науково-практичних семінарів (2010–2014 рр.). – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. — 202 с.

Наталія Скоропляс
м. Збараж

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ КОНСЕРВАЦІЇ
ТА РЕСТАВРАЦІЇ МУЗЕЙНИХ ПРЕДМЕТІВ

Анотація: *В статті розглянуто основні теоретичні засади міжнародного та вітчизняного законодавства щодо питань консервації та реставрації культурної спадщини, визначено головні міжнародні організації по реалізації даних питань, зміст понять «реставрація» та «консервація» та їх значення в збереженні музейного фонду України.*

Ключові слова: *консервація, реставрація, культурна спадщина, музейні фонди, музейні експонати, хартія, закони, збереження.*

Культурна спадщина є одним із основних надбань людства за всю історію його існування, тому збереження, консервація та реставрація рухомих та нерухомих пам'яток є основним завданням професійних музейників. Міжнародне законодавство з питань охорони культурної спадщини та розвитку музейної справи почало активно розроблятися лише в ХХ столітті, а з другої половини ХХ ст. основним промотором цієї діяльності стало ЮНЕСКО та інші міжнародні організації, найвідоміші серед яких – Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць (далі – ІКОМОС, англ. – ICOMOS) та Міжнародна рада музеїв (ICOM).

Головним координатором зусиль у галузі реставрації та консервації є Міжнародний дослідницький центр по збереженню та реставрації культурних цінностей при ІКОМ (International council conservation and restoration of monuments, скорочено – ICCROM) – міжурядовий орган, що здійснює експертну

підтримку щодо збереження об'єктів, включених до Списку всесвітньої спадщини, а також проводить тренінги з реставраційних технологій. Він курирує міжнародну комп'ютерну мережу, що містить всі останні новинки в галузі наукових досліджень з реставрації та консервації. У вересні 2022 року саме з ініціативи ЮНЕСКО та Міжнародного дослідницького центру для музейних установ України були проведені семінари по збереженню культурної спадщини під час війни із залученням до них європейських експертів-музейників.

У своїй діяльності всі організації, котрі займаються вивченням, збереженням, консервацією-реставрацією опираються на загальновизнані та прийняті більшістю міжнародні хартії, положення, кодекси. Підписавши конвенцію «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини», затверджену Генеральною конференцією Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури в листопаді 1972 року в Парижі, Україна зобов'язалася забезпечувати утримання і передачу наступним поколінням у належному стані об'єкти культурної спадщини без змін і ушкоджень, у всій красі автентичності. Міжнародна хартія з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць (Венеціанська хартія), ухвалена 31 травня 1964 р. у Венеції на II Міжнародному конгресі архітекторів і технічних спеціалістів у царині нерухомих історичних пам'яток дала характеристику консервації та реставрації. Як зазначено в преамбулі документа, його розробники ставили за мету на міжнародному рівні спільно визначити і сформулювати основні принципи охорони й реставрації нерухомих пам'яток, надаючи при цьому кожній країні можливість слідкувати за втіленням їх у межах власної культури і традицій. Першочерговими завданнями для збереження пам'яток Венеціанська хартія називає їх охорону й реставрацію, наголошуючи, що пам'ятка невіддільна від історії, оскільки вона є свідком історичних подій, а також навколишнього середовища, у якому вона розташована. При цьому реставрація визнана специфічним заходом охорони об'єкта та має спрямовуватися на збереження його автентичності, а будь-яких реконструкцій варто уникати. У Венеціанській хартії підкреслюється, що першочерговою вимогою до зберігання пам'яток є постійний догляд за ними [1].

Міжнародною радою музеїв (1984 р.) було дано визначення професії консерватора-реставратора та завдання реставрації. Кодекс професійної етики консерваторів, реставраторів і музейників було прийнято одностайно на XV Генеральній асамблеї ІКОМ (англ. International Council of Museums; ICOM-Міжнародна Рада музеїв), яка відбулася в Буенос-Айресі 4 листопада 1986 року [2].

Основними нормативно-правовими документами України, що визначають охорону об'єктів культурної спадщини, музейних предметів та колекцій у процесі зберігання, консервації, реставрації є Закони України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р. та «Про музеї та музейну справу» від 29 червня 1995 р.

Стаття 24 «Консервація і реставрація музейних предметів Музейного фонду України» визначає, що «Консервацію і реставрацію музейних предметів Музейного фонду України здійснюють спеціалізовані установи та організації, реставраційні підрозділи музеїв та окремі реставратори, які мають кваліфікаційну категорію за відповідною спеціальністю. Держава сприяє проведенню реставрації музейних предметів, предметів музейного значення недержавної частини Музейного фонду України у державних реставраційних закладах. З метою проведення атестації реставраторів та присвоєння їм відповідної кваліфікаційної категорії утворюється атестаційна комісія. Положення про атестаційну комісію та її персональний склад

затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах культури та мистецтва [3, 56].

Національний науково-дослідний реставраційний центр України-найстаріший у державі спеціалізований заклад культури, діяльність якого спрямована на дослідження, збереження, консервацію та реставрацію музейних предметів Музейного фонду України. Крім того, створені та надзвичайно плідно працюють три філії національного реставраційного центру – в Одесі, у Харкові та у Львові. Реставраційні майстерні створені та працюють при деяких українських музеях, зокрема, при Національному музеї Андрея Шептицького у Львові, музеї українських коштовностей в Україні, музеї «Волинської ікони» у Луцьку та інш.

За даними ННДРЦУ в Україні налічується понад 240 атестованих реставраторів. [4]. Підготовка кваліфікованого реставратора триває близько 12 років. Раз на п'ять років реставратори мають підтверджувати свою кваліфікацію.

На даний час приблизно 700 тис. музейних експонатів потребують термінового проведення реставраційно-консерваційних процесів [4]. А у 17 заповідниках, підпорядкованих міністерству, кількість предметів музейного фонду, що потребують реставрації становить близько 34 тис. од. [5].

Кількість пам'яток які потребують збереження, значно перевищує число наявних спеціалістів, гостро стоїть питання якісної підготовки та залучення кадрів. Експонати десятиліттями знаходяться у «черзі» на реставрацію. Для збереження об'єктів окремих колекцій, спеціалістів у країні немає зовсім. Така ситуація призводить до втрат об'єктів культурної спадщини.

Цьогоріч, у зв'язку з війною та необхідністю зберегти музейні експонати в надзвичайних умовах, реставратори країни працюють на виїзді: вони відвідують музейні установи, проводять огляд приміщень збереження та експонування, дають корисні поради та проводять консерваційні заходи. Їхніми зусиллями було проведено всеукраїнський вебінар по особливостях збереження музейних колекцій в період військового стану в осінньо- зимовий період 2022 р.

Розробці теоретичних основ та методології консервативно-реставраційної роботи присвятили свої дослідження багато зарубіжних та вітчизняних науковців та практиків- реставраторів. Серед них польський дослідник Збинець З. Странські, піонер сучасної музеології, німецький музейник Альфред Ліхтварк, мистецтвознавець, хранитель пам'яток та музейник австрієць Ганс Тігце. Цікавими для музейників були статті Йогана фон Гьоне про загальні проблеми реставрації і консервації в музеях та приватних збірках. Група німецьких музеологів (Е.Чіхон, Г.Гампе, Р.Гарм, Е.Гюнс, Г.Маутер, Й.Вінклер) в 1964 році опублікували тези «Дискусійні статті про музеєзнавство», в яких предметом музеєлогії було визнано консервація та реставрація. Питаннями догляду і збереження музейних експонатів теоретично і практично займалися зарубіжні науковці Пірс, Корфф, К.Гадсон, Менш, Бранді, Е. ван де Ветерінг, Базиле Джузеппе, Дж. Барклі, Гішен Гаель де, Рокуэлл Цінтія, Реншо-Бошар Рішар. Незамінною у вивченні питання становлення музеєлогії і нових підходів у трактуванні музеального феномену є книга німецького дослідника, музейника науковця Фрідріха Вайдахера «Загальна Музеєлогія» в перекладі В.Лозинського, О.Лянг, Х. Назаркевича, яка була видрукована в Україні в 2005 році.

Серед українських науковців та практиків консерваційно-реставраційної роботи виступають, в першу чергу, професійні реставратори Національного реставраційного центру та його філіалів. Питання особливостей сучасного стану музейної реставрації вивчала Гага С., Дзендзелюк Л., Льода Л. розглядали

питання етичних та естетичних засад консерваційно-реставраційної діяльності. Проблеми реставрації і консервації пам'яток мистецтва в Україні вивчав Дорофієнко І.П., а Борисенко М. А. розкрила перспективи розвитку реставраційної справи та превентивної консервації музейних пам'яток в контексті сучасних наукових досягнень. Питанням практичної консервації та реставрації присвятили свої дослідження реставратори А.О. Антонов, Белак О., Беліловська А., Білецька-Зварич М., Магінський В.Д., Бредіс Н., Волощук Г., Макарова Т. Р., Галабурда А., Мінжулін О. І., Кондратюк Т.О., Успенська С. В., Григораш О., Тимченко Т.Р., Мінжуліна Т.В., Чернокапська І.О., Шиянова А.В., Цитович В.І. та багато інших.

Кожен музейний предмет обмежений у тривалості свого існування. Але музейний заклад зобов'язаний вжити всіх заходів для забезпечення збереження і подальшого існування своїх фондів у рамках їх використання. До збереження належать усі заходи, які перешкоджають істотним змінам музейного предмета або ж стримують такі зміни.

Такі заходи називаються консервативними заходами. Їх метою є вивчення, запис, збереження і відтворення культурно релевантних властивостей музейного предмета за умови мінімалізованого втручання. [6,317]

Консервація (від лат. *conservatio* – збереження) – комплекс заходів, спрямованих на стабілізацію фізичного стану пам'ятки історії, культури або цінного природного об'єкта, забезпечення збереження в конкретних умовах побутування, забезпечення довготривалого захисту від впливу вологи, перепадів температури, світла, механічних пошкоджень і т. п. Поняття «консервація» має два аспекти розгляду: 1) «консервація» як один з аспектів реставрації (у вітчизняному музеєзнавстві), 2) консервація як різного роду охоронні заходи.

Консервувати – зберігати у непошкоджені стані, охороняти, оберігати, наглядати за чимось.

Консервація – це «спроба зберегти музейний предмет у стабільному стані, стримати його подальшу руйнацію і зберегти його цілісність» Її можна розуміти як захід для збереження актуальної ідентичності музейного предмету, т.з. стан «замороженого (застиглого) занепаду» [6,317].

Якщо музейний працівник виставкової роботи зацікавлений в тому, щоб досліджувати музейні предмети, користуватися ними й експонувати, наражаючи їх тим самим на потенційно шкідливі впливи, то справа консерватора—оберігати музейні предмети від усякого контакту зі шкідливими умовами. До завдань музейника належить пошук якомога правильнішої точки між цими полюсами в кожному окремому випадку.

Зазвичай, найважливішим консервуючим заходом вважають профілактичну консервацію, яку розуміють як суму всіх заходів щодо збереження музейних предметів у їх актуальному стані, не впливаючи на них безпосередньо.

Профілактична консервація – це насамперед нагляд за умовами довілля в широкому розумінні. Це відбувається через дотримання оптимальних умов зберігання. Використання і застосування, а також шляхом захисних заходів, таких як забезпечення від пошкоджень, перепадів температур і відносної вологості повітря, надмірного освітлення й ультрафіолетового опромінення, бездумного поводження з музейними предметами, неправильних методів зберігання і експонування, пилу, бруду, пошкоджень під час транспортування, шкідників та інших загроз, які з'являються через незадовільні умови приміщень і некваліфікованість персоналу [6,317]. Особливо важливим є чітке формулювання

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«КОНСЕРВАЦІЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ ЯК ОСНОВНІ ЕТАПИ В ОРГАНІЗАЦІЇ
ЗБЕРІГАННЯ МУЗЕЙНИХ ЕКСПОНАТІВ»

норм. Приписів, особливих повноважень і обов'язків, аби не лише у звичайних, а й у надзвичайних умовах забезпечити оптимальні дії усіх працівників, тобто, важливо чітко дотримуватися затверджених в кожному музейному закладі інструкцій.

Звичайно, кожна група музейних предметів потребує тільки їй притаманних умов зберігання, оптимальні температурно-вологісні параметри та освітлюваність яких виглядають так:

№ п/п	Група музейних експонатів	Допустима температура	Допустима вологість	Допустима освітлюваність
1.	Метал	+18-20 ⁰ С	До 50%	До 300 люкс
2.	Скло, емаль, кераміка	+12-20 ⁰ С	55-65%	До 300 люкс
3.	Камінь	+15-18 ⁰ С	50-55%	До 300 люкс
4.	Дерево	+15-18 ⁰ С	50-60 %	Не вище 150 люкс
5.	Тканина	+15-18 ⁰ С	55-65%	50-75 люкс
6.	Шкіра, пергамент, хутро	+16-18 ⁰ С	50-60%	Не вище 150 люкс
7.	Кістка	+14-15 ⁰ С	55-60%	Не вище 150 люкс
8.	Папір	+17-19 ⁰ С	50-55%	50-75 люкс
9.	Живопис	+12-18 ⁰ С	60-70%	Не вище 150 люкс
10.	Фото чорно-біле	+12 ⁰ С	40-50%	50-75 люкс
11.	Фото кольорове	+5 ⁰ С	40-50%	50-75 люкс

Для реєстрації температури і вологості в кожному сховищі та експозиційному залі встановлюють спеціальні прилади: психрометри, гігрометри, термометри або самописні термографи та гігрографи. Показники температури й вологості реєструються двічі на добу, в один і той самий час у спеціальному журналі.

При комплексному зберіганні різних матеріалів температура повітря в музейних приміщеннях повинна бути в межах 18 ± 10 С, а відносна вологість – $55 \pm 5\%$. Найнадійніший спосіб забезпечення заданого температурно-вологісного режиму - кондиціонування повітря, а в приміщеннях, воно не кондиціюється, потрібний режим устанавлюється і підтримується за допомогою опалювальної системи, провітрювання, зволожувачів та осушувачів. Особливо небезпечними для експонатів є не холод, чи тепло, а різкі перепади температур, які ведуть і до зміни вологості.

Реставрація – це «спроба реконструкції оригінального стану відповідно до намірів автора-виробника» [6,18]. Виявити і зберегти фактичну ідентичність – ось її мета. Вона покликана виправити, якщо можливо, всі спричинені часом і обставинами пошкодження, спотворення і часткові втрати об'єкта не руйнуючи його. Реставрація охоплює очищення, захист, усунення корозії і нальоту, лагодження, доповнення відсутніх деталей, і виправлення деформацій. [6,18]. Усі умови, необхідні для консервації, здійснюються і при реставрації – письмове документування, фото фіксація, чіткий план роботи.

Відреставровані предмети, як і копії – це часто інтерпретації, позначені сучасністю та її культурою. Для прикладу, дослідники Менш і Вайдахер розглядають патину на металі, як результат історичного процесу взаємодії об'єкта і його середовища. Пати́на стоїть між нами і оригінальним об'єктом, проте вона може мати і позитивне значення. Саме вона часто створює атмосферу автентичності та історичності експонату, додає йому краси «хроматичним підсиленням» і цінна тому, що виникає лише внаслідок дії часу [3,17]. І тут варто подумати, що цінніше отримати після реставрації: чисту ідентичність, чи розвинуту в часі історичну ідентичність.

Три Великі Ідеї реставрації чітко визначені:

- 1) реставрація об'єкта спрямована до максимально близького відновлення його первісного вигляду.
- 2) об'єкт бажано зберегти в максимальній недоторканості (не вносити сучасні штучні додатки. Втручання в історичний матеріал пам'ятки визнається тільки при його максимальному збереженні.)
- 3) вияв і узгодження історичних і художніх властивостей об'єкта. Задум автора пам'ятки повинен бути збереженим, не пошкодженим, не покращеним. [2].

У вітчизняній музейній практиці є як прихильники наукової реставрації (її мета – збереження і продовження життя пам'ятки, виявлення її мистецького, історичного, меморіального значення), так і прихильники художньо-естетичної (стилістичної) реставрації (її мета – відновлення первісного вигляду, повна або часткова реконструкція втрачених елементів, надання пам'ятці експозиційного вигляду). Ті ж проблеми відчувають і провідні закордонні школи реставрації: італійська, французька, німецька.

Чіткого поділу, які заходи вважати консервацією, а які вже реставрацією (тобто процесом активного втручання), досі не склалося. Консервація і реставрація - робота складна й надзвичайно відповідальна. Адже неправильно вибраний або недостатньо апробований метод усунення пошкоджень може призвести до знищення предмета. Тому питання про доцільність, можливості, засоби та методи консервації та реставрації вирішують спеціальні комісії або реставраційні ради. Їхній висновок фіксується в протоколі, а етапи і результати практичної роботи з предметом реставратори відображають у спеціальному документі. Ця інформація в

поєднанні з іншими відомостями, що накопичуються за роки й десятиріччя реставраційних робіт, допомагає вдосконалювати їх методику[1, с. 168].

Принцип музейної реставрації – зберегти оригінальну субстанцію. Такий спосіб гарантує не лише щонайменше невиправних помилок, а й зберігає найважливішу якість артефакту: його життєпис, його історичність. Цим музейна реставрація суттєво відрізняється від колекціонерської, яка часто схиляється до реконструкції гіпотетичного первісного вигляду, що роблять здебільшого коштом оригінальної сировини.

Сучасна реставрація – це не застиглий процес. Вона постійно розвивається, створюючи нові методи дослідження, консервації і реставрації пам'яток історії і культури. Залучення новітніх досягнень науки і техніки до наукової реставрації, щоденна копітка самовіддана праця художників-реставраторів Національного науково-дослідного реставраційного центру України, Львівської, Одеської, Харківської філій центру, художників-реставраторів, які працюють безпосередньо в музейних закладах і самих музейників – запорука збереження нашої культурної спадщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Міжнародна хартія з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць (Венеціанська хартія). Електронний ресурс: zakon.rada.gov.ua > ...Ідентифікатор: 995_757. Текст документа від 31.05.1964. Дата доступу 05.10.2022.
2. Реставрація (мистецтво). Електронний ресурс: uk.wikipedia.org > wiki Реставрація_(мистецтво). Дата доступу 05.10.2022.
3. Культурна спадщина України. (Збірник офіційних документів). Київ, Видавництво «Істина», 2002 р. С.56.
4. МУЗЕЙНИЙ ПОРЯДОК ДЕННИЙ. ТРАВЕНЬ 2019 РОКУ Український центр розвитку музейної справи. Владислав Піоро, Олексій Копитько, Леся Гасиджак «Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/post/41899> Дата доступу 15.10.2022.
5. Рішення Рахункової палати України від 28.05.2019 № 12-4 “Про розгляд Звіту про результати аудиту ефективності використання коштів державного бюджету, виділених Міністерству культури України на збереження історико-культурної та архітектурної спадщини в національних і державних заповідниках, здійснення заходів з охорони культурної спадщини, паспортизації, інвентаризації та реставрації пам'яток архітектури, культури та світової спадщини ЮНЕСКО, С. 4.
6. Вайдахер Фрідріх. Загальна музеєлогія: Посібник/ Перекл. з нім. В.Лозинський, О. Лянґ, Х. Назаркевич,--Львів : «Літопис», 2005.С.317- 318.

Наталія Філевич
м. Львів

ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ ФОНДОВОЇ РОБОТИ НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ **ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО МУЗЕЙНИКА БОРИСА ВОЗНИЦЬКОГО** **(1926 - 2012)**

Стосовно теми доповіді про досвід організації фондової роботи на прикладі діяльності Бориса Возницького, то ця робота в часи його директорства, в першу чергу, полягала у збереженні та порятунку пам'яток української історії та культури, які згодом і ставали експонатами музею. Подальший процес роботи з музейними

предметами Борис Возницький налагоджував сам, вивчаючи досвід закордонних музеїв, котрі тоді мав змогу відвідати (Польща, Прибалтика), вибудовуючи відповідну структуру музею, який довгі роки очолював (1962 – 2012). Майже всі, привезені з експедицій мистецькі твори, підлягали реставрації – і був створений потужний реставраційний відділ з першокласними фахівцями, котрі проходили навчання і стажування у найкращих майстернях тодішнього Союзу. Облік експонатів, книги вступу та інвентарні книги, картотеки, фототеки – над цим працював фондовий відділ, робота якого, як вважав Возницький, є однією з основних у кожному музеї.

«Безумовно, у кожного своя Доля. І, здається, її ніхто не здатний визначити для себе. Незалежно від нас, вона стає нашим життям». Такими словами починається книга спогадів Бориса Возницького [4], життям і долею котрого став музей, а призначенням: «Рятування національної спадщини для мого життя – призначення з Вище. Це – моя доля».

У грудні 1962 року директором Львівської картинної галереї був призначений молодий випускник мистецтвознавчого відділення Інституту ім. І. Рєпіна Ленінградської Академії мистецтв Борис Возницький. За плечима у нього – фронт, кілька років військової служби, навчання у Львівському училищі прикладного мистецтва, а ще – праця вчителя малювання в школах містечка Винники коло Львова та два роки роботи у Львівському музеї українського мистецтва. Ще під час навчання у Ленінграді, а також побувавши у Польщі та Прибалтиці, Борис Возницький зауважив як дбайливо там ставляться до своєї культурної спадщини. Йому не давала спокою думка – чому ж так занедбуються і гинуть наші українські пам'ятки культури, чому в історії мистецтва не згадується українське мистецтво. І першими кроками молодого директора стають експедиції по Західному регіону України, завдяки котрим було врятовано від знищення сотні сакральних речей, що знаходились в закритих та зруйнованих церквах і костелах. У 1960-1970-х роках Возницький з колективом музею постійно їздили в експедиції, спочатку Львівською, потім Тернопільською та Франківською областями. Першими, хто виїжджав з директором в експедиції, були Володимир Любченко, Володимир Овсійчук, Володимир Вуйчик, Олена Ріпко, Марія Видашенко, потім Роман Федина, Неоніла Гарус, Наталка Опанасенко, Маргарита Компанієць, Софія Малець, Тетяна Дугаєва, Людмила Молчанова, Василь Дереш., Богдан Горинь. У кінці 1970-х, коли в галерею прийшли нові люди, експедиції продовжувались і стала їздити молодь: Оксана Пеленська, Ігор Мицько, Роман Бучко, Дмитро Шелест, Ольга Самаркіна, Ігор Хомин, Лариса Возницька, Лариса Спаська, Віра Фрис, Євген Кормаков, Лілія Волкова, Юрій Попович, Володимир Мокрій, Анна Банцекова, Сергій Фрухт, Євстахія Шимчук, Світлана Герасимова, Юрій Бірюльов, Світлана Стець. Збирали ікони, стародруки, сакральну скульптуру – все, що пропадало від вологи, бруду, холоду у закритих або поруйнованих церквах, що валялось біля церков, на цвинтарях, чим палили у холодних монастирських приміщеннях, перетворених на гуртожитки. Про всі експедиції, а також про найбільш знакові події свого життя Борис Возницький писав у своїх спогадах, і те, що писав їх, стало для всіх несподіванкою, яка відкрилась тільки після його загибелі. Бо, коли заходила мова про запис та видання хоча б кількох спогадів, – Возницький здебільшого відмахувався і посилався на брак часу. Дійсно, часу не мав – курсував між своїм кабінетом на Стефаника, 3 і численними філіями музею, вирішував питання у чиновницьких та міністерських кабінетах, їздив у закордонні відрядження, брав участь у сесіях ICOM, і ще було безліч справ, котрі

без Возницького не могли вирішитись. Та деякі його спогади все ж таки вдалось записати і видати [1]. У них, так само, як і в «Соборі Бориса Возницького», він виступає дуже скромною людиною, без похвальби та зарозумілості, без вивищення своєї особи, – він, так, як і герой з його улюбленої притчі про будівництво Шартрського собору, – просто будував собор. Та будувати його в часи Радянського Союзу було зовсім не просто.

Теперішній, створений ним комплекс музею, який згодом став Львівською національною галереєю мистецтв з великою кількістю філій та відділів, важко порівняти із тим, з чого починав. В радянський час все, що тепер здається простим до вирішення і само собою зрозумілим, – тоді виглядало, немов у кривому дзеркалі. Так, в той час було закрито понад 800 храмів і єдиноможливим способом врятувати ці пам'ятки архітектури та історії був варіант відкриття у них музеїв. Борис Возницький бере під свою опіку костел в Олеську, церкву в Кутах, Сихівську церкву, Бернардинський костел у Львові, Каплицю Боїмів, церкву Михайла та церкву монастиря бенедиктинок, дерев'яну церкву та костел Підгірцях, Церкву Св. Онуфрія, Святодухівську дзвінницю – в декотрих із цих пам'яток відкриває музеї – філії галереї. «Головне, ці храми протягом тридцяти років радянської влади були збережені, включаючи їхні інтер'єри» [4; С. 100].

Під час однієї з експедицій в містечко Городенка, чудом були врятовані скульптури Іоана Пінзеля з храму та монастиря Отців месіонерів, для котрих скульптор виконав кілька вівтарних ансамблів. А вперше Возницький «зустрівся» з майстром Пінзелем ще працюючи в українському музеї (тепер Національний музей у Львові ім. А. Шептицького), коли з експедиції привіз дві його скульптури – «Жертвоприношення Авраама» та «Самсон, що роздирає пашу лева». Ця зустріч була доленосною і для Возницького, який відкрив світові забуте геніальне ім'я і для Пінзеля, якому Возницький подарував друге і тепер вічне життя. Міністерство культури в той час, хоча і доручило музеям провести у діючих та закритих церквах і монастирях облік предметів, насправді, самими «предметами» не цікавилось, бо ці приміщення було заплановано використати під склади, лікарні для особливих хворих чи навіть як автобусні станції. Тому, коли на подвір'я галереї привозились сотні сакральних речей, серед котрих – вівтарі, ренесансні надгробки і навіть дзвони, – були питання із райкомів та обкомів партії, було небажання сільських громад віддавати, були й насмішки (навіщо він ту «фрухлядь» звозить?), а іноді й нерозуміння колег. Та Возницький твердо стояв на своєму, і знову і знову їхали в наступне село, ночували не раз край неба, в копицях сіна (називали це «готелем Возницького»), вечерю варили у казанку на вогні, пізно лягали і раненько вставали, нарікали, – але потім, через роки виявилось, що все це було марно. І що для багатьох цей час, можливо, був найкращим у житті. Серед тих, котрі підтримували Возницького, завжди давали поради, підказували, куди потрібно ще поїхати, – були такі визначні мистецтвознавці і музейники, як Павло Жолтовський і Мечислав Гембарович. Їхня підтримка ще раз переконувала Возницького у правильності своїх дій – сотні врятованих скарбів, свідків нашої історії, культурне надбання нації – все збережене, обліковане і згодом зайняло своє місце на полицях фондосховищ у приміщенні колишнього монастиря капуцинів в Олеську та наповнило експозиції новостворених філій. Ці філії стали частиною потужного музейного комплексу у який перетворилась галерея під керівництвом Бориса Возницького. Боротьба за них, за ці приречені на руйнування чи знищення споруди, іноді мала серйозні наслідки і не раз загрожувала втратою роботи. Ось, хоча б відомий усім Олеський замок, який тепер обов'язково включений у всі туристичні маршрути Львівщиною. Він постав із

руїн, ні до чого не придатних обгорілих стін. Та, коли у 1959 році Возницький побував у Польщі і побачив як там використовуються палаци та замки, то вирішив спробувати впровадити досвід сусіднього краю. Для початку намірився підняти замок у Свіржі, та з певних причин це не вдалось здійснити. Олеський замок став першим об'єктом, став, властиво, першим замком на території Галичини, де розмістився музей. Відбудова почалась у 1970 році і почалась без згоди обкому партії, хоча без згоди цього високопоставленого органу нічого у культурному (і не тільки) житті не мало права відбуватись. Коли, приміром, готувались виставки, то відбір експонатів проводився не музейними фахівцями, а цензурою в особах інструкторів райкомів або й обкому партії. Котра з робіт не підходила – визначали вони і перевертали її до стіни. Борис Возницький мав дивовижний дар – вмів розмовляти з цими людьми, і іноді йому вдавалось їх переконати. Так, залишались на виставках відкинуті твори Любомира Медвідя, Івана Остафійчука, Івана Крислача та ін. А, повертаючись до створення Олеського замку, – музей постав за п'ять років і навколо його відбудови панувала мовчанка, хоча у вищі державні органи скарги летіли одна по одній. Та ніхто з начальства не приїздив, а допомогу отримував від Андрія Шуляра – начальника відділу архітектури області та Івана Могитича – головного архітектора Львівських міжобласних реставраційних майстерень. Робітниками на відбудові замку поряд із Возницьким працювали галерейні реставратори та майбутні працівники замку. Борис Возницький пізніше пригадував: він не питав дозволу ні в кого, бо інакше перекладав би свою відповідальність на чужі плечі. І він залишив цю відповідальність за собою. Це було його життєве кредо – відповідати за все самому і нічого не боятись. Не боявся, бо ще юним хлопцем залишив свій страх на страшній війні, з якої чудом повернувся живим, хоча кілька разів був на волосину від смерті, а мама отримала похоронку.

Відтак, Олеський замок постав у 1975 році, після кількох Вчених Рад з визначними мистецтвознавцями України була побудована його експозиція – експозиція інтер'єрів. На той час такого типу музею у наших краях не було, і, хоча він не вписувався у рамки «совєтського музею», відкрити його все-таки вдалось. Саме відкриття – 21 грудня 1975 року пройшло дуже скромно в присутності кількох десятків чиновників, військових та працівників музею, хоча до замку з'їхались сотні людей. Їм не дозволили увійти до музею, натомість радо запрошували на відкриття пам'ятника Першій кінній дивізії скульптора В. Борисенка – «Коні», що відкривався поряд із замком.

Приклад з Олеським замком є одним із багатьох прикладів, як вдавалось, (а іноді і не вдавалось) рятувати від знищення, відбудовувати, створювати музеї у визначних спорудах, які належать до нашої культурної спадщини і які слід оберігати.

Борис Возницький завжди в першу чергу приділяв велику увагу збереженню та реставрації експонатів, котрі поповнювали фонди музею. Тому в досить короткому часі після відкриття замку постало фондосховище в Олеську у приміщенні колишнього монастиря капучинів, де знаходилось профтехучилище № 10. Возницький домігся відселення училища, для якого збудували нові корпуси, а в монастирських приміщеннях, котрі знаходяться неподалік замку, спроектували так звані відкриті фонди, що було новаторством на той час. Можна розповідати про кожну збережену пам'ятку – Золочівський, Підгорецький замки, Палац Потоцьких, про створення нових музеїв – музей Маркіяна Шашкевича в Підлиссі та «Русалки Дністрової» у Святодухівській церкві, барокової скульптури (музей Іоана Пінзеля), пам'яток давнього Львова, давньої української книги, П'ятничанської вежі, музею

Івана Виговського в Руді та музею «Жидачівщина» – кожен із них має свою історію, історію боротьби з чиновницькою бронею, нерозумінням, а нераз і з людською підлістю. Возницький мав мету і місію, що і не давало йому зупинятись перед труднощами – намагався боротися за кожен артефакт української історії та культури, зберегти його для нащадків. Будучи людиною свого часу і місію свою виконував так, як було єдино можливим у тому часі. Були і компроміси, і хитрощі, були злети і падіння, досягнення і помилки, та рятувала його вперта вдача та дивовижна здатність знаходити вихід з будь-якої ситуації.

Борис Возницький був не тільки визначним музейником, автором експозицій майже всіх філій, але й талановитим дослідником вітчизняного мистецтва. Він – автор багатьох наукових виставок, серед найголовніших: «Львівський портрет XVI-XVIII ст.» (разом з В. Овсійчуком), «Майстер Пінзель: легенда і дійсність», «Розп'яття», «Іван Виговський. Постать і доба», «Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття» та ін. Він став першовідкривачем творчості українського іконописця XIVст. Іова Кондзелевича, автором атрибуцій найдавнішої львівської ікони «Львівська Богоматір» (XIV ст.), привернув увагу до барокової скульптури XVIII ст., результатом дослідження якої стало відкриття імені скульптора Іоана Пінзеля, виставка творів котрого відбулась в 2012 році у Луврі (але вже без Бориса Возницького). У 2005 році у видавництві «Центр Європи» вийшла його книжка, матеріал до якої збирав довгі роки: «Микола Потоцький староста канівський та його митці архітектор Бернард Меретин і сницар Іоан Георгій Пінзель» [3].

Ще при житті Борис Возницький отримав безліч нагород та звань, але завжди носив тільки одну – Зірку Героя України, яку отримав у 2005 р. від Президента Віктора Ющенка у виборному в довгих бюрократичних баталіях Палаці Потоцьких. Він був з тих патріотів, котрі не говорять про свою любов до України, – говорив лише про те, як його болить та чи інша зруйнована чи спалена церква, неможливість пробити чиновницький опір в справі збереження чергової пам'ятки. Возницький не вмів скаржитись, а якщо якась подія його зачіпала, то спочатку схвилювано це переживав, та згодом, обміркувавши, знав, як діяти далі, знаходячи в дискусіях потрібні аргументи і силою своєї харизми переконував опонентів. Завжди намагався допомогти, телефонував кому потрібно, навіть якщо це не мало стосунку до його безпосередньої роботи. Та коли справа стосувалась допомоги музеєві, то мобілізував усі сили, щоб надати її. Так, за безпосередньої участі Бориса Возницького постав музей у Батурині, був відкритий у Львові Музей Визвольної боротьби.

Хотілось би сподіватись, що пам'ять про таких сильних духом людей, яким був Борис Григорович Возницький, має залишитись надовго, так само, як і все те, що він здобув і врятував для нашої культури, для наступних поколінь. У свою останню дорогу, 23 травня 2012 р. він також вирушив з тим, щоб побачити ще одну пам'ятку, яка потребувала порятунку – Поморянський замок.

До року після трагічної загибелі Бориса Возницького вдалось вчасно зібрати і видати спогади про нього [2] – із понад 40-ка авторів деяких сьогодні уже немає в живих. На експозиції виставки, присвяченій Возницькому (у квітні 2015 року) було процитовано кілька його віднайдених записів, які в повному обсязі є у книзі спогадів «Собор Бориса Возницького». Ці тексти ще більше підсилюють образ його могутньої та харизматичної особистості, справжнього патріота, людини з романтичною та ранимою душею, котра обрала своєю місією порятунок та збереження того, без чого немислима наша ідентичність.

Примітка. Текст підготовано на основі численних інтерв'ю автора статті з

Борисом Возницьким та спостереженнями за час багатолітньої співпраці.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Борис Возницький. Автопортрет на тлі часу / авт. вст. ст. та упоряд. Наталка Філевич. Львів : “Центр Європи”, 2006. 56 с. : 57 іл. ; Львівська галерея мистецтв. Колектив та його директор / авт. ідеї, вст. ст. та упоряд. Наталя Філевич. Львів : “Центр Європи”, 2011. 160 с. : 215 іл.
2. Борис Возницький, яким ми його пам’ятаємо / упоряд. Наталя Філевич. Львів : Центр Європи, 2013. 200 с. : 132 іл.
3. Возницький Б. Микола Потоцький староста канівський та його митці архітектор Бернгард Меретин і сницар Іоанн Георгій Пінзель. Львів : Центр Європи, 2005. 160 с. : 220 іл.
4. Собор Бориса Возницького: спогади, роздуми / упоряд. Лариса Возницька-Разінкова. Дрогобич : Коло, 2019. 280 с. : іл.

Наталія Цвях
м. Збарж

КОЛЕКЦІЯ ЛІТУРГІЙНОГО ВИШИТТЯ ІЗ ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

Анотація: У даній статті даємо характеристику фондовій колекції «Хоругв» та «Священничого одягу», які зберігаються у Національному заповіднику «Замки Тернопілля». Виділено кращі зразки серед вишиваних хоругв і серед священничого одягу, здійснено їх опис та атрибуцію.

Ключові слова: літургійне шитво, церковне шитво, хоругви, священничий одяг, літургійні тканини, церква.

Церковні тканини знаходяться у кожній українській церкві візантійського обряду у вигляді святинь, богослужбових предметів, облачень та деталей інтер’єру. Вони взаємодіють з іншими складовими храмового простору безпосередньо або як самостійні об’єкти. Ця взаємодія важлива для створення гармонійного сприяння богослужінню та молитві. Церковний текстиль – це сукупність усіх предметів з тканини, які застосовуються в Церкві, включає безпосередньо богослужбові предмети, інтер’єрні вироби та облачення духовенства. Чинність та урочистість Божественної Літургії забезпечує, крім всього іншого, також краса священничих облачень, спеціальних покрівів престолів, жертovníків та аналоїв. Церковне шитво представляє собою ту частину церковного текстилю, обов’язковим елементом якого є гаптування. Мистецтво церковного шиття розділяють на лицеве (фігуральне) та орнаментальне. Лицеве шиття – це сакральні зображення Господа Ісуса Христа, Богородиці, святих, ангелів, подій зі Святого письма та історії церкви, які відповідають догматико-канонічним та іконографічним вимогам, виконані в особливій техніці ручного гапту. Лицеве шитво є виключно церковним видом гапту, воно зображає красу непередметного, невидимого світу, всі його елементи несуть духовний зміст. Орнаментальне церковне шитво – це композиції з образотворчих елементів (геометричні форми, знаки, букви, стилізовані рослини і фігури тварин), які обов’язково мають символічне значення і походження з текстів Святого Письма та священних переказів, виконані в техніці гапту на предметах церковного текстилю.

Потреба в літургійних тканинах та священничих облаченнях зростає наприкінці 1980-х років, з відродженням духовності та відновленням закритих

церков. В цей час жінки різних соціальних груп та професій прийшли в храм та шукали власне місце в житті парафії. Передусім це народні майстрині з вишивки та самодіяльні рукодільниці. Тільки з середини 1990-х рр. в цю галузь влилися молоді спеціалісти, випускники середніх та вищих художніх закладів, програми яких включали проектування текстильних виробів для церкви. Звісно, не йде мова про автентичні твори церковного образотворчого шитва, а швидше його окремі реконструкції у сучасних текстильних техніках (шпалерне ткацтво, розпис, аплікація, машинна вишивка) та орнаментальне гаптування [4].

Серед предметів культового (сакрального) шитва - речі, виготовлені з дорогих тканин – парчі, шовку, оксамиту, оздоблені золотим або срібним гаптуванням. Деякі з них – орар, пояс, омофор, фелон - були частиною облачення священників, деякі використовувались під час літургії (покрівці, воздухи), а деякі є справжньою реліквією, сповненою глибокого релігійного змісту (плащаниця) [6].

Національний заповідник «Замки Тернопілля» упродовж 27 років постійно збагачує свої фонди завдяки пошуковим наукових співробітників заповідника, археологічним знахідкам, меценатству, а також закупівлі культурно-історичних пам'яток у населення. Станом на 2022 рік фондова збірка налічує понад 72 тисяч одиниць предметів історичної та культурної спадщини від кам'яного віку до сучасності. Найбільш цікавими і раритетними є колекції релігійного змісту: ікони, одяг священників, плащаниці та хоругви.

Вивчення експонатів, які зберігаються у фондах, сприяє підвищенню ефективності роботи музею, дає можливість безпосереднього візуального контакту з першоджерелами. У даній статті розглянемо пам'ятки сакрального значення, зокрема колекцію «Літургійного шиття», «Хоругв» та «Плащаниць». В основному, вони передані нам із м. Збаража та навколишніх сіл Збараського району. Датування – кінець XIX – початок XX століття.

Колекція літургійного шиття, зокрема священничий одяг, налічує біля 275 одиниць.

Для здійснення богослужіння священно – і церковнослужителі одягаються в особливий одяг, призначення яких – відволікати їхній розум і серце від усього земного і підносити до Бога.

Спеціальне вбрання для священнослужителів було запроваджено ще у Старому Завіті. В даний час священний одяг, в якому звершується богослужіння, за трьома ступенями церковної ієрархії поділяються на дияконські, священничі та єпископські. Церковнослужителі носять деякі з дияконських шат.

За вченням Церкви, кожен вищий ступінь церковної ієрархії містить у собі благодать, а разом з нею права та переваги нижчих ступенів. Ця думка наочно виражається тим, що священний одяг, встановлений для нижчих ступенів, належать і вищим. Тому й порядок у одязі такий: спершу надягають одяги, що належать нижчому чину, а потім уже вищому. Так, єпископ одягається спочатку в одяг диякона, потім в одяг ієрея і потім вже в одяг, що належить йому, як єпископу; ієрей теж спочатку одягається в одяг дияконський, а потім в ієрейський.

Одяги диякона складають стихар, орар та поручі.

Стихар – довгий прямий одяг із широкими рукавами. Він знаменує чистоту душі, яку повинні мати особи священного сану.

Орар має довгу широку стрічку, яка в основному носить на лівому плечі, поверх стихаря. Орар знаменує благодать Божу, яку диякон отримав у таїнстві священства.

Поручами називаються вузькі нарукавники, що стягуються шнурками. Поручі нагадують священнослужителям, що вони, беручи участь у скоєнні Таїнств, виконують це не власними силами, а силою та благодаттю Божою. Поручі нагадують також кайдани на руках Спасителя під час Його страждань.

Хмара священника складають підрізник, епітрахіль, пояс, поручні та фелон (або риза).

Підрізник – це стихар у дещо зміненому вигляді: він робиться з тонкої білої матерії, і рукави вузькі, що затягуються на кінцях шнурками. Білий колір підрізника нагадує священникові, що він повинен завжди мати чисту душу і проводити беззаганне життя. Підрізник символізує собою хітон (нижній одяг) Спасителя.

Епітрахіль є той самий орар, але тільки складений удвічі так, що, огинаючи шию, він спускається спереду вниз двома кінцями, які для зручності пошиті або чимось з'єднані між собою. Епітрахіль знаменує подвійну (порівняно з дияконською) благодать, яку подає священник для здійснення Таїнств. Без епітрахілі священник не може здійснювати жодної служби (як і диякон – без орара).

Пояс надівається поверх епітрахілі та підрізника. Він знаменує готовність служити Господу, а також силу Божу, яка зміцнює священнослужителів у проходженні їхнього служіння. Пояс нагадує і той рушник, яким підперезався Спаситель при обмиванні ніг учням Своїм на Тайній Вечері.

Фелон – цей довгий широкий одяг без рукавів. Вона одягається священником поверх інших шат. Риза символізує ту багрянницю, в яку вдягали Спасителя воїни під час знущань над Ним. Стрічки, нашиті на ризі, нагадують потоки крові, які текли Його одягом. Водночас риза нагадує священникам і про одяг правди, в який вони мають бути зодягнені, як служителі Христові. Поверх ризи священник носить наперсний хрест.

За дбайливу тривалу службу священникам даються в нагороду стегна, тобто чотирикутний плат, що привішується на стрічці через плече за два кути на правому стегні і означає духовний меч, а також – скуфії камілівка.

Єпископ (архієрей) одягається в усі шати священника: підрізник, епітрахіль, пояс, поруч, тільки риза у нього замінюється саккосом, а набедренник палицею. Крім того, єпископ одягає омофор та митру.

Саккос – верхній одяг єпископа, схожий на укорочений знизу і в рукавах дияконський стихар, так що з-під саккоса у єпископа видно і підрізник, і епітрахіль. Саккос, як і риза у священника, знаменує собою багрянницю Спасителя.

Палиця – це чотирикутна плата, що привішується за один кут поверх саккоса на правому стегні. Нагороду за старанну службу право носити палицю іноді отримують і заслужені протоієреї. Вони носять її праворуч, а набедренник у разі поміщається зліва. Палиця, як і стегна, означає духовний меч, тобто слово Боже, яким мають бути озброєні священнослужителі.

На плечах поверх саккосу єпископи носять омофор – довгий широкий стрічкоподібний плат, оздоблений хрестами. Він покладається на плечі єпископа так, що охоплюючи навколо шию, одним кінцем спускається спереду, а іншим ззаду. «Омофор» – слово грецьке і означає «наплічник». Омофор є приналежністю лише єпископського вбрання. Без омофора (Казанський) в архієрейському одязі єпископ не може вчиняти (фото 1920-х рр.) жодної служби. Омофор нагадує єпископу, що він повинен дбати про спасіння тих, хто помиляється, подібно до євангельського доброго пастиря, який, знайшовши зниклу вівцю, несе її додому на своїх плечах [5].

Також у фондах заповідника є цікавою колекція хоругв, яка налічує понад 60 живописних і 22 вишиваних. В основному, вони передані нам із церков Збаража і Збараського району.

У 20-х рр. ХХ ст. в українських храмах появляються хоругви, виконані технікою вишивки хрестиком чи гладі на білій тканині. Це характерне явище у мистецтві хоругви 1920-1930-х рр. на Галичині. Їх появу та популярність можна пояснити спробами реорганізації церковного мистецтва в контексті повернення українського стилю. Під цим терміном, зокрема, малося на увазі звернення до етнографічних мотивів, і такі заходи у випадку хоругви сприйнято у буквальному розумінні. Вишивані хоругви (у деяких вишиваний лише орнамент, а сюжет мальований) [2] могли б стати логічним продовженням традиції гаптованої хоругви, яка занепадала вже у першій половині ХІХ ст.

Хоругви – це прапори церкви – брали участь у процесіях і урочистостях також поза межами храму, а, оскільки на таких хоругвах прийнято komponувати лише іконографічне зображення та орнаменти, – останній став українським символом.

Виконання вишиваних хоругв перейшло до народних майстринь (чого раніше не практикувалося, адже гаптовані золотом та сріблом хоругви чи інші церковні тканини виконувалися у монастирях досвідченими монахинями, які мали своїх учениць, або у цехах). Втім, орнаментальні мотиви на таких хоругвах і їх композиція часто відзначаються високим рівнем виконання [3]. На сьогодні ще не достатньо дослідили, хто були майстрині, які виконували церковні тканини, зокрема хоругви. Вміння пошиття, композиції вишиваних взорів на таких речах майстриня перейняла від сестер-служебниць місцевого згромадження, які у свою чергу користувалися проектами священничого облачення. Очевидно, такі приватні осередки, що спеціалізувалися на вишиванні та шитті літургійних тканин, стали поширеними на Галичині у 20-30 х роках ХХ ст..

Іншим типом хоругви, який побутував у західноукраїнських церквах першої третини ХХ ст., були пам'ятки, що мали основне зображення на теми Старого чи Нового Завіту, намальоване на полотні та пришите до основної тканини (а це матеріали різного ґатунку: візерункова парча, вовна, шовк та ін.) за допомогою золототканої стрічки. По периметру, здебільшого, хоругву обшивал тороками; збоків та знизу до вирізів, яких найчастіше було три, причіпляли котаси. Процес виготовлення зводився до того, що куплене готове двостороннє зображення нашивалося на тканину відповідної конфігурації, що й не вимагало особливих навичок.

Такі хоругви знаходяться у фондах заповідника.

Хоругва вишивана, двостороння «Свята Ольга» – «Святий Дмитрій» (Тк - 5116) датується кінцем ХХ ст.

На одній стороні посередині вишито поясне зображення Святої, у одній руці вона тримає хрест, у іншій – макет храму. Навколо голови німб.

На другій стороні хоругви вишито погруддя святого у образі молодого чоловіка з списом в руці. Навколо голови німб. На двох сторонах хоругви під іконою вишито ромб, по боках – смуги з ромбів, трикутників. Внизу смуг вишито китиці. Хоругва прямокутної форми, внизу з трьома «языками», краї з бахромою [1.с.98].

Варто приділити увагу ще одній із хоругв. Хоругва вишивана, двостороння «Святий Володимир» – «Святий Йосип з Ісусом». (Тк - 5117) Кінець ХХ ст.

На одній стороні хоругви посередині вишито поясне зображення чоловіка з вусами і бородою, в руках тримає хрест. Одягнений у вишневий Навколо голови німб. На другій стороні хоругви вишито поясне зображення чоловіка з дитям на руках, у лівій руці він тримає лілію. Навколо голови німб. На двох сторонах хоругви під іконою вишито ромб. По боках – смуги з ромбів і трикутників, внизу смуг – китиці. Внизу хоругви вишита вузька смужка з китицею посередині. Хоругва прямокутної форми, внизу з трьома «язиками», краї з бахромою. До нижніх країв пришито китиці [1.с.99].

Хоругви є символом перемоги Господа нашого Ісуса Христа над дияволом та смертю. Вони, зважаючи на своє давнє військове походження, також нагадують нам про те, що потрібно боротися проти гріха і зла у своєму серці.

На даний час ця група сакральних пам'яток ще мало досліджена і потребує подальшого опрацювання. Крім того, можна стверджувати, що дані церковні тканини XIX - поч. XX ст. становлять не тільки історичну, але й художню цінність і є багатством нашого народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Інвентарна книга Тканини № 7 Національного заповідника «Замки Тернопілля». 2018 р. с. 98-99.
2. Косів Р. Українські церковні хоругви [Електронний ресурс] / Роксолана Косів // САКРАЛЬНА КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ. – 2019.
3. Косів Р. Українські хоругви. // Київська церква. – Київ-Львів: Вид. оо. Василян, 2001. – С. 199-207
4. Олійник О. УКРАЇНСЬКІ ЦЕРКОВНІ ТКАНИНИ КІНЦЯ XX — ПОЧАТКУ XXI ст.: ОСВІТА ТА МАЙСТЕРНІ [Електронний ресурс] / Ольга Олійник. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <http://nz.ethnology.lviv.ua/archiv/2013-6/19.pdf>.
5. Опис одягу священика православного. Хмари священнослужителів [Електронний ресурс]. – 707. – Режим доступу до ресурсу: <https://mikeshouse.ru/uk/repair-and-decoration/opisanie-odezhdy-svyashchennika-pravoslavnogo-oblacheniya-svyashchennosluzhitelei/>
6. ЦЕРКОВНІ СТАРОЖИТНОСТІ XVII—XIX СТ. [Електронний ресурс] // Національний архітектурно-історичний заповідник – Режим доступу до ресурсу: <https://oldchernihiv.com/vystavky/tserkovni-starozhytnosti-xvii-xix-st/>.

Світлана Чибірак
Людмила Мірошніченко-Гусак
м. Луцьк

ПРОФЕСІЙНА ПОВЕДІНКА КОНСЕРВАТОРА-РЕСТАВРАТОРА ЗГІДНО МІЖНАРОДНИХ ДОКУМЕНТІВ ТА ЕТИЧНИХ КОДЕКСІВ

Анотація: У статті проаналізовано ключові міжнародні документи, що регулюють діяльність консерваторів та реставраторів. Окреслено основні етичні норми, якими вони керуються щодо пам'ятки, суспільства та замовника. Висвітлено роль цих професіоналів у процесі збереження культурної спадщини.

Ключові слова: консерватор, реставратор, етика, етичні кодекси, пам'ятка

Вперше фундаментальні принципи щодо зберігання і реставрації монументальних творів були викладені в Афінській Хартії 1931 р. Вони знайшли

відображення у національних документах, діяльності ICOMOS (Міжнародною радою з питань пам'яток та визначних місць) та UNESCO. А особливо у Венеціанській хартії (Міжнародна хартія з консервації та реставрації пам'яток і визначних місць [6]), яка була розглянута на II Міжнародному конгресі архітекторів і технічних фахівців з історичних пам'яток (Венеція, 1964 р.). Метою ICOMOS, який прийняв Хартію, було спільно визначити і сформулювати основні принципи охорони й реставрації нерухомих пам'яток, надаючи при цьому кожній країні можливість слідкувати за втіленням їх у межах власної культури і традицій.

Першочерговою вимогою охорони нерухомих історичних пам'яток є постійний догляд за ними. (стаття 4); не можна змінювати ані розпланування, ані декор будівель (стаття 5); якщо існує традиційне безпосереднє оточення – воно зберігається, а все нове будівництво, усі знесення та всі перетворення, які змогли б змінити співвідношення об'ємів та кольорів, забороняються (стаття 6 «Консервація передбачає збереження пам'яток в рамках властивого йому оточення і масштабу. Якщо традиційне оточення існує, його не слід порушувати. Будь-яке нове будівництво, руйнування і переробки, які могли б змінити взаємозв'язок об'єктів і колірну гамму, неприпустимі»). «Визначні історичні місця мають бути об'єктами особливої турботи з метою охорони їхньої цілісності й забезпечення умов їх сучасного використання, упорядкування та виявлення значущості» (ст. 14) [6].

У хартії зазначено, що «Реставрація повинна бути винятковим заходом. Її мета – збереження і виявлення естетичних та історичних цінностей пам'ятки. Вона ґрунтується на повазі автентичності матеріалу і достовірності документів. Реставрація припиняється там, де починається гіпотеза; що ж стосується можливого відновлення, то будь-яка робота по доповненню, яка визнана необхідною з естетичних або технічних причин, повинна залежати від архітектурної композиції і нести на собі відбиток нашого часу» [6]. Тобто людина повинна відрізнити де є автентична частина, а де робота реставратора.

Вперше поняття про норми практичної діяльності та професійні відносини в будь-якій групі консерваторів предметів мистецтва було сформульовано Комітетом з професійних стандартів і процедур американської групи (AG-АГ) ІС (нині АІС, AMERICAN INSTITUTE FOR CONSERVATION). 23 травня 1961 р. в Детройті на другому регулярному засіданні ІС АГ був створений Комітет, який приступив до роботи під керівництвом консерватора з музею Метрополітен Муррей Піс і розробив Стандарти практичної діяльності і професійних відносин для консерваторів американської групи ІС. Він був опублікований в серпні 1964 р. журналі «Дослідження в області консервації». Головною метою цього документа було вироблення критеріїв, за якими можна оцінювати певні дії, в тих випадках, коли виникає питання про їх адекватність. А вже 27 травня 1967 р. американським гуртом ІС на щорічному засіданні в Оттаві, Онтаріо, Канада року був прийнятий Етичний кодекс консерваторів предметів мистецтва в першій редакції. Головна мета цього документа – сформулювати ті принципи і дії, які стали б для консерватора предметів мистецтва основними (в етичному плані) в його професійній діяльності. Цей документ був переглянутий в серпні 1994 року та називається «Етичний кодекс Американського інституту консервації історичних і художніх цінностей» [1].

У цьому документі у статті 6 зазначено, що «Консерватор-професіонал повинен прагнути вибирати тільки такі методи і матеріали, які, згідно з сучасними даними, не завдають шкоди самій культурної цінності та не впливають на експертизу, подальше дослідження, обробку або функціонування в майбутньому»

[1]. А стаття 12 говорить про те, що «Консерватор-професіонал повинен працювати таким чином, щоб звести до мінімуму персональний ризик і небезпеку для інших учасників консервації, публіки і навколишнього середовища» [1].

Консерватор-професіонал повинен: 1) дотримуватися певних умов роботи і зберігання для забезпечення збереження культурної цінності; 2) бути обізнаний в питаннях безпеки матеріалів і процедур і надавати цю інформацію колегам; 3) рекомендувати тільки тих колег, в чийх знаннях і досвіді він упевнений. Посилання на роботи, виконані іншими, повинні бути засновані на фактах і особистому знанні, а не на чутках (ст. 11) [1].

Звинувачення в неетичній поведінці повинні подаватися Президенту АІК в письмовому вигляді. У Статуті сказано, що вся письмова документація, що стосується неетичної поведінки, повинна триматися в суворій таємниці. Порушення принципів Етичного Кодексу і практичних рекомендацій, кваліфікуються як неетична поведінка, і можуть спричинити до дисциплінарного впливу (ст. 13) [1].

Консерватор-професіонал здійснює свою діяльність на тлі постійного догляду за культурною цінністю, і йому найчастіше доводиться займатися консервацією культурної цінності. Консерватор-професіонал повинен рекомендувати або здійснювати впливи, які вважаються адекватними для естетичних, концептуальних і фізичних характеристик культурних цінностей. У тих випадках, коли найбільш дієвим для збереження культурної цінності вважається невтручання, консерватор-професіонал повинен рекомендувати не проводити ніякі дії (ст. 21) [1].

Документація є безцінною частиною історії культурної цінності, тому її треба регулярно поповнювати. Власник, куратор або уповноважений посередник повинні мати копії звіту про експертизу і роботу консерватора. Їх слід попереджати про важливість збереження таких документів разом з культурною цінністю. Документація також є важливою частиною знань за фахом. Консерватор-професіонал повинен прагнути зберегти ці звіти і надавати можливість іншим професіоналам користуватися ними в тих випадках, коли конфіденційність не обумовлюється умовами угоди.

У «Міжнародній Конвенції про охорону Всесвітньої культурної і природної спадщини» (1972 р.) був розроблений «тест на справжність» пам'ятки, основу якого складають чотири основні параметри – справжність «матеріалу» («субстанції»), справжність «майстерності» виконання, справжність первинного «задуму» (тобто справжність «форми»), і справжність «оточення» [5]. Іншим документом, в якому були закріплені основні позиції наукової реставрації в строгих рамках автентичності, є спеціальна міжнародна декларація «Нарський документ про автентичність» (1994 р.), в якому говориться наступне: «... справжність виступає в якості найбільш істотного, визначального фактора спадщини і пов'язаних з ним цінностей. Розуміння значення автентичності грає фундаментальну роль в усіх наукових дослідженнях з проблем культурної спадщини ... » [7].

Кодекс етики Комітету з реставрації Міжнародної ради музеїв (ICOM) був опубліковано в Бюлетні комітету № 4, 1986 р. [4]. У ході розробки цього кодексу уперше у 1984 р. була виокремлена професія консерватор-реставратор, яка до цього не мала чіткої дефініції: консерватором або ж реставратором називали будь-кого, хто зберігає чи реставрує, незалежно від освіти і практичних навиків [4]. Професійними рекомендаціями 2011 р. було розширено та вдосконалено опис професії, укладено кодекс професійної етики, визначено потреби та вимоги до освіти, згідно з якими реставратор повинен: займатися стратегічним плануванням;

виконувати діагностику пам'ятки; надавати оцінку стану збереження пам'ятки; складати план консерваційно-реставраційних заходів; розробляти консерваційно-реставраційні програми, проєкти; проводити дослідження; виконувати превентивні консерваційні заходи; виконувати консерваційно-реставраційні процеси, документувати будь-яке втручання в пам'ятку; виконувати техніко-технологічні доповіді щодо пам'яток культурної спадщини; надавати консультації та технічну допомогу, рекомендації щодо збереження культурної спадщини; поширювати інформацію, отриману внаслідок обстеження, дослідження та консерваційно-реставраційних заходів; сприяти більш глибокому розумінню фаху; проводити моніторинг: оцінку ефективності консерваційно-реставраційних заходів (контроль якості). Фактично Кодекс етики Комітету з реставрації увійшов у Кодекс етики від ICOM, у якому зазначається, що «музей повинен уважно наглядати за станом колекцій для визначення того, чи потребує предмет або зразок виконання робіт зі збереження, реставрації і обслуговування консерватором-реставратором. Принциповою метою повинна бути стабілізація стану предмета чи зразка. Всі процедури з консервації повинні бути задокументовані і спрямовані, наскільки це є можливим, на збереження оригінальних ознак, а всі зміни повинні мати чітке розмежування з оригінальним предметом чи зразком» [3].

Етичний кодекс Голландської Асоціації професійних реставраторів (VeRes), складений в 1992 р. Кодекс покликаний забезпечити реставратора збіркою загальноприйнятих норм, якими він повинен керуватися при виконанні професійних обов'язків. Кодекс говорить «Реставратор завжди служить об'єкту, над яким він працює, з метою захисту і консервації культурної цінності» [8]. Обов'язки реставратора поділяються на чотири групи: відповідальність по відношенню до об'єкта реставрації; відповідальність по відношенню до замовників робіт, колег, учнів та професії вцілому; і зобов'язання по відношенню до публіки.

Реставратор повинен керуватися принципом зворотності. Йому слід уникати використання матеріалів, які, як йому відомо, чи він вважає, не можна буде видалити, або їх видалення спричинить псування об'єкта реставрації. Йому слід уникати методик, що мають незворотну дію (п. 1.2) [8].

У всіх видах робіт, таких як заповнення прогалін, видалення матеріалів і/або деталей, реставратор повинен діяти з граничною обережністю. Реставрація може проводитися тільки після ретельного дослідження і консультацій із замовником. Зняті або замінені частини об'єкта слід повертати замовнику (п. 1.4) [8].

У тих випадках, коли реставратор є власником або співвласником об'єкта, або має аналогічний інтерес, вимоги до якості будуть пред'являтися такі ж, як якщо б предмет належав третій особі (п. 1.9) [8].

Спори щодо якості робіт можуть розглядатися в кінцевій інстанції – арбітражній комісії, що складається з трьох членів. До складу комісії повинен входити член, обраний замовником, член, обраний реставратором, і член, обраний спільно двома іншими членами комісії. При врегулюванні конфліктних ситуацій слід керуватися положеннями Голландського інституту арбітражу (п. 2.10) [8].

Реставратор зобов'язаний ділитися своїми знаннями та досвідом зі своїми колегами і учнями. Він не повинен приховувати інформацію і техніку для того, щоб користуватися ними одноосібно і ставити себе в привілейоване становище стосовно колег. Він повинен, на прохання колег, повідомити, де, з яких джерел, можна отримати дану інформацію. Реставратор повинен поважати своїх наставників і першоджерела, а також зобов'язаний зробити свій внесок у професію. Він зобов'язаний за розумну плату дозволяти своїм колегам користуватися

запатентованими винаходами, які він робить в ході своєї професійної діяльності (п. 3.1) [8].

Неякісне виконання роботи щодо об'єкту, здійснене з метою отримання додаткової оплати від замовника або покупця, розглядається, як порушення реставратором етичного кодексу і може спричинити за собою його виключення з членів асоціації (п. 4.3) [8].

Реставратор повинен утримуватися від оцінки предметів. Оцінка об'єктів є виключною прерогативою ліцензованого оцінювача. Реставратор може тільки сприяти оцінці на підставі своєї експертизи (п. 4.5) [8].

Ще одним документом, який був створений одним з останніх, є Етичний кодекс Європейської Конфедерації організацій консерваторів-реставраторів, запропоновано Європейської Конфедерацією консерваторів-реставраторів, прийнято її Генеральною Асамблеєю 11 червня 1993 р. в Брюсселі [2]. Згідно якого об'єкти, яким суспільство приписує особливу художню, історичну, документальну, естетичну, наукову, духовну або релігійну цінність, зазвичай називаються «культурним надбанням»; вони складають матеріальне і культурну спадщину, яка передається від покоління до покоління. Так як суспільство довіряє турботу про ці об'єкти консерватору-реставратору, то він несе відповідальність не тільки перед самими об'єктами, але і перед їх власником або законним куратором, автором або творцем, суспільством і наступними поколіннями. Всі ці умови служать збереженню всього культурного надбання, незалежно від його власника, віку, цілісності або цінності. «Консерватор-Реставратор не є ані художником, ані ремісником. Консерватор-реставратор зайнятий збереженням культурних надбань, тоді як художник або ремісник створює нові об'єкти, або функціонально їх підтримує в належному вигляді, або ремонтує. Консерватор-реставратор повинен працювати відповідно до найвищих стандартів незалежно від передбачуваної ринкової вартості культурної цінності» (ст. 7) [2].

Професія консерватора-реставратора передбачає діяльність в інтересах суспільства, яка повинна регламентуватися всіма відповідними національними та європейськими законами і угодами, особливо в тих випадках, коли справа стосується крадених цінностей (ст. 2) [2].

Консерватор-реставратор повинен прагнути застосовувати тільки такі сучасні засоби, матеріали та методи, які не заподіють шкоди культурній цінності, навколишньому середовищу та людям. Здійсненні дії і матеріали, по можливості, не повинні перешкоджати подальшим експертизам, реставраційних робіт або аналізу. Вони повинні бути сумісними з матеріалами самої культурної цінності та, наскільки можливо, легко і повністю зніматися (ст. 9) [2].

Консерватор-реставратор повинен братися тільки за таку роботу, яку він може виконати. Консерватор-реставратор не повинен починати або продовжувати роботу, яка не принесе цінності найбільшу користь (ст. 11) [2].

Консерватор-реставратор повинен дотримуватися конфіденційності інформації (ст. 18) та проявляти повагу до гідності колег і до професії в цілому (ст. 19). Участь в угодах купівлі-продажу культурної цінності несумісна з діяльністю консерватора-реставратора (ст. 24) [2].

Таким чином, міжнародні організації, що пов'язані із збереженням культурної спадщини, намагаються урегулювати відносини між консерватором-реставратором та пам'яткою чи її власником. Професійна етика зобов'язує реставратора відповідально ставитись до речі, приймати зважені рішення з проведення будь-яких заходів щодо об'єкту культурної спадщини. Також для

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«КОНСЕРВАЦІЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ ЯК ОСНОВНІ ЕТАПИ В ОРГАНІЗАЦІЇ
ЗБЕРІГАННЯ МУЗЕЙНИХ ЕКСПОНАТІВ»

реставратора-консерватора важливим є обмін своїми знаннями з колегами для удосконалення процесу збереження пам'яток.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Code of Ethics and Guidelines for Practice (1994). URL: <http://ethicscodescollection.org/detail/c8fe2486-0430-4941-94f3-c79664650c29>
2. PROFESSIONAL GUIDELINES. URL: <https://www.eesc.europa.eu/sites/default/files/resources/docs/053-private-act.pdf>
3. Кодекс музейної етики ICOM. URL: <http://icom.in.ua/kodeks-muzejinoyi-etiki/>
4. Кодекс Этики комитета по консервации Международного Совета по делам музеев ICOM. URL: <https://mybiblioteka.su/10-1557..html>
5. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text
6. Міжнародна хартія з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць (Венеціанська хартія). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_757#Text
7. Нарський документ про автентичність. URL: <http://old.centre7.org.ua/?q=dokumenty/junesko-86>
8. Этический Кодекс Голландской ассоциации профессиональных реставраторов (VeRes). URL: <https://restavratspb.livejournal.com/28161.html?thread=42241>

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЧОРТКІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ СТОЛІТЬ»

Вікторія Болібрух
м. Тернопіль

ВПЛИВ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА НА РОЗВИТОК МІСТ І МІСТЕЧОК ЗАХІДНОЇ ЧАСТИНИ ПОДІЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У XVI-XVII СТ.

Анотація: У статті розкрито причини надання містам і містечкам західної частини Подільського воєводства магдебурзького права. Висвітлюється наслідки дії норм цього різновиду міського права у різних сферах міського життя. Окреслено чинники, які негативно впливали на функціонування органів самоврядування у містах і містечках з магдебурзьким правом.

Ключові слова: магдебурзьке право, міста, містечка, розвиток, самоврядування.

Магдебурзьке право відіграло важливу роль у розвитку знаної частини міст на території України. У XVI-XVII ст. воно дозволяло організувати здійснення самоврядування у тих населених пунктах, які ним володіли, що вносило корективи у темпи і особливості їхнього розвитку. Норми магдебурзького права знайшли своє застосування також у західній частині Подільського воєводства, де його отримали такі міста та містечка, як Борщів (1629 р.) [13, с.175], Бучач (кін. XIV ст.) [16, с.674], Червоногород (1448 р.) [26], Кудринці (1518 р.) [35, с.263], Язловець (1519 р.) [11, с.681], Скала (1443 р.) [15, с.269]. У 1522 р. Чортків отримав тевтонське право [21, с.50], яке за версіями деяких дослідників було обмеженим варіантом магдебурзького права.

Надання містам і містечкам цього регіону магдебурзького права, як і на решті українських земель, що входили до складу Королівства Польського, а згодом Речі Посполитої, було викликане політичними, соціальними, економічними, культурними причинами, потребами оборони та тогочасної правової системи цих держав [10, с.115-116].

Зважаючи на те, що норми магдебурзького права містили потенціал, який міг би забезпечити підвищення темпів розвитку міст, його застосування в західній частині Подільського воєводства привело до змін у різних сферах міського життя [17, с.61-62].

Попри це повнота застосування норм магдебурзького права і його результативність у справі поштовпу розвитку міст були не однаковими у різних містах і на практиці залежали від рівня готовності власника того, чи іншого міста впроваджувати його норми в міське життя та від набору привілеїв, які б мали гарантувати права міст і забезпечувати умови для їх самостійного розвитку [28].

Надання містам регіону магдебурзького права привело до утворення у їх межах, як і на решті українських територій, міських громад, яких наділяли правом створювати власні органи міського самоврядування. В результаті, міста отримували можливість частково звільнитися від влади власника міста і центральних органів влади, що підвищувало їхній правовий статус [24, 449]. Деяким містам після отримання ними магдебурзького права вдалося перетворитися на центр староства, як це було у випадку із Скалою [31, с.642].

Міста отримали змогу створювати і розбудовувати необхідний для забезпечення здійснення самоврядування апарат управління. Рівень самостійності органів міського самоврядування, як і в цілому політична самостійність міста залежали від повноти застосування магдебурзького права. У Речі Посполитій існувало три типи міст: міста з повним магдебурзьким правом, міста з неповним магдебурзьким правом (ратушні) і приватновласницькі. Зважаючи на те, що на українських землях в XVI - XVII ст. було лише 3 міста з повним магдебурзьким правом (Львів, Київ, Кам'янець), то взяті для дослідження міста, відповідно належали до міст з неповним магдебурзьким правом [23, с.36].

Особливістю міст з неповним магдебурзьким правом було те, що власник міг втручатися у міські справи, зокрема у вибори міських урядовців деяких, з яких призначав самостійно. Для прикладу у Бучачі, власник міста призначав війта, залишаючи за міщанами право вибору інших міських урядовців [5, с.64].

Магдебурзьке право надавало органам самоврядування міст можливість регулювати різні сфери життя у місті. Через функціонування магістрату міська громада могла здійснювати вплив на його політичний, соціально-економічний, культурний розвиток [17, с.61-62].

Використання норм магдебурзького права забезпечувало міста судовим імунітетом, власною символікою – гербом і печаткою, можливістю здійснювати законодавчу владу через видання спеціальних нормативних актів – вількерів [28]. Для прикладу Борщів, отримав герб, на якому було зображено сніп золотого кольору на тлі повздовжніх кольорових смуг [20].

Міста отримували більше повноважень в сфері управління фінансами. Щороку згідно із нормами магдебурзького права місто зобов'язувалося виплатити чітко визначену суму власнику, а решта коштів залишалися під контролем органів магістрату [24, с.450].

Магдебурзьке право створювало умови для забезпечення прав національних громад у багатонаціональних містах Подільського воєводства шляхом формування і функціонування національних юрисдикцій для тих національностей, які були найбільш чисельними у місті. У Язловці вірмени мали власний магістрат, до складу якого входило 12 урядовців, війта, право здійснювати судочинство за вірменським кодексом М.Гоша [34, с.106]. Досить непогані умови було створено для єврейської громади у Бучачі, де представники цієї національності у 1699 р. отримали привілей на самостійне здійснення судочинства [7].

Норми магдебурзького різновиду міського права в економічній сфері закладали передумови для розвитку ремесла, пожвавлення торгівлі, захисту економічних інтересів міста та його громадян, створюючи базу для економічного піднесення [28].

Містам і містечкам, які розташовувалися в західній частині Подільського воєводства разом із магдебурзьким правом надавали ряд привілеїв серед, яких значна частина стосувалася економіки. Можна було зустріти такі, у яких містилися положення про звільнення міста від сплати мита та податків на деякий період часу для їх економічного зростання. У 1519 р. Язловець згідно із привілеєм Сигизмунда I був звільнений від сплати чопового податку на 2 квартали [2, с.980]. Також це містечко у 1658 р. отримало право збору податків і мита на своїй території протягом 3 років [27, с.515].

Міста, що володіли магдебурзьким правом мали більше шансів для швидкої відбудови у разі його руйнування внаслідок різних причин. Значної шкоди у цей час містам завдавали напади татар та волохів. Для відновлення Скали король

Сигизмунд I видав привілей у 1510 р, яким звільнив це місто від сплати чиншу на 4 роки, підвод та інших можливих податків – на 8 років [2, с.988]. З цією ж самою метою Язловець у 1539 р. було звільнено від сплати чиншу і обов'язку надання підвод терміном на 1 рік [2, с.979].

Інші економічні привілеї закріплювали за містами право на проведення ярмарків і торгів. Ярмаркова торгівля сприяла розширенню торгівельних зв'язків з іншими українськими містами, появі іноземних купців в подільських містах, а також створювала можливість для купців міста, яке володіло магдебурзьким правом, торгувати своїми товарами за межами держави [25, с.279-287].

Терміни проведення ярмарків визначали так, щоб вони не збігалися у часі в різних містах, а після закінчення ярмарку в одному місті, він розпочинався в іншому, що забезпечувало купцям безперервну торгівлю. Ярмарки тривали переважно 2-3 тижні і припадали на певні релігійні свята [28]. Скала у 1518 р. отримала право на проведення раз у рік ярмарку на день Вознесіння Господнього, а також щотижневий торг у вівторок [31, с.642]. Згідно із привілеєм 1519 р. в Язловці було встановлено ярмарок у день святої Катерини. У 1523 р. в цьому місті було відновлено проведення ярмарку на святої Марії Магдалини, а також встановлено ще один, який припадав на середину Великого Посту. Ярмарки у цьому місті були одними із найбільших в межах Подільського воєводства [2, 980]. У XVII ст. були внесені зміни, щодо графіку проведення ярмарків. Згідно із привілеями від 1660 р. і 1661 р. проведення ярмарків було встановлено на день святого Василя і святого Юрія [2, с.980]. Чорткову Сигизмунд I у 1522 р. надав привілей на проведення двох ярмарків в рік. Перший на святого Петра, а другий – на святого Дмитра, а також можливість раз у тиждень проводити торги [2, с.738]. Кудринець володів правом на проведення 2 ярмарків, а також на щотижневий торг у середу [2, с.992]. У 1629 р. король Сигизмунд III закріпив за містом Борщів право на проведення 3 ярмарків, а також торгу кожного четверга. У Бучачі згідно із привілеєм Сигизмунда II Августа ярмарки проводилися на святих Прокопа та Єнджея, а торги у четвер [3, с.5].

Міста, що володіли магдебурзьким правом, могли одержати право будівництва на своїй території шинків, крамниць, корчмів, постригалень торгівельних яток, гостинних дворів, лазень, млинів та інших господарських об'єктів, а також бути забезпеченими можливістю користуватися природними ресурсами, що створювало необхідну базу для розвитку їх господарства [19, с.56-68]. Зокрема відомо про те, що в Бучачі функціонувало декілька водяних млинів [33, с.155], а на території Язловця була лазня [34].

Магдебурзьке право у містах позитивно вплинуло на збільшення кількості цехів, ремісничих спеціальностей та їх розвиток, а надання міським урядовцям повноважень, щодо контролю за перебігом торгівлі в місті і якістю виготовленої продукції закладало передумови для налагодження економічного життя [28].

Магдебурзьке право сприяло покращенню правового становища жителів міст, які ним володіли через забезпечення статусом міських громадян, який дозволяв особам, які його отримали, володіти землями та нерухомістю на території міста, обирати і бути обраними до органів міського самоврядування. Він гарантував право займатися ремісничою і торгівельною діяльністю, створювати міські корпорації для захисту своїх прав, закладав передумови для формування кар'єри міського службовця. Окрім того цей різновид міського права створював умови для поліпшення становища міських низів, більш організованої боротьби з актуальними проблемами міщан [4, с.91-96].

Магдебурзьке право сприяло зміцненню обороноздатності міст. У грамотах містам на магдебурзьке право часто чітко зазначалося про повинності міщан щодо зміцнення його оборонного потенціалу. Серед них, зокрема був обов'язок збудувати міський замок, сприяти розбудові інших укріплень, брати участь у їхньому відновленні у разі потреби. Окрім того міщан могли звільнити на деякий час від сплати податків, з метою сприяння їм у цій справі. Для прикладу міщани, які проживали у Скалі були звільненні від сплати податків терміном на 2 роки після його спалення у 1516 р., зважаючи на, що саме вони фінансували його відновлення, а також брали участь в самих роботах пов'язаних із цим [31, с.642]. Це сприяло перебудові замку за новоголландською системою, зміцнення міста мурами. Окрім того, у замку було розміщено військовий гарнізон [32]. Розбудова замку в аналізований період здійснювалася також у Язловці [22, с.784], Бучачі [33, с.256], з'явилися муровані замки у Борщеві [13, с.729], Червоногороді [6, с.589], Кудринці [35, с.263], Чорткові [21, с.50].

В деяких випадках багаті міщани могли з власної волі брати участь у розбудові певних об'єктів оборони у містах. У Язловці, для прикладу, купець М. Сиринович брав участь у фінансуванні побудови Вірменської брами у місті [34, с.106].

На особливості будівництва культових споруд у містах з магдебурзьким правом, теж мав вплив оборонний чинник. У привілеях українським містам можна було зустріти вимогу надання оборонного потенціалу церквам, монастирям, синагогам. Вони часто зводилися з каменю, мали власні оборонні укріплення [1, с.92]. Зокрема оборонним потенціалом володів домініканський костел в Язловці [8, с.163-164] і церква святого Миколая в Бучачі [9, с.164-165].

Магдебурзьке право вплинуло на зміну зовнішнього вигляду українських міст, сприяло наближенню їхнього образу до того, який був характерним для європейських міст. Воно заклало умови для збільшення кількості споруд світського, культового, оборонного будівництва, наближення до тогочасних стандартів санітарно-гігієнічних норм [28].

Головними ознаками архітектури міст з магдебурзьким правом була наявність ратуші, вежі з годинником, ринкової площі, кам'яниць, мурованого храму. Деякі з них можна було простежити в містах західної частини Подільського воєводства у XVI-XVII ст. За описами француза Делерака у 1685 році Язловця у цьому місті «широкі вулиці проходили між подвійними рядами мурованих кам'яниць, оздоблених ліпними прикрасами і написами руською і польською мовами» [30].

Щодо ринкових площ, то вони були досить різноманітними у плануванні. Для прикладу ринкова площа у Кудринцях була трикутної форми, Бучачі-трапезовидної, а для забудови Язловця була характерна нерегулярність [29, с.209].

Магдебурзьке право створювало передумови для пожвавлення культурного життя у містах, а також задоволення культурних та інших потреб представників різних національностей, які компактно проживали у містах. Для них відкривалися можливості для заснування власних навчальних закладів, церков та інших установ. Зокрема у Бучачі в XVI ст. можна було знайти синагогу, бейт га-мідраш та єврейський шпиталь, а також єврейське кладовище, що розташовувалося на околиці міста [7]. Вірмени отримали змогу заснувати у Язловці власне архієпископство [34, с.106], у першій половині XVII ст. тут з'явилася синагога, що мала оборонний характер [36]. Пожвавлення в економічному розвитку міст викликане дією магдебурзького права привело до зростання доходів міщанства, що дозволяло їм

брати участь у розбудові культури міста, зокрема відомо, що у 1657 р. в Язловці за кошти вїйта Б. Спендовського була здійснена відбудова однієї із каплиць на території міста [34].

Попри існування позитивних проявів в справі розвитку міст, що стало наслідком застосування у них магдебурзького права в продовж XVI-XVII ст., існувало ряд факторів, які перешкождали належному функціонуванню органів міського самоврядування і уможливлювали появу випадків погіршення становища міщан. Не були виключенням в цьому плані міста західної частини Подільського воєводства, темпи розвитку, яких, як і міст на інших українських територіях стримувалися рядом перешкод, які могли бути політичного [1, с.49], економічного [19, с.130], соціального [18, с.10], організаційного [23, с.37], правового [12, с.196] та світоглядного характеру [14, с.363].

Отже, магдебурзьке право, закладає ряд необхідних умов для успішного розвитку міст західної частини Подільського воєводства у XVI-XVII ст., привело до певних позитивних зрушень в політичному, соціально-економічному, культурному житті, а також сприяло зміцненню їхньої обороноздатності, мало вплив на зміну зовнішнього вигляду, однак у силу обставин українські міста цього регіону в аналізований період не змогли сповна скористатися усім його потенціалом, який забезпечив б їх можливістю досягнення ще вищого рівня і темпів розвитку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов в 35 т. Ч. 5: Акты о городах (1432-1798). Т. 1. Киев, 1869. 736 с.
2. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. Warszawa : nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. Т. II. Cz. 2. 1442 s.
3. Barącz, S. Pamiątki buczackie. Lwów : nakł. wyd., Druk. «Gaz. Nar.» J. Dobrzańskiego i K. Gromana, 1882. 168 s.
4. Береза О. І. Магдебурзьке право в Україні та його значення для розвитку місцевого самоврядування. Ефективність державного управління. 2014. №40. С. 91-98.
5. Бондарчук І. Бучач сто років тому. Бучач і Бучачина: історико-мемуарний збірник / ред. кол. М.Островерха та інші. Нью-Йорк-Лондон-Париж-Сідней-Торонто: НТШ, Український архів, 1972. Т. XXVII. 944 с.
6. Бойко В. Червоногородський замок-палац. Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2008. Т. 3 : П - Я. С. 589.
7. Бучач [Електронний ресурс]. / Режим доступу: <https://shtetlroutes.eu/uk/buchach-putvnik/>
8. Вітоль Я. Домініканський костел в с. Язловець. Оборонні сакральні споруди Західного Поділля. С. 163-164.
9. Вітоль Я. Церква святого Миколая в м. Бучачі. Оборонні сакральні споруди Західного Поділля. С. 164-165.
10. Водотика С., Савелюк Л. Сучасні візії причин появи магдебурзького права в Україні. Чорноморський літопис. 2014. № 10. С. 113-118.
11. Германович П., Мельничук Б. Язловець. Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. - Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2008. Т. 3 : П - Я. С. 281-282.
12. Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV - початок XVII ст. Львів: Афіша, 2002. 255 с.
13. Дуда І. Борщів. Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2004-2010 р. Т. 1 : А - Й. С. 175-176.
14. Кириченко, Ю. М. Поширення Магдебурзького права та його особливості в містах України. Форум права. 2011. № 4. С. 361-366.
15. Клименко О., Уніят В., Черепій Л. Скала-Подільська. Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2008. Т. 3 : П - Я. С. 269-270

16. Кобельський М. В. Бучач. Енциклопедія сучасної України : у 30 т. / ред. кол. : І. М. Дзюба та ін. ; НАН України, НТШ, Коорд. бюро Енцкл. Сучас. України НАН України. Київ : Поліграфкнига, 2004. Т. 3 : Біо - Бя. С. 674.
17. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV-перша половина XIX ст.): історико-правове дослідження. Львів: ПАІС, 2008. 406 с.
18. Козинець О. Г. Становлення та розвиток Магдебурзького права на Правобережній Україні. Роль права в сучасній Україні : збірник матеріалів міжвузівського круглого столу. Чернігів: Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2008. № 3. С. 34-41.
19. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: АН УРСР, 1963. 388 с.
20. Крикун М. Документи комісарського суду Подільського воєводства 1678-1679 років. Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2015. 360 с.
21. Kunzek T. Przewodnik po województwie Tarnopolskim (z mapą). Rzeszów : Libra PL, 2013. S. 50-52.
22. Липа К. Язловецький замок. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10 : Т - Я. С. 729. - 784 с.
23. Маніулова К. В. Магдебурзьке право в українських містах: модель децентралізації публічної влади. ДонДУУ: Менеджер. 2016. №1. С. 33-40.
24. Маркевич О. Магдебурзьке право на українських землях: історичне значення. Грааль науки. 2021. № 9. С. 449-452.
25. Петров М. Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 480 с.
26. Полухович Д. Червоногород - зникле місто[Електронний ресурс]. / Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/52608>
27. Przyboś A. Koniecpolski Aleksander h. Pobóg (1620-1659). Polski Słownik Biograficzny.-Wrocław-Warszawa-Kraków : Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1968. Т. XIII/4, zeszyt 59. S. 515.
28. Резніков А.В. Магдебурзьке право: українські варіації на тему європейських традицій (історико-правовий нарис): монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. 208 с. Режим доступу: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/istor-derg/115-vpliv-magdeburzkogo-prava-na-rozvitok-gospodarstva.html>
29. Рибчинський О. В. Ринкові площі в композиційно-планувальній структурі історичного міста. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Архітектура. 2015. № 816. С. 204-212.
30. Рибчинський О. Язлівець - місто ренесансу. «Т», незалежний культурологічний часопис». 2005. № 36. Режим доступу: <https://www.ji.lviv.ua/n36texts/rybchynskyj2.htm>
31. Skała // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. Warszawa : Druk «Wiek», 1889. Т. X. S. 642-643.
32. Скала-Подільська. Історія міста [Електронний ресурс]. / Режим доступу: <https://humennyi.jimdofree.com/>
33. Станкевич М. Бучач та околиці. Львів : СКІМ, 2010. 256 с.
34. Уніят В. Вірмени на Тернопільщині. Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2010. Т. 4 : А - Я (додатковий). С. 105-107.
35. Уніят В. Кудринці. Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2005. - Т.2: К - О. с.263-264
36. Як «вірмено-єврейський» Язловець зі Львовом конкурував [Електронний ресурс]. / Режим доступу: <http://hadashot.kiev.ua/uk/node/1666>

Наталія Ганусевич
м. Збараж

ЗАМОК XVII СТ. В М. ЧОРТКІВ У СКЛАДІ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»: СУЧАСНІ АСПЕКТИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ

Анотація: *Стаття присвячена замку XVII ст. у м. Чортків. Головну увагу зосереджено на діяльності Чортківського сектору Національного заповідника «Замки Тернопілля» та роботах, спрямованих на збереження, відновлення і популяризацію замку.*

Ключові слова: *культурна спадщина, замок, консервація, заповідник, пам'ятка.*

Замок в місті Чорткові - фортифікаційна споруда, на плані - п'ятикутник (пентагон). Служив резиденцією відомих польських родів - Гольських і магнатів Потоцьких. Дерев'яні укріплення міста й замку були зведені наприкінці XIV століття першим власником міста Єжи Чартковським. У 1522 р. Чорткову надано магдебурзьке право. Після переходу міста, у 1597 році, до шляхтича Станіслава Гольського на пагорбі над річкою Серет розпочинається перебудова давніших укріплень на замок, мурований з масивних блоків пісковика.

Замок було збудовано з місцевого каменю [8], житлові кімнати були муровані з каменю і цегли [7] укріплені наріжними вежами. Збереглися оборонні мури, три башти і руїни палацу. Площа замку 70 на 100 метрів. Товщина стін сягала від півтора метра до двох, а висота – від шести до дванадцяти метрів. Колись дитинець був забудований будинками, зовнішні стіни яких одночасно були оборонними. Від цих будівель залишилися численні підвали. Головний в'їзд розташовувався у північній стіні. В середині замкового дитинця, згідно тогочасної традиції, була криниця із дерев'яною спорудою над нею [9].

У 1618 році вдова брата Станіслава Гольського продала замок брацлавському воєводі Стефану Потоцькому [5]. На початку XVIII століття замок втратив своє оборонне значення і слугував, як резиденція власників місцевого маєтку. У 1779 році Чортківський замок винаймали австрійці. Зanedбаний і спустошений він поволі перетворювався на руїну. У XIX столітті замок використовувався лише частково під помешкання [7]. Згодом тут розміщувались військові склади і деякий час в'язниця, замок піддався значному руйнуванню [8], потім приміщення використовувались як комори для крамарів. Останнім власником замку був Ієронім Садовський, який наприкінці XIX століття передав споруду місцевим благодійницьким організаціям та польському жіночому монастиреві сестер-кармеліток. Замок мав добре збережені дахи і житлові кімнати. Тоді ж виник проект з пристосування замку під урядові установи, однак цей задум не був втілений у життя [14].

На початку XX століття була проведена консервація Чортківського замку Подільським туристично-краєзнавчим товариством [11]. У радянський час реставрацією замку ніхто не займався і споруда почала занепадати, поступово перетворюючись в руїну. Відповідно до Акту технічного стану пам'ятки історії та культури і визначення плану робіт по пам'ятці і благоустрою її території № 45 від 02 лютого 1990 року Чортківський замок був переданий в оренду Чортківського управління газового господарства. На його території діяла заправна газова станція [3].

На сьогодні від замку збереглись довколишні мури кількадеметрової висоти [8] з бійницями, нижній поверх західної башти, руїни палацу без дахів і склепінь верхнього поверху, але частково зі склепіннями нижнього поверху [7], фундаменти трикутної вежі у південному наріжному куті замку, рештки в'їзної брами з півночі, а також залишки кількох прилеглих до муру житлових та господарських споруд [8] з колишньої забудови дитинця, у багатьох випадках – з підвалами [7].

Як зазначив у своїй праці Микола Рутинський, заходи, проведені стосовно пам'ятки оборонної архітектури дадуть змогу перетворити Чортківський замок на справжню “перлину” маршруту масового туризму “Золоте кільце Західного Поділля” і привабить сюди поціновувачів замкового туризму не лише з України, а й із Західної Європи [4].

У лютому 2010 року пам'ятку оборонної архітектури XVII ст. – замок у Чорткові було передано на баланс Національного заповідника “Замки Тернопілля”. Спершу планується провести консервацію пам'ятки, потім її реставрують. Розчистити та відновити замок у Чорткові планують для того, аби зробити там музей. За таким планом і розпочав свою діяльність Чортківський відділ НЗ «Замки Тернопілля» під керівництвом Грицика Володимира Ярославовича.

Першочергові роботи були спрямовані на ліквідацію стихійних сміттєзвалищ, розчищення замкового подвір'я і веж від кущів, верхній край замкових мурів від чагарників та самосівів. Завдяки чому пам'ятка стала відкритою для огляду відвідувачів. У перших роках заправку було виведено з території комплексу, почищено зовнішні стіни, закладено камінням входи до цокольного поверху палацу.

Всі архітектурно-відновлювальні роботи на об'єктах Чортківського замку бути зорієнтовані на збереження автентичного матеріалу та ретельного відтворення втрачених частин замку зі збереженням історичного характеру на науковій основі [1].

НЗ «Замки Тернопілля» у своїй діяльності не обмежується функціями охорони і збереження об'єкту, але здійснює науково-дослідницьку, культурно-освітню та туристичну діяльність.

2016 р. у Чорткові відбувся фестиваль під назвою «Гольський фест», співорганізатором якого був НЗ «Замки Тернопілля». Фестиваль поєднав у собі історію, туризм, музику, літературу та мистецтво. У замку на гостей фестивалю чекали показові виступи та реконструкції лицарів і козаків, містечко майстрів, середньовічні розваги, дитячий куточок, і навіть приймальня самого пана Гольського з дівчатами в сценічному образі, одітих в середньовічних платтях [13]. В ході проведення дійства проводилась популяризація пам'яток культурної спадщини краю та туристичного потенціалу Тернопілля у вигляді буклетів, книг, листівок та ін.

Чортківський замковий сектор НЗ «Замки Тернопілля» проводить реалізацію різних наукових заходів.

У 2015 році була проведена перша наукова конференція “Історико-культурні пам'ятки чортківщини у системі патріотичного виховання молоді”; 8 липня 2021 року у залі засідань Чортківської міської ради відбулася наукова конференція на тему: «Чортків крізь призму століть». Організатори конференції – Національний заповідник «Замки Тернопілля» та Чортківська міська рада. Даний захід приурочений 500-літтю від часу отримання Чортковом статусу міста.

Наукові співробітники заповідника відповідальні за наукову та масово-освітню роботу відділу подавали статті у засоби масової інформації, що стосуються

Чортківського замку, зокрема статі у ЗМІ: «Подільський Пентагон: буремна 410-річна історія замку у місті Чорткові», газета «Україна молода»; «Занепад та відродження Чортківського замку», часопис «Голос народу»; «Подільський Пентагон: замок у Чорткові», часопис ВІК; «410 років Чортківському замку», інтернет-газета «Чортків-City»; «Рід Садовських і їх вклад в історію становлення Чортківського замку» та ін.

3 жовтня 2020 року на території Чортківського замку проведено відкриття Пластового року – станичної Пласт організації Станиці Чортків [15].

На території замку декілька років організовувався перегляд патріотичних фільмів, акція проходила під назвою «Фортеця-кіно», де по-вечорах жителі міста могли прийти і переглянути фільм та цікаво провести вечір.

26 червня 2021 р. на території Чортківського замку відбувся фестиваль «Чортківська офензива», присвячений 102-й річниці визначальних подій у червні 1919 року. Чортківська офензива – найуспішніша наступальна операція УГА проти польського війська. Під стінами замку провели патріотичний концерт та реконструкцію бою між січовими стрільцями і польським військом. У дійстві взяли участь півсотні бійців з бойовою технікою. На захід зібралися жителі та гості міста. Цей захід дозволив присутнім реально наблизитися до героїчних подій сторічної давнини. «Бійці» демонстрували українські і польські однострої та бойову зброю періоду національно-визвольних змагань початку ХХ століття.

На замовлення Національного заповідника "Замки Тернопілля" архітектурною майстернею Юрія Вербовецького були виконані реконструкції та розроблені попередні пропозиції по реставрації та функціональному використанні замку міста Чорткова. Згідно цих розробок кожен відновлений об'єкт Чортківського замку матиме свої функції: музейну, розважальну, готельно-ресторанну та інші [6].

Міністерство культури та інформаційної політики України оголосило перелік проектів з реставрації, консервації, ремонту пам'яток культурної спадщини, серед яких і був проект «Ліквідація аварійного стану замку в м.Чортків». Згідно програми проекту, важливим і необхідним було проведення архітектурно-археологічних обмірів та археологічних досліджень для визначення періодів та етапів будівництва пам'яток пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу, яке було проведене у 2021 року експедицією НЗ «Замки Тернопілля» [2].

У 2021 р. замок в місті Чорткові увійшов до президентської програми відновлення культурної спадщини "Велика реставрація". Загалом на реставрацію планують витратити понад 16 мільйонів гривень. Повідомляє «Ternopil-future». Інформація про це з'явилася на сайті Прозорро [12]. Чортківський замок увійшов у сотню історичних пам'яток України, які відремонтують за рахунок державного бюджету, як реалізація проекту «Ліквідація аварійного стану (влаштування консерваційного даху) замку, пам'ятки архітектури національного значення XVII ст. ох, №686. Роботи на руїнах фортеці йдуть навіть взимку.

Для максимального збереження та популяризації пам'ятки було проведено першочергові невідкладні роботи з ліквідації аварійного стану кладки стін та влаштування консерваційного даху та покриття. Проведені роботи дали змогу забезпечити безпечну експлуатацію пам'ятки на період, необхідний для виконання науково-дослідних робіт, розроблення науково-проектної документації та виконання ремонтно-реставраційних робіт.

Основними завданнями проекту було:

- розчищення завалів;

- ліквідація аварійного стану кладки зовнішніх та внутрішніх капітальних кам'яних стін палацу та двох веж;
- відтворення дерев'яних (як варіант – металевих) балок перекриття першого поверху без влаштування настилу;
- відтворення дерев'яних балок перекриття горища з влаштуванням настилу;
- влаштування дерев'яних конструкцій консерваційного даху та покриття над палацом та двома вежами;

Були закриті нижні галереї замку (зі сторони школи), проведені розчисні роботи в підвальних приміщеннях, а над палацом споруджено високий дах з червоної черепиці.

Після реставрації замку у ньому можна організувати відділ картинної галереї, виставкові зали, замкову каплицю, фонди музею, відділ акторів аніматорів, заклад громадського харчування, елітний VIP-готель з номерами, у яких відтворені деталі панських маєтків XVIII століття, у вежах можна експонувати виставки холодної зброї; Колекція картин Садовських-Потоцьких (до 130 робіт), яка зараз знаходиться у Львові, можливо, частково буде представлена у відновлених картинних галереях Чортківського замку – НЗ «Замки Тернопілля» працюють над цим [10].

Чортківський сектор НЗ «Замки Тернопілля» проводить активну ремонтно-реставраційну, культурно-освітню, науково-дослідницьку та туристичну діяльність, спрямовану на відновлення пам'ятки і адаптацію її до сучасних культурних потреб суспільства. Зберігаючи та популяризуючи пам'ятку стараємось зберегти для наступних поколінь яскравий об'єкт культурної спадщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вербовецький Ю. В. Попередні начерки по реставрації та використанні замку в м. Чорткові, 10.08.2010.
2. Звіт про археологічні дослідження на території Чортківського замку XVII-XVIII ст. експедицією НЗ «Замки Тернопілля» в 2021 році.
3. Національний заповідник «Замки Тернопілля». Відділ охорони та реставрації пам'яток історії та культури. – Спр. 128. – 1969, 1974, 1990, 2010.
4. Рутинський М. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження / Михайло Рутинський. – Київ: Центр учбової літератури, 2007. – С. 156.
5. Центральний державний історичний архів у Львові. Про продаж Чорткова Вінцентієм Потоцьким Станіславу Садовському. – Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф. 146. – Оп. 86. – Од. зб. 1899. – Арк. 230-240.
6. Федорів Т. Чортківський замок: Роботи по консервації та спроби пристосування у XX ст. Наукові Записки НЗ «Замки Тернопілля». Збараж, 2011. С.120
7. Polak T. Zamki na Kresach. Białoruś. Litwa. Ukraina. – Warszawa: Pagina, 1997. – С. 173.
8. Rąkowski G. Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej. Cz. 1. – Pruszków, 2005. – С. 180.
9. Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej / Aleksander Czołowski. – Lwów, 1892. –С. 15.
10. Друге дихання Чортківського замку після реставрації: яке воно? // [електронний ресурс]: <https://www.chortkivmr.gov.ua/2022/02/11/druhe-dyhannya-chortkivskogo-zamku-pislya-restavratsiyi-yake-vono/>
11. Замок у м. Чортків. // [електронний ресурс]: <https://zamky.te.ua/zamki/chortkivskij-zamok>
12. На Тернопільщині відреставрують замок. // [електронний ресурс]: <https://ternopil-future.com.ua/uk/na-ternopilshhyni-vidrestavruyut-zamok>
13. Фестиваль під назвою «Гольський фест». // [електронний ресурс]: <https://moemisto.ua/te/golskiy-fest-u-chortkovi-28762.html>

14. Czołowski A. Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego. 1926. // [електронний ресурс]: <http://www.wbc.poznan.pl/Content/11323/directory.djvu>. S. 74.

15. Звіт Національного заповідника "Замки Тернопілля" за 2019 рік. // [електронний ресурс]: <https://zamky.te.ua/podii/plani/zvit-nacionalnogo-zapovidnika-zamki-ternopillya-za-2019-rik>

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

Рис. 5

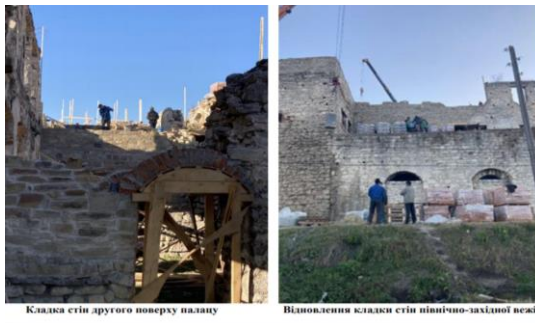

Рис. 6

Рис. 7

Рис. 8

**НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ЧОРТКІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ СТОЛІТЬ»**

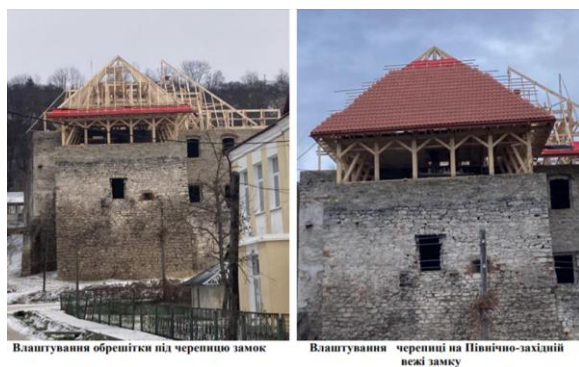

Рис. 9

Рис. 10

Рис. 11

Рис. 12

Рис. 13

Рис. 14

Володимир Данилейко
м. Збараж

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ ЧОРТКІВСЬКОГО ЗАМКУ В 2022 Р.

Анотація: В статті розглядаються результати археологічних досліджень на території пам'ятки оборонної архітектури XVII-XVIII ст. – об'єкту Національного заповідника «Замки Тернопілля». Проведено характеристику стратиграфії шурфів, отриманого матеріалу.

Ключові слова: Чортків, замок, шурф, фундаменти, склепіння, кераміка.

Замок в м. Чорткові є цінною пам'яткою оборонної архітектури західного Поділля XVII- XVIII ст. Його руїни перебувають в задовільному стані і згідно Акту техстану №20 від 20.02.2018 р., потребують повного об'єму ремонтно-реставраційних робіт. Згідно Висновку за результатами обстеження технічного стану Чортківського замку XVII ст. від 17 лютого 2021 року, цей об'єкт потребує попередніх археологічних дослідницьких робіт.

Чортківський замок увійшов у державний проект «Велика реставрація». З метою виконання проекту «Ліквідація аварійного стану Чортківського замку, пам'ятки оборонної та палацової архітектури національного значення XVII-XVIII ст. (Ох. №686–Н/1-9)», експедиція Національного заповідника «Замки Тернопілля» у 2022 році продовжила, розпочаті в 2021 році, дослідження на території пам'ятки оборонної та палацової архітектури – замку у м. Чортків.

Замок збудовано Станіславом Гольським в період з 1597 по 1609 рр., під крутосилом, на лівому березі р. Серет. Площа земельної ділянки фортеці – 7825 м². Пам'ятка перебуває в задовільному стані і потребує археологічних обстежень.

Польові археологічні дослідження 2022 року, проводились методом шурфування долівок трьох приміщень та фундаментів палацу Потоцьких Чортківського замку. Обстеження проводились з метою дослідження території на предмет виявлення археологічних пам'яток в межах замку XVII-XVIII ст., визначення періоду будівництва досліджуваної частини палацу, вивчення культурних нашарувань, а також визначення стану виявлених склепін підвальних приміщень та вивчення виявленого рухомого матеріалу.

З огляду на заплановані реставраційні роботи, нами було закладено три шурфи (Фото 1). Шурф I – загальною площею 3 м², закладено в одному із приміщень першого поверху палацу Потоцьких Чортківського замку, вздовж зовнішньої південно-східної стіни палацу Станіслава Гольського, збудованого у 1610 році (Фото 2). Глибина шурфа I – 70 см.

Виявлений рухомий матеріал шурфа I – фрагменти гончарного посуду, кахелю та цегли XVII - XVIII ст. Фрагменти кахелю являють собою, як орнаментовані екземпляри без поливи, так і з поливаною поверхнею - голубих, білих та жовтих кольорів. Металева пластика представлена декількома екземплярами цвяхів XVII-XVIII ст.

Профіль південно-східної стінки шурфа I представляє пошаровий стратиграфічний зріз із трьох чітких шарів.

Шар 1 – являє собою будівельне сміття, у вигляді сірого ґрунту та глини, з наповненням великої кількості дрібного неогенового каменю-пісковіку;

Шар 2 – у вигляді сірого суглинку із перемішкою з вапняним розчином,

дрібними фрагментами цегли, та неогенового каменю-пісковика;

Шар 3 – ґрунт, з домішкою глини бурого кольору, з наповненням фрагментами девонського каменю-пісковика темно-сірого кольору, а також більшими кусками неогенового каміння.

Шар 3 розташований над глиняно-вапняним розчином, який покриває склепіння підвального приміщення палацу.

На глибині 50-70 см. виявлено склепінчасте перекриття підвалів палацу, муроване з девонського теригеного червоно-бурого каменю-пісковика. Безпосередньо на поверхні склепіння, виявлено крупні фрагменти цегли «Пальчатки», а також «Плінфи».

Покриття склепіння глиняно-вапняним розчином знаходиться в незадовільному стані. У цьому розчині виявлено фрагмент вінця керамічної миски, орнаментованої лінійним орнаментом білого кольору. Виявлений фрагмент із характерним підвінцевим валиком, що вказує на датування даного виробу серединою XVIII ст. Даний екземпляр може слугувати датуючим фактором у визначенні періоду будівництва цієї частини палацу.

Шурф II – загальною площею 3 м², закладено в одному із приміщень палацу Чортківського замку, вздовж південно-східної перестінки, поруч із дверним пройомом (Фото 3). Глибина шурфа II – 70 см. На глибині 60-70 см. виявлено склепінчасте перекриття підвалів палацу, муроване з девонського каменю-пісковика. Поверхня виявленого склепіння фрагментарно покрита глиняно-вапняним розчином.

Виявлений рухомий матеріал шурфа II – фрагменти гончарного посуду, кахелю та цегли XVII-XVIII ст. Профіль південно-східної стінки шурфа II представляє, мурований із тесаного неогенового каменю-пісковика, фундамент. Середня частина фундаменту мурована у вигляді арки, з метою зменшення навантаження перестінки приміщення на склепінчасте перекриття підвальних приміщень.

Профіль північно-західної стінки шурфа II представляє пошаровий стратиграфічний зріз із п'яти чітких шарів.

Шар 1 – являє собою будівельне сміття, у вигляді сірого ґрунту та глини, з домішками дрібного неогенового каменю-пісковика та фрагментів цегли XVIII ст.;

Шар 2 – шар згарища із золою, чорного кольору, товщиною 5-8 см.;

Шар 3 - у вигляді сірого суглинку з дрібними фрагментами відслоювань девонського каменю-пісковика темно-сірого кольору;

Шар 4 – ґрунт, перемішаного з глиною бурого кольору, з наповненням неогенового каменю-пісковика;

Шар 5 – глина з вапняним розчином із дрібним неогеновим камінням пісковика, поверх каменів склепіння підвального приміщення палацу.

Шурф III – закладено вздовж північно-західної перестінки, яка межує із шурфом II, поруч із дверним пройомом. Шурф закладено загальною площею 3 м² (Фото 4). Глибина шурфа III – 85 см. На глибині 65-85 см. виявлено склепінчасте перекриття підвалів палацу, муроване з каменю-пісковика. Поверхня виявленого склепіння покрита глиняно-вапняним розчином, товщиною 8-10 см., який у порівнянні з шурфами I та II, знаходиться у задовільному стані.

Профіль південно-східної стінки шурфа III представляє пошаровий стратиграфічний зріз із п'яти чітких шарів.

Шар 1 – ґрунт сірого кольору, з домішками дрібного пісковика та цегли XVIII ст.;

Шар 2 – шар світло-сірого ґрунту з вапняним розчином;

Шар 3 – шар ґрунту темного чорного кольору із слідами згарища з золою, та із вмістом дрібних відслоювань девонського каменю-пісковика, а також фрагментів цегли;

Шар 4 - у вигляді сірого суглинку з фрагментами неогенового каменю-пісковика;

Шар 5 – вапняний розчин з глиною, світлого кольору, поверх каменів склепіння підвального приміщення палацу, мурованого із девонського теригеного червоно-бурого каменю-пісковика.

Профіль північно-західної стінки шурфа III представляє, як і у шурфі II, мурований із тесаного неогенового каменю-пісковика фундамент. Середня частина фундаменту мурована у вигляді арки, з метою зменшення навантаження перестінки приміщення на склепінчасте перекриття підвальних приміщень.

Виявлені у трьох шурфах склепіння, являються склепінням одного підвального приміщення палацу. У первозданному вигляді, над підвальним приміщенням було три приміщення, з двома перестінками, з дверними пройомами. У шурфах II та III, нам вдалось виявити та зафіксувати конструкцію склепіння опорного фундаменту збереженої перестінки.

Склепіння підвального приміщення - є зруйнованим у двох місцях. Перше руйнування сталось в районі вже неіснуючої перестінки. Причиною його руйнування, ймовірно, стало саме руйнування опорного фундаментного склепіння самої перестінки. Тому, виявлена нами конструкція опорного фундаменту перестінки, сприятиме подальшим реставраційним роботам по відновленню втрачених перестінок палацу Чортківського замку.

Причиною другого місця руйнації склепіння, у третьому приміщенні палацу, можуть бути раніші штучні чинники, серед яких і підтікання води у кутове приміщення із підвір'я замку, яке знаходиться значно вище.

На місці обстеження, нами було зібрано підйомний матеріал у вигляді фрагментів кераміки, кахелю та цегли кінця XVII – XVIII ст.

Аналізуючи нові результати досліджень 2022 року, а також взявши до уваги результати досліджень 2021 року, можна зробити висновок, що та частина палацу Чортківського замку, в межах трьох приміщень (Фото 1), де було закладено шурфи I-III, має чітке відмежування від північно-західної частини. Північно-західна частина палацу – це саме палац, побудований Станіславом Гольським в 1610 році, а та частина палацу, в межах якої проходили цьогорічні дослідження, була добудована Йоахімом Потоцьким дещо пізніше, а саме в період з 1730 по 1764 роки. На що вказують нові отримані цьогорічні матеріали досліджень.

Нові археологічні дані, сприятимуть проведенню подальших необхідних пам'яткоохоронних досліджень на території Чортківського замку. Це дасть нам більш повне бачення у вивченні і дослідженні, як території цієї пам'ятки, так і історичних процесів її будівництва та функціонування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Белей І. Технічні висновки про інженерно-геологічні вишукування на території Чортківського замку. – Тернопіль, 2021 р.
2. Бойко В., Гаврилюк О. Замки Тернопілля – Тернопіль: ТОВ Новий колір, 2003.
3. Вербо́вський Ю. Порівняльний аналіз оборонної концепції Чортківського замку за типологічною класифікацією замків Поділля. // Наукові записки Національного Заповідника «Замки Тернопілля». – Збараж: «Вік», 2011.

4. Данилейко В. До питання історії археологічних досліджень оборонно-фортифікаційних споруд Тернопільщини / Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції "Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)" / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім В. Гнатюка, 2012. - Ч.І. - С. 38-43.
5. Добровольський І. Висновок за результатами технічного обстеження стану Чортківського замку / ПП «Архітектурно-проектні роботи», м. Бучач. 2021 р.
6. Добрянський В. К. Попередні висновки археологічно-архітектурного обстеження Чортківського замку. // Замковий туризм Тернопільської області: проблеми та перспективи розвитку. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012.
7. Добрянський В. Особливості і специфіка будівництва та реконструкцій оборонних споруд Чортківського замку в XVII столітті. // Археологія і фортифікація Середнього Подністрів'я. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012.
8. Інститут Укрзахідпроектреставрація. – Проект консервації пам'ятки архітектури XVII ст. замку в Черткові, Тернопільської області, 1963.
9. Клименко О., Хаварівський Б. Міська геральдика Тернопільщини. – Тернопіль: Воля, 2003. – 500 с.
10. Лесик О. В. Замки і монастирі України. – Львів: Світ, 1993.
11. Мельник І. 120 фортець Тернопільщини // Замки Тернопілля. – Галицька брама. – травень - червень 2007. - №5-6.
12. Мороз В. Замки Тернопілля – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009.
13. Національний заповідник "Замки Тернопілля". Відділ охорони та реставрації пам'яток історії та культури. – Спр. 128. – 1969, 1974, 1990, 2010.
14. Пелешин М., Чайка Р. Нові матеріали до археологічної карти Західного Поділля // Тези VII істор.-краєзн. конф. –Кам'янець-Подільський, 1987.–120с.
15. Петришин Г. П. «Карта Ф. фон Міга» (1779 - 1782) як джерело до містознавства Галичини. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006.
16. Про продаж Чорткова Вінцентієм Потоцьким Станіславу Садовському. – Центральний державний історичний архів. м. Львів. – Ф. 146. – Оп. 86. – Од. зб. 1899. – Арк. 230-240.
17. Рутинський М. Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження. К.: Центр учбової літератури, 2007.
18. Строчень Б. Історія археологічних досліджень на Тернопільщині // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль., 2003 – С. 6-16.
19. Токарська В. Олеський і Чортківський замки в рисунках К.- В.Келісінського // Збірник матеріалів Львівської Національної галереї мистецтв ім. Б. Г. Возницького, випуск V 2016.
20. Федоришин П. «Світло і тіні чортківських замків» (Сторінками історії міста XI – XVIII ст.). Книга перша, – Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2019.
21. Федорів Т. Чортківський замок: робота по консервації та спроба пристосування в XX столітті. // Наукові записки Національного Заповідника «Замки Тернопілля». – Збараж: «Вік», 2011.
22. Федорів Т. Чортківський замок: роботи по консервації та спроби пристосування у XX столітті // Археологія і фортифікація Середнього Подністрів'я: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, 15-16 листопада 2011.
23. Чорпіта Я. Чортків.- Чортків: ФОП Атаманчук ВВ, 2012.
24. Шергей Г., Пелехатий Я. Акт технічного стану Чортківського замку №20 від 20.02.2018 р.
25. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym, statystycznym opisana. – T.2. – Cz.2. – S. 738// <http://www.polona.pl/dlibra/doccontent?id=1664&from=generalsearch&dirids=1&lang=en>
26. Bernatowich T. Na Kresach Multaskich. Kamieniec Podolski zamki pogranicza polsko-tureckiego w swietle nieznananych_planow, Studium urbis charisteria Teresiae Zarębska Anno Jubilaei oblata, Warszawa 2003.
27. Grońska Maria: Ochońska Maria, Zbiory Pawlikowskich. Wrocław 1960. [Katalogi rysunków w zbiorach Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. T. 1.].
28. Narodowe Archiwum w Krakowie. [Plan zamku w Czortkowie z oznaczeniem mających się w nim dokonać przeróbek na Magazyn Tytoniowy w r. 1799]. // <http://www.nac.gov.pl>
29. Niesiecki K. Herbarz Polski. – W Lipsku, 1839. – T. IV. – 468 s.
30. Polak T. Zамки на Kresach. Białoruś. Litwa. Ukraina. – Warszawa: Pagina, 1997. – 223 s.
31. Rąkowski G. Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej. Cz. 1. – Pruszków, 2005.
32. Ściślak M. Czortków w latach 1522-1946. – Wrocław, 1993.
33. Czołowski A. Dawnie zamki a twierdze na Rusi Halickiej // Teka konserwatorska. – Lwow: 1892.

34. Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926.

Рис.1. Картосхема розташування шурфів I, II та III.

Рис.2. Шурф I. Поверхня склепіння у шурфі I.

Рис. 3. Шурф II. Збережений арковий фундамент перестінки

Рис. 4. Шурф III. Опорна арка перестінки та склепіння підземель

Ярослав Дзісяк
м. Чортків

БОЙОВІ ДІЇ НА ПІВДЕННІЙ ТЕРНОПІЛЬЩИНІ У КВІТНІ 1944 Р.: ПРОРИВ 1-Ї ТАНКОВОЇ АРМІЇ ГЕНЕРАЛА ХУБЕ

Анотація: У статті розкрито хід бойових дій на території південної Тернопільщини в контексті прориву 1-ї німецької танкової армії генерала Хубе з оточення Кам'янець-Подільського котла, спроби блокування радянськими військами і деблокування 2-м танковим корпусом СС генерала Хауссера.

Ключові слова: Тернопільщина, радянсько-німецька війна, генерал Хубе, 1-а танкова армія Вермахту, Люфтваффе, група «Південь», фельдмаршал фон Манштен, 18-й Стрілецький корпус Червоної армії генерала Афоніна,

Історіографія: головною мірою аналітична інформація міститься у працях російських істориків: Володимира Бешанова «Десять сталинских ударов» і того ж автора «Пировые» победы Сталина: Кровавая изнанка триумфов Красной Армии», Бориса Соколова «Мифическая война: миражи Второй мировой», окремі українські видання та статті, присвячені темі II Світової війни, які спростовують сфальсифіковані дані радянської історіографії. У 2013 р. вийшла праця О.Є. Семеніва «Тернопільщина у вихорі війни», в якій статистично подані бойові дії, зокрема березня-квітня 1944 р. на півдні Тернопільщини. Як правило, у краєзнавчих розвідках ця тема відсутня.

Ударом 1-го Українського фронту група німецьких армій «Південь» була розколота на дві частини – ліво-флангові з'єднання 1-ї танкової армії були відкинуті на схід. Міф Кам'янець-Подільського оточення останньої був створений радянською історіографією. Радянськими джерелами стверджувалось, що 1-а німецька танкова армія, оточена в районі Кам'янець-Подільського, була майже повністю знищена, а вирватись змогли лиш декілька десятків танків з генералами. 1-а танкова армія генерала Хубе деблокувала Корсунь-Шевченківський котел, але незабаром сама опинилась в оточенні в районі Скали-Подільської – Кам'янця-Подільського. Ханс-Валентин Губе (Хубе) (1880 – 1944 рр.) – герой Першої світової війни, Французької кампанії 1940 р., у 1941 р. командував 16-ю танковою дивізією під Дубном, Уманню, Києвом, брав участь у Другій битві за Харків і Сталінградській битві, з квітня 1942 р. – генерал-лейтенант, з осені 1942 р. – генерал танкових військ, командувач 14-го танкового корпусу, вивезений з під Сталінграда за особистим наказом Гітлера, з жовтня 1943 р. – командувач 1-ї танкової армії [1, с. 404]. 25 березня 1944 р. Верховний Головнокомандувач наказав маршалу Конєву швидше висунути 40-у армію в напрямку Хотина з метою відрізати шлях 1-й німецькій танковій армії відхід до Дністра. Згідно наказу, 40-а армія форсувала Дністер в районі Могилів-Подільського, і 30 березня одним корпусом вийшла на південні околиці Хотина [2, с. 239]. Як вказують російські історики, станом на 25 березня оточення було завершено [3, с. 219], а саме – 3-ю гвардійською, 1-ю гвардійською, 18-ю і 38-ю загальновійськовими арміями і 4-ю танковою армією. В радянській історіографії подається пізніша дата – сам факт оточення – 28 березня, за іншими даними, 3-я гвардійська армія не вказується [2, с. 235]. Але за словами дослідника тернополянина Олександра Семеніва, оточення 1-ї танкової армії не стало повторенням Сталінграду. Оточення поставило армію Хубе на межі катастрофи, її наслідки в умовах весни 1944 р. могли бути

фатальними – знищення такого угруповання відкривало Червоній армії прямий шлях у Європу – в Румунію, Угорщину і на Балкани [4, 175]. Але в ході прориву, вціліле німецьке угруповання не лише змогло вийти з оточення, а й здобути перемогу над радянськими військами.

У звітах радянського командування повідомляється, що 30 березня авіарозвідка виявила переміщення оточеної групи німецьких військ у західному напрямку. О 8-й год. ранку було виявлено рух 600 німецьких автомашин та 50 танків у напрямку на Лянцкорунь і Скалу-Подільську. На північний схід від Скали-Подільської виявлено 200 автомашин і 20 танків, а неподалік с. Голосків (на той час Кам'янець-Подільської області) – до 5 тисяч автомашин. Радянська радіорозвідка зафіксувала в районі Збриж – Скала-Подільська роботу радіостанцій 6-ї, 11-ї, 19-ї піхотних дивізій Вермахту. Але, незважаючи на результати авіарозвідки, форсування річки Збруч німецькими частинами для радянського командування стало цілковитою несподіванкою [5, с. 72]. Очевидно, такою ж «несподіванкою» виявився і напад Німеччини 22 червня 1941 р.

Недостача пального радянським військам поповнювалася лише повітряним шляхом. проте, варто відзначити, що реального зв'язку між флангами радянських частин не було. Навіть весною 1944 р. ахілесовою п'ятою ЧА залишалась організація зв'язку і управління військами в час наступу. Не вистачало радіостанцій, з тих, що наявні, працювало близько третини, не було вкрай необхідного пересувного вузла. Виручала лише рухомі вузли, які змонтували з трофейних радіо засобів на трофейних транспортах [2, с. 239 – 240].

Групі армій «Південь», які знаходилися на лівому (південному) березі Дністра, ставилося завдання вивести з оточення 1-у танкову армію. В деяких місцях була налагоджена переправа і деякі частини і штаби вже були на правому березі Дністра. Хубе спершу хотів прориватися на південь за Дністер у Румунію, але навіть при успішному прориві відхід у Карпати цілої армії з великою кількістю техніки передбачав неабиякі труднощі [6, с. 190]. З півночі, південно-західніше Тернополя удар деблокування мав нанести 2-й танковий корпус СС генерала Хауссера. Пауль Хауссер (1880 – 1972 рр.) – один з творців структури СС, з 1932 р. – генерал-лейтенант, з вересня 1942 р. очолив танковий корпус СС, успішний командир з вольовими рішеннями [1, с. 402]. Варто звернути увагу на розбіжності в літературі щодо звання командира корпусу. Російський історик Володимир Бешанов ідентифікує його як обергрупенфюрера [6, с. 189], але Костянтин Залеський зазначає, що до 1 серпня 1944 р. Пауль Хауссер мав звання групенфюрера СС і генерал-лейтенанта військ СС [7, с. 128]. Його корпус передбачалось тримати в резерв, щоб бути готовим до Дня «Д» (висадки союзників на Заході), але коли у квітні 1944 р. розпочалась підготовка прориву 1-ї танкової армії генерала Хубе, Хауссера знову відправили на Східний фронт. За характеристикою С. Мітчела і Д. Мюлера, це завдання було виконане без особливих клопотів, завдяки Манштейну і командиру армії Гансу Хубе [8, с. 405 – 406]. Про сили деблокування у літературі існують розрізнені версії. Корпус Хауссера, як і декілька дивізіонів самохідної артилерії з Франції, дві дивізії з Югославії, одна дивізія з Румунії, три дивізії і одна бригада з Угорщини [6, с. 189], серед них 100-а гірська стрілецька дивізія і 367-а піхотна дивізія, що становили 1-у угорську армію, були переведені із Західного фронту для закриття прогалини внаслідок прориву 1-го Українського фронту. За іншими даними – 361-а піхотна дивізія [3, с. 178]. 1-а угорська армія була переміщена в район Підгайців з Івано-Франківщини. До переліку країн, звідки були переміщені війська, радянська історіографія додає ще й Німеччину [9, с. 28].

Діаспорне видання, історико-краєзнавчий нарис про Підгайці вказує про німецьку дивізію, прибулу із Франції, яка вибила війська 60-ї армії генерала Черняхівського [10, с. 251]. Головну ударну силу корпусу складали нові, добре оснащені дивізії СС – 9-а «Хохенштауфен» / «Гогенштауфен» (навіть «Хоенштауфен» [7, с. 178], що ймовірно є помилкою при наборі) і 10-а «Фрундсберг». Ці війська, окрім деблокування 1-ї танкової армії, мали на меті утворити новий фронт оборони в районі Озерна – Івано-Франківськ [2, с. 242]. Врешті, після погроз фон Манштейна піти у відставку (чи можна уявити аналогічну картину в СРСР, що хтось з маршалів погрожує Сталіну піти у відставку?), Гітлер погодився з планом прориву 1-ї танкової армії. Але 30 квітня, викликавши фон Манштейна і фельдмаршала фон Клейста, командуючого групою армій «А», відправив обох у резерв – у почесну відставку, нагородивши мечами до рицарського хреста. Прорив оточеної групи Хубе став останньою операцією фельдмаршала, завершив її його наступник – Модель. 4 квітня групи армій «А» і «Південь» були перейменовані у «Південна Україна» і «Північна Україна», з психологічних мотивів, за висловом Гітлера [6, с. 191]. Як вважав Манштейн, співпрацювати з Гітлером стало важко. Німецький історик генерал Курт фон Тіпельскірх дає таке пояснення одночасній відставці двох командуючих армій: «Постійне втручання Гітлера у дії командування обох груп армій і його безперервні заперечення проти своєчасного відводу німецьких військ з безнадійних ділянок, надміру ускладнювали керівництво бойовими діями і щоразу призводили до безглузвих великих втрат, що врешті утворило виняткове загострення відносин між Гітлером і командуючими групами армій фельдмаршалами фон Манштейном і фон Клейстом. Їх визнали винними у поразці німецьких військ у березні і замінили фельдмаршалом Моделем і генерал-полковником Шернером, від яких Гітлер очікував, що вони будуть діяти зі всією рішучістю і відповідно з його вказівками» [11, с. 596, 506 – 507]. Радянська історіографія в черговий раз подає сфальсифіковані дані: Гітлер, розлючений військовими поразками (мається на увазі – перебільшені втрати під час прориву) відправив Манштейна у відставку [11, с. 179]. Але розлючений керівник нагород не дає. До слова, пів року від розглядуваних подій, 5 жовтня 1943 р. радянські лінкор «Харків», есмінци «Немилосердний» і «Здатний» здійснили набіг на Ялту, в результаті якого загинуло декілька жителів і жодного солдата ворога, зранку 6 жовтня кораблі пішли назад, на відході їх наздогнали і знищили Люфтваффе. Тоді Сталін був розлючений, але нагород за це не дав, у відставку теж не відправив.

Командувач групи армій фельдмаршал фон Манштейн, всупереч думці генерала Хубе, наказав прориватися на захід в напрямі, який викликав найбільше складностей, але разом з тим, мав найбільшу непередбачуваність [3, с. 220]. Наказ передбачав прорив на захід – на Чортків і Бучач [6, с. 244], одночасно готувався контрудар в районі південно-східної Львівщини – західної Тернопільщини.

Для виходу з оточення командування 1-ї танкової армії створило 3 групи, з 7 танкових і 3-х піхотних дивізій. В північну і південну входили по одній піхотній і танковій дивізії, центральна група налічувала 5 танкових, моторизовану і піхотну дивізії. Інші підрозділи повинні були наполегливим ар'єргардними боями стримувати натиск радянських військ і поступово відходити за групами прориву. На той час Жуков не був певен щодо напрямку прориву Хубе. Як зазначає російський історик Володимир Бешанов, здібностей Жукова не вистачило на більш точний аналіз [6, с. 192]. Тому радянська авіація продовжувала бомбити позиції на півночі і сході котла, які вже залишили німецькі ар'єргарди [3, с. 220, 221]. Командування 1-го Українського фронту далі дотримувалося думки, що ворог

буде відступати на південь. Не підозрюючи про появу корпусу СС на Тернопільщині, всі зусилля направляло на відсіч німецьких частин від переправ на Дністрі. Навіть наполегливі атаки німців на західному напрямку, і та обставина, що армія Лелюшенка разом із 30-м стрілецьким корпусом ледь стримували атаки прориву, розглядалися як намагання німецького угруповання пройти до переправ у Заліщиках [6, с. 192]. Дізнавшись про перехват шляхів у південному напрямку, німецьке командування групи армій «Південь» віддало наказ прориватися на захід через Бучач і Підгайці.

В той же час, у наказі Жукова, відданому в ніч на 29 березня зазначалось: «Дунаївська група противника повністю оточена. 27 і 28 березня намагалася прорватися в загальному напрямі через Кам'янець-Подільський на р. Дністер. Наказую: арміям продовжувати стрімкий наступ і 31 березня повністю завершити розгром оточеного угруповання противника». Лише тоді, коли 28 березня південна група німецької 1-ї армії перетнула дорогу на Чортків, а 29 – передові частини досягнули Серету, радянська 4-а танкова армія почала передислоковуватися з півдня від Дністра для недопущення прориву на захід [3, с. 221]. Всі настільки були впевнені, що становище 1-ї танкової армії безнадійне, що зранку 2 квітня по радіо був пред'явлений ультиматум з вимогою капітулювати у дводенний термін. У радянській історіографії факт ультиматуму упускався, текст звернення Жукова викликало велике здивування для Вермахту. Радянський воєначальник погрожував у випадку продовження «безглузлого опору» розстріляти кожного третього полоненого, але через дві години поступила поправка: «Розстріляні будуть ті командири, причому перед строєм своїх частин, які відмовляться припинити опір... Вони будуть покарані за безглузде пролиття крові, ввірених їм військ» [6. 193]. Згодом, у мемуарах маршал Жуков писав, що 1-й танковій армії генерал-лейтенанта Катукіна слід було повернути з району Чортків-Товсте на схід для удару по оточеній ворожій групі. «Але ми мали тоді ґрунтовні дані, одержані з різних джерел, про рішення оточеного противника прориватися у південному напрямку через Дністер в районі Заліщик [3, с. 178]. Проте вийшло так, що зібране в кулак міцне танкове угруповання німців оперувало на Хмельниччині північніше від Дністра. а сильна, найбільш укомплектована танкова армія Катукіна – на південному березі річки. Разом з тим, давалося взнаки і певне «запаморочення від успіхів» – радянські воєначальники переконали себе, що противник вже розгромлений, втратив волю до опору і що внаслідок цього «ми легко і в короткі терміни знищимо оточене угруповання» [2, с. 246]. Однак сталося інакше.

27 березня розпочався прорив: в авангарді були дві дивізії СС «Лейбштандарте Адольф Гітлер» і «Дас Рейх» / «Дас Райх» (щодо останньої, то її присутність піддається сумнівам), радянські війська були легко відкинуті від Збруча, були захоплені 3 неушкоджених мости, північніше Скали-Подільської. Отримавши звіт від генерала Хубе про успішний прорив, фельдмаршал фон Манштейн віддав наказ про зустрічний удар з району Підгаєць у південно-східному напрямку на Бучач [4, с. 175]. Постає неточність у даті, оскільки більшість джерел вказують на 4 квітня. Ймовірно, перша спробу прориву відбулася 27 березня, а перехід на територію Тернопільщини – у квітні. В ніч на 31 березня передові частини 1-ї танкової армії захопили два непошкоджених мости у Скалі-Подільській і с. Окопи, брід у с. Кудринці. Опівночі передовий загін із 27 танків і 200 автомашин вброд переправився через р. Збруч в Кудринцях і заволодів Мельницею-Подільською. Вдень 1 квітня німецькі частини знову захопили Борщів [5, с. 72], оскільки перший раз червоноармійські війська відвоювали Борщів, і Скалу-

Подільську 24 березня [12, с. 151, 160]. Коли очікувалася відповідь на ультиматум, Хубе завдав удару на західному напрямку. Перейшовши річку Серет по двох захоплених швидким ударом мостах, у районі Борщева [4, с. 29].

Німецькі танкові частини перерізали залізничне сполучення Чортків – Заліщики, разом з тим – комунікацію 1-ї радянської танкової армії. При цьому варто наголосити, що в час відступу, а особливо – прориву з оточення, укомплектація танками танкової армії була далекою від нормативів. Зокрема, в полках панцерваффе (танкових) налічувалось 51 – 54 танків «Пантера», у військах СС – дещо більше 60-ти [13, с. 290]. Для перехоплення шляхів відступу Жуков вирішив використати 52-й і 74-й стрілецькі корпуси, які знаходилися на марші в районі Бучач – Тлумач (район Івано-Франківської обл.), перегрупувати з Кам'янця-Подільського 4-у танкову армію, а також декілька дивізій з 1-ї гвардійської, 18-ї і 38-ї армій. 27 березня командувач 38-ї армії одержав наказ вивести 28 березня зі складу армії 74-ий стрілецький корпус і до 4 квітня перемістити його в Бучач. 29 березня зі складу 18-ї армії був виведений 52-ий стрілецький корпус в район Бучач – Коропець. 31 березня обидва корпуси почали перехід Збруча через Гусятин, просуваючись на захід, паралельно силам німецької танкової армії. 74-ий корпус (три дивізії) був зосереджений в районі сіл Давидківці – Озеряни – Констанція – Глибочок [5, с. 73]. Однак всі ці частини, що кидалися в бій з маршу на широкій ділянці фронту, майже без артилерії, відбивали танкові клини Вермахту [6, с. 193 – 194]. 1 квітня о 23.00. сили Вермахту з Борщева завдали сильного удару на західний і північно-західний напрямки. Зранку 2 квітня німецькі частини заволоділи Озерянами і Лосячем. До кінця дня 3 квітня частин генерала Хубе захопили села Чортківщини і Борщівщини: Давидківці, Глибочок, Констанцію. Того ж дня всі вцілілі частини 1 танкової армії Вермахту перейшли Збруч. У селі Іванків (кол. Борщівський р-он) був організований посадковий майданчик для Люфтваффе – проводилася евакуація офіцерського складу. Радянською розвідкою було зафіксовано 32 посадки літаків U-52. Але радянська авіація не вдавалася до активних дій в повітрі [5, с. 74]. Це вже був не початковий період війни, але сталінські соколи», підсилені допомогою ленд-лізу, не перешкоджали ворожій евакуації.

Проте швидкі, але малоуспішні спроби перепону робилися наземними військовими частинами. Для підсилення 1-ї гвардійської армії був переданий 30-ий стрілецький корпус (дві дивізії). Продовжував залишатися 52-ий корпус: 141 стрілецька дивізія була переведена в Бучач, 183 – у Чортків, 276 – у Товсте та Ягільницю. 3 квітня 4-а танкова гвардійська армія одержала наказ формованим маршем з району Кам'янця-Подільського перейти в села східної Чортківщини: Давидківці, Озеряни, Сокиринці, Коцюбинчики, Колиндяни і блокувати вузли доріг Борщів, Кривче, Гермаківка, щоб не допустити німецькі сили на південь через Дністер. Але частини Вермахту вже просунулися на захід, випередивши радянські накази і їх виконання. 4 квітня радянські війська отримали новий наказ: 6-й танковий корпус мав вийти в район сіл Джурин і Біобожниця; 10-й танковий корпус – у район сіл Ромашівка, Білий Потік і Косів. 5 квітня пройшла переправа радянських корпусів через Збруч у Гусятині [5, с. 75 – 77]. Загалом, 1-а радянська танкова армія так і не завдала удару по північній групі німецьких сил.

Коли червоноармійські війська лише переправлялися на Тернопільщину, 4 квітня частини Вермахту вийшли в район містечка Товсте і села Ягільниця. Спроба 20-ї гвардійської механізованої бригади полковника Бабаджаняна завдати удару ворогові зазнала поразки, контрударом частини генерала Хубе відкинули радянські

війська до Дністра. Однак прорватися у Чортків німецьким частинам не вдалося, лише до його передмість. 5 квітня 1-а танкова армія Вермахту продовжила рух із Ягільниці до с. Базар. В селі Улашківці успішно захопили міст, переправившись через р. Серет. Для контрудару з південної частини від Дністра 1-й гвардійський танковий корпус одержав завдання зосередитись у районі Торське – Устечко – Нагоряни (кол. Заліщицький р-он). На час його переправи через Дністер, частини Вермахту вийшли на рубіж сіл Ягільниця – Антонів – Нагоряни – Торське – Заліщики. Наступ трьох бригад 1-го радянського корпусу зазнав поразки: 64-а бригада безуспішно атакувала, була зупинена в с. Ворвулинці, 40-а бригада була зупинена артилерійським вогнем, 45-а, захопивши село Дорогичівку, надвечір у селі Кошилівці втратила всі танки. Того ж дня німецькі частини захопили Білобожницю і Мазурівку, що дозволило контролювати дорогу Чортків – Бучач, активно проводилася евакуація із Товстого на Язловець [5, с. 79]. Знову ж таки, про це свідчать дані радянської розвідки, але не було спроб перешкодити радянською авіацією.

5 квітня передові частини Вермахту досягнули річки Стрипи. Наступний день – 6 квітня, став вирішальним днем прориву 1-ї танкової армії. 8-а стрілецька дивізія 18-го корпусу ЧА о 3-й ночі була одночасно атакована з двох сторін, в результаті чого, дивізія була витіснена на північ і втратила зв'язок з командуванням корпусу. Ситуацію у 18-му стрілецькому корпусі генерала Афоніна називають катастрофічною: не достатня кількість сил і боєприпасів [врахуйте, що німецькі частини проривалися аж від Кам'янця-Подільського], відсутність ініціативи, незадовільна розвідка та інженерне забезпечення – плавзасобів тощо. 6 квітня авангарди 1-ї танкової армії з'єдналися з 10-ю танковою дивізією СС «Фрундсберг», яка завдала удару по деблокуванню [2, с. 221]. Із 6 по 11 квітня з'єднані німецькі сили атакували радянський корпус з півночі і заходу. Особовий склад корпусу почав панічний відступ, залишивши 360 гвинтівок, 350 ППШ, 6 кулеметів, 13 мінометів, 10 гармат, 400 коней, 140 підвод, 8 автомашин, 11 польових кухонь 12 квітня генерал Афонін особисто перед строем розстріляв начальника розвідки корпусу, це було прямим службовим злочином. Але, незважаючи на скарги командарма Черняховського, це зійшло йому з рук [5, с. 82 – 83]. Нагадаємо, катастрофа корпусу виникла весною 1944 р., коли відбувся загальний наступ Червоної армії.

Варто зазначити, що 20 квітня генерал-лейтенант Хубе був підвищений до звання генерал-полковника і нагороджений Діамантами (№ 13) до рицарського хреста з дубовими листками і мечами. Саме ця дата пояснюється тим, що нагороди, як правило, вручали в день народження Гітлера. Наступного дня він загинув в авіакатастрофі в час польоту із Зальцбурга в Берлін. Похоронений на Цвинтарі інвалідів (Invalidenfriedhof) в Берліні.

Радянська історіографія подає, що ціною великих втрат противнику вдалося вирватися з оточення. Під час прориву ворог зазнав важких втрат в живій силі і змушений був залишити всю бойову техніку [4, с. 29], що не відповідає істині. 12-ти томник «Історії Другої світової війни» 1977 р. видання подає більш зважено: «Масштабне перегрупування і зосередження військ ворога не було своєчасно виявлене командуванням 1-го Українського фронту» [14, с. 90]. В ході операції [по відвоюванні Правобережної України – Я.Д.] радянські війська показали високе мистецтво стрімкого переслідування ворога... Широко використовувалися посилені передові загони. Вони виходили на шляхи відступу противника, захоплювали важливі об'єкти, рубежі і переправи, з ходу форсували і цим значно підвищували

темпи наступу... При закріпленні захоплених рубежів, радянським військам доводилося вести оборонні бої. Головна увага зверталася на створення міцної протитанкової оборони [15, с. 441, 443]. А також, більш пафосно: «Незважаючи на деякі промахи, війська 1-го Українського фронту завдали противнику сильної поразки. За 10 днів німецько-фашистське угруповання втратило до 60-70% техніки і половину особового складу. Наші війська захопили 7483 машини, 187 танків і самохідних установок та 61 літак». Наш весняний наступ увінчався не тільки перемогою радянської зброї, але і блискучою перемогою радянської стратегії, радянської військової думки, заснованої на ленінській «науці перемагати» [14, с. 178]. Українська праця істориків 2005 р. видання лаконічно подає: «Радянські війська в тяжких боях стримали наступ противника, а потім відкинули його частини і з'єднання» [15, с. 300]. Навіть на 14-му році незалежності не вистачило зусиль для наближення до об'єктивної оцінки.

У праці маршала Василевського «Дело моей жизни» говориться, що намарно німецькі війська намагалися відійти в Румунію. Тільки направлення до Станіслава 1-ї угорської армії і німецьких військ з Франції, Голландії і Данії врятувала їх тут від повного розгрому [16, с. 382 – 383]. Але Жуков сам визнавав, що противник його перегравав, як і те, що ситуація на півдні Тернопільщини вийшла з під контролю. «Як потім виявилось, - зазначав маршал, - з оточення прорвалося не декілька десятків танків з десантом, як тоді доносили війська, а значно більше». Згаданий російський історик Бешанов іронізує з цього приводу, що мабуть і сам Жуков звітував про повне знищення 1-ї німецької танкової армії [6, с. 194].

Таким чином, всупереч радянській історіографії, головним силам 1-ї танкової армії генерала Хубе зі значною частиною бронетехніки вдалося вийти з оточення. Підтвердженням цього є те, що у квітні до початку Львівсько-Сандомирської операції військам 1-го Українського фронту протистояли значні сили противника. Зокрема, на рубежі Лопатин-Дністер – 1-а танкова армія (15 піхотних, 2 танкових, 1 моторизована, 1 легка піхотна дивізії [16, с. 347]. Вкотре бачимо фальсифікацію історії радянськими полководцями. Адже, головний шлях прориву – з Хмельниччини до Бучаччини, танкова армія Губе пройшла самостійно, без допомоги корпусу Хауссера. Окрім того, варто зазначити, що саме тоді, 10 квітня, на декаду раніше від генерала Хубе, Жуков і Василевський одержали вищі воєнні ордени «Перемоги» за номером 1 і 2 відповідно. Нагороди присвоювалися «За уміле виконання завдань Верховного Головнокомандування по керівництву бойовими операціями великого масштабу, в результаті яких досягнуті видатні успіхи у справі розгрому німецько-фашистських військ» [17, с. 385 – 386]. Факт успішного прориву і бойових дій, внаслідок яких радянські війська зазнали чималих втрат, в радянській історичній науці замовчувався. Разом з тим, означена тема не набула висвітлення у краєзнавчих дослідженнях сьогодення.

Історія війни продовжується, при змінених до протилежності ролях нащадків розглядуваних персонажів і держав. Як зазначає авторський дует Вілла та Аріель Дюрантів у праці «Уроки історії», причини війни ті самі, що змушують окремих людей змагатися між собою: власність, агресія та гордіня, жадоба до землі, матеріалів, палива та влади. ... Держава: або вона достатньо міцна, щоб покласти край будь-яким спробам утруситися в її волю, або ж не існує жодної наддержави, яка могла б запропонувати їй такий захист, а також міжнародного законодавства чи морального кодексу, які мали б реальну силу [18, с. 127]. Нічого не варті міжнародні договори, які підписували, а згодом стали порушниками, як Третій Рейх, так і Радянський Союз, а тепер – Росія. Моральний кодекс

цивілізованої світової спільноти залишається на низькому рівні впливу і без реальної сили. Воля держави – у волі до життя її нації і кришталізованої національної еліти.

В окопному щоденнику солдат Вермахту Рудольф Хальбей написав: «Життя більше не можна сприймати як звичайну належність. Це – дар». Незалежно від нього, неначе й доповнюючи його, Роман Трач, український вчений-психолог, доктор філософії в еміграції Західної Німеччини і США (його батьки у 1040-х втекли від радянського терору), сказав: **«Життя нам не тільки дане, воно нам задане, і наш обов'язок знайти себе – актуалізуватися»**. Отож, не припиняймо процеси пошуків і віднайдення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Журавльов Д.В. Визначні битви та полководці української історії. – Харків: КСД, 2013. – 418 с.
2. Бешанов В. Десять сталинских ударов. – Мн.: Харвест, 2004. – 768 с.
3. Соколов Б. Мифическая война: мирами Второй Мировой. – М.: Яуза-Пресс, 2011. – 352 с.
4. Семенів О. Тернопільщина під час військових операцій Другої світової війни (березень-квітень 1944 р.). // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Тернопіль і Тернопільщина в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)» / За аг. ред. проф. І.С. Зуляка. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Ч.1. – 192 с.
5. Семенів О. Тернопільщина у вихорі війни (весна – літо 1944 р.). – Тернопіль: Астон, 2013. – 126 с.
6. Бешанов В. «Пировые» победы Сталина: Кровавая изнанка триумфов Красной Армии. – М.: Яуза-Пресс, 2011. – 576 с.
7. Залесский К. Войска СС. Военная элита Третьего Рейха. – М.: Яуза-Пресс, 2009. – 336 с.
8. Митчел С., Д. Мюллер Д. Командиры Третьего Рейха. – Смоленск: Русич, 1997 – 480 с.
9. Крайнюков К.В. Оружие особого рода. – М.: Воениздат, 1977. – 672 с.
10. Земля Підгаєцька. Історико-мемуарний збірник. гол. ред. колегії проф. д-р. Василь Лев. – Детройт, 1980. – 746 с.
11. Громов А. Полководцы Второй мировой: победители и побежденные. Красная армия против Вермахта. – Харьков: КСД, 2014. – 640 с.
12. Історія міст і сіл УРСР (Тернопільська область). – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1973. – 644 с.
13. Ларин А.А. Танки Второй мировой войны. – Харьков: КСД, 2013 – 400 с История Второй мировой войны 1939 – 1945. В 12 томах. Том 8. Гл.ред. Егоров Е.П. – М.: Воениздат, 1977. – 538 с.
14. Україна в полум'ї війни . Панченко П.П., Уткін О.І., Герасімов В.І. та ін. – К.: «Україна», 2005. – 562 с.
15. Василевский А. М. Дело всей жизни. – М.: Политиздат, 1973. – 542 с.
16. История военного искусства. / под общей ред. д.и.н. проф. полк. А.А. Строкова. – М.: Военное изд. Министерства обороны СССР, 1966. – 656 с.
17. Дюрант В. Уроки історії. Огляд історії людства як продукту людського досвіду. – Х.: Віват, 2022. – 176 с.

Наталія Карач
м.Чортків

НАЙДАВНІШИЙ ДУХОВНИЙ ХРАМ НА ПОДІЛЛІ – ДЕРЕВ'ЯНА ЦЕРКВА УСПЕННЯ ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ

Анотація: У статті розкривається історія однієї з історико-архітектурних пам'яток міста, найдавнішого храму на Поділлі – церкву Успення Пресвятої Богородиці. Розкрито поняття об'єкту культурної спадщини

архітектурної пам'ятки та визначено поетапне відновлення храму з початку його заснування. Висвітлено основні особливості побудови, реконструкції та художнє оснащення храму зсередини.

Ключові слова: *Поділля, сакральна культурна спадщина, історико-архітектурна пам'ятка, Успення Пресвятої Богородиці, дерев'яна церква, тридільний храм (неф), бані.*

Чортків – маленьке місто, яке розташоване в мальовничій долині річки Серету, найдовшої із приток Дністра в межах Тернопільської області. Одне із стародавніх міст нашої держави, історія якого невіддільна від історії українського народу. Місто, яке овіяне легендами, звичаями, багате пам'ятками давнини, культурними традиціями. Тут живуть чесні і працьовиті люди, які невтомною працею і бережливим ставленням до пам'яток історії засвідчують свою незгаслу любов до рідного міста, поваги та шанування архітектурних пам'яток нашого краю.

На долю маленького, історичного міста випало немало тяжких випробувань: десятки воєн, численні облоги, загарбницькі захоплення, пожежі, пошесті, стихійні катаклізми та інші лихоліття. Уперше поселення над річкою Серетом згадується в історичних джерелах 1427 року, в актах Галицького земського суду 1458 року, де мало назву село Чартків [4, с.10]. Протягом усієї своєї історії місто входило до складу різних держав. Не раз Чортків зазнавав спустошень та руйнувань, але попри все знов розквітав і молодів з кожною відбудовою. Його жителі вперто підіймали зі згарищ свої домівки, відновлювали культурну спадщину, своєю працею та талантом народні майстри мурували кам'яні мури, відшліфовували дерев'яні балки і знов, і знову гордо здіймались високо у небі церковні бані та дзвони. Що були свідчення того, що місто живе і буде жити. Сьогодні ж Чортків – легендарне місто спокою та затишку незалежної Української держави, на території якого поряд у мирі та злагоді живуть представники різних національностей та народів.

Найдавнішим духовним свідченням життя на даній території було і залишається по цей день – церква Успення Пресвятої Богородиці, або по іншому Дерев'яна церква, Успенська церква. Колись давно, в період, коли церква і держава йшли рука об руку в повному непередбачуваних небезпек і очікуваних неприємних сюрпризів збоку вчорашніх друзів, перше, що зводилось в місті, були надійні укріплення для захисту миру матеріального, а друге – храм, як запорука спасіння душі. Друга після замку за віком історико-архітектурна пам'ятка – церква Успення Пресвятої Богородиці. З отриманням у 1522 році, тоді ще селом під ім'ям Чортковіці, привілеєм Сигізмунда I Старого (1467-1548), Магдебурзького права та статусу міста його власник Єжи Чартковський почав будівництво не тільки фортеці на лівому березі Серету, а й дерев'яного християнського храму.

Храм Успення Пресвятої Богородиці є одним з найдавніших святинь не лише Чортківщини, а й Поділля. Початок закладання першого структурного об'єкту припадає на початок 1522 року. У багатьох документах найменування її, першими поселенцями, як «міською церквою», адже саме вона бере свій початок із заснування міста та першими поселенцями на даній території. У правовому статуті братства храму вказано: «*церква, от основання граду сего...*» [2, с.83]. Сказано це тому, що саме з розвитком та історією міста Чорткова вона пов'язана найтісніше. Адже з переказів та легенд відомо, що пережила турецькі, татарські та інші напади. Тричі церква зазнала руйнувань та пожеж під час нападів на місто турків і татар у 1593, 1617 та 1640 роках. Але не зважаючи на це була єдиною церквою в місті, яка допомагала та наповнювала вірою та силою мешканців (рис.1).

Про дивну і казкову перлину архітектури Поділля вперше писав Г.Лукомський у праці «Старовинна архітектура Галиції» (1915р.): *«Особливо приваблива на вигляд, хоч мало типова для будівництва краю, - церква у старовинному Чорткові на річці Серет - з пірамідальним шатром дзвіниці і дуже живописними великими і багатими дахами»*. Згадує про церкву і В.Січинський у книзі «Дзвіниці і церкви Галицької України 16-19 ст.» (Львів, 1925р.) [1, с.134]. Не оминули її увагою й сучасні мистецтвознавці. *«На протилежному боці Серету знаходиться Старий Чортків, де збереглася Успенська дерев'яна церква – можливо найстаріша на Поділлі»*, - писав у 1968 році Г.Н. Логвин у широко відомій книзі «По Україні».

Цікаві відомості про церкву знаходимо в «Специфікації всіх реальностей і маєтків церкви Успіння Пресвятої Богородиці» 1803 року [4, с.3]. У ній сказано: *«Церква Успіння Пресвятої Богородиці з дерева на фундаментах мурованих під дахом гонтовим в доброму стані. Дзвіниця під дахом гонтовим дерев'яна. Приміщення парохіяльне при церкві дерев'яне під гонтами на підмурівку. Має по праву руку ізбу і алькер, піч кам'яну і комінек кам'яний. По ліву руку ізба і алькер для слуг. В першій ізбі суфіт з тертиць дубових, вікон 3 тафльованих з окуттям, в алькері вікно одне тафльоване окуте з ґратами залізними. В цілм помешканні є троє дверей окутих в доброму стані»*.

Існує інша версія. Ще у 1578 році ковалі, кушнірі і ткачі на своїх цехових зборах вирішили підтримати міське братство і «скластися», щоб побудувати у місті церкву. Одним із ініціаторів цієї благородної справи був кушнір Микола Драчук, а пізніше швець Гаврило Журавель. Ці дані є у книгах протоколів під назвою «Индукта от протоколо офісії консулярії». Будувалась церква з 1581 по 1584 рр. і освячена святина у 1584 році.

У багатьох історичних документах, а також дослідженнях архітекторів побутує думка, що церква родом із XVII століття, а підставою для цього є необґрунтоване твердження публікації в альбомі стародавніх пам'яток архітектури Польщі, яку видав уродженець Товстого. Саме він помістив фотографію церкви Успення Пресвятої Богородиці, під якою поставив свою дату на той час заснування, саме з цього часу і почалось різне датування дослідниками храму [5, с.134].

Знаємо тільки одне, ще з початком XV століття, коли було закладено перший зі структурних компонентів церкви, зберігся й досі той самий стародавній вигляд церкви ззовні. Адже відомо, що горіла церква кілька разів. Але кожного разу відновлювалась заново відповідного до того ж самого попереднього вигляду, який мала й до руйнації. Дуже цінний цей храм як пам'ятка історії та архітектури тим, що, по-перше, це пам'ятка дуже рідкісного типу, а по-друге – одна з найстаріших церков. Це тридільний храм хатнього типу із двоспадовим дахом, на якому вежа з хрестом. Також важливим є те, що храм збудований без жодного цвяха, що є дуже великою особливістю архітектурної пам'ятки. Тому кожного разу, коли відбувалась відбудова храму, жителі міста та окраїн, долучались до відновлення і завжди дотримувались того плану, який був попередньо прийнятим. Слід відмітити, що будівництво церкви кожного разу відбувалось за власним бажанням прихожан, за сприянням міського братства. Не стояли осторонь від цієї благородної справи й місцеві ремісники, особливо шевці та кушнірські цехи.

Реконструкція церкви відбувалась декілька разів, та щоразу зберігався її початковий зовнішній вигляд (рис. 2). Дзвіниця біля церкви зберегла свій гарний архітектурний стиль і по сьогоднішній день. Та проживе ще багато років, з'єднавши архітектурні стилі й увібравши в себе намоленість попередніх століть і дух епохи.

Повністю відреставрована вже в умовах незалежної України, тобто на початку 90-х років. Підремонтували церкву та поповнювали її реманент протягом багатьох десятиліть. За останні десятиліття маємо намолений храм, який є серцевиною міста Чорткова. По сьогодні храм продовжує своє служіння Богу і людям. Церква доглянута місцевими парафіянами. Біля церкви споруджено Воскресіння Ісуса Христа, можемо зупинитись перед чотирнадцятьма стаціями Хресної дороги, які супроводжують нас до Божого гробу, де можна віддати молитву тілу Ісуса Христа.

Дзвіниця храму перебуває у північній частині комплексу, являє собою не реконструйовану каркасну триярусну будову, де масивний квадратний другий ярус з опаски підгонтим дахом покривається на опорних стовпах відкритого першого, а вінчає споруду восьмигранна надбудова під шатровим дахом. На території подвір'я є криниця, капличка Матерії Божої (рис.3,4).

Із важких часів, які прийшлось пройти храму до сьогодні, що увібрав у себе багато історичних подій, традицій, звичаїв рідного міста, церква Успення Пресвятої Богородиці нині знову служить людям, допомагає та вказує їм на праведний шлях життя, дорогу, що веде до спасіння душі через молитви і служіння Господу Богу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Січинський В. Дзвіниці і церкви Галицької України 16-19 століття. – Львів. – 1925. – 384с.
2. Федорошин П.С. Світло і тіні чортківських замків (Сторінками історії міста (XI-XVIIIст.) Книга перша) – Тернопіль: ТЗОВ «Тернограф», 2019. – 880с.
3. Центральний державний історичний архів України у Львові. Фонд 159, опис 9, справа 881, аркуш 3.
4. Чорпіта Я.І. Чортків – Чортків: ФО-П Атаманчук В.В., 2012 – 41с.
5. Яблоновський А. Польша XVI століття через призму географічно-статистичну. Т.VII ч.2. Землі руські. Русь Червона. – Варшава, 1903. – 313с.

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

Степан Костюк
м. Тернопіль

КАХЕЛЬНИЙ «ПОГЛЯД» ЧОРТКОВА: ФОНДИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Анотація: У науковий обіг уперше вводиться інформація про додаткове уточнення можливого знайдення у Чортківському замку раритетного артефакта – кахлі, що експонується у Тернопільському обласному краєзнавчому музеї.

Ключові слова: експонат, замок, музей, фонди.

1993 року побачила світ ілюстрована розвідка «Українські кахлі IX – XIX ст.». На 21 стор. чорно-білу ілюстрацію/репродукцію доповнює текстівка: «13. Кахля «Подільська пані» XVI ст. Чортків Тернопільської області (теракота). З фонду Тернопільського музею». На стор. 30 – 31 автор Ю. Лащук переконує: «До початку XVII ст. слід віднести також неполиті, злегка зрельєфовані вироби різних куточків України. Зокрема, на кахлі, виявленій у Чортківському замку, на тлі пишних орнаментів зображено арку, що спирається на дві колони. У її центрі – бюст сановної дами у вишуканому головному уборі з намистом на грудях» [1, с. 21, 30 – 31]. Прикінцевий бібліографічний розділ видання «Література» (56 позицій) користування документами музею у Тернополі «обходить увагою», хоча записи зроблено десятима роками раніше. Деякі інші дослідники дотримуються завваженого припущення. Однак опрацювання облікової документації Тернопільського обласного краєзнавчого музею «змалювало іншу картину». У роздільнику «Скло, кераміка, фарфор» каталожної шухлядки «Чортківський район – І» відсутня інформація про унікальний експонат – виріб тогочасних мануфактур.

Документ перший. Інвентарна картка ТКМСКФ №634. Опис: «Кохля з рельєфним зображенням погрудного портрету жінки в короні під аркою. Навколо по краю розміщено рельєфну геометризovanу гірлянду. Колір природний, випаленої глини, орнамент випуклий, пластично витиснений». Далі вказується час виготовлення: «XVII - XVIII ст.». Щоправда, «XVIII ст.» закреслено, а перед «XVII» дописано «XVI». Графу «Де знайдено речі» заповнено регіоном – «Тернопільщина». Графа «Час знаходження» фіксує «1969». Графа «Розмір» – 18,8x17x8,5-2,5 см. Графа «Як придбано» переконує – «Переінвентаризовано».

Відсутність інвентарного номера старого – свідчення «вільного», безоблікового зберігання.

Документ другий. «Книга надходжень – LI, №176/175. Почато 13 грудня 1982 р., закінчено 20 квітня 1983 р., з №24330 по №25148». На сторінці 40, графа 4 «Назва і короткий опис речі (автор, назва, дата, місце походження, написи, підписи та ін.)» фіксує: «Кахля рельєфна пічна. XVII - XVIII ст. Зображений погрудний портрет жінки в короні під аркою. Навколо по краю розміщено рельєфну геометризovanу гірлянду. Орнамент випуклий, пластично витиснений. Колір – випаленої глини. На звороті має коробку для кріплення в кладці – румпу». Отож – «чортківська адреса» промислового виробу не значиться.

Документ третій. «Інвентарна книга №143/139. Скло, кераміка, фарфор – II. Почато 18 лютого 1981 р., закінчено 2 серпня 1984 р., з №336 по №748». На сторінці 74, графа 4 «Назва та розгорнутий опис предмету, підписи, дата, написи та інш.». Опис: ««Кахля рельєфна пічна. XVII - XVIII ст. Зображений погрудний портрет жінки в короні під аркою. Навколо по краю розміщено рельєфну геометризovanу гірлянду. Колір природний, випаленої глини. Орнамент випуклий, пластично витиснений. На звороті має коробку для кріплення в кладці – румпу», графа 5 «Походження (місце створення, перебування) та історія предмету, де опубліковано» – запис відсутній [2].

Висновки. Подальші пошуки, сподіємося, встановлять істину.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Лашук Ю. Українські кахлі IX – XIX ст., Ужгород, 1993.
2. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

**Алла Перепелиця
м. Чигирин**

РОДИНА ПРОТОІЄРЕЯ ДМИТРА ЯКОВИЧА ТОПАЧЕВСЬКОГО О – НАСТОЯТЕЛЯ СВЯТО-КАЗАНСЬКОГО СОБОРУ В ЧИГИРИНІ (КІНЕЦЬ XIX - ПОЧАТОК XX СТ.)

Анотація: *Дмитро Топачевський благочинний Чигиринського благочинницького округу та настоятель Свято-Казанського храму в Чигирині. Він був прибічником автокефальної церкви на Чигиринщині. Отець Дмитро приходився троюрідним братом голові Центральної ради УНР Михайлові Грушевському тому благословляв Всеукраїнському з'їзді Вільного козацтва у Чигирині.*

Ключові слова: *благочинний, благочинницький округ, Свято-Казанський храм, Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва.*

В кінці XIX та на початку XX ст. родини священнослужителів Чигиринського благочиння, відіграли значну роль у релігійному житті Чигиринщини.

У 1890 р. благочинними Чигиринського повіту були: 1-го округу – священник П. Т. Рудкевич (с. Шабельники), 2-го округу – священник І. М. Татаров (м. Медведівка), 3-го округу – священник Х. Л. Фільковський (с. Бірки), 4-го округу – священник Л. Богдан (с. Оситняжка) [24, с. 146]. У 1891-93 рр. благочинними: 1-го округу був священник В. Безвенглінський (с. Боровиця, поштова. адреса м. Чигирин),

2-го округу – священик І. М. Татаров (м. Медведівка, поштова адреса ст. Худолівка), 3-го округу – священик Ф. Л. Фільковський (с. Бірки), 4-го округу – священик Г. Татаров (с. Пастирське, поштова адреса м. Златопіль) [25, с. 180].

У 1894 р. благочинним Чигиринського повіту 2-го округу став священик Г. Петрушевський [26, с. 145], а священнослужителі 1-го, 3-го та 4-го округів залишилися служити на старих містах.

«Памятные книжки Кієвской губерніи» за 1902-1913 рр. дають інформацію, що протоієрей Олександр Георгієвич Радкевич був благочинним 1-го округу Чигиринського благочиння [27, с. 209], в якому до 1905 р. налічувалося – 11 храмів [28, с. 209], а з 1906 р. – 12 храмів [29, 88]. Головним храмом в 1-му окрузі благочиння вважався Свято-Казанський собор в Чигирині. Із 1902 по 1913 рр. настоятелі соборної церкви освяченої в ім'я Казанської ікони Божої Матері були благочинними 1-го округу Чигиринського благочиння [27, с. 209].

У 1914 р. настоятелем Свято-Казанського собору став о. Дмитро. Він народився 28 вересня 1864 р. в родині священнослужителя Якова Петровича Топачевського та його дружини, дочки священика, Олександри Євсєївни. На той час сім'я Топачевських проживала в с. Хамбиків Київського повіту. Батько Дмитра був настоятелем місцевої Свято-Троїцької церкви. В їхній сім'ї Дмитро був другою дитиною, старшим серед синів. Всього в родині було дев'ять дітей: п'ять синів (Дмитро, Віктор, Іполит, Антоній, Георгій) та чотири доньки (Олімпіада, Марія, Ольга, Ганна) [22, с. 593].

В 1879 р. Д. Топачевський закінчив Києво-Подільське духовне училище та вступив до Київської духовної семінарії, де навчався, всі 6 років, «на благотворительной оплате», як дитина з багатодітної родини [22, с. 596]. Курс богословських наук проходив у одному класі з Василем Липківським, майбутнім Митрополитом Української Автокефальної Православної Церкви.

Після закінчення в 1885 р. семінарії, перші півтора року працював учителем в церковнопарафіяльній школі в с. Погребах Васильківського повіту та в Царе-Константинівській школі у Києві. Вже в 1887 р. був рукопокладений на диякона, а через місяць на священика Троїцької церкви с. Карашина Великого Київського повіту. З цього часу викладав Закон Божий у церковнопарафіяльних школах тих сіл, де мав парафію. В селі Карашино о. Дмитро одружився на Григорович Ніні Євстахівні. Близько 1889 р. в сім'ї Топачевських народилася дочка Наталка.

У 1889 р. єпархіальне керівництво призначило о. Дмитра окружним місіонером. З вересня 1892 р. о. Дмитро був переведений в церкву Різдва Пресвятої Богородиці в село Малополовецьке Васильківського повіту Київської губернії. З метричної книги церкви Різдва Богородиці дізнаємося, що кілька місяців о. Дмитро служив в цій церкві разом із своїм батьком о. Яковом.

На той час у сім'ї Топачевських трапилося нещастя – трирічна донька Наталка померла. Згідно з архівними даними 23 червня 1893 р. [22, с. 595], а в анкеті ув'язненого сам Володимир Дмитрович писав, що 15 липня 1893 р., за милістю Божою, на світ з'явилися його два сини – Володимир та Борис. Були вони близнюками чи двійнятами на сьогодні невідомо [10, с. арк.5]. Через два роки (2. 07. 1895 р.) матушка Ніна народила доньку Анну, а 24 листопада 1896 р. Катерину. У клірових відомостях за 1900 р. в сім'ї Топачевських згадується однорічна донька Валентина [22, с. 592]. 28 травня 1901 р. в родині Топачевських знову було поповнення – на світ з'явилася донька Олена.

З 1898 р. священик Д. Топачевський став постійним членом Васильківського відділення учительської ради, а з 1902 р. помічником благочинного. Завдяки своїм

зв'язкам, у 1906 р. о. Дмитро добився свого переведення на посаду священика в Іллінську церкву села Руська Поляна Черкаського повіту. Одночасно він викладав Закон Божий в Черкаській лісній школі, яка підпорядковувалася Міністерству землеробства та державного майна.

У 1907 р. о. Дмитра призначили членом правління Черкаського духовного училища на трирічний термін. В цьому ж році його нагородили орденом Св. Анни 2-го ст.

Наприкінці 1907 р. в сім'ї народився третій син Топачевських – Михайло.

В 1911 р. о. Дмитра затвердили на посаді благочинного 2-го округу Черкаського повіту та надали можливість обіймати посаду заоновчителя земського 2-х класного училища с. Руська Поляна. За свою діяльність о. Дмитро був нагороджений набедреником, скуфією, камилавкою, а в 1912 р. єпархіальне керівництво надало йому сан протоієрея. Наступного, 1913 р. пастиря відзначили нагрудним хрестом від імені Святійшого Синоду Російської Православної Церкви [31, с. 63].

Кілька архівних джерел інформують, що у 1914 р. о. Дмитра перевели в повітове місто Чигирин настоятелем Свято-Казанської соборної церкви та тільки тоді надали сан протоієрея [30, с. 139]. Він викладав у однокласній церковно-парафіяльній школі Свято-Казанського собору та був заоновчителем Чигиринської вищої початкової школи. За це він отримував 900 крб., що на той час дорівнювало сумі двох річних протоієрейських окладів [31, с. 64]. У 1914 р. йому виповнилося 50 років, але навіть у роки Першої світової війни о. Дмитрій постійно служив Церкві та навчав дітей Закону Божому.

З цього року протоієрей Д. Топачевський обіймав посаду голови Чигиринського відділення єпархіального Свято-Володимирського братства, а в грудні 1914 р. був обраний депутатом Чигиринської міської думи. о. Дмитро також був активним дописувачем періодичних видань – його статті можна було прочитати на сторінках місцевих та київських часописів.

За спогадами Галини Кривошеї родина Топачевських у Чигирині проживала в будинку священика на вулиці Мілліоній. В родині Топачевських було три сини (Володимир, Борис і малолітній Михайло) і п'ять доньок (Ольга, Анна, Катерина, Валентина, Олена). У 1914 р. з батьками мешкали семирічний син Михайло та під час канікул у Черкаській гімназії, дочки Валентина та Олена. Вони навчалися в цій гімназії до 1917 р. включно [22, с. 592-593]. Всі інші діти сім'ї Топачевських були вже дорослими.

Старші сини о. Дмитра – Володимир і Борис, служили в царській армії і брали участь в Першій світовій війні.

Володимир Топачевський, після закінчення 6 класів гімназії, навчався у військовій школі в Чугуєві, де отримав звання прапорщика [14, арк. 15]. На початку 1915 р., після закінчення військової школи, його направили на службу в м. Пенза у запасний батальйон [16, арк. 21]. В кінці 1915 р. Володимир Дмитрович отримав чин підпоручика та з батальйоном вирушив на австро-німецький фронт. У 1917 р. командував ротою, а потім батальйоном вже в чині штабс-капітана. Цього ж року, з місця бойових дій, батальйон повернувся до м. Умань [11, арк. 6].

Борис Топачевський також брав участь у Першій світовій війні. Про це дізнаємося з клірових відомостей за 1917 р., які писав протоієрей Дмитро Топачевський. У 1916 р., під час боїв, Борис отримав поранення, і 13-19 жовтня 1916 р. до нього їздив о. Дмитро [22, с. 594].

У 1916 р. настоятель Свято-Казанського храму протоієрей Дмитро Топачевський був запрошений від Чигиринського благочиння на з'їзд Київської митрополичої єпархії. На жаль, в роботі з'їзду о. Дмитро участі не брав – тяжке поранення сина змусило його просити в єпархіального керівництва відпустку. Це підтверджують і «Киевские епархиальные ведомости» [22, с. 594].

Дочка о. Дмитра Анна в 1917 р. була уже заміжня (прізвище чоловіка невідоме), а її сестра Катерина працювала вчителькою [22, с. 592].

Особа протоієрея Д. Я. Топачевського цікава його родинними зв'язками із провідниками Української революції – він був троюрідним братом Голови Центральної Ради Української Народної Республіки (1917-1918 рр.) Михайла Грушевського. Баба по батькові Д. Топачевського – Марія Іванівна Топачевська, та дід М. Грушевського по материнській лінії – Захарій Іванович Оппоков, були рідними сестрою і братом [30, с. 139]. Майже всі брати М. Грушевського підтримували між собою дружні стосунки та плідно співпрацювали, допомагаючи своєму видатному родичу, який стояв на чолі українського відродження. Тому участь настоятеля Свято-Казанського собору протоієрея Д. Топачевського в національних маніфестаціях, які відбувалися в Чигирині в роки революції, була не випадковою.

23 травня 1917 р., під час українського віче на підтримку Української Центральної Ради, протоієрей Д. Топачевський відправив панахиду та виголосив промову перед школярами, селянами, робітниками, які прийшли на Замкову гору з національними прапорами [30, с. 140]. Через півроку, 21 листопада, на Свято-Казанській площі Чигирини відбулося урочисте проголошення III Універсалу Центральної Ради. Під час молебну протоієрей Д. Топачевський прочитав Євангелія українською, що «зробило дуже приємне враження на всіх присутніх» [22, с. 596].

Через чотири місяці (16-17. 10. 1917 р.) в Чигирині відбувся Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва на якому обрали Генеральну старшину. В день з'їзду у головній церкві Чигиринського благочиння богослужіння проводив настоятель о. Дмитро Топачевський. Після закінчення офіційної частини його роботи, учасники вирушили до Суботова, де відбулася панахида за Богданом Хмельницьким, козаками та Тарасом Шевченком. Делегати сфотографувалися на тлі цегляного переходу від Іллінської церкви до дзвіниці. У центральній частині світлини стоять два священнослужителі. Не виключено, що один із них протоієрей Д. Я. Топачевський, який був одним з провідних послідовників національного руху на Чигиринщині [21, с. 25].

О. Дмитро брав активну участь в заснуванні української змішаної гімназії, яка була відкрита у Чигирині в листопаді 1917 р. З нагоди події учасники урочистостей відправили телеграму генеральному секретареві освітніх справ І. Стешенку. Протоієрей Д. Топачевський зніціював створення на Чигиринщині спілки допомоги гімназістам з бідних сімей і тут-таки запропонував бажаючим у неї вступити [30, с. 139]. Отець Дмитро викладав в новоствореному навчальному закладі Закон Божий [30, с. 139]. «Київський православний весник» інформував, що 16 жовтня 1918 р. о. Дмитро був присутній на місіонерському з'їзді священників, дияконів і псаломників Київської митрополичої єпархії, що проходив в стінах Києво-Печерської лаври [22, с. 596]. Повернувшись з Києва він дізнався, що в його будинку ревком розмістив профспілку робітників заводів підприємств та організацій Чигиринського повіту. Для проживання родини о. Дмитра голова профспілки І. В. Журавченко виділив кілька кімнат [23].

У цьому ж 1918 р. син о. Дмитра, Володимир, повернувся до Чигирин і зупинився в будинку батьків. На той час місто знаходилося під контролем українських військ. По приїзду до міста колишній штабс-капітан Володимир Топачевський пішов на службу в українську самооборону та обійняв посаду коменданта Чигирин [16, арк. 21]. Вже у серпні 1919 р. його мобілізували у Денікінську армію, яка проходила через Чигирин. Штабс-капітан Володимир Топачевський воював проти червоних в Білозерському офіцерському полку до 1920 р. [18, арк. 23].

В цей час, у 1919 р., протоієрей Дмитро Топачевський, настоятель Свято-Казанської церкви, помер [16, арк. 21]. Імовірно, поховали о. Дмитра на цвинтарі біля соборної церкви Казанської ікони Божої матері. Все своє життя протоієрей Д. Я. Топачевський служив Церкві, займався педагогічною, громадською, просвітницькою, журналістською діяльністю, а також боровся за самостійну незалежну Україну.

В будинку для священнослужителів Свято-Казанського собору залишилася проживати матушка Ніна Євстахіївна з дочкою [18, арк. 23].

Взимку 1920 р., під натиском червоних, Володимир Топачевський відступав із залишками денікінської армії. Через Румунію емігрував до Польщі, де був «интегрований в концлагерь» [16, арк. 21]. З 1920-1923 рр. він знаходився у Калишському концтаборі, але у 1922 р. Володимира Топачевського перевели до українського табору, де перебували тільки солдати та офіцери петлюрівської армії. Цей табір також входив до структури Калишського концтабору [14, арк. 18].

У 1921 р. Володимир Топачевський отримав сумну звістку «...от сестры которая жила на Украине в городе Чигирине...» про смерть матері та важке матеріальне становище родини [16, арк. 21]. Це стало однією з основних причин повернення Володимира Топачевського на територію радянської України. У 1923 р. до табору прибула делегація із СРСР, члени якої оголосили про амністію військовополоненим та запропонували повернутися на батьківщину. Невдовзі, окремим ешалоном для полонених, В. Топачевський повернувся до Чигирин «к родной семье» [16, арк. 21].

Повернувшись в місто Володимир Топачевський зупинився «у своїх» [16, арк. 21]. На життя Володимир Дмитрович заробляв приватними уроками. Через рік, в 1924 р., В. Топачевський одружився на Лідії Арсентіївні Распутніковій, дочці урядника.

Батько майбутньої дружини Володимира був родом з Тарасівки Чигиринського повіту. Наприкінці XIX ст. батьки Лідії – Арсеній Тимофійович та Марфа Миколаївна Распутнікови, проживали у повітовому центрі. У 1896 р. в них народилася донька Лідія. До 1911 р. вона навчалася у двокласному міському училищі, після закінчення якого переїхала до Києва до тітки по матері – Васильєвої Анастасії Миколаївни. Вже у 1913 р., отримавши спеціальність швачки, вона самостійно працювала у київських майстернях по пошиттю одягу. У 1916 р. Лідія повернулася в Чигирин та влаштувалася касиром до 2-гої Чигиринської спілки споживачів. У 1918 р. перейшла на посаду касира-рахівника Чигиринського лісопильного заводу [10, арк. 5].

Через три роки після одруження, у 1927 р., у подружжя народилася донька Рима. Три роки Лідія Топачевська доглядала за донькою та займалася пошиттям одягу на дому. В 1931-33 рр. В. Топачевський працював вчителем в селах: Леськи, Мошни.

У 30-х рр. ХХ ст. крім Володимира в Чигирині проживали і інші Топачевські: його сестри Катерина та Ольга.

Катерина, імовірно, навчала дітей у школі. На той час вона була заміжня та проживала в будинку чоловіка. У 1934-35 рр. в Чигиринській середній зразковій школі учителем фізики і математики, керівником 8-го класу була Вокар Катерина Дмитрівна [20, с. 8].

Інші члени родини були розкидані долею і часом. Архівні матеріали свідчать, що до 1932 р. брат Борис «жив с. Хировке возле Знамянки» [17, арк. 22], займаючись сільським господарством. Сестра Анна до 1936 р. проживала на Донбасі – учительовала [16, арк. 21]. Всі інші діти о. Дмитра – Михайло, Олена, Валентина працювали в м. Дніпропетровськ [16, арк. 21].

На початку 30-х рр. ХХ ст. в сім'ї Володимира і Лідії Топачевських виникли проблеми з роботою та лікуванням. Дочка урядника та син священнослужителя не могли знайти собі роботи за місцем проживання. Володимир Дмитрович мав шлункове захворювання і потребував кваліфікованого лікування, яке не міг отримати в Чигирині [11, арк. 6]. Але найбільшою проблемою родини Топачевських було те, що в них не було власного житла. На початку 30-х рр. ХХ ст. більшовицька влада «розкуркулювала» родини священнослужителів, тобто забиравала житло. Оселя батьків Лідії Арсентівни на той час була вже продана (батько – Распутніков Арсеній Тимофійович помер ще в 1917 р. На 1934 р. мати Лідії проживала в Латвії, в с. Іберті Ризької обл. [10, арк. 5]. У 1937 р. там же вона і була похована [10, арк. 5]). У 50-х рр. ХХ ст. будинок священника Свято-Казанського собору був переданий першому секретареві Чигиринського райкому партії – Журавлю Івану Володимировичу, який проживав там до 1961 р. [23].

В 1934 р. сім'я Топачевських переїхала до міста Кіровограда та зупинилася в рідної сестри Лідії, Анни Распутнікової, на вулиці Ровенській №11, кв. 3. В Кіровограді Лідія Арсентівна пішла працювати швачкою в міську майстерню. Дочка Топачевських – Рима, на той час була дошкільного віку.

Не знайшовши роботи в Кіровограді Володимир Якович переїхав до Черкас і влаштувався в «2-й поліклініке статистом» [17, арк. 22]. Проживав Володимир за адресою вул. Гоголя №35 [16, арк. 21]. В кінці 1936 р. Володимир Якович Топачевський обіймав посаду секретаря Черкаської поліклініки, але вже 10 січня 1937 р. він знаходився в Черкаській в'язниці.

Справою Володимира Топачевського займався слідчий «Черкаской оперсследгруппы – мл. лейтенант Госбезопасности Коваленко» [17, арк. 22] Володимиру Топачевському інкримінували статтю 54-6 УК УССР. Згідно з якою Володимира Топачевського звинувачували в «шпионской деятельности в пользу Польши» [17, арк. 22]. У справі йшлося, що з 1923 по 1937 рр. проживаючи в СРСР, В. Топачевський займався збором інформації про економічний стан держави, політичні настрої населення, зокрема вчителів, яку передавав через агентів співробітникам «органов ГНУ-НИВД» [16, арк. 21]. Не витримавши жорстоких катувань В. Топачевський зізнався в тому, що він «завербован польской и германской разведкой для шпионской деятельности на территории СССР» [17, арк. 22]. Відповідно до наказу №00485 від 11.08.1937 р. «Народного комиссара Внутренних Дел СССР-Генерального комиссара Государственной безопасности т. Ежова» [19, арк. 27] його справу №2547, стаття 54-6.УК УРСР направили на розгляд у «ГУГБНКВД СССР» [19, арк. 27] Через два місяці (28.10.1937 р.) вийшла постанова НКВД СССР про розстріл Володимира

Дмитровича Топачевського. Вирок був виконаний 5 листопада 1937 р. о 24.00 [19, арк. 27].

На початку листопада 1937 р. дружина Лідія та десятилітня дочка Рима проживали в Кіровограді. В цей час Лідія Арсентіївна працювала у швейній майстерні, а Рима навчалася в міській школі [3, арк. 5]. У 1941 р. вона закінчила 6 класів.

З початку гітлерівської окупації Кіровограда (1941-1944 рр.) Лідія Топачевська займалася пошиттям одягу на дому та працювала у німецькій майстерні на вулиці Карла Маркса, а Рима жила на «иждивении матери» [4, арк. 6]. Бюджет сім'ї Топачевських був мізерний, тож щоб поліпшити своє матеріальне становище, Лідія Арсентіївна із донькою вирішили поїхати на роботу в Німеччину.

З Кіровограду оstarбайтерів вивезли 20 березня 1942 р. А вже 2 квітня 1942 р. Лідія Арсентіївна та Рима Володимирівна Топачевські прибули в німецьке місто Франкфурт-на-Майні, де вони перебували два тижні [4, арк. 6]. В середині квітня їх перевезли в столицю Німеччини – Берлін, працювати на одному із заводів фірми «Fasse und Fraole» [7, арк. 9]. Рима стала контролером контрольного цеху, а Лідія Арсентіївна працювала «на складі по периборке деталей» [8, арк. 10]. Через хворобу 46-річна Лідія Арсентіївна не змогла витримувати багатогодинний робочий день. 24 вересня 1942 р., у зв'язку з тяжким шлунковим захворюванням, їй видали довідку про професійну непридатність [7, арк. 9].

В листопаді 1942 р. Лідія Арсентіївна та її дочка Рима повернулися до окупованої України і зупинилися в родичів Володимира Топачевського, у с. Тарасівці Вінницької обл. [8, арк. 10]. Після відвідин родичів Лідія Арсентіївна з донькою повернулися до Кіровограду. Проживали в Анни Распутнікової, яка була прибиральницею у таборі військово полонених. У грудні 1942 р. Лідія Топачевська вже працювала в швейній майстерні на вул. Карла Маркса, а її донька Рима – посудомийкою в таборі військово полонених. П'ятнадцятирічна Рима була неповнолітньою, тому її перевели на пошту сортувати листи [1, арк. 3]. З 27 грудня 1943 р. Рима Топачевська поступила працювати у військовий польовий шпиталь на посаду санітарки, де пропрацювала до 4 січня 1944 р. [3, арк. 5].

8 січня 1944 р. в ході наступальної операції 2-го Українського фронту Кіровоград був звільнений від нацистів.

Вже 31 січня 1944 р., на підставі статті 54-1-«а» УК УРСР, Риму Володимирівну Топачевську заарештували [1, арк. 2-3]. Її звинуватили в тому, що «...изменила Родине... работала секретным агентом немецкой полевой жандармерии, добровольно ездила в Германию, где как агент выдала двух советских граждан, а по приезде из Германии связалась с Гестапо. За период работы» [1, арк. 2] агентом нею «...была предана молодежная группа пять человек...» [5, арк. 7]. Крім того зазначалося, що «...в период немецкой оккупации в г. Кировограде по заданию немецкой власти, проводила профашистскую агитацию среди советской молодежи» [6, арк. 8]. Жорстоке насилля енкаведистів примусило Риму звести наклеп навіть на рідну матір: «...О том, что я работала секретарем-информатором моя мать знала потому что я ей рассказывала... про обязанность... выявить лица неблагонадежных к немецкой оккупации» [6, арк. 8]. Сімнадцятирічна дівчина змушена була зізнатися в тому, що мати разом з нею проводила антирадянську агітацію, розуміючи, що їх обох чекає в'язниця, а можливо і розстріл. Прикладом була смерть батька в 1937 р.

Не зважаючи на те, що Лідія Топачевська з перших днів визволення міста пішла працювати на радянське підприємство – «...пошивную мастерскую

промотдела при горуправлении...», швачкою [1, арк. 3], вона була заарештована. Їй було пред'явлено звинувачення за статтею 54-1-«а» УК УРСР [2, арк. 4]. З 4 лютого 1944 р. Лідія Топачевська «содержалась под стражей» [2, арк. 4]. Її звинуватили «...в измене Родины ... в 1942 г. добровольно выехала в Германию со своей дочерью Римой. Будучи враждебно настроеной к советской власти в таком духе воспитывала свою дочь Риму, которая под влиянием матери. В 1941 г. поступила работать в штаб немецких войск секретным информатором о чем знала мать Топачевская...» [8, арк. 10].

В жовтні 1944 р. мати Лідія Арсентіївна та її дочка Рима Володимирівна Топачевські були ув'язнені «за измену Родины... в исправительно-трудовой лагерь сроком на пять лет, считая срок с 6 февраля 1944 г.» [9, арк. 12]. У таборі Лідія Топачевська значилась під №3145. Про це дізнаємося із світлини знайденої в Кіровоградському архіві СБУ восени 2019 р.

Архівні матеріали містять відомості, що у 1957 р. Лідія Арсентіївна Топачевська вже проживала в м. Кіровоград на вул. Ровенській №11. 5 листопада 1957 р. на її адресу (вул. Артема №59) трибуналом Київського військового округу було надіслано довідку про «реабилитацию вашего мужа Топачевского Володимира Дмитриевича. Постановление от 28 октября 1937 р. отменено и дело прекращено. Топачевский В. Д. реабилитирован» [13, арк. 11].

У 1962 р. будинок священика Свято-Казанського собору перейшов на баланс Міської ради. В ньому облаштували дві квартири. Одна з них була службова – районний відділ внутрішніх справ забезпечував житлом своїх співробітників. Згідно із чергою на житло одну із квартир отримала вчителька СШ №3 Сафронова Ніна Степанівна, а службова була надана начальнику райвідділу внутрішніх справ Демченку Петру Максимовичу. У 1969 р. керівництво райвідділу міліції змінилося і службове житло отримала родина Новіцького Івана Степановича. На початку 2000-х рр. син Новіцьких викупив квартиру Сафронової і на сьогодні (квітень 2020 р.) його сім'я проживає в цьому будинку за адресою вул. Б. Хмельницького №44 або вул. Д. Вишневецького №27.

Аналізуючи історичні джерела, матеріали архівів та польових досліджень приходимо до висновку, що в 20-40-х рр. XX ст. більшовицька влада переслідувала та репресувала не тільки священнослужителів Чигиринського благочиння, а й членів їхніх родин.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний Архів Кіровоградської області (ДАКО). – П-5907, Оп. 2, Спр. 8520, Арк. 2-
2. ДАКО. – П-5907, Оп. 2, Спр. 8520, Арк. 4.
3. ДАКО. – П-5907, Оп. 2, Спр. 8520, Арк. 5.
4. ДАКО. – П-5907, Оп. 2, Спр. 8520, Арк. 6.
5. ДАКО. – П-5907, Оп. 2, Спр. 8520, Арк. 7.
6. ДАКО. – П-5907, Оп. 2, Спр. 8520, Арк. 8.
7. ДАКО. – П-5907, Оп. 2, Спр. 8520, Арк. 9.
8. ДАКО. – П-5907, Оп. 2, Спр. 8520, Арк. 10.
9. ДАКО. – П-5907, Оп. 2, Спр. 8520, Арк. 12.
10. Державний Архів Черкаської області (ДАЧО). – Р-5625, Оп. 1, Спр. 90, Арк. 5
11. ДАЧО. – Р-5626, Оп. 1, Спр. 90, Арк. 6.
12. ДАЧО. – Р-5625, Оп. 1, Спр. 90, Арк. 8.
13. ДАЧО. – Р-5625, Оп. 1., Спр. 90, Арк. 11.
14. ДАЧО. – Р-5625, Оп. 1, Спр. 90, Арк. 15.
15. ДАЧО. – Р-5625, Оп. 1, Спр. 90, Арк. 18.
16. ДАЧО. – Р-5625, Оп. 1, Спр. 90, Арк. 20-21.
17. ДАЧО. – Р-5625, Оп. 1, Спр. 90, Арк. 22.

18. ДАЧО. – Р-5625, Оп. 1, Спр. 90, Арк. 23.
19. ДАЧО. – Р-5625, Оп. 1, Спр. 90, Арк. 27.
20. Звіт Чигиринської середньої зразкової школи за 1935-1936 навчальний рік. Видання колективу Чигиринської середньої зразкової школи, 1935.
21. Кукса Н. Раритетні світлини Всеукраїнського з'їзду Вільного козацтва із фондосховища центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного // Чигиринщина в історії України. Матеріали Шостої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції. – Черкаси, 2017. – С.25.
22. Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К.: «Київ», 2006.
23. Матеріали польових досліджень автора. – Записано від Кривошеї Галини Михайлівни, 1915 р. н., м. Чигирин.
24. Памятная Книжка Киевской губернии на 1890 годъ. – К., Издание Киевского Губернского статистического Комитета. Киевская Губернская Типография, 1890.
25. Памятная Книжка Киевской губернии на 1891 годъ. – К.: Издание Киевского Губернского Статистического Комитета. Киевская Губернская Типография, 1891.
26. Памятная Книжка Киевской губернии на 1894 годъ. – К.: Издание Киевского Губернского Статистического Комитета. Типография П.Барскаго, соб. домъ №10, 1894.
27. Памятная Книжка на 1902 годъ Киевской губернии. – К.: Издание Киевского Губернского статистического комитета; К.: Типо-Литография Губернского Правления, 1901.
28. Памятная Книжка Киевской губернии на 1905 годъ. – К.: Издание Киевского Губернского статистического Комитета, Типо-Литография Губернского Правления, Софійск.пл.ак.Присут.местъ, 1901.
29. Памятная Книжка на 1907 годъ. – К.: Издание Киевского губернии. Издание Киевского Губернского статистического комитета, 1906.
30. Панькова С. Чигирин і околиця 1917 року // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002. – №2. – С. 139-143.
31. Перерва В. Чигиринський край: з історії Церкви та школи (кінець XVIII – початок XX ст.). – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2019.

**Ольга Поліщук
м. Збарж**

ПОСТАТЬ ЯКУБА ЛАБІНГЕРА В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ФУНДАЦІЇ ІМ. Г. САДОВСЬКОГО

Анотація: У статті висвітлюється історія «Фундації ім. Гієроніма Садовського» з палаців міста Чорткова, Тернопільської області, а також біографія та творчий доробок львівського гравера XVIII ст. Якуба Лабінгера.

Ключові слова: Чортківський замок, «Фундація ім. Г. Садовського», генеалогія Потоцьких, Якуб Лабінгер, Львівський історичний музей, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів ЛННБ України імені В. Стефаника.

Історія міста Чорткова та замку, буде неповною, якщо не згадати їхніх господарів, котрі у різній мірі долучилися до розбудови, а також здійснили вплив на розвиток культури та мистецтва даного регіону.

Впродовж тривалого часу власниками Чорткова були представники двох великих родин – Потоцьких та Садовських. Перші володіли містом з 1618 по 1777 рік. Згодом маєток придбали Садовські – першим власником був Станіслав (Рис. 1), а останнім – Гієронім, який помер у 1854 році.

У другій половині XIX століття Садовські збудували новий величний палац, проте свої останні дні вони доживали в обох резиденціях. Маєток складався зі

Старого Чорткова, міста Чорткова і Вигнанки в загальній площі 1 тис. моргів. У старому дворі до смерті мешкав останній чоловічий нащадок Чортківської лінії Садовських – Гієронім. У новому палаці мешкала його племінниця Марія Борковська з роду Садовських (пом. 1895 р.) [9]. У своєму заповіті Гієронім Садовський усі свої цінності передав згромадженню сестер милосердя [3]. Зокрема, коштовності, картини, портрети, і бібліотеку, з призначенням для подальшого створення Музею родини Садовських [4, с. 28].

В 1895 році у місті була заснована фундація ім. Г. Садовського, при котрій діяли виховний заклад для молоді, школа, дім для перестарілих [2].

В палаці Потоцьких-Садовських у Чорткові склалася типова шляхетська збірка портретів. Вона є однією з небагатьох цілісних, хоч і не у повному складі збережених колекцій. Стилiстичні особливості творів вказують, що для Садовських працювало багато місцевих авторів, з яких збереглося лише одне ім'я – Франциска Павліковича [6]. Ім'я цього художника знаходимо на підрамнику портрета Теодора Потоцького (Ж – 908), що зберігається в фондах Львівського історичного музею (Рис. 2).

Очевидно, галерея портретів виникла на початку XVIII ст. і її заснування пов'язується з Йоахимом Потоцьким. Збірка нараховувала близько 150 творів, переважно портретів [7].

Оскільки утримувати музей, про який заповідав Гієронім Садовський, при Фундації було б надто складно, коштовності та вищезазначені предмети розкоші було передано до міських колекцій Львова [4, с. 28].

Портрети з колекції палацу Потоцьких-Садовських були передані на депозит на зберігання Національному музеєві ім. короля Яна III у Львові. Освячення заснованого музею урочисто відбулося 12 вересня 1908 року [1, с. 7]. У тимчасовому путівнику по Національному музеї, виданому у 1908 році, поданий перелік портретів, що на той момент знаходилися у його експозиції. Загальна кількість портретів, наданих на депозит Фундацією ім. Гієроніма Садовського, становила близько сімдесяти.

У 1940 році твори перейшли до Львівського історичного музею, у 1983 році – більша частина з них була передана до відділу Львівської галереї мистецтв «Одеський замок» [7].

Колекція старожитностей Гієроніма Садовського включала в себе не лише картини, а й меблі, зброю, одяг, гравюри, коштовності і інше.

У даному дослідженні буде представлено творчий доробок Якуба Лабінгера - гравера, який працював у Кракові, Варшаві та Львові між 1726 та 1767 роками. Зараз Лабінгеру можна приписати майже 90 гравюр, що робить його головною фігурою львівської мистецької спільноти після Яна Юзефа Філіповича. Саме у 1745 році Йоахим Потоцький замовив в Лабінгера - Генеологічне дерево Потоцьких, яке сьогодні зберігається в Інституті досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів ЛННБ України імені В. Стефаника (Інвентарний № 70491).

Постать Якуба Лабінгера, львівського гравера, який творив у XVIII ст. дуже відома. Його твори відзначені в багатьох дослідженнях. Оскільки нещодавні дослідження дали деяку нову інформацію, на початку варто навести біографічні дані гравера.

Якуб Лабінгер розпочав свою творчу діяльність в Замості (1726 р.), потім він працював у Ченстохові, Кракові та Варшаві (в 30 рр. XVIII ст.), а з 1741 р. практично лише у Львові, що було підставою для твердження, що він відтоді оселився в цьому місті напостійно.

Завдяки дослідженням Агати Дворжак львівський період біографії гравера є особливо добре вивчений. Художник і його дружина Маріанна Уршула у 1741-1747 роках кілька разів фігурують як хрещені батьки в книгах записів парафій латинського собору Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії і – що цікаво – лише раз у документах костелу Матері Божої в Краківському передмісті, бравши участь у святкуванні разом із представниками родин львівської мистецької громади (у тому числі архітектором Томашем Резлерем, скульптором Єжи Юзефом Марквартом, з дружиною художника Яна Фрица та дружиною архітектора Бернарда Меретина).

У доробку Лабінгера безумовно переважають релігійної тематики гравюри, особливо шановані образи Марії, та інших святих. Можна припустити, що Лабінгер працював насамперед для релігійних орденів. Також, він мав особливо тісні стосунки з Орденем Тринітаріїв, адже цілих шість фігур показують зображення та скульптури, які були розташовані і шанувалися в церквах цього ордену. Що стосується групи гравюр, які можна охарактеризувати як геральдичні, то сюди відноситься і розширене родове дерево Потоцьких 1745 р. з Фундації ім. Г. Садовського (Рис. 3).

Малюнок, дуже добре складений з точки зору художнього характеру, акцентує увагу на історії та генеалогії (також міфологічний), демонструє військові досягнення і політичне значення всієї родини та її окремих членів, на що вказують змістовні тексти в іменних комірках [3, с. 199-212]. Розмір гравюри: 189, 5 x 100 см. (ЛННБ України імені В. Стефаника).

Ліворуч слова Вергілія з поеми «Енеїда» - «Сміливим підкоряється доля», трохи вище вислів Клавдіана – «У спадковості роду сила нащадків. Фортуна посміхається сильним».

В верхній частині гравюри зображене всевидяще око Боже, у поетичній формі великими літерами, красиво обравивши текст, яким Гомер написав свою «Іліаду»: «Дерево спадкової слави пурпурової оживає в нащадках і величі предків, прикрашених благородною мужністю і любов'ю до Батьківщини, генезу розкриття роду величавого і знаменитого Потоцького, не підвладне часу і нинішньому світу. Складене Року Божого 1745» [8, с. 927].

По центрі зображений Жирослав Потоцький. Очевидно овальний портрет був списаний на замовлення Гієроніма Садовського у 1745 році придворним художником із «Генеалогічного дерева Потоцьких» [8, с. 906], що відкривав родинну портретну галерею у Вигнанському дворці (Рис. 4). Твір походить зі збірки Національного музею ім. короля Яна III у Львові. З 1940 року – власність Львівського історичного музею (Ж-1224).

Жирослава Потоцького вважають родоначальником родини Потоцьких. Потоцькі – одна з небагатьох родин, яка мала блискавичне соціальне просування у суспільстві. Наприкінці XVII ст. завдяки деяким членам родини, які зайняли вагомі військові та політичні пости Речі Посполитої, родина Потоцьких стала відомою у широких політичних та соціальних колах. У XVIII столітті Потоцькі вже мають значний фінансовий та політичний вплив у державі. Вони були одними з найбільших землевласників Речі Посполитої та залишились ними й після її поділів. Саме це й обумовлювало їхній особливий статус у державі, пояснювало впливовість членів роду в тогочасному соціумі. За Російської імперії Потоцькі зберегли свій статус найвпливовіших і найпотужніших аристократичних сімей, деякі з родини отримали при цьому підданство цієї держави та титули. Герб Пилява представлений у геральдиці польських, білоруських та українських населених пунктів. Найбагатші та найвідоміші Потоцькі належали до: Ланьцутської,

Кшешовицької, Віляновської, Тульчинської, Печорської, Бучацької, Смотрицької, Підгаєцької та Хшонстовської гілок родини.

За існуючими згадками в іноземній та українській історіографії гербова легенда описує, що шляхетський рід Потоцьких походить від лицаря Жирослава (Зірослава) з Потоку (*Żyrosław z Potoka*). Легенда, що вперше була описана Бартошем Папроцьким (*Bartłomiej Paprocki*) (1543-1614) у книзі «*Gniazdo snoty, Zkąd Herby Rycerstwa ...początek swoy maia*» (Краків, 1578) подає час появи родини 1236 рік. Цю версію підтримує і Шимон Окольський (*Szymon Okolski*) (1580-1653) у праці «*Orbis polonus*» (Краків, 1643). Ця згадка не має достатнього джерельного підтвердження і базується тільки на здогадках Папроцького і наступних авторів. Пізніше ця заплутана легендарна історія, іноді спотворена чи доповнена новою інформацією чи особами, активно впроваджувалась в науковий обіг і міцно прив'язалась до історії цієї родини. Про це свідчить багатий історіографічний список, де згадується ця легенда [5].

Отже, дана стаття доповнює важливими відомостями дослідження Фундації м. Г. Садовського і є цінним джерелом у вивченні та подальшому дослідженні історії міста Чорткова та його замку. Хоча у ході написання статті виник цілий ряд нових завдань, які потребують подальшого вирішення.

Напрацьований матеріал можна використати з метою підготовки оглядової екскурсії по місту Чорткову та Чортківському замку, а також в створенні експозиції копій полотен зі збірки живописної колекції ім. Г. Садовського в тому числі Генеологічного дерева Потоцьких.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Muzeum Narodowe imieni króla Jana III. Przewodnik tymczasowy. – We Lwowie, 1908.
2. Rąkowski G. Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej. Cz. 1. – Pruszków, 2005. – С. 174.
3. Roczniki humanistyczne. tom lxxix, zeszyt 4–2021 doi: <http://doi.org/10.18290/rh21694-9>. andrzej betlej.anna fertsc. jakub labinger – wstępne uwagi na temat jego.
4. Ściślak M. Czortków w latach 1522-1946. – Wrocław, 1993.
5. Потоцькі гербу Пилява. Історичні дані про походження роду. Оксана Лобко. <https://krystynopol.info/pototski-gerbu-pylyava/>
6. Семенюченко О. Український портрет XVII-XVIII століть (за матеріалами виставки у Національному художньому музеї) // . – [Електронний ресурс]: <http://www.uagolos.kiev.ua/toprint.html?id=88>.
7. Український портрет XVI – XVIII ст. Каталог-альбом. – Видання друге. – К., 2006. – С. 202.
8. Федоришин П. «Таємниці скарбів Потоцьких» (Сторінками історії міста (1772-1918 рр.)). Книга друга, – Тернопіль: ТзОВ «Підручники і посібники», 2021 р.
9. Чорпіта Яромир Іванович – директор Чортківського районного краєзнавчого музею. Інформація записана у травні 2013 року.

Рис. 1. Портрет Станіслава Гольського, поч. XVIII ст. Автор невідомий

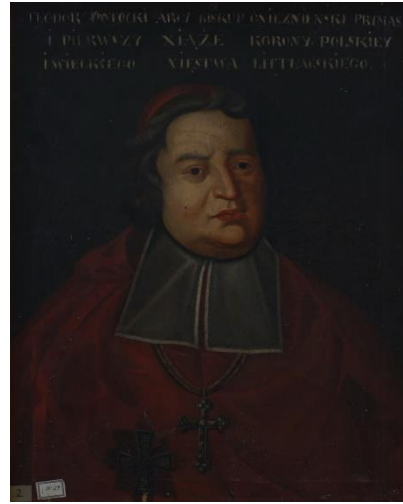

Рис. 2. Портрет Теодора Потоцького, XVIII ст. Автор Франциск Павлікович

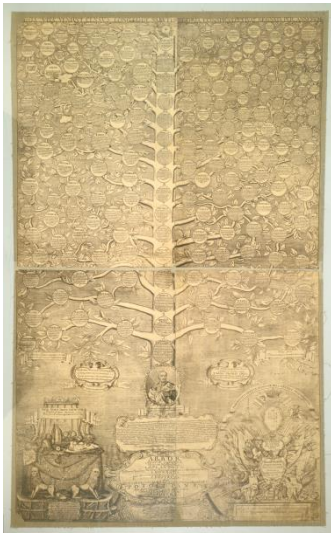

Рис. 3. Генеалогічне дерево Потоцьких, 1745 р.
Автор Якуб Лабінгер. Odbitka na jedwabiu
przechowywana w Archiwum Głównym Akt Dawnych w
Warszawie (Zbiór tablic genealogicznych Oddziału III,
sygn. 5)

Рис. 4. Портрет Жирослава Потоцького, XIX ст.
Автор невідомий

**Оксана Пришляк
м. Збараж**

ГІЄРОНІМ САДОВСЬКИЙ – ОСТАННІЙ ВЛАСНИК ЧОРТКОВА

Анотація: У статті висвітлюється історія становлення роду Садовських як повноправних власників Чортківського замку і земель, а також зобов'язання, з якими стикнувся спочатку Станіслав Садовський, а потім і його син Гієронім.

Ключові слова: Чортків, замок, Родина Садовських, Гієронім Садовський

Родина Садовських бере свої початки з XIV століття із села Садів та Великих Садів, що на території нинішньої Львівської області. Далі проживають на Волині, у Литовському князівстві.

У 1767 році після смерті батька Йоахима Потоцького єдиним спадкоємцем по чоловічій лінії чортківських дібр стає молодий Віцентій Потоцький. Він вів розгульне життя і раз за разом від його марнотратностей відпадали якісь села, що в азарті були програні в карти, ще більшими ставали купи векселів та боргових розписок [5; с. 387].

Рідна сестра Віцентія Гавела Францішка вийшла заміж за Станіслава Садовського, який і придбав Чортків у Віцентія Гавела Потоцького. Таким чином з 19 липня 1777 році місто Чортків і замок змінили своїх власників з Потоцьких на Садовських - Станіслава і Францішку.. Але щоб маєтності стали їх повною власністю, слід було докласти чимало зусиль. Пан Станіслав старався, щоб відтермінувати одні кредити, виплатити найнеобхідніші борги, позичити гроші в друзів, щоб задовольнити той чи інший вексель.

У 1782 році, віддаючи борги і влізаючи у нові, Станіслав Садовський вже не є повноправним господарем чортківських дібр. У цей час частина чортківських шед уже належать, окрім Садовського, Йоанну Алоїзію Пшемиському, Марії Магдалині Зубжицькій.

У довгому переліку боргів, що «зависли» після купівлі Чорткова, левову частку становили результати легковажного життя Віцентія Потоцького. Але є і зобов'язання, котрі ще наклав на свої маєтки Йоахім Потоцький. Він тримав при своєму дворі театральну групу, свого художника, власного музиканта... але за усі естетичні насолоди треба платити [5; с. 406].

Здоров'я Станіслава Садовського погіршувалось. Францішку попросив, аби похоронила його у Збрижі (нині село у Хмельницькій області. Монастир капуцинів був збудований тут у другій половині XVIII ст.), у монастирі капуцинів, до будівництва якого багато доклався. Станіслав Садовський помер у Збрижі 22 червня 1792 року.

Наступним власником замку став Ієронім Садовський (Hieronim Sadowski) (1776 – 1854 рр.), котрий був його останнім господарем, і останнім чоловічим нащадком лінії Садовських.

У липні 1817 року Францішка Садовська померла, не дочекавшись ані повернення собі чортківських дібр, ані заміжжя Теклі, ані внуків від Ієроніма. У лютому було задокументовано поділ між дітьми Садовської.

Єдиним захисником сімейного жіноцтва після смерті Станіслава Садовського став Ієронім. Незважаючи на те, що мав певний фізичний дефект (під час пологів травма призвела до кульгавості, був невеличкого зросту, а постійний радикуліт сутулив, що в сукупності його спотворювало), Ієронім визнавався у сім'ї маминим улюбленцем і виростав мужнім чоловіком. Народився 26 липня 1776 року в Ордові, а метрику хрещення отримав у костелі св. Антонія в Личаківському передмісті Львова. Освіту здобув самотужки із репетиторами. Ще змалечку прив'язався до колекціонування, яке стало альфою і омегою, смыслом його життя. Дехто з дослідників переконаний, що основою великої колекції раритетів, зібраних у вигнанському палаці Ієронімом Садовським, була колекція Йоахіма Потоцького. Це лише частково правда, бо все, що було найкраще в зібранні діда Ієроніма Йоахіма, розфітків Віцентій Потоцький.

Ієронім Садовський рідко покидав Вигнанку, особливо після 1820 років, коли повернув назад у родину вигнанський палац. Часті епізоди, коли Ієронім і

Текля, брат і сестра, протилежності зросту (маленький Гієронім і та висока і худя Текля), бричкою із вигнанки їхали у Чортків у домініканський костел на молебень. Перед храмом Гієронім простакувато та незграбно подавав руку Теклі при виході з брички що викликало насмішки, на які він не звертав уваги.

Після смерті матері усі свої зусилля спрямував на повернення дідових дібр у власність родини. Для цього узгоджував свої зусилля з усіма родичами, що порозбігалися по різних мастках [5; с. 618].

Ще в юності, захоплений колекцією старожитностей свого діда, Йоахіма Потоцького, Гієронім Садовський почав збирати різні старовинні предмети та етнографічні речі. Допомогали йому в цьому і сестри.

Уже в 90-х роках XVIII ст., одразу після смерті батька, Гієронім Садовський з головою поринув у маєтні справи [5; с. 654].

Він був освіченою людиною. Студіював із репетиторами французьку, німецьку, латинську мови. У цьому його підтримували рідні. У сім'ї Садовських завжди панували люб'язність, взаємоповага та приязнь [5; с. 656].

Життя змушувало Гієроніма їздити в Кам'янець, щоб захищати маєток, котрий був в іншій державі – Росії. А для цього і паспорт потрібен і гроші для проживання.

Ставши спадкоємцем батьківських дібр і поставивши за мету погасити численні борги, Гієронім витискав гроші, де тільки міг. А ще коштів потребувала колекція. Тай не малих. За згодою влади Садовський на початку XIX століття впроваджує на своїх маєтностях панщину. У належних йому господарствах халупники відробляли по три дні панщини на рік і сплачували по 223 золоті римські. Всі інші по 5-6 днів на тиждень трудилися на панських землях.

Гієронім Садовський в оренді якого були Ходачків, Городище, Баворів (козівські дібра), як і його батьки, часто отримував інформацію про стан господарки в конкретній місцевості від священників. Так було надійніше і об'єктивніше [5; с. 676].

Після смерті матері, котра за заповітом розділила усі маєтки на чотирьох дітей, свої зусилля Гієронім Садовський, котрий до кінця життя так і не женився, спрямував на повернення дідових дібр – Чорткова, Старого Чорткова та Вигнанки – у родинну власність. Але поки він збирався з думками і кидав у купку гріш до гроша, чортківські шеди розбігалися до чужих господарів.

На основі угоди від 15 листопада 1820 року, підписаної в Милятині, пані Марія з Садовських Мушинська обмінюється із братом Гієронімом ґрунтами. Пані Марія, маючи за материнським заповітом частину вигнанських дібр, за підмовлянням брата Гієроніма раптом відчула велику любов до природи приміського села Білої (IV шеда). Так у селі Білій з'явилося ще одне прізвище роду Мушинських.

«На основі цесії (уступки) в Малятині (нині село у Львівській області) дня 15 листопада року 1820 через Марію із Садовських у першому шлюбі Мушинську, у другому – Уейську на даний час, пан Гієронім Садовський для власності четвертої частини VII шеди дібр Чорткова, званої Вигнанкою, із шеди IV дібр Білу... інстабулює».

У 1833 році Маріанна графиня Борковська передає свою четвєртину Білої Гієроніму Садовському.

2 жовтня 1849 року на підставі поступки Маріанни (племінниці Гієроніма, дочка Пелагії Садовської) з Трембінських Борковської і Теклі Садовської Гієронім Садовський стає власником четвертої частини VII шеди Чорткова (Вигнанка), яка

належала Борковській, та четвертої частини тієї ж шеде, яка була у розпорядженні Теклі Садовської. Таким чином Гієронім Садовський став повноправним власником Вигнанки.

На основі резолюції форуму Львівських 12 грудня 1832 року кредиторами кидальної маси Садовських були: Михаель Ромуальд Шавловський, Михаель і Кароліна із Жуковських Могильницькі, Станіслав Фелікс граф Потоцький або його наступник [5; с. 680].

Гієронім Садовський мріяв повернути у власність батьківську спадщину – старий Чортків. Нарешті бажання Гієроніма збулося. 28 червня 1836 року на основі договору-уступки за суму 45000 флоринів Зофія із Бжозовських Пшемиська віддає Гієронімові Садовському дібра Старий Чортків.

Довший час Гієронімові Садовському здавалося, що фортуна повернулася до нього: повернув у родину Старий Чортків і Вигнанку із двірцем, уберіг Білу від розпродажу, колекція поповнюється картинами та раритетами. Підтримав рішення дочки Пелагії Трембінської із Садовських Маріанни графині Борковської про будівництво у Старому Чорткові палацу. [5; с. 682].

Повертаючи собі діличні шеде, Гієронім думав, що з ними отримує пропінатії на пиво (право варити і продавати пиво) у Чорткові, Старому Чорткову та на Вигнанці. Отримав від цього сякі-такі доходи кілька років поспіль. І тут власник Чорткова Леон Врублевський подає в суд: право продавати і виробляти пиво у Чорткові, Старому Чорткові та Вигнанці належить йому [5; с. 683-684].

Гієронім Садовський втрачає останню чортківські шеде, і на голову звальюються чимала сума боргів. Його серце не витримує. 25 лютого 1861 року він помирає.

Ще задовго до смерті пан Гієронім, зважаючи на власне здоров'я, писав кілька заповітів – у 1834 році, у 1842 році, останній у червні 1854 року. У своєму посмертному посланні просить про поховання після повного переконання в його смерті. А ще він просив, щоб поховали його на місцевому кладовищі в одному із трьох мурованих склепів, де спочивала його мама Францішка Садовська та його сестра Марія Мушинська та Прушинський. Щодо своїх маєтків та колекцій картин і старожитностей Гієронім Садовський заповів для убогих – Згромадження Сестер Милосердя під наглядом і контролем ксьондза Архієпискупа обряду латинського у Львові і Консистора архієпископського латинського обряду у Львові.

Здійснення цієї фундації мало б початися одразу після смерті Теклі Садовської і Маріанни з Трембінських Борковської.

Текля Садовська не надовго пережила свого брата – рівно на рік. Померла 24 лютого 1862 року.

Маріанна Борковська з Трембінських після смерті Гієроніма і Теклі Садовських залишилася з усіма чортківськими проблемами. Найперша – це домагання Леона Врублевського погасити пивну пропінатію. Кілька років потратила графиня на це. Змушена була навіть свій палац у Старому Чорткові продати Цадіку Фрідману, аби задовольнити судові вимоги Врублевського та зберегти чесне ім'я свого дядька Гієроніма Садовського. Нарешті видихнула з полегшенням – їй це вдалося зробити у 1868 році.

Померла Маріанна Борковська з Трембінських 2 вересня 1879 року у Сороках, в останньому родовому маєтку трембінських, і була похована у сімейному гробівці поруч із чоловіком графом Тітусом Дуніним-Борковським [5; с. 692].

Лише після цього Згромадження Сестер Милосердя у Чорткові могло, підтвердивши свої права у судах, приступити до виконання заповіту Гієроніма Садовського.

Гієронім Садовський, як і його Марія Мушинська були поховані на чортківському цвинтарі, нині не існуючому у родинному гробівці. Але у зв'язку з відкриттям нового цвинтаря у 1885 році та забудови міста старий цвинтар зруйнували.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Запис у метричній книзі Чортківського домініканського костелу. Центральний державний історичний архів України у Львові. Фонд 618, опис 2, №2079
2. Книга майнових документів жителів Галичини. Центральний державний історичний архів у Львові. Фонд 166, опис 1, справа №3953.
3. Книга запису майнових документів жителів Галичини. Центральний державний історичний архів України. Фонд 166, опис 1, справа №4067.
4. Папери Садовських. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Лист Маріани Садовської до матері від 15 липня 1794 року із Львова у Чортків. Фонд 9, о/н – 129.
5. Федоришин П.С. Таємниці скарбів Садовських. Сторінками історії Чорткова (1772-1918 рр.). Книга друга / П.С. Федоришин. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2021. – 1088 с.: іл.

**Володимир Салук
м. Тернопіль**

ПОХОВАННЯ ВОЇНІВ ПЕРШИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ ТА ДЕРЖАВНИХ ДІЯЧІВ ПЕРІОДУ ЗУНР ТА УНР У М. ЧОРТКІВ

Анотація: У статті розповідається про відомі на даний час в Чорткові поховання борців за українську державність періоду 1918-1920 рр. Розглядається складене минуле й сьогодення цих меморіальних місць. Окреме місце в дослідженні присвячене втраченому Українському військовому кладовищу, зазначено нові аргументовані судження.

Ключові слова: Чортків, могили, Перші визвольні змагання, ЗУНР, УГА, Армія УНР.

Чортків посідає особливе місце на історичній мапі Тернопільщини в період Перших визвольних змагань. З початку листопада 1918 р, після встановлення української влади, місто стає повітовим центром у складі Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). До державного керівництва долучилося чимало визначних громадсько-політичних діячів. В той же час було створено чортківську окружну військову команду Української Галицької Армії (УГА), яка долучилася до формування війська на захист молодій державі від польської агресії. З цим подільським містом пов'язана одна з найславніших звіть УГА - червнева Чортківська офензива 1919 р., під час якої в ході кровопролитних боїв було звільнено першим саме цей повітовий центр, що відкрило дорогу до подальшого стрімкого військового протинаступу - українських військ. А через рік у 1920 р. союзні українсько-польські війська з боями проганяли з Чорткова російсько-більшовицьких окупантів.

Під час чи після усіх цих революційних подій загинуло (померло) чимало українських воїнів та державних діячів, більшість з яких були поховані на

кладовищах Чорткова. Могили цих осіб стали пам'ятними місцями для місцевої української громади, яка завжди пам'ятала тих, які змагалися за незалежну державність. Тому, ці місця як об'єкти культурної спадщини становлять історичну цінність для тернопільського регіону та для держави загалом.

Питання вивчення місць поховань учасників Перших визвольних змагань 1917-1921 рр. є доволі складним. В першу чергу через те, що після української поразки наступили довгі роки польської та російсько-радянської окупації, коли доступ до могил обмежувався владою, останки переміщувалися в невідомі місця, часто могили, а то й цілі кладовища були зруйновані чи на їх місці проводилися нові захоронення.

Унікальний об'єкт Перших визвольних змагань Чорткова знаходиться на Вигнанському кладовищі (тепер у складі міста, вул. Січових Стрільців). Там збереглася спільна могила 12-ти воїнів УГА, які загинули в бою під містом 16 липня 1919 р., при відході галицьких військ за Збруч (хоча у спогадах старшини Волощука зазначено про великі втрати в цьому бою 15.07.1919) [18, с. 42]. На цій могилі встановлений один з найдавніших монументальних об'єктів, присвячених УГА на Тернопільщині. Історія постання величного надгробка описана в «Літописі Червоної Калини» [12, с. 11].

У 1924 р. з ініціативи Володимира Електоровича (ветерана УГА та Армії УНР) та Осипа Яхницького в Чорткові був заснований Комітет будівництва пам'ятника полеглим воякам Галицької армії. Разом з тим активісти Комітету щорічно влаштовували святкові заходи до 1 листопада, поширювали культ полеглих, збирали поіменні списки загиблих військових чортківського повіту, складали реєстр стрілецьких могил. Врешті, їм вдалося зібрати більше 2,5 тисячі золотих на спорудження величного надгробка воїнам УГА. Через три роки усі завдання Комітету довершила створена у 1927 р. чортківська філія Товариства охорони воєнних могил (ТОВМ) на чолі з В. Електоровичем. Значний внесок у реалізацію проекту зробив будівничий (архітектор?) Андрій Дrajньовський.

Пам'ятник був урочисто освячений 1 листопада 1928 р. (до 10 річниці Листопадового чину) за участі чисельного зібрання народу з усього повіту і 17-священників. Від церкви на кладовище йшла колона, у якій несли близько 20 вінків, порядок забезпечували відділи товариств «Сокіл» та «Луг».

Давній монумент зберігся в хорошому стані, не зазнавав руйнувань, про що можна судити, порівнюючи сучасний стан із рисунком 1930 р. [12, с. 11]. Він зведений із каменю, бетону та заліза, являє собою муровану могилу у вигляді зрізаного конуса (рис. 1). На його вершині по колу встановлені 14 тумб, які утворюють своєрідну огорожу майданчика. Над могилою височіє пілон. На ньому з чотирьох сторін при вершині об'ємні хрести. Пілон увінчаний півсферою, на яку в сучасності «одягнули» стрілецьку мазепинку. По середині пілону від початку був тризуб (можливо в часі окупацій він був прихований) перед тим був на щиті, прикріплений металевою оковою. Нижче – напис: «Борцям за Волю України 1918-1928», під ним прямокутна ніша зі словами Б. Лепкого: «Спіть, хлопці, спіть,...». До майданчику перед пілоном ведуть сходи з мурованими перилами, внизу яких бетонні вази. На давньому рисунку можна помітити, що первісно конусна основа була облицьована каменем, тепер вона поштукатурена. Колись, проїжджаючи залізницею, пам'ятник можна було побачити здалека.

В міжвоєнні роки ХХ ст. вигнанська могила УГА була місцем народних зборів українців. На хвилі українського національного відродження початку 1990-х рр. відродилася традиція урочистих поминальних зібрань біля старої могили до

пам'ятних дат 1 листопада та на Зелені свята. В даний час могила перебуває на державному обліку як об'єкт культурної спадщини [23].

Серед могил військових, які пережили бойові дії, можна виділити могилу чотаря УГА Володимира Пітушевського (1879-1943), яка знаходиться на новій частині кладовища на вул. С. Бандери. В життєписі зазначається, що він народився й виріс на Золочівщині в священничій родині. Був родичем генерала УГА Мирона Тарнавського, разом із ним у 1917 р. в Києві формував загони Січових Стрільців, про що йдеться у спогадах генерала. Під час 1 св. в. служив в австро-угорській армії, після чого влився у лави УГА. Після воєнних перипетій оселився в м. Чортків. Брав активну участь в громадському житті. В часі німецької окупації з осені 1941 р. очолював союз громад міста, сприяв порятунку українців та євреїв під час нацистської окупації [5, с. 467]. Перед смертю Володимир Симеонович заповідав похоронити його біля побратимів УГА (згідно слів громадського діяча Володимира Мармуса [6]. Зараз можна засумніватися щодо точного виконання цієї волі усопшого. Через це могила стала своєрідним «каменем спотикання» для деяких краєзнавців 2000-х рр., які брали її за орієнтир для визначення розташування кладовища воїнів УГА. Надгробок у вигляді стели з сіро-білої будівельної крихти, виглядає новішим 1940-х рр., можливо в неї вмурована давніша біла плита з написом (рис. 2).

Поруч з польським військовим цвинтарем є могила ще одного старшини УГА Мелітона (Мелетія) Відрака (Видрака) (1879-1927) (рис. 3). Він був уродженцем с. Чистилів, що неподалік м. Тернопіль. Після закінчення тернопільської гімназії здобував фах правника у Відні. Займався адвокатурою в Чорткові, у період становлення ЗУНР працював суддею польового суду Чортківської окружної військової команди. За польського режиму належав до багатьох українських організацій Чортківського повіту, яких також фінансово підтримував [14]. У повоєнний час Видрак захищав права українців, у тому числі у політичних процесах. Його канцелярія була однією з найкращих у місті. Успішно захистив в суді від страти Степана Фіголя, підстаршину УГА. У 1922 р. брав участь у політичному процесі в Чорткові над групою українських протипольських диверсантів на чолі з червоноармійцями П. Шереметою і С. Мельничуком (колишніми старшинами УГА) [11, с. 97-98].

В м. Чортків похований Хичій Іван (1889-1958), уродженець с. Потутори на Бережанщині, адвокат, доктор права, громадський діяч. В період ЗУНР він був суддею польового суду, мав звання поручника УГА. Від 1930 р. працював у Чорткові, став членом УНДО. У радянський час за патріотичні позиції репресивними органами ув'язнений на 8 років у виправно-трудових таборах [24, с. 319-320].

На чортківському кладовищі також похований Теодор Поліха (1884-1963) - український педагог, керівник перемишльського «Пласту», громадський діяч, співпрацював з УВО, арештовувався польською поліцією за проукраїнську діяльність. Після Першої світової війни поручник австро-угорської армії, вступив до лав захисників ЗУНР, воював командантом 3-ї батареї 1-го гарматного полку 1-ї бригади УСС, брав участь в Чортківській офензиві УГА, отримав звання сотника артилерії [9, с. 187].

До числа похованих в Чорткові відноситься ще один визначний діяч міста - Дмитро Пігут (Пігута) (1872-1947), який у часи ЗУНР був заступником міського комісара [8, с. 593]. Народився він у Тернополі, там же навчався в учительській семінарії. Після закінчення Львівського університету працював у Чорткові в

приватній українській гімназії, державній чоловічій школі, керівником української гімназії. Був активним в громадському і культурно-освітньому житті Чортківського повіту [29].

Опосередковано дотичними до Перших визвольних змагань є об'єкти, які знаходяться на ділянці могил радянських воїнів і партизанів на міському кладовищі Чорткова. На почесному місці є спільна могила Петра Шеремети (1897 р. н.) і Степана Мельничука (1898 р. н.) та присвячена їм, як колишнім воїнам УСС та УГА, пам'ятна дошка.

Оцінка їхньої збройної боротьби є неоднозначною. Дехто вважав, що вони боролися за волю України, на еміграції з'являлася інформація про їхні зв'язки з УВО. Радянська ідеологічна машина використала їх чин для пропаганди комуністичних ідей [7, с. 189-200].

Достеменно відомо, що після служби в рядах українських військових формацій Шеремета й Мельничук перейшли на бік Червоної армії, стали провідниками бойового загону, т. зв. «Дванадцятки», сформованої на території радянської України із колишніх галицьких вояків, озброєних і перекинутих для диверсійної діяльності проти Польщі, яка окупувала терени Галичини. Після арешту страчені за вироком польського військового суду в місті Чортків 11 листопада 1922 року, там же й захоронені.

Могила бойовиків була на чортківському кладовищі не там де тепер. За спогадами колишнього гімназиста О. Дrajньовського в міжвоєнні роки на могилі проводилися українські антипольські демонстрації на Зелені свята і 1 листопада [30, с. 31]. Пізніше радянська пропаганда глорифікувала загиблих як жертвних героїв-комуністів. У 1959 р. на чортківському кладовищі влада здійснила ексгумацію ймовірних останків Шеремети й Мельничука. Могила була без хреста з простим стовпом. Згідно акту проведених робіт, обидва черепи мали вогнепальні отвори в потиличній зоні, що дало експертам підстави ідентифікувати їх як розстріляних бойовиків [2, с. 1-2]. Проте, на думку краєзнавця Ю. Макотерського (який віднайшов акти ексгумації), вилучені кістяки можуть не належати страченим бойовикам, він піддає сумніву результати ексгумації, а також його насторожує, те, що урочисте перепоховання відбулося суто на районному рівні бо, ймовірно, влада сама була не певна щодо приналежності перезахоронених тіл і щодо ролі «Червоної дванадцятки» загалом. Дослідник також піддає критиці звичний аналіз епістолярію провідників-повстанців, звертає увагу на дезінформацію радянських ідеологів і пропонує не засуджувати колишніх українських військових, не знаючи достеменно мотивів їхніх акцій [20].

У 1960 р. ексгумовані останки розстріляних осіб урочисто перезахоронили на радянському військовому меморіалі міського кладовища. На могилі встановлено кам'яний обеліск прямокутно-пірамідальної форми висотою 5,25 м. Поруч напису горельєф прапора, тепер у синьо-золотих барвах. В роки Незалежності на обеліску з'явився барельєфний хрест.

Раніше на обеліску був напис: «Степан Мельничук, Петро Шеремета відважні борці за свободу і щастя робітників і трудящих селян Західної України, керівники партизанського загону «Червона дванадцятка» страчені в м. Чорткові польськими окупантами 11 листопада 1922 року». У 1999 р. освячено й встановлено замість радянської нову кам'яну таблицю з написом: «На честь борців за волю України чотарів УГА Степана Мельничука і Петра Шеремети, розстріляних польськими окупантами 11.11.1922 року в місті Чорткові. Вічна їм пам'ять».

Могила Шеремети і Мельничука ще з радянських років має статус пам'ятки історії місцевого значення [22].

Унікальний факт. На чортківському кладовищі на вул. С. Бандери є ділянка захоронень, де поруч спочивають останки 156 воїнів Армії УНР та 42 стрільців УГА. Це місце можна було б вважати чи не найбільшим українським військовим кладовищем 1918-1920 рр. Але, на превеликий жаль, на сьогодні точне місце розташування цих могил не відоме. Проте, тепер привідкриваються деякі сторінки його забутої історії.

Про «Український Воєнний Цвинтар», як його назвали публіцисти міжвоєнного періоду ХХ ст., найбільш вичерпно написано у статті «Літопису Червоної калини» [28, с. 18-19].

Але слід зауважити, що на тому давньому військовому кладовищі були поховані також загиблі у боях воїни інших армій та національностей, зокрема воїни Червоної Армії (75 осіб), воїни Довбур-Мусніцького (імовірно, поляки – 7 осіб), воїни російської армії (ІІ кор. Брусилова та невідомі – 15 осіб) та невідомі (перезахоронені з околиць – 18 стрільців).

Згідно з опублікованими даними, на військовому кладовищі загалом покоїлося близько трьохсот осіб, які захоронені в 39 спільних та 17 одиничних могилах.

Якщо говорити конкретніше про українців, то воїни Армії УНР числилися в 156 осіб (у т. ч. 49 козаків із Наддніпрянщини, які загинули в 1919 р. біля Чорткова (очевидно, під час червневого протинаступу УГА), відомо поіменно 11 осіб (2 з них померли у 1920 р., решта у 1919 р.). Воїни УГА – 42 особи, серед яких відомі 19 імен. Імена відомих померлих теж виписані у тому ж числі Літопису. Деякі галичани перепоховані з цвинтаря в Салівці, Білобожниці, Косова та в Білому Потоці. Також прах ще 17 невідомих стрільців перенесений із сільських цвинтарів до спільної могили.

Часті перепоховання були наслідком державної політики комасації (укрупнення) [15, с. 3-4], яка проводилася десь від 1930-го року польською окупаційною владою. Для виконання таких робіт в Тернопільському воєводстві був створений «відділ гробівництва». Таким чином тлінні останки українських воїнів, поховані по багатьох населених пунктах звозилися на якесь одне кладовище з військовими, як у Чорткові. В багатьох випадках про ці заходи не знала українська громада. Тому ставало все менше пам'ятних місць про Перші визвольні змагання, їх героїв.

В 1931 р. чортківська філія ТОВМ організувала упорядкування українського військового кладовища, складено їхній план, заведено кадастр похоронених стрільців (на основі дат воєнного гробівництва в Тернополі). Цвинтар, разом з головним хрестом був освячений 01.11.1931 в пам'ятний день Листопадового чину. З огляду на брак коштів, територію поховань обгородили тільки дубовими стовпами, з'єднаними колючим дротом. У середині кладовища насипано невелику могилу, обсажену квітами, на якій встановлений величезний дубовий хрест, подарований Лукою Чичкою з Вигнанки [16].

Складається враження що цей військовий цвинтар не набув для тогочасних українців сакрального значення. Час скромного облаштування могил доволі пізній, там не споруджувалися монументальні об'єкти, нам невідомі якісь подальші публікації у пресі про некрополь, відсутні світлини цього місця. Можливо так склалося бо на тій ділянці було поховано також багато іноземців, заборони, занедбання чи інші причини. Тим більше, у своїх спогадах п. Марія Штепа

засвідчує, що їх, молодь «Просвіти» із с. Ромашівка, яку виховували ще на «живій історії», провідники приводили (1939 р.) для вшанування українських героїв тільки до спільної могили УГА на Вигнанському кладовищі, про інші поховання молодь не знала [31, с. 1].

А далі були роки радянської (в корені російської) зачистки української пам'яті, нищення історичних місць. Надмогильні пагорби і дерев'яні хрести на українському військовому кладовищі занедбалася, свідки Перших визвольних змагань репресовані, про могили героїв говорили пошепки, відбувся розрив поколінь. А в 1970-х роках комуністичний режим вдався до нового етапу вандалізму, під час якого було знищено багато давніх військових могил, в тому числі й у Чорткові.

В питанні визначення долі і місця розташування Українського військового кладовища 1918–1920 рр. в Чорткові на сучасному етапі слід віддати належне Юхиму Макотерському, місцевому краєзнавцю, який від початку 1990-х рр. з цього приводу збирав інформацію, звертався до усіх можливих інстанцій, залучав науковців, клопотав про належне вшанування героїв. Він поділився своїми зібраними численними матеріалами і думками із науковцями Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини у 2019 р., які ми частково опубліковуємо у цій статті вперше [17].

Старожили Чорткова (9 осіб) у 2006 р. підтвердили п. Макотерському, що «пам'ятають як на цвинтарі у м. Чортків (вул. С. Бандери) була ділянка, де були видні могили збірні довгі і одинокі. Десь в кінці 1970-х – поч. 1980-х на цьому цвинтарі пройшов бульдозер тоталітарної системи і він був зруйнований. На цьому місці після цього почались нові поховання». Люди пригадували, що при копанні нових гробів на місці військового кладовища знаходили давні кістки і залишки військового обмундирування. Опитані свідки підтвердили також, що могили знаходилися у північно-східній частині теперішнього кладовища, тобто багато нижче від символічних могил [1]. Згідно свідчень людей, плану цвинтаря за 1931 р. (припускаємо від складений за просторовими пропорціями) і масштабу сучасної карти ми скомпонували приблизне місце розташування загубленого цвинтаря (рис. 4).

Варто згадати, що ще одним активним дослідником чортківських військових могил був краєзнавець, громадський діяч Андрій Базалінський (1945-2019). За його твердженням у Чорткові на зруйнованій ділянці могил поховані воїни легіону УСС (загиблі у боях 1917 р.), а не УГА. А розташування могил Січових Стрільців він прив'язував до розташування могили сотника УГА В. Пітушевського, який заповідав бути похованим біля своїх бойових побратимів. Далі, за його припущенням, вірогідні могили УГА могли би бути неподалік польського військового кладовища 1918-1920 рр., тобто там де три десятиліття Незалежності стояв хрест і муровані ряди ймовірних могил [3, с. 5]. Слід сказати, що гіпотези Базалінського притримувалося багато з тих, хто цікавився цим питанням. Нам видається нелогічним говорити про могили УСС, адже під Чортковом український легіон ніколи не зводив ніяких боїв. Таким чином, дослідники були роками розділені на два опонуючі табори, що, сприяло пошукам істини та розголосу питання, але й вважаємо частково зашкодило загальній справі увічнення українських героїв.

Відомо, що у 1989 р. на візуально вільній від поховань ділянці, близько польського військового меморіалу було встановлено символічний дерев'яний хрест. На ньому була встановлена металева таблиця із написом: «Борцям за волю

України», а нижче рядки із пісні Б. Лепкого, які часто розміщували на могилах чи пам'ятних знаках УСС чи УГА: «Спіть хлопці спіть, про долю-волю тихо сніть, про долю-волю Вітчизни, чи можуть бути кращі сні». Після цього це місце почали асоціювати із Стрілецькими могилами. Хоч, якихось публічних регулярних заупокійних відправ там не здійснювалося.

У 1996 р. за ініціативою тодішнього голови РДА [4] біля хреста Борцям за Волю і поруч могили Пітушевського у довільному місці були залиті 4 бетонні обмурівки довжиною 12 м і шириною 1,5 м (між ними проходи близько 1 м), в сформованих ділянках були насаджені квіткові клумби, біля хреста – кущі калини. Ці утворення очевидно мали символізувати Стрілецькі могили. Проте, все почало занепадати, обмурівки розсипалися, клумби заростати і протягом 2010-х років ця площа в честь українських воїнів почала справляти жалюгідне враження, особливо на фоні з межуючим зразково відреставрованим польським меморіалом воїнам тієї ж війни.

Вперше розвідка на місцевості з метою локалізації українського військового кладовища була проведена спеціалістами ПП «Південні меморіали України» у 2007 р. Згідно звіту проведених польових пошукових досліджень ймовірних місць Стрілецьких поховань, було встановлено, що дерев'яний хрест 1989 р. є символічним і не позначає могили УСС. Проведені роботи на ділянках символічних могил-клумб і встановлено, що там розташовані поховання цивільних осіб, померлих пізніше 1920-х рр. [21].

З часом в середовищі краєзнавців та городян визріла думка про важливість більш належного вшанування місця поховань українських військових Перших визвольних змагань. Зокрема, починаючи з 2001 р. Ю. Макотерський багаторазово звертався до усіх голів райдержадміністрацій та голів міст з проханням будівництва пам'ятника [19, с 3]. В результаті проводилися різні громадські обговорення та полеміка у пресі.

Врешті, у 2009 р. за ініціативи Чортківської міської ради був розроблений робочий проект (7 томів) Меморіалу воїнам УГА (до 90-річчя Чортківської офензиви), підготовлений ТзОВ «Укрдизайнгруп» на основі Концепції (Ескізного проекту) архітектурно-художнього вирішення комплексу (архітектор М. Федик, скульптор М. Посікіра) [25] (рис. 5). Фінансування мало б відбутися за кошти держбюджету. Роботи повинні були проходити у 2 черги протягом 2010-2012 рр. Робочий проект був розглянутий обласною комісією у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій, яка висловила ряд пропозицій, найважливішою з яких була необхідність проведення комплексу науково-дослідних робіт з метою пошуку та локалізації конкретного місцезнаходження могил.

Проектно-кошторисна документація з благоустрою ділянки українського військового кладовища виготовлялася на замовлення Чортківської міськради у 2010 р.

Але до 2019 року нічого не було реалізованого. Хоча напередодні святкування 100-річчя Чортківської офензиви знову з'явилися розмови про будівництво Меморіалу воїнам УГА, на який з бюджету Тернопільської, Львівської та Івано-Франківської областей мало бути виділено 7000000 грн. [10]. Проте до червневого ювілею нічого не вдалося зробити.

В липні 2019 р. на місці символічних могил важкою технікою було вирито котлован. Під час цього громадськими активістами на купі вибраної землі було виявлено людські кістки і вони заблокували подальші роботи. В подальшому цю ситуацію розбирали правоохоронні органи та влада на рівні району та області.

Поліцейські встановили, що фірма-підрядник, яка здійснювала земельні роботи, орієнтувалася на висновок, згідно якого поховань на місці копання котловану бути не мало [27]. Залишається питання чому виконавці і замовники розпочали роботи без нагляду з боку органів охорони культурної спадщини, без попередніх комплексних науково-дослідних робіт, які могли б показати місцезнаходження могил і кому вони належать. Цікаво, що скандал набув розголосу і в більшості ЗМІ прозвучало, згідно припущень, що були знищені поховання українських воїнів, загиблих у 1917-1920-х рр.

На жаль, тільки після інциденту із сплюндрованими рештками людських тіл було організовано фахові дослідження ями, в якій залишалося ще багато недосліджених кістяків. У липні 2019 р. в північній частині кладовища (на місці символічних могил УСС/УГА, в частині виритого котловану) в ході ексгумаційних робіт працівники КП ЛОР «Доля» натрапили на 15 поховань. На цьому місці експерти провели низку досліджень і зробили висновки, що людські останки належать цивільним особам, ймовірно в'язням Чортківської тюрми, померлим у 2-й пол. ХХ ст., «військових поховань воїнів УГА та Армії УНР 1918-1919 років не виявлено» [13, с. 10]. Фактично було підтверджено результати досліджень, проведених ще у 2007 р.

Підсумовуючи, можемо ще раз підкреслити історичну значущість меморіальних об'єктів Чорткова періоду Перших визвольних змагань, в тому числі значної кількості поховань, які ще не достатньо досліджені, доля яких ще до кінця не визначена. Вважаємо, що важливим є доведення до кінця справи локалізації «Українського воєнного цвинтаря» і визначення спільно з науковцями гідного способу меморіалізації похованих там військових.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Акт про засвідчення місця знаходження цвинтаря від 28.11.2006. Приватний архів Ю. Макотерського.
2. Акт ексгумации та судмедосмотра скелетированого трупа. 30.10.1959 г. (копія на 2 арк.) Приватний архів Ю. Макотерського.
3. Базалінський А. Загадка стрілецького цвинтаря у Чорткові. *Чортківський вісник*. 2008. №14. С. 5.
4. Базалінський А. То де ж переполохаємо останки розстріляних? *Вільне життя*. 2017. 08 листопада : веб-сайт. URL: <http://surl.li/ebvdi> (дата звернення: 25.09.2022).
5. Базалінський А., Мельничук, Б. Пітушевський Володимир Семеонович. *Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін.* Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч». 2010, т. 4 : А — Я (додатковий). С. 487.
6. В частині кісток, знайдених в Чорткові, виявили рештки кульових поранень. realno.te.ua : веб-сайт. URL : <https://cutt.ly/zM7fnzv> (дата звернення 20.09.2022).
7. Вахула М. Партизанський рейд під керівництвом С. Мельничука і П. Шеремети 1922 р. та версії цієї події в історіографії. *Наукові зошити історичного факультету*. Львів. С. 189-200.
8. Гуцал П. Меморіальні поховання діячів Західно-Української республіки та вояків Української Галицької Армії: Тернопільська область. *Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Енциклопедія : До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки*. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів. 2019, т. 2. 3 – О. С. 587–594.
9. Гуцал П. Поліха Теодор Сафатович. *Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Енциклопедія : До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки*. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів. 2020, т. 3. П-С. С. 187-188.
10. Гучно дають обіцянки»: у Чорткові передумали будувати меморіал воїнам УГА? *TeNews* : веб-сайт. URL: <http://surl.li/ebvae> (дата звернення: 15.09.2022).
11. Жовковська Ю. Провідні адвокати Чортківського повіту на Тернопільщині у першій половині ХХ ст.: життя та діяльність. *Адвокатура України: історія та сучасність: матеріали Всеукраїнського круглого столу*. – Київ; Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2013. – 153 с.
12. З діяльності Філії Т-ва Охорони Воєнних Могил в Чорткові. *Літопис Червоної Калини*. 1930. №3. С. 11.

**НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ЧОРТКІВ КРИЗЬ ПРИЗМУ СТОЛІТЬ»**

13. Інформаційний звіт про проведення робіт з дослідження та проведення ексгумації жертв воєн, учасників національно-визвольних змагань та жертв політичних репресій у м. Чортків. Львів: КП ЛОР «Доля». 2019. 44 с.
14. Кіноклуб на вулиці Зеленій : веб-сайт. URL : <https://www.facebook.com/ClubGreenStreet/posts/2848045145407203> (дата звернення 21.09.2022).
15. Комасація воєнних могил. (Комунікат філії Т-ва Охорони Воєнних Могил у Львові). *Діло*. 1930. Ч. 102 (7 травня). С. 3-4
16. Макотерський Ю. Відновлена пам'ять. *Чортківський вісник*. 2018. №21.
17. Макотерський Ю. Розмова про Українське військове кладовище в Чорткові та сучасні його дослідження. Відеозапис інтерв'ю 22.07.2019. *Архів Тернопільоблцентру ОНДПКС*.
18. Макотерський Ю. Тигровий скок. Чортків, 2004. 52 с.
19. Макотерський Ю. Український військовий цвинтар у м. Чорткові. Рукопис (3 стор.) із додатками. *Приватний архів Ю. Макотерського*.
20. Макотерський Ю. Чи спокій віднайдуть невинно убієнні. Чортків, 2004. 68 с.
21. Отчет о проведении поисковых работ в городе Черткове. ЧП «Южные мемориалы Украины». 2007 г. (копія). *Приватний архів Ю. Макотерського*.
22. Перелік пам'яток історії Тернопільської області не занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. *Тернопільоблцентр ОНДПКС*: веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/XNlnlkX> (дата звернення: 10.09.2022).
23. Перелік щойно виявлених об'єктів культурної спадщини (історії) Тернопільської області. *Тернопільоблцентр ОНДПКС*: веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/lNy9mvs> (дата звернення: 10.09.2022).
24. Реабілітовані історією. Тернопільська область. Кн.1. Тернопіль: ВАТ «ТВПК «Збруч», 2008. 728 с.
25. Робочий проект Меморіалу воїнам УГА до 90-річчя Чортківської офензиви на території міського цвинтаря в м. Чорткові Тернопільської області. УДГ-09/09 ПЗ. Львів-2009.
26. Свідчення Плещана Д.С. від 28.11.2006 (рукопис). Приватний архів Ю. Макотерського.
27. У Чорткові вирішують, що робити з будівництвом пам'ятника воюкам УГА. *Суспільне Тернопіль* : веб-сайт. URL : <https://te.suspilne.media/news/29534> (дата звернення 21.09.2022).
28. Український Воєнний Цвинтар у Чорткові. *Літопис Червоної калини*. 1931. № 11. С. 18-19.
29. Чорпіта Я. Осердя шляхетності й українства. *Голос народу*. 2011. № 38. С. 4.
30. Чорпіта Я. Чортків. Історико-краєзнавчий нарис. Київ, 1992. 64 с.
31. Штепа М. Лист до Макотерського Ю. від 18.07.2009 р. (рукопис на 1 арк.). *Приватний архів Ю. Макотерського*.

Рис. 1 Спільна могила 12-ти воїнів УГА на Вигнанському кладовищі Чорткова. Світлина Тернопільоблцентру ОНДПКС

Рис. 2 Могила старшини УГА В. Пітушевського (1879-1943) над розритим котлованом для будівництва меморіалу після проведених ексгумаційних робіт. Ліворуч видно символічний хрест, встановлений у 1989 р. Світлина Тернопільоблцентру ОНДПКС (22.07.2019 р.)

Рис. 3 Мелітон Відрак. Світлина з родинного архіву доньки (Марії Миколаєнко-Відрак). Вперше оприлюднено на фейсбук сторінці «Кіноклуб на вулиці Зеленій» 07.05.2021

Рис. 4 Схема розташування українських військових поховань 1918-1920 рр. на кладовищі на вул. С. Бандери (за відомостями Ю. Макотерського, скомпонував В. Салук 2019 р.).

1 – накладений пропорційно відповідний план «Українського Воєнного Цвинтаря» у межах сучасного кладовища; 2 – ділянка кладовища із символічними могилами, які вважалася Стрілецьким кладовищем протягом 1989-2019 рр.; 3 - кладовище польських воїнів 1918-1920 р.; 4 – спільна могила жертв комуністичного тоталітарного режиму

Рис. 5 Ескізний проект Меморіалу воїнам УГА до 90-річчя Чортківської офензиви (ТзОВ «Укрдизайнгруп»). 2009 р.

Оксана Сулима,
Федір Полянський
м. Тернопіль

ЧОРТКІВ – МІСТО УКРАЇНСЬКОЇ СЛАВИ (ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Анотація: У статті висвітлено ключові віхи діяльності українських товариств, організацій, рухів в історії міста Чортків упродовж XX століття на основі документів держархіву Тернопільської області.

Ключові слова: українські товариства, УВО, ОУН, архівно-слідчі справи, Росохацька група, архівний фонд, документи, українська національна ідея

Цього року минає 500 років з часу надання м. Чортків Магдебурзького права, що сприяло розвитку культурного життя міста.

Саме на зберіганні в держархіві області знаходяться документи, які дають змогу ознайомитися з вагомими історичними подіями, що відбувалися у місті Чортків та Чортківському повіті впродовж XX століття та окреслити основні напрями життєдіяльності міщан у відстоюванні українських національних прав у роки окупацій та захисті самостійності і територіальної цілісності Української держави.

У документах архівного фонду «Канцелярія Тернопільського губернатора» наявні відомості про Чортківське міське управління станом на 08 грудня 1914 р. [1], відомості начальника Чортківського повіту про населені пункти, територію повіту, розподіл землеволодінь, кількість фабрик і заводів, шляхи сполучення, урядові і громадські установи станом на 1915 рік [2]. Згідно з документами, станом на 1914 рік в Чортківському повіті було 1 місто, 1 передмістя, 2 містечка та 75 сіл, фільварків та хуторів. Проживало в повіті 80338 осіб, з них (за віросповіданням) 54685 греко-католиків, 90 лютеранів, 19754 католиків, 5809 євреїв [3]. У місті Чорткові та повіті станом на 1914 рік діяло 49 навчальних закладів [4]. У місті було електричне освітлення, каналізація і водопровід [5].

Найвагоміший пласт документів з історії міста Чорткова та повіту знаходиться в архівних фондах – Чортківське повітове староство, Тернопільське воєводське управління, що охоплюють період 1919-1939 років та розкривають соціальне, економічне, громадське життя Чортківщини.

Особливу частину становлять документи про діяльність польських, єврейських та українських товариств, які діяли у місті та повіті. Як свідчать документи, товариств у місті було чимало. Українські товариства були осередками українського громадського та політичного життя краю, об'єднували українську інтелігенцію, відстоювали національні права українців та популяризували українську національну ідею.

У своїх спогадах д-р Лонгин Горбачевський згадує: «Нашої інтелегенції було в Чорткові тоді досить багато: чотирьох адвокатів – д-р М. Видрак, д-р А. Горбачевський, д-р В. Електорович і д-р Євстахій Юрчинський, стільки само конципієнтів – крім мене д-р Іван Гринчишин, д-р Іван Хичій, д-р Михайло Росляк, судді – радники Миронович, Стебельський, Яскуляк, Смеречинський, Панас, судові аплікати: Юліян Антонович, Вайцович, д-р Василь Палідвор, Шипайло; численні вчителі гімназії та вчительської семінарії, як Дм. Пігут, Василь Коваль та інші, інженер Олеськів та багато інших. Інтелегенція гуртувалася коло тов-а «Бесіда», що містилася в «Народнім Домі» на розі вул. Міцкевича та Зеленої. Там сходилися вечорами на гутірки, там відбувалися засідання всіх товариств, там відбувалися теж співанки хору» [6]. В держархіві області зберігаються документи про діяльність філій товариств «Просвіта», «Сільський господар», «Сокіл», «Луг»: інформації про зміну складу керівників товариств, статuti, повідомлення про діяльність, про дозволи на проведення різноманітних фестин, зборів, свят, концертів, тощо.

Окремо хочеться відзначити документи про діяльність виділу товариства «Руська бесіда» в Чорткові. Як згадує Лідія Горбачевська-Носикова: «Значення товариства «Українська Бесіда» в Чорткові далеко відбігало від характеру касинового товариства. Сміло можна твердити, що власне там народжувалися майже всі задуми організованого життя і то не лише міста, а й околиці» [7]. У зверненні членів виділу Товариства «Руська бесіда» до Тернопільського воєводства про зміну статуту товариства від 20 квітня 1923 року зазначено, що товариство

«Руська бесіда» в Чорткові почало діяти ще у 1903 році. 14 січня 1923 року на зборах товариства було прийнято рішення про внесення змін в Статут, серед яких і зміна назви з «Руська бесіда» на «Українська бесіда» [8].

Активною була також діяльність філії «Союзу Українок» в Чорткові. 23 березня 1922 року членкині товариства звернулися до Тернопільського воєводства про отримання дозволу на відкриття філії «Союзу Українок» в Чорткові [9]. Серед завдань товариства: організація філій товариства у селах повіту, організація дитячих садочків, проведення свят, фестин. Особливу увагу приділялося ліквідації неграмотності, зокрема організовувались класи для неграмотних [10]. Філія «Союзу Українок» в Чорткові була доволі чисельною, так станом на 16 грудня 1933 року у філії було 97 членкинь [11], станом на 1936 рік – 115 [12]. Згідно інформації Чортківського повітового староства про зміну складу керівників товариства «Союз Українок» в Чорткові від 14 квітня 1939 року, членами товариства було 30 осіб, а головою була Шматова Софія [13].

Впродовж 1920-1930-х років важливим для місцевого українського населення була діяльність Українського Педагогічного Товариства «Рідна Школа», метою якого було задоволення потреб українського народу на полі шкільництва; публічного, домашнього та позашкільного виховання. У склад кружка Українського Педагогічного Товариства «Рідна Школа» у Чорткові в різні роки входили знані та шановані в місті та окрузі постаті. Головами кружка були: Лонгин Горбачевський, Іван Гринчишин, Дмитро Пігут, Михайло Росляк. Серед активних членів товариства відмітимо отців Теодора Чубатого та Дмитра Кубасевича, Романа Олесківца, Орісю Пігутівну, Остапа Юрчинського, Василя Ковалю, Онуфрія Сорбея, Ірену Олескову, Івана Калиняка, Василя Палидвора, Корнила Смульського, Семена Короля, Юлію Шкваркову, Гриця Соколовського, Стефана Сосю, Антонія Бабю, Тому Гориня та інших [14]. Товариство організовувало різноманітні фестини, концерти, збірки коштів, тощо. Так, 11 лютого 1935 року кружок «Рідної школи» в Чорткові звернувся до повітового староства про надання дозволу на проведення концерту за участю української співачки Івонни Синенської-Іваницької (уродженки села Великі Чернокінці) [15]. Товариство гуртувало довкола себе українців, об'єднаних духом національної ідеї. Багато членів кружка «Рідної школи» та учнів української гімназії були активними членами «Пласту», організаторами Юнацтва ОУН [16].

Польська поліція стежила за членами українських товариств, колишніми військовиками, про що свідчать документи архівних фондів Тернопільське воєводське управління, Чортківська повітова команда державної поліції. Так, у документах архівного фонду Тернопільське воєводське управління збереглися список колишніх офіцерів українських військових формувань періоду 1918-1920 років та список видатних українських діячів періоду 1918-1923 років станом на 1931 рік. У ці списки включені: Оробко Василь, др. Електорович Володимир, Шкварок Василь, Яхницький Йосиф, Єднак Йосиф, Король Ярослав, Маньовський Станіслав, Уланський Ярослав, Горинь Томаш, Петрикевич Вітольд, др. Гринчишин Іван, Дмитрик Іван, др. Росляк Михайло, Маркевич Стефан, Квасницький Віктор, Росляновська з Дорожинських Марія, Гаврилюк Дмитро, Кузик Микола, о. Чиж Василь, Івасів Василь, др. Горбачевський Антон, др. Юрчинський Остап, Пігут Дмитро, Соробей Онуфрій, Коваль Василь, Плещан Йосиф, о. Фіголь Стефан [17].

Чимало учнів гімназії Українського Педагогічного Товариства, вихованих у дусі української національної ідеї, вступали до лав УВО та ОУН чи були їх симпатиками.

Польська поліція відслідковувала українські рухи, збирала інформацію на їх членів, про що свідчать численні інформації, донесення, повідомлення, які відклались у фонді Тернопільське воєводське управління. Так, з інформації Чортківського повітового староства до відділу політичної безпеки Тернопільського воєводського управління дізнаємось про організацію у приватній гімназії Українського педагогічного товариства п'ятки ОУН у складі Чеховського Тараса, Войтовича Петра, Дем'яніва Стефана, Ландяка Івана, Шевчука Корнеля [18], про діяльність групи Юнацтва ОУН [19]. В архівному фонді «Чортківська повітова команда державної поліції» зберігаються облікові картки на осіб, обвинувачених/заарештованих за приналежність до УВО та ОУН. Серед них уродженці Чорткова та учні української гімназії: Добромільський Богдан-Роман, Гладкий Володимир, Карачка Василь-Осип, Олесків Стефан, Осадчук Йосиф, Прокопович Любомир – заарештовані за приналежність до УВО [20]; Балацко Володимир, Бачинський Мирон-Володимир, Дідич Володимир, Ландяк Іван, Стиранка Михайло – заарештовані за приналежність до ОУН [21]. Окрім облікових карток, на цих осіб велись ще й обліково-спостережні справи, до прикладу такі справи є на Олесків Стефана Романовича та Осадчука Йосифа Михайловича [22].

Варто зазначити, що відслідковування національно свідомих осіб продовжила і радянська карально-репресивна система. 3925 архівно-слідчих справ зберігаються у фонді «Управління Служби безпеки України в Тернопільській області», що були створені в ході розслідувань діяльності арештованих органами держбезпеки СРСР у 1940-х роках.

Справи велись на кожного репресованого окремо або могли бути об'єднані у групову справу. Серед документів архівно-слідчих справ – матеріали оформлення арешту та проведення обшуку, матеріали слідства (протоколи допитів обвинуваченого та свідків, протоколи очних ставок, особисті свідчення обвинуваченого, тощо), характеристики з місця проживання або роботи та матеріали оформлення слідства (протокол пред'явлення слідчих матеріалів, обвинувальний висновок, вирок позасудового органу, суду, трибуналу тощо), а також довідка про політичну реабілітацію особи. Серед архівно-слідчих справ заслуговують на увагу справа на Курій Йосифу Андріївну, 1914 року народження, засуджену на 5 років по ст.5-33 КК УРСР, серед матеріалів справи якої – герб «Тризуб ОУН» [23]; на громадського діяча, адвоката, члена УНДО Володимира Електоровича [24]; на Мірус Богдана Михайловича, 1918 року народження, обвинуваченого за проведення антирадянської агітації [25]; на членів ОУН – Бабій Стефанію Василівну, 1923 року народження, Кравчука Григорія Матвійовича, 1902 року народження [26].

Серед документів, які розкривають період боротьби за незалежність України в часи другої світової війни, заслуговують на увагу документи архівного фонду «Архів з бідона. Чортківсько-Бережанська округа ОУН». Ці документи були вилучені працівниками Чернівецької митниці та відповідно наказу Міністерств культури України від 13.11.2017 р. № 1192, у 2018 році передані на зберігання в держархів Тернопільської області. Серед них – списки борців-героїв з Чортківського району, які загинули під час другої більшовицької окупації у квітні 1944-серпні 1945 роках [27], повідомлення про загибель повстанців [28]. Цікавим

документом є характеристика Чорткова у відомостях українських націоналістів станом на червень 1947 року [29].

Боротьба за українську державу, національну ідею продовжувала тривати і у наступні десятиліття. У ніч проти 22 січня 1973 року у Чорткові учасниками Росохацької групи було піднято чотири синьо-жовтих прапори і розвішено прокламації до 55-ої річниці проголошення Четвертого Універсалу Української Народної Республіки.

Ця підпільна молодіжна група молоді із села Росохач Чортківського району діяла на початку 70-х років XX століття. У групу входило 9 осіб: Володимир і Микола Мармуси, Петро Вітів, Петро Винничук, Володимир Сеньків, Андрій Кравець, Микола Слободян, Микола Лисий, Степан Сапеляк. вони збирали патріотичні книжки, пісні, вірші, фотографії тощо. Пізніше навіть виготовили печатку: скопіювали її з українських грошей періоду УНР (1918 року). На ній було зображено тризуб, козака з рушницею, і написано з двох сторін «Українська держава».

За діяльність учасників групи заарештували. За статтями 62 і 64 КК УРСР Володимира Мармуса засудили до 6 років таборів суворого режиму і 5 років заслання, Миколі Мармусу і Степану Сапеляку дали по 5 років у виправно-трудових колоніях (ВТК) і 3 роки заслання, Володимир Сеньків і Петру Винничуку – по 4 років ВТК і 3 роки заслання, Миколі Слободяну з Андрієм Кравцем – по 3 роки ВТК [30]. Документи про діяльність групи можна дослідити за відкритими джерелами [31] та за публікаціями у ЗМІ [32].

У новітній історії нашої держави продовжується боротьба за Українську державу, за її самостійність та територіальну цілісність. І, на жаль, у цій російсько-українській війні наша земля втрачає кращих своїх синів.

У 2014 році держархівом області було започатковано архівний фонд «Збірка документів про Героїв Небесної Сотні Революції Гідності та бійців з Тернопільщини, які загинули в зоні антитерористичної операції на сході України». Робота по збору матеріалів триває постійно. Станом на 2022 рік прийнято 267 одиниць зберігання (1515 документів).

З початком широкомасштабної агресії, з метою збереження документальної історичної пам'яті про сьогодення України, яка зазнала нищівної російської збройної агресії, архівістами ініційовано створення архівної документальної колекції з героїчної відсічі України російській збройній агресії (Тернопільська область) в електронній формі. На офіційному веб-сайті держархіву області у рубриці «Героїка» представлено опис документів в електронній формі та документи колекції [33].

Серед воїнів, які віддали своє життя за нашу землю, є й уродженці Чорткова. Так архівістами сформовано справи на Ілляшенка Романа, уродженця м. Чортків Чортківського району Тернопільської області, який загинув 30 серпня 2014 року [34], Рушчака Романа, жителя м. Чортків Чортківського району Тернопільської області, який загинув 22 червня 2015 року [35]; Грода Євгена, уродженця м. Чортків Чортківського району Тернопільської області, який загинув 03 листопада 2015 року [36].

Документи архівної документальної колекції з героїчної відсічі України російській збройній агресії (Тернопільська область) в електронній формі розповідають про воїнів-чортківчан, які віддали життя за незалежність нашої країни у 2022 році. Серед них документи про Руслана Борцова, уродженця м. Волноваха Донецької області (сім'я евакуювалася у м. Чортків Чортківського

району), який загинув 08 квітня 2022 року; Сергія Шишковського, чортків'янина, який загинув 18 березня 2022 року та похованого 07 червня 2022 року на Микулинецькому цвинтарі у м. Тернопіль; Дмитра Биця, випускника Чортківського медичного фахового коледжу, який загинув 07 травня 2022 року; Андрія Гладія, жителя м. Чортків Чортківського району, який загинув 27 травня 2022 року [37].

З плином часу місто змінюється, в його історію вписуються нові сторінки, але надіємось, що пам'ять про тих, хто свою діяльність та своє життя поклали за утвердження української національної ідеї та Українську державу, не тільки була зафіксована у документах, але й стала об'єктом подальших наукових досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Тернопільської області. – Ф.322, оп.1, спр.5, арк.162-165 зв.
2. Там само. – Ф.322, оп.1, спр.2, арк.150-153 зв.
3. Там само. – Ф.322, оп.1, спр.2, арк.150.
4. Там само. – Ф.322, оп.1, спр.2, арк.152.
5. Там само. – Ф.322, оп.1, спр.2, арк.153.
6. Горбачевський, Л. Спогади про Чортків у рр..1922-1926 / Л. Горбачевський // Чортківська округа : Іст.-мемуар. збірник : Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто : Б.в., 1974. – С.76.
7. Горбачевська-Носикова, Л. Українська Бесіда в Чорткові / Л. Горбачевська-Носикова // Чортківська округа : Іст.-мемуар. збірник : Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто : Б.в., 1974. – С.79.
8. Державний архів Тернопільської області. – Ф.231, оп.2, спр. 6094, арк. 13,13зв.
9. Там само. – Ф.231, оп.2, спр.5386, арк.3.
10. Там само. – Ф.14, оп.1, спр.1055, арк. 47, 47 зв.
11. Там само. – Ф.14, оп.1, спр.1055, арк. 65, 65 зв.
12. Там само. – Ф.231, оп.2, спр.5386, арк.13 зв.
13. Там само. – Ф.231, оп.2, спр.5386, арк.14, 14 зв.
14. Там само. – Ф.14, оп.1, спр.979, арк.35; Ф.231, оп.2, спр.5080, арк.4,4 зв. Ф.231, оп.2, спр.5080, арк.13, 13 зв.
15. Там само. – Ф.14, оп.1, спр. 463, арк.26.
16. Там само. – Ф.231, оп.1, спр.1820, арк. 59, 59 зв.
17. Там само. – Ф.231, оп.1, спр.1603, арк. 121-127.
18. Там само. – Ф.231, оп.1, спр.1820, арк. 59, 59 зв.
19. Там само. – Ф.231, оп.1, спр.2168, арк. 135-136 зв.
20. Там само. – Ф.283, оп.2, спр.14,7,19,38,40.
21. Там само. – Ф.283, оп.2, спр.59,63,70,80,93.
22. Там само. – Ф.283, оп.1, спр.105, арк. 26, 48-106.
23. Там само. – Ф.Р.3429, оп.3, спр. 1460, арк.6,60,61,68,68 зв.
24. Там само. – Ф.Р.3429, оп.3, спр. 3494, арк.3,3зв., 21, 24, 25,25 зв.
25. Там само. – Ф.Р.3429, оп.3, спр. 1970, арк. 7, 40,68, 71, 71 зв.
26. Там само. – Ф.Р.3429, оп.3, спр. 3062, арк.1,5, 16, 27, 37, 39,39 зв.; Ф.Р.3429, оп.3, спр. 3524, арк.6,12, 45, 48,48 зв.
27. Там само. – Ф.Р.3567, оп.1, спр. 110, арк. 1-5.
28. Там само. – Ф.Р.3567, оп.1, спр. 14, арк. 15,16, Ф.Р.3567, оп.1, спр. 112, арк. 5, 7, 11.
29. Там само. – Ф.Р.3567, оп.1, спр. 34, арк. 29-37 зв.
30. Захаров Б. Росохацька група / Б. Захаров // Дисидентський рух в Україні. – Режим доступу: <https://museum.khpg.org/1116887093>, вільний.
31. Спеціальне повідомлення від 28 лютого 1973 року голови КДБ при РМ УРСР Федорчука В.В. на адресу першого секретаря ЦК КПУ Щербицького В.В. про результати слідства по справі заарештованих за антирадянські листівки у м. Чорткові Тернопільської області Сапеляка С.Є. та Мармуса В.В. // Електронний архів українського визвольного руху. – Режим доступу: <https://avr.org.ua/viewDoc/24821>, вільний; Доповідна записка від 07 травня 1973 року голови КДБ при РМ УРСР Федорчука В.В. голові РМ УРСР Щербицькому В.В. про заарештовану групу (8 осіб) у с. Росохач Чортківського району, яка розповсюджувала антирадянські листівки // Електронний архів українського визвольного руху. – Режим доступу: <https://avr.org.ua/viewDoc/24825>, вільний

32. Гошій, І. За синьо-жовті прапори над Чортковом Володимир Мармус відбув 11 років таборів та засланих / І. Гошій // Нова Тернопільська газета. – 2006. – 15-21 берез. – С. 6, фото; Вацик А. Ціною власної свободи. У ніч з 21 на 22 січня 1973 року над Чортковом затріпотіли синьо-жовті прапори / А. Вацик // Тернопільська газета. – 1999. – 21 січ. – С. 3, фото.
33. <https://archives.te.gov.ua/geroyika/opis/>.
34. Державний архів Тернопільської області. – Ф.3544, оп.1, спр. 136,137.
35. Там само. – Ф.3544, оп.1, спр. 138.
36. Там само. – Ф.3544, оп.1, спр. 220.
37. <https://archives.te.gov.ua/geroyika/opis/>.

Валентина Токарська
м. Львів

ПОСТАТІ ВЛАСНИКІВ ЧОРТКОВА В ЖИВОПИСНОМУ ПОРТРЕТІ ІЗ КОЛЕКЦІЇ «ФУНДАЦІЯ І. САДОВСЬКОГО» У ЗБІРЦІ ЛНГМ ІМ. Б. Г. ВОЗНИЦЬКОГО

Анотація: *Проводиться огляд збережених у ЛНГМ ім. Б. Г. Возницького живописних портретів господарів міста Чорткова із колекції «Фундація І. Садовського». Вказується на їх значимість у пошані до минулого та окреслюється художня цінність творів.*

Ключові слова: Чортків, портрет, «Фундація І. Садовського», рід, Потоцькі, живопис, Садовські.

Місто Чортків у своєму становленні та піднесенні багато в чому завдячує опіці власників, які протягом століть долучались до його розвитку. В статті не зазначено перелік всіх господарів та перебіг історичних подій, бо це не входить до теми огляду. Зацікавлення становлять живописні портрети із зображенням господарів міста із колекції «Фундація І. Садовського», що перебувають на збереженні Львівської національної галереї мистецтв ім. Б.Г. Возницького. До цього переліку увійшло 15 полотен, створених у XVIII-XIX ст., на яких у повній красі представлені власники Чорткова та їх діти. В останні десятиліття твори фундації неодноразово були задіяні в публікаціях вітчизняних і зарубіжних мистецтвознавців. Так великий успіх в 2011 році у Києві мала виставка «Краса і вічність» де презентували жіночі образи з Чорткова [6]. Не обійшлося без чортківського живопису на виставках «Портрет діячів Великого князівства Литовського» у Львові [8], «Портрети Великих князів і вельмож Великого Князівства Литовського із українських музеїв» у Вільнюсі [5] із супровідними каталогами. В солідному виданні «Український портрет XVI- XVIII століть» малярські твори з Чорткова займають чільне місце серед зразків портрету із вітчизняних збірок [10]. Клопітку роботу, щодо пошуку матеріалів родинного архіву Потоцьких - Садовських, теми фундації і долі художньої колекції провів П. Федоришин. У книзі: «Таємниці скарбів Садовських» він висловив своє бачення у дослідженні живописних творів з «Фундації І. Садовського» [11].

Уцілілі автентичні портрети власників Чорткова є прикладом збігу об'єктивних і суб'єктивних історичних обставин, які сприяли їхньому збереженню. Портрет – джерело багатого матеріалу для висвітлення конкретної епохи, людей цієї епохи, укладу їхнього життя і мислення. Живописна колекція «Фундація ім. І.Садовського» розвинулася на основі родинних збірок Потоцьких - Садовських,

власників Чорткова. Початок процесу її створення може бути віднесено до поч. XVIII ст., коли дідичом міста був Стефан Потоцький, а в подальшому один з його синів - Йоахім Потоцький - староста львівський. Однак локалізувати хронологічно початок цього процесу неможливо, адже родина Потоцьких володіла Чортковом протягом тривалого часу з 1618 по 1777 роки. В подальшому місто належало родині Садовських, аж до смерті останнього представника по чоловічій лінії Ієроніма Садовського у 1861 році. На основі цих фактів та уцілілих творів живопису лише за XVIII-XIX ст. визнаємо, що колекція створювалася саме у той час. Її періоди формування: - поч. XVIII ст. за Стефана Потоцького; - сер. XVIII ст. за Йоахіма і Єви Потоцьких; - кін. XVIII ст. за Станіслава Костки і Францішки Садовських; - поч. - сер. XIX ст. за Ієроніма Садовського; - кін. XIX ст. за Маріанни Борковської.

Потоцький Стефан (1665-1730) - державний діяч Речі Посполитої, воєвода, староста, маршалок, референдар, військовик, меценат. Син власника Чорткова Павла Потоцького та московської боярині Єлени Салтикової. Від батька у спадок отримав права власності на Чортків, Полівці. Підписувався, зокрема: «на Чорткові та Полонному». У 1722 році видав грамоту, в якій визначив компетенцію міських урядників, права чортківських євреїв та подарував монастиреві домініканців у Чорткові кілька земельних ділянок. У 1728-1731 рр. Стефан і його син Йоахім фундували будівництво кам'яного мурованого костелу та монастиря у місті. Збережений із початку XVIII ст. цільнофігурний «Портрет Стефана Потоцького» (Ж-5906) – найраніший із чортківських зображень представників сім'ї. Цей презентабельний твір наслідує композиційну схему парадного портрета напрацьовану ще в XVII ст.. Постать магната заповнює вертикаль полотна. На контерфекті чоловік представлений в імпозантній позі з шаблею при боці та берлом у руці. Берло – коштовно декорована палиця, знак влади. У даному випадку оздоблене емблемою з гербом Королівства Польського – білоголовим орлом і з монограмою короля Августа II - «AR» (August Rex), увінчаною королівською короною. Ця деталь засвідчує, що Стефан був прибічником короля Августа II. В часі безкоролів'я (кін. XVII ст.) держав сторону Собеських, але тримав ніс за вітром, чекав випадку щоби перейти на сторону Фридерика Августа; віддав голос за нього як посол від Подільського воєводства на елекційному сеймі 1697 року. Емблеми на берлі свідчать про політичну орієнтацію Стефана Потоцького. На прохання замовника його зобразили з цим атрибутом на картині. Гордовитий, а навіть величавий образ підкреслено невід'ємними репрезентативними доповненнями – родинним гербом «Пилява» та написом про титули і заслуги у верхній частині. Почерк маляра впевнений. Фарби покладені пастозними мазками з виразними локальними кольоровими акцентами. Художник відважно використовує дві барви – чорну і багряню. Темне тло, темний одяг, відблиск металевих лат протиставляється яскравій червоній плямі плаща і чобіт. Ця стриманість у кольоровій палітрі характеризує добірний смак виконавця. Інший портрет Стефана Потоцького (Ж-2606) – поясний, вписаний в овал. На темному нейтральному тлі маршалок в лицарських латах, поверх якого накинуто червоний плащ, підбитий темним хутром і скріплений коштовним аграфом. Портретований - кавалер ордену Білого Орла, тому зірка і стрічка цього ордену зображені на одязі. Ці два портрети композиційно та стилістично дуже близькі між собою і до них долучається зображення Стефана (Ж- 815) із ЛІМ [2].

Після смерті Стефана Потоцького Чортків успадкував один із синів – Йоахім Потоцький (1700 - 1764). Він був старостою львівським, генерал – лейтенантом Кам'янця – Подільського. На декілька десятиліть став власником міста Чорткова.

До нашого часу збереглося три його портрети з колекції «Фундація ім. І.Садовського», зокрема два поясні в ЛІМ і один погрудний у ЛНГМ. «Портрет Йоахім Потоцького» (Ж-4351) із ЛНГМ складова серії творів малої овальної форми, що мала місце у колекції. На невеликих за розмірами, картинах було намальовано господаря чортківського замку, а також осіб, що підтримували родинні стосунки з ним. Погрудне зображення чоловіка на темному нейтральному тлі, заповнило майже всю площину. Йоахім в рицарських латах покритих червоним плащем, скріпленим коштовною фібулою. На голові чоловіка модна перука 30-40-х років XVIIIст.. Портретований має моложавий та бравий вигляд. Манера виконання твору видає руку провінційного художника, який змальовує образ з поясних портретів магната у збірці ЛІМ (Ж-1156; Ж-878) [2].

У середині XVIIIст. родина Йоахіма Потоцького проживала в Чорткові у замку на Вигнанці. Будівля була доглянута і впорядкована, як зовні так і в середині. Особливу увагу господарі звертали на внутрішню оздобу житла. Зали були облаштовані так, щоб не відставати в розкоші від інших: дорогі меблі і посуд, килими і тканини, зброя, живописні полотна. Присутність, на той час в інтер'єрах творів мистецтва не є доказом практики колекціювання. Так було прийнято, престижно, модно і для більшості це допомагало продемонструвати свій статус і Потоцькі в цьому не відставали. На питання: «Що представляла збірка Чортківського замку за Йоахіма Потоцького?» - може розповісти інвентарний опис майна складений після його смерті у 1764 році - «Реєстр усього Майна і рухомих речей, і нерухомих *in omnia Materia et forma* (*у всякій матерії і формі) по Святій Пам'яті Ясно Вельможному Його милості Панові Йоахіму із Золотого Потоку на Чорткові і Гавелполі Потоцькому...» [4]. В широкий науковий вжиток інформацію про чортківський інвентар першим ввів львівський мистецтвознавець М. Гембарович [12]. В інвентарному описі перелік майна вельми різноманітний і широкий. Серед домашніх пожитків згадані речі: гардеробу, меблів, оббивки кімнат, металевого кухонного посуду та ложок, скла і срібла, фарфору, годинників і табакерок і ін. При ознайомленні з інвентарем увагу привертає – «Описання бібліотек французьких книг, як теж й інших мов». В наявності було велика книгозбірня, де містилися сотні томів книг на латинській, французькій, польській, німецькій, грецькій мовах та родинний архів документів. Топографічні карти та графіка також мали місце в переліку - «Описання різних карт і їх кількість». Про живописні картини, що були у замку розповідає – «Опис образів і портретів з іншими предметами мистецтва» [4]. В ньому перелічено портрети офіційних осіб, представників наближених до Потоцьких родів та сімейні зображення.

В інвентарі зазначені портрети домочадців: «Портретів два Ясновельможної Його милості Пана Стефана і Терези з Контських Потоцьких, маршалків надвірних коронних подружжя, мужа і жони окремо; Портрет Ясновельможної Його милості Пана Йоахіма Потоцького, генерал лейтенанта військ коронних; Портрет Ясновельможної Її милості Сви з Канєвських Потоцької, генералової лейтенантової військ коронних.

Портретів чотири:

1. Ясновельможної Її милості Панни Кристини;
2. Ясновельможної Її милості Панни Маріанни;
3. Ясновельможної Її милості Панни Францішки;
4. Ясновельможної Її милості Панни Констанції,
5. Ясновельможної Його милості пана Вінцентія Потоцького, старости рихлінецького, брата і сестер між собою, уроджених Потоцьких» [4].

Галерею жіночих образів наповнюють зображення дружини і дочки Йоахіма Потоцького. Потоцька Єва (1720-1781) – з роду Канєвських, дружина Йоахіма Потоцького, власника м. Чорткова, побралися вони на початку 40-х років XVIII ст.. В подружжя народилося чотири дочки: Кристина, Маріанна, Францішка, Констанція і син Вінцентій Гавел. На «Портреті Єви Потоцької» (Ж-4611) господиня Чорткова представлена в молодому віці. Фігура жінки в легкому повороті з піднесеною головою і зверненим поглядом в даль. Шляхтянка в модній перуці і глибоко декольтованому синьому платті, яке прикрашене на грудях букетом з великою червоною квіткою. Статичність пози усувається активною червоною драперією плаща накинутою на плечі. «Портрет Єви Потоцької» є парним зображенням до «Портрета Йоахіма Потоцького» (Ж-1156. ЛІМ), про що вказують спільні розміри картин та стилістика виконання [2]. Це напевно про них згадано у чортківському інвентарному описі через два десятиліття [4]. Парні портрети подружжя були створені у 40-х роках, що підкреслюють перуки та одяг того часу. Твори наповнені позитивним настроєм, притаманним щасливим людям. Мода на парні поясні зображення мала місце у живописних замкових і палацових галереях. Такі твори писали за принципом дзеркального відображення – портретовані були повернуті обличчям один до одного і полотна розташовували поряд.

За довгі роки в одному домі назбирувалися портрети власників у різному віці. Ця група «вікових» зображень є надзвичайно цікавою, бо представляє дану особу у інші пори життя. Таких «вікових» портретів збереглося не багато [7]. У колекції «Фундація ім. І.Садовського» вони присутні і ми їх споглядаємо на прикладі портретів Єви Потоцької та її дочки Францішки. «Портрет Єви Потоцької» (Ж-6220) відображає жінку зрілого віку. Перед нами рожевошока пані у доброму здоров'ї з широкими дугами брів над пронизливим поглядом темних очей, повнуватими рисами обличчя: подвійним підборіддям, великим носом. Одяг приглушеної гами кольорів вказує на певний віковий ценз. Маляр не заглиблюється в емоційний стан ясновельможної пані і не прикрашає образ, а відтворює правдиві риси жінки. Портрет виконаний в 70-х роках XVIII ст., коли Єва була уже вдовою і на її плечі лягла турбота про дітей та маєтність.

«Портрет невідомої пари» ЛНГМ (Ж-4331) доволі яскравий і помітний, тому часто був задіяний у публікаціях під назвами: «Портрет поміщицького подружжя» [3], «Портрет подружжя (із Чорткова)» [6]. Згадки про цю живописну роботу у мистецтвознавчій літературі не дають ніяких відомостей про портретованих. Точної назви портрет не має. Не існує впевненості відносно того, хто зображений на ньому. Спостерігається подібність портретованої із «Портрета невідомої пари» і зображенням Єви Потоцької у зрілому віці. Схожість відчутна, хоча на портретах обличчя жінки подане в неоднакових ракурсах – в профіль і 3/4 повороті. Це створює певну перепону в миттєвій ідентифікації особи. Пропоную версію того, що перед нами одна і та ж героїня, а саме - Єва Потоцька. Молодий чоловік поряд з панєю – її син Вінцент Гавел Потоцький (1744 – 1787) – ротмістр цісарських військ, член Галицького станового сейму. Вінцент Гавел ще при житті матері стає власником чортківських маєтностей, а згодом у 1777 році продає їх своєму швагрові Станіславові Костці Садовському, чоловікові сестри Францішки. У збірці ЛІМ зберігається «Портрет Вінцента Гавела Потоцького» (Ж-638) у юному віці [2]. Порівнюючи зображення чоловіка, простежуємо спільні риси: загострене обличчя, масивне підборіддя, вигин брів, виразні темні очі, форма носа, схожа зачіска. Ці дані дають можливість стверджувати, що мова йде про одну і ту ж людину, з різницею у віці до десяти років. Тож полотно можна подати, як сімейне зображення

матері та сина і називати – «Портрет Єви та Вінцента Потоцьких» [9]. Твір написаний у дусі «розмовного портрета», цей різновид групового портрету був дуже розповсюджений у Європі і називався ще - «Сцени співбесід». «Сцени співбесід» – неформальний груповий портрет, на якому зображали людей, зазвичай членів сім'ї, друзів, прибічників одного кола за будь – яким заняттям у звичній для них обстановці: в інтер'єрі чи парку. Хоча ці портрети невеликі за розмірами (до одного метра), на них образи подавалися в повен ріст чи в сидячій позі. Перед нами відчинено картинку із повсякденного життя заможного сімейства. З правого боку у високому кріслі сидить господиня маєтку. Подане у профіль її обличчя, відкладене на мить ручне в'язання, звичність рухів відображають типове її домашнє середовище. Навпроти – молодий чоловік, що ледь схилився над столом з паперами. Інтер'єр наповнений предметами, які допомагають створити затишну сімейну, спокійною атмосферу. Художник заставляє кімнату новочасними меблями 70 –80- х років XVIII ст. виконаних у стилі класицизму. Цьому ж часові відповідає вбрання персонажів. На основі цих стилістичних деталей інтер'єру та костюму датуємо картину кін.70-х - поч. 80-х років XVIII ст.. Існує інша сучасна думка, щодо назви та датування цього твору запропонована П. Федоришеним [11]. «Портрет Єви і Вінцента Потоцьких» – яскравий приклад поширення таких зразків у місцевих аристократичних колах – як дань моді та вияв престижу. Автор роботи – невідомий. Ми можемо лише характеризувати його творчу манеру, констатувати оригінальність і новаторство, поєднання старих і нових способів відображення дійсності. Факт створення портрету різновиду «Сцени співбесід» підтверджує ознайомлення автора з європейськими тогочасними віяннями у мистецтві. Живописний почерк вправний і досконалий, що вказує на професійну художню підготовку маляра. Порівняльний аналіз стилістичних особливостей дає підстави стверджувати, що рукою цього невідомого для нас художника втілені портрети декількох членів родини у 60-70- х роках XVIII ст.. З середини 80-х років твори його виконання не зустрічаються. До доробку цього автора з колекції «Фундація ім. І.Садовського» у зібраннях ЛНГМ відносимо такі музейні предмети: «Портрет Єви Потоцької» (Ж-6220); «Портрет невідомої пари» (Ж-4331); «Портрет Францішки Ксаверії Потоцької» (у юному віці) (Ж-4201); «Портрет Францішки Ксаверії Садовської з Потоцьких» (у молодому віці) (Ж-2532); «Портрет Ігнація Садовського» (Ж-6044).

Довершене живописне виконання і створення ліричного образу бачимо у «Портреті Францішки Потоцької» (у юному віці) (Ж-4201). Потоцька Францішка Ксаверія (1749-1817) – донька Йоахіма та Єви Потоцьких. Художник відобразив її, ще юною з лагідним, приємним обличчям. Розгорнута вправо тендітна фігура у скромному вбранні розміщена на нейтральному тлі з ледь видимими драперіями з обох сторін. Вона одягнута у голубу тафтову сукню з вузьким корсетом та мереживними рукавами. В доповненні відсутні громіздкі прикраси. На шії модна прикраса – тур-де-горж, а в вухах невеликі сережки. Букет синіх квітів оздоблює зачіску білявки. В лаконічно – ясній композиції автор зумів передати трепетний стан панночки, яка ніби занурилась у роздуми перед майбутнім. Манірність притаманна моделі підмічена і підсилена м'якими пастельними кольорами характерними живопису рококо. Через декілька десятиліть, уже в XIX ст. була створена невідомим художником копія з портрету юної Францішки. Дуже часто у великих сім'ях робили повторення творів для родичів. Копія з «Портрету Францішки Потоцької (у юному віці)» (Ж-1115) наближена до зразка та все ж програє по якості виконання від оригіналу.

Талантом художника, що малював ясновельможних панів для чортківського замку і на далі послуговується Францішка Ксаверія з Потоцьких Садовського – дружина Станіслава Костки Садовського. Художник представив Францішку молодою привабливою жінкою. Вона у 1767 році вийшла заміж за Станіслава Костку Садовського, який на 15 років був старший за дружину. Після весілля подружжя перебралося жити в с. Ордів (Радехівщина, Львівська обл.) У них народилося п'ятеро дітей: Ігнацій, Пелагія, Марія, Ієронім, Текля. В 1777 році разом з чоловіком викупили чортківські дібра у рідного брата Францішки – Вінцента Гавела Потоцького. Усе своє зріле життя прожила у Чорткові. В лаконічній композиції «Портрету Францішки Ксаверії Садовської» (Ж-2532) намальовано молоду привабливу жінку. Спокійне темне тло рівним тоном покриває простір. Дама представлена в модному вбранні 70 – х років XVIII ст.. Співставлення золотистих мережив, темно-зеленої тафти і коричневого хутра створюють святковий настрій. Прикраси підкреслюють смак дами – на грудях золотий медальйон, на шиї чорна оксамитка, на вухах важкі жирандолі в діамантах. Перед нами не ідеальна красуня, а миловидна жінка з індивідуальними рисами обличчя, які з приємністю і майстерністю відтворює художник. Цей портрет був створений у часі коли Францішка стала дружиною Станіслава Костки Садовського. Припускаємо, що «Портрет Станіслава Костки Садовського» (Ж-780) із ЛІМ є парним до цього [2]. На полотнах портретовані розвернуті на зустріч один до одного і, що саме достовірне – розмір робіт майже ідентичний. Парні портрети зображують Францішку Ксаверію і Станіслава Костку уже, як чоловіка та жінку. Подружжя одягнуто урочисто і з під цього парадного обрамлення дивляться привітні молоді люди.

Вважаємо, що саме «Портрет Станіслав Костки Садовського» (Ж-780) із ЛІМ був вибраний в подальшому для відтворення Садовського на інших полотнах. Садовський Станіслав Костка (1734-1792) – гербу «Любич», син Ігнація Садовського, старости слонінського і Констанції з Ледоховських. Мав посаду ловчого при дворі Потоцьких у м. Кристинополі (м. Червоноград). У 1767 році одружився з Францішкою Ксаверією Потоцькою. Через родинні зв'язки дружини з Станіславом Щенським Потоцьким почав займати владні пости – маршалок конфедерації і посол на сейм великий у Варшаві від воєводства чернігівського, полковник військ коронних. В 1777 році переїхав з сім'єю на проживання у місто Чортків, викупивши добра у брата Францішки – Вінцента Гавела Потоцького. В збірці ЛНГМ є два портрети господаря Чорткова кін. XVIII ст.. На обох портретах представлено темноволосого і чорноокого чоловіка з кирпатим носом і видовженими рисами обличчя. Візуальне порівняння манери написання постави, деталей та заломів складок одягу спонукають визнати, що твори написані однією рукою. Вони різні за величиною, але не різні за своїм репрезентативним призначенням. Парадне поясне зображення у «Портреті Станіслава Костки Садовського» (Ж-4311) подано на нейтральному тлі. Гоноровистий вид, атрибути в руках, напис що розповідає про достоїнства портретованого підкреслюють офіційний твір. «Портрет Станіслав Костки Садовського» (Ж-4516) у повен зріст показує магната при шаблі і з бунчуком у руці, біля стола. Полотно умовно розділене на дві нерівномірні частини. У нижній - докладний підпис з родинним гербом «Любич». У верхній - масштабна фігура вельможі. Для автора найважливішим завданням є відтворення обличчя, з чим він справляється вправно. Все інше другорядне. Тому непропорційність постави не лякає його і не бентежить. Свої «огріхи» він завуальовує яскравою палітрою. Великі локальні кольорові плями: охристого тла,

синьої скатертина, червоного кунтушу контрастують між собою, а назагал створюють парадний настрій твору. Декоративізм - притаманна риса маляра. Художник з відчутною силою це підкреслює в контерфекті. Стилїстика написання обох портретів наближена до підписних творів Францішка Павліковича, що працював у Чорткові. У довідкових виданнях про художника подається обмаль інформації, але стверджується, що творив він у XIX ст. [13, с.459]. Тому є підстава визнавати, що портрети Станіслава Костки Садовського були написані для поповнення колекції у XIX ст.. Вони створювали живописний ряд разом із зображеннями його батька - Ігнація Леонарда Садовського (Ж-4310); (Ж- 1332. ЛІМ), бо одного формату та виконання.

Незаперечною особливістю колекції «Фундація ім. І. Садовського», є портрети дітей власників міста XVIII ст., які були приємним доповненням в родинній галереї. Поява та створення таких робіт у Чорткові – скоріше виняток, аніж норма - «...самостійні дитячі портрети зустрічалися рідко. Вони також несли репрезентативні функції, бо зображали нащадків родовитих батьків. Тому не відразу з'являється тут безпосередній та щирий образ дитини з усіма милими чарами, властивими цьому вікові» [3, с.186]. Через це вагомим є факт їхнього збереження. Аналогічних портретів у музеях України уціліло не багато, тому вони викликають підвищене зацікавлення шанувальників живопису [2]. Про феномен дитинства заговорили в 2022 році у Вільнюсі в Національному музеї Литви на виставці «Безтурботний вік. Дитинство у Великому князівстві литовському» де серед інших експонатів презентують дитячі портрети з родини Потоцьких-Садовських. На зберіганні у ЛНГМ є три полотна із зображенням дітей, які походять із Чорткова. Серед них єдиний твір з іменем портретованого - «Портрет Ігнація Потоцького» (Ж – 6044). Напис свідчить, що перед нами син Станіслава Костки та Францішки Ксаверії Садовських - Ігнацій. Художнику вдалось передати дитячу безпосередність і залишити світлий образ хлопчика, який помер у малолітньому віці. Імена дітей на двох інших портретах невідомі і версію назв немовлят запропоновану П. Федоришиним потрібно ще звіряти [11]. Портрет «Дитина з пташкою в руках» (Ж-4537) - ймовірно зображує малюка Садовських. Він стоїть у застиглій скованій позі з нерухомим, настороженим обличчям. Дитина позує з папугою в руках на тлі столика з кліткою для птахів. Схема парадного портрету зберігається, лише обстановка наповнюється дитячим духом. Впродовж XVII-XVIII ст. у живописі були модними алегоричні. Вони зокрема знайшли своє місце і в дитячому портреті. «Портрет дівчинки у вінку з квітів» (Ж-4629) - алегоричне зображення дитини у вигляді богині – Флори. Дитина ще настільки маленька, що її садять на стіл, підпирають подушечкою, на яку вона спирається ліктем. Вдала композиція робить образ немовляти рухливим. Неспокійні драперії накидки, витягнута уперед ніжка – це активний жест, що створюють живу і динамічну атмосферу.

На початку XIX ст. чортківська колекція поповнювалася переважно зображеннями предків та копіями з портретів попереднього століття. Цілком зрозуміло, що створювалися портрети і реальних домочадців, які жили тоді. Полотно із зображенням молодого чоловіка в одязі та зачісці перших десятиліть XIX ст. називається «Портрет Ієроніма Садовського» (Ж – 6029), і представляє власника Чорткова 1820-1861 років. Ієронім Садовський (1776-1861) – син Станіслава Костки та Францішки Ксаверії Садовських. Отримав різносторонню домашню освіту. Після смерті матері переїхав зі Львова до Чорткова, бо успадкував маєтність. Портретований має приємну зовнішність з тонкими рисами обличчя,

чорне волосся, вкладене за модою того часу. Він одягнутий в чорний фрак, під саме підборіддя зав'язаний тонкий білосніжний шийний галстук. Твір не претендує на розкриття внутрішнього світу портретованого, але передає м'якість і привабливість, притаманні моделі. Переконаливо звучить спільність манери виконання до цієї роботи у жіночих портретах в збірці ЛІМ – «Портрет невідомої» (Ж-741) та «Портрет Теклі Садовської» (Ж-166) [2]. Таким чином ці три полотна складають серію зображень поч. XIX ст..

Перепона у дослідженні чортківського живопису на сьогодні виникає у визначенні авторства. Переважна більшість творів це полотна анонімних художників. Відомо, що в колекції Потоцьких-Садовських перебували портрети виконані Є. Білявським, К. Александровичем, Ф. Павліковичем. Можливо подальша робота відкриє нові імена. Проте незалежно від особи конкретного автора, портрети створені для власників Чорткова є пам'яткою того малярства, що розвивалося в середовищі міст відсторонених від великих мистецьких центрів.

Ієронім Садовський став цілеспрямованим зберігачем родинних цінностей з мотивацією створення у Чорткові музею. Його постать – це образ колекціонера в світобаченні, якого сконцентрувалися культурні та освітні тенденції середини XIX ст.. Колекції «Фундація І. Садовського» не вдалося зберегти воедино - уникнути розподілу, розграбування, вивезення за межі Чорткова. Ті живописні твори, що перебувають на збереженні у Львові в ЛНГМ та ЛІМ збагатили фонд цих установ десятками речей музейного достоїнства. Зафіксовані на полотнах дідичі міста та їх діти своєрідний портретний літопис. Постаті минулого Чорткова ніби виринають з періоду в якому жили. Цінність цих творів у тому, що це автентичні портрети XVIII–XIX ст., які розширюють іконографію представників родини Потоцьких-Садовських, поглиблюють нашу уяву про життя людей минулих століть, зокрема у вивченні історії Чорткова.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Береговська Х., Гулка О. Діти і дітлахи. Образ дитини в образотворчому мистецтві XVII-XIX ст.- Львів: Апріорі, 2014.
2. Богданов С. Портрет: каталог// Львівський історичний музей. – Львів; Дрогобич: Коло, 2021.
3. Жолтовський П. Український живопис XII-XIII ст. - Київ: Наукова думка, 1978.
4. Інвентарний опис Чортківського замку 1764 року після смерті Іоахіма Потоцького// Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф.9, опис 1. Справа 599, с. 479-513.
5. Портрети Великих князів і вельмож Великого Князівства Литовського із українських музеїв: Каталог міжнародної виставки / Національний музей «Палац Великих князів Литовських» – Вільнюс:Standartuspaustuve, 2012.
6. Сабодаш Т. Краса і вічність: Каталог виставки жіночих портретівXVI- XIX століть з фондів музею - заповідника«Олеський замок».- Київ, 2011.
7. Сабодаш Т.Олеський замок: Путівник.- Львів: Центр Європи, 2009.
8. Сабодаш Т. Портрети діячів великого князівства Литовського. – Львів: ДП «Видавничий дім УКРПОЛ», 2009.
9. Токарська В. До питання нової атрибуції « Портрета невідомої пари» // Львівська галерея мистецтв: Дослідження і матеріали. Науковий збірник. Випуск V: 2016. - Львів: "Центр Європи", 2011, с. 85 -89.
10. 10.Український портретXVI- XVIII століть// Каталог – альбом. – Київ: Артанія Нова.
11. Федоришин П. Таємниці скарбів Садовських. Сторінками історії Чорткова (1772-1918 pp.). Книга друга. - Тернопіль: Підручники і посібники, 2021.-1088 с.
12. Gebarowicz M. Materiały źródłowe do dziejów kultury i sztuki XVI – XVIII w. – Wrocław, 1973. – 295 s.
13. Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających: Malarze, rzeźbiarze, graficy. - t.VI - Wrocław, 1998.- s.459.

Скорочення:

ЛНГМ – Львівська національна галерея мистецтв ім. Б.Г. Возницького

ЛІМ – Львівський історичний музей

Рис. 1 Портрет Стефана Потоцького (Ж-5906)

Рис. 2 Портрет Єви Потоцької (Ж-6220)

Рис. 3 Портрет невідомої пари (Ж-4331)

Рис. 4 Портрет Станіслава Костки Садовського (Ж-4311)

Рис. 5 Портрет Ігнація Потоцького (Ж – 6044)

Рис. 6 Портрет Ієроніма Садовського (Ж – 6029)

Олеся Хмелик
м. Чортків

УЧАСТЬ МІСЦЕВИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД У ВІДНОВЛЕННІ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НА ЧОРТКІВЩИНІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ТУРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ КРАЮ

Анотація: У статті висвітлюється передумови та реальні проєкти, які впроваджуються місцевими ініціаторами для збереження історичного середовища і потреб туристичної та екскурсійної діяльності на території Чортківської міської територіальної громади.

Ключові слова: Чортків, культурна спадщина, туристичний потенціал, архітектурна пам'ятка, аптека-музей, музейна резиденція, музей-їдальня

Нерухома культурна спадщина міста Чортків включає в себе об'єкти культурної спадщини - пам'ятки архітектури, історії, монументального мистецтва – ті, які взяті на державний облік, так і ті, які щойно виявлені, а також ті, що були виявлені внаслідок інвентаризації і пропонуються до внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. У Чорткові існуючими є 84 пам'яток, з них 4 – пам'ятки архітектури національного значення та 81 пам'ятка місцевого значення, та пропонувані «Архітектурна майстерня Ю. Вербовецького» до внесення 63 об'єкти різних типів. В ході проведення натурних досліджень міста було виявлено значну кількість об'єктів, які пропонуються до внесення на статус щойно виявлених об'єктів культурної спадщини з наступним внесенням на державний облік.

Найбільша концентрація об'єктів культурної спадщини є на території історичного центру міста і виділяється двома відокремленими районами - "Середмістя" та район передмістя Вигнанки з замком Гольських. (рис. 1)

Складна і багата історія містобудівного розвитку міста, численні об'єкти культурної спадщини на його території, багате природне оточення історичної частини міста зумовлюють підхід до історико-культурної спадщини Чорткова як унікального комплексу, який потребує особливого підходу до його збереження і використання. [2, с. 64-65]

Місцева територіальна громада разом із громадськими організаціями, небайдужими чортків'янами, архітекторами, краєзнавцями та істориками намагаються переосмислити культурні шари історії Чорткова, та по новому подати їх як містянам, так і гостям міста.

У 2022 році Чортків розпочав нову сторінку своєї історії, а 500-річчя міста хочеться закарбувати в пам'яті через культурні проєкти, візуальні зміни простору і пожвавлення взаємодії людини і міста з користю для обох сторін. (рис. 2)

У даній статті подаємо кілька успішних проєктів, які вже втілює Чортківська міська територіальна громада через креативні підходи та співпрацю з ріноманітними ініціативами.

Мурал – естетика, громадська взаємодія та збереження архітектурної пам'ятки

У грудні 2021 року на платформі Велика Ідея директорка Публічної бібліотеки Чортківської міської ради разом з архітекторами та кількома жителями міста спільно з ГО «Подільська освітня платформа» запустили краундфандингову

кампанію по зборі коштів на бібліотечний мурал «Чортків – 500: книжкова історія». [3]

Будівля публічної бібліотеки Чортківської міської ради – це пам'ятка архітектури місцевого значення, занесена в реєстр нерухомих пам'яток архітектури з охоронним номером 1798-М. Знаходиться за адресою - м. Чортків, вул. Зелена, 1 Чортківського району Тернопільської області. Побудована у 1925 році як чиншовий будинок, у радянські часи використовувалась як гуртожиток для студентів місцевого коледжу, а з 1991 року – як бібліотека, згодом і до тепер як публічна бібліотека Чортківської міської ради. [7, с.271]

Побудована у стилі модерн. Окремостояча триповерхова будівля Г-подібної форми із зручним камерним двориком. Композиція фасаду симетрична та завершена кутовим аттиком. Перший поверх декорований рустом. Вікна замінені на пластикові, але декор навколо – підвіконні тафлі та сандрики, у задовільному стані. (рис. 3)

Через затікання талого снігу та дощу, стан глухої стіни з північно-східного боку будівлі з часом значно погіршився. (рис. 4) Це впливає на затишок всередині приміщення та збереження книжкового фонду. Аби вирішити цю проблему знайшлося креативне рішення - утеплити стіну, на яку нанести яскравий книжковий мурал з ефектом 3D – із зображенням книг на полицях, відсилкою до історії Чорткова та зображенням міського героя Чорткавера з однойменної новели. (рис. 5)

Дане вирішення – бюджетніше за реставрацію усієї будівлі, не лише дозволяє зберегти книжковий фонд, покращити мікроклімат приміщень, а й додає естетичного вигляду середовищу.

Проект вдалося реалізувати уже в часі війни. Дехто, мовляв, вважає, що це не на часі, проте навіть за таких складних умов подібні речі потрібно робити. На відміну від росії, яка лише руйнує, в українців є багата культура, міцний дух і є те, що творить. У цьому сила усього українського народу. Місцевий красзнавець та дослідник Олександр Степаненко, під час відкриття стінопису 28 червня 2022 року, висловив своє враження від проєкту: «Ми не можемо постійно перебувати в чорній смузі, відчувати страх, біль, тривогу. Час від часу маємо відчувати, що є любов і краса, обов'язок дбати й творити. І те, що він (мурал) народився в період війни – взагалі феномен».

Навколо ідеї стінопису зібралася цікава творча команда. Ескіз муралу створили художники Олеся Хмелик та Остап Барановський, котрий зобразив на ньому загадкового Чорткавера – своєрідного талісмана пів тисячолітнього міста. Неймовірних деталей, відтінків, унікального об'єму надало подружжя митців із Києва, для котрих Чортків став тимчасовим прихистком, – Ольга та Яків Біленки. Не оминули художники увагою міську ратушу та величний костел. Проте на першому плані, звісно, книги – цікаві, чарівні, летючі. (рис. 6) [9]

Дотичність громадськості до втілення проєкту є ключовою метою розвитку і сталості: від творення простору в дворикі й оформлення стінопису – до змістовного наповнення цього простору і потоку культурних подій.

Цей проєкт є вагомою частиною широкої програми розвитку Публічної бібліотеки в Чорткові, що має на меті надати бібліотеці статусу «третього місця» (після дому і роботи/навчання) для будь-якого мешканця Чортківської громади. (рис. 7) Промоція читання, надання громаді доступу до комфортних просторів та платформи для комунікації, саморозвитку, творчості, розбудови громадянського

суспільства – саме для цього культурне життя має виходити за межі стін, бути більш публічним, наочним і відкритим у громадах невеликих міст.

З часу відкриття, за статистикою гідів Чортківського туристично-інформаційного центру, мурал відвідали понад 500 гостей міста.

Окрім краундфандингової кампанії на платформі Велика Ідея, у лютому 2022 року публічна бібліотека Чортківської міської ради стала переможцем конкурсу DREAMactions 4.0 від ГО «CANactions» за підтримки Western NIS Enterprise Fund та Astarta-Kyiv, де мала отримати грантову підтримку на реалізацію трансформаційного проєкту облаштування внутрішнього дворику бібліотеки. Цей проєкт має допомогти реалізувати урбаністичні ідеї в невеликих містах та поширити міжнародні практики містопланування по всій Україні. На жаль, через повномасштабне вторгнення росії на територію України, проєкт заморожений до нашої Перемоги. [5]

Проте це не завадило організовувати культурні заходи у дворіку бібліотеки власними зусиллями. У теплий сезон у Дворіку на Зеленій провели два благодійних гаражних розпродажі на підтримку 65 ОМБР (рис. 8) , а також кілька вечорів музики і поезії від клубу дозвілля «Тайтаке» та Молодіжної міської ради.

Музейна резиденція – нова історія завдяки волонтерам «БУР»

З початку Великої війни – повномасштабного вторгнення росії на територію України, Музейна резиденція Чорткова «втратила» своє звичне за багато років місце розташування. Через ряд обставин, працівникам музею довелося шукати нове приміщення. І таке знайшлося по вул. Залізнична, 33.

На початку травня 1976 року у Чорткові на вулиці Зеленій, 3 було відкрито краєзнавчий музей. Його експозицію склали в основному спогади ветеранів війни, рапорти про перемоги соціалістичного будівництва і т.д. Значне місце у музеї відвели радянським військовим, «...Окремий зал так і зветься: Перша танкова». Це розповідь про мужність і хоробрість воїнів-визволителів першої Гвардійської, двічі орденів Леніна...» [8 с.854] У такому дусі і стилі була сформована більшість експонатів. У 1979 році провели структурування музею, надавши п'яти відділам певної історико-тематичної хронології, теж у дусі компартійної ідеології – археологічні експедиції, часи феодального ладу, період Київської Русі і Галицько-Волинського князівства, боротьбу українського і білоруського народів за возз'єднання з росією, розвиток капіталістичних відносин на території району, громадсько-політичний рух трудящих...Цього ж року музей отримав статус відділу Тернопільського обласного краєзнавчого музею. З 2002 року заклад набрав функцій районного. У 2014 році перейшов у підпорядкування Чортківської міської ради. У лютому 2021 року Чортківський краєзнавчий музей перейменовано в Музейну резиденцію Чорткова. Найдовше завідував музеєм чортківський краєзнавець Яромир Чорпіта – з 1991-го по 2019 рік. Завдяки йому заклад набув національно-патріотичного українського спрямування. Музейні фонди резиденції нараховують більше 11-ти тисяч експонатів. [8 с.858]

Нове приміщення музейної резиденції розташувалося у будівлі, де до 2021 року знаходилась дитяча районна бібліотека (рис. 9). Через давню відсутність ремонтних робіт, довелося повністю оновлювати другий поверх будівлі та осучаснювати майбутні експозиційні зали.

У серпні 2022 року свій внесок у збереження історичної спадщини зробили волонтери громадської організації «Будуємо Україну Разом» під час волонтерського табору у Чорткові. (рис. 10). Будуємо Україну Разом – це волонтерський рух, який утворився у 2014 році, аби допомогти відновити

помешкання знищені росією на сході України, зокрема у Краматорську. Згодом цей проєкт переріс у волонтерський рух по всій Україні, щоб створювати можливості для молоді творити зміни в країні через волонтерство. [10]

Волонтери з різних міст та містечок України разом із місцевою командою організаторів розпочали ремонт у приміщеннях музейної резиденції. За дев'ять днів роботи 23 учасники табору розібрали захламлення на горищі та в залах, допомогли встановити санвузол, перетерли стіни та стелі в усіх приміщеннях та підготували їх до фарбування, зібрали меблі для експозицій, оновили балконне огороження, а також впорядкували навколишню територію та висадили газонну траву. [4]

На даний момент ремонтні роботи ще тривають. Наступним етапом буде впорядкування головного фасаду та впорядкування експонатів музейної резиденції. «Окрім перенесених з старого приміщення експонатів, музейна резиденція матиме нові осучаснені експозиції, - ділитися планами виконуючий обов'язки директора музейної резиденції Влад Полівчук, - з віртуальними просторами, аудіозонами, впровадженням інклюзивності, різноманітними інтерактивами та іншими новітніми технологіями».

Аптека-музей Людвіка Носса та локальна майстерня чаїв з історією

Аптека-музей Йогана Зега у Бориславі, аптека- музей Злоцьких у Луцьку, аптека-музей «Під Чорним орлом» у Львові. А як щодо Чорткова? Чортків теж має що розповісти про аптеку-музей.

Історія Чортківської обласної комунальної центральної районної аптеки №143 тісно зв'язана із найвідомішим бургомістром Чорткова кінця XIX початку XX с. Людвіка Носса. У 1903–1905 рр., будучи щедрим меценатом, співвласником Товариства з обмеженою відповідальністю «Авансове товариство», долучає власні кошти до побудови будівлі по вул. Степана Бандери, 20, де розміститься "Банк авансовий" та аптека родини Носсів. За освітою Людвік Носс є магістром фармації. Лікарська справа вабила з дитинства, адже він продовжив справу свого прадідуся, дідуся, батька та дядька. Прадід Людвіка Носса, на прізвище "Бомок" (пізніше взяв прізвище Бомів), був з місцевого руського роду і займався торгівлею різноманітними спеціями, лікарським зіллям та сіллю. Дідусь Людвіка, Іван, теж займався торгівлею лікарським зіллям та спеціями і поволі привчався до фармакології та лікування хворих. Дядько Іван здобував освіту фармацевта у Відні і разом з батьком Людвіка Людвіком розвивав бізнес фармації в Чорткові. У п'ятнадцятирічному віці, Людвік офіційно почав службу у батьковій аптеці. А через кілька років, 14 липня 1871 року, отримує Віденський диплом і звання магістра фармації. [7, с. 143-145]

25 років, з 1888 року і до смерті у 1913 р., Людвік Носс є постійним бургомістром Чорткова. Саме при ньому місто зазнало найбільших перебудов і набуло європейського обличчя. "Людвік Носс повністю змінив місто – із своєю водозбірною, поштою, міською ратушою і ринком, з прекрасною перебудовою домініканського костелу і гарно збереженими дерев'яними церквами, з монументальними будівлями "дирекції скарбового округу" та окружного суду, із Вигнанською кам'яною церквою та будинком для убогих, кількома школами, бурсами, семінаріями та гімназіями, народним шпиталем, банками й аптекою, приміщеннями для української, польської та єврейської просвіти, із залізничним двірцем, телефонним зв'язком, міським освітленням, із новозведеними більше як 150 приватними віллами та новим цвинтарем (понайні діючим)" [7, с. 153]

Після смерті Людвіка Носса аптеку очолювала його молодша сестра Емілія Северина.

В радянські часи та до 1990-х рр., у аптеці виготовлявся «чортківський чай». Сюди місцеві мешканці та школярі приносили власноруч зібрані трави. Це були трави, які росли в навколишній місцевості – бузина, липовий цвіт, ромашка, чебрець, материнка, іван-чай, листя смородини чи малини, звіробій, меліса, м'ята тощо. Працівники аптеки бережно їх сортували, за усіма правилами висушували, фасували у наперед надруковані коробки та ставили на полиці для продажу трав'яних зборів.

До наших часів збереглися аптечні інтер'єри початку ХХ ст. – з усім автентичним матеріалом: вікнами, внутрішніми дверима, шафами для зберігання ліків, підлогою тераццо, мікстурами, грузовим ліфтом та гвинтовою сходовою кліткою. У інтер'єрах аптеки у 1992 році знімали сцени для українського фільму «Вишневі ночі».

Чортківська обласна комунальна центральна районна аптека №143 ще не має статусу «аптеки-музею». Але вона досі береже традицію виготовлення ліків - це одна з небагатьох на Тернопільщині аптек, де досі виготовляють ліки за рецептом. Очолює аптеку її керівник Круть Василь Петрович.

Цьогоріч, з ініціативи небайдужих мешканців Чорткова – архітекторів, журналістів, краєзнавців, швачок та любителів збирати трави, вдалось поекспериментувати та виготовити набори «Чаїв Носса (родом з Чорткова)» (рис. 11). Провели кілька воркшопів по збиранню власних трав'яних зборів (рис. 12), поєднуючи їх із екскурсією по аптеці. Додатково Чортківським туристично-інформаційним центром проводяться екскурсія «Стежками Людвіка Носса» (рис. 13), де однією з локацій є інтер'єр вищезгаданої аптеки. За зібрані з екскурсій маршрутом «Стежками Людвіка Носса» та воркшопів по збиранню історичних чаїв кошти, планується виготовити та оновити вивіску для аптеки, а також посприяти наданню Чортківській обласній комунальній центральній районній аптеці №143 статусу «аптеки-музею».

Підтримка реставрації пам'яток Чорткова через співпрацю з бізнесом та знайомство з історією по старих світлинах

У центрі Чорткова розташований музей-їдальня «Pan Czartkowski», створений у 2014 році з ініціативи двох мешканців Чорткова Андрія Вітюка та Василя Батрина. За період своєї діяльності, завдяки унікальному інтер'єру, виконаному в історичній стилістиці, заклад встиг завоювати серця не тільки жителів Чорткова, а й гостей міста. Завдяки своїй унікальності, щороку все більше туристів відвідують Чортків та цей заклад. (рис.14).

«Ідея нашого закладу полягає в тому, щоб якомога більше людей знали історію Чорткова. Ми хотіли щоб місцеві жителі, особливо молодь, а також туристи мали можливість ознайомитися із цікавими фактами життя Чорткова, - розповідає один із співзасновників музею-їдальні Андрій Вітюк. – Так виник намір створити заклад харчування і поєднати, так би мовити, приємне з корисним, адже кафе сьогодні – це популярно та зручно. А як приємний бонус наші відвідувачі можуть ознайомитися з історією міста. До речі, Чортків називають маленьким Львовом, і саме у місті Лева ми надихнулися ідеєю створення музею-їдальні. Ми побачили, як багато подібних закладів є в наших сусідів, і як цього бракує Чорткову. Так з'явився «Pan Czartkowski». [8, с. 868]

Назва закладу – не випадкова, адже саме Єжи Чартковський був першим власником тоді ще села Чартковіче. Навзаєм підтримки, участі у військових походах та відданості польській Короні, Король Сигізмунт I надав Єжи

Чартковському тевтонське, а згодом й магдебурське право на заснування міста у 1522 році. [1, с. 35]

Місце, де розташований музей-їдальня «Pan Czartkowski» також є історичним. З приходом отців-домініканців до Чорткова у 1610 році, костел та монастир будують на мурах першого замку – замку Єжи Чартковського. Келії монастиря розташовують в підвалах вздовж сучасної вулиці Тараса Шевченка, і саме з цього місця починає розвиток Старий Чортків. У середині XIX століття (1858 році) заможний єврей Вольф Бодінгер перебудовує стару кам'яницю, та відкриває тут першу в Чорткові елітну цирульню. А щоб не спалювати чи викидати вихідний матеріал (волосся), розташовує в цій ж будівлі швейну фабрику по виготовленню перук. «І функціонувала вона дуже добре, - додає Андрій Вітюк. – Були замовлення від королівського двору Англії. Кажуть, якість була хорошою, а всі замовлення виконували справно, тож за легендою, на знак подяки швейній фабриці подарували британський символ – червону телефонну будку. Імпровізовану будку ми розмістили й у нашому закладі, щоб кожен відвідувач міг зробити у ній фото на пам'ять». [8, с. 869]

Історичні довідки про місто та світлини старого Чорткова, якими оздоблені стіни закладу, повернуть кожного відвідувача до подій минулого. Тут фото першого автомобіля, що заїхав у місто, і першого потягу, вулиць, які першими освітили за допомогою електрики, фото будівництва мостів, ряд архітектурних пам'яток, які до нашого часу не збереглися, та багато іншого.

У 2022 році у музеї-їдальні «Pan Czartkowski» відновили щотижневі екскурсії закладом. Гіди Чортківського туристично-інформаційного центру щочетверга розповідають цікаві історії про життя Чорткова та проводять чаювання історичних «Чаїв Носса» (рис. 15). Окрім екскурсій намагаються додати інтерактивних родзинок – майстер-класи з розпису на склі архітектурних деталей Чорткова, ігри на знання міста, перегляди короткометражок про Чортків. (рис. 16)

Виручені за екскурсію кошти спрямовуватимуться на окремий рахунок, для ремонтно-реставраційних робіт балконів, еркерів, лоджій, напівбалконів, а також автентичних дверей та вікон розташованих на головних фасадах будинків – пам'яток архітектури місцевого значення у Чортківській міській територіальній громаді. У Чортківській міській раді на стадії затвердження знаходиться Програма співфінансування відновлення автентичних вікон, дверей та балконів на пам'ятках архітектури місцевого значення в м. Чортків у 2023 – 2026 роки згідно якої й будуть проводитись ремонтно-реставраційні роботи.

«Ревіталізація» Чортківських синагог

Чортків поколіннями був не лише центром глибокої єврейської духовності, а й осередком формування іудейської культури Галичини.

Велика (головна) синагога повністю була завершена у 1779 році. Її рабином був Шелома Дова. «У східній частині був синагогальний ковчег (Арон кодеш) (рис. 17), всередині якого зберігалось багато давніх сувоїв Тори. Ковчег був укритий завісою (парохет) з десятьма заповідями, щедро вишитими на ній. Біма, узвишся, була у центрі синагоги. Щоб вийти на неї, треба було піднятися на кілька сходиночок. З біми не тільки читали Тору, з неї рабин проголошував щоденні проповіді, а також виступав з лекціями, - описує стару синагогу у своїх спогадах Тзві Оренштейн. - Красивою синагогу робила різьба по дереву. Вирізані з дерева леви стояли по обидва боки від синагогального ковчега, мовби захищали його. Стіни синагоги прикрашали прекрасні малюнки, які безкоштовно виконав пан Меайлер – цирульник за професією. Ті, хто ступав у синагогу були вражені їхньою красою і

відчували, що ступили у святе місце». (рис. 18) [6, с. 817-818] Є пам'яткою архітектури місцевого значення, охоронний номер 1742-М.

Протягом 1881-1885 рр. за ініціативи раббе Давида Моше Фрідмана, зводиться Нова синагога. Надихнувшись синагогою у Садгорі (нині частина Чернівців), раббе вирішив спорудити біля свого палацу (колишній палац Потоцьких-Садовських) нову розкішну синагогу у мавританському стилі. Для реалізації свого задуму запросив польського інженера Яна Марцена Цієсліковського, який мав перевершити аналоги синагог у Вишніці та Садгорі, та спроектувати величнішу споруду. У 1885 році у синагозі вже відбулись перші читання Тори, а у 1888 р. тут відкривається Товариство вивчення Тори, яке згодом подарує світу не одного знавця Священної книги. «З тесаного каменю, у формі складного чотирикутника, із надзвичайно грубими мурами, мала пообидвох сторонах округлі башти з вежичками, котрі служили за житло, - писав про «нову» синагогу Г. Гехт [6, с. 818]. Всередині як стіни, так і стелю покривала різьба із багатими орнаментами – красиво й мистецько виконана. Дві башти піднімалися в небо по обидва боки будівлі. Всередині все було щедро та велично зроблено. Але цю пишноту та красу бачили лише хасиди, котрі сотнями прибували до «резиденції» рабина, щоби постати перед раббе Давидом Моше Фрідманом» [6, с. 820]. Також визначена як пам'ятка архітектури місцевого значення, охоронний номер 68-М.

Дві синагоги, описаних вище, пережили Дві Світові війни, стоять пустою вже понад двадцять та десять років, потерпають від бюрократичних конфліктів, але досі бережуть пам'ять про багату єврейську спадщину Чорткова.

Ревіталізація – це нова культура у старих спорудах та місток між минулим і теперішнім. Це переосмислення простору, який втратив свою первісну функцію та цінність у місті і громаді. Це значно складніший та дорожчий процес, проте його суть значно глибша – переосмислити минуле. Разом із місцевою громадою потрібно дослідити історію, попрацювати над дослідженнями синагог, та задуматись над новими сенсами, які може відкрити у собі збережена пам'ятка.

Ревіталізація починається з ідеї. Далі ініціативна група вирішує долю проекту: комунікують з профільними органами влади, шукають волонтерів, інвесторів, краудфандингові платформи. Зазвичай такі проекти мають потужні команди, стратегію, бізнес-моделі, співпрацюють або ж ініціюються органами міського самоврядування.

Ревіталізація – це не лише про результат. Реставрований об'єкт не діятиме, якщо в ньому не буде людей, які там взаємодіятимуть. Тому ревіталізація це й про процес – створити та залучити зацікавлені сторони, жителів та мешканців міста.

Питання ревіталізації синагог, пам'яток архітектури місцевого значення, знаходиться на стадії концепції. Що це буде? Чи новий музей, а чи художня студія, а чи простір для творчої резиденції, поки невідомо. Яким чином у міській територіальній громаді, враховуючи теперішній військовий стан, знайдеться фінансування на реставрацію? Питання теж без відповіді. Єдине в чому точно впевнений автор статті, що говорити, досліджувати, шукати успішні кейси такої тематики в Україні та закордоном і піднімати питання збереження та переосмислення пам'яток єврейської спадщини в Чорткові точно потрібно. І піднімати питання потрібно негайно, щоб ще було що (в)рятувати.

Збереження культурної спадщини залишається найбільш проблемним напрямом діяльності у сфері культури, вимагає значних ресурсів та комплексного підходу. Кожна міська функція є каталізатором певної взаємодії. Тож впровадивши

якомога більше малих, але цінних для історичної спадщини та громади проєктів, можна змінити структуру, урізноманітнити дозвілля та внести нові сенси у старе місто.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. AGAD w Warszawie. МК. Ks. 35. – Р. 875
2. Архітектурна майстерня ФОП Ю. Вербо́вце́ького. Історико-архітектурний опорний план м. Чортків Тернопільської області, Книга друга. Пояснювальна записка/ – Тернопіль: 2018. – 109 с.
3. Бібліотечний мурал «Чортків – 500: книжкова історія» [електронний ресурс] : Велика Ідея – режим доступу: https://biggggidea.com/project/bibliotechnij-mural-chortkiv-500-knizhkova-istoriya/?fbclid=IwAR2Qdc5WDix3t-XXRxV_lASw-tZw_EAkUGsM_AFc8lqs0eGhNFKfR3-6Ds
4. Волонтери зі всієї України допомагають облаштовувати музейну резиденцію на Тернопільщині [електронний ресурс] : Суспільне медіа – режим доступу: <https://suspilne.media/269489-volonter-zi-vsiei-ukraini-dopomagaut-oblastovuvati-muzejnu-rezidenciu-na-ternopilsini/>
5. Про нас [електронний ресурс]: освітня платформа CANactions School - режим доступу:<https://canactions.com/uk/about-us/>
6. Федоришин П. Світло і тіні чортківських замків. Сторінками історії міста (XI – XVIII ст.), Книга перша / П. С. Федоришин. – Тернопіль: ТзОВ «Тернограф», 2019. – 880 с. – іл.
7. Федоришин П. Таємниці скарбів Садовських. Сторінками історії Чорткова (1772-1918 рр.). Книга друга / П. С. Федоришин. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2021. – 1088 с.
8. Федоришин П. У круговерті часу. Сторінками історії Чорткова (1918-1991 рр.). Книга третя/ П. С. Федоришин. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2022. – 1152 с. – іл.
9. У Чорткові на стіні міської публічної бібліотеки ожила казка про загадкового Чорткавера [електронний ресурс]: Чортків. City – режим доступу: <https://chortkiv.city/articles/221492/u-chortkovi-na-stini-miskoi-publichnoi-biblioteki-ozhila-kazka-pro-zagadkovogo-chortkavera>
10. Хто ми [електронний ресурс]: Будуємо Україну Разом – режим доступу: <https://bur.ukredu.org/hto-my/>

Рис. 1 Комплексна зона охорони пам'яток архітектури в історичному ареалі міста Чортків. Фрагмент історико-архітектурного опорного плану міста. (Архітектурна майстерня ФОП Ю. Вербо́вце́ького, 2018 р.)

Рис. 2 Панорама історичного ареалу міста Чортків. (фото з інтернет ресурсу, 2019 р.)

**НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ЧОРТКІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ СТОЛІТЬ»**

Рис. 3 Головний фасад публічної бібліотеки Чортківської міської ради 1925 р. (фото з інтернет ресурсу, 2019 р.)

Рис. 4 Північно-східний фасад публічної бібліотеки Чортківської міської ради (фото автора, 2022 р.)

Рис. 5 ескіз муралу «Чортків – 500: книжкова історія» (рисунок художника Остапа Барановського, 2022 р.)

Рис. 6 готовий стінопис «Чортків – 500: книжкова історія» та його виконавці (фото Влада Костіна, 2022 р.)

Рис. 7 Новостворений мурал вписався в міське середовище (фото Ігора Сальнікова, 2022 р.)

Рис. 8 Благодійний гаражний розпродаж на підтримку 65 ОМБР у Дворик бібліотеки (фото автора, 2022 р.)

Рис. 9 Головний фасад музейної резиденції Чорткова (фото автора, 2022 р.)

Рис. 10 Учасники волонтерського табору з Будуємо Україну Разом у Чорткові (фото Влада Полівчука, 2022 р.)

Рис. 11 Чаї Носса (родом з Чорткова) – локальна

Рис. 12 Воркиоп «Чаї Носса (родом з Чорткова)» у

майстерня трав'яних зборів з історією
(фото Олега Марчака, 2022 р.)

Рис. 13 екскурсія «Стежками Людвіка Носса»,
проведена Чортківським туристично-інформаційним
центром
(фото Марії Попової, 2022 р.)

Рис. 15 чаювання локальних «Чаїв Носса (родом з
Чорткова)» під час екскурсії музеєм-їдальнею «Pan
Czartkowski»
(фото автора, 2022 р.)

Рис. 17 фрагмент збереженого розпису Арон-кодешу
у Великій синагозі (фото автора, 2021 р.)

аптеці-музеї Людвіка Носса (фото Олега Марчака,
2022 р.)

Рис. 14 інтер'єр музею-їдальні «Pan Czartkowski» (
фото автора, 2022 р.)

Рис. 16 майстер-клас з розпису на склі
архітектурних деталей Чорткова (фото автора,
2022 р.)

Рис. 18 фрагмент інтер'єру Старої (великої)
синагоги (фото автора, 2021 р.)

ЗМІСТ

I. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ: ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ»

1.	Батюк Андрій Гарматні ядра з фондової колекції НКЗ «Гетьманська столиця». Випадкові знахідки	3
2.	Ганусевич Наталія Історія та перспективи археологічних досліджень оборонного замку у Микулинцях	7
3.	Данилейко Володимир Археологічні дослідження на території Чортківського замку в 2021 р.	13
4.	Дзісяк Ярослав Олег Ольжич – відшукувач життя і творець життя нації	21
5.	Кобаса Галина Історія археологічних досліджень території Тербовлянського замку XVII ст.	31
6.	Костюк Степан Фонд історика-археолога Олександра Ситника у Тернопільському обласному краєзнавчому музеї	35
7.	Мазурик Юрій Історія та перспективи археологічних досліджень оборонно- фортифікаційних споруд на території с.Чарторийськ на Волині	36
8.	Лугова Олена До питання археологічних досліджень Західної вежі комплексу замку Синявських	42
9.	Саєнко Наталія Археологічні дослідження резиденції гетьмана Івана Мазепи в Батурині: підсумки і перспективи	46

II. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ»

1.	Альтгайм Любов Роль екскурсійних послуг у формуванні свідомості екскурсанта	57
2.	Брижук Андрій Цифровий фонд Острозького замку	63
3.	Вельгій Марія Збаразький замок як об'єкт культурно-пізнавального та патріотичного туризму регіону	67
4.	Владимир Ольга Паляниця Віктор Законодавчі засади захисту об'єктів культурної спадщини України у час війни	73

5.	Добровольська Світлана Пиріг Ірина Рекламно-інформаційні та PR-технології у туристичній сфері	77
6.	Леськів Ірина Діяльність ДІКЗ «Межибіж» в умовах воєнного стану	79
7.	Надольська Валентина Замкові комплекси країн Європи як популярний об'єкт туризму	83
8.	Островська Галина Будна Юлія Івентивний туризм як пріоритетний напрям популяризації національної культурної спадщини	88
9.	Пагор Валентин Стан збереженості Кам'янець-Подільської фортеці за описом 1944 р.	94
10.	Серемуля Тетяна Палац родини Лянцкоронських XVIII ст. у Струсові	98
11.	Шерстюк Роман Стойко Ігор Роль туризму у формуванні свідомого громадянина	103

ІІІ. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ: ДО ПРОБЛЕМИ РЕСТАВРАЦІЇ, ПРИСТОСУВАННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ»

1.	Буйновська Єлизавета Хотинська фортеця: збереження та реставрація	109
2.	Вельгій Марія Замок у Золотому Потоці: історіографія дослідження	113
3.	Ганусевич Наталія Микулинецький замок, пам'ятка оборонної архітектури: інформаційні технології та популяризації культурної спадщини	117
4.	Грабовий Сергій Люнети XIX ст. на Тернопільщині: до питання локалізації	123
5.	Данилейко Володимир Археологічні спостереження на місці реставрації східної потерни Збаразького замку в 2022 р.	126
6.	Дзісяк Ярослав Фортифікації Тернопільщини у час турецького вторгнення 1672 р.	132
7.	Западенко Ігор Ян Бонк, обиватель тернопільський і архітект - будівничий Меджибізького замку у другій пол. XVI ст.	140
8.	Кіщенко Ганна Театральна зала Вишневецького палацу, як елемент художньої культури Волині XVIII-XIX ст.	144
9.	Костюк Степан Замкова тема поетичних творів авторів Збаражчини (матеріали	148

	альманаху «Літературна Збаражчина»)	
10.	Кукса Надія Криниця середини XVII ст. на замчищі Хмельницьких у Суботові	150
11.	Нагнибіда Руслан Садибний будинок родини Корф	152
12.	Нємічева Тетяна Історія археологічних досліджень Хотинської фортеці	156
13.	Пагор Валентин Історія спорудження та роль Гончарської башти в фортифікації Кам'янця-Подільського	160
14.	Позняков Денис Функціонування Хотинського замку: Османська доба	164
15.	Пришляк Оксана Історія будівництва оборонного замку у с. Кривче в контексті дослідження його власників	170
16.	Свінціцька Лілія Історія садиби Залевських в с. Дзеленці на Хмельниччині	175
17.	Станкевич Ольга Польські магнати графи Голуховські – власники Скали у XIX – поч. XX ст.	179
18.	Степанець Оксана Археологічні дослідження поля Берестецької битви	183
19.	Степасюк Вікторія Вплив військових дій на становище пам'яток фортифікаційного мистецтва в місті Дубно в період Першої світової війни і Української національної революції 1917-1921 рр.	189
20.	Травінський Віктор Дослідження пам'яток архітектури (замок, палац, костел) в с. Панівці Кам'янець-Подільського району	191
21.	Чирська Марія Історія створення Свято-Георгіївського храму на «Козацьких могилах»	196
22.	Шиян Любов Вишневецький палац в контексті подій на Волині в 1944-1945 рр.	202
23.	Юхимчук Мар'яна Особливості іконопису Івана Їжакевича на прикладі Свято-Георгіївського храму на «Козацьких Могилах» с. Пляшева	205

IV. НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «КНЯЗІ ВИШНЕВЕЦЬКІ. СПАДЩИНА РОДУ»

1.	Атаманенко Віктор Волинські маєтності князів Вишневецьких другої половини XVI – першої половини XVII ст. (за описово-	212
----	---	-----

	статистичними джерелами)	
2.	Брега Валентина Картини Вишневецького палацу на французьких аукціонах початку XX ст.	220
3.	Брель Ольга Діденко Яніна Чигирин в люстраціях XVII ст.	226
4.	Ганусевич Наталія Януш і Євгенія Катажина Вишневецькі і їх вклад у будівництво монастиря оо. Бернардинів міста Збараж	231
5.	Дуб Ольга Династія Вишневецьких: від переказів та легенд – до історичних фактів	236
6.	Западенко Ігор Панегірик Сенявським у віршованому гербовнику Бартоша Папроцького «Panosza» (1575 р.)	241
7.	Кіщенко Ганна Театральна зала Вишневецького палацу	248
8.	Костюк Степан Вишневецькі у філокартії: фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею	251
9.	Кукса Надія Рукописне Євангеліє межі XVI – XVII ст. із храму Успіння Пресвятої Богородиці у Чигирині	253
10.	Мавдюк Мар'яна Михайло Серватій Вишневецький як фундатор родової книгозбірні Вишневецького палацу	256
11.	Шиян Любов Скарбниця Вишневецького палацу середини XVIII ст.	258
12.	Шмиголь Світлана Землі Чигиринщини у добу Великого Князівства Литовського	262
13.	Юхимчук Мар'яна Ярема Вишневецький та військові дії 1651 р. Характеристика образу мовою історичних документів та оцінка істориків	269

V. НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «КОНСЕРВАЦІЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ ЯК ОСНОВНІ ЕТАПИ В ОРГАНІЗАЦІЇ ЗБЕРІГАННЯ МУЗЕЙНИХ ЕКСПОНАТІВ»

1.	Адамович Наталія Види і значення підсвічників у храмовому просторі (на прикладі фондової колекції НЗ «Замки Тернопілля»)	280
2.	Бойко-Гагарін Андрій Реставрація та консервація колекції зброї Давньої Русі – підвищення експозиційного потенціалу музею	283

3.	Бондар Руслан Реставрація гравюри Софії Караффи-Корбут «Франкові онуки»	286
4.	Брегін Оксана Колекція «Нумізматики» із фондів НЗ «Замки Тернопілля»	288
5.	Буньо Юрій Повернення з небуття: «Портрет чоловіка з монетами» невідомого художника XIX ст.	292
6.	Ганусевич Наталія Комплектування і атрибуція колекції «Стародруки» у фондах НЗ «Замки Тернопілля»	297
7.	Грузер Ірина Архітектурні деталі з фондової збірки НІАЗ «Кам'янець»	303
8.	Дмитренко Алла Етнографічна збірка із Кременеччини у Волинському музеї: особливості формування та основні атрибутивні ознаки	309
9.	Ільчишин Василь Мандруюча виставка «Вишивка Залозецького краю», як засіб просвітницької роботи музею, в умовах війни	318
10.	Карпюк Аліна Роль заходів з нагоди відзначення річниці Берестецької битви у розвитку подієвого туризму	321
11.	Костюк Степан Консерваційно-реставраційні заходи Тернопільського обласного краєзнавчого музею 2019 – 2022 рр.	326
12.	Кукса Надія Колекція особистих речей родини Марії Іванівни та Марка Федоровича Грушевських із фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»	328
13.	Майба Ірина Колекція меблів з фондів НЗ «Замки Тернопілля»: характеристика, збереження, реставрація	331
13.	Откович Тарас Андрійшин Богдан Павленко Олександра Білецька-Зварич Мирослава Співпраця Львівської філії Національного науково-дослідного реставраційного центру України з музеями Тернопільщини: обстеження, консервація і збереження музейних цінностей в умовах воєнного стану	339
15.	Порохняк Вікторія Фонди Бережанського краєзнавчого музею в умовах воєнного стану	345
16.	Пришляк Оксана Комплектування та атрибуція етноколекції «Вироби з лози, рогози і соломи» у фондовій збірці НЗ «Замки Тернопілля»	348

17.	Серемуля Тетяна Колекція сакральної скульптури у експозиції НЗ «Замки Тернопілля»	357
18.	Сірий Руслан Методи і доступ до новітньої системи наукової інвентаризації	361
19.	Скоропляс Наталія Теоретичні та методичні основи консервації та реставрації музейних предметів	367
20.	Філевич Наталія Досвід організації фондової роботи на прикладі діяльності видатного українського музейника Бориса Возницького	373
21.	Цвях Наталія Колекція літургійного вишиття з фондів НЗ «Замки Тернопілля»	378
22.	Чибирак Світлана Мірошниченко-Гусак Людмила Професійна поведінка консерватора-реставратора згідно міжнародних документів та етичних кодексів	382

VI. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЧОРТКІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ СТОЛІТЬ»

1.	Болібрux Вікторія Вплив магдебурзького права на розвиток міст і містечок західної частини Подільського воєводства у XVI-XVII ст.	388
2.	Ганусевич Наталія Замок XVII ст. в м. Чортків у складі Національного заповідника «Замки Тернопілля»: сучасні аспекти збереження та популяризації	394
3.	Данилейко Володимир Результати археологічних досліджень на території Чортківського замку в 2022 р.	400
4.	Дзісяк Ярослав Бойові дії на південній Тернопільщині у квітні 1944 р.: прорив 1-ї танкової армії генерала Хубе	405
5.	Карач Наталія Найдавніший духовний храм на Поділлі – дерев'яна церква Успення Пресвятої Богородиці у Чорткові	412
6.	Костюк Степан Кахельний «погляд» Чорткова: фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею	416
7.	Перепелиця Алла Родина протоієрея Дмитра Яковича Топачевського О – настоятеля Свято-Казанського собору в Чигирині (кінець XIX - початок XX ст.)	417
8.	Поліщук Ольга Постать Якуба Лабінгера в контексті дослідження фундації ім. Г. Садовського	425

9.	Пришляк Оксана Гієронім Садовський – останній власник Чорткова	429
10.	Салук Володимир Поховання воїнів Перших визвольних змагань та державних діячів періоду ЗУНР та УНР у м. Чортків	433
11.	Сулима Оксана Полянський Федір Чортків – місто української слави (за документами державного архіву Тернопільської області)	442
12.	Токарська Валентина Постаті власників Чорткова в живописному портреті (із колекції «Фундація І. Садовського» у збірці ЛНГМ ім. Б. Г. Возницького	448
13.	Хмелик Олеся Участь місцевих територіальних громад у відновленні пам'яток культурної спадщини на Чортківщині в сучасних умовах та їх вплив на розвиток туристичного потенціалу краю	457

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ:

Адамович Наталія Василівна, в.о. головної зберігачки фондів Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Альтгайм Любов Богданівна, кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка

Андрійшин Богдан Олегович, молодший науковий співробітник відділу наукових досліджень Львівської філії Національного науково-дослідного реставраційного центру України

Атаманенко Віктор Борисович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії ім. проф. М.П. Ковальського Національного університету «Острозька Академія»

Батюк Андрій Олександрович, науковий співробітник Національний заповідник «Гетьманська столиця»

Білецька-Зварич Мирослава Василівна, художниця-реставраторка вищої категорії, завідувачка науково-дослідного реставраційного відділу Львівської філії Національного науково-дослідного реставраційного центру України

Бойко-Гагарін Андрій Сергійович, доктор історичних наук, старший зберігач фондів відділу «Музей грошей» департаменту комунікацій та фінансової обізнаності Національного Банку України

Болібрux Вікторія Іванівна, магістрантка Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка

Бондар Руслан Віталійович, молодший науковий співробітник Львівського національного літературо-меморіального музею Івана Франка

Брега Валентина Валентинівна, екскурсовод Вишнівецького відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Брегін Оксана Богданівна, наукова співробітниця Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Брель Ольга Володимирівна, старша наукова співробітниця відділу «Музей Богдана Хмельницького» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Брижук Андрій Вікторович, заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника міста Острог

Будна Юлія Андріївна, студентка 3 курсу спеціальності «Готельно-ресторанна справа» Тернопільського національного технічного університету ім. Івана Пулюя

Буйновська Єлизавета Валентинівна, директорка Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця»

Буньо Юрій Степанович, магістр, художник-реставратор станкового олійного живопису І-ї категорії КЗ ЛОР Львівського історичного музею

Вельгій Марія Олексіївна, молодший науковий співробітник Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Владимир Ольга Михайлівна, кандидат економічних наук, доцент кафедри управління інноваційною діяльністю та сферою послуг Тернопільського національного технічного університету ім. Івана Пулюя.

Ганусевич Наталя Зигмундівна, молодша наукова співробітниця Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Грабовий Сергій Тарасович, завідувач відділу науково-охоронних робіт пам'яток історії та монументального мистецтва Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини

Грузер Ірина Алімівна, старша наукова співробітниця Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець»

Данилейко Володимир Миколайович, завідувач сектором археології Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Дзісяк Ярослав Ігорович, к.і.н., Відокремлений структурний підрозділ «Чортківський фаховий коледж економіки та підприємництва ЗУНУ»

Діденко Яніна Леонідівна, учений секретар Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Дмитренко Алла Адамівна, кандидатка історичних наук, доцентка кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційноаналітичної діяльності Волинського національного університету ім. Лесі Українки

Добровольська Світлана Ярославівна, кандидат географічних наук, Галицький коледж імені В'ячеслава Чорновола, завідувач відділення економіки та туризму

Дуб Ольга Миколаївна, старша наукова співробітниця Державного історико-культурного заповідника «Самчики»

Западенко Ігор Валентинович, заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», член Національної спілки краєзнавців України

Ільчишин Василь Васильович, директор Комунального закладу «Залозецький краєзнавчий музей» Залозецької селищної ради, викладач кафедри історії та методики навчання Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка

Карач Наталія Миронівна, кандидатка філологічних наук, старша викладачка Чортківського навчально-наукового інституту підприємництва і бізнесу ЗУНУ

Карпюк Аліна Віталіївна, кандидатка історичних наук, старша викладачка кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету ім. Лесі Українки

Кіщенко Ганна Володимирівна, наукова співробітниця Вишнівецького відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Кобаса Галина Романівна, молодший науковий співробітник Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Костюк Степан Володимирович, завідувач науково-методичного відділу Тернопільського обласного краєзнавчого музею, голова Тернопільської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Кукса Надія Василівна, завідувачка відділу «Суботівський історичний музей» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Леськів Ірина Ярославівна, завідувачка науково-експозиційного відділу Державного історико-культурного заповідника «Межибіж»

Лугова Олена Степанівна, завідувач науково-дослідного та музейно-просвітницького відділу Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани

Мавдюк Мар'яна Русланівна, начальниця Вишнівецького відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Мазурик Юрій Михайлович, член Національної спілки краєзнавців України

Майба Ірина Богданівна, наукова співробітниця Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Мірошниченко-Гусак Людмила Андріївна, кандидатка історичних наук, завідувачка науково-експозиційного відділу етнографії та народних промислів Волині Волинського краєзнавчого музею

Нагнибіда Руслан Васильович, молодший науковий співробітник (археолог) Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець»

Надольська Валентина Василівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету ім. Лесі Українки

Немічева Тетяна Вікторівна, учений секретар Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця»

Островська Галина Йосипівна, кандидат економічних наук, доцент кафедри управління інноваційною діяльністю та сферою послуг Тернопільського національного технічного університету ім. Івана Пулюя

Откович Тарас Мирославович, завідувач Львівської філії Національного науково-дослідного реставраційного центру України

Павленко Олександра Володимирівна, завідувачка відділу наукових досліджень Львівської філії Національного науково-дослідного реставраційного центру України

Пагор Валентин Віталійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець»

Паляниця Віктор Анатолійович, кандидат економічних наук, доцент кафедри управління інноваційною діяльністю та сферою послуг Тернопільського національного технічного університету ім. Івана Пулюя

Перепелиця Алла Іванівна, молодша наукова співробітниця науково-дослідного відділу охорони пам'яток історії, культури та природи Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Пиріг Ірина Ярославівна, завідувач технологічним відділенням ДВНЗ Тернопільського фахового коледжу харчових технологій і торгівлі

Позняков Денис Вікторович, завідувач музейно-освітнього відділу Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця»

Поліщук Ольга Степанівна, начальниця науково-дослідницького відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Полянський Федір Іванович, кандидат історичних наук, директор Державного архіву Тернопільської області

Порохняк Вікторія Романівна, головна зберігачка фондів Бережанського краєзнавчого музею

Пришляк Оксана Богданівна, молодша наукова співробітниця Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Саєнко Наталія Анатоліївна, к.і.н., учений секретар Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця»

Салук Володимир Богданович, старший науковий співробітник Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини

Свінціцька Лілія Іринейвна, завідувач відділом наукової та культурно-освітньої діяльності Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець»

Серемуля Тетяна Володимирівна, наукова співробітниця Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Сірий Руслан Богданович, головний зберігач фондів Музею народної архітектури і побуту у Львові ім. Климентія Шептицького

Скороплюс Наталія Іванівна, головна зберігачка фондів Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Станкевич Ольга Ярославівна, начальник відділу обслуговування туристів та масово освітньої роботи Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Степаненко Олександр Михайлович, голова ГО «Гельсінська ініціатива – XXI», член Правління Української Гельсінської спілки з прав людини (УГСПЛ)

Степанець Оксана Олександрівна, молодша наукова співробітниця відділу історії Берестецької битви Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви»

Степасюк Вікторія Юрївна, студентка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка

Стойко Ігор Іванович, кандидат технічних наук, доцент кафедри управління інноваційною діяльністю та сферою послуг Тернопільського національного технічного університету ім. Івана Пулюя

Сулима Оксана Ярославівна, головна спеціалістка відділу інформації та використання документів Державного архіву Тернопільської області

Токарська Валентина Зіновіївна, наукова співробітниця Львівської національної галереї мистецтв ім. Б. Г. Возницького, відділ «Музей-заповідник «Олеський замок»

Травінський Віктор Степанович, молодший науковий співробітник Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець»

Філевич Наталія Василівна, директорка Благодійного Фонду Нагірних, Член міжнародної організації музеїв ICOM

Хмелик Олеся Олександрівна, спеціалістка в галузі архітектури та планування міст, менеджер Чортківського туристично-інформаційного центру

Цвях Наталія Василівна, молодша наукова співробітниця Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Чибирак Світлана Вікторівна, кандидатка історичних наук, доцентка кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційноаналітичної діяльності Волинського національного університету ім. Лесі Українки

Чирська Марія Василівна, старша наукова співробітниця Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви»

Шерстюк Роман Петрович, доктор економічних наук, доцент, завідувач кафедри управління інноваційною діяльністю та сферою послуг, проректор з економіки та розвитку, Тернопільського національного технічного університету ім. Івана Пулюя

Шиян Любов Миколаївна, кандидатка історичних наук, наукова співробітниця Національного заповідника «Замки Тернопілля» Вишнівецький відділ

Шмиголь Світлана Петрівна, старша наукова співробітниця Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», відділ «Суботівський історичний музей»

Юхимчук Мар'яна Сергіївна, наукова співробітниця відділу охорони пам'яток історії та культури Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви»

УДК-929
ББК-83-3(4Укр.)

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

Наукове видання

Збараж 2022

Національний заповідник "Замки Тернопілля"
вул. Б. Хмельницького 6, м. Збараж Тернопільська обл. 47302
тел. (03550) 2 47 02
e-mail: zapovidnik_zbarazh@ukr.net
Офіційний сайт: <https://zamky.te.ua/>

Макет та верстка:
Тетяна Думська, Зоряна Мазуранчик, Наталія Марціяш Дир

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір і достовірність наведених фактів, цитат, власних імен, назв і стилістику тексту.

Національний заповідник «Замки Тернопілля»
тел.: (03550) 2-42-47
zapovidnik_zbarazh@ukr.net